

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
MINISTRY OF SCIENCE AND HIGHER EDUCATION OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN

*Қ.И.Сатпаевтың 125 жылдығына арналған
«ЗАМАНАУИ ӘЛЕМДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ»
атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары*

*Материалы
Международной научно-практической конференции
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»,
посвященной 125 - летию К.И.Сатпаева*

*Materials
of the International Scientific and Practical Conference
«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD»
dedicated to the 125th anniversary of K.I. Satpayev*

Том 1

Қарағанды – Караганды - Karagandy
«Болашақ-Баспа»
2024

Қ.И.Сатпаевтың 125 жылдығына арналған «**Заманауи әлемдегі ғылым мен білім**» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ. 2024. - 426 бет. - 1 том.

ISBN 978-601-273-381-5

Аталған жинаққа «Bolashaq» академиясында 2024 жылдың 26 сәуірінде өткен Қ.И.Сатпаевтың 125 жылдығына арналған «**Заманауи әлемдегі ғылым мен білім**» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары енгізілген.

Бұл материалдар ғылым саласында әртүрлі проблемаларды қарастырады және ЖОО оқытушылары мен ғылым саласындағы қызметкерлердің және жас ғалымдардың кең ауқымды ғылыми еңбектерін қамтиды.

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ АЛҚА:

- Рысмагамбетова Г.М. - «Bolashaq» академиясының ректоры, з.ғ.к., қауымдастырылған профессор
- Шевякова А.Л., э.ғ.к. доцент
- Абдрахманова А.С., п.ғ.к.
- Газиханова Ж.Г., PhD докторы, доцент
- Кабжанов А.Т., з.ғ.к., профессор
- Сембиев Қ.З., фил.ғ.к., профессор
- Пахомова Д.К., м.к., доцент
- Смагулова Г.С., ғылыми зерттеулер, ізгілік педагогика және педагогикалық тәлімгерлік орталығының маманы.
- Абдрахманов Р.Х. п.ғ.м. доцент
- Әбілжан А.Б. п.ғ.м. аға оқытушы
- Бокижанова Галия Каскарбековна, п.ғ.к., доцент
- Жунусова Г.М., магистр, аға оқытушы

1. Утяев А.Ф., ф.ғ.к., доцент, БашМУ Стерлитамак филиалы деканының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары (Ресей)
2. Глухова В.И., э.ғ.к., доцент, Остроградский атындағы Кременчуг ұлттық университетінің бухгалтерлік есеп кафедрасының меңгерушісі (Украина)

Материалы международной научно - практической конференции «**Наука и образование в современном мире**» посвященная 125 - летию К.И.Сатпаева. – Карағанды: РИО «Болашақ-Баспа» 2024.- 426 стр.- 1 том

В настоящее издание вошли материалы международной научно - практической конференции «**Наука и образование в современном мире**» посвященная 125 - летию К.И.Сатпаева 26 апреля 2024 года в Академии «Bolashaq». Они отражают проблемы различных отраслей науки и рассчитаны на широкий круг научных работников, преподавателей вузов и молодых ученых.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

- Рысмагамбетова Г.М., ректор к.ю.н., ассоциированный профессор.
- Шевякова А.Л., к.э.н., доцент
- Абдрахманова А.С., к.п.н.
- Газиханова Ж.Г., доктор PhD, доцент
- Кабжанов А.Т., к.ю.н., профессор
- Сембиев К.З., к.фил.н. профессор
- Пахомова Д.К., к.м.н., доцент
- Смагулова Г.С., специалист центра научных исследований, гуманной педагогики и педагогического наставничества.
- Абдрахманов Р.Х., м.п.н. доцент
- Әбілжан А.Б., м.п.н. старший преподаватель
- Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент
- Жунусова Л.М., магистр, старший преподаватель

1. Утяев А.Ф., к.фил.н. доцент, зам.декана по научной работе Стерлитамакского филиала БашГУ (Россия)
2. Глухова В.И., к.э.н., доцент, зав.кафедрой учета и финансов Кременчугского национального университета им.М.Остроградского (Украина)

Materials of the international scientific - practical conference «**Science and education in the modern world**» dedicated to the 125th anniversary of K.I. Satpayev. - Karagandy: EPD "Bolashak-Baspa" 2024.-426 pages – 1st volume.

This publication includes materials from the international scientific and practical conference "**Science and Education in the Modern World**" dedicated to the 125th anniversary of K.I. Satpayev which was held on April 26, 2024 at the Bolashaq Academy. They reflect the problems of various branches of science and are designed for a wide range of scientists, university professors and young scientists.

EDITORIALTEAM:

- Rysmagambetova G.M., Rector, Candidate of Law, Associate Professor.
- Shevyakova A.L., Candidate of Economics, Associate Professor
- Abdrakhmanova A.S., Candidate of Ps.n.
- Gazikhanova Zh.G., PhD, Associate Professor
- Kabzhanov A.T., Candidate of Law, Professor
- Sembiev K.Z., Ph.D. Professor
- Pakhomova D.K., PhD, Associate Professor
- Smagulova G.S., specialist of the Center for Scientific Research, Humane Pedagogy and pedagogical mentoring.
- Abdrakhmanov R.H., M.P.N. Associate Professor
- Abilzhan A.B., M.P. Senior lecturer
- Bokizhanova G.K., PhD, Associate Professor
- Zhunusova L.M., Master's degree, senior lecturer

1. Utyaev A.F., Candidate of Philology, Associate Professor, Deputy Dean for Research, Sterlitamak branch of BashGU (Russia)
2. Glukhova V.I., Candidate of Economics, Associate Professor, Head of the Department of Accounting and Finance, Kremenchug National University named after M. Ostrogradsky (Ukraine)

Авторлар ұжымы
© «Bolashaq» академиясы
«Болашақ-Баспа» РББ., 2024

**ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚҚОЛДАНУ ТӘЖІРБИЕСІ**

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ И
ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ**

**ACTUAL PROBLEMS LEGAL SCIENCE AND LAW
ENFORCEMENT PRACTICE**

Абдакимова Д.А.

кандидат юридических наук

КарУ имени академика Е.А. Букетова, город Караганда, Казахстан

abdakimova_dana@mail.ru

СИСТЕМА ЗАЩИТЫ ПРАВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ

Актуальность работы определяется ролью и огромным практическим опытом защиты прав интеллектуальной собственности европейских государств в рамках интеграционного объединения Европейского Союза. Система защиты прав интеллектуальной собственности ЕС является уникальной и динамично развивающейся. Особенностью европейской системы является модернизация и унификация законодателями, экспериментирование с различными механизмами защиты прав интеллектуальной собственности.

Современный мир сегодня переживает не только процессы глобализации, но и повсеместно развивается региональная интеграция государств. Обычно, к формированию подобных региональных образований, приводят объективные процессы политического, экономического и исторического характера. Вопросы защиты интеллектуальной собственности в Европейском Союзе были заложены в качестве одного из интеграционного приоритета при создании этого объединения. Интеграционные процессы европейских государств, прежде всего, начались с создания Европейским Сообществом общего Европейского рынка.

Исследования показывают, что в качестве интеграционного приоритета при региональном сотрудничестве, чаще всего, выступает торгово-экономическое направление, которое характеризуется следующим содержанием:

- ✓ объединение государств географически близких друг другу, экономики которых тесно связаны, с целью развития взаимовыгодного сотрудничества в различных сферах;
- ✓ формирование таможенного или экономического союза на основе международных договоров и торговых соглашений;
- ✓ образование единого рынка товаров и услуг;
- ✓ создание институциональной основы регионального образования для управления процессами и принятия единых решений.

На территории Европейского Союза действует конвенция в области промышленной собственности - Европейская патентная конвенция 1973 г. Основной целью разработки и подписания этой Конвенции была гармонизация охраны промышленной собственности и патентно-правовая интеграция в европейских странах, которая предусматривает, прежде всего, унифицированную систему выдачи патентов, которая осуществляется Европейским патентным ведомством.[1]

В конце 80-х годов XX столетия на территории Европейского союза началась основательная работа по юридической гармонизации законодательств стран-участниц.

Основное правило данного процесса заключается в том, что все страны- участницы должны перенести европейские директивы в свои национальные законодательства. Существуют два правила сообщества – правило по борьбе с пиратством и правило, касающееся таможенного режима, применимого к подделкам и пиратированным продуктам. Основная цель данных правил- недопущение попадания на территории стран-участниц контрафактных товаров, а также защиты прав авторов - граждан стран Европейского Союза.

В отношении защиты прав интеллектуальной собственности было принято несколько директив:

1. Директива 91/250/ЕЭС о правовой охране компьютерных программ от 14 мая 1991 г. (с поправками, внесенными Директивой 93/98/ЕЭС от 29 октября 1993 г.)
2. Директива 92/100/ЕЭС о праве сдачи в прокат и в наем и некоторых правах, смежных с авторскими в области интеллектуальной собственности от 19 ноября 1992 г. (с изменениями, внесенными Директивой 93/98/ЕЭС от 29 октября 1993 г.)
3. Директива 93/83/ЕЭС о координации некоторых норм авторского права и смежных прав применительно к спутниковому вещанию и ретрансляции по кабелю от 27 сентября 1993 г.
4. Директива 93/98/ЕЭС о гармонизации сроков охраны авторских и некоторых смежных прав от 20 октября 1993 г.
5. Директива 96/9/ЕС о правовой охране баз данных от 11 марта 1996 г.
6. Директива 98/84/ЕС о правовой защите услуг, которые основываются на доступе под условием от 20 ноября 1998 г.
7. Директива 2001/29/ЕС о гармонизации некоторых аспектов авторского права и смежных прав в информационном обществе от 22 мая 2001 г.
8. Директива 2001/84/ЕС о праве следования в пользу авторов оригинальных произведений искусства от 27 сентября 2001 г.

Вышеперечисленные директивы гармонизируют национальные законы стран-участниц только по конкретным пунктам, а не все законодательство по авторским и смежным правам. Основной особенностью европейского законодательства об авторском праве и смежных правах заключается в многоступенчатости процесса сближения национальных систем правового механизма. [2]

Издаваемые Евросоюзом Директивы являются модельными законами, которые подлежат имплементации в национальные правовые системы стран-участниц. Этим директива отличается от инструкции Евросоюза – нормативного акта, имеющего прямое действие (то есть на норму инструкции можно прямо сослаться при обращении в национальный суд любой страны-участницы). Однако при отсутствии имплементации Директива при определенных условиях также приобретает силу акта прямого действия. Такой эффект достигается за счет возможности обратиться в Европейский суд с иском против страны-участницы, не имплементировавшей Директиву в свое законодательство. После решения по делу на нормы Директивы можно будет прямо ссылаться при возбуждении дела в суде данного государства.

На сегодня Европейский союз объединяет страны с разным уровнем экономического развития и различными по эффективности правовыми системами регулирования экономических правоотношений по поводу интеллектуальной собственности. Считается, что законодательство наиболее развитых стран (Великобритания, Франция, Германия и другие) в наибольшей степени отвечают установленным Директивой требованиям. Страны Восточной Европы, вступившие в Евросоюз относительно недавно должны будут в значительно большей степени изменить свои законодательства [3]

В рамках Европейского Союза действуют два основных органа, которые занимаются защитой прав интеллектуальной собственности:

✓ Ведомство по гармонизации внутреннего рынка (Office for Harmonisation in the Internal Market (ОНИМ)), которое ответственно за регистрацию товарных знаков и промышленных образцов;

✓ Европейская патентная служба (European Patent Office (ЕРО)).

В европейском праве охрана интеллектуальной собственности подчинена основной задаче обеспечения бесперебойного функционирования внутреннего рынка Сообщества. Статус исключения или временной монополии на использование произведений и других объектов права, допускаемой ради поощрения творчества и инвестиций в сферу науки и культуры, определяет философию подхода к действию авторского права и смежных прав [4]

Европейский рынок представляет огромный интерес для интеллектуальных пиратов как потенциальный рынок сбыта с высокой платежеспособностью. Непрерывный рост научно-технического прогресса показывает, что процесс фальсификации полиграфической продукции имеет устойчивую тенденцию к

неизменному росту. Торговые марки подделываются с использованием цифровых технологий. Анализ общего количества дел о подделках в странах ЕС показывает, что на долю готовой одежды приходится 41% дел, игрушек и игр - 21%, бижутерии - 14%, книг и фильмов - 7%, модной одежды - 5% и электроники - 4%. В странах ЕС наиболее заметные дела о подделках в последнее время касались: в Германии - деталей автомобилей, микропроцессоров, моющих средств, удобрения для растений; в Дании - ложной марки 21 т риса; в Бельгии - 530 тыс. зубных щеток; в Испании - водки и сигарет; в Финляндии - чая и сигарет, содержащих в 2 - 3 раза больше никотина и смол, чем было указано на пачке; во Франции - деталей автомобилей, медицинских аппаратов; в Нидерландах - 90 тыс. компакт-дисков видеоигр; в Великобритании - нескольких сотен тысяч бутылок напитков и 1 тонны зубной пасты. Наибольшая часть подделок в мировой торговле происходит из Китая и других стран Восточной Азии, которые очень быстро налаживают дешевое производство товаров известных торговых марок, пользующихся большим спросом [5]

На протяжении нескольких лет Европейский Союз работал над созданием единой патентной системы ЕС, которая бы применялась на основе международного договора. В 2000 году Еврокомиссия разработала модель проекта Регламента об общеевропейском патенте. Правовая база единого европейского патента установлена постановлениями Европарламента и Совета Европы от 17.12.2012 г., конвенцией о создании Единого патентного суда, которую подписали 17 стран ЕС 19 февраля 2013 г.

Вступление в силу Соглашения о Едином Патентном Суде (ЕПС) произошло 1 июня 2023 г., которое предусматривает обеспечение защиты европейского патента без границ. Иными словами, решение о действительности или нарушении европейских патентов будут приниматься Единым Патентным судом и его решение автоматически обязательно для всех стран-участников. Ранее, иски о нарушении европейских патентов рассматривались отдельно в каждой стране, где они имеют силу, теперь же Единый Патентный суд должен будет централизованно обеспечивать патентную защиту во всех участвующих странах посредством единой патентной заявки.

В настоящее время этот суд является общим для 17 стран-членов ЕС. ЕПС будет обладать исключительной юрисдикцией в отношении споров касательно нарушения и действия европейских патентов с унитарным эффектом - более известных как единые патенты Евросоюза. Под юрисдикцию ЕПС подпадут также и «классические» европейские патенты в тех случаях, когда не было заявлено об отказе от новой судебной системы («opt-out»). В случае отказа ЕПС не будет иметь юридической силы в отношении «классических» европейских патентов, которые будут подпадать под исключительную юрисдикцию национальных судов в соответствующих европейских странах [6]

При регистрации единого общеевропейского патента, в отличие от действующего варианта, будет предусматривать оплату пошлины в Европейском патентном ведомстве. Размер платы и проведение данного процесса ещё не оглашены. При этом заявителю не потребуется обращаться в патентные ведомства всех 27 стран. Система функционирования единого европейского патента, конечно же, удобна для заявителя, так как предполагает единое действие на территории всех стран, уплата единой пошлины для всех стран Европейского союза, введение в единый реестр записей о выдаче лицензий и передаче ее прав. Однако, не стоит идеализировать данное новшество, так как и она не лишена недостатков.

Например, в случае классического европейского патента, если патент аннулируется в одном государстве-члене в соответствии с процедурой валидации (признание определенным государством действия регионального патента на своей территории путем публикации перевода патента на национальный язык), он не будет аннулирован в других государствах-членах, тогда как в случае единого патента ЕС, если патент аннулируется в одном государстве-члене, он будет аннулирован во всех государствах-членах одновременно.

Все же, европейские изобретатели связывают большие надежды с введением единого общеевропейского патента. Основные плюсы видятся в следующем:

- ✓ Нововведение усилит конкурентоспособность европейской экономики.

- ✓ Общеввропейский патент должен снизить расходы по защите прав на изобретение.
- ✓ Оформление по единому общеввропейскому патенту будет централизованным и потому более удобным и выгодным.
- ✓ Пошлина за поддержание единого общеввропейского патента будет выплачиваться одновременно за все страны, в которых распространяется охрана изобретения.
- ✓ При возникновении судебных разбирательств по единому общеввропейскому патенту правообладатель получает возможность централизованно защитить свои права на территории всех стран-участниц одновременно.

Европейские страны возлагают большие надежды на единый (унитарный) патент и ЕПС, ведь сама идея об их создании была впервые озвучена еще 75 лет назад, и только сейчас она воплотилась на практике. Для нас результат функционирования и внедрения единого патента представляет огромный интерес, так как мы могли бы перенять и внедрить ее в рамках ЕАЭС. Динамика использования нового подхода к защите прав интеллектуальной собственности посредством единого общеввропейского патента и ЕПС позволит нам сделать вывод, стоит ли нам использовать этот опыт для улучшения евразийской региональной патентной системы или лучше оставить защиту через национальные суды, которая уже доказала свою эффективность. Таким образом, нам нужно дать время новому органу, чтобы понять его эффективность и принять соответствующие решения.

Список использованных источников:

1. Воронцов С.О. Гармонизация промышленной собственности // Патенты и лицензии. – 2002. - №2. – С.36-44.
2. Энтин В. Авторское право и смежные права в европейском праве //Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права.- 2004 .-№9 - С.40-48.
3. Фелицына С.Б, Антипина И.Г. О Директиве Европейского Союза о защите прав интеллектуальной собственности//«Изобретательство», 2005.- №5.
4. Энтин В. Авторское право и смежные права в европейском праве //Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права.- 2004 .-№9 - С.40-48.
5. Интеллектуальное пиратство как транснациональное преступление// https://wiselawyer.ru/poleznoe/25384-intellektualnoe-piratstvo-transnacionalnoe-prestuplenie
6. Германия - Единый Европейский Патент// <https://www.euromarkpat.com/ru-news-article/германия-единый-европейский-патент.html>

Аблакимова Д.А.

ЕУРОПА ОДАҒЫНДАҒЫ ЗИЯТКЕРЛІК МЕНШІК ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІ

Жұмыстың өзектілігі Еуропалық Одақтың интеграциялық бірлестігі аясында еуропалық мемлекеттердің зияткерлік меншік құқықтарын қорғаудың рөлі мен үлкен тәжірибелік тәжірибесімен анықталады. ЕО-ның зияткерлік меншік құқықтарын қорғау жүйесі бірегей және қарқынды дамып келеді. Еуропалық жүйенің ерекшелігі заң шығарушылардың модернизациясы мен біріздендіруі, зияткерлік меншік құқықтарын қорғаудың әртүрлі тетіктерімен тәжірибе жасау болып табылады.

Abdakimova D.A.

SYSTEM FOR THE PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN THE EUROPEAN UNION

The relevance of the work is determined by the role and vast practical experience of protecting intellectual property rights of European states within the framework of the integration association of the European Union. The EU system for protecting intellectual property rights is unique and dynamically developing. A feature of the European system is modernization and unification by legislators, experimentation with various mechanisms for the protection of intellectual property rights.

Амирбеков Ш.К.

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
город Караганда, Республика Казахстан

**СОЦИАЛЬНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ И СОДЕРЖАНИЯ
ПРИТОНОВ ДЛЯ ПОТРЕБЛЕНИЯ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ,
ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ, ИХ АНАЛОГОВ И ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ
ПОМЕЩЕНИЙ ДЛЯ ТЕХ ЖЕ ЦЕЛЕЙ**

В данной научной статье рассматривается социальная обусловленность организации и содержания притонов для потребления наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и предоставление помещений для тех же целей.

Одно из основных положений юридической науки является обусловленность права, и уголовного в том числе, объективными законами общественного развития, всей системой социальных отношений.

По мнению Л.И. Спиридонова «... общие условия существования, функционирования и развития общественного отношения, являющегося непосредственной основой юридического отношения, преломляясь в праве, трансформируется в форму юридических принципов. Последние конкретизируются и в конце концов воплощаются в запрещающих, дозволяющих и предписывающих правовых нормах, доводимых до населения в виде закона» [1, с. 95].

Что касается уголовного права, то это также находит выражение в его основных принципах, в определении преступления, в содержании предусмотренных им конкретных запретов, в характере наказаний, предусматриваемых уголовным законодательством. «Уголовное право, — как отмечает М.И. Ковалев, — выполняет свою конструктивную предупредительно-воспитательную задачу, прежде всего благодаря наличию системы уголовно-правовых норм, неисполнение предписаний которых влечет за собой применение принудительной силы государства» [2, с. 21].

Вопрос о социальной обусловленности анализируемой уголовно-правовой нормы будет нами рассмотрен на уровне анализа принципов криминализации деяний.

В самом общем виде суждения авторов выражены в следующем: нормы права, как следствие правотворческой деятельности, имеют объективные причины своего рождения и, чтобы понять их необходимо познать общие социальные процессы и закономерности, которые лежат в основе общественных отношений, обуславливают цели и задачи такой деятельности. Основываясь на достигнутых результатах развития юридической мысли в данной сфере, на наш взгляд, следует остановиться лишь на некоторых вопросах, требующих конкретизации применительно к рассматриваемой проблеме.

Признание в законодательном порядке того или иного поведения в качестве преступления осуществляется с учетом связей уголовного права с различными сферами социальной действительности, на основе учета принципов криминализации, которые рассматриваются как «научно обоснованные и сознательно применяемые общие правила, и критерии оценки допустимости и целесообразности уголовно-правовой новеллы, устанавливающей или изменяющей ответственность за конкретный вид деяний» [3, с. 208].

К числу этих признаков относят целый ряд положений, среди которых, на наш взгляд, наиболее важными представляются принципы, выделяемые в работе Г.А. Злобина: принцип общественной опасности, принцип распространенности деяний, принцип соразмерности положительных и отрицательных последствий и принцип уголовной адекватности криминализации [3, с. 221-227].

Проанализируем указанные принципы применительно к предмету нашего исследования — организации или содержанию притонов для потребления наркотических средств или психотропных веществ.

Общественная опасность организации или содержания притонов для потребления наркотических средств или психотропных веществ является материальным признаком рассматриваемого преступления. Öffentlich опасным признается такое деяние, которое причиняет или создает возможность причинения вреда общественным отношениям, интересам или благам (ст. 2 УК РК), охраняемым уголовным законом. Признак общественной опасности означает, что законодатель произвольно признает то или деяние преступным, а учитывает при этом тот вред, который причиняется или может быть причинен в результате совершения данного деяния.

Деяния, которые не причиняют или не могут причинить существенного вреда общественным отношениям, охраняемым правом, не могут быть признаны общественно опасными, то есть преступлениями.

Общественные отношения, как права, свободы и законные интересы человека и гражданина, собственность, общественный порядок и другие охраняются не только нормами уголовного права, но и нормами иных отраслей права, защищающими их от посягательств, которые не могут причинить существенного вреда.

В чем же проявляется общественная опасность организации или содержания притонов для потребления наркотических средств или психотропных веществ? Во-первых, общественная опасность рассматриваемого деяния заключается в том, что в притонах употребляются средства, которые влекут за собой возникновение болезни наркомании, ведущей в конечном итоге к полной деградации личности. Наркомания подразумевает развитие пагубной потребности в постоянном или периодическом приеме наркотического средства для того, чтобы испытать чувство удовольствия или избежать дискомфорта, связанного с прекращением действия такого средства. Иными словами, возникает зависимость человека от наркотика, которая проходит несколько стадий. Первой является стадия, на которой возникает субъективное чувство удовольствия от приема наркотического средства - чувство «эйфории». К повторным приемам наркотического средства приводит желание вновь ощутить благоприятный эффект. Частый прием наркотического средства свидетельствует о развитии психической зависимости лица от наркотика — первой стадии заболевания наркомании. Если лицо по какой-либо причине прекращает прием наркотического средства, он начинает испытывать чувство подавленности, неудовлетворенности. Дальнейшее потребление наркотика приводит к возникновению физической зависимости, к появлению симптомов наркотического голодания (абстинентного синдрома), аналогичного по своей сути состоянию похмелья при хроническом алкоголизме. Наличие физической зависимости указывает на вторую стадию наркомании, которая характеризуется тем, что прием наркотика становится необходимым условием благоприятного существования наркомана. Данная стадия может продолжаться не один год. В конечном результате наступает третья стадия, когда наркотическое средство принимается малыми дозами, но достаточно-таки часто (иногда через один-два часа), поскольку даже кратковременное прекращение приема ведет к тяжелейшим расстройствам всех жизненно важных функций организма больного.

Таким образом, продолжительное влияние наркотика на психическую сферу деятельности человека приводит к ослаблению его интеллекта, нарушению памяти. Лицо становится равнодушным к работе, близким. У таких людей ослабевает воля, они опускаются внешне, разлагаются морально.

Наркомания — одна из актуальных проблем всех времен и народов, затрагивающих все слои населения. Наркотики используются с самых давних времен. Существует гипотеза, что первое знакомство человека с наркотиками состоялось еще десять тысяч лет до нашей эры. В Индии упоминание о конопле («бханг») относится к XIV-XX вв. до н.э. В Египте наркотики применялись со времен Рамсеса I. А в Европу, как полагал Гиппократ, наркотики были завезены скифами пять тысяч лет назад.

Однако наибольшее распространение наркомания получила на современном этапе развития общества. По официальным данным, из шести с лишним миллиардов человек,

населяющих Земной шар, более 200 миллионов знакомы с наркотиками, примерно 100 миллионов почти регулярно прибегают к ним, а 50 миллионов — безнадежные наркоманы. Наркомания представляет непосредственную и реальную угрозу здоровью не только отдельной личности, но и нации в целом, правопорядку и безопасности государства.

Злоупотребление наркотическими средствами и психотропными веществами, их незаконный оборот — многогранная, комплексная социальная проблема, которая приобрела глобальный характер и остро стоит практически перед всеми странами мира.

Мировое сообщество признает наркотизм одним из наиболее опасных социальных явлений. Практически во всех государствах принимаются экстраординарные меры по борьбе с наркоманией, в отдельных государствах предусмотрена смертная казнь за преступления, предметом которых выступают наркотические средства.

Употребление наркотических средств и психотропных веществ в притонах представляет собой их немедицинское использование, которое по своей природе и сути противоправно, поскольку связано с нарушением требований нормативных актов, регулирующих порядок использования наркотических средств и психотропных веществ в медицинских учреждениях и устанавливающих жесткий контроль и учет этих средств. Употребление наркотических средств в притонах происходит, как правило, в антисанитарных условиях, что зачастую приводит к различным тяжелым последствиям.

Лица, употребляющие наркотические средства и страдающие наркоманией, совершают значительное количество преступлений. Больше всего наркоманы склонны совершать корыстные преступления (60 % краж, грабежей, разбоев, вымогательств связаны с наркоманией), поскольку на приобретение наркотических средств приходится затрачивать немалые денежные суммы.

Лица, употребляющие наркотические средства в притонах, не только сами совершают многие преступления, но и зачастую становятся жертвами преступных посягательств. В отношении их совершаются такие преступления, как убийства, изнасилования, мужеложство, кражи, разбой и другие. Виктимность лиц, посещающих эти места, заметно повышается. Иными словами, существование притонов отражается на уровне преступности, в связи с чем, в регионах, где масштабы притоносодержательства достаточно велики, как правило, уровень преступности наркоманов выше, больше число преступлений, совершаемых в отношении этой категории лиц.

Общественная опасность организации или содержания притонов для потребления наркотических средств или психотропных веществ заключается еще и в том, что в данном месте передается определенный негативный социальный опыт.

Опрос лиц, посещавших притоны, а также работников правоохранительных органов свидетельствуют о том, что, в основном, общение в подобного рода местах связано с наркотическими средствами. Среди наркоманов обсуждаются вопросы приобретения, потребления наркотических средств, психотропных веществ, последствия их воздействия на организм. Таким образом, происходит своего рода подталкивание, склонение посетителей притона к не медицинскому потреблению наркотических средств, психотропных веществ.

Следует особо отметить и то, что потребление наркотических средств в притонах обеспечивает скрытность от государственных и медицинских органов, родственников и близких, друзей и знакомых. Кроме того, в притонах практически всегда есть возможность приобрести наркотическое средство, что, конечно же, повышает «популярность» таких мест и свидетельствует о повышенной общественной опасности притоносодержательства.

Как было отмечено выше, вторым принципом криминализации деяний является их распространенность. Однако, распространенность деяний не должна быть всеобщей. «Любая попытка криминализировать слишком распространенные деяния, — как отмечает Г. А. Злобин, — была бы неэффективной, так как результат вышел бы за пределы практических возможностей уголовной юстиции и тем самым была бы возведена в норму безнаказанность деяний, объявленных преступными» [3, с. 218-219].

На путь борьбы с чрезвычайно распространенными деяниями должны встать не уголовно-правовые, а иные социальные нормы.

В настоящее время в нашем государстве по официальным данным зарегистрированы в качестве наркоманов несколько десятков тысяч человек. В связи с тем, что употребление наркотических средств обладает большой латентностью, фактическое количество наркоманов значительно больше, официально зарегистрированных. Анализ судебной-следственной практики показывает, что значительный процент употребляющих делает это в притонах. Так, в структуре преступлений, связанных с наркотиками, организация или содержание притонов для потребления наркотических средств или психотропных веществ составили: *в 2018 году* всего по гл. 11 УК РК было зарегистрировано 3623 уголовных правонарушений из них по ст. 302 УК было зарегистрировано – 33 деяний; *в 2019 году* всего по гл. 11 УК РК было зарегистрировано 2915 уголовных правонарушений из них по ст. 302 УК было зарегистрировано – 16 деяний; *в 2020 году* всего по гл. 11 УК РК было зарегистрировано 7829 уголовных правонарушений из них по ст. 302 УК было зарегистрировано – 7 деяний; *в 2021 году* всего по гл. 11 УК РК было зарегистрировано 2993 уголовных правонарушений из них по ст. 302 УК было зарегистрировано – 3 деяний; *в 2022 году* всего по гл. 11 УК РК было зарегистрировано 3399 уголовных правонарушений из них по ст. 302 УК было зарегистрировано – 3 деяний; *в 2023 году* всего по гл. 11 УК РК было зарегистрировано 3309 уголовных правонарушений из них по ст. 302 УК было зарегистрировано – 4 деяний[4].

Таким образом, немалая часть наркоманов употребляли наркотики в местах, которые были знакомы многим, что служит одним из факторов, указывающих на значительную распространенность притоносодержательства на территории Республики Казахстан, что, полагаем, также должно служить еще одним доказательством необходимости уголовно-правовой борьбы с организацией или содержанием притонов для потребления наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и предоставление помещений для тех же целей.

Следующим принципом криминализации деяний является соразмерность положительных и отрицательных последствий установления уголовной ответственности за организацию или содержание притонов для потребления наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и предоставление помещений для тех же целей.

Как отмечает в своей работе Г.А. Злобин, «сколь ни было бы опасно то или иное поведение его криминализация никогда не может рассматриваться как абсолютное благо, оно представляет собой жертвование одними интересами общества ради других, более значительных. Поэтому в сущности своей криминализация любого деяния должна осуществляться с позиций подхода к ней как к социальной необходимости» [3, с. 220].

Организация и содержание притонов для потребления наркотических средств или психотропных веществ — одно из условий и способов распространения наркомании. В этой связи никаких сомнений не может вызывать необходимость борьбы с рассматриваемым деянием именно уголовно-правовыми средствами. Проведенный опрос сотрудников правоохранительных органов свидетельствует о том, что все они напрямую связывают усиление борьбы с организацией или содержанием притонов с успехом борьбы с наркоманией в целом.

И, наконец, установление уголовной ответственности за то или иное деяние и ее обоснование всегда должны основываться на соответствии той или иной уголовно-правовой нормы общему направлению уголовной политики государства.

Проведенный краткий анализ истории нормативной базы борьбы с наркоманией и условиями, способствующими ее распространению, приводит нас к выводу о том, что наличие в действующем законодательстве нормы, предусматривающей уголовную ответственность за организацию или содержание притонов для потребления наркотических средств или психотропных веществ, ни в коей мере не противоречит общей тенденции развития политики нашего государства, направленной на уголовно-правовое регулирование борьбы с наркоманией в целом.

Таким образом, уголовная ответственность за организацию или содержание притонов для потребления наркотических средств, психотропных веществ их аналогов и предоставление помещений для тех же целей полностью соответствует требованиям социальной обусловленности нормы в Уголовном кодексе Республики Казахстан.

Список использованной литературы:

- 1 Спиридонов Л.И. Социология уголовного права. — М., 1986.—159 с.
- 2 Ковалев М.И. Советское уголовное право: Курс лекций. — Свердловск, 1971. Вып. 1. — 36 с.
- 3 Злобин Г.А. Основания и повод криминализации // Основания уголовно-правового запрета. — М., 1982. — С. 208-227.
- 4 Статистические данные Комитета правовой статистики и специальных учетов при Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан.2018-2023 г.г.

Әмірбеков Ш. К.

**ЕСІРТКІ ҚҰРАЛДАРЫН, ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАРДЫ, ОЛАРДЫҢ
АНАЛОГТАРЫН ТҰТЫНУ ҮШІН ПРИТОНДАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН
ҰСТАУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ШАРТТЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ СОЛ МАҚСАТТАР ҮШІН
ҰЙ-ЖАЙЛАР БЕРУ**

Бұл ғылыми мақалада есірткі құралдарын, психотроптық заттарды, олардың аналогтарын тұтыну үшін притондарды ұйымдастыру мен ұстаудың әлеуметтік жағдайы және сол мақсаттар үшін үй-жайлар беру қарастырылады

Түйінді сөздер: нашакорлық, притон, есірткі құралдарын, психотроптық заттарды, олардың аналогтарын тұтыну үшін притондарды ұйымдастыру және ұстау және сол мақсаттар үшін үй-жайлар беру

Amirbekov Sh.K.

**SOCIAL CONDITIONALITY OF THE ORGANIZATION AND MAINTENANCE OF
DENS FOR THE CONSUMPTION OF NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC
SUBSTANCES, THEIR ANALOGUES AND THE PROVISION OF PREMISES FOR
THE SAME PURPOSES**

This scientific article examines the social conditionality of the organization and maintenance of dens for the consumption of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and the provision of premises for the same purposes

Keywords: Drug addiction, brothel, organization and maintenance of brothels, for the consumption of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and provision of premises for the same purposes

Амирбеков Ш.К.

Карагандинский университет Казпотребсоюза,
город Караганда, Республика Казахстан

sher-kudo@mail.ru

Мухамадиева Г.Ж.

начальник кафедры уголовного права и криминологии Карагандинской академии МВД
РК им. Б. Бейсенова, к. ю. н., ассоциированный профессор, город Караганда,
Республика Казахстан, gmuhamadieva@mail.ru

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ НАРКОТИЧЕСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Проблема распространения наркотических средств в последние годы становится все более и более серьезной. С развитием цифровых технологий, социальных сетей, самой сети Интернет растет число преступлений, совершаемых с использованием данных технологий. В связи с этим актуальным является анализ способов и методов незаконного оборота наркотиков с использованием сети Интернет. В настоящей работе рассматриваются причины и условия наркотической преступности.

Причина, производя действие, порождает следствие. Для действия причины необходимы определенные условия, но эти условия сами по себе не способны породить следствие, они лишь превращают возможность совершения преступления в действительность [1, с. 38].

По мнению профессора М.Д. Шаргородского «причинами преступности можно считать все те обстоятельства, без которых она не могла возникнуть и не может существовать. Но не все эти обстоятельства играют активную роль. Причинами преступности являются, как и вообще причиной, те активные силы, которые своим действием порождают ее существование. Причины конкретного преступления – это, таким образом, те активные силы, которые вызывают у субъектов интересы и мотивы для его совершения» [2, с.15].

Общеизвестно, что уровень культуры граждан определяется степенью развитости общества, его духовной насыщенности и материального благополучия. Одним из современных продуктов культуры общества являются коммуникативные каналы информации и в частности Интернет. Возможности Интернета позволяют создавать, регистрировать и размещать для общего доступа неограниченное число сайтов, используемых для рекламы, склонения к потреблению, распространения наркотических средств и иные действия, связанные с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их аналогов.

На протяжении последних лет наблюдается стремительное увеличение числа сайтов пронаркотического содержания в сети Интернет. На сегодняшний день отдельные поисковые запросы по видам наркотических средств дают 411 000 000 результатов. По данным Центрально-азиатского регионального информационно-координационного центра по борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров (ЦАРИКС), Интернет является, на сегодняшний день, одним из основных каналов распространения синтетических наркотиков [3].

Правоохранительные органы Казахстана с начала 2023 года заблокировали 1,5 тыс. сайтов, через которые велось распространение наркотических средств [4].

Сеть Интернет выступает мощным средством влияния на потребление наркотических средств, их аналогов, растений, содержащих наркотические средства [5, с. 196].

Социальные процессы, в ходе которых люди и их поколения становятся на путь девиантного поведения, исходит из того, что обстановка в семье и школе - это ведущие

причины наркомании среди молодежи. Социолого-криминологическое изучение семьи обнаружило удивительную закономерность: почти 70% родителей из неблагополучных семей сами воспитывались в таких или почти в таких же скверных условиях. Какие же это условия? Это низкий культурный и образовательный, а отчасти и профессиональный уровень родителей, примитивный круг их интересов, не простирающийся дальше исполнения производственных обязанностей, злоупотребление наркотиками и провоцируемые на «пьяной» почве семейные скандалы, жестокость в обращении с детьми, воспитание детей без одного или обоих родителей, а равно внебрачное рождение ребенка, вовлечение детей в совершение преступлений и антиобщественную деятельность, связанную с наркотиками, употреблением спиртных напитков, попрошайничеством, бродяжничеством [6, с.95].

По мнению Кормщикова В.М. каждое новое поколение, по сравнению с предыдущим, отличалось повышенной склонностью к девиантному поведению. Так если среди бабушек и дедушек к такому образу жизни были склонны 21,5%, то этой же чертой отличался каждый второй их ребенок, а среди внуков - почти 75% подростков [7, с.73].

Из этого следует, что обстановку в семье надо рассматривать как социальное условие, имеющее исключительное значение в структуре детерминант наркомании несовершеннолетних и молодежи старшего возраста. Здоровые основы образа жизни и мироощущения, потребности и интересы, установка личности, направленность личности, психика, правосознание и др. - все они закладываются в семье.

В свою очередь педагогические просчеты в воспитании человека в дошкольных и учебных заведениях определяют его вероятность становления на путь наркомании несколько не меньше, чем неблагополучная семейная обстановка. Для педагогически запущенных детей обычны пропуски занятий, токсикомания, хулиганство, вандализм, сквернословие, побеги из дома.

Человек - существо не только общественное, но и биологическое. Сложность вопроса состоит в том, что соотношение социального и биологического в поведении человека не является постоянным и одинаковым для всех людей. «В некоторых случаях - наследственные либо врожденные нарушения центральной нервной системы, дисфункция желез внутренней секреции, нервные расстройства или психические болезни, бесспорно, могут оказывать влияние на преступное поведение конкретного индивида, хотя патологией биопсихических черт нельзя, конечно, объяснять преступность в целом как явление социальной жизни» [8, с.37].

По мнению Д. Давыдова, причинами роста наркомании и незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ являются нестабильность в обществе, нетрадиционные настроения среди молодежи, влияние организованной преступности, несовершенство законодательства, разрозненность и не эффективность деятельности соответствующих правоохранительных органов как внутри страны, так и в международном сотрудничестве, примитивная материально-техническая база специализированных подразделений, осуществляющих борьбу с наркоманией и незаконным оборотом наркотиков и т.д.[9, с.2].

Некоторые авторы считают, что причинами наркотизма являются сочетание субъективных причин с объективными условиями, т.е. взаимодействие элементов бытательской психологии определенной части населения с конкретными недостатками в сфере быта, организации и управления социальными процессами [10, с.13].

Кадыров Р., утверждает, что главными побудителями наркотизации и незаконного оборота наркотиков являются так же ложные чувства товарищества или наркотический голод у тех, кто приобщился к наркотикам, влияние друзей - наркоманов, психологическая возрастная зараженность и т.д. [11, с. 22].

По мнению Темирбекова А. А., в числе внешних криминологических факторов особо выделяются экономические, пороговые и кризисные значения которого детерминируют тенденции развития современной преступности - общее снижение жизненного уровня подавляющей части населения, увеличение имущественной дифференциации населения, деформация структура экономики, неравномерность

развития регионов, сырьевая экспансия ведущих государств, массовый обратный социально - психологический и нравственный сдвиг и т.д.[12, с. 18].

Существенным противоречием рассматриваемой проблемы в сфере экономики - является несоответствие производственных отношений характеру производительных сил. Недостатки в управлении экономикой, несовершенство хозяйственного механизма «материализуют» негативные последствия этого противоречия. В результате возникает ряд несоответствий между уровнем общественного производства, его эффективностью и постоянно растущими материальными, культурными, духовными потребностями членов общества, возникновением контраста между очень богатыми и абсолютным обеднением многих граждан.

Нельзя сбрасывать и такие факторы: отрыв идеологии от действительности, абстрактное просветительство. Создание идейного вакуума, который заполняют нередко псевдоидеологией, исторически чуждой менталитету народов Казахстана; недооценка трудового, нравственного и правового воспитания и системы народного образования и культурного строительства, существенным образом влияют на содержание мировоззрения многих граждан страны.

Кризисное состояние общества затрудняет процесс формирования официальных каналов вертикальной восходящей мобильности, высшее образование (даже престижное) не выступает гарантом социальной карьеры и материального благополучия выпускников. В то же время «авантюрная» карьера, работа в предпринимательских кругах с темным (криминальным) прошлым представляются большинству молодежи быстрым «социальным лифтом», каналом, ведущим вверх, к вершине социальной стратификации современного общества. Можно сказать, что «больное» общество «программирует» патологию и на уровне индивидуального поведения. Макросреда выступает своеобразным фоном для воздействия факторов микро - социальной среды, которая непосредственно влияет на социальное поведение. [13, с. 51].

К одной из причин развития наркотической преступности также относят, особое географическое расположение Казахстана, традиционная приверженность к наркотикам, собственная база природных наркотиков, ослабление социального контроля и осуждения общественностью деятельности наркобизнесменов резко увеличило за последние пять лет спрос на наркотики, что побудило разнообразное предложения со стороны организованной преступности. По данным экспертов ООН получение сверхприбылей наркомафией является в купе с обнищанием многих граждан основным, движущим мотивом занятия наркобизнесом - 72,3 %. легкость и доступность в приобретении и изготовлении наркотиков -13,5 %, отсутствие постоянного источника законных доходов -13.1 %, иное - 1,1 % [14, с.222].

На наш взгляд, будет необъективно заострять внимание на какой-то одной из рассмотренных выше причин наркотизма. Каждая из них индивидуально самоценна, однако учет всех этих причин преступности позволит проанализировать изучаемое явление полноценно, всесторонне, а, следовательно, относительно достоверно.

Таким образом, причины и условия, способствующие наркотической преступности многообразны и разнохарактерны тем не менее можно перечислить наиболее распространённые из них: сложившуюся многолетнюю традицию потребления наркотиков, в основном каннабисной группы, а также и опия, среди населения южных регионов республики (например, как болеутоляющее средство, как лекарственное средство при лечении различных заболеваний); особое географическое расположение страны, в результате которого на внутреннем нелегальном рынке наркотиков стали появляться нетрадиционные здесь прежде наркотические средства и психотропные вещества, такие как героин, кокаин, амфетамины и т.д.; увеличение доли социальной незанятости среди населения страны; снижение жизненного уровня населения - утрата обществом многих значимых прежде социально - нравственных ориентиров среди значительной части населения; формирование под влиянием безнравственной и безвкусной кино -, видео -, интернет, печатной продукции, как отечественной, так и западной, молодежной субкультуры, ориентированной на иждивенчество, эгоизм, удовлетворение низменных потребностей и т.п.; отсутствие целенаправленной широкомасштабной комплексной работы по формированию среди населения, особенно в среде подрастающего поколения, своеобразного социального наркотического иммунитета; слабое техническое оснащение служб, работающих в сфере борьбы с незаконным оборотом наркотиков; недостаточность кадрового обеспечения; отсутствие должного взаимодействия между правоохранительными органами в республике и многое другое.

Список используемой литературы:

1. Криминология. Учебник для вузов /Под ред. д.ю.н., профессора А.И. Долговой.- 3-е изд. перераб. и доп. – М.: Норма, 2007. С. 251.
2. Шаргородский М.Д. Преступность, ее причины и условия в социалистическом обществе // Преступность и ее предупреждение. Л. 1966. С. 30.
3. Интернет стал основным каналом сбыта синтетических наркотиков - эксперт // <https://caricc.org/>
4. <https://www.zakon.kz/obshchestvo/6022242-v-svyshe-16-tys-saitakh-reklamirovali-i-prodavali-narkoticheskie-sredstva-mvd.html>
5. Сердюк А. А. Наркотизм и глобальная сеть Internet // Право і безпека. - 2002. - № 3. -с. 195-198. (editor@psychi atru .org.ua)
6. Хомич А.В. Психология девиантного поведения. Учебное пособие. – Южно-Российский Гуманитарный Институт., - Ростов-на-Дону. – 2006 г. – 140 с.
7. Кормициков В.М. Криминология семейного неблагополучия. – Пермь: Пермское книжное изд-во, 1987. – 182 с.
8. Брунон Холыст. Криминология. Основные проблемы. [Текст]: пер. с пол. / Брунон Холыст. – Москва: Юридическая литература, 1980. -264 с.
9. Качаева М.А., Давыдов Д.М. Влияние соотношения биологических и социальных фактов на формирование типов и механизмов агрессивных действий женщин с психическими расстройствами. Государственный научный центр социальной и судебной психиатрии им. В.П. Сербского. М., 2000. www.rusmedserv.com/psychsex // Русский медицинский сервер. Клиническая психиатрия
10. Абызов Р., Ахмедов А., Закиров Б. Предупреждение наркомании. Ташкент, 1988 – 236 с.
11. Кадыров М.М. Проблемы уголовно-правовой борьбы с незаконным оборотом наркотических средств. — Ташкент, 1993. – 148 с.
12. Темирбеков А.А. Теоретические проблемы борьбы с преступностью в Республике Казахстан н условиях глобализации. Автореферат дисс. доктора юрид. наук, Алматы, 2005 – 43 с.
13. Абдиров, Н.М. Концептуальные проблемы борьбы с наркотизмом в Республике Казахстан (криминологическое и уголовно-правовое исследование): Монография. - Алматы: Баспа, 1999. – 448 с.
14. Противодействие незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ». Под ред. Сергеева А.Н. —М.: Московская академия МВД России, Изд-во «Щит-М», 2003 - 580 с.

Әмірбеков Ш. К., Мұхамәдиева Г. Ж.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЕСІРТКІ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ШАРТТАРЫ

Соңғы жылдары есірткінің таралу проблемасы барған сайын күшейе түсті. Цифрлық технологиялардың, әлеуметтік желілердің, Интернет желісінің дамуымен осы технологияларды пайдалана отырып жасалатын қылмыстар саны өсуде. Осыған байланысты Интернет желісін қолдана отырып, есірткінің заңсыз айналымының әдістері мен әдістерін талдау өзекті болып табылады. Бұл жұмыста есірткі қылмысының себептері мен жағдайлары қарастырылады

Amirbekov Sh.K, Mukhamadieva G.Z

CAUSES AND CONDITIONS OF DRUG CRIME IN KAZAKHSTAN

The problem of the distribution of narcotic drugs has become more and more serious in recent years. With the development of digital technologies, social networks, and the Internet itself, the number of crimes committed using these technologies is increasing. In this regard, it is relevant to analyze the ways and methods of drug trafficking using the Internet. This paper examines the causes and conditions of drug crime.

А.Ж. Әбдіжәми,
З.ғ.к., ассоц.профессор

А.Б. Салауатов

МЮ-22-2 тобының магистранты, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Адам қызметінің кез-келген көрінісі, оның ішінде қылмыстық іс-әрекет, басқалармен бірге адамның басқа адамдармен қоғамдық байланысының актісі, адамзат тарихының, әлеуметтік тәжірибенің элементі болып табылады. Бұл байланыс мінез-құлық арқылы, тарихи тәжірибе барысында қалыптасқан және қалыптасқан қарым-қатынас әдістері мен формалары және жеке тұлғаны оқшаулау арқылы жүзеге асырылады.

Қылмыс - адамның саналы іс-әрекетінің нақты түрлерінің бірі, яғни.мақсатты, құралдарды таңдауды, мотивті және іс-әрекетті бағалауды қамтитын ерікті әрекет. Бұл қызметте ол қылмыс субъектісінің тұлға, оның санасы, психикасы ретінде маңызды сипаттамасын құрайды.

Адам қызметінің кез-келген көрінісі, оның ішінде қылмыстық іс-әрекет, басқалармен бірге адамның басқа адамдармен қоғамдық байланысының актісі, адамзат тарихының, әлеуметтік тәжірибенің элементі болып табылады. Бұл байланыс мінез-құлық арқылы, тарихи тәжірибе барысында қалыптасқан және қалыптасқан қарым-қатынас әдістері мен формалары және жеке тұлғаны оқшаулау арқылы жүзеге асырылады.

Мінез-құлықтың бір немесе басқа түрі, әдетте, белгілі бір тұлға типі мен оның қызметінің өзара байланысының көрінісі болып табылады. Атап айтқанда, қылмыстық іс-әрекет әлеуметтік қауіпті мінез-құлық түрі ретінде қылмыскердің басқа адамдармен, сондай-ақ қылмысты тудырған және оны сақтауға ықпал ететін тарихи жағдайлармен байланысын білдіреді.

Қызметтің негізгі сипаттамасы оның мотиві болып табылады. Бұл жеке тұлға мен оның іс-әрекетінің имманентті байланысы бар призма. Мотивтер белсенділіктің ынталандырушы принциптерін, ішкі негіздерін және мақсатты бағытын білдіреді және олардың құрылымы жеке тұлғаның дамуын оның мазмұны арқылы сипаттайды, яғни.жеке тұлғаның әлеуметтік орта элементтерін, әлеуметтік қатынастарды игеру нәтижелері арқылы.

Сондықтан қылмыскердің әлеуметтік табиғаты мен әлеуметтік-психологиялық сипаттамасын оның әлеуметтік қауіпті қызметінің мотивациялық саласын анықтау және талдау түрі ретінде түсіну өте маңызды. Бұл талдау қылмыскердің жеке қасиеттерінің әлеуметтік мазмұнын қылмыстық мінез-құлықтың түрі, детерминанттары және қылмыстық іс-әрекеттің әлеуметтік-психологиялық механизмінің ең типтік құралдары ретінде ашуға көмектеседі.

Көріп отырғанымыздай, Қазақстанда да, басқа елдерде де: статистикалық есептілікті қалыптастырудағы айырмашылықтар қылмыстың жай-күйін салыстырмалы талдауды едәуір қиындатады. Криминологиялық жағдайдың неғұрлым тиімді көрінісін салыстыру үшін, Еуропа, Азия және Солтүстік Американың бірқатар елдерінде жасалғандай, қылмыстың нақты көлемін анықтау үшін халыққа социологиялық зерттеу жүргізу қажет.

Профессорлар Н.М. Әбдіров, и. Ш. Борчашвили, У. С. Жекебаев, И. И. Қайыржанов, И. В. Корзун, А. Х. Миндагулов, М. С. Нәрікбаев, Р. Т. Нұртаев және басқалар өз еңбектерінде қылмыстылықтың жай-күйін салыстырмалы криминологиялық зерттеулер құқық қорғау органдарының ғылыми-зерттеу мекемелерін тарта отырып,

жүйелі түрде жүргізілуі тиіс екенін әділ атап өтті. оларды мемлекеттік деңгейде қаржыландыру арқылы жүзеге асырылады.

Мұнда В. В. Лунеевтің пікіріне қайта жүгіну орынды. Оның тұжырымдарын атап өтейік, онда "заңдылық" термині қолданылмайды, бірақ мәтіннің мағынасының жынысы белгілі бір жаһандық заңдылықты білдіретінін сенімді түрде айтуға болады: «әр түрлі елдердегі қылмыс деңгейіндегі барлық елеулі сәйкессіздіктермен әлемдегі бірінші және анықтаушы тенденция оның абсолютті өсуі болып табылады (халыққа қатысты, Экономикалық даму, мәдениет және т.б.) бұл кез-келген елде қылмыс әрқашан тек өсіп келеді дегенді білдірмейді, өйткені біз ұзақ уақыт бойы есептелген әлемдегі қылмыстың орташа тенденциясы туралы айтып отырмыз». [1, б. 85-125]

Р. Кларк әділ атап өтті: "мүмкін, қылмысты тиімді бақылауға алу жолындағы ең үлкен кедергі-бұл біздің надандығымыз. Біз аз білеміз, қылмыс туралы түсінігімізде көптеген қателіктер бар". [2, б. 56]

Осылайша, республиканың қалыптасуының алғашқы жылдарында саяси, экономикалық, әлеуметтік өзгерістер кезеңінде қылмыстың өсуі объективті сипаттағы қиындықтарға байланысты заңдастырылды, қылмыстың жаңа түрлері мен формалары пайда болды деген қорытынды жасауға болады.

Көріп отырғанымыздай, қылмыс туралы мәліметтер, егер олар белгілі бір аймақтардағы (немесе кейбір топтардың құрамындағы) бүкіл халықтың саны мен құрылымы туралы мәліметтермен байланысты болмаса, қылмыстың ауқымы, құрылымы, дамуы мен таралуының қанағаттанарлық көрінісін бермейді.

Қылмыстың жай - күйін зерттеуде қылмыстың деңгейі оның сандық және сапалық сипаттамасы болып табылатындығын ескеру қажет, ол жасалған қылмыстар мен олардың қатысушыларының санының абсолютті көрінісінде халықтың белгілі бір санына есептеледі.

Қылмыстың құрылымы қылмыстық-құқықтық немесе криминологиялық негіздер бойынша жіктелген қылмыстар топтарының (түрлерінің) қылмыстағы арақатынасымен анықталады. Құрылымның көрсеткіштері қылмыстың әлеуметтік қауіптілігінің сапалық және сандық сипаттамасын береді, сонымен қатар алдын-алуды ұйымдастыруда маңызды бірқатар жағдайлар (қылмыстың басым түрлері және т.б.).

Қылмыс құрылымының негізгі көрсеткіштері: 1) ауыр, ауыр емес және үлкен қоғамдық қауіп төндірмейтін қылмыстардың арақатынасы; 2) қасақана және абайсыз қылмыстардың арақатынасы; 3) қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінде оларды жіктеу бойынша қылмыс топтарының арақатынасы; 4) қылмыс топтарының қылмыскерлердің жеке басының басым бағыты бойынша және олардың уәждемесі бойынша арақатынасы; 5) қылмыс топтарының арақатынасы; кәсіпке толмағандар қылмысының салмағы (үлесі); 6) неғұрлым жиі кездесетін қылмыстардың үлес салмағы (үлесі); 7) қатыстылықта жасалған қылмыстардың үлес салмағы (кең мағынада топтық қылмыс); 8) рецидивтің үлес салмағы; 9) қылмыстың "географиясы", яғни оны өңірлер бойынша бөлу; 10) қылмысты елді мекендердің әртүрлі типтері арасында бөлу.

Қылмыстың динамикасы-белгілі бір уақыт кезеңіндегі (бір жыл, бес жыл, он жыл және т.б.) оның жағдайы мен құрылымының өзгеруі, ал бұл, сайып келгенде, халық санына байланысты.

Қазақстандағы қылмыстың жалпы криминологиялық сипаттамасын қарастырайық. Статистика оның соңғы жылдары біртіндеп өскенін көрсетеді. Алайда, бұл объективті көрініс емес, өйткені көптеген жәбірленушілер ішкі істер органдарына мәлімдемейді, кейде материалдық негізде "бітімге" барады.

Қылмыстылыққа әсер ету тұжырымдамасы, оған әсер етудің барлық зерттелген және аз зерттелген әдістерін біріктіре отырып, дәстүрлі емес әдістер мен басқа да дәстүрлі емес әдістер тұрғысынан әсерді зерттеудің маңызды перспективаларын ашады.

Алайда, 90-шы және 90-шы жылдардың аяғындағы қылмыстық статистиканы қазіргі уақытқа дейін салыстыруға болмайды, өйткені м. н.Гернет революция мен азаматтық соғысқа дейінгі барлық көлемдегі қылмысты олардан кейінгі қылмыспен салыстыру кезінде туындайтын кедергілердің еңсерілмейтіндігін атап өтті.

Растау үшін ол заңнамадағы айырмашылықтарды, мемлекеттің жаңа шекараларын, әртүрлі құқық бұзушылықтардың ауырлық дәрежесін қайта бағалауды, соттарды ұйымдастырудағы қызметтің сипатындағы терең айырмашылықтарды және т. б. атап өтті. [3, б. 304]

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Бахтыбаев И.Ж. Реформа правовой статистики в Республике Казахстан // Прокурорско-следственная практика, - М., №1, 2018.
2. Криминальная ситуация на рубеже веков в России / под ред. А.И. Долговой, - М., 2007
3. Волошина Л. А. Совершенствование условий в сфере досуга как фактор искоренения преступности. // Методологические вопросы изучения социальных условий преступности. - М.: 2019. С.301-306

А. Ж. Абдижами, А. Б. Салауатов
ПРЕСТУПНОСТЬ КАК ОБЪЕКТ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ

Любое проявление человеческой деятельности, в том числе преступная деятельность, является, среди прочего, актом общественной связи человека с другими людьми, элементом истории человечества, социального опыта. Эта связь осуществляется через поведение, через методы и формы общения, которые были сформированы и сформированы в ходе исторического опыта, и через изоляцию личности.

A. Abdizhami, A. Salauatov
CRIME AS AN OBJECT OF CRIMINOLOGICAL RESEARCH

Any manifestation of human activity, including criminal activity, is, among other things, an act of social connection between a person and other people, an element of human history, social experience. This connection is carried out through behavior, through methods and forms of communication that have been formed and shaped in the course of historical experience, and through the isolation of the individual.

Дағыстанов Б.А.
Қазақстан Республикасы ІІМ Бәрімбек Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАСТАҒЫ АДАМДАРҒА ЗОРЛЫҚ- ЗОМБЫЛЫҚ ЖАСАУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Бұл мақалада отбасылық-тұрмыстық қатынастардағы адамдарға қатысты зорлық-зомбылықпен күресті қылмыстық-құқықтық қамтамасыз етудің кейбір мәселелері қарастырылады.

Автордың пікірінше, кейбір ұғымдардың анықтамаларының болмауы отбасылық-тұрмыстық қатынастардағы зорлық-зомбылыққа қарсы күрес тиімділігін қиындатады, өйткені тұрмыстық зорлық-зомбылықты саралау мәселелеріндегі құқық қолдану тәжірибесі тиісті әрекеттердің белгілерін мүмкіндігінше дәл анықтауы керек. Қылмыстық қол сұғушылықтың объективті белгілері оның құқықтық табиғатын барынша ашып, кінәлі адамның мінез-құлқын дұрыс бағалауға ықпал ететіндігін әрдайым ескеру қажет.

Соңғы жылдары халықаралық деңгейде әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылық жасау мәселесі өзектілікке ие. Әлемнің көптеген бөліктерінде оларға жасалған қиянатты жасыру немесе жоққа шығару жағдайлары кездесіп жатыр.

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық әлеуметтік қысыммен күрделене түседі, негізінен әйелдерге оларға қатысты жасалатын белгілі бір актілер туралы хабарлауға мүмкіндік бермейтін ұят сезімімен; әйелдердің заң көмегіне немесе қорғауға қол жеткізуінің жеткіліксіздігімен; мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдар тарапынан қолданыстағы құқықтық нормалар және олардың сақталуын қамтамасыз ету туралы ақпаратты тарату жөніндегі әлсіз болуы, сондай-ақ зорлық-зомбылықтың себептері мен салдарларын жою жөніндегі түсіндіру және басқа да шаралардың аздығымен күрделене түседі.

Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл мәселелеріне қатысты күрестің айқын бір белгісі ретінде 2009 жылғы 4 желтоқсанда «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» №214 Заңы қабылданды [1]. Жалпы елімізде отбасылық-тұрмыстық қатынастағы зорлық-зомбылықты реттеуге арналған құқықтық әсер ету құралдары жеткілікті. Осы зерттеуде біз зорлық-зомбылықты қылмыстық құқық бұзушылық фактісі ретінде зерделеуді жөн көргендіктен, тек қылмыстық заңнаманы қарастырумен шектелетінімізді ескерткіміз келеді.

Қазіргі отандық қылмыстық заңнамада «зорлық-зомбылық» терминінің анықтамасы жоқ. Осы олқылықтың орнын толтыруға арналған бірқатар нормативтік актілердегі түсініктер әртүрлі болғандықтан, осы дефиницияның нақты белгілері көрсетілген анықтамасы әзірге болмай тұр. Қылмыстық кодекстің 3-бабының 11,12,13 тармақтарында денсаулыққа ауыр, ауырлығы орташа және жеңіл зиян келтіру ұғымдары ғана ашылған [2]. Ал зорлық-зомбылық термині күш қолданумен қатар психологиялық қысым жасауды да қамтитындықтан қылмыстық заңнаманың 3-бабында «зорлық-зомбылық» терминінің анықтамасы берілуі керек деп санаймыз.

Заңдарда отбасылық-тұрмыстық қатынастағы зорлық-зомбылыққа қатысты құқықтық қатынастарды нақты реттеу мәселесі әлі көрініс таппаған, сонымен қатар «отбасы мүшесі» деген қылмыстық-құқықтық түсінік те жоқ. Ал шетелдік заңнамаға шолу жасау арқылы кейбір мемлекеттердің бірқатар баптарында бұл түсінік тікелей көрсетілгенін және олардың жасаған қылмыстары ауырлатушы мән-жайларға жататынына көз жеткіздік.

Осы отбасылық-тұрмыстық қатынастағы зорлық-зомбылықты зерттеп жүрген отандық және ТМД елдері ғалымдардың пікірлерін негізге ала отыра зорлық-зомбылық

түрлеріне қатысты қазіргі теориялық зерттеулердің ішінде екі негізгі бағытты белгілеуге болады:

1. Зорлық-зомбылық әрекеттің қылмыстық норма диспозициясында тікелей көрсетілуі;

2. Зорлық-зомбылықты адамға күш көрсету және психикалық әсер ету ретінде түсіну.

Мысалы, Т. В. Клименко және Ж. В. Тришина сияқты Ресейлік ғалымдар мұндай топтастыруға Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексі тарауларының тектік объектілерін негіз ретінде алып, оларды өмірге қол сұғушылық жасайтын, денсаулыққа қол сұғушылық жасайтын, дене тұтастығына қол сұғушылық жасайтын және өмір немесе денсаулыққа қауіп төндіретін қылмыстар деп жіктейді [3, с.94]. Отандық қылмыстық заңнама бойынша отбасылық-тұрмыстық қатынастағы зорлық-зомбылық нысандарына мына құрамдарды жатқызуға болады:

Күш қолдану түріндегі зорлық-зомбылық ҚР ҚК-нің 100,106,107,110,111,112,113,119-б., 2-бөлігінде көрсетілген [2].

Психикалық зорлық-зомбылық ҚР ҚК-нің 115-бабында анықталған.

Күш қолдану мен психикалық зорлық-зомбылық нысандары үйлестірілген нормаға 105-бапты жатқызуға болады [2].

Сексуалдық зорлық-зомбылық ҚР ҚК-нің 120, 121, 123, 124, 134-б. 2-бөлігінде бекітілген [2].

Ал нақты отбасылық-тұрмыстық қатынастағы адамдарға зорлық-зомбылық жасау мәселесіне келетін болсақ ата-аналар тарапынан балаларға қатысты; бір жұбайы тарапынан екіншісіне қатысты; балалар мен немерелер тарапынан қарт туыстарына қатысты зорлық-зомбылық деп шартты түрде бөлуге болады [4]. Алайда, теориялық ережелерді, сот практикасын, сондай-ақ Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің баптарының диспозицияларына талдау жасау арқылы бұл тізімді толықтыруға болады деп санаймыз.

Біріншіден, ата-аналар тарапынан балаларға қатысты жасалатын зорлық-зомбылық тізіміне бала асырап алушылар, сондай-ақ ата-аналарын алмастыратын адамдарды, мысалы қамқоршылар, қорғаншылар, асырап алушы ата-аналар, өгей әке (өгей ана) сияқты қосымша субъектілерді де енгізу қажет деп санаймыз. Бала отбасында тұратын, бірақ туған ата-анасымен бірге болмайтын жағдайлар туындауы мүмкін, мысалы, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды асырап алу, қорғаншылық (қамқоршылық) асырап алушы отбасы сияқты орналастыру нысандарын белгілеу кезінде. Сондай-ақ, бала өгей әкесімен немесе өгей шешесімен бірге тұратын бірақ олар оны асырап алмаған және заңды түрде бала тәрбиелеу міндеті жүктелген адамдарға да жатпайтын жағдайлар.

Екіншіден, қарастырылып отырған типтер тек ерлі-зайыптыларға, яғни неке қатынастарын ресми тіркеген адамдарға қатысты жасалған зорлық-зомбылықты белгілейді. Алайда, әлеуметтік зерттеу нәтижелері бойынша елімізде қазіргі уақытта ерлер мен әйелдердің қарапайым өмір сүруі, яғни азаматтық неке көбірек таралуда. Азаматтық неке де отбасылық қатынастың барлық белгілерімен қамтылған: бірлескен өмір, ортақ балаларының болуы, ортақ мүдделер, өзара әлеуметтену және т. б.

Үшіншіден, отбасындағы зорлық-зомбылықтың талданған түрлерінде туған бауыр-аға, әпек-қарындас сияқты жақын туыстарына қатысты зорлық-зомбылық та отбасынан тыс қалады.

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V қылмыстық-процестік кодексінің 7-бабының 11-тармағында [5] және Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» № 518-IV Кодексінің 1-бабының 13-тармағында [6] жақын туыстарға кімдердің жататындығы көрсетілген. Олар – ата-аналар, балалар, асырап алушылар, асырап алынғандар, ата-анасы бір және ата-анасы бөлек ағалы-інілер мен апалы-сіңлілер, ата, әже, немерелер деп белгіленген. Дегенмен, бұл тізімді біз толық деп айта алмаймыз. Сондай-ақ, соңғы аты аталған заңда отбасы мүшелері деген ұғым қарастырылмаған, тек біз атап өткен 1-баптың 36-тармағында туыстарға кім жататындығы жалпылама түрде ғана берілген.

Ғалым-заңгерлер арасында «отбасы мүшелері» мен «басқа да жақын туыстар» деген ұғымдарды жалпы жұбай, күйеу, ата-ана, балалар, асырап алынған балалар, туған аға-бауыр, туған сіңлі-қарындас, ата, әже, немере деген сияқты түсініктермен араластыра пайдалану жағдайы жиі кездеседі. Біздің пікіріміз бойынша ол дұрыс емес. Осы олқылықты жою мақсатында отбасылық-тұрмыстық қатынастағы адамдарға зорлық-зомбылық жасау мәселесіне қатысты отбасы мүшелері ұғымы мен оған кімнің жататындығы нақты белгілеу үшін ҚР ҚК-нің 3-бабында отбасы мүшелерінің тізімі көрсетілуі керек деп санаймыз.

Біздің пайымдауымыз бойынша қылмыстық құқық мақсаттары үшін қылмыс субъектісі мен жәбірленуші ретінде отбасы мүшелері болып жұбайы (зайыбы), балалары (оның ішінде асырап алынғандары), балалардың жұбайлары, ата-аналары (оның ішінде асырап алушылар), ата-аналарының жұбайлары, әжелері, аталары, немерелері, нағашылары (тәтелері), жиендері, ерлі-зайыптылардың бауырлары (әпкелері) (ата-әжелері, нағашылары, тәтелері, сондай-ақ ортақ шаруашылық жүргізетін немесе олармен бірге тұратын басқа туыстары, еңбекке жарамсыз асырауындағы адамдар танылуы мүмкін.

Біз жоғарыда санамалап шыққан баптар бойынша отбасылық-тұрмыстық қатынастағы адамдарға зорлық-зомбылық жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық ауырлығы әртүрлі. Сексуалдық зорлық-зомбылық үшін жауаптылықта арнайы субъект көрсетілгенмен, өзге құрамдардың сараланған құрамдарында арнайы субъект көрініс таппаған. Сондықтан соңғы уақытта отбасылық-тұрмыстық қатынастағы зорлық-зомбылық әрекеттерінің жиі орын алып жатқандығын және отбасылық қатынастағы адамдар тарапынан жасалатын қылмыс зардаптарының ауырлығын ескере отырып ҚР ҚК-нің 53-бабының (қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар) 7-тармағын «отбасы мүшесіне қатысты қылмыстық құқық бұзушылық жасау» деген тіркеспен толықтыруды ұсынамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2009 жылғы 4 желтоқсандағы «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» № 214-IV Заңы / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z090000214>

2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі қылмыстық кодексі / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>

3. Клименко Т.М., Тришина Ж.В. Уголовно-правовая характеристика насильственных преступлений, наиболее распространенных в семье. - Саратов: Изд-во ООО «Новый ветер», 2008. С. 94.

4. Шуняев С.В. К вопросу о типах насилия в семье // Актуальные проблемы уголовного права, криминологии, уголовного процесса и уголовно-исполнительного права: теория и практика: материалы Международной научно-практической конференции, 9-10 апреля 2013 года, Тамбов, с.429

5. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V қылмыстық-процестік кодексі / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>

6. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» № 518-IV Кодексі / <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>

Дагыстанов Б.А.

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ СОВЕРШЕНИЯ НАСИЛИЯ НАД ЛИЦАМИ, СОСТОЯЩИМИ В СЕМЕЙНО-БЫТОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В данной статье рассматриваются некоторые вопросы уголовно-правового обеспечения борьбы насилия над лицами, состоящими в семейно-бытовых отношениях.

По мнению автора отсутствие толкования некоторых понятий усложняет эффективность борьбы над насилием в семейно-бытовых отношениях, так как правоприменительная практика в вопросах квалификации бытового насилия, должны идти по пути максимально точного определения признаков соответствующих деяний.

Всегда необходимо учитывать тот факт, что именно объективные признаки преступного посягательства максимально раскрывают его правовую природу, способствуют правильной оценке поведения виновного лица и, в конечном итоге, определяют квалификацию преступления.

Dagystanov B.A.

CRIMINAL AND LEGAL ASPECTS OF THE COMMISSION OF VIOLENCE AGAINST PERSONS IN FAMILY AND DOMESTIC RELATIONS

This article discusses some issues of criminal law support for the fight against violence against persons in family and domestic relations.

According to the author, the lack of interpretation of some concepts complicates the effectiveness of the fight against violence in family and domestic relations, since law enforcement practice in the qualification of domestic violence should follow the path of the most accurate definition of the signs of relevant acts. It is always necessary to take into account the fact that it is the objective signs of criminal encroachment that reveal its legal nature as much as possible, contribute to the correct assessment of the behavior of the guilty person and, ultimately, determine the qualification of the crime.

УДК 347

Жукобаев А.А.

Академия «Volashaq»
город Караганда, Республика Казахстан
Akhat.zhukobaiev@ mail.ru

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА СУДЫ ПРИСЯЖНЫХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

На сегодняшний день в казахстанском обществе ведется активная дискуссия по вопросу введения изменений в Республике Казахстан в институт присяжных заседателей, предусмотренного частью 2 статьи 75 Конституции Республики Казахстан. Принимая во внимание важность этого вопроса в процессе развития демократического и правового государства, неправительственные организации Республики Казахстан выступают с данным обращением к Президенту Республики Казахстан и ко всей заинтересованной юридической и гражданской общественности страны.

В мире суд присяжных заседателей широко распространен во многих государствах и является одной из форм участия представителей народа в осуществлении правосудия. Как правило такая форма судопроизводства применяется только по уголовным делам, а по гражданским делам такая форма судопроизводства в Республике Казахстан не предусмотрена, хотя в некоторых странах он законодательно закреплено, но практического применения не получило. Тем не менее, можно констатировать такой факт, что во многих странах суд присяжных заседателей вводится или если он был ранее упразднен, то восстанавливается (Россия, Испания, Венесуэла и др.). После развала СССР, ряд республик после получения независимости также стали вводить в законодательство такую форму судопроизводства путем закрепления такого положения в Конституции и началась разработка законодательной базы. Закрепление института суда присяжных в Конституции является гарантией того, что не даст возможность противникам этого нововведения препятствовать развитию законодательства в этом направлении. Если мы посмотрим юридические справочники, то увидим, что суд присяжных это одна из форм суда во многих государствах, в состав которого входят несколько присяжных заседателей, которые были подобраны или назначены для этого процесса и один или несколько судей. В теории и практике выделяют два типа суда

присяжных А) «классический» или «английский», такая система широко распространена в странах использующих англо-американскую правовую систему. Характерной чертой этой типа является то, что коллегия присяжных заседателей самостоятельно рассматривает факт преступления и выносит вердикт независимо от судьи, а судья после их вердикта определяет меру наказания.

Б). «континентальный». Его характеризует то обстоятельство присяжные заседатели и судьи совместно выносят решение о виновности подсудимого и назначения ему меры наказания. Такая форма распространена в основном в странах Романо-германской правовой системы.

В научной среде многие ученые юристы высказывают мнение, что вторая форма не соответствует требованиям к суду присяжных заседателей. В пользу своих доводов они высказывают мнение смешанная форма не является гарантом независимости судов, отсутствует состязательность сторон, кроме того существует риск злоупотребления в судебных стадиях, возможность появления коррупционных рисков и довление мнения судьи при принятии судебного решения.

В Казахстане суд был введен с 2007 года и является институтом судебной системы, состав которого состоит из десяти присяжных заседателей и одного судьи. Согласно УПК РК (с внесенными изменениями по состоянию на июль 2023 г.) суд присяжных в Казахстане рассматривает дела об особо тяжких преступлениях, за исключением дел об убийствах, совершенных в условиях чрезвычайной ситуации, преступлений против мира и безопасности человечества, против основ конституционного строя и безопасности государства, террористических и экстремистских преступлениях, воинских преступлений совершенных в военное время или в боевой обстановке, особо тяжких преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних. Кроме того, рассмотрение дел по таким статьям как 125 ч.3п.1, 128 ч.4 п.1, 132 ч.5, 135 ч.4 п.1, 160, 163, 164 ч.2, 168, 380-1 ч.2 п.6 УК РК также могут рассматриваться судом присяжных. В ходе проведения суда с участием присяжных выносятся одно из следующих решений: постановления о прекращении дела, оправдательного приговора, обвинительных приговор. При этом присяжные выносят только вердикт, а вопрос о квалификации деяния решается судьей единолично без участия присяжных заседателей, им же без их участия решается о сроке наказания. Хотя в теории и утверждается, что при этом судья и присяжные заседатели обладают равными правами в разрешении всех вопросов, по нашему мнению в действительности присяжные заседатели не обладают такими полномочиями. Этот довод можно обосновать тем, что судья предлагает определить срок наказания и предлагает проголосовать за это предложение, в большинстве случаев присяжные заседатели соглашаются и голосуют за принятие такого решения. В данном случае можно утверждать, что здесь имеется некоторое давление со стороны судьи и можно согласиться с мнением ученых о том, что такая форма не соответствует требованиям к суду.

Главная цель создания института суда присяжных – укрепление прав и свобод лица, попавшего в орбиту правосудия. Последнее слово всегда за подозреваемым. Суд с участием присяжных - это его выбор. Именно ему решать, кому доверить свою судьбу – профессиональному судье или десяти присяжным, которые не имеют специальных познаний в области права, но руководствуются при вынесении вердикта «Законом и Совестью», о чем дают клятву суду.

Этот институт процессуально выгоден для обеих сторон, как обществу, так и судебной системе. Во все времена считалось правильным, когда общество принимало участие в жизни государства, в выборах и т.д. Так и в судебной системе. Получается, что человек, попавший в орбиту уголовного преследования и правосудия, остается один на один с системой. Но государство говорит ему, что он не одинок и дает законодательную возможность призвать на помощь народ – то есть присяжных. С другой стороны, процесс с присяжными более «живой», «подвижный». Здесь как нигде должен ярко демонстрироваться принцип судопроизводства на основе состязательности и равноправия сторон. Только безукоризненная подготовка к делу, его глубокое изучение, беспорное знание материального и процессуального права позволит сторонам добиться

успеха в разрешении дела. В практике суда был случай, когда сторона защиты была убедительнее стороны обвинения. При имеющихся достаточных доказательствах, неоднократно заменявшие друг-друга прокуроры не смогли связать логическую цепочку событий, тактика обвинения порой была несогласованной и нелогичной. Речь гособвинителя в прениях была сухой и неубедительной, ни один довод стороны защиты не был опровергнут. В результате чего в совещательной комнате присяжные пришли к выводу о недоказанности совершения подсудимыми инкриминируемого деяния.

В 2023-2024 г.г. Президентом Республики Казахстан неоднократно обращалось внимание Верховного Суда РК на недостатки в работе суда присяжных. Предлагалось принять меры по устранению недостатков. В связи с чем Верховным Судом РК были внесены предложения о внесении изменений в УПК РК касающихся данного суда. В частности, была расширена категория уголовных дел, подпадающих под рассмотрение суда с участием присяжных заседателей до 42. Во вторых принята модель англосаксонской правовой системы, согласно которой присяжные заседатели сами без участия судьи принимают решение и виновности или невиновности подсудимого. Данные изменения должны в корне изменить систему работу суда с участием присяжных и укрепить веру народа в правосудие.

Список использованной литературы:

1. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. – М., 1997. – С. 526.
2. Петрухин И.Л. Суд присяжных: проблемы и перспективы // Государство и право. – 2001. – №3.
3. Программа партии «Алаш» // В кн.: Алаш-Орда. Сборник документов. – Алматы, 1992. – С. 29.
4. Конституция Республики Казахстан // В кн.: Конституции стран СНГ – Алматы, 1999. – С. 184.
5. Закон РК «О государственной защите лиц, участвующих в уголовном процессе» от 5 июля 2000

Жукобаев А. А.

ИНСТИТУТТЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕСЕРІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АЛҚАБИЛЕР СОТТАРЫ

Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамда Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабының 2-бөлігінде көзделген Алқабилер институтына Қазақстан Республикасында өзгерістер енгізу мәселесі бойынша белсенді пікірталас жүргізілуде. Бұл мәселенің демократиялық және құқықтық мемлекетті дамыту үдерісіндегі маңыздылығын назарға ала отырып, Қазақстан Республикасының үкіметтік емес ұйымдары Қазақстан Республикасының Президентіне және елдің барлық мүдделі заң және азаматтық қоғамына осы үндеуді білдіреді.

Zhukobaev A. A.

PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE JURY COURTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

To date, there is an active discussion in the Kazakh society on the issue of introducing changes in the Republic of Kazakhstan to the institute of jurors, provided for in part 2 of Article 75 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. Taking into account the importance of this issue in the process of developing a democratic and rule of law state, non-governmental organizations of the Republic of Kazakhstan make this appeal to the President of the Republic of Kazakhstan and to all interested legal and civil society of the country.

Жунусова Л.М.
«Bolashaq» Академиясы,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Ljzka18@mail.ru

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ КАЛЫПТАСУЫНДА АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ КЕПІЛДІКТЕМЕЛЕРІ

Адам құқықтары мен бостандықтары — жеке тұлғаның әлем қауымдастығы мойындап, халықаралық-құқықтық құжаттарда бекітілген, әлеуметтік және құқықтық тұрғыдан қамтамасыз етілген, ешкім шек қоймайтын немесе тыйым сала алмайтын құқықтары мен бостандықтары. Адамның қандай да бір игіліктерді иеленуін қамтамасыз ететін, өз еркімен іс- әрекет жасауына мүмкіндік беретін мемлекет пен бұқара арақатынасының негізгі принциптері адам құқықтары мен бостандықтарына жатады. Адамзат қоғамында бұл мәселеге ежелден баса назар аударылған.

Конституцияның алғашқы бабында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп бастайды.

Зер салып қарасақ, «мемлекеттің басты байлығы – адам» деген бабынан басталғаны бекер емес. Демек, қоғамдағы атқарылған және атқарылуы тиіс шаруалар осы адамның игілігіне арналған. Ал Ата заңымыз сол игіліктерді қорғайды.

Адам құқығы – халықаралық және мемлекет ішіндегі құқықтың нормаларында бекітілген тұлғаның ажырамас белгісі, оның бостандығының өлшемі. Олар адам дамуының неғұрлым мәнді мүмкіндіктерін, оның мүдделерін қорғауды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, адам құқығы – бүкіл адамзатқа төніп тұрған апаттың алдын алудың тәсілі [1].

Нақты өмірде құқықтар мен бостандықтарды тиімді жүзеге асыру үшін әрқилы бұзулар мен мемлекет ішіндегі жағымсыз әсерлерге төтеп бере алатын, адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету кепілдіктерінің тиімді механизмі қажет. Құқықтар мен бостандықтар кепілдігінің мұндай жалпыға танымал әмбебап механизмі өзіне бірнеше құқық қорғаушылық деңгейлерін қамтиды: мемлекет аралық (халықаралық), мемлекет ішіндегі (ұлттық) және локальды (жергілікті). Адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету кепілдіктерінің барлық үш деңгейі де қисындылық жағынан өзара тығыз байланысты және тиісті органдардың әртүрлі өкілеттіктерін бекітетін әртүрлі заңды күшке ие құқықтық нормаларда бекітілген, алайда олардың негізгі бастаулары халықаралық құқықтың қағидалары мен нормалары болып табылады.

Адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету кепілдіктерінің халықаралық механизмі бірнеше құрылымдық элементтерден құралады: біріншіден, адам құқығының әлемдік мәдениеті базасын қалыптастыратын, адам құқығының дамуына ықпал ететін халықаралық саясат пен әлемдік экономикада қалыптасатын үрдістен, адам құқығы мен бостандығын жүзеге асыру шарттарынан; екіншіден, адам құқығын қорғау тәсілдерінен, адам құқығы мен бостандығын, қызметтерінің пәні жеке тұлғаның құқықтары, құқықтық мәртебесі болып табылатын халықаралық құқықтың субъектілері: БҰҰ-ның мемлекеттері мен өзге де халықаралық ұйымдардың қызметінің негізгі бағыттарын реттейтін халықаралық құқық нормалары мен қағида-тарларынан; үшіншіден, адам құқығын жаппай бұзушылықтар үшін халықаралық құқықтық жауапкершіліктер, құқықтық процедуралар жиынтығынан, сондай-ақ құқық қорғау ұйымдарының сан алуан қызметінен.

Халықаралық қағидаттар, тәсілдер, механизмдер және процедуралар барлық өркениетті елдер таныған адам құқығы мен бостандығының халықаралық құқықтық кепілдіктеріне жатады.

Отандық және шетелдік заңнамалар мен құқық қолдану тәжірибесі адам құқығы мен бостандығын қамтамасыз етудің мемлекет ішіндегі тиімді механизмдері құрылмағандығын көрсетеді. Бұл әсіресе, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтары ешқандай нақты, маңызды кепілдіктермен бекітілмей, тек әдеттегі декларация күйінде қалған ТМД мемлекеттеріне қатысты, бұл азаматтардың құқықтық нигилизмін және жеке тұлға мен қоғам мүдделерінің мемлекеттік мүдделерге қарама қайшылығын одан әрі күшейтеді.

Қазақстанда адам құқығы кепілдіктері мен оның әрекет ету механизмі одан әрі жетілдіруді қажет етеді. Бұл адам құқығының табиғи құқықтар мен бостандықтардың барлық жинағы деңгейінде қазақстандық заңнама мен құқық қолдану тәжірибесіне енгізілуіне байланысты. Бұл механизмнің құрылымы аса жетілмеген. Ең алдымен, адам құқығының да, сол сияқты азамат құқықтарының да жүзеге асырылуының қалыпты шарттары жоқ. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында адам құқығын қорғаудың мемлекет ішіндегі тәсілдерін құрудың алғышарттары қалыптасқан. Осыған байланысты, отандық және шетелдік заң ғылымының негізгі міндеті құқық қолдану тәжірибесіне тұлғаның заңды құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге, мемлекеттік шенеуніктердің билікті асыра пайдалануын болдырмау және оның алдын алуға бағытталған тиімді құқықтық (заңды) кепілдіктерді жасау және енгізу болуы тиіс.

Қазіргі кездегі заң әдебиеттерінде көзделгендей, құқықтық мәртебе кепілі (адам құқығы мен бостандықтары кепілдіктерінің жүйесі) біріккен түсінік ретінде тұлғаның конституциялық мәртебесіне құрамдас бөлігі ретінде кіреді. [2].

Құқықтар мен бостандықтардың кепілдік берілгендігі – бұл адам өмірінің барлық сфераларында әрқашан өзінің қатыстылығын күшейтуге және өзін өзі кеңейтуге талпынатын билікті шектеудің өзіндік сыртқы механизмі [3].

Құқықтар мен бостандықтардың кепілі - бұл тұлғаға Конституциямен, заң актілерімен және ағымдағы заңнамамен көзделген, бүкіл қоғам танитын және сақтайтын, мемлекетпен қорғалатын өзінің құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін заңды негізде қорғауға және сақтап қалуға мүмкіндік беретін жағдайларды жасайтын әдістер мен тәсілдердің, мән жайлар мен тәртіптердің жиынтығы. Кепілдіктер жіктеледі: әлеуметтік-экономикалық, саяси және заңды. Әлеуметтік-экономикалық кепілдіктер құқықтар мен бостандықтарды еркін пайдалануды қамтамасыз ететін тиісті орта мен материалдық негіздің болуын болжайды. Бұл мән жайлардың қатарына - әлеуметтік тұрақтылық, бұраланды экономика, тиісті қуаттың болуы және т.б. жатады. Саяси кепілдік деп мемлекеттің бағдарланған саясаты, оның адамның еркін дамуы мен лайықты өмір сүруін қамтамасыз ететін жағдайларды құруға бағытталуы, саяси құрылымдардың тұрақтылығы, олардың азаматтық келісімге қол жеткізуге қабілеттілігі, қоғамның тұрақсыздануын болдырмау, саяси мәдениеттің қажетті деңгейі түсініледі. Заңды кепілдіктер адам мен азаматтық құқықтары мен бостандықтарын қорғау мен жүзеге асыруды қамтамасыз ететін құқықтық тәсілдердің барлығын қамтиды. Оларға ең алдымен, конституциялық тұрғыдан құқық кепілдіктерінің жалпы қағидасымен бірге, әрбір құқықтың нақты кепілдіктерін де бекіту жатады. Әрекет етуші құқықтың барлық салаларында бұл кепілдіктер егжей тегжейлі негізделді. Конституциялық кепілдіктердің жоғарыда келтірілген жіктелуі жағымды әсер қалдырады және жеткілікті деңгейде қызықты болып көрінеді.

Қазақстанда құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның одан әрі қалыптасуы жағдайында және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің қалыптасқан проблемалары жағдайында ерекше ролді құқықтық (заңды) кепілдіктер алады. Құқықтық (заңды) кепілдіктер деп құқық нормаларында қамтылған тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің әдістері мен тәсілдерін, сондай-ақ мемлекет пен құқық қорғау органдарының және мемлекеттік емес құрылымдардың оларды қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық қызметін түсіну қажет.

Адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің кепілдіктерінің барлық санаттары үшін бастапқы қайнар көзі халықаралық құқықтық құжаттарда көзделген нормалар мен қағидаттар болып табылады, өйткені олар қазіргі замдағы мемлекеттердің

ұлттық құқықтық жүйелеріне бағдар беруші адам құқықтары мен бостандықтарының халықаралық стандартын білдіреді [4]. Конституциялық кепілдіктер конституциялық құрылыс негіздері мен мемлекеттердің Конституцияларының өзге де ережелерінде көзделеді және оларды мынадай топтарға жіктеуге болады:

1. Қазақстан Республикасында жеке тұлға мен мемлекеттің арақатынасын, адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын құқықтық реттеудің негізін қалаушы негізгі конституциялық қағидат және бір мезетте негізгі Конституциялық норма-кепілдік, бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын ең қымбат қазына деп, ал оларды мойындау, сақтау және қорғауды - мемлекеттің міндеті деп жариялайтын 1-бабының ережелері болып табылады.

Жоғарыда аталған қағидат-кепілдік Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-тарауында көзделген басқа да конституциялық қағидаттардың жүйесінен өзінің қисынды жалғасын табады, олардың қатарында: Қазақстанды республикалық басқару нысанындағы құқықтық мемлекет ретінде бекіту (2 бап); көпұлтты Қазақстан Республикасы халқының толық билігі (3-бап); Қазақстан Республикасы Конституциясы мен заңдарының Қазақстан Республикасының бүкіл аумағындағы үстемдігі (4-баптың 1-тармағы); мемлекеттің әлеуметтік және зайырлылық сипаты (1-баптың 1-тармағы); халықаралық құқықтың нормалары мен қағидаларының мемлекет ішінде басымдығының бекітілуі (4-баптың 3-тармағы) және т.б. қағидаттар бар.

2. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-тарауында көзделген жалпы конституциялық норма-қағидаттарға Негізгі Заңның 2-тарауында және өзге де конституциялық нормаларында бекітілген басқа да жалпы конституциялық норма-қағидаттар қисынды түрде сәйкес келеді. Олардың қатарына, мысалы, 12-баптың 1-тармағын жатқызуға болады, бұл бапқа сәйкес Қазақстанда осы Конституцияға сай адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары танылады және кепілдік беріледі.

Адамның және азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің жалпы конституциялық кепілдігі олардың ажырамайтындығы және әркімге тумысынан жазылғандығы (12-баптың 2-тармағы), сондай-ақ адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы барысында басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзуға жол берілмейтіндігі (12-баптың 5-тармағы). Қазақстан Республикасы Конституциясының Қазақстан Республикасы Президентінің конституциялық мәртебесін бекітетін ережесі де осыған жатады (40 бабы), яғни мұнда Қазақстан Республикасының Президенті - мемлекет басшысы, Қазақстан Республикасы Конституциясының мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі деп бекітілген.

3. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің арнаулы конституциялық кепілдіктеріне, біздің пікіріміз бойынша, құқыққа негізделген және жеке тұлғаның құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін құрметтеу, сақтау және қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік билік органдарының кез келген заңды қызметін, соның ішінде құқық қорғау органдарының, жергілікті өзін өзі басқару органдарының, сонымен қатар құқық қорғау ұйымдары мен қоғамдық ұйымдардың, сондай-ақ азаматтардың өздерінің қызметін жатқызуға болады.

Қоғамдық қатынастардың әр саласы Конституция мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді сақтау бойынша азаматтардың өздерінің құқыққа сай мінез-құлқын, сондай-ақ, жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің конституциялық-құқықтық кепілдіктері ретінде қарастыруға болады.

Қазақстанда азаматтық қоғамның қалыптасуы жағдайында жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының қамтамасыз етілуінің арнаулы конституциялық құқықтық кепілдіктері қатарына сонымен қатар, мыналарды да жатқызуға болады: а) мемлекеттік билік органдары түріндегі мемлекеттің жеке тұлға мен қоғам алдындағы конституциялық жауапкершілігі; ә) қоғамның Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген мемлекеттік биліктің үстінен бақылауды жүзеге асыруы [5].

4. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудің заңды (конституциялық) кепілдіктерінің ерекше тобына азаматтық, әкімшілік, қылмыстық және конституциялық сот өндірісін жүзеге асыру барысында қолданылатын соттық

(конституциялық процессуалдық) кепілдіктерді жатқызуға болады. Олардың қатарына мыналар кіреді: адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік қорғау кепілі, әркімнің сот арқылы қорғалуға құқығы, әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы (13-баптың 2,3-тармақтары), әркімнің өзінің құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға құқығы (13-баптың 1-тармағы), заң мен сот алдында жұрттың бәрінің теңдігі (14-бап), кінәсіздік презумпциясы (77-бап 3-тармақ 1-тармақша) және т.б. Бұл конституциялық норма-кепілдіктер жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын әртүрлі сот өндірісін жүзеге асыру барысында сот процесінде қорғауды қамтамасыз етеді.

Жоғарыда аталған конституциялық кепілдіктер барлық құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен қоса, соның ішінде ішкі істер органдары қызметкерлеріне, Қазақстан Республикасының барлық азаматтарына, сондай-ақ шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғаларға да таралады.

Конституциялық кепілдіктерді қамтамасыз етудің мәнді проблемасы Қазақстан Республикасы Конституциясына қайшы келетін нормаларды жою, нормативтік құқықтық актілердің немесе оның бөліктерінің әрекетін тоқтата тұру, тоқтату және заңды күші жоқ деп тану болып табылады.

Ақырында, неғұрлым күрделі, бірақ шешілетін проблема мемлекеттік биліктің құқыққа бағынуын, жеке тұлға мен қоғам алдында мемлекет пен мемлекеттік билік органдарының конституциялық жауапкершілігі институтын жүзеге асыру шеңберінде қоғамның билік үстінен бақылау жүргізуін қамтамасыз ететін құқықтық механизмдерді құру.

Қазақстан жағдайында азаматтық қоғамның қалыптасуының тәсілі ретінде, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының конституциялық кепілдіктерін қамтамасыз етудің мемлекет ішіндегі тиімді тәсілі, автордың пікірі бойынша, Қазақстан Республикасында адам құқығы жөніндегі Уәкіл институты болып табылады.

Омбудсмен, батыстық демократиялық режимдердің салыстырмалы түрдегі жаңа институты бола отырып, сенімсіз әкімшілік жүйенің қажетті қосымша элементі немесе мүмкін баламасы, бюрократиялық шешімдерді әділ қабылдаудың кепілі сипатында қарастырылады.

Бұл институт тұңғыш рет Швецияда әлдеқашан негізі қаланғанына қарамастан, Қазақстан үшін жаңа институт болып табылады. Кейбір мемлекеттерде омбудсмен Конституциялық соттың мүшесі немесе төрағасы, Жоғарғы соттың төрағасы немесе соттары және т.б. лауазымдарға теңестіріледі. Біздің елімізде оның мәртебесі неғұрлым төмен. Өйткені уәкіл көп құқыққа ие болуы тиіс, себебі ол Үкіметтің лауазымды тұлғаларына ұсыныстар беруге, сондай-ақ өз құзыреті шегінде бұзылған құқықтар мен бостандықтарды қайта қалпына келтіру бойынша шаралар қабылдауға құқылы.

Көптеген елдерде омбудсмендер бүкіл құзыреті мерзімінде жеке басына тиіспеушілік құқығына ие болады. Оларды ұстауға, өздерінің лауазымдық міндеттерін атқару барысында жасаған әрекеттері үшін қуғындауға болмайды. Өкінішке орай, қазақстандық заңнамада мұндай норма жоқ және бұл оның қызметінің тиімділігіне кері әсерін тигізеді. Омбудсменнің кандидатурасына қойылатын талаптардың өзі төмендетілгендігін де айту қажет. Бұл біздің пікірімізше тек заң білімі ғана емес, сондай-ақ өте жоғары біліктілікке ие және ғылыми дәрежесі бар адам болуы тиіс.

Конституциялық қағидаттар мен конституциялық норма кепілдіктерді жүзеге асырудың тиімділігі, көбінше Парламент қабылдаған конституциялық заңдарда қамтылатын заңды кепілдіктердің тиімділігіне байланысты болады. Адамның және азаматтың құқықтарының заңды кепілдіктерін қамтамасыз етудің тиімділігін шешуде Қазақстанда кәсіби Парламентті құрумен байланысты болуы мүмкін. Заң шығармашылық қызметінде төменгі палатаның көптеген депутаттарының біліксіздігі, заң білімінің және заң шығармашылық жұмысы тәжірибесінің болмауы заңды тұрғыдан алғанда сапасыз заңды нормативтік құқықтық актілерді тудырады, бұл әрине оларды қолданудың тиімділігіне оң әсерін тигізбейтіні сөзсіз.

Қазақстанда азаматтық қоғамның одан әрі қалыптасуы жағдайында құқық қорғау органдары, соның ішінде ішкі істер органдары азаматтардың, заңды тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі болуы тиіс, тек мемлекеттің ғана емес, сондай-ақ заңдылықты қамтамасыз ету, қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпті қорғау шеңберінде бүкіл қоғамның мүддесін қорғаушы болуы тиіс.

Ішкі істер органдары мен өзге де құрылымдар қызметінің тиімділігі мемлекеттің бұл органдардың қызметкерлерінің өзінің құқықтық және әлеуметтік қорғалуының кепілін қамтамасыз етуіне байланысты болады.

Халықтың құқықтық санасы мен мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының, ішкі істер органдары қызметкерлерін құқықтық мәдениеті мен қоса алғанда, кәсіби мәдениетін көтерусіз жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарының конституциялық құқықтық және өзге де кепілдіктерін жүзеге асырудың тиімділігін қамтамасыз ету өте қиын. Бұл проблеманың шешілуі жалпы білім беру бағдарламаларын жүзеге асыруға, сондай ақ кадрлардың біліктілігін көтеруге байланысты болады. Қазақстанда құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуы үшін жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің құқықты толық білуі және құрметтеуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Конституционное право Республики Казахстан: Учебник / отв. Ред. Г. Сапарғалиев. - Алматы, - 1996.

2. Всеобщая декларация прав человека, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 г., Международные Пакты: «Об экономических, социальных и культурных правах»; «О гражданских и политических правах», принятых 16 декабря 1966 г., вступившего в силу в 1976г. и др.

3. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 27 тамыздағы № 390 Жарлығы

4. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсан

5. Газизова Н.С. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы: Оқу құралы. Алматы: New book, 2021.

Жунусова Л.М.

ГАРАНТИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Права и свободы человека – это права и свободы личности, признанные мировым сообществом, установленные в международно-правовых документах, обеспеченные с социальной и правовой точки зрения, и никто не может их ограничить или запретить. Понятно, что личная свобода каждого человека охраняется законом и находится под прямым контролем государства. Не будет преувеличением сказать, что мы живем в сотрудничестве под одним флагом, прежде всего благодаря законам этой страны. Потому что само государство состоит из людей. И никогда не будет государства без народа. Поэтому государство в первую очередь обязано защищать интересы людей, защищать их личную свободу и права. И если оно не может защитить свободу такого человека, права и свободу простых людей своей страны, если нет закона, защищающего его, то это самое падшее государство.

Zhunusova L.M.

GUARANTEES OF ENSURING THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS DURING THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY

Human rights and freedoms are individual rights and freedoms recognized by the international community, established in international legal documents, secured from a social and legal point of view, and no one can limit or prohibit them. It is clear that the personal freedom of every person is protected by law and is under the direct control of the state. It will not be an exaggeration to say that we live in cooperation under one flag, primarily thanks to the laws of this country. Because the state itself consists of people. And there will never be a state without people. Therefore, the state is primarily obliged to protect the interests of people, to protect their personal freedom and rights. And if it cannot protect the freedom of such a person, the rights and freedom of the ordinary people of their country, if there is no law protecting him, then this is the most fallen state.

Жумахалиева А.И.

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: Asem.ivanova.19@bk.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІНІҢ 174-БАБЫНДА БЕЛГІЛЕНГЕН ДІНИ АРАЗДЫҚТЫ ҚОЗДЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ӘРЕКЕТТЕРДІҢ СУБЪЕКТИВТІК ЖАҒЫ

Бұл мақалада әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, таптық немесе діни алауыздықты қоздыруға бағытталған қылмыстың себебі қарастырылып, осы қылмыстың тек кінәнің қасақана түрімен жасалатындығына және жасалған әрекеттерді қабылдаудың интеллектуалды аспектісіне баса назар аударылатындығы белгіленеді.

Қазіргі қолданыстағы ҚК 174-бабының диспозициясы әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік, топтық немесе діни араздықты қоздыруға бағытталған әрекеттердің қасақаналықпен жасалатындығын көрсетеді [1]. Осы мақала шеңберінде біз діни араздықты қоздыруға бағытталған әрекеттердің субъективтік жағын ашуды өзімізге мақсат етіп қойып отырмыз. Заң шығарушы норманың диспозициясында белгілеп өткендей мұндай қылмыстық құқық бұзушылық қасақаналықпен жасалады. Яғни, құқық бұзушы діни алауыздықты қоздыруға бағытталған әрекеттер жасай отыра оның қоғам үшін қауіптілігін ұғынады, қоғам үшін қауіпті зардаптарының болу мүмкіндігін және болмай қоймайтынын алдын ала болжап біледі, осы зардаптардың туындауын қалайды немесе саналы түрде жол береді. Кінәлінің мұндай материалдардың барлығында бірдей жеткізбек ойлары мен идеялары ашық нысанда айтылмауы да мүмкін. Кейбір айтылған ойлар мен жазылған мақалаларда авторлар өз көзқарасын түрлі айла-амалдар көмегімен жанама түрде жеткізуге тырысуы мүмкін. Нәтижесінде қандай да бір, этникалық, нәсілдік, діни топтың араздығын қоздыруға, ұлттық намысын кемсітуге бағытталған ақпараттар бүркемеленсе де оқырман мен тыңдарманға түсінікті болып жатады.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздыруға бағытталған қасақана ниет насихат жүргізуге бағытталған идеялар мен көзқарастар, мәтіннің белгілі бір әлеуметтік-психологиялық бағыты мен қоғам ойына ақпараттармен, арнайы тілдік, бейнелеу және жеткізудің басқа да құралдарын пайдалану арқылы айла-әрекет жасай отыра оқырмандарға (көрермендер мен тыңдармандарға) қандай да бір ұлт, нәсіл, дін туралы кем қалыпта көрсететін мінездеме беру, теріс бағалау, жағымсыз көзқарастар білдіріп, түрлі әрекеттерге үндеу түрінде жүзеге асырылған жағдайда айрықша күрделі сипатқа ие болады.

Діни алауыздықты тудыруға ұмтылатын адамдардың жоғары интеллектуалдық қабілет иесі еместігін, жалпы эрудицияларының төмендігін ескерер болсақ, кейбір басылым беттерінде абайсыз немесе қате пікірлердің көрініс табуы олардың әрекеттерінің қасақаналықпен жасалатындығының белгісі болып табылады. Басқа діни экстремистік қылмыстар құрамдары кінәнің қасақаналық нысанының интеллектуалдық сәтінің (бұл адамның өз мінез-құлқы салдарынан душар болған жағдайды, оның әлеуметтік мәнін түсіну қабілеті) күшейе түскендігін белгілейді.

Діни алауыздықты тудыруға бағытталған қылмыстардың субъективтік белгілері сипаттамасының маңызды элементтерінің бірі – тиісті қолсұғушылықтар уәжі болып табылады. Қылмыстық құқық ғылымында қылмыстық жазаланушы әрекеттер уәжінің көптеген анықтамалары бар. Қылмыстық құқық бұзушылықтың кез келген уәжі – «қажеттіліктер жүйесінен туындаған, өзінің қылмыстық әрекеттерін идеалды негіз ретінде қабылдаушы және сол әрекеттерін ақтаушы адамның бағаланған ниеті» [2, с.120].

Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінде қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтар құрамының біраз бөлігінде уәж берілген құрамдар аясында қарастырылмайды. Дегенмен, діни алауыздықты тудыруға бағытталған қылмыстар мәселесінде қылмыстық жазаланушы қолсұғушылықтар уәжі заң шығарушыға осы қолсұғушылықтарды бір топқа біріктіруге мүмкіндік беруші интегралды-анықтаушы фактор деп санаймыз. Яғни, заңнамалық тұрғыдан қылмыстық құқық бұзушылықтың түрлі құрамдарына енгізілген діни алауыздық көріністерінің объективті қауіпті нысандарының көптігіне қарамастан діни экстремистік уәж осы қылмыстық жазаланушы қолсұғушылықтардың криминологиялық тұтастығының орталық буыны болып табылады.

Дәстүрлі түрде қылмыстық құқық бұзушылық уәждері қылмыстық құқық бұзушылық құрамында төмендегідей қызметтік міндеттерді орындайды: 1) қылмыстық құқық бұзушылықтың негізгі құрамының міндетті белгісі болу; 2) қылмыстық құқық бұзушылық құрамының саралаушы (немесе айрықша саралаушы) міндетті белгісі болу; 3) қылмыстық құқық бұзушылықтың артықшылықты құрамының (қылмыс құрамында негізгі белгілермен қатар жауапкершілік пен жазаны жеңілдетуші мән-жайлардың болуы) міндетті белгісі болу; 4) жазаны ауырлатушы немесе жеңілдетуші мән-жай ретінде ескерілу; 5) қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты құрамы шеңберінде мәні болмағанмен, сот тарапынан қылмыстық жаза тағайындау кезінде ескерілу.

Діни алауыздықты тудыруға байланысты қылмыстардың қылмыстық-құқықтық сипаттамасына талдау жасау барысында біз белгілеген қылмыстар тізіміндегі қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірде-бір құрамында (тиісті қылмыстық-құқық нормалары диспозицияларын мәтіндік түсіндіру) қылмыс жасау уәжі конститутивті белгілер тізіміне енгізілмегендігіне көз жеткіздік. Алайда, бұл қылмыстардың криминологиялық ортақтығы осы қылмыс түрін тікелей қалыптастыратын және алуан түрлі, объективті сараланған қолсұғушылықтарды бірдей, біртекті топтарға біріктіретін діни алауыздық уәжімен анықталады.

Қылмыстық құқық ғылымында жасалған қылмыстың діни уәжі сирек бөлінетіндіктен, мұндай зерттеу жұмыстары да аз кездеседі. Отандық заң шығарушы бір ғана діни уәжді қылмыстар құрамында тікелей көрініс таппағанмен елеусіз түрде оларды біріктіруші діни жеккөрушілік немесе араздық уәжі болып табылатын діни уәжді белгілеген. Осы уәж діни алауыздықты қоздырушы және азаматтардың діни сезімдерін қорлауға бағытталған (Қазақстан Республикасы ҚК 174-бабы) әрекеттерді жасауға итермелейді.

Сонымен, діни алауыздық тудыруға байланысты қылмыстарды біріктіруші фактор ретінде діни алауыздық тудыруға ықпал етуші уәжді белгілі бір діни конфессияға, сонымен қатар белгілі бір дінге қатысты ілімнің және оны уағыздаушылардың толыққанды еместігін және «дұрыс» діни догмаларды негіздеу және белгілеу қажеттілігі туралы тұрақты жеккөрушілік сезіміне негізделген тұлғаның жеке сенімі деп белгілеуге болады.

Діни алауыздықты тудыруға байланысты уәжді нақты белгілеу маңыздылығы бірқатар факторларға байланысты деп пайымдай отырып, оны төмендегідей топтастыруды жөн деп санаймыз:

Біріншіден, діни алауыздықты тудыруға байланысты қылмыс жасаушы адамдар көп жағдайда діни идеология әсерінде болып қана қоймайды. Адамдарды азғырып көндіруді ұйымдастырушы, экстремистік даярлықтан өткізуші, діни экстремизмді қаржыландырушы субъектілер көбіне пайдакүнемдік және басқа да өзіміздік уәждерін басшылыққа алып, тіптен олардың әрекеттері сенуші адамдар есебінен арамтамақтыққа салыну және олардың мүлкін алып алу мақсаттарымен байланысты болып келеді. Мұндай жағдайда қылмыс уәжін мұқият зерделеу діни экстремизмге байланысты басқа қылмыстар мен құлсұғушылықтардың жолын кесуге ықпал етеді.

Екіншіден, діни алауыздықты тудыруға байланысты қылмыстар мен құлсұғушылықтар жасау уәжін егжей-тегжейлі зерделеу деструктивті идеяларды «жұқтырған» адамдарды анықтауға ықпал етуі мүмкін. Ал мұндай адамдардың өз қылмыстық әрекеттерін «құдай қалайтын іс жасау», «жасаған күнәларын жуу» және тағы

да басқа әрекеттер жасауға тырысуымен түсіндіруі ол субъектінің шеткі экстремистік көзқарастарды ұстанатындығын және діни экстремизмге байланысты қылмыстарды қайталап жасауы жоққа шығарылмайтындығын көрсетеді.

Үшіншіден, діни жеккөрушілік немесе араздық уәжі нақты адамның қылмыстық мінез-құлқын анықтаушы басқа да уәждермен (мысалы, идеологиялық немесе діни сипатқа ие саяси уәждер) бәсекелестікте екендігін есепке алу қажет. Субъект діни алауыздықты тудыруға бағытталған қылмыс жасай отыра өзге сенімдерге деген өз жеккөрушілігін немесе араздығын білдіріп қана қоймай, социумды діни доктриналардың біріне қайта ыңғайлауға тырысады [3, с.114].

Төртіншіден, діни алауыздықты тудыруға бағытталған уәждік бірқатар факторлар, оның ішінде сыртқы детерминанттар әсерімен де қалыптасатындығын есепке алу қажет. Діни жеккөрушілік немесе араздық уәжі бойынша жасалатын қылмыстар себептілігі мен детерминация үдерісі арасындағы айырмашылық сыртқы орта жағдайы әсерімен тікелей емес, белгілі бір салыстырмалы-тұрақты тұлғалық мінез-құлықтың қалыптасуы арқылы жүзеге асырылатынында екендігін айта кеткен жөн.

Бесіншіден, діни алауыздықты тудыруға бағытталған уәж қандай да бір дінді немесе діни көзқарасты қабылдамау түріндегі ғана емес, сонымен қатар ешқандай діни көзқарасты ұстанбаушы (атеист) адамдарға қатысты жағымсыз көзқарас түрінде де қылмыстық мінез-құлық туындатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі. – Алматы:ЖШС «Издательство «Норма-К», 2020. -260 –бет.
2. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М.: Изд. юрид. лит., 1961. – 667 с.
3. Минекаева А.Ф. Религиозная ненависть или вражда как мотив совершения преступления: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дис. ...канд. юрид. наук. – Казань, 2005. – 114 с.

Жумахалиева А.И.

СУБЪЕКТИВНАЯ СТОРОНА ДЕЙСТВИЙ, НАПРАВЛЕННЫХ НА РАЗЖИГАНИЕ РЕЛИГИОЗНОЙ ВРАЖДЫ, УСТАНОВЛЕННАЯ СТАТЬЕЙ 174 УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В данной статье рассматривается мотив преступления направленных на разжигание социальной, национальной, родовой, расовой, сословной или религиозной розни, которое совершается исключительно с умышленной формой вины, со значительным акцентом на интеллектуальный аспект восприятия совершаемых действий.

Zhumagalieva A.I.

THE SUBJECTIVE SIDE OF ACTIONS AIMED AT INCITING RELIGIOUS HATRED, ESTABLISHED BY ARTICLE 174 OF THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article examines the motive of a crime aimed at inciting social, national, tribal, racial, class or religious discord, which is committed exclusively with an intentional form of guilt, with a significant emphasis on the intellectual aspect of the perception of the actions committed.

Кабжанов А.Т., Алдабаева А.Ж.

Заведующий кафедрой ПФД

к.ю.н., профессор, город Караганда, Республика Казахстан

ШТРАФ ЗА УГОЛОВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ. КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Статья посвящена проблемам теории и практики применения штрафа как вида уголовного наказания в Республике Казахстан. Проводится историко-правовой анализ штрафа в обычном праве казахов и предлагается, как альтернативная версия для новой конструкции штрафа как эффективного вида уголовного наказания. Предлагается исключить исчисление штрафов посредством МРП, как основания противоречащее статье 1 УК РК.

Соблюдение разумного баланса между защитой общества от преступности и охраной прав и свобод отдельных лиц, попавших в сферу уголовного преследования, всегда общим следствием нарушения баланса является избыточность уголовной репрессии в государстве, негативное влияние которой на общество сопоставимо с ущербом от самой преступности, если не превосходит его.

Подобное отношение в значительной степени основано на положениях международных документов, а также достаточно большом опыте стран зарубежья в данной сфере правового регулирования. Так, Токийские правила (Стандартные минимальные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением, принятые на VIII Конгрессе ООН по предупреждению преступности в 1990 г. в Гаване) среди рекомендованных видов наказаний, не связанных с лишением свободы, называют та -кие экономические санкции, как штраф, исправительные работы, конфискация имущества, а также выполнение общественно полезных работ, направление в исправительное учреждение с обязательным ежедневным присутствием [1].

Подобная тенденция четко прослеживается и в документах Совета Европы. В Резолюции Комитета министров Совета Европы (76) 10 «О некоторых мерах наказания, альтернативных лишению свободы», где рекомендовано всем странам-участницам «избегать, насколько это возможно, вынесения приговоров, связанных с лишением свободы, как вследствие очевидных их недостатков, так и из уважения к индивидуальной свободе».

В связи с этим странам-участницам рекомендовалось проанализировать свое законодательство с целью устранить юридические препятствия для имплементации штрафа [2].

Что касается широкого применения штрафа в современных казахстанских условиях, которое предполагал законодатель, то вряд ли уместны благоприятные прогнозы в аспекте эффективности и результативности данного наказания, особенно в части его исполнения. Иными словами, введя широкую систему штрафных санкций в действующий УК РК, мы сделали попытку приблизиться к современной модели пенальной системы развитых стран мира, и, казалось бы, этот вид наказания на фоне отсутствия возможностей исполнять арест и ограничение свободы должен спасти ситуацию, предоставив возможность реального компромисса между лишением свободы (как традиционным и самым распространенным видом наказания) и условным осуждением, которое традиционно фактически представляло собой своего рода освобождение от уголовной ответственности.

Комплексный анализ современной криминологической ситуации и практики исполнения уголовных наказаний позволяет сделать довольно пессимистические прогнозы, заставляющие сомневаться в эффективности и своевременности произведенных в уголовном законодательстве нововведений данного порядка.

Один их негативов состоит в том, что штрафные санкции доступны и даже выгодны определенному кругу лиц, для которых «рассчитаться» за преступление не составляет никакой проблемы. В этом есть серьезное криминологический значимое упущение: те, кто имеет большие деньги, не только не остановятся перед преступлением, но и будут рассчитывать на определенную небольшую для них сумму - «цену» преступления перед его совершением. Таким образом, для данной категории населения штраф не проблема, а скорее, наоборот, удачный вариант избежание серьезного, ощутимого для них (в материальном, моральном, физическом плане) наказания.

Современная уголовно-правовая политика Республики Казахстан нацелена на обеспечение безопасности личности, ее прав и свобод, а также общества и государства от криминальных угроз. В частности, в 2021 году, Указом Президента Республики Казахстан от 15 октября за № 674, была утверждена «Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года» [3], которая в настоящее время является главным программным документом по реформированию, как казахстанской правовой системы в целом, так и уголовно-правовой сферы в частности.

В Концепции, в частности, указано, что одними из направлений совершенствования уголовной политики государства являются:

- расширение сферы применения уголовных наказаний, не связанных с лишением свободы, в том числе исключение из отдельных санкций наказаний в виде лишения свободы либо снижение максимальных сроков лишения свободы;

- определение штрафа как одного из эффективных видов уголовных наказаний и возможности расширения его применения [8].

Признавая факт о том, что одним из наиболее важных направлений совершенствования уголовного законодательства Республики Казахстан является расширение применения штрафа в качестве уголовно наказания, следует отметить и о неоправданных размерах штрафных санкции предусмотренных в национальном законодательстве.

Пункт 4.10. Концепции признает одним из важных составляющих - политику государства в области противодействия преступности.

Современная уголовно-правовая политика нацелена на обеспечение безопасности личности, ее прав и свобод, а также общества и государства от криминальных угроз.

Важно выработать механизмы, направленные на обеспечение стабильности уголовного и уголовно-процессуального законодательства.

Для достижения целей уголовного законодательства необходимо решение следующих вопросов:

- совершенствование уголовного законодательства и практики его применения с учетом требований международно-правовых стандартов в области прав человека, противодействия преступности и особенностей национальной правовой системы, а также выработка нового понятия уголовного правонарушения;

- совершенствование механизмов назначения наказания по уголовным правонарушениям;

- оптимизация уголовного законодательства с одновременной коррекцией уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства;

- достижение качественного улучшения криминогенной обстановки в стране.

- Реализацию основных направлений уголовно-правовой политики следует осуществлять с учетом требований социальной и криминологической обоснованности.

- Важным является сбалансированность карательных, восстановительных и превентивных средств уголовно-правового регулирования.

- В данном контексте будет возрастать максимальная направленность уголовного законодательства на восстановление нарушенных прав, предупреждение новых правонарушений как со стороны осужденных, так и иных лиц. При формировании санкций уголовно-правовых норм должен неукоснительно соблюдаться принцип их соразмерности степени общественной опасности и характеру правонарушения.

- Предстоит осуществить трансформацию дополнительных наказаний в меры уголовно-правового воздействия с установлением возможности их применения в отношении лиц, освобождаемых от уголовной ответственности или наказания.

Штраф как вид уголовного наказания не требует для его исполнения никаких существенных затрат, но вместе с тем эффективность его применения полностью зависит от состояния правовых норм, регулирующих его назначение и исполнение.

Штраф может быть эффективной карательной мерой экономического характера только в отношении лиц, впервые совершивших преступления. При назначении данного наказания значение должна иметь не категория совершенного преступления, а степень криминальной деформации личности преступника, поскольку применение штрафа исключает длительное исправительное воздействие на преступника.

В условиях рыночной экономики пенологическая политика государства имеет ту же направленность – максимальное извлечение прибыли от преступности. Только делается это сейчас не так грубо, как раньше, а весьма ухищренно – путем изменений законодательства.

Нетрудно подсчитать, что при назначении судами за все случаи совершения краж бюджет государства за один год предположительно мог пополниться.

Представляется, что в принципе неправильно рассматривать уголовное наказание в качестве средства возмещения материального или морального вреда, причиненного преступлением, равно как и предусмотренную уголовным законом цель восстановления социальной справедливости в качестве требования возмещения указанного вреда.

Во всех случаях размер штрафа должен быть ощутимым для осужденного, обеспечивать предупредительное воздействие и на самого осужденного, и на иных граждан, но не должен быть для него непосильным, разорительным. Суд при назначении наказания в числе прочих обстоятельств обязан учитывать «влияние назначенного наказания на исправление осужденного» равно как и на условия жизни его семьи.

Анализ действующего уголовного законодательства западноевропейских стран позволяет сделать вывод о том, что правовая регламентация штрафа имеет много общего. Так, штраф применяется за широкий круг преступных деяний, и закон не связывает возможность его назначения с тяжестью совершенного преступления. Штраф применяется как основное, так и как дополнительное наказание. Следует отметить, что способы исчисления штрафа различны в Англии, Франции и Германии, но во всех этих странах уголовное законодательство требует, чтобы при определении размера штрафа суды учитывали такие обстоятельства как соразмерность наказания тяжести совершенного преступления, имущественное положение подсудимого, наличие иных членов семьи, находящихся на его содержании.

Огромные штрафы не справедливы просто лишь в силу того, что большинство лиц, подлежащих штрафам являются малообеспеченными и в силу чего не состоятельными своевременно оплачивать штраф.

Исчисление в МРП малоэффективно в особенности относительно правонарушителей, а также судебным органам, которым следует определять доход привлекаемых к ответственности в силу требования закона, а это как показывает практика довольно сложно и часто встречаемая ошибка судейского корпуса при назначении наказания в виде штрафа.

Также не мало важным является еще и другой вывод, исходящий из сравнительного анализа видов наказаний между собой. К, примеру, санкции в лишения свободы, ареста, ограничение свободы и других видов наказания не изменяются, а штраф в силу ежегодной корректировки постоянно изменяется при этом только в сторону увеличения. Например, в 2000 г МРП составлял 725 тенге, а 2024 составил – 3692 тенге. Увеличился почти в два с половиной раза. Кто подметить, что в этом нет ничего страшного, но при глубоком анализе заметно в особенности для тех, кто испытывает проблемы, с административным законодательством (с этого года и с уголовным в связи с ведением уголовных проступков) сумма штрафов за одни и те же деяния гораздо разнятся.

Конечно, в целях установления единообразного упрощенного порядка исчисления можно оставить МРП, но в таком случае они не должны изменяться. В противном случае

это обстоятельство будет искусственным ухудшением положения лица, привлекаемого к ответственности, что, кстати, категорически запрещено законом.

Теперь можете представить себе простого гражданина Республики Казахстан, который оказался в ситуации неплательщика штрафа. У этого человека нет иных проблем как решить эту проблему. При этом он прекрасно осознает не справедливость и непомерность таких штрафов. Надеяться, что этот гражданин не станет правовым нигилистом довольно сложно, потому как оказался в той ситуации в которой только так можно и выжить. Теперь представьте себе сколько подобных граждан может занять страна, в особенности в ситуации ухудшения экономики и усиления кризиса?!

В мире широкое распространение получила практика применения «оборотных» штрафов за антимонопольные правонарушения вне зависимости от получения или неполучения дохода в результате совершения правонарушения.

Так, к Европейском Союзе фактически лишь в ФРГ непосредственно увязывают размер санкции с незаконно полученной прибылью; во Франции, Италии, Швеции, Венгрии предельный размер штрафов определяется в размере 10% от мирового оборота компании; в Великобритании эта величина скорректирована с учетом оборота компании на территории страны за весь период нарушения, но не более 3 лет [9].

К, примеру, в действующем уголовном кодексе Кыргызской Республики предусмотрен такой вид наказания как тройной айып, аналогичный нашему виду наказания в обычном праве казахов. Как известно уголовное обычное право казахов также отличалось гуманностью и основными видами наказаний были имущественные компенсации.

Сущность тройного айыпа как вида уголовного наказания выражается в усилении имущественного наказания и признаний прав потерпевшего на возмещение.

Тройной айып взыскание, налагаемым судом в трехкратном размере причиненного ущерба в денежные или натуральные выражения [10].

Действительно тройной айып в отличие от штрафа предусматривает выплату или компенсацию ущерба в размере двух третей – потерпевшему и одну треть – в пользу государства (ч.2 ст 45 УК Кыргызской Республики). Также тройной айып это трехкратный размер ущерба. При этом данный вид имущественного наказания не зависит от гражданско иска [10].

В этой связи хотелось бы отметить о том, что данный пример является не просто выражением культурной преемственности уголовно-правовых норм, но и нормой отвечающим требования принципа справедливости.

Таким образом, несмотря на необходимость развития альтернативных лишению свободы видов наказаний, что является перспективным и обоснованным направлением уголовной, и в частности пенитенциарной, политики, следует учитывать актуальность и востребованность именно тех их видов, которые отвечают социальным, экономическим, криминологическим реалиям современной ситуации.

Список использованных источников

1. Низкая эффективность штрафа в современной системе уголовных наказаний: критический взгляд на проблему <https://cyberleninka.ru/article/n/nizkaya-effektivnost-shtrafa-v-sovremennoy-sisteme-ugolovnyh-nakazaniy-kriticheskiy-vzglyad-na-problemu>
2. Защита прав человека и борьба с преступностью. Документы Совета Европы. М., 1998. С. 264.
3. Об утверждении Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. Указ Президента Республики Казахстан от 15 октября 2021 года № 674. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674>
4. Грицай О. В. Актуальные проблемы применения штрафа как меры имущественного взыскания, установленной приговором суда // Российская юстиция. 2008. № 10. С. 68.
5. МРП и МЗП в Казахстане: Полный гид на 2024 год <https://idocs.kz/blog/tpost/>
6. В Казахстане средняя зарплата в третьем квартале 2015 составила 124 656 KZT <http://mojazarplata.kz/>

7. Штрафы за границей и в России – где дороже? <http://www.uznayvse.ru/>
8. Сведения о штрафах. Информационный сервис Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан <http://service.pravstat.kz/img/bi/penalty.pdf>
9. Толоконников А. Н. Правовая защита конкуренции в Европейском Союзе. Диссертация канд. юр. наук. М.: РГБ, 2007. С. 121–122.
10. Осмоналиев К. М., Ревин В.П. Уголовное право Кыргызской Республики (Общая часть) ОсОО «Алтын Тамга» Бишкек 2014 С 187

Қабжанов А. Т., Алдабаева А.Ж.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ҮШІН АЙЫППҮЛ. СЫНИ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Мақала Қазақстан Республикасында қылмыстық жаза түрі ретінде айыппұлды қолдану теориясы мен практикасының проблемаларына арналған. Қазақтардың әдеттегі құқығында айыппұлдың тарихи-құқықтық талдауы жүргізіледі және қылмыстық жазаның тиімді түрі ретінде айыппұлдың жаңа конструкциясы үшін балама нұсқа ретінде ұсынылады. ҚР ҚК 1-бабына қайшы келетін негіз ретінде АЕК арқылы айыппұлдарды есептеуді алып тастау ұсынылады.

Kabzhanov A.T., Aldabaeva A.Zh.

FINE FOR CRIMINAL OFFENSES. CRITICAL ANALYSIS AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT

The article is devoted to the problems of theory and practice of the application of a fine as a type of criminal punishment in the Republic of Kazakhstan. A historical and legal analysis of the fine in the Kazakh customary law is carried out and is proposed as an alternative version for a new design of the fine as an effective type of criminal punishment. It is proposed to exclude the calculation of fines by means of the MCI, as grounds contrary to Article 1 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

УДК 340.1

Кенжина С.А

доц.кафедры “Правовых и финансовых дисциплин”
Академии “Bolashaq”, город Караганда, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМА ПРАВОВЫХ СРЕДСТВ

В статье рассматриваются вопросы, проблемы правовых средств, как правового явления, которые выражаются в инструментах и деяния с помощью которых удовлетворяются интересы субъектов, а также обеспечивается достижение социально полезных целей.

Преобразование, которое происходит в Республике Казахстан, конечно, откладывают свой отпечаток на ее правовой системе. В процессе перестройки, прежде всего, находится основной элемент данной системы-право, роль которого в жизни деятельности общества резко возрастает. Адекватно целям проводимых реформ меняются и цели правового регулирования. Соответственно должны меняться и средства их достижения, с помощью которых, соответственно, и возможно повышение социальной ценности и действенности юридических институтов. Следовательно, проблема правовых средств, из своевременного и качественного совершенствования в правотворческом и правореализационном процессе все больше и больше становится актуальной, научной и практически значимой. Без ее должного разрешения невозможно оптимизировать механизм правового регулирования, настроить правовую систему на

социально плодотворную работу. Это связано со следующим. Во-первых, понятие «правовые средства» позволяет обобщить все те явления (инструменты и процессы), которые призваны обеспечить достижение поставленных в законодательстве целей. Главное в теории правовых средств, - «какие социальные задачи эти правовые механизмы могут решать, где и в каком порядке их можно использовать в практической правовой деятельности для достижения социально значимых результатов.

Во-вторых, правовое средство (исходя из его статуса) как понятие призван обозначить, прежде всего, функциональную, прикладную сторону правовой системы «Вопрос правовых средств-отмечает С.С.Алесеев, - не только вопрос обособления в особое подразделение тех или иных фрагментов правовой деятельности, сколько вопрос их особого видения в строго определенном ракурсе- их функционального предназначения, их роли как инструментов оптимального решения социальных задач. Во всех случаях перед нами фрагменты правовой деятельности, рассматриваемые над углом зрения их функций, их роли как инструментов юридического воздействия. [1]

В-третьих, вопрос о юридических средствах, с помощью которых могут достигаться правового регулирования, является решающим в определении его эффективности, и разумно избранные и проверенные на практике средства- залог высокой продуктивности права. Поэтому без понятия «правовые средства» невозможно полноценно исследовать проблему целей и эффективности правового воздействия.

В-четвертых, правовые средства создают общие, гарантированные государством и общество возможности для усиления позитивных, регулятивных факторов и одновременно для устранения препятствий (негативных факторов), стоящих на пути упорядочения социальных связей.

«Эффективно действующие нормы,-подчеркивает В.М. Сырых,- призваны закреплять такие юридические средства, которые позволили бы нейтрализовать негативные факторы и усилить действие позитивных В противном случае действие факторов будет более интенсивным, чем правовых средств. Соответственно и результаты действия норм права будет иными, чем планировал правотворческий орган. [2]

Юридические средства объединяются в определенную систему для решения поставленных задач, воплощаются в выверенном временном алгоритме действия правовой формы- в механизме правового регулирования для того, чтобы успешнее преодолевать препятствия и добиваться социально значимых результатов.

Категория «правовые средства» позволяют четко увидеть место и роль различных юридических явлений в реализации интересов субъектов, в едином процессе правового упорядочения, взятым в целостности как механизм правового регулирования. Именно свойства юридических средств, выступающих элементами (звеньями) данного механизма, характеризуют его в наиболее полной мере как логически завершённую систему, как самодостаточный организм.

Механизм правового регулирования- это технологическая схема правового регулирования. Зная механизм правового регулирования, юрист может представить себе, какие звенья пройдет процесс воплощения нормы права в жизнь, какие остановки и сбои могут произойти в этом процессе. А значит он в состоянии предложить научно обоснованный план повышения эффективности правового регулирования за счет укрепления его основных звеньев.

Юридические средства можно понимать и как универсальный «строительный» материал системы права. И хотя общепризнанно, что последняя состоит из норм (и в данном смысле это верно), нельзя отрицать и того факта, что сами нормы тоже состоят из первичных, элементарных частиц, к которым относят такие юридические средства, как юридические факты, субъективные права и обязанности, поощрения и наказания и т.д. Причем наиболее крупные блоки системы права- институты, под отрасли и отрасли (как и сама норма)- тоже в исследуемом контексте можно назвать своеобразными юридическими средствами. Таким образом, рассматриваемое понятие под известным углом зрения унифицирует все те явления, из которых состоит право.

Определенное сочетание юридических средств в правовых режимах, методах правового регулирования придает специфику отрасли и институтам права, выражает

особый порядок организации конкретных общественных отношений, что позволяет более четко и дифференцированно их регулировать.

Система установленных в законодательстве качественных юридических средств, адекватность и степень их использования выступают важнейшей характеристикой правовой культуры общества. Уровень данной культуры будет низок и в том случае, если «ассортимент» юридических средств в праве конкретного государства будет недостаточным, и в том случае уже установленными средствами субъекты не смогут пользоваться для решения многочисленных задач.

Вопрос о юридических средствах актуален и применительно к развивающимся ныне институтам самозащиты и права граждан на защиту. Ведь зачастую субъекты сами пытаются достичь своих целей (защитить те или иные интересы) с помощью конкретных средств, установленных в законодательстве. Для более же эффективного результата граждане обращаются к специалистам (юристам, адвокатам и т.п.), которые из всего имеющегося набора юридических средств профессионально помогают выбрать наиболее адекватный, оптимальный, в данной конкретной ситуации.

Между тем категория «правовые средства» до сих пор еще обстоятельно не изучена, употребляется в юридической литературе подчас произвольно, как само собой разумеющаяся. Над ней понимаются различные правовые явления без определенных смысловых границ, без четкой связи с категориями «цель» и «результат». Подобную ситуацию необходимо изменить, подвергнув тщательному анализу данную категорию прежде всего на уровне теории права.

Понятие «средство» общенаучное, меж дисциплинированное. В различных отраслях значения исследуют разные средства – технические, транспортные, производственные, лекарственные, наркотические, массовой информации, управленческие, бюджетные, финансовые, денежные, оборотные и т.п.

В правовой же сфере существуют свои средства с присущими им особенностями. Сам термин «юридические средства» используется еще в трудах дореволюционных ученых- юристов. С психологической точки зрения о правовых средствах писал Л.И. Петражицкий. Он отмечал, что основным методом право политического мышления являются психологическая дедукция, умозаключения на основании надлежащих- психологических посылок относительно тех психическо- мотивационных и педагогических последствий, которые должны получаться в результате действий известных начал и институтов права, или относительно тех законодательных средств, которые способны вызвать чувственные психические и педагогические эффекты. [3]

«Юридические средства обеспечения интересов- подчеркивает Г.Т. Шершеневич,- предполагают именно наличность воли, способной усвоить угрозу и воздержаться от нарушения. [4]

Так же как и многие иные юридические понятия, правовые средства сначала стали анализироваться на отраслевом уровне. Вместе с тем проблема правовых средств является прежде всего общетеоретической проблемой, требующей соответствующих исследовательских усилий, направленных на ее разработку, на создание инструментальной теории права. Понятие «средство» в юриспруденции употребляется в самых разных значениях: его используют и в отношении к праву в целом, и в отношении к многообразным режимам правового регулирования, элементам его механизма.

Термин же «правовые средства: в свою очередь тоже имеет известную неопределенность. Рядом с ним вполне можно поставить слова «правовые явления», «правовые феномены», «правовые факторы», «правовые условия» и т.п. которые могут считаться взаимозаменяемыми. Сам термин «средство» (в юридическом смысле) достаточно часто используется как в международно-правовых документах, так и во внутри государственном законодательстве, как на конституционном уровне, так и в текущих нормативных актах.

В качестве правовых средств выступают нормы и принципы права, правоприменительные акты, договоры, юридические факты, субъективные права, юридические факты, юридические обязанности, запреты, льготы, меры поощрения, меры

наказания, акты реализации прав и свобод и т.п. Именно тот или иной арсенал, набор средств придает соответствующую специфику отраслям и институтам права.

Итак, правовые средства- правовые явления, выражающиеся в инструментах (установления) и деяниях (технология) с помощью которых удовлетворяются интересы субъектов права, обеспечивается достижение социально полезных целей.

Список использованной литературы:

- 1.Алексеев С.С. « Проблемы теории права» Курс лекции в двух томах. Т.1. Свердловск–1992.
2. Сырых В.М. Теория государства и права. М.-2008.
3. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности. Санкт-Петербург - 1908.

Кенжина С. А

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРАЛДАР МӘСЕЛЕСІ

Мақалада субъектілердің мүдделері қанағаттандырылатын және қоғамдық пайдалы мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін құралдар мен әрекеттерде көрініс табатын құқықтық құбылыс ретіндегі құқықтық құралдардың мәселелері мен мәселелері қарастырылады.

Kenzhina S.A.

THE PROBLEM OF LEGAL MEANS

The article examines the issues and problems of legal means, as a legal phenomenon, which are expressed in instruments and actions with the help of which the interests of subjects are satisfied, and the achievement of socially useful goals is ensured.

ӘОЖ 347.1

Копжасарова С.Н.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің,
2-курс докторанты, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
e-mail: sagingul_777@mail.ru

ОҢАЛТУ ЖӘНЕ БАНКРОТТЫҚТАҒЫ БОРЫШКЕРДІҢ МӘМІЛЕСІН ЖАРАМСЫЗ ДЕП ТАҢУ – КРЕДИТОРЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ТЕТІГІ РЕТІНДЕ

Мақалада оңалту және банкроттықтағы борышкердің мәмілесін жарамсыз деп танудың жалпы және арнайы негіздері талданып, арнайы негіздерді қолданудың кредиторлардың құқықтарын қорғау тетігі ретіндегі артықшылықтары қарастырылған. Сонымен қатар отандық заңнамаға сәйкес борышкердің мәмілесін жарамсыз деп танудың жалпы және арнайы негіздерінің нормаларын қолдану ерекшеліктері берілген.

Әр түрлі елде дәрменсіздікті (банкроттықты) құқықтық реттеудің екі негізгі моделі бар – кредиторлық және борышкерлік. Бірінші модель шеңберінде заңнама борышкердің «кредиторларының» құқықтарын қорғауға баса назар аударады, кредиторлардың талаптарын барынша және тез қанағаттандыруды ынталандырады, кейде борышкердің мүдделеріне зиян келтіре отырып жүзеге асады, бұл жағдайда борышкердің мүлкін сатудан алынған қаражат есебінен барлық кредиторлардың талаптарын пропорционалды түрде өтеу маңызды. Ал екінші модельге сәйкес, заңнама «борышкерге» дағдарыстан мүмкіндігінше тез шығуға, соның ішінде қарыздарынан арылуға және жаңадан бастауға мүмкіндік алуға көмектесуге тырысады [1;42]. Мәмілелерді даулау туралы нормалар банкроттықты құқықтық реттеудің қолданыстағы моделінің ықпалына түседі,

банкроттық заңнаманы дамытудың жалпы тенденциясына сәйкес өзгереді. Осыған байланысты банкроттық туралы заңнаманы дамытудың әртүрлі кезеңдерінде борышкердің мәмілелерінің жарамсыздығының әртүрлі классификациясы бар.

Қазақстан Республикасында банкроттықты құқықтық реттеудің кредиторлық моделі қолданылады деп айтуға болады. Яғни, еліміздің банкроттық заңнамасы борышкердің мүлкін мүліктік массаға қайтару кезінде барлық кредиторлардың талаптарын пропорционалды қанағаттандыруды қамтамасыз етуге бағытталған. Осылайша, негізгі басымдық несие берушілердің құқықтарын қорғау және олардың талаптарын барынша қанағаттандыруды қамтамасыз ету болып табылады.

Осы модель контекстінде борышкер мәмілелерінің жарамсыздығы механизмі, өз міндеттемелерін орындаудан жалтаруға немесе кредиторлардың құқықтарына нұқсан келтіруге бағытталған борышкердің жосықсыз немесе теріс пайдаланушылық әрекеттерінен кредиторларды қорғау тетігі ретінде қызмет етеді.

Кредиторлық үлгідегі борышкер мәмілелерінің жарамсыздығы институтын қарастыра отырып, оның екі жақты мағынаға ие екенін атап өткен жөн.

Бір жағынан, борышкердің мәмілелерін жарамсыз деп тану кредиторлардың мүдделерін айналып өту мақсатында борышкердің өз мүлкін жасыруға немесе үшінші тұлғаларға беруге бағытталған әрекеттерінің алдын алуы мүмкін, осылайша банкроттық рәсімі шеңберінде кредиторлардың талаптарын қанағаттандыру үшін мүліктің сақталуын қамтамасыз етеді. Екінші жағынан, борышкер мәмілелерінің жарамсыздығы тетігі борышкердің мүлкін кредиторлар арасында бөлуде әділеттілікті қамтамасыз етеді, олардың талаптары қанағаттандырылған кезде кредиторлардың теңдігін бұзудың алдын алады. Бұл барлық кредиторлардың талаптарын пропорционалды қанағаттандыруды қамтамасыз етуге және банкроттық процесінде барлық мүдделі тараптардың заңды мүдделерін сақтауға ықпал етеді.

Осылайша, кредиторлық модельдегі борышкер мәмілелерінің жарамсыздығы институты осы модельдің негізгі принциптерін тиімді іске асыруға және қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге ықпал ете отырып, банкроттық процесінде кредиторлардың мүдделерін қорғауды, әділеттілікті, тәртіпті қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Қазақстан Республикасында банкроттық және оңалту рәсімдерін реттейтін барлық құқықтық ережелер шартты түрде үш топқа жіктеледі: 1) кодекс деңгейі: Азаматтық кодекс, Қылмыстық кодекс және т.б.; 2) заң деңгейі: «Оңалту және банкроттық туралы» және т.с.с.; 3) Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысы, уәкілетті органның жекелеген актілері (ережелері, бұйрықтары) және отандық сот практикасы [2; 54].

Қазақстан Республикасында оңалту және банкроттық рәсіндегі мәмілелерді жарамсыз деп тану жалпы негізде азаматтық құқық заңнамасына сәйкес және арнайы негізде оңалту және банкроттық заңнамасына сәйкес жүзеге асырылады. Жалпы негіздер бойынша мәмілелердің жарамсыздығы Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы Азаматтық Кодексімен [3], арнайы негіздер Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 7 наурыздағы «Оңалту және банкроттық туралы» Заңында [4] қарастырылған. Аталған Заңның 7-бабының, 1-тармағына сәйкес мәмілелер, егер оларды борышкер немесе ол уәкілеттік берген тұлға Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында және осы заңда көзделген негіздер болған кезде оңалту және (немесе) банкроттық туралы іс қозғалғанға дейін үш жыл ішінде жасасқан болса, жарамсыз деп танылады. 7-баптың 2-тармағында мәмілені жарамсыз деп тану негіздері қарастырылған:

1) жасалған мәміле бағасының және (немесе) өзге де жағдайлардың, салыстырмалы мән-жайларда ұқсас мәмілелер жасалатын кездегі бағадан және (немесе) өзге де жағдайлардан борышкер үшін айтарлықтай нашар жағына қарай өзгеше болуы;

2) мәміленің борышкердің Қазақстан Республикасының заңдарымен, құрылтай құжаттарымен шектелген қызметіне сәйкес келмеуі не жарғыда айқындалған құзырет бұзылып жасалуы;

3) мүліктің өтеусіз (оның ішінде уақытша пайдалануға) не салыстырмалы экономикалық жағдайлар кезінде ұқсас немесе біртекті тауар бағасынан борышкер үшін

айтарлықтай нашар жағына қарай өзгеше болатын бағамен не беру үшін негіздер болмай, кредиторлардың мүдделеріне нұқсан келтіре отырып берілуі;

4) егер оңалту және (немесе) банкроттық туралы іс қозғалғанға дейін алты ай ішінде жасалған мәміле белгілі бір кредиторлардың талаптарын басқаларының алдында артықшылықпен қанағаттандыруға алып келсе;

5) борышкердің мүлкін сыйға тарту шарттары, егер мұндай мәміле оңалту немесе банкроттық туралы іс қозғалғанға дейін бір жыл бұрын жасалған мәмілелерден айтарлықтай өзгеше болса;

6) осындай мәміле бойынша тиісті құқықтық салдарлар туғызу ниетінсіз, кредиторлардың мүдделеріне нұқсан келтіре отырып жасалса.

2022 жылдың 30 желтоқсанында «Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы» Заңына сәйкес [5], Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында көзделген негіздер болған кезде, егер мәмілелерді борышкер немесе ол уәкілеттік берген тұлға төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және сот арқылы банкроттық рәсімдерін қолдану туралы іс қозғалғанға дейін үш жыл ішінде жасаса, олар жарамсыз деп танылады. Яғни, аталған заңда мәмілелерді жарамсыз деп танудың арнайы негіздері қарастырылмаған.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Соттардың заңды тұлғалар мен дара кәсіпкерлерді оңалту және олардың банкроттығы туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» 2023 жылғы 2 қарашадағы № 2 Нормативтік қаулысына сәйкес, соттар мәмілелерді жарамсыз деп тану туралы банкроттықты және оңалтуды басқарушылардың талап қоюы бойынша мұндай талаптарға негіздер болып Заңның 7-бабының 2-тармағында көзделген арнайы негіздер де, АҚ-нің 158, 159, 160-баптарында көзделген жалпы негіздер де келтірілуі мүмкін екенін ескергені жөн делінеді [6].

ҚР «Оңалту және банкроттық туралы» Заңның 7-бабының 1-тармағында белгіленген үш жылдық мерзім АҚ-нің 158, 159, 160-баптарында көзделген негіздер бойынша қойылған мәмілелерді жарамсыз деп тану туралы талаптарға да қолданылады.

Яғни, отандық заңнамаға сәйкес жалпы және арнайы негіздердің қайсысына басымдық берілетіндігін нақты айта алмаймыз, бұл заңнаманы іс жүзінде қолдануда кедергілерге әкелуі мүмкін. Сондай-ақ, банкроттық процесі басталғаннан кейін жалпы негіздер бойынша дауларды тоқтата тұру тетіктерінде және банкроттық рәсімінен тыс кредитордың талаптары қанағаттандырылған жағдайда қаражатты мүліктік массаға қайтару туралы ережелерді белгілеуде айырмашылықтар болуы мүмкін.

Арнайы негіздер бойынша яғни, банкроттық рәсімі шеңберінде борышкердің мәмілелерін жарамсыз деп танудың мақсаты – барлық кредиторлардың мүддесі үшін рәсімнің жұмыс істеуін қамтамасыз ету, сондай-ақ олардың барлығының мүліктік талаптарын пропорционалды түрде қанағаттандыруға қол жеткізу. Бұл несие берушілер арасындағы әділеттілік пен теңдік қағидаттарын сақтауға, сондай-ақ кредиторлардың мүдделеріне нұқсан келтіруге бағытталған борышкердің өз мүлкімен ықтимал айла-шарғыларының алдын алуға мүмкіндік береді. Ал жалпы негіздер бойынша мәміле жарамсыздығында жеке кредитор өз мүдделеріне сәйкес дербес әрекет етеді. Мәмілені даулау процесінің негізгі мақсаты – белгілі бір кредитордың мүліктік талаптарын қанағаттандыру және оның борышкерге қатысты құқықтарын қорғау. Бұл жағдайда дауласу процедурасы міндетті түрде банкроттық рәсімімен байланысты емес және оның негізгі мақсаты жалпы процедураның контекстінен тыс нақты кредитордың мүдделерін жеке қанағаттандыру болып табылады. Бұл жалпы негіздер бойынша мәмілені даулаудың жекешелігін көрсетеді және мәміленің жекелеген тараптарының мүдделерін қорғауға бағытталған.

Осылайша, жалпы негіздер бойынша даулау мүліктің тең емес бөлінуіне әкелуі мүмкін, өйткені бір кредитор басқа кредиторлардың құқықтарын бұзу арқылы өз талаптарын қанағаттандыру үшін неғұрлым қолайлы жағдайларды алуы мүмкін. Бұл банкроттық процесінде кредиторлар арасында әділдік пен теңдікті қамтамасыз ету үшін ықтимал тәуекелдерді тудырады.

Сонымен, банкроттық процесінде борышкердің мәмілесін жарамсыз деп тану несие берушілердің құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады. Бұл механизм борышкердің

несие берушілерге зиян келтіруі мүмкін жосықсыз әрекеттерінің алдын алуға мүмкіндік береді. Борышкердің мәмілесі жарамсыз деп танылған кезде несие берушілердің құқықтарын қорғаудың негізгі тетіктерінің бірі-жарамсыз мәміле нәтижесінде борышкерге берілген мүлікті немесе қаражатты қайтару мүмкіндігі. Бұл әділеттілікті қалпына келтіруге ықпал етеді және несие берушілерге зиян келтірмейді. Осылайша, банкроттық рәсімі шеңберінде борышкердің мәмілесін жарамсыз деп тану кредиторлардың құқықтарын қорғаудың тиімді тетігі болып табылады және қаржылық оңалту процесінде әділдік пен тең құқықты қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Рыков Д.А. Недействительность сделок должника в деле о банкротстве: гражданско-правовые аспекты: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03 / Рыков Дмитрий Александрович – И., 2018. - 185 с.

2. Естемиров М.А. Банкроттық рәсімді құқықтық реттеудің жекелеген қырлары // Құқық және мемлекет, - № 4 (97), 2022, 54-68 бб.

3. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ.

4. «Оңалту және банкроттық туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 2014 жылғы 7 наурыздағы № 176-V Қазақстан Республикасының Заңы

5. «Қазақстан Республикасы азаматтарының төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және банкроттығы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2022 жылдың 30 желтоқсанындағы № 178-VІІ.

6. «Соттардың заңды тұлғалар мен дара кәсіпкерлерді оңалту және олардың банкроттығы туралы заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2023 жылғы 2 қарашадағы № 2 Нормативтік қаулысы.

Копжасарова С.И.

ПРИЗНАНИЕ СДЕЛКИ ДОЛЖНИКА НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНОЙ ПРИ РЕАБИЛИТАЦИИ И БАНКРОТСТВЕ – КАК МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВ КРЕДИТОРОВ

В статье проанализированы общие и специальные основания признания сделки должника в реабилитации и банкротстве недействительной, рассмотрены преимущества применения специальных оснований как механизма защиты прав кредиторов. Также даны особенности применения норм общих и специальных оснований признания сделки должника недействительной в соответствии с отечественным законодательством.

Kopzhasarova S.I.

RECOGNITION OF THE DEBTOR'S TRANSACTION AS INVALID DURING REHABILITATION AND BANKRUPTCY – AS A MECHANISM FOR PROTECTING CREDITORS' RIGHTS

The article analyzes the general and special grounds for recognizing a debtor's transaction in rehabilitation and bankruptcy invalid, and considers the advantages of using special grounds as a mechanism for protecting creditors' rights. The specifics of the application of the norms of general and special grounds for recognizing the debtor's transaction as invalid in accordance with domestic legislation are also given.

Мухамадиева Г.Ж.

начальник кафедры уголовного права и криминологии
Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова,
к.ю.н., ассоциированный профессор, полковник полиции, г. Караганда,
Республика Казахстан

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ПОЛОВЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Сексуальные посягательства на половую неприкосновенность и половую свободу лиц, не достигших совершеннолетия, являются одной из самых злободневных и острых проблем нашего общества, поскольку деформация физического и психического развития несовершеннолетних и малолетних угрожает здоровью нации. Не понимающие характера совершаемых с ними сексуальных действий малолетние и несовершеннолетние лица легко становятся незащищенными жертвами, что возводит данный вид криминальных посягательств в ранг преступлений повышенной общественной опасности, вызывающих большой общественный резонанс. Сексуальные посягательства оказывают негативное воздействие на нормальное физическое, психическое и духовно-нравственное развитие несовершеннолетних, что может крайне отрицательно повлиять на их дальнейшую жизнь. Опасность представляет также моральное развращение детей и подростков, формирование у них преждевременного нездорового полового интереса, развитие неправильного представления о половых взаимоотношениях и противоестественных нормах половой жизни. В течение последних лет наблюдается значительный рост данных преступлений. В научной статье рассматриваются причины и условия половых преступлений в отношении несовершеннолетних.

Проблема **сексуального насилия над детьми** впечатляет своими масштабами. Распространенность этого отрицательного явления в обществе проявляется через совокупность сексуальных и насильственных преступлений, а также ненасильственных преступных деяний. Эта распространенность обусловлена взаимодействием различных причин и условий, формирующихся на протяжении длительного времени.

Несмотря на то, что уровень и характер сексуальных преступлений, а также других насильственных преступлений, связанных с внешними социальными явлениями и процессами, они также сильно зависят от субъективных факторов, определяющих особенности личности конкретных преступников, совершивших преступления именно против детей.

В криминологии ранее изучались причины насильственной преступности и сексуальных преступлений, совершаемых в отношении несовершеннолетних. По мнению А.И. [Долговой, причины и условия насильственных преступлений заключаются в следующем: социально обусловленные факторы, психические отклонения, низкий уровень правовой культуры, распространение употребления алкоголя и наркотиков, а также неустроенность досуга](#)[1, 583].

Т.Г. Шувалова применительно к насильственным сексуальным преступлениям, совершаемым в отношении несовершеннолетних, выделяет две группы их причин и условий, а именно:

1) внутренние, характеризующие личность преступника: сексуальное влечение к малолетним и несовершеннолетним; грубость, нередко переходящая в жестокость, отсутствие чувства стыда, эгоизм, потребительское отношение к детям и к окружающим; крайний примитивизм во взглядах на взаимоотношения полов, сводящий их к физиологическому акту с малолетними и несовершеннолетними; похотливость и

разнузданность, не признающая никаких преград на пути к удовлетворению полового влечения;

2) внешние, связанные с социальными недостатками и недостатками воспитания преступников: неблагоприятная внутрисемейная обстановка, формирующая склонность к насилию (примеры аморального и противоправного образа жизни, половой распущенности, беспорядочных половых связей, проявление жестокости и безразличия по отношению к близким и т.п.); пропаганда пьянства, наркомании и токсикомании среди малолетних и несовершеннолетних социумов и обусловленная этим криминогенность в сфере взаимоотношений между полами; растлевающее влияние средств массовой информации (главным образом Интернета, социальных сетей и телевидения), пропагандирующих «сексуальную свободу», насилие и порнографию, и некоторые другие[2, 25].

М.А. Горбачев, характеризуя причины и условия непосредственно сексуальной преступности, отмечает, что ее высокий уровень обусловлен множеством причин, среди которых:

- резкое ослабление моральных устоев в обществе и снижение требований к стандартам социального поведения, в том числе и сексуального (наличие многочисленных ночных клубов, увеселительных заведений, широкое использование в них алкогольных напитков, табачных изделий, разного рода стимуляторов, а иногда и наркотических средств) [3, 87].

Проанализировав юридическую литературу мы приходим к следующим выводам: необходимо рассматривать три группы причин и условий, способствующих сексуальным преступлениям в отношении несовершеннолетних:

1. Общие причины и условия: Эти факторы оказывают влияние на всю преступность в целом, включая сексуальные преступления. Сюда относятся негативные социальные явления и процессы, такие как экономические, политические, духовно-нравственные и правовые аспекты.

2. Специфические причины и условия: Эти факторы характерны именно для сексуальных посягательств в отношении несовершеннолетних. Они могут включать психические отклонения, низкий уровень правовой культуры и распространение употребления алкоголя и наркотиков.

3. Индивидуальные причины и условия: Эти факторы связаны с личностными недостатками и особенностями конкретных преступников, совершающих сексуальные преступления.

Причины и условия первой группы достаточно полно исследованы в работах ведущих криминологов[4, 53], в силу чего позволим себе отдельно на них не останавливаться, а проанализировать причины и условия второй и третьей групп, которые позволяют объяснить, что конкретно порождает сексуальные преступления и обуславливает посягательства на потерпевших именно несовершеннолетнего возраста. Из всего их многообразия прежде всего, на наш взгляд, следует остановиться на недостатках духовно-нравственного характера. Неслучайно преступность часто называют крайним выражением безнравственности. Небольшой исторический экскурс показывает, что в эпоху 90-х годов прошлого века в стране в значительной мере были нивелированы моральные устои, выработанные десятилетиями, что привело к формированию идей разрешения конфликта путем насилия и культивированию секса в средствах массовой информации. В результате этого происходил процесс общей деградации населения, постепенно формируя ложные идеалы и ценности. Вследствие этого насилие в отношении лиц, не достигших возраста восемнадцати лет, в том числе и сексуальное насилие и иные действия сексуального характера, сегодня стали распространенным явлением. Следует отметить влияние на стабильность в показателях сексуальной преступности в отношении детей и подростков средств массовой информации, в том числе Интернета, в части культивирования идей свободы сексуальных отношений. Внедрение элементов эротики, порнографии и насилия в литературное и киноискусство способствует раннему порождению сексуальных интересов не только в части взаимоотношения полов, но и в вопросах гомосексуальных

контактов. Негативное воздействие таких факторов приводит к упадку нравственных норм, утрате положительных социальных связей, либерализации половой морали, распространению культа силы, направленного на немедленное решение субъективно значимых проблем, в том числе сексуальных, путем применения насилия.

Справедливо заметил А.Б. Утямишев, что «сексуальные потребности при деформированных взглядах на сексуальные отношения все чаще осуществляются противоправными, насильственными способами, что приводит к серьезным последствиям для граждан и общества в целом (сексуальная групповая агрессивность, применение насилия, жестокости и садизма в отношении потерпевших). Все это становится реальностью нашего времени, что определяет общественную опасность данных преступлений, за совершение которых (в частности, иных насильственных действий сексуального характера) предусмотрены длительные сроки лишения свободы» [5, 2].

Как отмечают исследователи, сексуальные злоупотребления в отношении детей, приобретает все более широкое распространение во всем цивилизованном мире. Для субъектов посягательства, это чревато тем, что осознание страшных событий детства через много лет может привести человека к «кризису субъективной идентичности», который надолго выводит его из полноценной социальной и личной жизни, а зачастую обуславливает и уход в разные формы девиантного поведения [6, 37], такие как: отказ от общепринятых общественных норм с проявлением агрессии и насилия, алкоголизм, наркомания, проституция. Такое поведение закрепляется стереотипом и становится обыденным образом жизни. Кроме того, сексуальная эксплуатация детей является весьма доходным видом криминального промысла. Это касается организации проституции с участием несовершеннолетних, изготовления и оборота материалов или предметов с порнографическими изображениями несовершеннолетних. По отдельным данным, начиная с середины 2000-х годов, обозначилась проблема сексуальной эксплуатации детей в сфере криминальных интимных услуг внутри закрытых социальных групп через Интернет.

Извечными спутниками преступности, прежде всего насильственной, являются пьянство и алкоголизм, представляющие собой одну из причин духовно-нравственного характера. Ежегодно в стране в состоянии алкогольного опьянения совершается более трети всех преступлений (в 2023 году – 33,8% всех преступлений). По рассматриваемым преступлениям этот показатель еще выше, как отмечалось ранее, 52,6% сексуальных посягательств на детей совершены в состоянии алкогольного опьянения. Под влиянием алкоголя усиливается сексуальное влечение к противоположному полу, с его помощью индивид может подавлять свою неуверенность в сексуальных отношениях, расслабляться, терять чувство дистанции, становиться более раскрепощенным. С другой стороны, чрезмерное употребление алкоголя обуславливает расстройство половой функции человека, нарушает нормальные половые отношения и, чтобы компенсировать это, он применяет всевозможные сексуальные извращения и насилие. Аналогичное и даже более сильное влияние на организм человека и его поведение оказывают наркотики и состояние наркотического опьянения.

Еще одним недостатком духовно-нравственного характера, влияющим на сексуальную преступность, в том числе на сексуальные посягательства в отношении детей, является проституция. Детская проституция исключением не является. В условиях «сексуальной свободы» ребенок также становится товаром, который можно легко получить, чему способствуют дельцы, организующие детскую проституцию. В свою очередь, на доступность детской проституции влияют такие недостатки, как упущения в половом воспитании детей в семьях и учебных учреждениях; ранние половые связи несовершеннолетних; их стремление стать независимыми в материальном плане от родителей или лиц, их замещающих. Распространению сексуальной эксплуатации детей, на наш взгляд, способствует такое негативное явление, как детская беспризорность и безнадзорность. Такие дети становятся легкой добычей насильников, людей которые используют подростков для занятия проституцией, для использования их в порноиндустрии. В свою очередь, основная причина детской беспризорности и безнадзорности – это девиантная или конфликтная семья, в силу чего подростки убегают

из дома[7, 35]. Еще одна причина, связанная с неблагополучием детей, – это насилие, в том числе сексуальное, применяемое к детям в семьях[8, 23]. Так, например, по некоторым данным «дети, подвергшиеся насилию, в 20-40 раз чаще употребляют алкоголь и наркотики в младшем школьном возрасте, чем их сверстники. От 40% до 60% мужчин, подвергавшихся насилию в детстве, становятся насильниками. 95% проституток – бывшие жертвы сексуального насилия» [9, 114].

Вполне возможно, пережитое сексуальное насилие в детстве не является фактором, прямо приводящим к проституции, однако этому служат контекст насилия и его психофизиологические последствия, следовательно, указанная связь имеет если не причинно-следственный, то корреляционный аспект. По мнению Л. Понтона, мужчины, подвергшиеся сексуальному насилию в детстве и отрочестве, зачастую сомневаются в своих мужских способностях, более того, он указывает, что лица, подвергавшиеся сексуальному посягательству именно со стороны мужчин, имеют различные сексуальные расстройства, в частности, они стали сомневаться в гетеросексуальной направленности своей половой ориентации, и в своих воспоминаниях повторяли проявления гомосексуальных злоупотреблений, которым они подвергались[10, 89].

Вполне вероятно, что гомосексуальный контакт, полученный в результате насилия, проявится в последующей жизнедеятельности только у тех, кто обладает задатками гомосексуалиста. Полученные в детстве психологические травмы, в том числе от сексуальных посягательств, усугубляемые наследственной алкогольной отягощенностью, оказывают влияние на дальнейшую жизнь человека. Немаловажным является аспект пьянства и алкоголизма, который в известной мере приводит к тому, что у родителей, злоупотребляющих алкоголем, рождаются ослабленные дети с различного рода нарушениями. Зачастую такие нарушения негативно сказываются на здоровье и приводят к патологическому отставанию в интеллектуальном, физиологическом и психосексуальном развитии, вследствие чего адаптационные процессы в социуме затрудняются. В свою очередь, недостаточная социализированность тесно связана с другими формами девиантного поведения, проявляемого в последующей жизнедеятельности человека. Следовательно, деформация процесса социализации в некоторых случаях может привести к формированию не только агрессивно-сексуального, но и насильственного поведения. В этой связи вполне обоснованным является факт того, что в последнее время растет число исследований, посвященных изучению последствий сексуальной травматизации, как насильственного, так и ненасильственного характера и ее влияния на формирование и дальнейшее развитие личности и психическое здоровье человека.

Говоря о причинах и условиях второй группы, на наш взгляд, следует остановиться на недостатках правового характера. Причины и условия правового характера представляют собой недостатки, пробелы и изъяны в стратегической линии государства, определяющей основные направления, методы, средства правового воздействия на преступность, в частности, путем разработки и совершенствования законодательства, практики его применения, а также выработки и реализации мер антикриминального воздействия, прежде всего путем криминализации, пенализации, декриминализации деяний.

К третьей группе причин и условий сексуальных преступлений, совершаемых в отношении несовершеннолетних, относятся личностные недостатки самих преступников, совершающих названные деяния. Как отмечают ученые, к числу таких причин и условий относятся низкий образовательный уровень преступника, его алкогольная или наркотическая зависимость, наличие психических отклонений, предшествующий криминальный опыт[11, 119].

Полагаем, что кроме перечисленных личностных недостатков, к причинам и условиям данной группы следует отнести и различные сексуальные отклонения у преступников. Изучение этой группы причин и условий не менее важно, так как именно в личности преступника, как мы ранее отмечали, коренятся причины и условия преступного поведения.

Среди причин и условий третьей группы следует особо выделить алкогольную и наркотическую зависимость. Преступники, совершающие сексуальные преступления в отношении несовершеннолетних, имеют проблемы в сексуальной сфере, что способствует в ряде случаев увлечению ими порнографией, в том числе с участием детей и подростков, и приводит к возникновению сексуальной агрессии. В данном случае спиртное и наркотические вещества или психотропные средства являются своего рода катализатором, стимулирующим удовлетворение сексуальной потребности посредством совершения преступления в отношении наименее защищенной категории лиц.

Исследуя вопросы взаимодействия алкогольной и наркотической зависимости и проявлений сексуальной агрессии, мы обнаружили подтверждение данной теории в научных трудах других исследователей[12, 22]. Значительная доля преступников, как отмечалось ранее, а именно 17,7%, стояли на учете у психиатра в связи с различными психическими отклонениями и заболеваниями, не исключаями вменяемости. Как показывают отдельные исследования, наиболее распространены у сексуальных преступников следующие виды психических заболеваний и отклонений: психопатия, шизофрения, олигофрения[13].

По мнению психиатров, сама по себе педофилия, то есть сексуальное влечение к детям, уже является отклонением, порой врожденным. Законодатель также исходит из того, что педофилия (расстройство сексуального влечения) - это психическое расстройство, и когда оно не исключает вменяемости, - требующее принудительных мер медицинского характера.

Анализ криминологической литературы указывает на особую роль психических аномалий в генезисе криминальной сексуальной агрессии, так как психические аномалии деформируют личность в целом, меняют ценностные установки, систему потребностей, эмоционально-волевых особенностей. Однако наряду с отклонениями психического характера нельзя исключить и социальный фактор в формировании преступного сексуального поведения. У насильственных преступников отмечается наличие таких черт характера, как жестокость и агрессивность. Такая агрессивность и жестокость часто является результатом насилия, ранее перенесенного преступником, например, в детстве. Согласно данным, имеющимся у И.Н. Маркиной, проводившей исследование личности серийного сексуального убийцы, в отношении более чем половины будущих сексуальных убийц в детстве производились сексуальные притязания. Причем большинство из них приходится на малолетний (допубертатный) возраст. Половые посягательства носили характер изнасилований и развратных действий. Чаще они совершались старшими подростками, реже членами семьи и носили инцестуозный характер[14, 123].

Подводя итоги вышеизложенного, необходимо отметить, что причины и условия сексуальных преступлений, совершаемых в отношении несовершеннолетних, представляют собой негативные социальные явления и процессы, которые порождают такие преступления и способствуют их совершению. Можно выделить три группы причин и условий таких преступлений, а именно: причины и условия общего характера, порождающие всю преступность в целом и сексуальные преступления в частности; специфические причины и условия, характерные именно для сексуальных посягательств в отношении несовершеннолетних; причины и условия индивидуального характера, связанные с личностными недостатками и особенностями конкретных преступников, совершающих названные преступления. Наибольший интерес в научном и практическом плане представляют причины и условия второй и третьей группы, так как именно они непосредственно порождают сексуальные посягательства на детей и способствуют их совершению. Среди их многообразия особо следует выделить: культивирование насилия, секса, порнографии в обществе, в том числе средствами массовой информации; распространенность пьянства, наркомании, проституции, в том числе детской, и возможность легкого обогащения путем ее организации и вовлечения в нее несовершеннолетних; упущения в правовом регулировании борьбы с проституцией, пьянством и наркоманией.

К личностным недостаткам, определяющим преступное поведение лиц, совершающих сексуальные преступления в отношении несовершеннолетних, следует отнести алкогольную и наркотическую зависимость определенной части таких лиц (27%), наличие у них психических отклонений (18%), нарушений в сексуальной сфере, заключающихся в сексуальном влечении к детям, обусловленные задержками сексуального развития в детстве, ранее перенесенным насилием, в том числе сексуальным.

Список использованной литературы:

1. Криминология: учебник / под ред. А. И. Долговой. М., 2005. С. 583–584.
2. Шувалова Т.Г. Насильственные преступления сексуального характера, совершаемые в семье в отношении несовершеннолетних: ответственность и предупреждение: автореф. дис. канд. юрид. наук. М., 2010. С. 25.
3. Горбачев М.А. Сексуальная преступность в России: криминологическое исследование: дис. канд. юрид. наук. М., 2016.
4. Эминов В.Е. Причины преступности в России: криминологический и социальнопсихологический анализ. М., 2011. С. 57-123;
5. Утямишев А.Б. Уголовная ответственность за насильственные действия сексуального характера, не связанные с изнасилованием: автореф. дис. канд. юрид. наук. Хабаровск, 2001. С. 2.
6. Осадчая Н.Г. Жестокое обращение с детьми в семье: проблемы определения и перспективы исследований // Юрист-Правовед. 2008. № 5. С. 37–40.
7. Демидова Е.В. Криминологический феномен современной преступности беспризорных детей и социальных сирот: монография. Казань, КЮИ МВД РФ, 2011. С. 35
8. Паршин Н.М. Насилие как фактор сексуальных преступлений, совершаемых в отношении несовершеннолетних // Научный вестник Омской академии МВД России. 2014. №. 3. С. 23-28.
9. Яровая С.В. Проблемы семейного насилия: сексуальные злоупотребления в отношении несовершеннолетних // Вестник Университета Российской академии образования. 2006. № 4.С. 114.
10. Понтон Л. Сексуальная жизнь подростков. М.: Институт психотерапии, 2001. С. 224.
11. Варыгин А.Н., Яковлев Д.Ю. Преступления против жизни, совершаемые женщинами: криминологическая характеристика, особенности мотивации и предупреждения: монография. М., 2017. С. 225.
12. Дмитриева О.А., Громашева О.С., Степаненко Е.Л. Сравнительный анализ скрытых форм сексуальной агрессии среди мужчин в однополых коллективах // Успехи современного естествознания. 2004. № 2. С. 22.
13. Мишота В.А. Предупреждение сексуальных посягательств в отношении несовершеннолетних в семье: учебное пособие. М., 2002. С. 26.
14. Дорофеева Е., Мага А. В Центре имени Сербского предлагают готовить специалистов для лечения педофилов [Электронный ресурс]. URL: <http://tass.ru/moskva/688199>. (дата обращения: 12.12.2017.).
15. Маркина И.Н. Особенности внутрисемейного воспитания как фактор становления личности серийного сексуального убийцы // Вестник Владимирского юридического института. 2010. № 3. С. 123-124

Мұхамдиева Г.Ж.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ ЖЫНЫСТЫҚ ҚЫЛЫМАСТАРДЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ШАРТТАРЫ

Кәмелетке толмаған адамдардың жыныстық қол сұғылмаушылығы мен жыныстық еркіндігіне жыныстық қол сұғу біздің қоғамымыздың ең өзекті және өткір проблемаларының бірі болып табылады, өйткені кәмелетке толмағандар мен жас балалардың физикалық және психикалық дамуының деформациясы ұлт денсаулығына қауіп төндіреді. Олармен жасалатын жыныстық әрекеттердің сипатын түсінбейтін кәмелетке толмағандар мен жас балалардың оңай қорғалмаған құрбандарға айналады,

бұл қылмыстық қол сұғушылықтың түрін үлкен қоғамдық резонанс тудыратын жоғары әлеуметтік қауіпті қылмыстар қатарына қосады. Жыныстық зорлық-зомбылық кәмелетке толмағандардың қалыпты физикалық, психикалық және рухани-адамгершілік дамуына теріс әсер етеді, бұл олардың кейінгі өміріне теріс әсер етуі мүмкін. Сондай-ақ, балалар мен жас балалардың моральдық азғындауы, оларда ерте зиянды жыныстық қызығушылықтың қалыптасуы, жыныстық қатынастар мен жыныстық өмірдің табиғи емес нормалары туралы қате түсініктің дамуы қауіп төндіреді. Соңғы жылдары бұл қылмыстардың айтарлықтай өсуі байқалды. Ғылыми мақалада кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстардың себептері мен шарттары қарастырылады.

Mukhamadieva G.Zh.

CAUSES AND CONDITIONS OF SEXUAL CRIMES AGAINST MINORS

Sexual assaults on the sexual integrity and sexual freedom of persons under the age of majority are one of the most pressing and acute problems of our society, since the deformation of the physical and mental development of minors and minors threatens the health of the nation. Minors and minors who do not understand the nature of sexual acts committed with them easily become unprotected victims, which elevates this type of criminal encroachments to the rank of crimes of increased public danger, causing a great public outcry. Sexual assaults have a negative impact on the normal physical, mental, and spiritual and moral development of minors, which can have an extremely negative impact on their future lives. The danger is also the moral corruption of children and adolescents, the formation of premature unhealthy sexual interest in them, the development of a misconception about sexual relationships and unnatural norms of sexual life. In recent years, there has been a significant increase in these crimes. The scientific article examines the causes and conditions of sexual crimes against minors.

УДК 349.6

Малдыбаев А.М

«Volashaq» академиясы, заң және қаржы пәндері кафедрасының доценті, з.ғ.к.
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
87019207877@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАР ЖҮЙЕСІ

Бұл мақалада, мемлекетімізде қалыптасқан экологиялық құқықтар жүйесі олардың айрықша белгілері қарастырылған. Экологиялық құқықтардың адамның басқа да құқықтарымен байланысына талдау жүргізілген. Сондай-ақ, қолайлық қоршаған ортаға құқығына анықтама берілген.

Мемлекет және құқық теориясында, құқықтар мен бостандықтардың даму процесін жаңа толқын құқықтары мен бостандықтарының пайда болуы, олардың тізімдерінің толықтырылуы және байытылуы ретінде анықталады. ХХІ ғасырда адамзат алдында тұрған басты проблема – экологиялық дағдарысқа байланысты пайда болған экологиялық құқықтар, кез келген адамның өмірінде маңызды рөл атқарады.

Әрекет етуші заңдар, экологиялық құқықтардың жекелеген түрлерін көрсеткенмен олардың мазмұнына қатысты түсіндірме бермеген. Бұл құқықтардың түсінігі және жалпы адам құқықтары жүйесінде алатын орны қандай болып келеді және қоғам және табиғат ара-қатынасы саласындағы қандай құқықтарды экологиялық құқықтар тобына жатқызамыз? Осы сұрақтарға қатысты экологиялық құқық теориясында да бір ортақ пікір қалыптаспаған.

М.М.Бринчук, экологиялық құқықтардың мазмұнын олардың атқаратын функциялары, яғни адамның табиғи ресурстар арқылы қанағаттандыратын

қажеттіліктерінің түрлері арқылы анықтауды ұсынады. Экологиялық құқықтар, адамның экологиялық (физиологиялық), экономикалық, эстетикалық, рекреациялық, ғылыми және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Демек, олардың қатарына субъектінің қоршаған ортаға (табиғатқа) қатысты және онымен байланысты болып келетін кез келген уәкілеттіліктерді жатқызамыз. Экологиялық құқықтарға осындай кең тұрғыдағы көзқарас, оларды жан-жақты зерттеу, құқықтық реттеу, жүзеге асыру, сақтау және қорғау үшін ыңғайлы болып келеді [1, 5-15].

М.И.Васильеваның пікірінше, экологиялық құқықтар табиғатты пайдалану құқықтарына қарағанда экономикалық емес сипатта болып келеді. Бұл құқықтар тобын, азаматтардың қолайлы қоршаған ортаға құқығымен байланыстыра отырып ажырату қажет. Яғни, олардың қатарына осы конституциялық құқықтың жүзеге асырылуына тікелей байланысты және оған жәрдемдесетін адам және қоғамның (азаматтар тобы, қоғамдық бірлестіктер, жергілікті тұрғын халық) өкілеттіліктерін ғана жатқызған дұрыс. Осы көрсеткіш, экологиялық құқықтар тобын, басқа құқықтардан, олардың субъектілік құрамына байланысты ажыратуға мүмкіндік беретін сырттай өлшем болып табылады.

Құқықтар мен мүдделерді экологиялық сипатта деп мойындаймыз, егер қоршаған табиғи орта және оның объектілерінің сапасын сақтау және қалпана келтіру, оларды жүзеге асырудың жалғыз әрі соңғы мақсаты болып табылса. Ал егер бұл құқық немесе мүдде, субъектіге қажет болып келетін басқа бір нәтежеге жетудің әдісі немесе құралы болып келген жағдайда, оны экологиялық ретінде қарастыруға болмайды.

Біздің пікірімізше, экологиялық құқықтарды осындай тар мағынада қарастыру дұрыс болып көрінеді. Экологиялық құқықтар тобын олардың жүзеге асыру мақсаттарына байланысты оқшауландыру, бұл құқықтардың ерекшеліктерін толық ескеруге мүмкіндік беретін ыңғайлы өлшем болып табылады.

Егер біз экологиялық құқықтарды кең мағынада қарастырсақ, онда олардың қатарына, тәжірибеде азаматтардың экологиялық мүдделеріне қарама-қарсы тұратын және де табиғатты ластауға басты үлес қосатын кәсіпкерлік секторды сондай-ақ, мемлекетті де тануға мәжбүр боламыз. Осы көзқарасты ұстанушы авторлар, азаматтардың экологиялық құқықтарын өте кең тұрғыда түсініп, олардың қатарына мәдени-сауықтыру, туристік және спорттық шараларға қатысу, жануарлар әлемін пайдалану, тіпті жер қойнауын кәсіпкерлік мақсаттарда тұтынуды да жатқызады.

Бүгінгі таңда, экологиялық құқықтар ұғымы – «Қоршаған ортаны қорғау туралы» заңында және басқа да нормативтік құқықтық актілерде бекітілген, қоршаған ортаны қорғау және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласында жүзеге асырылатын, азаматтар және қоғамдық бірлестіктер құқықтары мен мүдделері жиынтығының жалпы атауы болып табылады деп тұжырымдай аламыз. Бұл құқықтар, адамның табиғатпен қарым-қатынасқа түсу барысында пайда болатын әралуан қажеттіліктері мен мұқтаждықтарын қамтамасыз етуге арналған.

Халықаралық құқықта және адам құқықтарына қатысты жалпы теорияда, экологиялық құқықтар, құқықтардың жеке тобы ретінде қарастырылмайды. Экологиялық құқықтардың адамның өмірлік маңызды мүдделеріне қатысты болуы және өздеріне ғана тән ерекшеліктерге ие болатынын ескере отырып, бұл көзқарасты өзгерту қажет деп ойлаймыз.

Адам құқықтары жәйлі халықаралық пактілер және Қазақстанның Конституциясы, барлық құқықтарды азаматтық (жеке), саяси, мәдени, әлеуметтік және экономикалық құқықтар түрлеріне бөліп жіктейді. Кез келген құқық түрі, адамның экологиялық мүдделерін қамтамасыз етуге өз үлесін қосады деп айта аламыз.

Азаматтық құқықтар, адамның жеке бас өмірін, оның денсаулығын, мүлкін кез келген заңсыз қол сұғушылықтан қорғауға, оның ішінде, қоршаған ортаны зиянды әсерінен де қорғауға бағытталған.

Саяси құқықтар, адамның мемлекеттік биліктің жүзеге асырылуына қатысуға (қоршаған ортаны қорғау мәселелері бойынша референдум өткізу, экологиялық маңызды шешімдерді әзірлеу және қабылдау процесіне қатысу т.б. жолдар арқылы), билікке өз бақылауын жүргізуге (азаматтардың экологиялық құқықтарына нұқсан келтіретін

мемлекеттік органдардың, лауазымды адамдардың шешімдеріне сотқа шағым беру арқылы) мүмкіндік береді.

Мәдени құқықтар, адамның экологиялық мәдениетінің тиісті деңгейін қамтамасыз етуге өз үлесін қосады.

Әлеуметтік және экономикалық құқықтар, экологиялық факторларды ескере отырып, тиісті өмір деңгейін қалыптастыруға, экологиялық жағынан қауіпсіз болып келетін еңбек ету жағдайларын ұйымдастыруға, ластанған қоршаған ортаның зиянды әсерлерінен денсаулықты қорғауға және экологиялық білім алу құқығын қамтамасыз етуге арналған.

Жоғарыда аталған кез келген құқықтар топтары ішінде экологиялық нышандарды кездестіру, экологиялық құқықтардың ерекше сипатын бейнелейді. Егер саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және басқа да жалпы танылған құқықтардың түрлері, әлеуметтік саламен тығыз байланыста болып, сол салада жүзеге асырылатын болса, экологиялық құқықтардың олардан айырмашылығы – қоғам және табиғат ара-қатынасы саласында жүзеге асырылады. Бұл құқықтар жеке экологиялық мүдделерді қанағаттандырудың әдісі ғана емес, сонымен қатар, қоршаған ортаның қолайлы қалпын сақтауға арналған құралдарының бірі болып табылады.

Экологиялық құқықтардың аталмыш маңыздылықтарын және де жүзеге асырылу ерекшеліктеріне байланысты, оларды адам құқықтары жүйесінде дербес орынға ие болатын құқықтардың жеке түрі ретінде қарастырған жөн.

Жалпы барлық экологиялық құқықтарды үш топқа бөліп қарастыруға болады: Бірінші – адамның өміріне және денсаулығына қолайлы айналадағы ортада өмір сүруге қатысты құқықтар; екінші – қоршаған ортаның зиянды әсерлерінен өз денсаулығын қорғауға қатысты құқықтар; үшінші – адамның азамат ретінде қоршаған ортаның қорғалуына қатысу өкілеттіліктері.

Адамның тіршілік етуінің барлық негіздеріне қатысты болып келетін қолайлы қоршаған ортаға құқық, экологиялық құқықтар жүйесінде басты орталық орынға ие болады. Қалған барлық экологиялық құқықтар, (қоршаған ортаның қалпы және оны жақсартуға арналған шаралар жөнінде дұрыс ақпараттар алуға, қоршаған ортаны қорғау туралы заңдардың бұзылу салдарынан денсаулыққа және мүлікке келтірілген залалды өтеттіру құқығы, кәсіпорындарды, құрылыстар мен экологиялық жағынан зиянды өзге де объектілерді орналастыру, салу, қайта құру және пайдалануға беру туралы шешімдердің жойылуын талап ету құқығы және т.б.) осы мақсатқа жетудің құралдары болып табылады.

Қолайлы қоршаған ортаға құқығының түсінігіне қатысты, ғылыми-құқықтық әдебиетте қалыптасқан келесі көз қарастарды келтіруге болады: М.И.Васильеваның пікірінше: «Қолайлы қоршаған ортаға құқық – ол денсаулық үшін қауіпсіз болып келетін табиғи игіліктерді тұтыну және пайдалану сондай-ақ, экологиялық маңызды қызметті жүзеге асыру барысында, халықтың денсаулығын қорғауға арналған талаптардың сақталуын мемлекеттен, азаматтардан және заңды тұлғалардан талап ету, осы ережелер бұзылған жағдайда мемлекеттік немесе қоғамдық қорғауға (өзін-өзі қорғауға) жүгініп, оның қорғау мүмкіндігін білдіретін, әрбір жеке тұлғаға тиесілі және үнемі жүзеге асыруда болатын және заңдарда бекітіліп әрі мемлекет тарапынан кепілденіп қорғалатын уәкілеттілік [3, 50-51]

М.М.Бринчуктың ойынша: «Қоршаған орта қолайлы болып табылады, егер оның қалпы тазалық, табиғи ресурстардың сарқылмауы, экологиялық тұрақтылық, түрлілік әр алуандылық және эстетикалық байлық сипаттарына сәйкес келсе» [4, 23-237]. Бірақ, бұл анықтама қолайлы қоршаған ортада өмір сүру құқығына емес, қолайлы қоршаған орта түсінігінің өзіне қатысты болып келеді.

Кейбір авторлар, мазмұны жағынан әралуан болып келетін және адам өмірінің тұтастай бір салаларына қатысты құқықтарды кешенді түрде қарастырып, зерттеуді ұсынады. Осындай кешенді азаматтық құқықтар қатарына қолайлы қоршаған ортаға құқығы да жатады. Осы тұрғыдан қолайлы қоршаған ортаға құқықты зерттей отырып, оны табиғатты пайдаланумен байланысты болып келетін әралуан мүліктік және мүліктік емес мүдделерді қанағаттандыруға бағытталған уәкілеттіліктер ретінде анықтайды [5, 21].

Қолайлы қоршаған орта құқығына келесі анықтама беруге болады деп ойлаймыз: халықаралық және мемлекеттік стандарттарға сәйкес келетін ортада өмір сүріп, денсаулық үшін қолайлы болып келетін табиғи игіліктер мен байлықтарды тұтынуға мүмкіндік беретін, әркімге тиесілі және үнемі жүзеге асырылуда болатын уәкілеттілік. Бұл құқық, адам өміріне және денсаулығына, тұрмысының экологиялық, экономикалық, эстетикалық және т.б. жағдайларына елеулі түрде әсер ететін табиғи, ажырамас және субъективтік құқықтардың бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының экологиялық кодексі. 2 қаңтар 2021 ж. – электр. мәліметтер// <https://adilet.zan.kz/> анықтама жүйесі.
2. Бринчук М.М. Теоретические основы экологических прав человека // Гос. и право. 2004. №5. С. 5-15.
3. Васильева М.И. Проблемы защиты общественного интереса в экологическом праве // Гос. и право. 1999. №8. С. 50-51.
4. Экологическое право России. Учебник / Под ред. В.Д.Ермакова и А.Я.Сухарева М., 1997. С.229, 236-237.
5. Мисник Г.А. Субъективные экологические права // Гос. и право. 2004. №12. С.21.

Малдыбаев А.М.

СИСТЕМА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРАВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье рассматриваются сложившаяся в нашем государстве система экологических прав, указываются отличительные особенности данной группы прав. Также анализируется взаимосвязь экологических прав с другими правами человека. Кроме того, дается определение праву человека на благоприятную окружающую среду.

Maldybaev A.M.

SYSTEM OF ENVIRONMENTAL RIGHTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article examines the system of environmental rights that has developed in our state and indicates the distinctive features of this group of rights. The relationship between environmental rights and other human rights is also analyzed. In addition, a definition is given of the human right to a favorable environment.

УДК 369.8

Некрасова Н.А.

Магистрант, Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова
город Абакан, Российская Федерация
natalya01_01@mail.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РФ В СФЕРЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ГРАЖДАН НА СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ

Статья посвящена актуальным перспективам совершенствования законодательства РФ в сфере защиты прав граждан на социальное обеспечение. Рассматриваются особенности социального законодательства и проблемы, с которыми которые возникают при его применении, а также пути решения данных проблем.

Необходимость совершенствования законодательной системы по защите прав граждан в сфере социального обеспечения является важнейшей задачей, направленной на реализацию конституционных прав граждан. Отмечается, что существующие пробелы в нормативной базе требуют дополнений и других решений, некоторые из которых

предлагается видоизменить. Совершенствование системы социального обеспечения должно происходить плавно, согласованно, конкретно и масштабно, с целью дальнейшего повышения благосостояния населения.

На настоящем этапе развития национального законодательства существует значительное количество нормативных правовых актов в области социального обеспечения, которые направлены на защиту прав граждан. Социальные гарантии, способствующие эффективному функционированию системы социального обеспечения, должны быть более углублены и конкретизированы с целью целенаправленного улучшения законодательства, необходимого для обеспечения достойного уровня жизни всех граждан.

Мы считаем, что настоящая законодательная база в настоящее время не способна решить ряд вопросов, связанных с осуществлением прав работников на страховые пенсии, пособия по временной нетрудоспособности, медицинскую и фармацевтическую помощь и материальную поддержку. Для улучшения качества необходима реформа законодательной базы в этой области. Важность правового регулирования этих вопросов заключается в реализации конституционно гарантированных прав граждан в данной сфере. Государство должно организовать и осуществить процесс социальной защиты и поддержки населения страны, несмотря на существующие и возникающие проблемы, а также необходимость оперативного решения.

Естественно, для успешной реализации долгосрочного усовершенствования необходимо, чтобы социальное законодательство, представляющее собой сложную систему нормативных правовых актов, полностью инкорпорировало все общепризнанные принципы социального правового обеспечения. Эти принципы основываются на Конституции РФ, нормах международного права и законодательстве России. Реализация данных принципов предполагает равные возможности каждого человека для получения определенной формы социальной поддержки. Вместе с тем, острота одной социальной проблемы не должна устраняться за счет решения другой. Например, повышение пенсионного возраста, страховой защиты, а также индивидуального пенсионного коэффициента, которые являются важными компонентами одной системы, не должны осуществляться за счет укрепления финансового состояния Пенсионного фонда России. Наличие указанных условий является основополагающим фактором для возникновения правовых отношений по назначению пенсии. Стоит отметить, что страховая пенсия по старости, которая представляет собой форму социальной поддержки для работников, основывается на принципах социального страхования и администрируется территориальным пенсионным фондом, который является частью системы государственного социального обеспечения граждан и, по сути, компенсирует утраченные доходы.

Социальная политика государства приобретает новое направление в поддержке граждан, имеющих детей. Особое положение занимают многодетные женщины, которые несут ответственность за функции рождения, воспитания и работу как на работе, так и в домашних условиях. Их важная роль в семье и обществе определяется дополнительной нагрузкой, которую они несут. Российское законодательство все больше уделяет внимание социальной роли женщины в отношении материнства, рождения и воспитания детей.

В последние годы предложения о включении времени, затраченного на уход за маленькими детьми, в период страхования, в законодательство стали все более актуальными. Кроме того, вводится условие об индивидуальном пенсионном коэффициенте, который должен составлять 30, однако это может представлять трудность для работников без перерыва в обслуживании. Государство, меняя и дополняя действующее законодательство, направляет его на защиту семьи, материнства, отцовства и детства, что позволяет значительно увеличить размер поддержки гражданам, воспитывающим детей. Меры этой поддержки постоянны и нормативные акты, их устанавливающие, предусматривают четкую направленность и особенности реализации, например, как Приказ Министерства труда и социальной защиты РФ от 29 сентября 2020 г. № 668н «Об утверждении Порядка и условий назначения и выплаты государственных

пособий гражданам, имеющим детей», который устанавливает порядок и условия назначения и выплаты государственных пособий гражданам, имеющим детей [2].

Пополнился изменениями и Федеральный закон от 19 мая 1995 г. № 81-ФЗ «О государственных пособиях гражданам, имеющим детей», который закрепил увеличение пособия по уходу за ребенком, для отдельных категорий лиц с семейными обязанностями [3].

Вышеупомянутое социальное законодательство, которое направлено на поддержку граждан, в особенности родителей, имеет постоянное и широкое распространение. Однако, в свете изменений в политической и экономической обстановке в стране, мы приходим к выводу о необходимости продления актов, направленных на социальную защиту определенных категорий населения, в течение ограниченного периода времени, чтобы адаптироваться к текущей ситуации и дальше обеспечивать нужды наших граждан.

Учитывая необходимость дальнейшего рассмотрения вопросов, связанных с регулированием отношений в сфере социального обеспечения, Президент Российской Федерации принял долгосрочный Указ Президента Российской Федерации от 21 июля 2020 г. № 474 «О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года», предлагающий необходимый путь для дальнейшего улучшения благосостояния страны [4].

Принятые нормативные правовые акты характеризуют заинтересованность государства в оказании социальной поддержки всем группам населения. Меры социальной помощи включают назначение денежных выплат. К ним относятся пенсии, льготы, компенсации, социальные выплаты, медицинская и фармацевтическая помощь и многие другие.

Одним из направлений проводимой в России административной реформы является совершенствование разделения власти между уровнями власти. Результатом этих конституционно-правовых процессов стало расширение самостоятельности органов государственной власти субъектов Российской Федерации в регулировании общественных отношений в различных сферах, в т.ч. в системе социального обеспечения, например, во исполнение Федерального закона № 461-ФЗ по предоставлению бюджетам субъектов Российской Федерации субвенций из федерального бюджета на оплату жилищно-коммунальных услуг отдельным категориям граждан [5]. В системе источников права социального обеспечения отсутствует единый, законодательно закрепленный набор основных положений. Это препятствует последовательному развитию этой отрасли законодательства и права, и стимулирует частые изменения, вызванные финансовыми и другими обстоятельствами. Поэтому вопрос систематизации права на социальное обеспечение становится особенно актуальным. Неоднократно на страницах юридических изданий поднималась необходимость кодификации законодательства о социальном обеспечении, например, Васильевой Ю.В., Виноградовой З.Д., Толоконским В.А. и другими, но перевести научные дебаты в практическую плоскость до сих пор не удавалось [6]. Для успешной кодификации законодательства о социальном обеспечении необходимо разрешить ряд концептуальных вопросов, в том числе о выборе формы кодифицированного акта. По нашему мнению, имеется необходимость в создании Социального кодекса Российской Федерации, поскольку мы считаем его целесообразным.

Такой кодекс в качестве сводного законодательного акта целиком и полностью охватит важнейшие нормативные материалы, регулирующие социальную сферу, и установит единые принципы, гарантирующие исчерпывающее регулирование соответствующих общественных отношений.

Социальный кодекс Российской Федерации является законом долгосрочного действия и систематически представляет различные правовые нормы. В общей части кодекса необходимо включить положения, определяющие основные принципы социальной защиты граждан Российской Федерации. В то же время, особая часть кодекса будет содержать нормы, устанавливающие единые подходы к предоставлению различных видов социальной поддержки разным категориям лиц, находящихся в трудной жизненной ситуации. Кроме того, социальный кодекс Российской Федерации может

послужить базовой платформой для разработки аналогичных законодательных актов на уровне субъектов Российской Федерации.

Таким образом, современная политика в области защиты прав граждан в сфере социального обеспечения немыслима без экономики, и их взаимосвязь направлена на дальнейшее улучшение обеспечения благосостояния каждой семьи, каждого гражданина нашей страны. Реализация поставленных задач предполагает совершенствование системы социального обеспечения как в настоящее время, так и в будущем.

Список использованных источников:

1. Конституция Российской Федерации: принята всенародным голосованием 12 дек. 1993 г. с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01 июля 2020 г. [Электронный ресурс]. Официальный интернет-портал правовой информации <http://pravo.gov.ru>.

2. Об утверждении Порядка и условий назначения и выплаты государственных пособий гражданам, имеющим детей: Приказ Министерства труда и социальной защиты РФ от 29.09.2020 г. № 668н // Официальный интернет-портал правовой информации, 23.12.2020г.

3. О государственных пособиях гражданам, имеющим детей: федер. закон от 19.05.1995 г. № 81-ФЗ // Росс. газ. от 24.05.1995 № 99

4. О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года: Указ Президента Российской Федерации от 21.07.2020 г. № 474 // Росс. газ. от 22.07.2020 № 159

5. О внесении изменений в Федеральный закон «О дополнительных гарантиях по социальной поддержке детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей»: федер. закон от 04.08.2023 . № 461-ФЗ // Официальный интернет-портал правовой информации, 04.08.2023г.

6. Васильева Ю. В. Система права и система законодательства о социальном обеспечении (к вопросу о кодификации отраслевого законодательства) // Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2020. №3. С. 171-178

Некрасова Н.А.

АЗАМАТТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫН ЖЕТІЛДІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Мақала азаматтардың әлеуметтік қамсыздандыру құқықтарын қорғау саласындағы Ресей Федерациясының заңнамасын жетілдірудің өзекті перспективаларына арналған. Әлеуметтік заңнаманың ерекшеліктері және оны қолдану кезінде туындайтын проблемалар, сондай-ақ осы мәселелерді шешу жолдары қарастырылады.

Nekrasova N.A.

PROSPECTS FOR IMPROVING THE LEGISLATION OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE FIELD OF PROTECTION OF CITIZENS' RIGHTS TO SOCIAL SECURITY

The article is devoted to the current prospects for improving the legislation of the Russian Federation in the field of protection of citizens' rights to social security. The features of social legislation and the problems that arise when applying it are considered, as well as ways to solve these problems.

Николаева Е.А.,

к.ю.н., доцент, Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова, город
Абакан, Российская Федерация

katrimm@yandex.ru

Тарасова О.Е.,

к.ф.н., доцент, Российский государственный университет правосудия,
город Казань, Российская Федерация

oet72@mail.ru

СИСТЕМА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ХАКАСИЯ

Актуальность работы заключается в необходимости комплексного подхода к рассмотрению системы нормативно-правовых актов, принимаемых в субъекте Российской Федерации. Предпринята попытка осуществления классификации нормативно-правовых актов (на примере законодательства Республики Хакасия) с позиции различных классификационных критериев.

Конституция Российской Федерации 1993 г. создала основу для формирования законодательства субъектов Российской Федерации. Становление законодательства субъектов РФ опирается, прежде всего, на принятые конституции (уставы) субъектов Федерации. В отдельных субъектах РФ были приняты специальные законы, регламентирующие процесс разработки и систему нормативно-правовых актов.

Под законодательством субъекта Российской Федерации, как правило, понимают совокупность всех существующих и действующих нормативных правовых актов, а также договоров и соглашений нормативного характера [2, с.111]. А.В. Лесин выделяет такие признаки законодательства субъектов РФ.

Во-первых, выступать составной частью законодательства Российской Федерации.

Во-вторых, относительная самостоятельность законодательства субъекта РФ, которая отражается в наличии законодательства по предметам ведения субъекта РФ.

В-третьих, системность законодательства субъекта РФ. Именно, рассмотрению системы нормативно-правовых актов Республики Хакасия и посвящено наше исследование.

В Республике Хакасия, как и в некоторых других субъектах РФ, принят Закон «О нормативных правовых актах Республики Хакасия». В соответствии с указанным актом, система республиканского законодательства включает в себя:

- 1) Конституцию Республики Хакасия;
- 2) законы Республики Хакасия;
- 3) постановления Верховного Совета Республики Хакасия нормативного характера;
- 4) постановления Председателя Правительства Республики Хакасия;
- 5) постановления Правительства Республики Хакасия;
- 6) приказы органов исполнительной власти Республики Хакасия нормативного содержания.

Одним из несомненных достоинств указанного акта, является наличие дефиниции нормативно—правового акта, под которым понимается принятый (изданный) в определённых Конституцией Республики Хакасия и настоящим Законом форме и порядке акт уполномоченного на то органа государственной власти Республики Хакасия, устанавливающий правовые нормы (правила поведения), обязательные для неопределённого круга лиц, рассчитанные на неоднократное применение, направленные на урегулирование общественных отношений либо на изменение или прекращение существующих правоотношений [1].

Указанное определение имеет ряд недостатков. Во—первых, не учтен такой важный признак правовых актов, как возможность их принятия народом в результате проведения референдума или схода. Во—вторых, еще один принципиальный недостаток состоит в том, что понятие «правовые нормы» дается через «правило поведения». Однако, по характеру содержания нормы права могут быть и в виде норм принципов, норм дефиниций, норм целей и т. п. Именно они в своей совокупности представляют собой основу системы права. Однако, следует констатировать, что связывание нормативного акта и правила поведения выступает устойчивой тенденцией в юридической науке. И в региональном акте, к сожалению, не удалось избежать этого заблуждения [3].

Проанализировав теоретические положения и систему нормативных актов, принимаемых в Республике Хакасия, можно привести следующую классификацию:

1. По юридической силе нормативно—правовые акты Республики Хакасия делятся на три группы:

А. Конституция Республики Хакасия. В соответствии со ст. 4 Конституции Республики Хакасия является актом прямого действия и применяется на всей ее территории.

Б. Законы Республики Хакасия.

В. Подзаконные нормативно—правовые акты.

2. По форме документа нормативно-правовые акты Республики Хакасия подразделяются на:

А. Конституцию Республики Хакасия;

Б. Законы Республики Хакасия. Законы Республики Хакасия могут быть конституционными (предусматривают внесение изменений в Конституцию Республики Хакасия) и обычными.

В. Подзаконные нормативно—правовые акты, принимаемые органами законодательной и исполнительной власти Республики Хакасия в форме:

- постановлений;
- распоряжений;
- Регламента;
- Приказы.

Г. Договоры и соглашения, заключаемые между:

• органами государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти Республики Хакасия.

• договоры между органами власти субъектов Российской Федерации.

3. По предмету регулирования нормативно-правовые акты, принимаемые Республикой Хакасия делятся на:

• акты, регулирующие предметы исключительного ведения Республики Хакасия. Их принятие возможно на основании ст. 76 Конституции Российской Федерации и ст. 62 Конституции Республики Хакасия.

• акты, регулирующие предметы совместного ведения Российской Федерации и субъекта Российской Федерации, принимаемые в соответствии с ч.2 ст. 76 Конституции России.

4. По издавшему нормативно-правовой акт органу:

• акты органов законодательной власти — Конституция, законы, постановления нормативного характера;

• акты органов исполнительной власти — распоряжения Председателя Правительства Республики, постановления Правительства, приказы органов исполнительной власти;

• акты, приняты на референдуме (законы).

5. По отраслям права:

• нормативно—правовые акты конституционного характера;

• правовые акты в сфере жилищного, трудового, семейного, жилищного, земельного, законодательства о недрах, об охране окружающей среды и т.д.

Таким образом, законодательство Республики Хакасия представляет собой достаточно большой по численности нормативно-правовой массив, который формируется на территории данного субъекта посредством правотворческой деятельности органов законодательной и исполнительной власти. Как и для федерального законодательства, для него характерно деление нормативно—правовых актов на законы и подзаконные акты. Как Конституция Республики, так и Закон «О нормативных правовых актах Республики Хакасия» провозглашает главным принципом нормального функционирования законодательства Хакасии — соответствие законодательству Российской Федерации. Указанные положения региональных актов следует оценивать положительно, поскольку они позволяют формироваться единому правовому полю.

Список использованных источников:

1. О нормативных правовых актах Республики Хакасия: Закон Республики Хакасия от 11.03.2015 г. № 18-ЗРХ // Вестник Хакасии. - 11.03.2015. - № 16.
2. Лесин А.В. Законодательство субъектов Федерации: генезис и эволюция / А.В. Лесин // Государство и право. 2009. № 9. с. 111–115.
3. Николаева, Е. А. Нормативно-правовой акт Республики Хакасия: понятие и признаки / Е. А. Николаева // Наука и образование в современном мире : Материалы Международной научно-практической конференции, Караганда, 23 апреля 2021 года / Министерство образования и науки Республики Казахстан Академия «Bolashaq». Том 1. – Караганда: РИО "Болашак-Баспа", 2021. – С. 70-72.

Николаева Е. А., Тарасова О. Е.

ХАКАСИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМА ЖҮЙЕСІ

Жұмыстың өзектілігі ресей федерациясының субъектiсiнде қабылданған нормативтік құқықтық актілер жүйесін қарастыруға кешенді көзқарастың қажеттілігінде жатыр. Нормативтік құқықтық актілерді (Хакасия республикасының заңнамасы мысалында) әртүрлі жіктеу критерийлері тұрғысынан жіктеуге әрекет жасалды.

Nikolaeva E.A., Tarasova O.E.

THE SYSTEM OF LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KHAKASSIA

The relevance of the work lies in the need for an integrated approach to the consideration of the system of normative legal acts adopted in the subject of the Russian Federation. An attempt has been made to classify normative legal acts (using the example of the legislation of the Republic of Khakassia) from the perspective of various classification criteria.

Оспанова Г.С.

Академия «Bolashaq»

доцент кафедры правовых и финансовых дисциплин, к.ю.н.,

Жүкен І.А.

преподаватель кафедры правовых и финансовых дисциплин,

м.ю.н., город Караганда, Республика Казахстан

О ПРИМЕНЕНИИ СТ.106 Ч.2 П.7 УК РК В ДОСУДЕБНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ.

В данной статье рассматриваются проблемные вопросы уголовно-правовой оценки преступления, предусмотренного ст.106 ч.2 п.7 органами уголовного преследования. В соответствии с ч.3 ст.60 УПК РК следователь обязан принимать все меры ко всестороннему, полному и объективному исследованию обстоятельств дела и квалификации деяния подозреваемого. В нарушение требований ч.7 ст.60 УПК РК следователь уголовно-правовую оценку действий правонарушителя производит не самостоятельно, а по указанию заместителя начальника отдела полиции по следствию и прокурора, что создает коррупционные риски. При подаче жалобы подозреваемым в порядке ч.2 ст.105 УПК РК о переквалификации содеянного, данный вопрос являясь предметом прокурорского надзора разрешения не находит, чем допускаются нарушения ст.ст.1 ч.2, ст.8, ст.10 УПК РК, что в свою очередь влияет на вид и размер уголовного наказания правонарушителя.

В соответствии с ч.1 ст.1 Конституции РК высшими ценностями нашего государства являются человек, его жизнь, права и свободы. И в этой связи в системе преступлений, предусмотренных особенной частью УК РК уголовные правонарушения против личности располагаются сразу же в первой главе особенной части уголовного кодекса, что указывает на их особую социальную опасность в системе всех уголовных правонарушений вообще. Данное обстоятельство требует системного подхода к методике их расследования, в соответствии с задачами уголовного судопроизводства о полном и беспристрастном расследовании, об изобличении и привлечении к уголовной ответственности лиц их совершивших. Решение названных задач при наличии поводов и оснований их регистрации и начала расследования требует в первую очередь определения вида уголовного правонарушения против личности и конечно же их уголовно-правовой оценки, являющейся основой планирования и организации расследования.

В системе уголовных правонарушений против личности в практике расследования наиболее распространенными, является умышленное причинение вреда здоровью при различных обстоятельствах, что является основанием формулирования в уголовном законе их квалифицирующих признаков, отягчающих уголовное наказание. Так вот, одной из актуальных проблем досудебного расследования умышленного тяжкого причинения вреда здоровью является его уголовно-правовая оценка с применением квалифицирующих признаков ст.106 УК РК с учетом разъяснения их применения нормативным Постановлением Верховного Суда РК, являющейся в соответствии ч.2 ст.1 УК РК составной частью уголовного законодательства Республики Казахстан. Уже в начале расследования является актуальным правильная уголовно-правовая оценка правонарушения и определения процессуального статуса правонарушителя, т.к. это влечет применение меры пресечения с учетом опасности преступления для общества. Именно она требует конструктивного подхода к оценке следователем обстоятельств события преступления с целью достижению истины по делу.

В соответствии с Нормативным постановлением Верховного Суда Республики Казахстан от 12 января 2009 года № 3. «О судебной практике по делам о хулиганстве», имеющим силу закона говорится: «не могут рассматриваться как совершенные из

хулиганских побуждений убийство, причинение тяжкого или средней тяжести вреда здоровью только в связи с совершением их в общественном месте или в присутствии посторонних граждан, если мотивами их совершения были неприязненные отношения и другие побуждения, возникшие на почве личных взаимоотношений». Данное разъяснение судебной практики не позволяет допущения ошибки в уголовно-правовой оценке действий правонарушителей и требует достоверного установления квалифицирующих признаков ст.106 ч.2 п.7 УК РК.

Между тем, уголовно-правовая оценка умышленного тяжкого причинения вреда здоровью в следственной практике носит обвинительный уклон и с учетом установления события преступления в общественном месте, действия подозреваемого квалифицируются по ст.106 ч.2 п.7 УК РК, как умышленное причинение тяжкого вреда здоровью из хулиганских побуждений. На наш взгляд это происходит по двум основным причинам, во-первых, органы уголовного преследования выполняют двойную задачу одновременно, с одной стороны их задачей является полное и беспристрастное расследование, а с другой они обязаны пресечь и изобличить преступление, что для них также является способом предупреждения преступления как опасного социального явления. Исходя из теории судебных доказательств бремя доказывания виновности лежит на обвинителе. Являясь органом головного преследования, но не являясь обвинителем, следователь в первую очередь доказывает виновность.

Во -вторых, тенденция обвинительного уклона при квалификации содеянного объясняется еще издавна сложившимися мерами предупреждения возвращения уголовного дела на дополнительное расследование, связанное с тем, что в случае установления в судебном следствии квалифицирующих признаков тяжкого вреда здоровью, а обвинение предъявлено по ч.1 ст.106 УК РК. Здесь суд не вправе выйти за рамки предъявленного обвинения и дело подлежит возврату прокурору для дополнительного расследования, а перейти с ч.2 на ч.1 ст.106 УК РК суд право имеет, обосновывая свое решение на доказательства, исследованные в ходе главного судебного разбирательства.

В следственной практике при определении процессуального статуса подозреваемого уголовно-правовая оценка содеянного следователем оценивается максимально сурово с указанием бездоказательно квалифицирующих признаков. Данные обстоятельства впоследствии приводят к подгонке доказательств под обозначенную квалификацию, в то время как оценка содеянного должна производиться по объективно установленным обстоятельствам события преступления. Кроме того, в практике расследования уголовно-правовая оценка правонарушения не только согласуется негласно с прокурором, осуществляющим надзор за законностью досудебного расследования, она определяется по прямому указанию прокурора и заместителя начальника отдела полиции по следствию. А следователь, в производстве которого находится уголовное дело хотя и усматривает в действиях подозреваемого признаки ч.1 ст.106 УК РК и является формально процессуально самостоятельным лицом, фактически не может не выполнить устное указание прокурора, заместителя начальника следственного отдела по следствию и в силу своей процессуальной зависимости обязан выполнять указание прокурора и своего руководства, т.е. в решении данного вопроса следователь является далеко не самостоятельным, а является лишь исполнителем. По закону следователь обязан исполнять все указания прокурора, начальника следственного отдела. Предоставленное законом следователю право обжалования указания прокурора или своего начальника не позволяет приостанавливать выполнение указания прокурора или начальника. Между тем, санкция ч.2 ст.106 УК РК в виду тяжести преступления, связанного с квалифицирующими признаком: причинение умышленно тяжкого вреда здоровью из хулиганских побуждений, предусматривает до 10 лет лишения свободы и обязывает следователя применить в виде меры пресечения содержание под стражей. Постановление с ходатайством о санкционировании ареста идет за подписью следователя, в производстве которого находится уголовное дело. Соответственно, ходатайство следователя поддерживается прокурором в суде и поскольку преступление относится к категории тяжких, судом мера пресечения

содержание под стражей санкционируется, несмотря на то, что человек ранее не привлекался к уголовной ответственности и в его действиях на момент получения санкции фактически предусмотрены признаки ч.1 ст.106 УК РК и с учетом личности подсудимого, других смягчающих обстоятельств мера уголовного наказания в виде лишения свободы может быть следователем и не применена. И поскольку лицо, совершившее правонарушение уже находится под стражей, все усилия органов уголовного преследования будет направлены на удержание данной им квалификации.

Обжалование постановления следователя о признании в качестве подозреваемого прокурору о переквалификации содеянного традиционно не находит своего разрешения, поскольку указание о квалификации содеянного фактически дано им самим. Обжалование квалификации правонарушения вышестоящему прокурору также не приводит к удовлетворению просьбы о переоценке содеянного. Жалобу проверяет не сам прокурор, а исполнитель, кому поручено проверка жалобы Последний в силу низкой квалификации или большой загруженности фактически жалобу должным образом не проверяет, тем более инициативу в вопросах переквалификации самостоятельно не проявляет. По жалобам на органы досудебного расследования меры прокурорского реагирования применяются лишь в том случае, если имело место форс мажор, связанный с нарушением конституционных прав подозреваемого. Поэтому традиционно в ответе сообщается, что по делу имеется достаточно доказательств события правонарушения, действия квалифицированы верно, и в случае несогласия с ответом, рекомендации обращения к вышестоящему прокурору в порядке ст.99 УПК РК. Ответы вышестоящего прокурора поступают обычно с таким же содержанием.

Обращение в следственный суд с жалобой о переквалификации уголовного правонарушения не принесут результатов в виду того, что следственный суд рассматривает жалобы на действия и бездействия органа уголовного преследования, а уголовно-правовая оценка правонарушения не является предметом рассмотрения следственного судьи.

При поступлении дела прокурору в порядке ст.300 УПК РК, последний направляет уголовное дело в порядке ст.305 УПК РК с обвинительным актом по ст.106 ч.2 п.7 УК РК.

Такие действия правоохранительного органа объясняются тем, что он прежде является органом уголовного преследования, первоочередной задачей которого является изобличение правонарушителя, а значит, как было отмечено выше доказательства формируются под обвинительные цели.

Сложившаяся таким образом практика уголовно-правовой оценки по ст.106.ч2 п.7 УК порождает следующие негативные последствия:

- во-первых, приводит к нарушениям требований ст.ст.1,8, 10 УПК РК;
- во-вторых, создает коррупционные риски;
- в третьих, создает условия обвинительного уклона в деятельности правосудия, в то время как функцией суда является законное, обоснованное, справедливое разрешение дела.

По нашему мнению, при наличии возможности переквалификации в досудебном расследовании действий правонарушителя, такое ценное для стороны защиты процессуальное решение может иметь свою цену.

Понятие слова: «изобличать», означает – обнаруживать, показывать. Т.е. этимологическое значение слова «изобличать» т.е. как раз и подразумевает цели и задачи уголовного судопроизводства. Целью уголовного судопроизводства является: законное, обоснованное и справедливое процессуальное решение, которая достигается путем решения задачи беспристрастного расследования и правильного применения закона.

По нашему мнению, органы ведущие уголовный процесс в судопроизводстве обязаны руководствоваться ст.8 УПК РК определяющей ее задачей беспристрастное расследование и правильное применение уголовного закона. Установленный законом порядок производства по уголовным делам должен обеспечивает защиту от необоснованного обвинения и осуждения, формированию уважительного отношения к праву.

Список использованных источников:

1. Верховный Суд Республики Казахстан, нормативное постановление от 12 января 2009 года № 3. «О судебной практике по делам о хулиганстве»;
2. Ожегов С.И. словарь русского языка, стр.210.

Оспанова Г. С., Жүкен И. А. ҚР ҚК 7-ТАРМАҒЫНЫҢ 106-БАБЫ 2-БӨЛІМІН СОТҚА ДЕЙІНГІ ІС ЖҮРГІЗУДЕ ҚОЛДАНУ ТУРАЛЫ

Бұл мақалада қылмыстық қудалау органдарының 7-тармағының 106-бабының 2-бөлігінде көзделген қылмысты Қылмыстық-құқықтық бағалаудың проблемалық мәселелері қарастырылады. ҚР ҚІЖК 60-бабының 3-бөлігіне сәйкес тергеуші істің мән-жайларын және күдіктінің іс-әрекетінің біліктілігін жан-жақты, толық және объективті зерттеуге барлық шараларды қабылдауға міндетті. ҚР ҚІЖК 60-бабы 7-бөлігінің талаптарын бұза отырып, тергеуші құқық бұзушының іс-әрекетін қылмыстық-құқықтық бағалауды дербес емес, полиция бөлімі бастығының тергеу жөніндегі орынбасары мен прокурордың нұсқауы бойынша жүргізеді, бұл сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін тудырады. Күдіктілерге ҚР ҚІЖК-нің 105-бабының 2-бөлігі тәртібінде жасалған іс-әрекетті қайта біліктілендіру туралы шағым берген кезде, бұл мәселе прокурорлық қадағалау нысанасы бола отырып, ҚР ҚІЖК-нің 1-бабы 2-бабы, 8-бабы, 10-бабы бұзушылықтарға жол берілетіндігін, бұл өз кезегінде құқық бұзушының қылмыстық жазасының түрі мен мөлшеріне әсер ететіндігін анықтамайды.

УДК 34

Отыншиева Г.Қ.

«Bolashaq» академиясы

Құқықтық және қаржылық пәндері кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.м. Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

gylim88@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ЗАҢ АКТІЛЕРІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КОНСТИТУЦИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН РӨЛІ

В данной статье описывается значение и роль Конституции в системе правовых актов об административной ответственности в Республике Казахстан. В правовой системе государства Конституция является основным законом в силу структуры и особенностей важных правовых актов государства и общества.

Қазақстан Республикасында мемлекет құрудағы қазіргі кезеңдегі шарттардың басым бөлігі Конституциядағы мемлекеттің өмір шығармашылығының нормалары мен ұстанымдарын жүзеге асыруға бағытталған. Республиканың ары қарай дамуына тежеу болатын маңызды әрекеттерге аса назар аудару қажет.

Антиэлеметтік шаралар секілді әкімшілік құқық бұзушылыққа қарсы шараларды ұйымдастырудағы конституциялық құқықтық негіздерге де көңіл бөлу қажет. Конституция демократиялық қоғам деп аталатын институттың негізі бола тұрып, заманауи мемлекет өміріндегі маңызды рөл атқарылуымен түсіндіріледі. Мемлекеттің құқықтық жүйесінде мемлекет пен қоғамның маңызды заңды актілерінің құрылымы мен белгілеріне байланысты Конституция негізгі заң болып табылады. Конституция ең алдымен, мемлекет өмірінде ұйымшылдық пен тәртіпті орнатады, адамның қоғамдағы негізгі құқықтық орны және тұлғааралық қатынас, мемлекет пен қоғам ұстанымдарын анықтайды. Онда мемлекеттік органдардың әрекетін ұйымдастырудағы негізгі ұстанымдар бекітілген және саясаттану, әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-мәдени

сфералар секілді қоғам өміріндегі барлық сфераларды реттеудегі мемлекеттік шектер мен мінез-құлықтар орнықтырылады.

Конституция сонымен қатар, дүниежүзілік бірлестік алдындағы мемлекеттік идентификацияда да маңызды рөл атқарады [16 656-б.].

Академик С.С. Сартаев және доцент Л.Т. Назаркулова Конституцияның мемлекет өміріндегі маңыздылығы мен түсінігін айқындауда Конституцияны саяси-құқықтық құбылыс ретінде екі мағынада түсіну қажет деп ұғады. Тар мағынада Конституция — бұл қоғамдық тәжірибеде жүзеге асыратын нормативтік түсінікті теориялық тұжырымдар мен әлеуметтік-саяси модельдермен айқындайтын жоғарғы заң күші бар мемлекеттің негізгі заңы. Ал кең мағынада Конституция — бұл оның басты құндылығы — адам, адам құқықтары мен бостандықтары және мемлекеттің тәуелсіздігі секілді конституциялық құрылымның құндылықтары, институттары мен нормаларының ресми бекітілген ең жоғарғы құқықтық формасы [2, 408-б.]. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, Конституция әкімшілік құқық бұзушылықпен күресудегі және мемлекет өміріндегі қоғамдық қатынастардың даму тұрақтылығын ұйымдастырудағы мызғымас және жоғарғы атрибут болып табылатынын түсінеміз.

Осылайша, барлық жайттарды ескере отырып, Конституция әкімшілік деликтілік қатынастарын регламенттейтін негізгі нормативтік құқықтық акт болып табылады. Конституция екінші жағдайда адам құндылықтары, адам құқықтары мен бостандықтары туралы мәртебені ресми түрде бекітілген жоғарғы заң күші бар құқықтық құжат болып табылады.

Конституционализм мәселесін дамыта отырып, академик Г.С. Сапарғалиев мына мәселеге аса назар аударады: Қазақстан Республикасының Конституциясы демократиялы, өркениетті елге айналу жолындағы қоғам мен мемлекеттің басты, негізгі нормативтік актісі болып табылады. «Конституция құрамында қоғам өмірінің барлық жақтарын азықтандыратын зор саяси-құқықтық күшке ие. Конституция мемлекеттік қоғамдық құрылым перспективасында жүзеге асыру жолын ұйымдастыру принциптерін орнықтырады. Онда әлеуметтік мемлекет базасының қайнар көзі болып табылатын адам мен азаматтардың конституциялық мәртебелері бекітілген. Конституция тек конституциялық құқықтың ғана емес, сонымен қатар барлық құқық салаларының қайнар көзі болып табылады»,— деген ғалымның пікіріне еш күмән келтірмейміз [3, 336-б.].

Қазақстан Республикасының Конституциясының ерекшеліктеріне мінездеме бере отырып, әкімшілік жауаптылық институтындағы шараларды жүзеге асыру мәселелерінің тиянақтылығы және Конституцияның мақсаты мен құқықтық табиғаты басқа заңдарға қарағанда әлдеқайда жақсырақ екендігіне келісу керек. Конституция өзіндік заңы мен міндеттері бар тек бір ғана пәнді реттеп қана қоймайды. Конституция жоғары заңды күші бар және тікелей әсері бар үнемі көп объектілі.

Біздің көзқарасымыз бойынша, Қазақстан Республикасының Конституциясының ерекшелігі ең алдымен, мемлекет өміріндегі негізгі басымдылық және оның ары қарай даму перспективасын анықтайтын құқықтық принциптерден тұрады. Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабы 2-тармақшасына сәйкес «Республика қызметінің түбегейлі принциптері: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу» [4]. Сондықтан да, Қазақстан Республикасының Конституциясы әкімшілік құқық бұзушылық жасаған тұлғаға қатысты қолданатын құқықтық мәжбүрлеу формалары сияқты әкімшілік жауаптылық институтының шараларын жүзеге асыруға байланысты пайда болған мәселелерді шешуде қоғамдық қатынастардың барлық түрлерін реттеп, негізгі құқықтық реттеуші сипатында және мемлекеттің тіршілік әрекетіндегі барлық салаларды қамтиды. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Конституциясының нормалары негізінде әкімшілік жауаптылық институтының ортақ маңызды ерекшелігі бар ол заңды жауаптылықтың дәстүрлі түрлері және құқық бұзушылыққа, қылмысқа қарсы әрекеттерді болдырмаудың алдын алу шараларын дамытуды ұйымдастыру осы Конституцияға сүйене отырып жасалады.

Барлық заңды жауаптылық түрлерінің пайда болу бірізділігінен шыға отырып, әкімшілік жауаптылық жалпы алғанда мемлекет, мемлекеттік орган, лауазымды тұлғалардың құқық бұзушылық жасауына және құқықтық мәжбүрлеу шараларын қолдануда қарсы әрекет болып табылады. Сонымен қатар әкімшілік жауаптылықтың жеке өзінше заңды жауаптылық түрге ие болатын басты ерекшелік белгісі бар, ол қатаң белгілі құқықтық формасы бар және қатаң құқықтық қасиетке ие екендігі.

Әкімшілік жауаптылық мемлекеттік (құқықтық) мәжбүрлеудің маңызды құрамы болып табылады, әкімшілік және әкімшілік іс жүргізу құқығындағы нормаларға сәйкес мәжбүрлеудің салалық түрін көрсетеді. Құқықтық мәжбүрлеудегі барлық жағдайларда қолданылады, құқықтық мәжбүрлеу қоғамдық мүдделерді қорғаудағы, қоғамдық құқықтық тәртіпке зиян келтіретін қарсы әрекеттерге бағытталған мемлекеттің амалсыз әрекеті болып табылады. Осыдан, әкімшілік құқықтық мәжбүрлеу — бұл функцияналды билік субъектілерімен заңсыз әрекеттерге байланысты әкімшілік құқық нормаларында көрсетілген мәжбүрлеу шараларынан қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеудің ерекше түрі болып табылады.

Сонымен қатар, әкімшілік жауаптылық әкімшілік құқықтық мәжбүрлеу сияқты құқықтық табиғатында дуалисттілігімен ерекшелінеді де, мәжбүрлеу тәжірибеде жүзеге асыруда екі негізгі формада ұсынылады: мемлекеттік органдардың әрекетінің ерекшелігі ретінде және мемлекеттік басқарудың бірден-бір амалы ретінде. Бірінші жағдай көбінше тек «заңның немесе басқару органдарының заңдылық талаптарын өздігінен орындамайтындарға қолданылады. Ал екіншісі, яғни мәжбүрлеу адамдар мен ұйымдардың тәртібіне ықпал ететін басқару әдісі ретінде, оның элементтері мемлекеттік билікте қолданылатын барлық жағдайларда болуы».

Сонымен қатар, Л.Л. Попов әділ көрсеткендей: «әкімшілік жауаптылық (әкімшілік мәжбүрлеу) заңсыз әрекеттерге қарсы мемлекеттік басқару саласындағы қоғамдық қатынастарды қорғау әдісі мен кепілі болып табылады, сонымен бірге қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әдісі болып табылады.

Қазіргі кездегі әкімшілік-құқықтық доктринаның бірден-бір маңызды дәлелсіздіктерінің бірі болып, әкімшілік жауаптылықты орнататын қазіргі кезде қолданыстағы Конституциялық нормаларға сәйкес Конституцияны негізге ала отырып шыққан әкімшілік нормаларымен анықталуы мүмкін. Әкімшілік жауаптылықты орнататын, әкімшілік-құқықтық нормалардағы мәселелер өзіндік мазмұнына қарай 4 түрге бөлінеді:

- 1) Рұқсат етілген;
- 2) Тыйым салынған;
- 3) Құқық орнатушы;
- 4) Процессуалды.

Рұқсат етілген нормалар жасалынған сол не өзге әрекеттеріне немесе азаматтарға альтернативті тәртіпті таңдауға мүмкіндік беруімен санкцияланады. Өзіндік дуалистік мазмұндылығы осы норманың маңызды ерекшелігі болып табылады.

А) Бұл субъектіге (жеке және заңды тұлға) заңда белгіленген қажетті тәртіп шараларын таңдауға мүмкіндік береді;

Б) субъект заң шеңберінде өзінің әрекетіне (әрекетсіздігіне) қажетті альтернативті таңдап, заңды әрекет болып табылатын немесе әкімшілік құқық бұзушылық құрамы белгісінен тұратын бір нәрсені жүзеге асыруға құқылы.

Тыйым салынған әкімшілік нормалардың ерекшелігі ол субъектінің заң шеңберінде заңға қайшы әрекет немесе әрекетсіздікті тікелей немесе жанама түрде тыйым салу болып табылады.

Құқық орнатушы әкімшілік нормаларының ерекшелігі — оларды жариялау әдісін реттеу, әрекетке енгізу және мазмұнының ерекшелігі болып табылады. Мазмұнына қарай құқық орнатушы әкімшілік нормалар мынадай болып бөлінеді:

- А) жауаптылықты ауырлататын нормалар;
- Ә) жауаптылықты жеңілдететін нормалар;
- Б) әкімшілік-құқықтық санкцияны қолдануды тоқтататын нормалар.

Процессуалды әкімшілік-құқықтық нормалар әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауды жүзеге асыратын, сонымен қатар, әкімшілік-құқықтық санкцияларды қолдануда мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың қызметін регламенттеуде қолданылады.

Әкімшілік жауаптылық шараларын қолдануда Қазақстан Республикасы Конституциясының 39-бабына сәйкес негізделеді: «Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Конституционное право Республики Казахстан: Учебник / Сост. д.ю.н., профессор А.Т. Ащевлов.— Алматы: КазГЮА, 2012.— 656 с.

2 Сартаев С.С., Назаркулова Л.Т. Становление Конституции Республики Казахстан: проблемы и перспективы.— Алматы, 2012.— 408 с.

3 Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан: Учебник.— Алматы: Жеті жарғы, 2010.— 336 с.

4 Қазақстан Республикасының Конституциясы.1995 жылғы 30-тамыздағы.

Otynshieva G. K.

SIGNIFICANCE AND ROLE OF THE CONSTITUTION IN THE SYSTEM OF LEGISLATIVE ACTS ON ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article describes the meaning and role of the Constitution in the system of legal acts on administrative responsibility in the Republic of Kazakhstan. In the legal system of the state, the Constitution is the basic law due to the structure and features of important legal acts of the state and society.

Отыншиева Г. К.

ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ КОНСТИТУЦИИ В СИСТЕМЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТОВ ОБ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В данной статье раскрывается значение и роль Конституции в системе правовых актов об административной ответственности в Республике Казахстан. В правовой системе государства Конституция является основным законом в силу структуры и особых важных правовых актов государства и общества.

Мусин Е.Н.

Магистрант группы МЮ-22-1 академии «Bolashaq»
город Караганды, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕСЕЧЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Настоящая статья описывает особенности незаконного пересечения границы Республики Казахстан по действующему уголовному законодательству и последствия для лиц, совершивших данное деяние. Автор рассматривает действующее законодательство, меры наказания, классификацию преступления и основные проблемы, связанные с данным видом преступлений. Статья также обращает внимание на важность разработки эффективной миграционной политики и сотрудничества с другими странами для успешного противодействия транснациональной нелегальной миграции и пресечения границы незаконным путем.

Сегодня Казахстан является ключевым звеном в транснациональных каналах незаконной миграции. Этому способствуют как географическое положение нашей страны, так и открытие новых международных авиационных и железнодорожных маршрутов, а также сохранение режима свободного передвижения со странами СНГ. Не стоит забывать и о нестабильности социально-политической обстановки в странах-экспортерах нелегальных мигрантов, вызванной войнами, вооруженными конфликтами и внутривнутриполитическими противоречиями на просторах Азии, Ближнего и Среднего Востока.

Статья о незаконном пересечении границы Республики Казахстан (ст.392 Уголовного кодекса Республики Казахстан) является одной из важных уголовных норм, которая регулирует незаконные действия, связанные с пересечением государственной границы. В соответствии с действующим законодательством, это преступление рассматривается как общественно опасное и противоправное деяние.

Такое преступление совершается в том случае, если личность пересекает государственную границу Республики Казахстан без действительных документов на право въезда или выезда либо без соответствующего разрешения, полученного в установленном порядке. Таким образом, незаконное пересечение границы является нарушением правил и требований, установленных законодательством.

Согласно закону, лицо, совершившее данное преступление, может быть наказано штрафом в размере до одной тысячи месячных расчетных показателей или лишением свободы на срок до одного года. Помимо этого, иностранный гражданин или лицо без гражданства может быть выдворено за пределы Республики Казахстан на срок до пяти лет. Таким образом, законодательство предусматривает серьезные меры наказания за незаконное пересечение границы.

Важно отметить, что законодатель классифицирует это преступление как преступление небольшой тяжести, так как максимальное наказание, предусмотренное за его совершение, не превышает одного года лишения свободы. Это означает, что незаконное пересечение границы не рассматривается как преступление особой тяжести, однако его совершение несет в себе негативные последствия для гражданства и безопасности государства.

Данное преступление считается формальным и считается совершенным в тот момент, когда лицо пересекает границу без необходимых документов или разрешения. Пересечение может осуществляться пешеходным способом или на любом виде транспорта, и может быть как тайным, так и открытым. Незаконное пересечение границы может быть как легальным (через официальные пункты пропуска), так и нелегальным (вне этих пунктов). Важно отметить, что способ пересечения границы не влияет на момент окончания преступления и его квалификацию, за исключением случаев, когда

применяется насилие (что является квалифицирующим признаком в соответствии с частью 2 статьи 392 Уголовного кодекса Республики Казахстан) [1].

Конечно, пресечение незаконных действий иностранных граждан или лиц без гражданства при пересечении границы Казахстана является важным моментом для пограничной службы, но на практике ситуация выглядит иначе. На территории страны находится около 70 тысяч нелегальных мигрантов, которые совершают каждого пятого преступления. Почему же они избегают наказания за свои действия?

Одной из причин является то, что статья 392 часть 1 Уголовного кодекса Казахстана относит преступления небольшой тяжести. Это позволяет лицам избежать уголовной ответственности по истечении двух лет с момента совершения преступления. Таким образом, незаконные мигранты могут легализовать свое нахождение в стране и избежать наказания.

Кроме того, в Уголовном кодексе Казахстана отсутствуют положения о прерывании сроков давности. Это может привести к истечению сроков давности по различным категориям преступлений уже в процессе расследования или судебного разбирательства. Незаконное пресечение государственной границы непосредственно связано миграционной политикой нашего государства.

Основной целью миграционной политики Республики Казахстан на период с 2017 по 2021 годы является обеспечение национальной безопасности путем регулирования миграционных процессов [2]. Для достижения этой цели необходимо усиление контроля над миграционными потоками, предотвращение незаконной миграции и противодействие с транснациональными каналами нелегальной миграции.

В рамках данной Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 г.4 предполагается разработка и внедрение эффективных механизмов контроля за миграционными процессами, а также совершенствование законодательства в сфере миграции [2]. Для этого необходимо также сотрудничество с другими странами и международными организациями для обмена информацией и координации действий по борьбе с незаконной миграцией.

В целом, миграционная политика Республики Казахстан на указанный период направлена на обеспечение национальной безопасности через эффективное управление миграционными процессами и борьбу с незаконной миграцией.

В 2023 г., согласно данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, в Едином реестре досудебных расследований (далее – ЕРДР) было зарегистрировано 243 462 уголовных правонарушения, из них гражданами СНГ совершено 2 449 правонарушений, гражданами других зарубежных стран – 148 уголовных правонарушений.

Преступления и проступки включают в себя различные деяния, такие как убийство, изнасилование, кража, мошенничество, наркоторговля и другие. В зависимости от характера и тяжести совершенного деяния, а также личности виновного, применяются различные виды наказаний, установленные законодательством.

Помимо наказания, предусмотренного законом, лицо, совершившее уголовное преступление или проступок, обязано возместить причиненный вред пострадавшему лицу или организации. В случае несоблюдения установленных правил или принесения вреда обществу, государству система уголовной юстиции применяет меры пресечения, направленные на предотвращение новых правонарушений и защиту общества от преступных действий.

Таким образом, уголовное законодательство играет важную роль в обеспечении правопорядка, защите прав и свобод граждан, а также обеспечении справедливости и равенства перед законом.

Данный состав преступления считается формальным, т. е. считается оконченным в момент пересечения линии Государственной границы РК.

Но на наш взгляд, следует считать данный состав преступления дящимся. Остановимся на определении и характеристике этого сложного единичного преступления. Так, Н. С. Таганцев определял дящееся преступление как такое, «которое раз совершившись, не оканчивается этим моментом, но постоянно и непрерывно

возобновляется, образуя как бы преступное состояние лица, связующее в глазах закона всю его деятельность в единое целое, длящееся до окончания этой деятельности, до наступления какого-либо обстоятельства, указывающего на её прекращение» [3].

В постановлении Пленума Верховного Суда СССР от 4 марта 1929 г. «Об условиях применения давности и амнистии к длящимся и продолжаемым преступлениям» было дано разъяснение, что длящееся преступление – «это деяние, влекущее за собой непрерывно осуществляемое преступное состояние» [4]

А в постановлении от 14 марта 1963 г. Пленума Верховного Суда СССР изменилось определение длящегося преступления. Так, длящееся преступление – это «действие или бездействие, сопряженное с последующим Незаконное пересечение государственной границы РК как длящееся преступление длительным невыполнением обязанностей, возложенных на виновного законом под угрозой уголовного преследования» [5].

Представляется верным определение, данное выдающимся учёным Н. С. Таганцевым и в последующем нашедшее своё отражение в Постановлении Пленума Верховного Суда СССР от 4 марта 1929 г. о том, что длящееся преступление образует как бы «преступное состояние лица». Применительно к рассматриваемому нами преступлению в таком же состоянии находится иностранный гражданин либо лицо без гражданства, незаконно пересекшее Государственную границу РК. Его статус соответствует состоянию «вне закона», что не позволяет ему быть полноценным участником общественных отношений на территории Республики Казахстан заставляет поддерживать статус инкогнито.

Так в чём же можно выделить специфические особенности преступления по незаконному пересечению Государственной границы РК, чтобы с достоверностью считать его длящимся преступлением?

Во-первых, длящееся преступление начинается с какого-либо преступного действия или акта преступного бездействия и совершается в течение более или менее продолжительного промежутка времени. Во-вторых, длящееся преступление выражается в непрерывном осуществлении оконченного состава определённого преступного деяния [6]. Лицо, виновное в длящемся преступлении, постоянно пребывает в определённом преступном состоянии. В какой бы момент ни было прервано длящееся преступление, виновному будет инкриминирован оконченный состав преступления. В-третьих, длящееся преступление сопряжено с невыполнением возложенных на лицо обязанностей. В-четвёртых, оно заканчивается вследствие действия самого виновного, направленного к прекращению преступления (например, явка с повинной), или наступления событий, препятствующих дальнейшему осуществлению преступления (например, задержание органами власти) [7]. В-пятых, особенность длящихся преступлений проявляется и в том, что общественная опасность лица, их совершающего, как правило, сохраняется в течение длительного промежутка времени, во всяком случае в течение осуществления длящегося преступления [8].

Таким образом, незаконное пересечение границы Республики Казахстан является противоправным деянием, которое влечет за собой недостаточно суровое наказание. Это в свою очередь не обеспечивает направленность законодательства на поддержание порядка и безопасности в стране, а также на защиту гражданских прав и интересов государства. Незаконное пересечение границы всегда связано с миграционной политикой государства.

Список использованных источников:

1. Об утверждении Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2017–2021 годы и Плана мероприятий по реализации Концепции миграционной политики Республики Казахстан на 2017–2021 годы // Эділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000602> (дата обращения: 19.03.2024).

2. О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года // Эділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов

Республики Казахстан. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858_ (дата обращения: 19.03.2024)

3. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая : в 2 т. – Т. 2. – М. : Наука, 1994. – С. 281.

4 Сборник действующих постановлений Пленума Верховного Суда СССР 1924–1957. – М. : Госюриздат, 1958. – С. 75.

5. Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по уголовным делам. – М. : Спарк, 1999. – С. 5.

6. Чернов В. Применение давности к делящимся преступлениям // Советская юстиция. – 1982. – № 3. – С. 15.

7. Черненко Т. Г. Множественность преступлений по Российскому уголовному праву : дис. ... д-ра юрид. наук. – Кемерово, 2021. – С. 26.

8. Уголовное право. Общая часть : учебник для вузов / под ред. И. Я. Козаченко, З. А. Незнамовой. – М. : Инфра-М : Норма, 2021. – С. 293.

Мусин Е.Н.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ШЕКАРАСЫН ЗАҢСЫЗ КЕСІП ӨТУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Осы мақала қолданыстағы қылмыстық заңнама бойынша Қазақстан Республикасының шекарасын заңсыз кесіп өту ерекшеліктерін және осы әрекетті жасаған адамдар үшін салдарларды сипаттайды. Автор қолданыстағы заңнаманы, жазалау шараларын, қылмыстың жіктелуін және қылмыстың осы түріне байланысты негізгі мәселелерді қарастырады. Мақала сонымен қатар трансұлттық заңсыз көші-қонға сәтті қарсы тұру және шекараны заңсыз жолмен басу үшін тиімді көші-қон саясатын әзірлеудің және басқа елдермен ынтымақтастықтың маңыздылығына назар аударады.

Musin E.N.

FEATURES OF ILLEGAL CROSSING OF THE STATE BORDER OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

This article describes the features of illegal border crossing of the Republic of Kazakhstan under the current criminal law and the consequences for the perpetrators of this act. The author examines the current legislation, penalties, classification of crimes and the main problems associated with this type of crime. The article also draws attention to the importance of developing an effective migration policy and cooperation with other countries in order to successfully counter transnational illegal migration and stop the border illegally.

УДК 342.7

Abikenova G.

Master of Legal Sciences, senior lecturer of the Faculty of Law Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan
gulzhana_1980@mail.ru

Aidarova L.

student of the 3rd course OP "International Law" law faculty Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

GROUND FOR THE TERMINATION OF NATIONALITY IN NATIONAL AND INTERNATIONAL LAW

The article analyzes the grounds for termination of citizenship under the legislation of the Republic of Kazakhstan, as well as in foreign countries. As a result of the study proposals for improvement of legal norms that constitute the institute of termination of citizenship in the Republic of Kazakhstan and foreign countries are formulated.

The 1948 Universal Declaration of Human Rights states in Article 15: "Everyone has the right to a nationality. No one shall be arbitrarily deprived of his nationality or denied the right to change his

nationality[1]. Each State independently determines who is its national in accordance with its domestic law, taking into account the norms of international law. The relevant legal norm of the European Convention on Nationality of 1997 is proof of this[2].

Since gaining independence and sovereignty, the Republic of Kazakhstan has clearly regulated the institution of citizenship and, accordingly, its key sub-institutes: the concept and principles of citizenship, admission to citizenship, and citizenship of children. Of particular interest in academic circles is the institution of termination of citizenship.

According to Chapter 3 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Citizenship of the Republic of Kazakhstan" the following grounds for termination of citizenship are provided: renunciation of citizenship, loss of citizenship and deprivation of citizenship. Let us consider each of the listed positions[3].

Withdrawal of citizenship of the Republic of Kazakhstan should be understood as termination of citizenship at the will of any citizen of the Republic of Kazakhstan on the basis of his or her written application. According to article 20 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Citizenship of the Republic of Kazakhstan", renunciation of citizenship may be denied if "the person applying for renunciation has unfulfilled obligations to the Republic of Kazakhstan or property obligations, with which the essential interests of citizens or enterprises, institutions and organizations, public associations located in the territory of the Republic of Kazakhstan are related"[3]. Also, renunciation of citizenship is not allowed "if the person applying for renunciation has been declared a ruling on the qualification of the suspect's act or is serving a sentence under a court sentence that has entered into legal force, or if the renunciation of the person's citizenship of the Republic of Kazakhstan contradicts the interests of the national security of the Republic of Kazakhstan"[3].

The renunciation of citizenship is not allowed if a citizen knows information constituting a state secret and a number of other grounds. For example, the laws on citizenship of Azerbaijan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan provide for such condition: if the renunciation of citizenship contradicts the interests of state security of the republic. Rejection of an application for renunciation of citizenship must be motivated by an authorized body[3].

Loss of nationality should be understood as one of the grounds for termination of nationality, characterized by the absence of the will of the citizen. As a rule, loss of citizenship arises as a result of committing by a person of certain actions of more often prohibited nature, for example, as a result of enrollment of a person in military service, security service, police, justice or other bodies of state power and administration of another state. Loss of citizenship takes place if a citizen of the Republic of Kazakhstan has acquired the citizenship of another state, as a result of the person's participation in foreign armed conflicts, extremist and (or) terrorist activities in the territory of a foreign state. The voluntary will of a child, who is a citizen of the Republic of Kazakhstan, placed for adoption by foreigners, upon reaching the age of majority is also a ground for loss of Kazakh citizenship. Kazakhstani legislation regulates: if "a person who is a citizen of the Republic of Kazakhstan and has acquired the citizenship of a foreign state, within thirty calendar days from the date of acquisition of another citizenship is obliged to report the fact of acquisition of foreign citizenship to the internal affairs authorities of the Republic of Kazakhstan or the foreign missions of the Republic of Kazakhstan and surrender his/her passport and (or) identity card of the Republic of Kazakhstan"[3].

The legislation of some foreign countries does not allow deprivation of citizenship if as a result a person becomes stateless. Such norms are contained in the legislation of a number of countries: Germany, Spain, Sweden[4].

Grounds for deprivation of citizenship in such countries as Great Britain, Bulgaria, the United States of America, France and others include: acquisition of citizenship by fraudulent means, on the basis of knowingly false information, false documents; if a person has engaged in anti-state activities in favor of a foreign state and thereby harms the interests of the state; persons convicted of crimes against the security of the state (France, Great Britain). Deprivation of citizenship at the initiative of the state was widely practiced in the former USSR for reprisals against persons undesirable to the authorities [5].

Persons deprived of citizenship are subject to expulsion from the country - expatriation. Termination of citizenship can also be carried out on other grounds.

The institution of citizenship in the Vatican City State is of certain interest. According to Law No. 3 on the Right of Citizenship and the Right of Residence, citizens of Vatican City are cardinals residing in Vatican City or in Rome; persons permanently residing in Vatican City by virtue of their rank, office, service or occupation; persons granted citizenship by the Supreme Head of the Church;

wives, children, parents, brothers and sisters of Vatican citizens, provided that they reside with them and that they are authorized to reside in Vatican City[6].

The authorization lapses: in the case of wives, if the marriage is annulled or declared null and void, and when the spouses are released from conjugal duties and cohabitation; in the case of children, when they reach the age of twenty-five years, unless they are incapacitated and remain dependent on Vatican citizens; in the case of daughters, when they marry. The authorization ceases by operation of law: for brothers, when they reach the age of twenty-five, unless they are incapacitated for work; and for sisters, when they marry. «Citizenship is lost: by cardinals, if for any reason they cease to reside in Vatican City or in Rome; by all citizens, if they voluntarily cease to reside in Vatican City; by the loss of rank, office, service, and occupation for which they were obliged or permitted to reside in Vatican City; by any citizen, if the authorization expires or is revoked» [6].

All «Vatican citizens have identity cards (with the exception of cardinals, persons in their entourage, and the governor - they are exempt from the obligation to have an identity card), and are listed in the Vatican's register of citizens» [6].

Stateless persons or stateless persons are persons who are not citizens of a given state and cannot prove that they have citizenship of another state.

The main reason for the emergence of statelessness is the so-called "negative conflicts" of national legislation on nationality. Such conflicts may occur when one State deprives a person of his/her nationality and he/she is not given the opportunity to immediately acquire the nationality of another State. Statelessness may arise when a person renounces the nationality of one State on his or her own initiative and is unable to acquire the nationality of another State, as well as when a woman's nationality changes by marriage when, under the laws of the country, she loses her former nationality but does not automatically acquire the nationality of her husband. Statelessness may arise for the children of stateless persons.

Lack of nationality puts stateless persons in a less favorable legal position than nationals of the State in whose territory they reside, since stateless persons in all legal systems are restricted in their rights, primarily political rights. However, the rule that stateless persons are protected by the states in whose territory they have permanent residence has now been established as an international custom.

The third ground for termination of Kazakhstani citizenship is deprivation of citizenship. By its content, deprivation of citizenship is a legal sanction of the state against a person who allows unauthorized behavior.

Deprivation of citizenship is also positioned as one of the additional punishments provided for by the Criminal Code of the RK (Article 40.3.1 of the Criminal Code of the RK). Article 50.1 of the Criminal Code of the RK provides the following legal explanation: "Deprivation of citizenship is a forced termination by the state of a stable political and legal relationship with the convicted person, expressing the totality of their mutual rights and obligations"[7]. Paragraph two of the above article points to the inadmissibility of deprivation of citizenship of the Republic of Kazakhstan in respect of persons who committed a crime at the age of under eighteen years.

Deprivation of Kazakh citizenship is permitted only by court decision for terrorist offenses and offenses under the relevant articles of the Special Part of the Criminal Code, as a result of which other grave harm has been caused to the vital interests of Kazakhstan. According to the law "On National Security", the basic national interests include the inviolability of the constitutional order. In our understanding, this concept also includes the independence, unitarity and presidential form of government of the country[8].

Currently, it is proposed that under other grave harm to the vital interests of the republic to understand the harm caused as a result of committing crimes from 15 articles of the Criminal Code of the RK (Article 160 - planning, preparation, unleashing or waging a war of aggression; Article 162 - production, acquisition or sale of weapons of mass destruction; Article 163 - use of prohibited means and methods of warfare; Article 164 - violation of the laws and customs of war; Article 165 - criminal violation of the norms of international humanitarian law during armed conflicts; Article 1 of the Criminal Code of the RK). [7]. Deprivation of citizenship of the RK is implemented by a court conviction to the authorized body, i.e. the Ministry of Internal Affairs, where a copy of the court decision is transferred.

Within the framework of administrative procedures of the authorized body, deprivation of citizenship is registered. In return, a stateless person's certificate is issued, which means the restriction of the candidate's legal capacity.

Thus, having considered the grounds for termination of citizenship of the Republic of Kazakhstan and in foreign countries, we can conclude that citizenship is the most important part of the institution of the legal status of the individual, approved in the current Constitution of the Republic of Kazakhstan. Citizenship is the most important condition for extending to a person the full range of rights, freedoms and obligations established by the State for its citizens.

Статья подготовлена в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования РК № AP14870745 «Гражданство и сокращение безгражданства в Республике Казахстан в условиях развития интеграционных процессов».

List of references:

1. Universal Declaration of Human Rights. Adopted by Resolution 217 A (III) of the UN General Assembly of December 10, 1948 [Electronic resource] / https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml/ Mode of access: (date of address: 15.03.2024).
2. European Convention on Nationality of November 6, 1997 [Electronic resource]/ <https://statelessness.bg/sites/default/files/doc/15.pdf> Mode of access: (date of access: 14.03.2024)
3. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Citizenship of the Republic of Kazakhstan" dated December 20, 1991. [Electronic resource]/ https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z910004800_/ Mode of access: (date of reference: 14.03.2024)
4. Kondratovich N.M. Institute of citizenship (nationality) in foreign countries. / [Electronic resource]/ https://law.bsu.by/pub/26/Kondratovich_1.pdf Mode of access: (date of reference: 17.03.2024)
5. Galalyuk S.S. Termination of citizenship as a legal phenomenon. [Electronic resource]/ <http://elib.mitso.by/bitstream/edoc/2507/1/8-я%20межд..конференция%2С%2022.12.2020г-035-038.pdf> Mode of access: (date of address: 20.03.2024)
6. Constitutional Acts of the Vatican (Vatican City-States) / [Electronic resource]/ https://legalns.com/download/books/cons/vatican_city.pdf Mode of access: (date of access: 27.03.2024)
7. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 - - URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (accessed 12.03.2023)
8. Law of the Republic of Kazakhstan "On National Security of the Republic of Kazakhstan" from January 6, 2012 № 527-IV./ [Electronic resource]/ <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527> Mode of access: (date of reference: 28.03.2024).

Абикенова Г.Б., Айдарова Л.А.

ОСНОВАНИЯ ПРЕКРАЩЕНИЯ ГРАЖДАНСТВА В НАЦИОНАЛЬНОМ И МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

В статье дается анализ оснований прекращения гражданства по законодательству Республики Казахстан, а также в зарубежных странах. В результате исследования сформулированы предложения по совершенствованию правовых норм, составляющих институт прекращения гражданства в Республике Казахстан и зарубежных странах.

Әбікенова Г.Б., Айдарова Л.А.

ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТА АЗАМАТТЫҚТЫ ТОҚТАТУ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада Қазақстан Республикасының, сондай-ақ шет мемлекеттердің заңнамасы бойынша азаматтықты тоқтату негіздеріне талдау жасалған. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан Республикасында және шет мемлекеттерде азаматтықты тоқтату институтын құрайтын құқықтық нормаларды жетілдіру бойынша ұсыныстар тұжырымдалды.

Сагалаков Э.А.

канд. ист. наук, доцент,
доцент кафедры государственно-правовых дисциплин
ФГБОУ ВО «ХГУ им. Н. Ф. Катанова» город Абакан,
Республика Хакасия
saglakee@mail.ru

ТЕОРИИ ПОЗНАНИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Актуальность работы определяется проблемами познания политико-правовых явлений в процессе исторического развития человеческого общества, в условиях постижения как форм внешней выраженности государства и прав, так их сущностного содержания. Представлен обзор развития человеческой мысли в данной сфере познания за исторический период, раскрыты различные подходы выдающихся представителей науки в процессе постижения государственно-правовых явлений.

Познание государственно-правовых явлений представляет собой сложный процесс, который направлен как на постижение их внешних форм, так и на осмысление их внутренней сущности.

Платон одним из первых философов Древнего мира начал разработку теории познания государства и права [1]. Согласно его концепции человек познает не внешний мир, а свой внутренний, бессмертная душа изначально обладает истинным знанием, в т.ч. и о политико-правовых явлениях. Обнаружение этого знания происходит не через органы чувств, а посредством чисто мыслительных, абстрактно-логических актов. Эта концепция подчеркивает предполагаемую предварительную осведомленность души, которая, прежде чем стать частью физического мира, уже обладает знаниями о высших идеях блага и справедливости, представленных в формальных проявлениях государства и права.

Основополагающим этапом развития теории познания государства и права явилась концепция Аристотеля, признававшего, что человеческое познание ориентировано на восприятие внешней формы, а душа, особенно ее высший уровень – разум, способен проникать в сущность вещей сквозь внешнюю оболочку, воспринимаемую органами чувств. Он утверждал, что сущности вещей, в т.ч. политико-правовых явлений, скрыты, и разум должен развиваться таким образом, чтобы прозревать эти сущности через призму причинно-следственных связей. Далее этот подход получил свое развитие в трудах представителей римского права в лице Цицерона, Гая, Папиниана и других выдающихся юристов древности[2].

В эпоху Средневековья парадигма познания претерпела изменения, и главным объектом интереса стал Бог и человек как вершина бытия. Познание государства и права в контексте средневековой религиозной гносеологии Ф. Аквинского [3] рассматривалось как процесс постижения Божественного замысла. Этот процесс считался в данной концепции преимущественно мистическим. Разум при этом рассматривался как вспомогательный инструмент веры, используемый для рационального обоснования богословских постулатов о государстве и праве.

В период Возрождения, прежде всего в трудах Н. Макиавелли [4], человек становится объектом осмысления как высшее явление природы, обладающее способностью к творчеству и реализации своих потенций в естественной среде. В этот период формируется понятие *studia humanitas*, которое означает познавательную деятельность в сфере государства и права, выходящую за пределы контроля церкви [5].

В XIV–XVI веках формируется концепция двойственной истины, которая пошла по пути отделения научного познания от других духовных систем. В XVII–XVIII сформировались три основные гносеологические концепции: эмпиризм, рационализм и сенсуализм. Общей чертой этих течений было равноправие общего познания и научного

познания. Эмпиризм, представленный, например, Ф. Бэконом, указывал на роль опыта, эксперимента и наблюдения в процессе формирования знаний. Рационализм, выраженный в трудах Р. Декарта, Б. Спинозы и Г.В. Лейбница, подчеркивал важность разума и мышления в приобретении знаний о государстве и праве. Сенсуализм, развивавшийся в трудах Д. Локка, Ш.Л. де Монтескье, Д. Беркли и Д. Юма влиял на утверждение, что чувства являются ключевым источником нашего знания о государстве и праве.

Эти философские концепции продолжили свое развитие в немецкой классической философии и, в дальнейшем, в неклассической философии XIX–XX веков. Здесь необходимо отметить И. Канта [6], представившего свою философскую систему в качестве учения о познании, а через него – как учение о человеке. Человек, который осуществляет познание природы государства и права через органы чувств, получает информацию о внешних свойствах объекта, то есть о политико-правовых явлениях. Однако человек стремится проникнуть за пределы этих явлений и постигнуть сущность государства и права. Эта сущность, по мнению Канта, не доступна чувственному восприятию и остается скрытой для наших органов чувств.

Г. Гегель [7] предложил свою уникальную рационалистическую концепцию познания государства и права. Знание заранее задано всеобъемлющим духовным началом, известным как Абсолютная идея. В ходе своего развития это духовное начало, через человека и его разум, осуществляет процесс самопознания, где человек является субъектом, познающим высшую идеальную субстанцию государства и права [8].

В гносеологии К. Маркса и Ф. Энгельса [9] сознание и его функция – познание представляют собой высшую форму общего свойства всей материи – отражения. В контексте этой теории, отражение определяется как воспроизведение свойств одного объекта в другом в процессе их взаимодействия. Сознание, как активный и комплексный инструмент, используется для организации человеческой жизнедеятельности. В его функции входят не только акты познания, но и целеполагание, коммуникация, регулирование и программирование поведения, оценка действительности, самооценка и другие аспекты.

Представители марксизма представляют познающего человека (субъект познания) как носителя социальных характеристик, включая классовые, что представляло собой новый и значимый вклад в теорию познания государства и права. Одновременно в марксистской гносеологии предпринимается попытка преодолеть противостояние течений эмпиризма, рационализма и сенсуализма, рассматривая познание как многоступенчатый процесс, в большей степени отдавая предпочтение эмпирическому подходу к познанию государственно-правовых явлений.

Существует также особая группа учений о познании, известных как иррационализм, включающая школу «философии жизни», экзистенциализм, интуитивизм, в которых анализируются внутренние, скрытые и, часто, неконтролируемые факторы и акты в процессе познания. Здесь чаще всего познавательную деятельность государственно-правовых явлений перемещается в область бессознательного, даже если термин «бессознательное» не фигурирует прямо в этих концепциях.

В русской философии особое внимание к проблеме познания государства и права уделял В.С. Соловьев [10], который опирался на идеи диалектики, традиции религиозного мистицизма, а также философские течения позитивизма и интуитивизма. Главной характеристикой его гносеологии является комплексное рассмотрение человека как познающего существа, с учетом его способности к познанию общего контекста политической и правовой жизни [11].

Также в рамках рассматриваемой проблематики, следует отметить и подход немецкой антропологической школы нач. XX века в лице М. Шелера, Х. Плеснера и А. Гелена, в центре внимания которых находилась проблема человека как такового, специфическое отличие в способе его существования как человека от животных. Процесс познания, в т.ч. политико-правовых явлений, по их мнению, предстает как целенаправленный поиск человеком всех элементов, обеспечивающих ему способность создания и определения своего существования в окружающем нас мире [12].

Таким образом, познание государства и права в методологии юридической науки представляет собой сложный и многогранный процесс, объединяющий различные методы, процедуры и процессы, направленные на приобретение знаний о закономерностях и явлениях окружающей нас политико-правовой действительности.

Список использованных источников:

1. Платон Государство. Т. 3 / Собрание сочинений. В 4 т. / Под общ. ред. А. Ф. Loseva, В. Ф. Asmusa, А. А. Тахо-Годи. (Серия «Философское наследие»). — М.: Мысль. 1994.
2. Аристотель Политика. Т. 4. / Сочинения. В 4 т. (Серия «Философское наследие»). — М.: Мысль, 1983.; Марк Туллий Цицерон. Диалоги. — М.: Ладомир—Наука, 1994.; Законы XII таблиц. Институции Гая. / Пер. Ф. Дыдынского. Дигесты Юстиниана. (Серия «Памятники римского права»). М.: Зерцало. 1997.; Дигесты Юстиниана / Пер. с лат.; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М.: Статут, 2002 (1-е изд.), 2008 (2-е изд.). — Т. I (книги I—IV).
3. Аквинский Ф. Сумма теологии / Пер. С. И. Еремеева и А. А. Юдина. — Ч. I. Вопросы 1—43. — Киев: Эльга-Ника-центр; М.: Элькор-МК, 2002. — 560 с.; Ч. I. Вопросы 44—74. — Киев: Ника-Центр, 2003. — 336 с.; Ч. I. Вопросы 75—119. — Киев: Ника-Центр, 2005. — 576 с.; Ч. II—I. Вопросы 1—48. — Киев: Ника-Центр, 2006. — 576 с.; Ч. II—I. Вопросы 49—89. — Киев: Ника-Центр, 2008. — 536 с.; Ч. II—I. Вопросы 90—114. — Киев: Ника-Центр, 2010. — 432 с.; Ч. II—II. Вопросы 1—46. — Киев: Ника-Центр, 2011. — 576 с.
4. Макиавелли Н. Сочинения исторические и политические; Сочинения художественные; Письма. — М.: «АСТ», «Пушкинский дом», 2004
5. Данакари Л.Р. Основы теории познания. — М., 2022. С. 18.
6. Кант И. Метафизика нравов. Часть 1. Метафизические первоначала учения о праве. / Сочинения. Том 5. — М., 2014.
7. Г. Гегель Философия права. / Академия Наук СССР. Институт философии. — М.: Издательство «Мысль», 1990.
8. Мамардашвили М.К. К критике гегелевского учения о формах познания // Наука. Искусство. Культура. 2021. № 3 (31). С. 58.
9. Вл.С. Соловьёв Оправдание добра. Нравственная философия [Электронный ресурс] // URL: <http://www.vehi.net/soloviev/oprav/index.html> (дата обращения 03.12.2023).
10. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — М.: «АСТ», 2019
11. Философия: учебник / под ред. Э.Ф. Караваева, Ю.М. Шилкова. — М.: Юрайт-Издат, 2004. С. 41.
12. Хамитов Н. В., Крылова С. А. и др. Философская антропология: словарь. 3-е издание / Ред. Н. В. Хамитов. — К.: КНТ, 2016.

Сағалаков Е.А.

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫ ТАҢУ ТЕОРИЯЛАРЫ

Жұмыстың өзектілігі мемлекет пен құқықтың сыртқы нысандарын да, олардың маңызды мазмұнын да түсіну жағдайында адамзат қоғамының тарихи даму процесіндегі саяси және құқықтық құбылыстарды түсіну мәселелерімен анықталады. Көрнекті ғылым өкілдерінің мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды түсіну барысындағы сан алуан көзқарастары ашылып, тарихи кезеңдегі осы білім саласындағы адам ойының дамуына шолу жасалады.

Sagalakov E.A.

THEORIES OF COGNITION OF STATE AND LAW

The relevance of the work is determined by the problems of understanding political and legal phenomena in the process of historical development of human society, in conditions of comprehension of both the external forms of the state and rights, and their essential content. The various approaches of outstanding representatives of science in the process of comprehending state and legal phenomena are revealed, and an overview of the development of human thought in this field of knowledge over the historical period is presented.

Садыкова К.К

Академия «Bolashaq», город Караганда, Республика Казахстан
Sadykova. kokesh@yandex.kz

ПОВЫШЕНИЕ ЭЛЕКТОРАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

В статье анализируются проблема и способы повышения электоральной активности молодежи. Рассмотрены основные причины, снижающие уровень активности молодежи на выборах, приводятся данные социологического опроса студентов и их отношения к современной системе выборов. Делаются выводы о возможных направлениях дальнейшего совершенствования казахстанской электоральной активности молодежи.

В Казахстане молодежь составляет пятую часть всего населения страны. Дальнейшие демократические преобразования зависят от позиции молодежи в общественно-политической жизни, ее гражданской и электоральной активности. Поэтому вовлечение молодежи в политические, непосредственно в выборные процессы является одним из залогов будущего государства, поскольку молодежь приходит на смену современным политикам, управленцам, которые в 21 веке будут решать судьбу государства.

Повышение электоральной культуры молодых избирателей предполагает получение знаний в области избирательного права и формирование компетенций по участию в выборах. Институт выборов в современных демократиях имеет принципиально важное значение.

Именно регулярная сменяемость власти в результате всеобщих свободных и справедливых конкурентных выборов является одним из тех минимальных критериев, которые отличают демократические режимы от недемократических. Регулярно проводимые выборы являются одним из самых эффективно работающих механизмов выражения и защиты политических прав, и интересов различными слоями общества [1].

Выборы являются индикатором политических процессов, происходящих в стране. От прозрачности, честности и демократичности выборных процедур зависит степень легитимности власти. И чем выше значимость тех или иных выборов, тем выше предъявляемые требования к уровню их транспарентности.

Многие эксперты отмечают, что казахстанское общество в большинстве своем аполитично и не способно активно отстаивать свои интересы, как это делают общества с развитой демократией. Выделяют следующие признаки тех, кто отказывается от голосования:

- молодежь;
- люди, имеющие низкий уровень образования;
- люди, с низким уровнем дохода;
- представители национальных меньшинств.

Опрос молодых людей выявил, что почти половина респондентов не интересуется политикой. Что касается политических знаний, то только 16,9% опрошенных считают, что много знают о политике. Любопытно, что жители сельской местности более политически активны, чем их сверстники из города.

Выделяют следующие препятствия на пути создания и развития современной электоральной культуры в казахстанском обществе:

- отсутствие здоровой электоральной системы;
- низкий авторитет института выборов;
- неопределенность партийного строительства;
- низкий уровень политической культуры;
- деформированное отношение к участию в политической жизни.

В современной казахстанской избирательной практике сложилась своеобразная модель, которая не изжила полностью негативные моменты советской электоральной культуры.

Встречаются случаи, когда работников бюджетных организаций обязывают приходить на выборы, где у входа их проверяют по списку и убедительно просят проголосовать за партию и кандидата власти.

Это ведет не только к разрушению электоральной культуры и неверию в честные выборы, но и делегитимизации избранной власти.

«Лояльное большинство». Это высоколояльная группа по отношению к власти. Она является проводником и социальной опорой власти. Доля этой группы в общем массиве составляет от 65 до 70%. Характерная черта этой группы – стремление к стабильности и процветанию, нежеланию радикальных политических изменений и реформ. Это базовый электорат бывшего президента и действующего Президента РК К. Токаева.

«Аполитичный центр». Электорат, не определившийся с политическими взглядами и предпочтениями. Эта группа представлена, как правило, менее образованной, чем «авангардная группа», частью общества с уровнем достатка ниже среднего, и составляет 20-25% от общего числа граждан.

«Оппозиционное большинство». Группа, представляющая неадаптированную часть общества, склонную как к идейному несогласию с властью. Их доля в числе общей массы населения составляет 8-12%. Территория проживания – крупные мегаполисы и малые города.

Рассмотрим зарубежный опыт взаимодействия молодежных организаций с институтами избирательной системы. Гражданское участие молодежи является одной из четырех основных стратегических целей Австрийской молодежной стратегии (Jugendstrategie). С установленным возрастным цензом для голосования в 16 лет Австрия является пионером в Европе в отношении демократии участия среди молодежи. Исследования показали, что раннее включение в институционализированные системы участия, такие как выборы, обычно приводит к более сильному желанию у молодежи участвовать в процессах принятия политических решений. Помимо выборов, в Австрии существует множество форм участия молодежи. Ставится задача изучить действительно ли существующие формы участия отвечают потребностям современной молодежи и как можно снизить барьеры для их участия, особенно для групп из неблагополучных семей [2].

В Великобритании наблюдается значительный интерес к политической активности молодежи, особенно к ее гражданскому и политическому участию. В Великобритании привитие молодым людям привычки голосовать начинается в стенах школы на уроках по развитию гражданственности. Гражданское образование дополняется и усиливается через организацию деятельности в молодежных выборных органах.

В стране насчитывается более 620 молодежных советов, работающих со всеми уровнями местного самоуправления и охватывающих более 20 тыс. молодых людей, в основном в возрасте от 11 до 17 лет. Чуть более половины членов молодежных советов избираются. За них голосуют более 1 миллиона детей и молодых людей. Остальные назначаются и представляют группы меньшинств, другие молодежные организации или были обычными волонтерами [3].

В Германии в проекте «Сильные детские и молодежные парламенты» (Starke детских и молодежных парламентах Германии. Проект направлен на усиление разнообразных возможностей для участия молодых людей на местном уровне. BMFSFJ также работает над привлечением молодежи в качестве целевой аудитории для политической коммуникации и над разработкой подходящих форматов для улучшения диалога между молодежью и политиками. Развитие понимания демократии и политики является частью немецкой системы образования. Гражданское образование является обязательным предметом во всех школах и классах, начиная с 9-го класса. Зарубежный опыт показывает, что молодежь вовлекается в избирательный процесс с раннего детства [4].

Проведенный анализ по электоральной культуре молодежи свидетельствует, что в сфере молодежной политике все меры были направлены по повышению правовой грамотности и культуры. В рамках гражданского воспитания не уделялось внимание электоральной активности молодежи. Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан в течение последних пяти лет начала проводить системную работу с молодежью, включающая в себя электоральное просвещение, организацию конкурсов, викторин, олимпиад, неформальных встреч председателя и членов республиканского избирательного органа с молодежью

Территориальными избирательными комиссиями сотрудничество с молодежью, молодежными организациями осуществляется фрагментарно и эпизодически. Целенаправленная работа и тесное взаимодействие с представителями молодежи проводится лишь Восточно-Казахстанской областной избирательной комиссией.

Работы избирательных комиссий с молодежью рекомендации по совершенствованию:

Отдельные молодые люди считают, что система не приспособлена к ним и их потребностям. Четырьмя ключевыми препятствиями для молодых людей являются:

- слишком много внимания уделяется политике партий, а не решению проблем;
- отсутствие знаний о том, как проходят выборы;
- думают, что национальное правительство и местные власти не влияют на их жизнь;
- рассматривать выборы как неудобство.

Предполагаемыми причинами пассивности молодежи на выборах может быть: неверие в возможность изменить сложившуюся ситуацию, отсутствие способности и возможности влиять на власть, негативные отношения родителей к своей гражданской роли.

В Казахстане действует трехуровневая модель управления молодежной политикой: республиканский, региональный и местный. На сегодня в республике осуществляют свою деятельность 547 молодежных организаций, 21 совет по делам молодежи при акиматах всех уровней, из них областные – 14, в городах республиканского значения – 3, городские 33, районные – 168. Кроме того, во всех регионах действуют 227 молодежных ресурсных центров.

Огромный потенциал молодежных объединений может быть направлен на повышение активности молодых людей в избирательном процессе, путем организации обучения, проведения разноплановых и разноформатных мероприятий, тем самым расширяя политическое участие молодежи на всех этапах электорального процесса.

Для того чтобы обеспечить значимое участие молодежи в электоральном процессе избирательным государственным органам на республиканском и региональном уровнях, молодежным организациям и региональным молодежным ресурсным центрам необходимо руководствоваться следующими принципами:

- вовлекать молодежь с самого раннего возможного (10–12 лет) этапа с поддержкой его любой инициативы;
- важно убедиться в том, что молодые люди понимают, о чем идет речь в проекте или процессе, для чего они нужен и какова их роль в нем.
- установить основные правила со всеми молодыми людьми в самом начале;
- необходимо работать над созданием прозрачных структур принятия решений, чтобы молодые люди знали, кто какое решение принимает;
- немаловажно помнить, что участие должно быть добровольным и что молодым людям должно быть разрешено уйти на любом этапе;
- важно давать молодым людям обратную связь о том, что изменилось в результате их вклада;
- гарантировать, что ко всем молодым людям будут относиться с равным уважением [6].

Мировое сообщество уже давно пришло к мнению о том, что истинный двигатель прогресса и процветания любой страны – это не экономика и политика, не машины и оборудование, а человек – работник, создающий все, что необходимо для развития и позитивных перемен в своей стране. Поэтому общество, которое вкладывает ресурсы в

свою молодежь, в ее обучение, воспитание, культуру и здоровье – инвестирует в свой прогресс.

Молодые люди являются частью общества, без вовлечения молодежи в жизнь своих сообществ мы не сможем создать сплоченность сообщества, гражданственность и социальный капитал. Процветающей демократии нужны амбициозные люди, которые хотят взять на себя инициативу и участвовать, а также условия, поддерживающие эту инициативу. Особенно это касается молодых людей. Они должны иметь возможность высказываться, вносить предложения и участвовать в принятии решений, влияющих на их жизнь.

Список использованных источников

1. <https://www.ifes.org/issues/youth-engagement>
2. <https://national-policies.eacea.ec.europa.eu/youthwiki/chapters/austria/55-national-strategy-to-increase-youth-participation> Новая Молодежная стратегия ЕС на 2019–2027 годы
3. https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/RS_UN-Youth_Guide-LR.pdf. Молодые мэры избираются другими молодыми людьми в их районе.
4. <https://national-policies.eacea.ec.europa.eu/youthwiki/chapters/germany/57-learning-to-participate-through-formal-non-formal-and-informal>
5. <https://www.election.gov.kz/rus/pilotnyy-proekt-po-elektoralnomu-obucheniyu/memorandum-o-sotr.php>
6. <https://www.gov.kz/memleket/entities/fam/press/article/details/39346?lang=ru>

Садыкова К.К.

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ САЙЛАУ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ШЕШІМДЕРІ

Мақалада жастардың электрондық белсенділігін арттыру мәселесі мен жолдары талданады. Жастардың сайлаудағы белсенділігін төмендететін негізгі себептер қарастырылып, студенттер арасында жүргізілген социологиялық сауалнама деректері және олардың қазіргі сайлау жүйесіне көзқарасы келтірілген. Қазақстандық жастардың сайлауалды белсенділігін одан әрі жетілдірудің ықтимал бағыттары туралы қорытындылары жасалды.

Sadykova K.K.

INCREASING THE ELECTORAL ACTIVITY OF KAZAKHSTANI YOUTH: PROBLEMS AND SOLUTIONS

In article the problem and ways of increase of electoral activity of youth are analyzed. The main reasons reducing level of activity of youth on elections are considered, data of sociological poll of students and their relation to a modern election system are provided. Conclusions about the possible directions of further improvement of the Kazakhstan electoral activity of youth are drawn.

Свиридова Ж.С.

Магистрант Научно-педагогической магистратуры ФПО Карагандинской академии
МВД РК им. Б. Бейсенова,
капитан полиции, город Караганда, Республика Казахстан

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ЗА ВОВЛЕЧЕНИЕ В ЗАНЯТИЕ ПРОСТИТУЦИЕЙ И ОРГАНИЗАЦИЮ ИЛИ СОДЕРЖАНИЕ ПРИТОНОВ ДЛЯ ЗАНЯТИЯ ПРОСТИТУЦИЕЙ

В данной научной статье рассматривается история развития уголовного законодательства разного периода за вовлечение в занятие проституцией и за организацию или содержание притонов для занятия проституцией или сводничеством.

Справедливо отмечал великий русский ученый Н. С. Таганцев: «известно то важное значение, какое имеет историческое толкование в сфере действующего законодательства. Если мы, например, желаем изучить какой-нибудь юридический институт, существующий в данное время, то для правильного его уяснения себе мы должны проследить историческую судьбу его, т. е. те поводы, в силу которых появилось данное учреждение, и те видоизменения, которым подверглось оно в своем историческом развитии» [1, с. 21].

Чтобы понять сущность того или иного правового явления, а также социальную обусловленность того или иного запрета, необходимо проследить его историю, уяснить ход мысли законодателя в различные исторические периоды.

На каждом историческом этапе развития человечества существуют свои нравственные устои и нравственные ценности. Все формы и проявления нравственности возникают путем эволюции, на почве полученного опыта [2, с. 67].

Наказание за прелюбодейную связь по древнейшим нормам казахского обычного права значительно отличалось от наказаний по позднейшим его нормам.

По закону Тауке и по нормам обычного права, относящимся к периоду 30-х годов XIX века за прелюбодеяние предусматривалась смертная казнь, телесные и позорящие наказания, отдача в рабство или выдача потерпевшему в услужение, кун и изгнание из общины [3, с. 51-52]. Наказание применялось как в отношении женщины, совершившей измену так и в отношении ее соблазнителя. Тогда еще допускалась и частная месть, т.е. муж уличивший свою жену в прелюбодеянии, мог безнаказанно убить ее и любовника.

Взыскание куна относилось только к мужчине, совершившему прелюбодеяние, а не к женщине, поскольку последняя принадлежала к «потерпевшему» семейству. В прежние времена кун взыскивался (в пользу мужа или отца женщины, нарушившей нравственность). Взыскивать кун скотом или другим имуществом за прелюбодеяние считалось позором для потерпевших.

Особенно строгое наказание влекла прелюбодейная связь с просватанной девушкой или замужней женщиной. Виновные могли лишиться жизни и сверх того взыскать с их родственников двух девушек в пользу потерпевшего.

Строгость наказания за прелюбодеяние в казахском обычном праве увенчивалась под влиянием мусульманского права – шариата. По шариату прелюбодеяние считается как гнусное дело, большой грех.

Как правил, за прелюбодеяние виновных наказывали сто ударами плетью. При отягчающих вину обстоятельствах виновные приговаривались к смертной казни. [3, с. 344-345].

Учитывая, что Казахстан более семидесяти лет находился в составе Советского Союза, положения и нормы против нравственности были зарегистрированы соответственно на его территории.

В этой связи представляется интересным рассмотреть более подробно историю Российского законодательства в области вовлечения в проституцию и явившуюся впоследствии нормативной базой для создания советского, а в дальнейшем и казахстанского законодательства, а также законодательства стран СНГ.

В 1909 году в России был принят Закон «О мерах к пресечению торга женщинами в целях разврата». Этот нормативно-правовой акт закрепил комплекс мер противодействия различным формам посредничества в торговле телом. В частности, сводничество по этому Закону стало подразделяться на два вида. К простому относилось деяние, совершенное в отношении женщины, не достигшей 21 года, при этом не содержащее не одного отягчающего обстоятельства. Признаками второго вида (квалифицированного) были осуществление данной деятельности в виде промысла; в отношении жены или дочери или лица, находящегося на попечении, а также способствование половой связи близких[4, с. 58].

Указанный Закон ввел в действие некоторые статьи Уголовного уложения 1903 года, направленные на борьбу с проституцией. Так, ст. 303-333 включали в себя нормы, устанавливающие уголовную ответственность за отдельные виды сводничества (профессиональное сводничество, организация тайных притонов, организация промысла и т. п.).

С 1909 года в действие также был введен еще ряд статей Уголовного уложения 1903 года, устанавливающих ответственность за деяния, сопряженные с проституцией. К преступным были отнесены сводничество девушек в возрасте от 14 до 16 лет; с девственницей в возрасте от 16 до 21 года; жены или подчиненных, а также сводничество в виде промысла.

Самостоятельной нормой регламентировалась ответственность за склонение к занятию проституцией путем обмана, злоупотребления властью или доверием, с использованием беспомощного состояния потерпевшего или его зависимости от виновного, а также с применением насилия либо угрозой его применения.

Проституция - это деяние, которое основано на корыстной мотивации. Полагаем, что этот опыт может быть заимствован и реализован в современном праве.

Учитывая характер и степень общественной опасности совершаемых преступлений, наказания за них были связаны исключительно с лишением свободы.

Исключением являлась лишь норма, определяющая ответственность за неисполнение правил для «предупреждения непотребства и пресечения вредных от него последствий». За его совершение могла быть назначена денежная пеня.

Уголовное законодательство советского периода, в отличие от предшествующего исторического этапа, шло по пути полного запрета проституции.

Уголовный кодекс РСФСР 1922 года включал в себя только две статьи (ст. 170 и 171 УК РСФСР), в которых была установлена ответственность за совершение деяний, сопряженных с занятием проституцией. Преступным признавалось принуждение к занятию проституцией. Причем оно было наказуемым тогда, когда было совершено из корыстных или иных «личных видов» либо посредством физического или психического принуждения. Также наказывалось сводничество; содержание притонов и вербовка женщин для проституции[5, с. 89].

Наказание за их совершение было связано с лишением свободы на срок не менее трех лет. Учитывая корыстную составляющую рассматриваемых деяний, в качестве дополнительного наказания применялась конфискация. Статья 171 УК включала в себя квалифицированный состав. В качестве отягчающих признаков выступали характеристики потерпевших. К таковым относились: несовершеннолетний возраст и нахождение на попечении у виновного.

Впервые в истории развития уголовного законодательства термин «проституция» используется в Уголовном кодексе РСФСР 1922 года.

Большое количество фактов проституции потребовало принятия незамедлительных мер в борьбе с этим негативным явлением. Основным субъектом такого противодействия являлся Центральный совет при Наркомздраве. Данный государственный орган выступил с законодательной инициативой о криминализации ст.

169-а, предусматривающей ответственность за вовлечение в занятие проституцией. Данная норма была включена в УК РСФСР 1922 года совместно со ст. 170-а, определившей ответственность лиц за вовлечение в занятие проституцией женщин с низким материальным положением[6, с. 74].

В 1924 году в Москве проституция приобрела масштабный характер. Именно по этой причине 25 января 1924 года НКВД принимает специальную инструкцию по борьбе с проституцией. В нее были включены основные направления борьбы с широко распространенным на тот момент явлением.

К таковым относились: выявление притонов и лиц, причастных к организации занятия проституцией, а также запрет на использование увеселительных мест в вышеперечисленных целях[7, с. 125].

Пришедший на смену Уголовный кодекс РСФСР 1926 года в рамках борьбы с проституцией перенял опыт своего предшественника. В частности, он включал в себя ст. 155, устанавливающую ответственность за принуждение к занятию проституцией; сводничество; содержание притонов. На наш взгляд, в данной норме интересно была построена система наказания за их совершение. Она включала в себя два обязательных вида наказания материально-ограничительного характера, в частности, лишение свободы и конфискацию имущества[8, с. 187].

Полагаем, что реализация наказания в таком формате являлась действенным механизмом борьбы с проституцией и на современном этапе. В отличие от аналогичной статьи, закрепленной в УК РСФСР 1922 года, данная норма не включала в себя способы и мотивы принуждения.

Осознавая опасность мужеложства для нравственного развития и воспитания советского человека, 17 декабря 1933 года Президиум ЦИК СССР принял постановление «Об уголовной ответственности за мужеложство», в рамках которого было предложено криминализировать данное деяние, в том числе и в уголовных законодательствах республик СССР. Седьмого марта 1934 года было принято аналогичное постановление ЦИК СССР, представившее, по мнению законодателя, более совершенную редакцию предлагаемой статьи, после чего 1 апреля 1934 года УК РСФСР был дополнен статьей 154-а об ответственности за мужеложство с учетом положений, рекомендованных постановлением ЦИК СССР от 7 марта 1934 года [9, с. 224].

В 1935 году в уголовный кодекс РСФСР впервые была введена уголовная ответственность за понуждение несовершеннолетних к занятию проституцией ст. 73-3 УК РСФСР 1926 г.

В Уголовном кодексе Казахской ССР 1959 года была предусмотрена статья 215-1 устанавливающая ответственность за содержание притонов и сводничество, за принуждение к занятию проституцией, наказывалось лишением свободы на срок от двух до пяти лет с конфискацией имущества, во 2 части предусматривалась ответственность за организацию или содержание притонов для потребления наркотических средств, наказывалось лишением свободы на срок от пяти до десяти лет с конфискацией имущества или без таковой. В части 3 предусматривалась ответственность за организацию или содержание притонов для распития спиртных напитков, а равно систематическое предоставление помещений для этих целей, наказывалось лишением свободы на срок до двух лет, или исправительными работами на тот же срок, или штрафом до трехсот рублей. В части 4 рассматриваемой нормы предусматривалась ответственность за организацию или содержание притонов для одурманивания с использованием лекарственных и других средств, не относящихся к наркотическим, или предоставление помещений для этих целей, наказывалось лишением свободы на срок до двух лет, или исправительными работами на тот же срок, или штрафом до трехсот рублей. В квалифицирующих признаках предусматривалась ответственность за действия, предусмотренные частями первой, второй, третьей и четвертой настоящей статьи, совершенные группой лиц, наказывалось лишением свободы на срок от пяти до двенадцати лет с конфискацией имущества. Рассматриваемая норма была введена Указом Правительства Казахской ССР, 1961 г., N 37 от 21 июля 1961 г. [10, с. 152-153].

В Уголовном кодексе Республики Казахстан, 1997 года были предусмотрены две статьи, статья 270. Вовлечение в занятие проституцией и статья 271. Организация или содержание притонов для занятия проституцией и сводничество и во 2 главе была предусмотрена статья 132. Вовлечение несовершеннолетнего в совершение антиобщественных действий, где предусматривалась ответственность за вовлечение несовершеннолетнего в занятие проституцией.

Действующее уголовное законодательство Республики Казахстан, 2014 года, предусматривает ст. 308. за вовлечение в занятие проституцией путем применения насилия или угрозы его применения, использования зависимого положения, шантажа, уничтожения или повреждения имущества либо путем обмана, а также предусматривает уголовную ответственность за организацию или содержание притонов для занятия проституцией и сводничество.

Таким образом, анализ становления и развития уголовной ответственности, связанной с занятием проституцией и организацией притонов для занятия проституцией, позволяет **сделать следующие выводы:**

1. Проституция существует с момента возникновения товарно-денежных отношений.
2. Исследование памятников казахского обычного права дает возможность выделить следующие виды наказания за прелюбодеяние это - смертная казнь, телесные и позорящие наказания, отдача в рабство или выдача потерпевшему в услужение, кун и изгнание из общины
3. Ретроспективный анализ применения норм, регламентирующих ответственность за преступления, связанные с занятием проституцией, показал эффективность использования экономических санкций (конфискации) за их совершение.
4. Проведенный анализ ранее действовавших нормативных правовых актов, регулирующих общественные отношения в области нравственности, показал, что правотворческий опыт наших предков мог бы с успехом использоваться в современном законодательстве.

Список использованных источников:

1. Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву. Часть общая. — СПб., 1887. — Вып. 1. — 373 с.
2. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь: в 82 т. 1904. Т. ХЫ. С. 147.
3. Культелеев Т.М. Обычное право казахов. —Караганды: Болашак-Баспа, 2004. С. 430.
4. Законы уголовные / сост. Н.А. Громов. СПб., 1913. С. 292.
5. Уголовный кодекс РСФСР 1922 года // Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917-1937 гг.). М., 1938. С. 251.
6. Уголовный кодекс РСФСР 1922 года // Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917-1937 гг.). М., 1938. С. 251.С. 119.
7. Инструкция органам милиции по борьбе с проституцией от 25 января 1924 г. / См. в кн.: Броннер В.М. Борьба с проституцией в РСФСР. М., 1931. С. 296.
8. Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года // Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917-1937 гг.). М., 1938. С. 352.
9. Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года // Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917-1937 гг.). М., 1938. С. 346.
10. Уголовный кодекс Казахской ССР 1959 года <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K590002000>
11. Уголовный кодекс Республики Казахстан, 1997 года, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K970000167>

Свиридова Ж. С.

ЖЕЗӨКШЕЛІКПЕН АЙНАЛЫСУҒА ҚАТЫСҚАНЫ ЖӘНЕ ЖЕЗӨКШЕЛІКПЕН АЙНАЛЫСУ ҮШІН ПРИТОНДАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРҒАНЫ НЕМЕСЕ ҰСТАҒАНЫ ҮШІН ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Бұл ғылыми мақалада жезөкшелікпен айналысуға қатысқаны үшін және жезөкшелікпен айналысуға арналған притондарды ұйымдастырғаны немесе ұстағаны

үшін немесе жеңгетайлық үшін әртүрлі кезеңдегі қылмыстық заңнаманың даму тарихы қарастырылады.

Sviridova J.S.

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF CRIMINAL LEGISLATION FOR INVOLVEMENT IN PROSTITUTION AND THE ORGANIZATION OR MAINTENANCE OF BROTHELS FOR PROSTITUTION

This scientific article examines the history of the development of criminal legislation of different periods for involvement in prostitution and for organizing or maintaining brothels for prostitution or pandering.

ӨОЖ 343.131

Тұрғанов Ө.А.

Қазақстан Республикасы ІІМ Б.Бейсенов атындағы

Қарағанды академиясының қылмыстық құқық және криминология кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.м., полиция полковнигі, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы.

omirzak_t@mail.ru

ӘДІЛДІК ПЕН ШЫНДЫҚҚА ТЕК ЖАРИЯЛЫЛЫҚ АРҚЫЛЫ ЖЕТУГЕ БОЛАДЫ

Аталған жұмыста автор жариялылық қағидасының қылмыстық процестегі алатын орнын зерттеген. Сот талқылауының ашықтығы мен жариялылық түсініктерінің ортақтастығы болғанымен біріне бірі ұқсас емес. Ашықтық, барлық азаматтарға сот мәжіліс залына кіріп онда істі тыңдау жүргізу барысында қатысуын айтса, жариялылық іс жүргізу барысына азаматтардың қылмыстық процес пен оның қорытындыларын талқылауға, яғни көпшілік өз ойларын білдіруге және сот пен құқық қорғау орган қызметкерлерінің қызметіне баға берулеріне мүмкіндік береді.

Автор, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын, заңдар мен әділ соттардың беделінің көтерілуін тек жариялылық қағидаты қамтамасыз етеді. Бұл дегеніңіз, жариялылық, әділдіктің көлеңкесі деп біледі.

Елімізде сот талқылауының ашық жүргізілуі қылмыстық процестің қағидасы деңгейінде бекітілген. Бұл таң қаларлықтай жағдай емес, өйткені бүкіл әлемдік тәжірибе, сот өндірісінің ашық және жариялы түрде өтуін, сот қызметіне әлеуметтік қадағалаудың тиімді тәсілі екеніне сендіреді. Сот өндірісінің ашық жүргізілуі «Адамның құқығы мен негізгі бостандығын қорғау» туралы Европалық Конвенцияның 6-бабының 1-бөлігінде көзделген мақсатқа жетуге үлесін тигізеді.

Революцияға дейінгі ғалым И.Я.Фойницкийдің өзі, «өндірістің құпиялылығы қатал жаза тәрізді, ол сотталушыға аяушылық пен үкімнің дұрыстығына сенімсіздік туғызады» - деп жазған болатын [1, 95-б.]. Тарихқа көңіл бөлетін болсақ, сот өндірісінің жариялылығына деген көзқарас, тек ХІХ ғасырдың 60-жылдарындағы соттық қайта құру барысында күрт өзгергенін байқаймыз. Ал осы мәселе бойынша профессор В.К. Случевский болса өз еңбектерінде «жабық сотта кінәсіз, ешқашан толық ақталмайды» - деп атап өткен [2, 77-б.].

Ежелгі Римнің өзінде қылмыстық сот ісін жүргізу халық алдында ашық жиналыс ретінде өткізілген. Ал кейіннен адамға айып тағу барысында халықтың қатысуын қамтамасыз ететін және іс жүргізудің барлық сатыларының жариялы түрде өтуін қадағалайтын тұрақты комиссиялар құрылған болатын. Сол кезде Римнің әрбір азаматы өзіне қатысты шығарылған үкімге халық алдында апелляциялық шағым білдіруге құқылы болған [3].

Еліміздің Конституциясы, сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріп, әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуына және таратуына құқық берген (Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабы). Біз тек осыған ғана ұмтылуымыз қажет, өйткені бұл күшті және дамыған құқықтық мемлекеттің белгісі болып табылады. Сөз еркіндік құқығына, сенімділік пен оларды еркін айтуға жариялылық кепілдік ретінде ұсынылады. Халық мемлекет пен қоғамдық өмір туралы шынайы, толық және уақытылы ақпарат алатын болса, бұл адамдарға деген сенімділік пен сыйластықты білдіріп, адамдардың мемлекет билігіне деген сенімділігін арттырады. Жариялылық, азаматтарға заңдылық, атқарушылық және соттық билікті бақылауға мүмкіншілік береді, олар туралы пікірлер білдіріп, билікті органдар мен олардың қызметінің құрылуына әсерін тигізеді. Қылмыстық қудалау органы қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін орындау мақсатында қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін тапқан әрбір жағдайда өз құзыреті шегінде қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын белгілеу, қылмыстық құқық бұзушылық жасауға кінәлі адамдарды әшкерелеу, оларды жазалау үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға, сол сияқты кінәсіз адамды ақтау үшін шаралар қолдануға міндетті. (ҚР ҚПК 34-бабы).

Елімізде кез келген істің әділ және заңды шешілуі туралы азаматтар қызығушылық білдіруде және ол туралы білуге құқылы. Осыған байланысты қылмыстық істің тергелу және қарастырылу барысындағы қорытындыларды жарыққа шығару, яғни сот өндірісінің жариялылығы кез келген құқықтық мемлекеттің бар болуына қажетті ықпалын тигізеді.

З.В.Макарованың тұжырымдауы бойынша, қылмыстық іс жүргізудің жариялылығы, әлеуметтік жариялылықтың бір түрі болып табылады [4, 22-б.]. А.Я. Сухареваның тұрғысынан жариялылық, қылмыстық іс жүргізудегі ашық сот талқылауы ретінде қарастырылған [5, 62-б.]. Бұл жағдай бойынша И.Л.Петрухин, жариялылықтың мазмұны ретінде бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін есептемеген [6, 172-б.], ал келесі авторлар: М.А.Чельцов, И.И.Мартиневич, А.А.Шушанишвилли болса, ондай қызметті жариялылықтың қажетті элементі болып табылады деп санаған [7, 10-б.].

Кеңес Одағының Коммунистік Партиясының ХІХ бүкіл одақтық конференциясында сөз сөйлеген М.С. Горбачев: «Бүгінгі күнгі жариялылық – қоғамдағы моральдық және қарапайым рухани қатынастың ажырамайтын бөлігі. Барлық басқару органдар қызметін, бүкіл халықтық бақылаудың әсерлі түрі мен кемшіліктерді түзеуге күшті серпіліс болады» - деген. Аталған конференцияда «Жариялылық – құқық қорғау органдар қызметіне халықтық бақылаудың міндетті жағы»- деген еді [8].

Жариялылыққа бір жақты қарауға болмайды. Жариялылық күнделікті өмірде кездесетін, үнемі адамзатқа қажет болатын шаралардың бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы өзінің егемендігін алғаннан кейін тәуелсіз мемлекет ретінде қылмыстық процестік кодексі бірнеше рет өзгертулер мен толықтыруларға ұшырады. 2014 жылғы 4 шілдеде қабылданған қылмыстық процестік кодекстің 29-бабында, сотта істі қараудың жариялылығы қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін айқындайтын қылмыстық процестің қағидасы ретінде бекітілген. Аталған жариялылық қағидасында, барлық соттар мен барлық сот сатыларындағы қылмыстық істерді талқылаудың ашық жүргізілуі міндеттелген (ҚР ҚПК 29-б. 1-бөлімі). Қылмыстық сот ісін жүргізудегі жариялылық қағидасының маңыздылығы сот барлық істерді ашық сот мәжілісінде халықтың қатысуымен қарастыруында. Яғни, кез келген 16 жасқа толған есі дұрыс азамат сот мәжіліс залына еркін кіріп, сот тергеуіне қатыса алады. (ҚР ҚПК 345-б. 5-бөлімі) ҚР ҚПК бұл қағидасы қылмыстық сот ісін жүргізуде демократиялық және жариялылық бастамасын күшейтуге арналған деуге болады.

Тергеу органдарымен ұсынылған істің барлық құжаттарын сотта ашық қарау барысында сот қарауына қатысушы азаматтардың қарастырылған істің мән-жайы туралы өз ойларын білдіріп, іс жүргізудің әділдігі мен оның қорытындысына баға беру арқылы қылмыстық сот ісін жүргізу туралы оң қоғамдық ой-пікір қалыптастыруына ықпалын тигізері анық. Оның үстіне жариялы іс жүргізу азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделеріне кепілдікті бекітіп қана қоймай, соттардың жауапкершіліктерін арттырары сөзсіз.

Сот талқылауының ашықтығы мен жариялылық түсініктерінің ортақтастығы болғанымен, олар біріне бірі ұқсас емес. Өйткені ашықтық ол, барлық азаматтарға қылмыстық процес барысына жол ашып әрбіреуінің сот мәжіліс залына кіріп онда істі тыңдау жүргізу барысында қатысуын айтамыз. Ал, жариялылық болса аса кең түсінікті қамтып, іс жүргізу барысына тек жол ашып қана қоймай, сонымен қатар азаматтардың қылмыстық процес пен оның қорытындыларын талқылауға, яғни көпшілік өз ойларын білдіруге және сот пен құқық қорғау орган қызметкерлерінің қызметіне баға берулеріне мүмкіндік береді. Сот өндірісінің жариялылық мазмұнының басты элементі болып, ашық сот талқылауы табылады. Ашық сот талқылауынан бөлек жариялылық мазмұнына басқада элементтер кіреді. Осы элементтер қылмыстық сот өндірісімен азаматтардың танысуға және талқылауға жол береді. Оған соттың үкімі және іс бойынша қабылданған қаулылар барлық жағдайларда көпшілік алдында жарияланады, тек жабық сот отырысында қаралған істер бойынша үкімнің кіріспе және қарар бөліктері ғана көпшілік алдында жария етілетіндігін айта кетсек болады (ҚР ҚПК 29-б. 3б). Қылмыстық процестің жариялылығы іс жүргізуге қатысушы барлық адамдардың заң талаптары мен өздеріне жүктелген міндеттерін адал орындауларына, заңдар мен әділ соттардың беделінің көтерілуіне ықпалын тигізеді. Заңның сақталмауы, адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы, тек жариялылық қағидасын дұрыс қолдану барысында айқын көрінеді. Сол себепті жариялылық заңдылық пен жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге кепіл болады.

Тәуелсіз елімізде орын алған бәсекелестік бастамаларындағы жариялылық белгілерін сотта істі қарауда ғана емес, қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысында қолдануға бағытталған құқықтық шаралар жүргізіліп жатыр. Осыған байланысты қылмыстық процестің сотқа дейінгі сатысында жариялылық қағидасының қаншалықты қолданылатындығы туралы сұрақтар туындайды. Қылмыстық процестің жариялылық қағидаларының талаптарына сәйкес, заңмен қорғалуды құрайтын құпия мәліметтерді сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында қолдану мүмкіншіліктеріне қатысты туындайтын сұрақтарға осы жұмыс шеңберінде жауап берсек дейміз.

Біздің қылмыстық процес қызметі конституциялық талаптарды қатаң сақтай отырып іске асырылуы қажет. Осы тұрғыда мемлекет пен әр азаматтың мүдделерін қорғауды қамтамасыз етудің негізгі кепілі заңдылық, айыпталушының қорғалу құқығы, іс жүргізудің ашықтығы мен жариялылығы және т.б.

Аталған ғылыми жұмыста біз жоғарыда айтылғандардың бірі – қылмыстық процестің жариялылығын талдап көрелік. Біздің ойымызша, қылмыстық процестің жариялылық қағидасы тек сотта істі қарау барысында ғана емес, сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатыларында да іске асырылуы тиіс. Осыған байланысты жариялылықты мемлекеттік басқару мен билік органдарының тиімді жұмыс жасауына халықтың сынауы мен ашық бақылау жүргізуі деп түсінеміз. Сол себепті мемлекеттік қызметтің барлық сатыларында жариялылықты кеңейтіп, көпшілік пікірімен танысып және санасып, туындаған мәселелерді жұрт алдында талқылауды қолданысқа енгізу қажет деп есептейміз.

А.Ф. Конидің айтқанын айтпай кетуге болмайды, себебі ол, «жариялылық – бұл әділдіктің түбірлік бастамасы» [9, 33-34 б.] – деп көрсеткен. Біз осы айтылғандармен келісе келе, жариялылық жағдайында заңсыздық, әділетсіздік, зорлық-зомбылық, қиянаттылыққа жол берілмейді және сот пен құқық қорғау органдарына деген халықтың сенімін одан әрі арттыратынына толық сенеміз. Алайда жариялылық тек қағаз бетінде қалдырылып, не болмаса сөзбен айтылып қана қоймай, ол үнемі әрекетте болуы қажет. Егер жариялылық үнемі әрекетте болатын болса, онда іс жүргізуге қатысушылардың барлығы заң талаптарын және өз міндеттерін адал орындайтындарына кепілдік береміз. Бұл дегеніңіз азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын, заңдар мен әділ соттардың беделінің көтерілуін қамтамасыз етеді. Бір сөзбен айтқанда жариялылық, әділдік пен шындықтың айнасы деп есептейміз.

Себебі, жариялылық жарығымен заңның сақталмауы, адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуы анық көрінеді. Соның салдарынан

жариялылық, заңдылық пен жеке тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуге кепіл болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыз. Алматы, «ЮРИСТ» баспасы (соңғы өзгертулері мен толықтыруларымен).
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілде. Алматы, «Норма-К» баспасы.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы №858 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасы.
4. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. Т.1. СПб, 1996.
5. Случевский В.К. Учебник русского уголовного процесса. Судостроительство-судопроизводство. Цит. по: Хрестоматия по уголовному процессу России. Автор-составитель-Куцова Э.Ф. М, 1999.
6. Чельцов-Бebutov М.А. Курс уголовно-процессуального права. Санкт-Петербург. 1995г.
7. Макарова З.В. Гласность в уголовном процессе. Челябинск, ЧГТУ. 1993.
8. Юридический энциклопедический словарь. Под. Ред. А.Я.Сухарева. М., 1984.
9. Петрухин И.Л. Гласность судопроизводства. Конституционные основы правосудия в СССР. под. ред. В.Я. Сазитского. М., 1981.
10. Шушанишвили А.А. Гласность в советском уголовном судопроизводстве. Тбилиси, 1969.
11. Резолюция XIX всесоюзной конференции КПСС. - М., 1986.
12. Кони А.Ф. Собрание сочинений. М., 1967.

Турганов О.А.

НЕСОБЛЮДЕНИЕ И НАРУШЕНИЕ ЗАКОНА ПРОЯВЛЯЕТСЯ ТОЛЬКО СВЕТОМ ГЛАСНОСТИ

В научной работе автор рассматривает вопросы, касающиеся принципа гласности в уголовном процессе. Несмотря на общность понятий открытости и гласности судебного разбирательства они не похожи друг на друга. Так как открытость позволяет всем гражданам участвовать в судебном процессе, а гласность - охватывает более широкое понимание уголовного процесса и позволяет гражданам обсуждать уголовный процесс и его итоги, публично выражать свое мнение и давать оценку деятельности сотрудников суда и правоохранительных органов.

Автор считает что, соблюдение прав и законных интересов граждан, повышение авторитета законов и справедливых судов обеспечивает только принцип гласности. Одним словом, гласность считает тенью справедливости.

Turganov O.A.

NON-COMPLIANCE AND VIOLATION OF THE LAW IS MANIFESTED ONLY BY THE LIGHT OF PUBLICITY

In his scientific work, the author examines issues related to the principle of transparency in criminal proceedings. Despite the commonality of the concepts of openness and transparency of judicial proceedings, they do not resemble each other. Since openness allows all citizens to participate in the judicial process, and transparency covers a broader understanding of the criminal process and allows citizens to discuss the criminal process and its results, publicly express their opinions and evaluate the activities of court and law enforcement officials.

The author believes that only the principle of transparency ensures respect for the rights and legitimate interests of citizens, increasing the authority of laws and fair courts. In short, glasnost considers it a shadow of justice.

Тарасова О.Е.,

к.ф.н, доцент, Казанский филиал Российского государственного университета
правосудия

Город Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация

oet72@mail.ru

Николаева Е.А.,

к.ю.н., доцент, Хакасский государственный университет им Н.Ф. Катанова
Город Абакан, Республика Хакасия, Российская Федерация, katrimm@yandex.ru

КВАЛИФИКАЦИЯ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В работе рассмотрена проблема квалификации некоммерческих организаций. Авторы, исследуя организационно-правовые формы некоммерческих организаций, предлагают собственную квалификацию.

На современном этапе невозможно себе представить развитие государства и гражданского общества без активно развивающегося неправительственного сектора, включающего в себя как коммерческие, так и некоммерческие организации различных форм [3, с. 132]. Для более успешного развития данной сферы требуется четкая регламентация деятельности некоммерческого сектора экономики и социальной сферы, в то же время в данной области правового регулирования имеются трудности. В первую очередь большинство ученых выделяют проблемы, связанные с наличием множественности организационно-правовых форм некоммерческих организаций в современном российском государстве. ГК РФ утвердил так называемый «закрытый перечень» организационно-правовых форм некоммерческих организаций, что по мнению законодателя должно было помочь избежать процесса дублирования и повторения разных форм друг друга, так как на практике образование новых форм некоммерческих организаций выглядело до недавнего времени как разновидность корпоративного объединения. В то же время данная проблема не разрешилась. На сегодняшний день ученые насчитывают около 28 разных форм некоммерческих организаций, тогда как ГК РФ определил лишь 15 (ст. 50 ГК РФ).

Многообразие организационно-правовых форм некоммерческих организаций связано с тем, что законодатель устанавливает разные сферы, где может осуществляться деятельность некоммерческих организаций; разрешает различные виды деятельности; устанавливает различные формы взаимодействия с государственными структурами; предусматривает разные источники доход некоммерческих организаций. В результате на сегодняшний день все некоммерческие организации можно классифицировать по следующим критериям – по форме собственности; по степени участия государства; по организационно-правовой форме; по масштабу деятельности (региональные, международные и т.д.); по наличию членства или его отсутствия; по специфике учредительных документов; по правам на имущество; по сферам и видам деятельности; по источникам доходов и расходов; по форме взаимодействия друг с другом; по объектам деятельности; по опыту использования каналов информации.

Большинство исследователей об организационно-правовых формах некоммерческих организаций говорят, что «принятие специальных законов привело к неоправданному увеличению количества форм, видов, типов некоммерческих организаций, и сложившееся многообразие не представляет собой единой системы. Принципы организации и деятельности некоммерческих организаций оказываются настолько разнородными, что невозможно выделить для них единые квалифицирующие признаки» [1, с. 186]. Мы согласны с мнением, что такое многообразие форм некоммерческих организации объясняется тем, что их правовой статус регулируется множественностью действующих законодательных актов не всегда во всем

соответствующих друг другу, а иногда и базовому нормативному правовому акту Гражданскому кодексу РФ. Так же ученые отмечают несовершенство и самих гражданско-правовых норм, которые отличаются низкой юридической техникой и неэффективностью в практическом применении. На наш взгляд, данную ситуацию усугубил принятый ФЗ «О некоммерческих организациях», который не совсем эффективный закон в данной области. Базовым регламентирующим правовым актом определяющий организационно-правовые формы некоммерческих организаций должен быть ГК РФ. Именно он должен закладывать основу для целостной системы некоммерческих организаций, в основе которой при выделении различных форм некоммерческих организаций должен лежать критерий исходящий из основных признаков некоммерческой организации как юридического лица – исключение получения прибыли как цели; распределение прибыли между участниками, а не направление ее на достижение поставленных уставом цели.

На наш взгляд, законодатель учитывая указанные основополагающие признаки должен учитывать и сферу деятельности некоммерческих организаций. Организации, которые создаются с целью достижения социальной гармонии, действуют ради снижения социальной напряженности, направлены на повышения качества жизни человека, удовлетворения духовных, культурных, нематериальных потребностей должны быть выделены в отдельную группу именно базовым законом в данной сфере Гражданским кодексом РФ. Зачастую в научных исследования данные организации называют социально-ориентированные некоммерческие организации. Так же в ФЗ «О некоммерческих организациях» законодатель прибегает к данному термину, когда устанавливаются нормы регламентирующие поддержку социально-ориентированных некоммерческих организаций со стороны государственных органов власти и муниципалитета (ст. 31.1), но при этом не дает разъяснения данного понятия лишь указывает на виды деятельности при осуществлении которых организации могут считаться социально-ориентированными.

Для организаций данной группы необходимо выработать единую концепцию финансовой, имущественной, информационной и консультационной поддержки. Государственная политика в данном направлении нам видится следующим образом:

- активное вовлечение социально-ориентированных некоммерческих организаций к реализации национальных проектов в сфере культуры, образования, науки, здравоохранения и т.д.;

- расширение мер поддержки социально-ориентированным некоммерческим организациям идентичным мерам поддержки субъектов малого и среднего бизнеса. В данном направлении Россия уже имеет опыт. Так, в период пандемии 2020г. Правительство РФ предоставило льготы не только коммерческому сектору, но и «турьему сектору экономике» в виде отсрочки по уплате страховых взносов, введения мониторинга на взыскание долгов и т.д.;

- создание фондов целевого капитала некоммерческих организаций. На сегодняшний день действует ФЗ «О порядке формирования и использования целевого капитала некоммерческих организаций», который позволил создать фонды целевого капитала. Данные фонды своего рода «подушка безропотности» для некоммерческих организаций, так как организация в случае ликвидации или реорганизации гарантированно получит деньги фонда. Так же создание фонда целевого капитала будет способствовать обеспечению частичной независимости таких организации от разовых пожертвований, проектов и иных добровольных нерегулярных поступлений, а также обеспечивает в будущем финансовую стабильность некоммерческой организации посредством получения гарантированного дохода.

Вторую группу некоммерческих организаций должны составить организации, которые занимают как бы промежуточное звено между некоммерческим и коммерческим сектором. Часть некоммерческих организаций вправе заниматься предпринимательской деятельностью, т.е. деятельностью, приносящей прибыль, а в случае ликвидации организации ее учредители могут получить часть имущества. Соответственно чисто отнести их к некоммерческому сектору нельзя. Данные выводы не

случайны. В самом ГК РФ сказано, что некоммерческие организации вправе заниматься деятельностью, приносящей доход, но «лишь постольку, поскольку это служит достижению целей, ради которых они созданы, и если это соответствует таким целям» (ст. 50 ГК РФ). Заметим, что ст. 50 ГК РФ не содержит терминологию, прямо указывающую на коммерческий характер данной деятельности, а употребляется словосочетание «деятельность, приносящая доход». Легального разъяснения как понимать «деятельность, приносящая доход» нет и тем самым, законодатель уходит от решения вопроса наделяются ли некоммерческие организации частью прав коммерческих организаций. Но если мы обратимся к ФЗ «О некоммерческих организациях», то увидим, что п. 2 ст. 24 прямо говорит о возможности заниматься именно коммерческой деятельностью или деятельностью приносящей доход хотя и с оговоркой «поскольку это служит достижению целей, ради которых она создана» (ст. 24). Более того, что бы некоммерческие организации были полноценными участниками гражданского оборота, отвечающие всем требованиям законодательства, дополнительные нормы устанавливают требования получения лицензии на отдельные виды деятельности. Все вышеуказанное позволяет сделать вывод, что часть некоммерческих организаций все же занимаются предпринимательской деятельностью и отчасти относятся к коммерческому сектору [2, с. 73].

Отдельные некоммерческие организации являются участниками гражданского оборота. Их деятельность можно назвать коммерческой при этом разделить на активную (получение дохода от реализации услуг, работ, товаров) и пассивную (получение дохода от размещения средств на депозитных счетах от ценных бумаг, акций и т.д.). Но не следует забывать, что в некоммерческие организации не имеют право делить прибыль между всеми участниками, что разрешено коммерческим организациям и что является их целью создания. Так же некоммерческим организациям запрещено в отличие от коммерческих принимать участие в отдельных обязательствах; некоммерческая организация не может брать на себя доверительное управление (ст. 1015 ГК РФ).

В российском государстве на сегодняшний день складывается собственная модель допустимости (возможности) осуществления некоммерческими организациями предпринимательской деятельности. И в данной ситуации важно, чтобы законодательство имело четкие предписания относительно разграничения предпринимательской и некоммерческой деятельности. Поэтому считаем, что ГК РФ должен содержать норму с формулировкой понятия «деятельность, приносящая доход» применительно именно к некоммерческим организациям. Данное понятие должно звучать так, чтобы не была нарушена сама правовая сущность некоммерческих организаций, не противоречила бы социально-правовой направленности «третьего сектора экономики». Понятие должно содержать в себе такие отличительные характеристики – предпринимательская деятельность является второстепенной деятельностью организации; суть предпринимательской деятельности должна быть отражена в учредительных документах некоммерческой организации; деятельность, приносящая доход организациям, должна соответствовать целям, указанным в учредительных документах, вернее она должна служить этим целям; как и любая предпринимательская деятельность, деятельность приносящая доход некоммерческим организациям является экономической деятельностью для которой характерен рискованный характер; на полученную прибыль устанавливается запрет распределение между учредителями (участниками).

Учитывая указанные основополагающие признаки коммерческой деятельности некоммерческих организаций, считаем что п. 4 ст. 50 ГК РФ должен звучать в следующей редакции: «Некоммерческие организации могут осуществлять приносящую доход деятельность, если это предусмотрено их уставами, лишь постольку, поскольку это служит достижению целей, ради которых они созданы, и если это соответствует таким целям. Под деятельностью некоммерческих организаций, приносящей доход понимать экономическую деятельность, носящую вспомогательный характер в соответствии с учредительными документами и от осуществления которой не распределяется полученная прибыль». Соответствующие поправки следует внести и в

ФЗ «О некоммерческой деятельности». Ст. 24 должна содержать положения, что предпринимательская деятельность некоммерческих организаций в виде деятельности, приносящей доход, является второстепенной и полученная прибыль не может распределяться между учредителями (участниками) организации.

Подводя итог выше сказанному, хотелось бы отметить, что наличие существующих проблем, связанных с правовым регулированием деятельности некоммерческих организаций, сказывается на востребованности данного института гражданского общества среди населения. Некоммерческие организации не должны рассматриваться населением как способ ухода от обязательств коммерческого субъекта. Некоммерческий сектор должен восприниматься как сфера реализации нематериальных потребностей человека действительно решающий проблемы в данном направлении, а для этого следует совершенствовать законодательную базу.

Список использованных источников:

1. Грищенко А.В. Некоммерческие организации в России: анализ современного состояния законодательства // Некоммерческие организации в России. – 2014. – № 1. – С. 186-188.

2. Звездина Т. М. К вопросу о соотношении понятий предпринимательской и приносящей доход деятельности некоммерческих организаций // Бизнес, менеджмент и право. – 2014. – № 2 (30). – С. 72-75.

3. Николаева Е. А. Проблемы правового регулирования индивидуального предпринимательства / Е. А. Николаева, О. Е. Тарасова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 10-3(60). – С. 132-134.

Тарасова О.Е., Николаева Е.А., КВАЛИФИКАЦИЯ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В работе рассмотрена проблема квалификации некоммерческих организаций. Авторы, исследуя организационно-правовые формы некоммерческих организаций, предлагают собственную квалификацию.

Tarasova O.E., Nikolaeva E.A., QUALIFICATION OF NON-PROFIT ORGANIZATIONS: PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM

The paper considers the problem of qualification of non-profit organizations. The authors, exploring the organizational and legal forms of non-profit organizations, offer their own qualifications.

УДК 340.11

Шведчикова Е.В.
старший преподаватель
leena_vik@mail.ru

ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова, город Абакан,
Российская Федерация

О РОЛИ ПРАВОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРАВОВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья посвящена рассмотрению понятия, источников правовой информации в современных информационных обществах, рассмотрению понятия информационно-

правовое воздействие. Дается характеристика роли правовой информации в процессе правового воздействия.

В условиях развития информационного общества и прогрессирующего развития современных технологий, новых форм социальной коммуникации, важно отметить возрастающую роль информации в целом и правовой информации в частности в процессе правового регулирования. В указанных условиях вопрос о формах правового воздействия в современном обществе представляется весьма актуальным.

Правовое воздействие на человека осуществляется в двух направлениях:

Во-первых, правовые нормы показывают позицию, государства относительно разрешённого, необходимого или запрещённого поведения;

Во-вторых, при помощи права реализуется усвоение обществом его ценностей, переходящих из поколения в поколение. Такое направление характеризуется как ценностно-ориентационное.

В целом, правовое воздействие сводится к информативной и воспитательной роли права, усилить которую по мнению современных теоретиков права могут пропаганда правовых знаний, система обширного юридического образования [5, с.172].

Учитывая особенности действия права в условиях информационного общества, Р.Р. Палеха предлагает рассматривать в качестве специфической формы правового воздействия «информационно-психологическое воздействие» [6, с.216]. Данная форма показывает особую связь правового воздействия с правовой информацией и психологией правового поведения. Так как правовая психология наряду с правовой идеологией, являются элементами правового сознания, есть основания утверждать, что правовая информация способна влиять на эмоциональные и поведенческие, а также на иные компоненты правового сознания [7, с.53]. Следовательно, при рассмотрении воздействия правовой информации, а не информации в целом, в процессе правового воздействия, можно использовать термин «информационно-правовое воздействие».

Правовая система современного общества, следовательно, основана на создании, демонстрации и обмене правовой информацией. Значение и роль правового воздействия состоит в том, что правовая информация, осознанная участником правоотношений, определяет характер и сущность поведения субъекта. Главное предназначение правовой информации по мнению В.А. Вешниковой состоит в направлении поведения субъектов в известных границах и нормирование их поступков [2, с.164].

Важным представляется определение понятия правовой информации. Л.Н. Берг определяет правовую информацию как сведения и иные данные, содержащиеся в правовых актах, справочных и научных материалах, а также сведения правового характера, создаваемые и передаваемые субъектами правоотношений в ходе взаимодействия [1, с.37]. Одной из важнейших особенностей правовой информации, действующей в условиях правового воздействия на общественные отношения, является ее присутствие во всех элементах правового воздействия.

Исходя из вышеизложенного, информационно-правовое воздействие может быть рассмотрено как специфическая форма правового воздействия, представляющая собой процесс влияния правовой информации на общественные отношения через правосознание. Целью такого влияния может являться упорядочение общественных отношений, их охрана и развитие в условиях социального прогресса.

Следует выделить следующие признаки информационно-правового воздействия:

- специфическая форма правового воздействия;
- особый путь реализации, посредством влияния правовой информации на общественные отношения;
- направленность на правосознание, посредством которого оказывается влияние на поведение субъектов права и появляющиеся между ними отношения;
- наличие особой цели, состоящей в упорядочении, охране и развитии общественных отношений в условиях социального прогресса.

Указанная цель правового воздействия, определенная теоретиками российского права (Алексеев С), в качестве специально-юридической формы правового воздействия, может быть признана обязательной и для информационно-правового воздействия, так как лишь эта цель может служить критерием для разграничения информационно-правового воздействия и дезинформации, а также политической рекламы и иных форм политической пропаганды. По мнению Е.В. Крюковой [3, с.1403] и А.Л. Селениной[4, с.68], указанные формы преследуют совершенно не правовые, а политические цели. В процессе дезинформации применяется недостоверная (модифицированная или сфальсифицированная) информация о праве или неполная правовая информация, сопровождаемая комментариями, искажающими правовой смысл первоисточников, намеренно умалчивая об их полном содержании.

Среди форм информационно-правового воздействия выделяют:

- прямое информационно-правовое воздействие – это передача правовой информации, являющейся первоисточником норм права и актов реализации права (тексты нормативно-правовых актов, нормативных договоров, судебных решений и т.д.). Задачей данной формы является транслирование нормативной и официальной ненормативной правовой информации, оказывающей непосредственное регулирующее воздействие на общественные отношения. Прямое информационно-правовое воздействие реализуется на завершающей стадии правотворческого или правореализационного процессов, и выражается в обнародовании соответствующих источников права или размещением правореализационных актов;

- опосредованное информационно-правовое воздействие, характеризуется тем, что правовая информация поступает не из первоисточников, а из научных и научно-практических комментариев, учебной литературы или научных исследований, то есть информационно-правовое воздействие реализуется посредством ненормативной неофициальной правовой информации.

Актуален вопрос рассмотрения понятия источник правовой информации, рассматриваемый как форма внешнего представления правовой информации. Принято прежде всего классифицировать их на государственные и негосударственные. Важно отметить, что в условиях развития информационного общества, наибольшее оперативное воздействие безусловно оказывают источники правовой информации, размещаемые с применением информационных технологий, так как они расширяют возможности поиска и применения этой информации.

Источниками правовой информации являются не только официальные тексты нормативно-правовых актов, но и акты реализации права и правоприменительные акты. Она передаётся и преобразуется субъектами правовой деятельности. Правовая информация, в зависимости от её источника, может быть:

- официальная;
- информация индивидуально-правового характера, имеющая юридическое значение;
- неофициальная информация.

На всех стадиях правового воздействия, начиная от процесса образования права и заканчивая правоприменением, правовая информация оказывает непосредственное воздействие на сознание субъектов правоотношений и способствует формированию их правомерного поведения.

В целом, правовое воздействие направлено на многообразные общественные отношения, а также действия, выражающие волю субъектов их осуществляющих стремящихся к удовлетворению социальных и индивидуальных потребностей, и индивидуальных интересов, на основе правовых норм.

Таким образом, особая роль правовой информации состоит в направлении и упорядочении поведения участников общественных отношений. Эффективность правовой информации зависит от многообразия источников ее доведения до сознания субъектов права.

Список использованных источников:

- 1.Берг, Л.Н. Теория права: правовое воздействие и правовое регулирование: учебник для вузов / Л.Н. Берг, Е.А. Березина. – Москва: Юрайт, 2024. – 393 с
- 2.Вешникова, Н.А. Ценность и избыточность правовой информации: вопросы теории и практики / Н.А. Вешникова, Д.И. Корнеева // Перспективные научные исследования: опыт, проблемы и перспективы развития. – 2020. – № 5. – С. 162-167.
- 3.Крюкова, Е.В. Политическая реклама как искусство информационно-психологического воздействия / Е.В. Крюкова // Вопросы политологии. – 2019. – № 7. – С. 1406-1411.
- 4.Селенина, А.Л. Приемы информационно-психологического воздействия, реализуемые в пропагандистских целях / А.Л. Селенина // Энигма. – 2020. – № 17-2. – С. 62-74.
- 5.Морозова, Л.А. Теория государства и права: учебник / Л.А. Морозова. – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2024. – 464 с.
- 6.Палеха, Р.Р. К вопросу о формах правового воздействия / Р.Р. Палеха // Право и государство: теория и практика. – 2021. – № 3. – С. 215-218.
7. Хахимов, И.А. Основные элементы структуры правосознания / И.А. Хахимов // Труды Института государства и права Российской академии наук. – 2021. – № 4. – С. 41-62.

Шведчикова Е.В.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЫҚПАЛ ЕТУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АҚПАРАТТЫҢ РӨЛІ ТУРАЛЫ

Мақала қазіргі ақпараттық қоғамдардағы құқықтық ақпарат көздерін, тұжырымдаманы қарастыруға, ақпараттық-құқықтық әсер ету ұғымын қарастыруға арналған. Құқықтық ықпал ету процесінде Құқықтық ақпараттың рөліне сипаттама беріледі

Shvedchikova E.V.

ON THE ROLE OF LEGAL INFORMATION IN THE PROCESS OF LEGAL INFLUENCE IN MODERN SOCIETY

The article is devoted to the consideration of the concept of sources of legal information in modern information societies, the consideration of the concept of information and legal impact. The role of legal information in the process of legal influence is characterized.

УДК 340.11

Шведчикова Е.В.

старший преподаватель

leena_vik@mail.ru

Клиндукова Т.В.

Студентка

klindukova@mail.ru

ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова, город
Абакан, Российская Федерация

**РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА КОМПЕНСАЦИИ
МОРАЛЬНОГО ВРЕДА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ)**

В статье рассматривается история развития института моральной компенсации с древнейших времен. Дается характеристика основных этапов и особенностей развития данного института с момента образования Древнерусского государства и до настоящего времени.

Для полного изучения компенсации морального вреда в России обратимся к истории. Институт компенсации морального вреда имеет свои глубокие исторические корни несмотря на то, что в законодательстве он закреплен совсем недавно. Уделять внимание компенсации причиненного нематериального вреда начали еще в Древнем Риме. Например, законы XII таблиц выделяли причины таких компенсаций за личные оскорбления: в результате членовредительства, тяжкого телесного повреждения и при любом другом личном оскорблении. Изначально суд мог назначить за ущерб конкретное вознаграждение, установленное в нормах римского права. Также была предусмотрена дифференциация размеров компенсации в зависимости от видов преступлений и классового положения людей: посягательства на личность, подразделяемые на три степени.

К первой самой тяжелой степени относили членовредительство, влекущее мщение по принципу талиона при условии отсутствия между сторонами добровольного соглашения (примирения); ко второй степени отнесены другие, не столь тяжкие, ранения, за нанесение которых мщение запрещено, а обидчик подвергается обязательному штрафу в 300 ассов, если пострадал свободный человек, и 150 ассов, если ранение причинено рабу; к третьей степени отнесена иная, но все же физическая, обида (побои без сильных ранений, оскорбительные удары и т.п.), за что обидчик подлежит штрафу в размере 25 ассов. Прежде всего это воровство. В случае поимки вора на месте преступления он попадал в положение приговоренного должника, то есть имел возможность откупиться в течение 60 дней. Однако из-за отсутствия таксации пени он при этом находился в полной зависимости от обокраденного, который мог потребовать от вора искомого. Следующее деяние — это повреждение или уничтожение чужих вещей. При совершении подобных деяний предусмотрен общий иск, который также связан выплатой штрафа, например, за порубку чужих деревьев полагается специальная ответственность - 25 ассов за каждое срубленное дерево [1]. Вышеизложенное позволяет сделать вывод о том, что еще в Древнем Риме начал зарождаться институт моральной компенсации.

В истории российского государства становление института компенсации морального вреда началось еще в X веке, примером могут служить заключенные в 911 г. и 945 г. Договоры русских князей Олега Игоря с греками. Положения этих договоров устанавливают ряд прав, которые хотя и косвенно, но уже можно отнести по своей правовой природе к нормам, направленным на взыскание компенсации морального вреда. Например, право родственников погибшего получить в качестве компенсации имущество его убийцы, а в случае его побега, если у убийцы нет имущества в собственности, то поиски продолжались до поимки, и применялся смертный приговор. Так же в договорах было упомянуто право на денежное возмещение в случае совершения имущественных преступлений либо нанесения телесных повреждений. Самой главной проблемой, связанной с функционированием данного института в рассматриваемый период, была неграмотность населения, пострадавшие просто не знали о таких правах [2].

Следующий этап становления данного института относится к периоду XI века, а именно – к периоду «Русской правды». Во второй части, статьи 25 говорится, если кого ударит батоном, или чашей, или рогом, или тыльной стороной оружия, то 12 гривен. Или статья 27 - если посечет руку, и отпадет рука или усохнет, или нога, или глаз или нос повредит, то полувиры 20 гривен, а пострадавшему за увечье 10 гривен. Содержание данных статей «Русской Правды» составляет развитие практики взимания моральной компенсации, нормы представляли собой четко выраженную в валюте сумму компенсации за оскорбление, унижение или телесные повреждения.

Действительно существенным этапом развития данного института можно назвать отдельный раздел Соборного Уложения 1649 года, в котором оскорблениям было уделено огромное внимание, в нем закреплены нормы в отношении определенного круга лиц, должностных и духовных, что и явилось новым витком в развитии института компенсации морального вреда. Так как в статьях 667–669 было предусмотрено взыскание с виновного лица в пользу пострадавшей стороны от причиненной обиды или оскорбления особого платежа. Сумма данного платежа была строго фиксированной и составляла от 1 до 50 рублей. То есть в этих статьях прописывались правила взыскания за бесчестие, которые просуществовали до XIX века. Статья 678 возлагала обязанность, в случае постановления неправосудного приговора, возместить неправильно осужденному лицу понесенный им материальный ущерб, а также компенсировать ему определенную сумму денег, предусмотренную в законе. Изложенное позволяет сделать вывод, о появлении нового основания компенсации причиненного вреда, в случае сотворения несправедливости. А это значит, что, вред, подлежащий компенсации, рассматривался уже не только в виде вреда имущественного характера, но и неимущественного характера.

Особое развитие данный институт получил в дореволюционный период. Статья 2626 Гражданского уложения 1910 года, предусматривала финансовую ответственность по справедливому усмотрению, в случае причинения телесного вреда или лишения свободы, несмотря на то что потерпевший мог и не понести имущественных убытков (нравственный вред). При этом именно в этот период появилось множество теорий, отрицающих практическую значимость института моральной компенсации. Г. Ф. Шершеневич отмечал, что личное оскорбление не допускает никакой материальной оценки, так как причиняется нравственный, а не имущественный вред [3]. П. Н. Гуссаковский отмечал, что “вознаграждение” за нравственный вред – это немислимо [4]. Так как путём денежного возмещения можно лишь увеличить имущественное благосостояние потерпевшего, но невозможно вычеркнуть из жизни те страдания, которые он получил. И такого рода мнений было очень много, все они сводились к тому, что, безнравственно и аморально законодательно устанавливать денежное возмещение морального вреда.

Несмотря на не большое число сторонников развития института возмещения морального, нравственного вреда, их позиция не только доказала свой прогрессивный характер, но уже на тот период времени была подкреплена реалиями развития гражданского права. В том была огромная заслуга С. А. Беляцкина, который доказал, что имущественная прибыль, полученная как возмещение за совершенный проступок может пойти только на благо обществу, особенно людям, находящимся внизу социальной лестницы [5]. В том числе он доказал и то, что финансовое возмещение — это не аморально и не унижительно, так как обращение за взысканием морального вреда не является обязанностью, а правом пострадавшего. Поэтому правоведы указанного периода пришли к выводу, что лучше будет правовая система неполная и несовершенная, чем никакая.

Право на возмещение морального вреда впервые было отражено в Законе СССР «О печати и средствах массовой информации» от 12.06.1990 г. В нем также появилось определение морального вреда, рассматриваемого как физические и нравственные страдания. Моральный вред - физические или нравственные страдания гражданина, полученные им в следствии нарушения его личных неимущественных прав либо в случае посягательства на его нематериальные блага, и иные случаи, установленные законом [6]. В 1917 г. был разработан законопроект «Об обязательственном праве, который предусматривал возможность компенсации нравственного вреда, причиненного нанесением телесных повреждений, при лишении свободы, даже если потерпевший не понес убытков, в случай неисполнения должником своих обязательств при наличии умысла или грубой неосторожности.

Однако в связи с революционными событиями 1917 г. законопроект, как и Гражданское уложение, так и не приобрел юридической силы, так как согласно

представлений советских правоведов указанного периода достоинство гражданина Советского союза не могло просто оплачиваться.

В настоящее время регулирование вопроса о компенсации морального вреда в российском праве осуществляется посредством целого ряда нормативно-правовых актов. Многообразие положений в этих актах объясняется тщательной и детальной правотворческой деятельностью, осуществляемой на основе исторического опыта. Тем не менее, ряд вопросов до сих пор остаются нерешенным и требует внимания законодателя.

Список использованных источников:

1.Берг, Л.Н. Теория права: правовое воздействие и правовое регулирование: учебник для вузов / Л.Н. Берг, Е.А. Березина. – Москва: Юрайт, 2024. – 393 с

2.Вешникова, Н.А. Ценность и избыточность правовой информации: вопросы теории и практики / Н.А. Вешникова, Д.И. Корнеева // Перспективные научные исследования: опыт, проблемы и перспективы развития. – 2020. – № 5. – С. 162-167.

3.Крюкова, Е.В. Политическая реклама как искусство информационно-психологического воздействия / Е.В. Крюкова // Вопросы политологии. – 2019. – № 7. – С. 1406-1411.

4.Селенина, А.Л. Приемы информационно-психологического воздействия, реализуемые в пропагандистских целях / А.Л. Селенина // Энигма. – 2020. – № 17-2. – С. 62-74.

5.Морозова, Л.А. Теория государства и права: учебник / Л.А. Морозова. – 6-е изд., перераб. и доп. – Москва: Норма: ИНФРА-М, 2024. – 464 с.

6.Палеха, Р.Р. К вопросу о формах правового воздействия / Р.Р. Палеха // Право и государство: теория и практика. – 2021. – № 3. – С. 215-218.

7. Хакимов, И.А. Основные элементы структуры правосознания / И.А. Хакимов // Труды Института государства и права Российской академии наук. – 2021. – № 4. – С. 41-62.

Шведчикова Е.В., Клиндукова Т. В.

ӨТЕМАҚЫ ИНСТИТУТЫН ДАМУЫ МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯН (ТАРИХИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТ)

Мақалада ежелгі дәуірден бастап моральдық өтемақы институтының даму тарихы қарастырылған. Бұл институттың дамуының негізгі кезеңдері мен ерекшеліктеріне ескі орыс мемлекеті құрылған сәттен бастап қазіргі уақытқа дейін сипаттама беріледі. Өтемақыны толық зерттеу үшін

Shvedchikova E.V., Klindukova T.V.

DEVELOPMENT OF THE COMPENSATION INSTITUTE MORAL DAMAGE (HISTORICAL AND LEGAL ASPECT)

The article examines the history of the development of the institute of moral compensation since ancient times. The characteristics of the main stages and features of the development of this institution from the moment of the formation of the Ancient Russian state to the present are given. For a full study of compensation

ӘОК 351.9

Қызылов М. А.

заң ғылымдарының кандидаты, профессор. Облыстық сот департаментінің басшысы,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы, mirlan_kz@mail.ru

Серімов Е.Е.

заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Нургаева Д.Б.

заң ғылымдарының магистрі

Академия «Bolashaq». Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ЖЕРГІЛІКТІ АТҚАРУШЫ ЖӘНЕ ТІЛДЕРДІ ДАМУ САЛАСЫНДАҒЫ УӘКІЛЕТТІ ОРГАНДАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК ЖАЗА ҚОЛДАНУ ТӘРТІБІ ТУРАЛЫ

Мақалада Қазақстан Республикасының ӘҚБтК тіл туралы заңнамасын бұзғаны үшін жауаптылықты белгілейтін баптарға түсіндірме және әкімшілік-юрисдикциялық өкілеттікке иеленген жергілікті атқарушы мен тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдардың құзыреттері қарастырылады. Авторлар тіл заңдылығын бұзғандарды заң аясында жауапқа тартудың тетіктері қарастырылып, нақтыланып, аталған заңнамада өзгерістер мен толықтырулар жасалу керек деп біледі.

Әкімшілік құқық бұзушылық жасағандарға қолданылатын әкімшілік жаза шараларының жекелеген түрлерінің мазмұндық сипаттамасын және олардың қолдану тәртібі мен қолдануға құқысы бар уәкілеттенген органдар (лауазымды адамдар) құзыреттері Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексінде белгіленген (әрі ақарай – ҚР ӘҚБтК немесе Кодекс) [1]. Сондықтан, қолданыстағы заңға сәйкес әкімшілік жазалаудың жеткілікті және шектелген, өздерінің ауырлық дәрежесін және құқық бұзушыға әсер ету өзгешілігімен, сонымен бірге бұзылған әкімшілік-құқықтық норманың шеңберінде құқық бұзушылықтың жауаптылығын жекешелеу мүмкіндігін қамтамасыз ететін жүйесі құрылған.

Әкімшілік құқық бұзушылық үшін жаза осы әкімшілік құқық бұзушылық үшін Кодекстің Ерекше бөлімінің бабында көзделген шекте, Кодекстің ережелеріне дәл сәйкестікте қолданылады. Заңмен белгіленген мақсатқа жету үшін уәкілетті органдар Кодекс белгіленген тәртіпті сақтай отырып, әкімшілік жазаларды қолданулары қажет. Әкімшілік жазаны қолдану, сонымен бірге әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңдар принциптерінің маңыздылығына сай келуі қажет. Осы принциптер жүйесін қарастыра кетейік.

Біріншіден, заңдылық принципі (8-бап). Әкімшілік құқық бұзушылықтар, әкімшілік жаза шаралары, әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуді қамтамасыз ету шаралары және әкімшілік-құқықтық ықпал ету шаралары осы Кодекспен ғана айқындалады. Осы Кодексте белгіленген негіздер мен тәртіптен өзгеше ретте ешкім де әкімшілік жазаға, әкімшілік-құқықтық ықпал ету шараларына немесе әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуді қамтамасыз ету шараларына тартыла алмайды.

Екіншіден, кінәсіздік презумпциясы (10-бап.) деген болады. 1. Өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғалған адам кінәсі осы Кодексте көзделген тәртіппен дәлелденгенге және өз өкілеттіктері шегінде істі қараған судьяның, органның (лауазымды адамның) заңды күшіне енген қаулысымен белгіленгенге дейін кінәсіз деп есептеледі. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қысқартылған іс жүргізу тәртібімен қаралған жағдайда, сондай-ақ айыппұл төлеу қажеттігі туралы нұсқама бойынша өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғалған адам тиісті шешім заңды күшіне енген кезге дейін кінәсіз деп есептеледі.

2. Ешкім де өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес.

3. Кінәлілікке келтірілген кез келген күмәндар өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғалған тұлғаның пайдасына түсіндіріледі. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманы қолдану кезінде туындайтын күмәндар да оның пайдасына шешілуге тиіс.

Кез келген іс-әрекетте кінә қағидаты болуы керек. Адам бойындағы кемшіліктерді қазақтар: «мін» дейді. Адам міні негізінен екі түрде көрінеді, олар: кінә мен күнә. Кінә – адамның адамдар алдындағы міні болса, күнә – адамның жаратушысы алдындағы міні. Күнәні тыйым салынған, харам істер деуге болады. «Күнә» ұғымы халықтың санасына ислам діні арқылы сінді. Бірақ бұл «күнә» құбылысы заң кеңестігінде ғылыми объектіге жатпайды. Құқық философиясының герменевтика

бағыты осыны да қарастырып өтсе, құба-құп болар еді. Кінә қағидаты (11-бап.) бойынша 1) жеке тұлға кінәсі анықталған құқық бұзушылықтары үшін ғана әкімшілік жауаптылыққа жатады. Жеке тұлғаның кінәсіз зиян келтіргені үшін объективті кінә тағуға, яғни әкімшілік жауаптылыққа жол берілмейді; 2) қасақана немесе абайсызда іс-әрекет жасаған жеке тұлға әкімшілік құқық бұзушылыққа кінәлі деп танылады.

Әкімшілік жауаптылыққа қайта тартуға жол бермеу (12-бап.) бар. Ешкімді де нақ сол бір құқық бұзушылық үшін әкімшілік жауаптылыққа қайталап тартуға болмайды.

Ал ізгілік қағидаты (13-бап.) бойынша құқық бұзушылық жасаған адамға қолданылатын әкімшілік жаза дене азабын келтіруді немесе адами қадір-қасиетті қорлауды мақсат тұтпайды. Әкімшілік жаза әділ, құқық бұзушылықтың сипатына, оның жасалау мән-жайларына, құқық бұзушының жеке басына сай келетін болуға тиіс. Жеке адамға әкімшілік жаза қолдану кезінде жасалған әкімшілік құқық бұзушылықтың сипаты, кінәлінің жеке басы, соның ішінде оның құқық бұзушылық жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы, мүліктік жағдайы, жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар ескеріледі. Сондай-ақ заңды тұлғаға әкімшілік жаза қолданған кезде әкімшілік құқық бұзушылықтың сипаты, мүліктік жағдайы, жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар ескеріледі.

Әкімшілік жаза қолдану адамды орындалмағаны үшін аталған жаза қолданылған міндеттерді атқарудан, жол берілген бұзушылықты жоюдан және зиянды өтеуден босатпайды.

Жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдар заңға қарсы қол сұғушылықтардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі атқарушылық және өкім етушілік функцияларын жүзеге асыратын арнайы мемлекеттік орган болып табылады. Сондықтан осы мақсаттың жүзеге асырылуын қамтамасыз ету, оның ішінде құқық орындаушылық және құқық қорғаушылық функцияларды жүзеге асыру ең алдымен белгілі мемлекеттік биліктік қызметтің құқықтық нысандарымен атқарылады. Ондай құқық құралы жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдарының әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауға және әкімшілік жаза қолдану құқығы болып саналады.

ҚР ӘҚБтК-тің 729-бабына сәйкес жергілікті атқарушы (облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, ауданның, облыстық маңызы бар қаланың) органдары ӘҚБтК 75-бабында көзделген әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарайды.

Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарауға және әкімшілік жазалар қолдануға (облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың, ауданның (республикалық, облыстық маңызы бар қаланың және астананың) әкімі мен оның орынбасарлары құқылы.

ӘҚБтК 731-2-бабына сәйкес тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті орган Кодекстің 75- бабындағы (бірінші, екінші, бесінші және алтыншы бөліктерінде) әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарау жататындығы және әкімшілік жазаларды қолдану жөніндегі құзіреті айқындалған.

Облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың, ауданның, облыстық маңызы бар қаланың жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдардың ӘҚБтК 75-бабына қатысты әкімшілік-юрисдикциялық өкілеттіктері мына құқықтық актілерде берілген:

1. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151 Заңының 25-2-бабында «3) Қазақстан Республикасының тіл туралы заңнамасында белгіленген талаптардың бұзылуын жою туралы ұсынымдар береді, Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасында көзделген негізде және тәртіппен әкімшілік ықпал ету шараларын қолданады».

2. Интернеттегі ресми ақпаратқа сәйкес Қарағанды Облыс әкімі Н. Әбдібеков бекіткен 2015 жылғы 30 маусымдағы №35/05 қаулысымен бекітілген «Қарағанды облысының тілдерді дамыту жөніндегі басқармасы» мемлекеттік мекемесінің

Ережесінің 2-тармағы, 15-тармақшасында «Қазақстан Республикасының тіл туралы заңдарында белгіленген талаптардың бұзылуын жою туралы ұсынымдар беру, Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасында көзделген негізде және тәртіппен әкімшілік ықпал ету шараларын қолдану» міндеті бар.

3. Атырау облысы әкімдігінің 2023 жылғы 18 шілдедегі № 126 "Атырау облысы Мәдениет және тілдерді дамыту басқармасы" мемлекеттік мекемесі туралы ережені бекіту туралы қаулысының **2-тармағы**, 14-тармақшасында «32) Қазақстан Республикасының тіл туралы заңнамасында белгіленген талаптардың бұзылуын жою туралы ұсынымдар береді, Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасында көзделген негізде және тәртіппен әкімшілік ықпал ету шараларын қолданады» деген өкілеттігі бар.

4. Осындай өкілеттіктер:

- "Қостанай облысы әкімдігінің мәдениет басқармасы" мемлекеттік мекемесі туралы ережені бекіту туралы Қостанай облысы әкімдігінің 2021 жылғы 20 қазандағы № 481 қаулысы.

- "Батыс Қазақстан облысының мәдениет, тілдерді дамыту және архив ісі басқармасы" мемлекеттік мекемесі туралы ережені бекіту туралы Батыс Қазақстан облысы әкімдігінің 2022 жылғы 8 шілдедегі № 132 қаулысы.

- "Алматы қаласы Тілдерді дамыту басқармасы" коммуналдық мемлекеттік мекемесі туралы Ережені бекіту туралы Алматы қаласы әкімдігінің 2016 жылғы 10 маусымдағы № 2/260 қаулысы

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 13 қыркүйек №2-к бұйрығына қосымша Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитетінің Тіл заңнамасын сақталуын қамтамасыз ету басқармасы туралы ереженің 6-тармағында:

1) орталық және облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың жергілікті атқарушы органдарында Қазақстан Республикасының тіл туралы заңдарының сақталуын бақылауды жүзеге асыру;

2) Тіл туралы заңнамасының сақталуы бойынша мемлекеттік органдарға бару арқылы тексеру жұмыстарын өткізу;

3) Қазақстан Республикасының тіл туралы заңдарында белгіленген талаптардың бұзылуын жою туралы ұсынымдар жасау, тиісті органдарға Қазақстан Республикасының тіл туралы заңдарының бұзылуына кінәлі лауазымды адамдарға тәртіптік жазалау шараларын қолдану туралы ұсыныстар енгізу функциялары көрсетілген.

Мұнда «Тіл заңнамасын сақталуын қамтамасыз ету басқармасы» тек мемлекеттік органдар аясында ғана тек бақылау қызметін атқаруы көрсетілген.

Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында «Тіл саясаты комитеті» деп аталатын құзырлы органның мемлекеттік бақылау жүргізу құқығы анықталмайынша Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасында көзделген негізде Қазақстан Республикасының тіл туралы заңнамасында белгіленген талаптардың бұзылуына жол берген құқық бұзушылықтар бойынша әкімшілік жауапкершілік шараларын қалай қолданады?

Заңмен қорғалынған қоғамдық қатынастардың қорғалуын қамтамасыз ету үшін жергілікті атқарушы мен тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдардың лауазымды тұлғалар әкімшілік қадағалауды іске асыру кезінде анықтаған құқық бұзушылықтар үшін хаттама толтырады және әкімшілік құқық бұзушылық істерін қарауға өкілеттілігі бар лауазымды тұлғаға жібереді.

Қадағалау қызметі материалдары негізінде құқықтық санкцияларды қолдану құқықтық қызметтің жеке нысанын құрайды.

ӘҚБТК сәйкес, жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдары ескерту және әкімшілік айыппұл салу құқығына ие.

Құқық бұзушыларға аталған жазаларды салу кезінде заңда белгіленген жалпы

әкімшілік жаза қолдану ережелерін басшылыққа алады. Бірақ жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдарының әкімшілік санкцияларды қолдануында осындай құзырет иеленген басқа органдарға қарағанда өзгешелік бар.

Біріншіден, әкімшілік жазаларды қолдану жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдары қорғайтын қоғамдық қатынастармен шектілінеді. Олардың Қазақстан Республикасының тіл туралы және деректемелер мен көрнекі ақпаратты саласындағы заңнамасын бұзумен байланысты қоғамдық қатынастардың қорғалуы жатады. Осыған сәйкес әкімшілік жазаларды қолдану барлық жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдардың мемлекеттік қызметшілеріне берілмейді, тек заңмен қатаң анықталып, шектелінген лауазымды адамдардың құқығы бар.

Екіншіден, жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдары атынан әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарауға және әкімшілік жазалар қолдануға мыналар құқылы:

1) Кодекстің жергілікті атқарушы органының ведомстволық бағыныстылығына жатқызылған 75-бап бойынша толық қарауға мен жаза қолдануға – облыстың, республикалық маңызы бар қаланың және астананың, ауданның (республикалық, облыстық маңызы бар қаланың және астананың) әкімі мен оның орынбасарлары құқылы.

2) Кодекстің 75 (бірінші, екінші, бесінші және алтыншы бөліктерінде)-бабындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді қарауға және әкімшілік жазалар қолдануға тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органның басшысы мен оның орынбасарлары құқылы.

Үшіншіден, әкімшілік жазаларды салу, тек жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдар Қазақстан Республикасының тіл туралы және деректемелер мен көрнекі ақпаратты саласындағы заңнамасын бұзумен байланысты қоғамдық қатынастардың аясындағы мінез-құлық ережелерінің сақталуын қадағалау барысында анықталған материалдар негізінде салынады, яғни бұл жерде қадағалаушылық және юрисдикциялық функциялардың үйлесімділігін көруге болады.

Жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдары әкімшілік жазаларды салуы және олардың орындалу тәртібі заңмен қатаң реттелінеді.

Енді күшті құрылымдардың бірі прокуратура мен сотқа келейік. ҚР ӘҚБтК 805-бабындағы прокуратура органдарының айрықша өкілеттігі шеңберінде істі қозғау міндетті таға да әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізудің императивтік нормасынан тыс қалды.

Прокуратура ӘҚБтК талаптарына сәйкестікте істі қозғап (805-бап.), істі қарауға және шешім қабалдауға юрисдикциялық құзыреттілігі бар тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органға, облыстың жергілікті атқарушы органына немесе сотқа Кодекстің 808-бабына сәйкестікте, яғни прокурордың қаулысы жасалған кезінен бастап үш тәулік ішінде сотқа, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қарауға уәкілеттік берілген органға (лауазымды адамға) қарау үшін жіберіледі. ҚР ӘҚБтК 808-бабына сәйкес «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама, ... (прокурордың қаулысы) жасалған кезінен бастап үш тәулік ішінде сотқа, әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қарауға уәкілеттік берілген органға (лауазымды адамға) қарау үшін жіберіледі». Осы аталған әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қозғау міндеттілігі орындалмай, істі қозғау туралы қаулы шығарылмайтыны құқық қорғау және қолдану тәжірибемде анықтадым.

«Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық 2022 жылғы 5 қарашадағы заңының 37-бабының, 1-тармағына сәйкес «Прокурор: 1) ...Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасында көзделген жағдайларда; қаулы шығарады», 10-бабы, 1-тармағының, 25)-тармақшасына сәйкес «әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуді қозғауға... құқылы». Яғни, осы талаптарды басшылыққа алмай мысалы, Қостанай облыстық

прокуратурасының «Прокуратура туралы» Конституциялық заңның 5-бабы 4-бөлігіне сілтеме жасауы заңға қайшы деп санаймыз.

«Прокурорлық қадағалауды ұйымдастырудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2023 жылғы 17 қаңтардағы № 32 бұйрығының 29-тармағында « Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істердің материалдары бойынша мемлекеттік органдардың лауазымды адамдары, жеке және заңды тұлғалар тарапынан заңдылықты бұзу анықталған кезде, прокурор сот алдында жеке қаулы шығару туралы өтініш жасайды және/немесе ол туралы жоғары тұрған прокурордың назарына жазбаша түрде баянатпен немесе электронды құжат нысанында дереу жеткізеді, ол мынадай: 3) әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қозғау туралы;... шешімдердің бірін қабылдайды». Яғни, облыстық прокуратураның іс-әрекеті де осы бұйрық талаптарына сай келмейді.

Жоғарыда аталған негіздер бойынша ҚР ӘҚБтК 23-бабы және 44-тарауының талаптарына сәйкестікте прокуратура қызметкерлерінің әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қозғап, қаулыда хаттаманың мазмұнына қойылатын талаптарды көрсетіп, істі қарауға уәкілеттік берілген органға (лауазымды адамға) қарау үшін жіберуде әрекетсіздік танытып, заңның бұзылуына жол бірілгендігін анықтап, белгіленген тәртіпте шара қолдану қажет.

ӘҚБтК «Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғауға құқығы бар. Мүдделі тұлға бұзылған немесе даулы құқықтарын, бостандықтарын немесе заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін заңда белгіленген тәртіппен сотқа жүгінуге құқылы» дейтін 24-бабының талаптарына сәйкес, әрі 807-бабы, 4-бөлігіне сәйкес жеке тұлғалар бұзылған құқықтарын қалпына келтіру туралы арызбен жүгінген кезде осы Кодекстің 75-баптарында көзделген әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істерді сот құқық бұзушылық туралы хаттама жасамай қарайды.

ӘҚБтК 660-бабы, 1-бөлігінде «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасауға уәкілетті лауазымды адам жасаған, құқық бұзушылық құрамы бар болған әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуді қозғау жөніндегі шараларды мерзімінің өтуі ішінде қасақана қолданбауы, егер бұл әрекетте қылмыстық жаза қолданылатын іс-әрекет белгілері болмаса, –» делінген, яғни әкімшілік құқық бұзушылықты жасырған үшін әкімшілік жауаптылық бекітілген норма да бар.

Бұл нормадағы «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасауға уәкілетті лауазымды адам» ретінде прокурорды, жергілікті атқарушы және тілдерді дамыту саласындағы уәкілетті органдар жатқызуға болады, өйткені ӘҚБтК 805-бап, 3-бөлігінде «Прокурордың әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуді қозғау туралы қаулысында осы Кодекстің 803-бабында көзделген мәліметтер қамтылуға тиіс» екендігі және 804-бап, 3-тармағында «Осы Кодекстің 729,731-2- баптарында көрсетілген органдардың құзырына жатқызылған әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша құқық бұзушылықтар туралы хаттамаларды жасауға осы органдардың оған уәкілеттік берілген лауазымды адамдарының құқығы бар» адамдар жатады.

Яғни, әкімшілік іс жүргізу қағидаларын сақтамау және хаттама толтырмағын үшін лауазымды тұлғалар үшін әкімшілік жауаптылықта белгіленген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі ҚРЗ

Кызылов М., Серімов Е., Нуртаева Д.

**О ПОРЯДКЕ ПРИМЕНЕНИЯ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ВЗЫСКАНИЙ
МЕСТНЫМИ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫМИ И УПОЛНОМОЧЕННЫМИ ОРГАНАМИ
В ОБЛАСТИ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВ**

В статье рассматриваются разъяснения статей, устанавливающих ответственность за нарушение законодательства Республики Казахстан о языках, и компетенция местных исполнительных и уполномоченных органов в области развития языков, обладающих административно-юрисдикционными полномочиями. Авторы считают, что необходимо предусмотреть и уточнить механизмы привлечения к ответственности нарушителей языкового законодательства, внести изменения и дополнения в указанное законодательство.

Kyzylov M., Serimov E., Nurtayeva D.
**ON THE PROCEDURE FOR APPLICATION OF ADMINISTRATIVE
PENALTIES BY LOCAL EXECUTIVE AND AUTHORIZED BODIES IN THE
FIELD OF LANGUAGE DEVELOPMENT**

The article considers explanations of articles establishing liability for violation of the legislation of the Republic of Kazakhstan on languages, and the competence of local executive and authorized bodies in the field of development of languages with administrative and jurisdictional powers. The authors believe that it is necessary to provide and clarify the mechanisms for bringing violators of language legislation to justice, to amend and supplement the specified legislation.

**ЗАМАНАУИ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ҚАРЖЫ
ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ**

**РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ
В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ**

**DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL
SYSTEM IN THE MODERN ECONOMY**

Абилдаев А.Ш., Маханов Т.Ж.

№15 колледжі, экономика пәнінің оқытушысы, экономика магистрі, Тараз қаласы,
Қазақстан Республикасы
mahanov1973@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Қазақстан Республикасының қаржы жүйесі қарастырылды. Мемлекеттің қаржы дағдарысының елдің қаржы жүйесіне теріс әсерін төмендету жөніндегі шаралары қаралды, қаржы жүйесінің басты элементтерінің бірі ретінде қаржы секторын дамыту жөнінде ұсынымдар берілді.

Қаржы жүйесі кез келген мемлекеттің экономикасының дамуы мен табысты жұмыс істеуінің өзегі, сонымен қатар өсу мен оның тұтастай тұрақтылығының қажетті алғышарты болып табылады. Бұл жүйе қоғамның жинақтарын жұмылдыратын және бөлетін негіз бола отырып, заңды түрде адамдардың ақшаға, мемлекеттің экономикалық заңдарына сүйенеді. Ал қазіргі кезеңде елде сенімді қаржы жүйесін құру оның көптеген қарама-қайшы факторлар мен әсерлерді қамтитын дамушы жаһандық әлемде тиімді қызмет етуінің барлық аспектілерін қамтитын процесс болып табылады. Елдер арасындағы қолма-қол ақша ағынының артуы қаржы механизмі мен қаржы саясатының принциптерін елемей, қаржы жүйесінің тұрақтылығына кері әсерін тигізеді. Тиімділікті бағалау - бұл нарықтық трансформация процесінде экономикалық өсудің ең маңызды факторы ретінде қаржы жүйесін одан әрі прогрессивті дамытудың бағдары болып табылады.

Кез келген қаржы ресурстарын тиімді пайдалану жеке тұлғалардың жауапкершілігінен, ақшалай және қаржылық операциялардағы ашықтықтан және шығыстарды, кірістерді бөлудегі тиімділіктен көрінетіні белгілі. Қазақстандағы әртүрлі салалар мен сфералардағы мемлекеттік бағдарламалар бойынша оларды жүзеге асыру барысында қабылданған шешімдер әрбір нақты жағдайда қаржылық мүмкіндіктер мен тиімділікті бағалауды талап етеді. «Тиімділікке» баса назар аудару үлкен мағыналық жүктемені қамтиды, ал нақты өмірде нарықтық процестерге қатысушылар мен мемлекеттік органдардың барлық әрекеттері тиімділік пен инвестицияланған қаражаттың қайтарылуын қамтамасыз етуге арналған. Экономиканың және әлеуметтік саланың барлық салаларын тиімділік призмасы арқылы қаржы жүйесінің қызмет етуіне қатысты қарастыру – мемлекеттің ақша мен қаржыны пайдалану саласындағы орталықтандырылған реттеу жүйесі ретінде бүгінгі таңдағы жағдайда сұранысқа ие болып отыр.

Қазақстанның қаржы жүйесінің құрылымында негізгі буын қаржы жүйесінің басқа бөліктерімен тығыз байланысты, үйлестіруші орталық қызметін атқаратын және оларға нысанда қажетті көмек көрсететін мемлекеттік бюджет болып табылады. Үкімет «Мемлекет бөлетін бюджет қаражаты халықтың өмір сүру сапасына оң әсерін тигізіп, бюджеттен бөлінетін әрбір тиын (теңге) мақсатты пайдаланылуы тиіс» деп әділетті түрде атап өтті. Бюджет тиімділігін бағалау – бюджетпен алынған нәтиженің шығындарға қатынасы ретінде айқындалатын мемлекеттік функцияны іске асыру, бағдарламаны, инвестициялық жобаны іске асыру нәтижесінде бюджетке әсер етудің салыстырмалы көрсеткіші. Қазақстан Республикасы бюджетінің шығыс бөлігінің негізгі басымдықтары: жұмыспен қамтуды арттыру, халықтың өмір сүру жағдайын жақсарту және халықты қолжетімді баспанамен қамтамасыз ету, адами капиталдың сапалы өсуі, өңірлерді дамыту, индустриялық-инновациялық даму, кәсіпкерлікті дамыту, қолдау, қорғаныс қабілетін нығайту, ұлттық қауіпсіздік, құқықтық тәртіп және алдын алу шаралары мен төтенше жағдайларды жою. 2022 жылы үкімет бағытталған шараларды жүзеге асыру үшін бюджет шығыстарын ұлғайтты. Шоғырландырылған бюджет шығыстары 2022

жылы ЖІӨ-нің 22,5%-ына дейін өсті (2021 жылы ЖІӨ-нің 21,2%). Мемлекеттік қарыз тұрақты болды және 2022 жылы ЖІӨ-нің 23%-ын құрады.

Ресей қаржы жүйесіне салынған санкциялар ресейлік банктердің Қазақстаннан кетуіне әкелді. Соғыс пен санкцияларға дейін ресейлік банктер Қазақстанның несиелік және депозиттік нарықтарына белсенді түрде қатысты. Қазақстандық банктер Ресей мен Украинада шектеулі көлемде тікелей қызмет атқарды, бірақ соғысқа дейін ресейлік банктер қазақстандық банк секторы активтерінің 15% иеленді.

Егер елде инфляциялық күтулер әлсіз бекітілген болса, әлсіз әртараптандырылған экономика, бюджет пен төлем балансындағы жоғары тәуекелдер және дамымаған қаржы нарығы болса, онда бұл жағдайда қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуде бірінші орынға фискалдық және ақша-несие саясаты шығады. Елде экономиканың әлсіз әртараптануы және мұнай мен басқа да табиғи ресурстардың экспортына терең тәуелділік бар. Мұндай тәуелділік әсіресе фискалдық және төлем теңгерімдерінің тәуекелдеріне қатты әсер етеді. Осыған байланысты, Қазақстанда қаржы жүйесінде дағдарыс болмаған кезде қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету бағыттары бойынша мынадай басымдықтар болуы тиіс:

1. Қаржылық тұрақтылық мақсаттары үшін фискалдық саясатты пайдалану.
2. Қаржылық тұрақтылық мақсаттары үшін монетарлық саясатты пайдалану.
3. Макропруденциалдық реттеу.
4. Қаржы нарығының дағдарысты инфрақұрылымының жүйелік тәуекелдерін басқару (төлем жүйелері және қор нарығының инфрақұрылымы).
5. Капитал қозғалысын бақылау және валюталық интервенциялар.

Қазақстан сияқты әртараптандырылмаған мұнай экспорттаушылар үшін қаржылық тұрақтылық жөніндегі саясаттың ерекшелігі әлемдік нарықтарда мұнай бағасы өзгерген жағдайда елдегі қаржылық және макроэкономикалық тұрақтылық тәуекелдерін басқару үшін монетарлық саясат немесе макропруденциалдық реттеу емес, бюджет саясаты басты құрал болып табылады. Бұдан басқа, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында салық салуды пайдаланылуы мүмкін. Қаржылық тұрақтылық жөніндегі шараларды үйлестіруге жауапты мемлекеттік орган қаржылық тұрақтылық индикаторларының көмегімен экономикадағы және қаржы жүйесіндегі теріс үрдістерді қадағалауға тиіс және қажет болған жағдайда қаржы нарығында жүйелік тәуекелдердің жинақталуын төмендету үшін үкіметке салық құралдарын пайдалануды ұсынуға тиіс.

Қаржы жүйесінде дағдарыс болмаған кезде капитал ағындарын бірқалыпты басқару елде валюталық міндеттемелердің тәуекелді құрылымдарын құруды болдырмау мақсатында макропруденциалдық реттеу мен валюталық интервенцияларды айтарлықтай толықтырады. Қаржы жүйесінде дағдарыс орын алған жағдайда капиталдың әкетілуіне немесе белгілі бір валюталық айырбас операцияларына жедел шектеу қою айырбас бағамына қатты қысымды әлсіретіп, елдегі қаржылық тұрақтылықты сақтауға көмектесуі мүмкін. Алайда дағдарыс жағдайында капиталдың әкетілуін мұндай бақылау бедел шығындарымен байланысты және инвестициялық ахуалға теріс әсер етуі мүмкін. Капитал ағындарын мұндай жедел басқару елдің валюталық резервтерін жоғалтудың үлкен тәуекелі болған кезде пайдаланылуы мүмкін.

Қаржылық тұрақтылық индикаторлары (ҚТИ) қаржылық тұрақтылық жөніндегі саясаттың негізгі элементі болып табылады. Қаржылық тұрақтылық индикаторларының жүйесі әдетте жүйелік тәуекелге байланысты екі санатқа бөлінеді: (1) қаржылық тұрақтылықтың стандартты және (2) көп өлшемді тәуекелдері.

Үздік халықаралық тәжірибеге сәйкес «қаржылық тұрақтылық» терминінің екі мағынасы бар:

Біріншіден, қаржылық тұрақтылық экономикада қаржы нарықтарының келеңсіз түзетілуіне, жүйелі қаржы дағдарысының туындауына және қаржы институттарының экономиканың нақты секторының іскерлік белсенділігін қолдау үшін қаржы жүйесінің үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз етуге қабілетсіздігіне әкеп соғуы мүмкін үйлесімсіздіктің болмауы ретінде айқындалады.

Екіншіден, қаржылық тұрақтылықты барлық қаржы институттарын, қаржы нарықтары мен нарықтық инфрақұрылымды қамтитын қаржы жүйесі қаржы жүйесінің

өзінде, сондай-ақ тұтастай алғанда бүкіл экономикада туындайтын дағдарыстар мен теңгерімсіздіктерге төтеп бере алатын жағдай ретінде айқындауға болады.

2020 жылға дейін негізгі күш-жігер қаржы секторының орнықтылығын арттыруға және қазіргі проблемаларды шешу, сондай-ақ тиісті шаралар қабылдау және 2020 жылдан кейін қаржы нарығының жұмыс істеу негіздерін қалау есебінен оның бәсекеге қабілеттілігін күшейтуге бағытталды. Үкіметтің жоспарына сәйкес 2025 жылға дейінгі кезеңде ДСҰ-ға қатысушы елдердің заңнамаларын үйлестіру процесін аяқтау жоспарлануда, бұл өз кезегінде елдердің қаржы нарықтарын дамытуға бағытталған. Осы кезеңде қаржы нарығын реттеу жөніндегі ұлттық органды құру туралы келісім жасалады.

Көптеген сарапшылардың пікірінше, Қазақстан қаржылық тұрақтылыққа қол жеткізгеннен кейін экономикалық құрылымдарды қайта құрылымдаудың ауыр шыңынан өтті, ал экономикалық реформалар өз стратегиясы мен тактикасын іске асыру есебінен табысқа жетті. Мемлекеттік шығыстардың ұтымды саясаты бюджет тапшылығын қысқарту үшін жағдай жасады. Бұл, өз кезегінде, экономиканың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін берік негіз болды: біркелкі экономикалық өсуді іске асыратын инвестицияларды тарту үшін нақты алғышарттар жасалды және осының барлығын ескере отырып, азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартуға мүмкіндік туды.

Әрбір дағдарыста қазіргі экономикалық және әлеуметтік проблемалармен қатар экономиканы одан әрі дамыту, басқа елдермен әріптестік қатынастар орнату және қолда бар ресурстарды неғұрлым ұтымды пайдалану үшін жаңа мүмкіндіктер табу керек. Бұл өз кезегінде мемлекеттік органдардың да, қоғамның әрбір мүшесінің де күш-жігеріне байланысты. Әлемдік экономиканы дамытудың қазіргі кезеңінде дағдарысқа қарсы реттеудің мынадай шаралары ерекше маңызға ие:

- әлемдік қаржы нарықтарында реттеуді қатандату және қаржы нарығының институттарын жетілдіру арқылы жаһандық қаржы жүйесінің жұмыс істеу тиімділігін арттыру;

- «капиталдың қашуын» тежеу;

- әлемдік қаржы жүйесінің тұрақтылығы үшін әлемдік резервтік валюталар елдерінің жауапкершілігін арттыру;

- қаржыландырудың сыртқы көздерін ішкі көздермен алмастыру.

Біздің қаржы институттары мүмкіндікті пайдаланып, өршіл міндеттерді шешуі тиіс. Біреудің тәжірибесін көшіріп қана қоймай, қызметтің жаңа форматтарын дамытып, ілгерілету, Қазақстаннан тыс шығу керек. Мемлекет бұл бастамаларға барынша ықпал ететін болады. Біз жаңа инновациялық экономиканы, қаржы экожүйесін құру жолының басында ғана отырмыз деп болжау керек. Алда өте маңызды жұмыс тұр. Мен үшін Мемлекет басшысы ретінде бүкіл экономиканы инновациялық дамудың жаңа жолдарына көшіру - басым міндет, - деп атап өтті Қасым-Жомарт Тоқаев.

Бүгінде Қазақстан Үкіметі әлеуметтік шығыстарға өсіп келе жатқан қажеттілікті қаржыландыру үшін бюджеттің мұнай емес кірістерін ұлғайтуға ұмтылады. Бұл міндетті шешу мемлекеттік кірістерді басқарудың жаңа саясатын және салық жүйесін реформалауды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Адамбекова А.А. Финансовый рынок Казахстана: становление и развитие - Алматы: Дауир, 2019
2. Статистический ежегодник Казахстана, www.stat.kz
3. https://halykfinance.kz/download/files/analytics/Halyk_Finance_-_Politika_po_finansovoy_stabilnosti.pdf

Абилдаев А.Ш., Маханов Т.Ж.

ВОПРОСЫ ЭФФЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В КАЗАХСТАНЕ

В статье проанализирована финансовая система Республики Казахстан. Рассмотрены меры государства по снижению негативного влияния финансового кризиса на финансовую систему страны, даны рекомендации по развитию финансового сектора как одного из главных элементов финансовой системы.

Байтасова Ә.Б.

a.baitass@mail.ru

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы,
Қазақстан Республикасы

ЖАНАМА САЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫ ФОРМАСЫ - ҚҚС

Мақалада қосылған құн салығы — белгілі қосылған құнның мемлекеттік бюджетке аударылатын бөлігі, бюджетті қалыптастырудың маңызды көзі болып табылады. Белгілі бір кәсіпорын, бір жағынан, сатылған өнімдерден қосылған құн салығын алушы болса, екінші жағынан, жабдықтаушылардан өндіріс құралдарын сатып алушы ретінде қосылған құн салығын төлеуші болып табылады. Қосылған құн салығын төлеушілер Салық кодексінде белгіленеді. Мемлекеттік бюджетке төленетін қосылған құн салығының көлемі өндірушінің сатқан тауары үшін есептелген салық пен жабдықтаушыларға шикізат пен материалдар, отын мен энергия т.б. өнімдер төленген ҚҚС-ның айырмасы негізінде есептеледі, яғни салық төлеушілер ҚҚС-ын тауарларды өндіруге (жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге) жұмсалған материалдық шығынды ескере отырып, есептейді.

Мемлекеттердің қосылған құн салығына көшуі макроэкономикалық тұрғыдағы ортақ нарық форма кезінде іске асырылады. Көшу үдерісінің өзі мыналарды қажет етеді:

- салық жүйесінің есебінің тиімділігі;
- жанама салық жүйесінің түбегейлі талдауы;
- шетел мемлекеттерінен жұмыс істеу өтімі бар кәсіби мамандарды дайындау;
- жаңа жүйеге көшу мерзімін анықтау;
- әр сату операцияларына счет-фактура толтыру міндеттілігі;
- ақпараттар мен құжаттарды өңдеуді автоматтандыру;
- қосылған құн салығын есептеуді банк функциясына тіркеу;
- кеден есебін компьютеризациялау.

Қосылған құн салығының төмендегідей артықшылықтары бар:

- біріншіден, ол жаңа құн жасалынған орын бойынша салық төлеушілердің үлкен тобынан алынады;
- екіншіден, төлеушілер үшін де есептеудің салыстырмалы қарапайымдылығымен ерекшеленеді;
- үшіншіден, бағалардың өзгеруіне, төлеушінің қаржылық ахуалына, инфляция деңгейіне қарамастан, мемлекет бюджетінің кірістерін қалыптастырудың сенімді және тұрақты базасын қамтамасыз етеді.

Барлық жанама салықтар тәрізді қосылған құн салығы ерекше фискалдық рөлін орындайды, оны қолдынысқа енгізу барысында мемлекеттік бюджетке сенімді және тиімді кіріс көздерін қалыптастыру көзделді. Ол бюджет құралдарының инфляциялық құнсыздануының алдын алудың тиімді құралы болып табылады, себебі салықтық түсімдерді бағаның жоғарылауымен байланыстырады.

Қорытындылай келе, қосылған құн салығы — жанама салық түрі, қосылған құнның мемлекеттік бюджетке аударылатын бөлігі, бюджеттің маңызды көздерінің бірі.

Кәсіпорын, бір жағынан, сатылған өнімдерден қосымша құн салығын алушы болса, екінші жағынан, жабдықтаушылардан өндіріс құралдарын сатып алушы ретінде қосылған құн салығын төлеуші болып табылады. Қосылған құн салығын төлеушілер салық кодексінде белгіленеді. Мемлекеттік бюджетке төленетін қосылған құн салығының көлемі өндірушінің сатқан тауары үшін есептелген салық пен жабдықтаушыларға шикізат, материалдар, отын мен энергия, тағы басқа өнімдер үшін төленген қосылған құн салығының айырмасы негізінде есептеледі, яғни салық

төлеушілер қосылған құн салығын тауарларды өндіруге (жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге), жұмсалған материалдық шығынды шегере отырып, есептейді.

Қосылған құн салығының дамуының себептері мынада: мемлекеттің тұтынуға салынатын салықтан табысты ұлғайтуды көздеуі; тауарлар мен қызметтерді өндіретін өндірушілердің шығындарына емес, шекті тұтынушылардың шығындарына салық салудың қажеттілігі; елде қызмет ететін ҚҚС жүйесінің бар болуының қажетті шарты БЭҚ-қа кіру. Қосылған құн салығы мемлекеттік бюджеттің үлесті бөлігін құрайды деп есептейміз.

Қосылған құн салығы дегеніміз — тауарды (жұмыстарды, қызмет көрсетулерді) өндіру және олардың айналысы процесінде қосылған, оларды өткізу бойынша салық салынатын айналым құнының бір бөлігін бюджетке аудару, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағындағы тауарлар импорты кезіндегі аударым.

Қосылған құнға салынатын салықты салу бірінші кезекте салық органдарының құзырына берілген, тек импортталған тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың жинақтарымен кеден саласының мамандары айналысады.

Қосылған құнға салынатын салық - бұл кірісті алушыға тікелей салынатын, тауардың (жұмыстың және қызметтің) бағасына қосылып, оны көтеретін жанама салықтардың бірі.

Экономиканың тұрақсыздық жағдайында қосылған құнға салынатын салықты салу тек тұтынушыларға ғана кері әсер етіп қоймай, өнім өндірушілерге да зардабын тигізеді [1].

Қосылған құнға салынатын салықты енгізген барлық мемлекеттерде (оның ішінде Қазақстан да бар) осы салықты салудың екі нысаны қолданылады.

- тауарды (жұмыс пен қызметті) ақшаға айнаодыруға;
- тауарды импорттауға.

Сонымен қатар, екі жағдайда да Қосылған құнға салынатын салықты алудың өзіндік әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктері бар [1, 619-620 б.].

Ол нақтылық пен тұнықтыққа, оларды қолданудағы есептердің қарапайымдылығына негізделген. Бұл туралы алдағы мәтіндерде айтылатын болады.

2022 жылы Қазақстан Республикасында қосылған құнға салынатын салық ставкасы 12% -ды құрап отыр.

Салық кодексінде «тіркеу табалдырығын» енгізудің аса зор маңызы бар. Ол бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлеушілердің қатарынан тауар айналымының жылдық мөлшері 20 мың айлық есептік көрсеткішке жетпейтін кәсіпкерлер шығарылып тасталады. Ал егер жылдық айналым отыз мың АЕК – ке жеткен айдың соңына дейін ҚҚС төлеуші ретінде тіркеуге тұруға міндетті. Мұндай шара салықтық басқару тетіктерін одан әрмен жетілдіріп, оларды мықтылап, салықтық фактура-шоттары қозғалысының тазалығын қамтамасыз етеді.

Қосылған құнға салынатын салықты салу бірінші кезекте салық органдарының құзырына берілген, тек импортталған тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың жинақтарымен кеден саласының мамандары айналысады.

Қосылған құнға салынатын салық - бұл кірісті алушыға тікелей салынатын, тауардың (жұмыстың және қызметтің) бағасына қосылып, оны көтеретін жанама салықтардың бірі.

Қазақстан Республикасының салық заңдарына енгізілген №37 “Қосылған құнға салынатын салықты төлеу мен есептеудің тәртібі туралы” нұсқау бойынша, салық салынатын айналымының мөлшерін анықтау тәртібі нақтыланып, оның әртүрлі салалардағы ерекшеліктері де (тасымале, құрылыс, туризм, шикізатты өңдеу жұмыстары, кепілдік мүлік қатынастарын жүзеге асыру) нақтыланып көрсетілген. Қосылған құнға салынатын салықты есепке алудың тәртібі мен “экспорт тауарларына нөлдік мөлшелемелерді қолдануды реттеу” де, импорттық тауарларға салынатын Қосылған құнға салынатын салықтың ерекшеліктері нақтыланып көрсетілген.

Қосылған құнға салынатын салықты нольдік ставка термині ноль процентке тең ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлетуді білдіреді, яғни жалпы айтқанда, бірқалыпты түрде салық салудан толығымен босатылуы.

Бірақ, қосылған құнға салынатын салықтан толық босатылғандағы

ерекшелік ”нольдік ставка” бойынша салық алынған кезде салық төлеуші нольдік ставка бойынша қосылған құнға салынатын салықты төлемей, бірақ қосылған құнға салынатын салықты төлеуші болып қала отырып, нольдік ставка бойынша салық салынатын тауарларды өндіру және сату, қызметтерді көрсету кезінде тұтынылған және пайдаланылған тауарлар (жұмыстар, қызметтер) бойынша Қосылған құнға салынатын салықты сомасы орнын толтыру құқығын алады.

Қазақстан Республикасының салық кодексіне сәйкес нольдік ставка бойынша экспорт тауарларын сату бойынша салық салынады.

Салық төлеуші экспортқа тауарларын сатып, нақты экспорттық тауарларды белгілейтін салық органына құжаттарды тапсырғаннан кейін жүргізілетін Қосылған құнға салынатын салықтың орнын толтыруға құқын алады [2].

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде келесі жағдайларда тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізіледі [2, 48-49 б.].

Кесте 2

Қосылған құнға салынатын салықты есептеу кезінде тауарлардың (жұмыстар, қызметтер көрсету) құнына енгізілетін жағдайлар

Жағдай	ҚҚС-ты жатқызу
Тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) ҚҚС төлеуші кәсіпкерлік қызметіне қатыссыз шараларда жүргізу үшін ұсынылған	ҚҚС тауарлар (жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі және салық төлеушінің салымына қатыспайды
қонақ үй ретінде пайдаланылатын ғимараттарды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы ғимараттарды (ғимараттардың бір бөлігін) пайдалану	ҚҚС ғимараттың құнына енгізіледі және салық төлеушінің жиынтық жылдық табыс алуы үшін ғимаратты пайдалануы кезінде салықтық амортизация арқылы жатқызылады.
Негізгі құралдар ретінде жеңіл автомобильдерді сатып алу	ҚҚС жеңіл автомобильдер құнына енгізіледі және салық төлеушінің жылдық жиынтық табысты алуы үшін осы автомобильдерді пайдалануы кезінде салық амортизациясы арқылы есепке жатқызылады
жалдау шартына сәйкес жөндеу шығыстарын жалға беруші өтеген және жөндеуді жүзеге асырған жалға алушының салық салынатын айналымы болып табылатын жағдайларды қоспағанда, тұрғын үй қорындағы жалға алынған ғимараттарды жөндеуге тауарларды және қызмет көрсетулерді пайдалану	ҚҚС тауарлар мен қызмет көрсетулердің құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуымен жөндеуге кеткен шығындар байланысты болған кезде Кодекстің 113 бабының 4-бөлімінде қарастырылған тәртіпте жөндеу шығындары құрамында салымға жатқызылады
өтеусіз қалған мүлікті (тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді) осындай мүлік Қазақстаннан тыс жерлерден әкелінген және осы мүлікті алушы импорт кезінде Қосылған Құн Салығын төлеген жағдайларды қоспағанда, алу	ҚҚС мүлік (тауарлар, жұмыстар, қызмет көрсетулер) құнына енгізіледі, және салық төлеушінің жылдық жиынтық табыс алуы үшін оларды пайдаланған кезде, белгіленген тәртіппен салымға жатқызылады.

Қосылған құнға салынатын салықты тауарлар (жұмыстар, қызметтер) алынған салық кезеңінде (айда немесе кварталда) есепке алуға жатқызылады.

Резидент емеске қосылған құнға салынатын салықты төлеу жағдайында төленген салық бюджетке салық нақты төленген салық кезеңінде есепке алуға жатқызылады.

Өндірісті лицензиялау және жанар-жағар май импортын шектеу бойынша нормативті-құқықтық реттеуге өзгертулер енгізудегі болып жатқан тәжірибе оңтайлы нәтижелерге әкелуі мүмкін, бірақ басқа шектеу шараларының кері жақтары бар-олар қоршаған ортаның ластануына әкелетін мұнай өнімдерінің сапасына бақылау жүргізудің болмауымен сипатталатын жасырын айналымның өсіуіне әкеледі және мүмкіндіктер туғызады.

Бірақ, аталған мәселелерге қарамастан, Салық кодексінде көтерме және бөлшек сауда критерийлерінің, бюджет алдындағы міндеттемелердің анықталуы, сонымен қатар міндеттемелердің пайда болуының басталуы- акцизді төлеуші екендігін растайтын тіркелген карточканы алу салық төлеушінің мемлекетпен заңды қарым-қатынасқа ұмтылысының негізін көрсететіндігін атап кету керек [4].

Осыдан орай шаруалық етуші субъектілердің қатарына тексеру жүргізу, яғни жанар-жағар май материалдарының жасырын айналымын болдырмау бойынша жүргізілген шаралардың қатарына, асы салада жүйелік әкімшілендірудің тиімділігін болашақта жетілдіру және артырудың қажеттілігін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Худяков А.И., Бродский Г.М. Теория налогообложения: Учебное пособие. – Алматы: ТОО «Издательство «НОРМА-К», - 2022. 162-163 б.
2. Лиясов Қ.Қ., Құлпыбаев С. Қаржы: Оқулық - А.: 2020. 552 б.
3. Бюллетень бухгалтера №2, февраль, 2023г, 15-19 б.
4. Бюллетень бухгалтера №1, январь, 2023г, 8-12 б.

Байтасова Амина Бериковна Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан ВАЖНАЯ ФОРМА КОСВЕННОГО НАЛОГА - НДС

В статье отмечается, что налог на добавленную стоимость-часть определенной добавленной стоимости, перечисляемая в государственный бюджет, является важным источником формирования бюджета. Определенное предприятие, с одной стороны, является получателем налога на добавленную стоимость от реализованной продукции, с другой стороны, является плательщиком налога на добавленную стоимость в качестве покупателя средств производства от поставщиков. Плательщики налога на добавленную стоимость устанавливаются Налоговым кодексом. Объем налога на добавленную стоимость, уплачиваемого в государственный бюджет, рассчитывается исходя из разницы между налогом, исчисленным за реализованный производителем товар, и НДС, уплаченным поставщикам за сырье и материалы, топливо и энергию и т.д., т. е. НДС исчисляется налогоплательщиками с учетом материальных затрат на производство товаров (выполнение работ, оказание услуг).

Baitassova Amina Academy "Bolashaq", Karaganda, Kazakhstan VALUE ADDED TAXATION IS AN IMPORTANT FORM OF INDIRECT TAX

The article notes that the value added tax-a part of a certain added value transferred to the state budget, is an important source of budget formation. A certain enterprise, on the one hand, is a recipient of value-added tax from products sold, on the other hand, is a payer of value-added tax as a buyer of means of production from suppliers. Value added tax payers are established by the Tax Code. The amount of value added tax paid to the state budget is calculated based on the difference between the tax calculated for the goods sold by the manufacturer and VAT paid to suppliers for raw materials, fuel and energy, etc., i.e. VAT is calculated by taxpayers taking into account material costs for the production of goods (performance of works, provision of services).

A.Sh. Abildaev, T.Zh. Makhanov
ISSUES OF EFFECTIVE DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM
IN KAZAKHSTAN

The article analyzes the financial system of the Republic of Kazakhstan. State measures to reduce the negative impact of the financial crisis on the country's financial system were considered, recommendations were given on the development of the financial sector as one of the main elements of the financial system.

УДК 336.6

Бердыбекова А.Л.
к.э.н., старший преподаватель
Южно-Казахстанский педагогический университет им. У.Жанибекова
город Шымкент, Республика Казахстан
aiman_9_may@mail.ru

**ФИНАНСЫ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАЛЫХ
ПРЕДПРИЯТИЙ**

Актуальность работы определяется множеством экономических проблем на пути экономического роста в Республике Казахстан. Одной из задач является совершенствование финансовой деятельности на предприятиях малого бизнеса. Раскрыты экономические принципы «Национального плана развития Казахстана – 2029 г.», представлены статистические данные по действующим субъектам малого и среднего бизнеса за 2022 – 2024 г.г.

Эффективность экономики Республики Казахстан полностью зависит от проводимой государством экономической модернизации, направленной на качественный и инклюзивный рост благополучия граждан [1-3]. В разработанном «Национальном плане развития Казахстана – 2029 г.» приведены такие экономические принципы:

- цифровизация, соответствие качества товаров и услуг международным стандартам и стимулирование конкуренции;
- предоставление качественных образовательных услуг в учебных заведениях;
- защита малого и среднего бизнеса, построение привлекательной экономической среды для инвесторов и поддержка предпринимательской инициативы;
- инновационная активность в малом и среднем бизнесе для улучшения показателей производительности, эффективности и финансового благополучия [4].

Имея важное социально-экономическое значение, малые предприятия коммерческой деятельности относятся к малому бизнесу, согласно установленным законодательством критериям. Предприятия малого бизнеса вносят свой весомый вклад в формирование республиканского и местного бюджетов, создание внутреннего валового продукта и росте численности занятого трудоспособного населения; активно участвуют в насыщении рынка потребительскими товарами и услугами [5,6].

Малый бизнес способствует решению определённых задач, а именно:

- непосредственное участие в модернизации экономики;
- стимулирование конкуренции на рынке для лучшего удовлетворения потребностей населения в качественных товарах и услугах;
- расширение ассортимента предлагаемых для рынка товаров и услуг, приближение их производства к конечному потребителю;
- решение проблемы занятости, за счёт вовлечения населения в трудовую деятельность, создавая новые рабочие места и сокращая уровень безработицы;

- эффективное применение местных источников сырья и участие в экологических проектах;
- вовлечение казахстанцев в рост экономики посредством привлечения их средств в развитие и расширение производств;

- раскрытие творческого потенциала граждан, сохранение национальных традиций и культурного наследия, за счёт развития народных промыслов и видов ремёсел.

Бесспорно, малому бизнесу присущи недостатки и преимущества, причём, к последним следует отнести:

- гибкость в адаптации к условиям ведения хозяйства;
- оперативность и независимость в принятии предпринимательских решений;
- сравнительно низкая потребность в первоначальном капитале и низкие затраты для осуществления деятельности при высокой оборачиваемости собственного капитала;
- мобильность производства и мгновенная реакция на изменение во вкусах покупателей и требований рынка;

- получение прибыли, за счёт реализации своих предпринимательских идей, раскрытия творческого потенциала, высокого уровня личной мотивации и нестандартного подхода к решению экономических задач.

А также остановимся на следующих недостатках малого бизнеса:

- наличие определённой зависимости от деятельности крупных и средних предприятий;

- различные препоны для привлечения дополнительных финансовых средств в производство и настороженное отношение банков второго уровня из-за высокой вероятности банкротства;

- зачастую слабая компетентность: отсутствие опыта и профессиональных знаний в управлении у руководителей предприятия [7-9].

Таблица 1 – Количество действующих субъектов малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан за 2022 – 2024 г.г., единиц

	2022 г.	2023 г.	2024 г.
Республика Казахстан	1 694 418	1 939 801	2 020 036
Абай	45 907	53 020	53 479
Акмолинская	52 523	57 201	58 630
Актюбинская	77 166	87 160	84 056
Алматинская	107 672	125 759	136 315
Атырауская	59 082	66 333	64692
Западно-Казахстанская	49 643	56 483	57 889
Жамбылская	84 811	100 566	107 418
Жетысу	47 872	56 865	59 234
Карагандинская	87 986	97 940	100 260

Костанайская	58 881	63 721	65 451
Кызылординская	62 695	70 879	66 061
Мангистауская	69 520	80 293	79 249
Павлодарская	49 821	54 017	55 157
Северо-Казахстанская	31 854	34 182	35 299
Туркестанская	171 263	200 551	206 056
Улытау	15 654	18 585	18 577
Восточно-Казахстанская	58 414	63 961	63 105
г. Астана	191 440	215 902	230 869
г. Алматы	271 181	315 184	346 754
г. Шымкент	114 049	121 199	131 485

Примечание – таблица составлена автором на основе [10].

Малые предприятия находятся в положительной корреляции с внутренними и внешними факторами.

Внешние факторы малых предприятий представляют собой следующие:

- политический и экономический курс страны в текущий момент;
- законодательные акты касательно защиты малого бизнеса;
- банковская система и ставка рефинансирования в стране;
- налоговое бремя: налоговая система и уровень ставки налогов;
- состояние рынка труда и квалификация свободных трудовых ресурсов;
- рынок ресурсов и рыночная инфраструктура.

Воздействуя на внутреннюю среду, внешняя среда сопряжена как с рисками и угрозами для малого бизнеса, так и возможностями для его дальнейшего роста.

Влияние внешних факторов на малый бизнес проявляется таким образом:

- малые предприятия находятся в большой зависимости от рыночной инфраструктуры и колебаний рынка, поэтому форс-мажорные изменения внешней среды оказывают сильное отрицательное воздействие на их работу;
- малые предприятия функционируют в условиях большего риска и неопределённости, чем крупные предприятия;
- поведение малого бизнеса во многом обусловлено политикой государства, крупных предприятий и финансово-кредитных организаций;
- внешняя среда подвижна и мобильна во времени: чтобы соответствовать её требованиям и адекватно реагировать на неё, малому предприятию следует просчитывать свои ходы на несколько шагов вперёд.

Факторы внутренней среды отражают особенности, преимущества и недостатки данного предприятия, а также его существенные отличия от других фирм.

К внутренним факторам малого бизнеса относятся:

- возможности оптимизации ведения бизнеса;
- уникальность технологий;
- опыт и квалификация человеческих ресурсов;
- качество менеджмента;
- наличие инвестиций;
- объём финансовых ресурсов предприятия.

Представляя собой основной и ключевой инструмент в развитии малого предприятия, финансы решают следующие поставленные перед ними задачи:

- установить оптимальную структуру финансовых вложений;
- заинтересовать и удовлетворить финансовые запросы своих клиентов;
- обеспечить непрерывность формирования денежных потоков;
- максимизировать прибыль за счёт увеличения объёма продаж и снижения себестоимости;
- регулярно проводить оценку финансовой отчётности, с целью выявления «сильных» и «слабых» сторон, а также дальнейшей работы над ними.

Финансовый менеджмент на предприятиях малого бизнеса включает управление дебиторской и кредиторской задолженностью, управление товарно-материальными ценностями и управление оборотным капиталом.

В заключение хочется отметить, что «Национальный план развития Казахстана – 2029 г.» состоит из 4 крупных направлений, куда входят:

- количественные и качественные изменения в социально-экономической сфере;
- активизация новых драйверов экономического роста;
- дальнейшее повышение уровня жизни населения;
- укрепление внешнего сектора экономики, секторов государственных учреждений, домашних хозяйств и предприятий, в том числе: всесторонняя поддержка малого бизнеса и частной предпринимательской инициативы.

Итак, одним из направлений экономического роста в Республике Казахстан является повышение устойчивости малого бизнеса и его финансовой безопасности, а также совершенствование финансового менеджмента и минимизация финансовых рисков за счёт улучшения финансовой грамотности.

Список использованных источников:

1. Послание Президента Республики Казахстан К.-Ж. Токаева «Экономический курс Справедливого Казахстана» от 01.09.2023.
2. Послание Президента Республики Казахстан К.-Ж. Токаева «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» от 16.03.2022.
3. Послание Президента Республики Казахстан К.-Ж. Токаева «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» от 01.09.2022.
4. Указ «Об утверждении Национального плана развития Республики Казахстан до 2029 года».
5. Лонгенекер Г. Жастин, Петти Ж. Уилиям, Палич Лесли Е., Хой Франк. Шағын бизнестегі менеджмент: кәсіп бастау және венчурді дамыту. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2020. – 704 бет.
6. Управление малым бизнесом на основе инноваций: курс лекций: [учеб. пособие] / сост. А. В. Гребенкин, А. М. Пермякова, А. В. Иванова; под. общ. ред. А. В. Гребенкина. - Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2012. - 184 с.
7. Сабден О.С., Токсанова А.Н. Управление малым предпринимательством: вопросы теории и практики. – Астана: Елорда, 2001.
8. Асаул А.Н., Войнаренко М.П., Ерофеев П.Ю. Организация предпринимательской деятельности/ Учебник. -Под ред. д.э.н., проф. А.Н. Асаула СПб.: «Гуманистика», 2004. – 448 с
9. Предпринимательство: учебник для вузов. / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. Г.Б. Поляка, проф. В.А. Швандара. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1999.

10 Количество действующих субъектов малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан за 2022 – 2024 г.г. – Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан.

Бердыбекова А.Л.

ШАҒЫН КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ҚАРЖЫСЫ ЖӘНЕ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТІ

Жұмыстың өзектілігі Қазақстан Республикасындағы экономикалық өсу жолындағы көптеген экономикалық проблемалармен айқындалады. Міндеттердің бірі-шағын бизнес кәсіпорындарындағы қаржылық қызметті жетілдіру. «Қазақстанның ұлттық даму жоспары – 2029 ж.» экономикалық қағидаттары ашылды, 2022 – 2024 ж. ж. шағын және орта бизнестің қолданыстағы субъектілері бойынша статистикалық деректер ұсынылды.

Berdybekova A.L.

FINANCE AND ENTREPRENEURIAL ACTIVITY OF SMALL ENTERPRISES

The relevance of the work is determined by a lot of economic problems on the way of economic growth in the Republic of Kazakhstan. One of the tasks is to improve the financial activities of small businesses. The economic principles of the «National Development Plan of Kazakhstan – 2029» are disclosed, statistical data on operating small and medium-sized businesses for 2022-2024 are presented.

ӘОК 336.228

Бузаубаева П.Н.

Pika_b@mail.ru

«Bolashaq» академиясы

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ОТАНДЫҚ НАРЫҚТА САЛЫҚ ЖҮКТЕМЕСІНІҢ БИЗНЕСКЕ ЫҚПАЛЫ

Аталмыш мақалады автор шағын кәсіпорынның салық төлемдері және оларды оңтайландыру тақырыбының өзектілігі, шағын кәсіпкерлікті дамытуды отандық экономиканың тетіктері, салықтық жүктеменің мән, мағынасы, салық режимдерінің түрлеріне тоқтала отырып, сипаттама берген. Сонымен қатар автор шағын бизнеске арналған арнайы салық режимдерінің салысырмалы нұсқасына да тоқталып өтті.

Шағын кәсіпорынның салық төлемдері және оларды оңтайландыру тақырыбының өзектілі шағын кәсіпкерлікті дамытуды отандық экономиканың нақты трансформациясын тезірек аяқтау шарттарының бірі ретінде жандандыру қажеттілігімен анықталады.

Отандық нарықта өз кәсібін бастағысы келетін шағын бизнес субъектілері ретіндегі кәсіпорындар тіркелу барысында қызметінің ауқымына байланысты салық режимінің таңдау заңмен шектелмеген (сурет 1).

Сурет 1- Қазақстан Республикасында шағын бизнеске салық салу режимдері
Ескерту [1] дереккөз негізінде құрастырылған

Жоғарыда байқап отырғанымыздай салық режимдерінің өз артықшылықтары, шектеулері және кәсіпті бастау кезіндегі белгілі нюанстары да бар. Қазіргі таңда шағын бизнеске салық салудың 3 келесідей негізгі режимдері қолданылады: жалпыға бірдей белгіленген режим, шағын бизнес субъектілері (келесіде -ШБС) үшін арнаулы салық режимі және ауыл шаруашылығы (келесіде -АШ) өндірушілері мен шаруашылық қожалықтар (келесіде – ШҚ) және фермерлік шаруашылықтар (келесіде ФШ) үшін арнаулы салық режимдерінен тұрады.

Қазақстан Республикасында салық төлеуші салықтарды есептеу мен төлеудің, сондай –ақ олар бойынша салық есептілігін табыс етудің төмендегі көрсетілген тәртібінің біреуін ғана дербес таңдауға құқылы:

- Шағын бизнес субъектілері үшін келесідей арнаулы салық режимдері бар:

- 1) Патент негізіндегі арнайы салық режимі;
- 2) Оңтайландырылған декларация негізіндегі арнайы салық режимі;
- 3) Арнайы мобильді қосымшаны пайдалану;
- 4) Белгіленген шегерімді пайдалану.

Ал келесіде ауыл шаруашылығы өнімін өндірушілер үшін арнаулы салық режимі ретінде келесілерді атап өтуге болады:

- 1) Шауа немес фермерлік қожалықтар үшін арнайы салық режимі;
- 2) Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірушілер мен ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін арнайы салық режимі.

Шағын бизнеске арналған арнайы салық режимдерінің салысырмалы нұсқасы төменде бейнеленген (кесте 1).

Кесте 1- Шағын бизнеске арналған арнайы салық режимдерінің салысырмалы нұсқасы

АСР/критерилері	Патент пайдалану негіз.АСР	Оңтайландырылған декларацияны пайдалану негіз.АСР	Белгіленген шегерімді пайдалану негіз.АСР	Арнайы мобильді қосымшаны пайдалану негізінде
1	2	3	4	б
Салық периоды	жылына	жарты жылда	жылына	айына
Кіріс көлемі (шегі)	3 528 АЕК	24 038 АЕК	144 184 АЕК	3 528 АЕК
Жұмыскерлер	жоқ	30-ға дейін	50-ге дейін	жоқ
Бақылау –кассалық машинасы (БКМ) қолдану міндеттілігі	міндетті	міндетті	міндетті	Е –Saluq Business қосымшасы арқылы беріледі
Бухгалтерлік есеп	Міндетті жүргізуден босату	ЖК - міндетті жүргізуден босату ЖШС – бухгалтерлік есепті жүргізуге міндетті		Міндетті жүргізуден босату
Бастапқы құжаттар	Міндетті: жеткізушілерден құжаттардың болуы және «өз» құжаттарын толтыру Сақтау мерзімі – 5 жыл			жоқ
Салық есептілігі	Салық есептілігін жүргізудің міндеттілігі Бастапқы құжаттар негізінде салық тіркемелерін толтыру			қарастырылмаған
Салық есептілігінің нысандары	911.00	910.00	912.00	жоқ
Салық есептілігін табыс ету мерзімі	Қызметін бастағанға дейін, егер нақты табыс мәлімдегеннен көп болса-қосымша есеп (салықтарды қосымша төлеу)	Жартыжылдық есебі (жылына екі рет салықтардың қорытындысы мен есебі)	Жылдық есеп (күнтізбелік жыл ішінде салықтардың қорытындылары мен есебі) – келесі жылдың 31 наурызына дейін	Әр айдың 15-не дейін Е –Saluq Business қосымшасы автоматты түрде салықтар мен міндетті төлемдерді қалыптастырады
Салық салу объектісі	Мәлімделген табыс	Нақты табыс	Салық салынатын табыс (табыс – шегерімдер – қосым.шегерім)	Нақты табыс
Салық төлеу	Алдын ала төлем (мәлімделген сомадан асып кеткен жағдайдағы қосымша төлем)	Жарты жылдықта, екінші айдың 25-і күніне дейін	Келесі жылдың 10 сәуіріне дейін	Әр айдың 25-не дейін төленеді
Табыс салығы	Мәлімделген табыстан: -қызметтер – 1% ЖТС	3% табыс салығы, оның ішінде: -ЖТС/КТС; -әлеуметтік салық.	Тіркелген салық: ЖК - 10% ЖТС ЖШС - 20% КТС	ЖК- 1% ЖТС
Жұмыскерлер бойынша салық салу	жоқ	Жұмыскерлердің табысынан әлеуметтік салық есептелмейді	ЖШС – жалпы тәртіпте; ЖК – жұм.санынан әлеуметтік салық (ЖК үшін 2 АЕК, қызметкерлер үшін 1 АЕК)	жоқ
Қызметкерлерге әлеуметтік төлемдер мен салықтарды төлеу	жоқ	ай сайын	ай сайын	жоқ

Ескерту [2] дереккөз негізінде құрастырылған

Сонымен жоғарыдағы кестеден байқағанымыздай салық салудың жалпыға бірдей белгіленген режимі (ЖБР) жалпы тәптіппен белгіленген барлық салықтарды және

бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдерді есептеуді және төлеуді білдіреді. Жалпыға бірдей белгіленген режим бойынша салық салу объектісі – бұл кәсіпкерлік қызмет барысында ұйымның кірістері мен шығындары арасындағы айырмашылық. Жалпыға бірдей белгіленген салық режимінің басты артықшылығы – айналымға және қызмет түрлеріне шектеулердің болмауы.

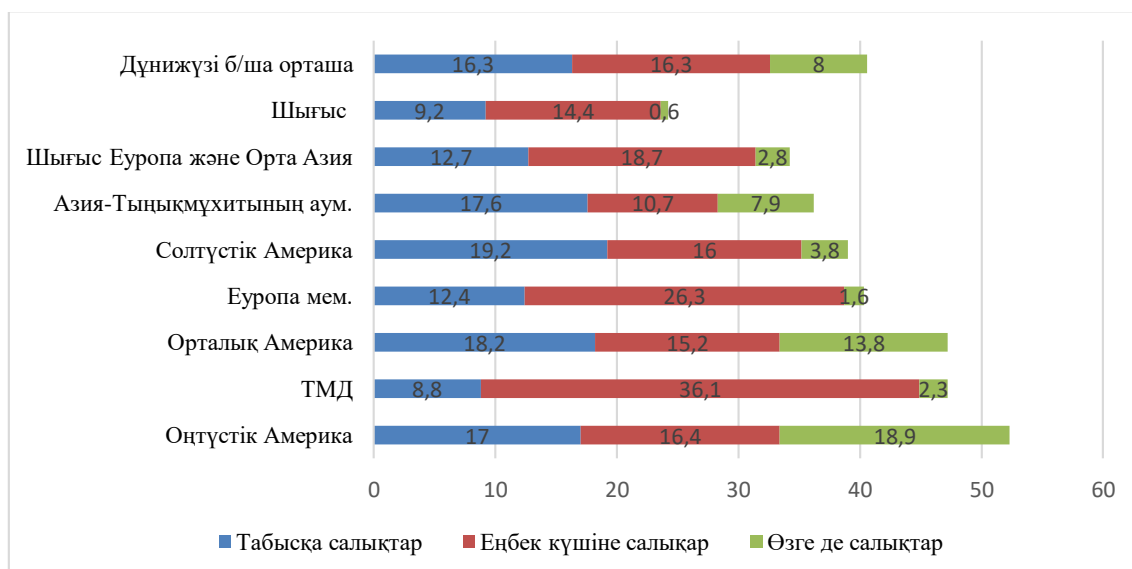
Салық ауыртпалығын есептеу екі деңгейде жүзеге асырылады: макро және микро деңгейде. Салық ауыртпалығын бөлудің негізгі аспектілері төмендегі суретте көрсетілген.

Сурет 2 - Салық ауыртпалығын есептеудің негізгі аспектілері
Ескерту [3] дереккөз негізінде құрастырылған

Макро деңгейде бүкіл елге салық салудың ауыртпалығы немесе басқаша айтқанда экономикаға салық жүктемесін есептеуді білдіреді. Мұнда бірттекті кәсіпорындар топтары, яғни өндіріс салалары арасында салық ауыртпалығын бөлу және ел халқына салық жүктемесі бағаланады.

2021 жылғы Дүниежүзілік банк пен Pricewaterhouse Coopers халықаралық аудиторлық және консалтингтік қызмет көрсететін компанияның сарапшыларының Paying Taxes атты рейтингіне сай дүниежүзі бойынша бизнеске және кәсіпкерлерге салынған нақты салық жүктемесінің мөлшері 40,6%-ды құрауда. Есептемелер әр мемлекеттегі салық заңнамаларындағы бекітілген салықтық және салықтық емес міндеттемелерді ескере отырылып әзірленген. Зерттеу барысында 190 мемлекет талданып, ең жоғарғы сауықтық ауыртпалығы бар мемлекет ретінде АҚШ-ның оңтүстік оңірлерінде екендігі анықталса, 45 мемлекетте Аргентинда 106%, Қытайда 68%, Чехияда 50%, Францияда 63%, сондай-ақ Үндістанда 61%, Италияда 62%, Мексикада 52% және Швецияда 49% құрап отыр.

Сурет 3 - Дүниежүзі бойынша бизнеске салық жүктемесі (салық ставкасының жалпы құрлымы, %) Ескерту [4] дереккөз негізінде құрастырылған

Жоғарыдағы 1-ші суретке сүйене отырып, ТМД елдерінде салық және салықтық емес төлемдердің жалпы құрылымында еңбек күші бойынша төлемдер басым екендігіне назар аудару керек, ал олардың үлесі әлемнің басқа аймақтарымен салыстырғанда 1,5-2,5 есе басымдық көрсетуде.

Тәжірибе көрсеткендей, кәсіпкерлікке салынатын салық жүктемесінің жоғары деңгейі нарықта тауарлар мен қызметтер ұсынысының төмендеуіне әкеледі, бұл бір мезгілде өндірілетін өнім бағасының өсуімен қаттар жүреді. Әлемдік қаржылық тәжірибе көрсеткендей, салықтық алулардың оңтайлы деңгейін белгілеу кезінде өндірістік дамытудың экономикалық ынталандырулары, яғни тауар өндірушілер мүдделері негізгі критерийлер ретінде ұсынылу керек.

Салықты оңтайландыру – бұл салықтық оңтайландыру және салық төлемдерін азайту арқылы компанияның ақша ағындарын ұлғайту мақсатында қолданыстағы заңнама шеңберіндегі ұйымдастыру шаралары, қызмет орнын, уақыты мен түрлерін таңдауға, ең тиімді схемалар мен шарттық қатынастарды құруға және қолдануға байланысты

Келесі кезекте салықтық жүктемені төмендету жолдарының түрлерін төменде суреттен байқауға болады.

Сурет 4 - Салықтық жүктемені төмендету жоларының түрлері
Ескерту [5] дереккөз негізінде құрастырылған

Салық жүктемесінің көрсеткіші неғұрлым төмен болса, соғұрлым пайда компания иелерінің иелігінде қалады. Сондықтан ШОБ субъектілері өз бизнесіне салық жүктемесін азайтудың әртүрлі схемаларын қолданады. Ол сызбаларды жоғарыдағы суреттен байқауға болады және байқағанымыздай ол салықтық жүктемені төмендетудің жолын үш топқа жіктеуге болады, олардың әрқайсысы бірнеше кіші топтарға да бөлінеді.

Бүгінгі таңда Қазақстанда бұл тақырып нарықтық қатынастардың дамуына байланысты өте өзекті. Нарық өсуде, ШОБ субъектілері пайданы ұлғайтуға және шығындарды азайтуға мүдделі, яғни олардың мәмілелері мен ішкі салық саясатын дұрыс құрылымдау біртіндеп алдыңғы қатарға шығарады. Сондай –ақ салықтық оңтайландыру төмендегідей себептерге байланысты өзекті болуда.

Біріншіден, салықтарды оңтайландыру компанияға салық салу рәсімін жетілдіруге, салық заңнамасында көзделген жеңілдіктер мен жеңілдіктерді тиімді қолдануға бағытталған алдын алу және әрқашан заңды шаралар кешенін білдіреді.

Екіншіден, салықты оңтайландыру салық жүйесінің жетілмегендігі мен салыстырмалы күрделілігінен туындауы ықтимал. Салықтық оңтайландыру толығымен заңды қызмет ретінде қарастырылады, ең алдымен, ол салық ауыртпалығын азайту мақсатында құқықтық нормалардың оңтайлы үлесі ретінде қабылдануы керек, бірақ міндетті түрде қоланыстағы заңнама шеңберінде.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында салық төлеуден жалтару қандай нысанда көрінетінін нақты белгіленген:

- Декларацияны тапсыру міндетті болып табылатын жағдайларда жылдық жиынтық табыс туралы декларацияны ұсынбау нысанында;

- Декларацияға немесе салықтарды есептеуге немесе төлеуге байланысты өзге де құжаттарға кірістер мен шығыстар туралы деректерді бұрмалау нысанында;

- Салық салудың басқа объектілерін немесе өзге де міндетті төлемдерді немес ұйымның нақты орналасқан жерін жабыру нысанында;

- Салық төлеушінің оларды төлеудің белгіленген мерзімінен бастап 90 күннен астам салық берешегі болған кезде үшінші тұлғалардың кассасы немесе банк шоттары арқылы өзара есеп айырысу нысанында.

«Салық жүктемесі» критерийі салық төлеушінің салық жүктемесінің коэффициентін есептеу қағидалары негізінде айқындалады:

- Салық органдарында жеке кәсіпкер ретінде тіркелмеген және жеке тәжірибемен айналыспайтын жеке тұлғалар;

- Ірі салық төлеушілердің мониторингінде тұрған салық төлеушілер бойынша;

- Және корпоративтік табыс салығын төлеуден босатылатын салық төлеушілер.

Келесі кезекте салық жүктемесі критерийінің басымдықтары төмендегі кестеде сипатталған.

Кесте 2 - «Салық жүктемесі» критерийінің басымдығы

№	Орташа салалық көрсеткіштен ауытқу пайызы	Тәуекел дәрежесіне әсері	Басымдық
1	50 пайыздан жоғары	теріс	+5 балл
2	10-нан 50 пайызға дейін	теріс	+ 3 балл
3	5-тен 10 пайызға дейін	теріс	+2 балл
4	-5-тен -10 пайызға дейін	оң	-3 балл
5	-10-нан 30 пайызға дейін	оң	-4 балл
6	-30 пайыздан жоғары	оң	-5 балл
Ескерту [6] дереккөз негізінде құрастырылған			

Орташа салалық көрсеткіштен ауытқу пайызы 5-тен 50 пайыздан жоғары болса, ол ұйымның тәуекел дәрежесіне әсері теріс екендігін аңғаруға болады және басымдық бойынша оның мәні +2 баллдан +5 баллға дейінгі аралықты қамтиды. Ал орташа салалық көрсеткіш бойынша ауытқу пайызы -5-тен -30 пайыздан жоғары болса, аталмыш ұйымның тәуекел дәрежесіне әсері оң және басымдық бойынша мәндері -3 баллдан -5 баллға дейінгі аралықты құрады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі ресми ақпараттық сайты. Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы ҚР-ның Кодексі 2017 жылғы 25 желтоқсан. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120>

2. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі ресми ақпараттық сайты. Шағын бизнес субъектілері үшін арнаулы салық режимдері Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы ҚР-ның Кодексінің 77 тарау, 683 бап. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120#z12233>

3. Arzayeva, M. Zh.. Налоговая нагрузка и ее влияния на экономику. Салық ауыртпалығы және оның экономикаға тигізетін ықпалы. Вестник КазНУ. Серия Экономическая, [S.l.], Том 113, № 1/2, dec. 2016. Б 31-32.

4. Pricewaterhouse Coopers халықаралық аудиторлық және консалтингтік қызмет көрсететін компанияның ресми ақпараттық сайты. Paying Taxes рейтингі. <https://www.pwc.com/gx/en/services/tax/publications/paying-taxes-2020/overall-ranking-and-data-tables.html>

5. Федюшева Т.В., Шкурова Ю.О. Методы оптимизации налога на прибыль // Проблемы экономики и менеджмента. 2016. №5 (57). Б.163

6. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі ресми ақпараттық сайты. Салық органды дара кәсіпкер ретінде тіркелген және жеке парктикамен айналысатын жеке тұлғаларды қоспағанда, салық төлеушінің салық жүктемесінің коэффициентін есептеу қағидаларын бекіту туралы ҚР Қаржы министрлігінің 2018 ж. 20 ақпандағы №253 бұйрығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800016518>

Бузаубаева П.Н.

ВЛИЯНИЕ НАЛОГОВОЙ НАГРУЗКИ НА БИЗНЕС НА ОТЕЧЕСТВЕННОМ РЫНКЕ

В упомянутой статье автор описал актуальность налоговых платежей малого бизнеса и их оптимизацию, механизмы функционирования отечественной экономики, значение налогового бремени, виды налоговых режимов. Кроме того, автор также остановился на сравнительном варианте специальных налоговых режимов для малого бизнеса.

Buzaubayeva P.N.
**THE IMPACT OF THE TAX BURDEN ON BUSINESS IN THE
DOMESTIC MARKET**

In the mentioned article, the author described the relevance of small business tax payments and their optimization, the mechanisms of functioning of the domestic economy, the importance of the tax burden, types of tax regimes. In addition, the author also focused on a comparative version of special tax regimes for small businesses.

УДК 336.64

Дарибекова А.С
**к.э.н., ассоциированный профессор Караандинский технический университет
имени Абылкаса Сагинова
город Караганда, Республика Казахстан**

Исаджанова Д.Б.
студентка 3 курса Бухарский государственный университет
город Бухара, Республика Узбекистан

**ФИНАНСОВОЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ КАК ОСНОВА СТРАТЕГИЧЕСКОГО
УПРАВЛЕНИЯ КОМПАНИЕЙ**

Деятельность компании связана с решением управленческих задач, одним из инструментов решений, которых является финансовое прогнозирование. Оно играет значительную роль в разработке стратегических задач, в том числе и финансовых. В статье авторами рассмотрены задачи и методы финансового прогнозирования.

Финансовое прогнозирование позволяет оценить возможности и финансовые риски, связанные с реализацией стратегии, и принять соответствующие меры для их управления. Например, определение затрат может помочь окончательно определить, готова ли компания рисковать своей устойчивостью и разработать планы по привлечению дополнительных инвестиций в организацию, если это потребуется.

Финансовое прогнозирование также может помочь компании определить, насколько эффективно ее стратегия и как она работает, что позволяет принимать разумные решения в отношении распределения финансовых ресурсов и управления рисками.

Финансовое прогнозирование может помочь организациям оценить текущее финансовое положение, учесть финансовые проблемы и решить их. Оно может быть полезно для планирования будущих тенденций и оценки эффективности предыдущих финансовых решений. Например, прогнозирование может помочь определить, какие ресурсы необходимы для реализации нового проекта или создания нового продукта, а также оценить его потенциальную прибыльность. По сути, финансовое прогнозирование важно для любой компании, поскольку оно позволяет принимать разумные и своевременные решения и гарантирует, что компания сохранит рост в будущем.

Каждая организация должна иметь свою собственную систему прогнозирования. Организация данной системы должна быть адаптирована к потребностям настоящего времени. Чтобы добиться этого, необходимо рассмотреть возможные методы прогнозирования и изучить опыт других организаций в вашей области. Система прогнозирования должна включать несколько методов прогнозирования, применяемых для решения различных типов задач. Например, для прогнозирования спроса на товары или услуги могут использоваться статистические, экспертные оценки, сезонный анализ и анализ тенденций.

Рынки могут использоваться для прогнозирования макроэкономических изменений. Кроме того, система прогнозирования должна быть адаптивной и готовой к адаптации как к изменению, так и к отслеживанию процессов организации. Для этого необходимо регулярно оценивать эффективность прогнозных стратегий и носить соответствующие изменения.

Создание и поддержание системы прогнозирования требует большого опыта и знаний в области прогнозирования. Многие компании обращаются за помощью к консультантам или отделам оформления прогнозов.

Консультанты, специализирующиеся на прогнозировании, могут помочь в разработке системы прогнозирования, определить методы и алгоритмы, наиболее подходящие подходы для управления организацией, а также дать профессиональные рекомендации по повышению эффективности системы.

Создание специального подразделения для работы с прогнозированием является важным шагом для компании, особенно если она хочет быть на шаг впереди в современном бизнесе. Работа сотрудников с опытом и навыками в области прогнозирования позволит компании разрабатывать точные и надежные прогнозы, что в свою очередь способствует более эффективному планированию бизнес-процессов и принятию обоснованных стратегических решений. Кроме того, специалисты в этом подразделении смогут постоянно совершенствовать систему прогнозирования, учитывая изменения на рынке и внутренние факторы компании. Это даст возможность компании быстрее реагировать на изменения и быть гибкой в динамичной бизнес-среде.

Система прогнозирования играет важную роль в успешном функционировании организации. Благодаря прогнозам и анализу данных, бизнес может предвидеть будущие тенденции, распознавать потенциальные угрозы и возможности, а также принимать обоснованные стратегические решения. Развитие и поддержание такой системы требует не только технических знаний и компетенций, но и понимания особенностей конкретной отрасли и бизнес-процессов. Кроме того, корректное прогнозирование требует постоянного мониторинга и адаптации моделей к изменяющимся условиям на рынке. В целом, система прогнозирования является важным инструментом для эффективного управления и достижения успеха в современном бизнесе.

Цели и задачи прогнозирования играют важную роль при определении того, что и как именно следует прогнозировать. Разные цели требуют разного уровня детализации прогноза, чтобы быть наиболее полезными для принятия решений. Например, если бизнесу необходимо определить потребности в сырье и материалах для конкретных продуктовых линий, то прогнозирование по каждой из них будет ключевым. В то же время, если целью является определение общей тенденции продаж без необходимости углубляться в детали, то достаточно прогнозировать общий объем продаж.

Управление данными и ресурсами для прогнозирования на разных уровнях детализации является ключевым аспектом эффективного планирования и прогнозирования в бизнесе. Необходимо грамотно балансировать между доступностью данных, их качеством и ресурсами, которые можно выделить на анализ.

Определение целей и задач, адаптация уровня детализации прогноза к потребностям бизнеса и сбалансированный подход к выбору методов анализа и прогнозирования позволяют достичь оптимальных результатов. Диагностика, включающая системный анализ исторических данных, текущих трендов и потенциальных факторов, играет важную роль в создании точных и надежных прогнозов для будущего развития компании.

Имея четкое понимание целей и использование правильных методов анализа, компании могут успешно прогнозировать спрос, оценивать риски и принимать обоснованные решения для оптимизации бизнес-процессов.

Подчеркнем важность эффективного управления финансовыми результатами для успешного функционирования компании в современных условиях деловой среды. Неоспоримо, что управление финансовыми результатами позволяет компании оптимизировать свои финансовые ресурсы, улучшить свою финансовую устойчивость,

повысить эффективность, и в конечном итоге достичь успеха и конкурентного преимущества.

Развитие компетенций в области управления финансами, использование современных методов и инструментов финансового анализа и планирования, а также непрерывное улучшение процессов управления финансовыми результатами - это все ключевые аспекты, которые компании должны принимать в расчет для успешного управления финансами.

Количественные методы прогнозирования используются для прогнозирования числовых значений на основе исторических данных и математических моделей. Они подразумевают математический анализ прошлых данных, чтобы определить тенденции и закономерности, и применение этих результатов для прогнозирования будущих значений. Количественные методы могут быть простыми, такими как метод среднего значения или экспоненциальное сглаживание, или более сложными, такими как анализ временных рядов или методы машинного обучения.

К количественным методам прогнозирования относятся:

- методы экстраполяции (методы адаптивного сглаживания, методы усреднения, скользящих средних);
- методы моделирования (матричные модели, эконометрические модели, модели оптимального прогнозирования, имитационные модели, сетевые модели).

Методы качественного прогнозирования, основанные на субъективном суждении экспертов, могут быть полезны при формулировании краткосрочных прогнозов. Однако они могут быть недостаточно точными, если речь идет о долгосрочном прогнозировании или если нет достаточного количества информации, на основе которой можно прогнозировать. Кроме того, при использовании качественного подхода важно учитывать, что мнения экспертов могут быть предвзятыми или искаженными, что может привести к неточным прогнозам. Поэтому важно использовать как количественные, так и качественные методы прогнозирования, чтобы получить наиболее точную картину будущих результатов.

К качественным методам прогнозирования относятся:

- индивидуальные экспертные оценки (интервью, построения сценария, аналитические докладные записки);
- коллективные экспертные оценки (метод «Дельфи», генерации идей, метод комиссий).

В процессе использования модели прогнозирования на практике, могут возникать различные организационные вопросы, которые нужно учитывать. К примеру, может возникнуть вопрос об адекватности данных для построения модели, необходимости обновления модели с течением времени и подготовке персонала для работы с моделью. Также может быть важно учитывать социальные и политические факторы, которые могут повлиять на прогнозируемые результаты и способы их применения. Важно иметь понимание того, какие организационные вопросы могут возникнуть в процессе использования модели прогнозирования, и предпринимать соответствующие меры для их решения.

Таким образом, финансовое прогнозирование является неотъемлемой частью стратегического управления, так как позволяет оценить финансовые результаты и потенциальные риски в долгосрочной перспективе. Финансовые прогнозы помогают определить необходимый объем инвестиций, сделать правильный выбор между альтернативными стратегическими направлениями, а также оценить эффективность реализации стратегии.

Важно отметить, что финансовые прогнозы должны быть основаны на достоверных данных и анализе текущих тенденций на рынке, а также учитывать возможность изменений внешней среды и внутренней политики компании. Кроме того, важно обеспечить надежность и точность данных, используемых для прогнозирования, и проводить регулярную оценку эффективности прогнозов с целью их постоянного улучшения и оптимизации.

Список использованных источников:

1. Лукасевич И.Я. Финансовый менеджмент: учебник / И.Я. Лукасевич; 4-е изд., перераб. и доп. – Москва: Изд-во «Юрайт», 2018. – 37 с.
2. Брейли Р. Принципы корпоративных финансов / Р. Брейли, С. Майерс. – М.: Изд-во «Вильямс», 2019. – с. 256.

Дарибекова А.С. Исаджанова Д.Б. ҚАРЖЫЛЫҚ БОЛЖАУ КОМПАНИЯНЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Компанияның қызметі басқарушылық міндеттерді шешумен байланысты, қаржылық болжау болып табылатын шешімдердің бірі. Ол стратегиялық міндеттерді, соның ішінде қаржылық міндеттерді әзірлеуде маңызды рөл атқарады. Мақалада авторлар қаржылық болжаудың міндеттері мен әдістерін қарастырады.

Daribekova A. S. Isadzhanova D. B. FINANCIAL FORECASTING COMPANY STRATEGIC AS THE BASIS OF MANAGEMENT

The company's activities are related to the solution of managerial tasks, one of the solutions of which is financial forecasting. It plays an important role in the development of strategic tasks, including financial ones. In the article, the authors consider the tasks and methods of financial forecasting.

УДК 33.336.02

Дарибекова Н.С.
ст. преподаватель Карагандинского Технического Университета
имени Абылкаса Сагинова
nazguldariko@mail.ru
Шадиева М.Д.
студентка 2 курса факультета «Экономика и туризм» Бухарского
Государственного Университета (Узбекистан)

ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ЧЕРЕЗ МЕТОДЫ БЮДЖЕТНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Актуальность темы определяется важностью бюджетного регулирования в стране. Ключевым инструментом для этого являются бюджетные правила, которые устанавливают отдельные процессуальные нормы, направленные на внедрение надлежащей практики бюджетного планирования, повышение предсказуемости и прозрачности бюджетного процесса. В статье раскрыты каналы негативного влияния политики на бюджетную устойчивость стран, раскрыты задачи и инструменты бюджетных правил обеспечения финансовой безопасности государства.

Одним из ключевых инструментов бюджетного регулирования, предлагаемых Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), являются бюджетные правила.

В общем виде бюджетные правила определяются как система количественных и качественных критериев бюджетных параметров, способствующих предупреждению формирования рисков для бюджетной устойчивости.

К количественным критериям бюджетного правила относят (рисунок 1) [1].

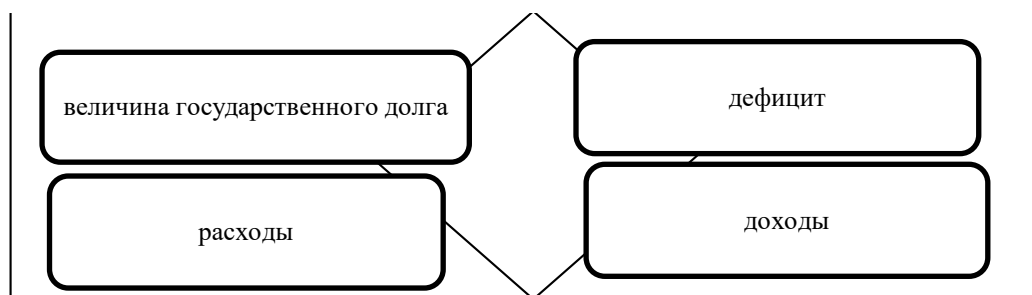

Рисунок 1. Количественные критерии бюджетного правила

Данные правила устанавливают отдельные процессуальные нормы, направленные на внедрение надлежащей практики бюджетного планирования, повышение предсказуемости и прозрачности бюджетного процесса.

Бюджетные правила направлены на сдерживание политически мотивированных, но нерациональных расходов. Существует несколько каналов негативного влияния политики на бюджетную устойчивость:

- неполная реализация бюджетной политики: во время спада государство финансирует за счет заимствований дополнительные расходы, направленные на стабилизацию экономики, однако не повышает налоги во время подъема;

- из-за необходимости переизбрания политики вынуждены финансировать в первую очередь расходы, результаты которых видны для избирателя. При этом подавляющая доля расходов, как правило, относится к непроизводительным;

- попытки отдельных политиков отказаться от увеличения расходов могут не дать желаемого эффекта, поскольку другие политики могут воспользоваться расширенным доступом к «бюджетному финансированию» [2].

Следующая целевая функция бюджетных правил – гибко реагировать на такие шоки, как:

- резкие изменения в объеме выпуска,
- высокий уровень инфляции,
- изменение процентных ставок и валютного курса и другие форс-мажорные обстоятельства [3].

В таблице 1 показаны задачи и инструменты бюджетных правил обеспечения финансовой безопасности государства [4, с.6].

Таблица 2

Задачи и инструменты бюджетных правил обеспечения финансовой безопасности государства

Задачи бюджетного правила	Виды бюджетных правил	Используемые количественные критерии
Предотвращение долговых рисков страны путем ограничения размеров долга и мониторинг за динамикой его уровня	Долговые правила	Лимит по уровню государственного долга к ВВП (%)
Предотвращение риска увеличения необоснованных расходов	Правила по расходам	Постоянные лимиты по совокупным, первичным (непроцентным) или текущим расходам в абсолютном выражении Лимит по темпам роста расходов (%) Лимит расходов к ВВП (%).

Обеспечение сбалансированности бюджета (нулевого дефицита), в том числе с учетом цикличности развития и сырьевой зависимости	Правила по бюджетному сальдо первого поколения	Лимит для дефицита бюджета к ВВП (%) Размер профицита бюджета к ВВП (%)
	Правила по бюджетному сальдо второго поколения	Структурный баланс, скорректированный на стадию экономического цикла Структурный баланс скорректированный с учетом колебаний доходов от экспорта сырья Несырьевой бюджетный баланс

Бюджетные правила действуют в 28 странах ОЭСР:

- новые бюджетные правила установили Италия и Словения,
- модифицировали – Финляндия, Нидерланды и Португалия,
- заменила – Эстония,
- отменила – Канада,
- скорректировали цели налогово-бюджетной политики – Австралия и Швеция [3].

Что касается национальной специфики применения бюджетных правил, то отметим, что:

– в развитых странах ограничения на рост реальных расходов бюджета устанавливаются чаще, чем в развивающихся, при этом они установлены в форме закона и относятся к бюджету центрального правительства. Однако, в разных странах при установлении потолка расходов не учитываются их определенные статьи. Например, во Франции, Финляндии, Испании, Японии не учитываются расходы на выплату процентов по государственному долгу, в Хорватии, Эквадоре и Перу – капитальные расходы, в Израиле и Перу – расходы на национальную безопасность.

– практически все страны – экспортеры природных ресурсов имеют бюджетные правила, основанные на межвременном перераспределении доходов от экспорта через механизм стабилизационных фондов. При этом авторы считают, что бюджетные правила, основанные на привязке к ценам как индикатору изменения сальдо первичного баланса, не являются эффективными из-за волатильности динамики цены на нефть.

– реализация бюджетных правил характеризуется крайней неустойчивостью, поскольку они могли отменяться либо во время экономических спадов, либо по политическим мотивам [4, с.19].

Выбор бюджетного правила зависит от следующих факторов:

1. Характер воздействия государственных расходов на долгосрочный экономический рост в данной стране. Если в стране не развит рынок капитала, то здесь возникает эффект вытеснения частных расходов государственными из-за роста реальных процентных ставок. Также налоговое финансирование сопровождается искажениями в стимулах для экономических агентов, в результате налогоплательщики теряют больше, чем сумма уплаченных налогов (за счет ухудшения структуры потребления). Однако, государственные расходы могут создавать положительные внешние эффекты для экономики в целом, поэтому актуальной становится перестройка структуры бюджетных расходов в пользу приоритетных направлений, которые обеспечивают положительные внешние эффекты, перекрывающие бюджетные потери. Например, для Казахстана предлагаем перераспределение бюджетных расходов в пользу улучшения инфраструктуры и человеческого капитала.

2. Способность фискальной политики сглаживать цикл. Если в стране ограничен доступ к заемным средствам и у бизнеса, и у населения, то сокращение государственных расходов в кризис может усугубить глубину спада экономики. Во время спада экономики население сильнее сокращает потребление, чем увеличивая во время подъема. Таким образом, стимулирование экономики за счет государственных расходов менее эффективно, однако их резкое сокращение усугубляет спад. В связи с этим фактом, целесообразно

использовать правила, основанные на структурной сбалансированности государственного бюджета, создавая «подушку безопасности», а именно, накапливая средства во время подъема и расходуя во время спада.

3. Зависимость национальной экономики и государственного бюджета от сырьевых доходов, в частности нефти, предопределяет необходимость применения бюджетного правила, не только привязанного к использованию природной ренты, но и учитывать колебания налоговых поступлений от обложения несырьевых секторов экономики.

Основными элементами современных антикризисных и чрезвычайных бюджетных мер являются резервные фонды, дополнительные бюджеты, дополнительные ассигнования, государственные кредиты, которые в качестве стабилизационных механизмов осуществляются по упрощенным процедурам. При этом, в некоторых странах, таких как США и Франция антикризисные и чрезвычайные меры дифференцируются и предполагают наличие дополнительных процедур, либо законов. К примеру, Фонд президента США по чрезвычайным ситуациям может быть пополнен за счет дополнительных бюджетных ассигнований, утверждаемых конгрессом США, а во Франции бюджетное законодательство предусматривает процедуры выделения двух видов дополнительных расходов – при серьезной ситуации, которая не приводит к росту бюджетного дефицита, и очень серьезной ситуации, угрожающей национальным интересам.

Как известно, в условиях пандемии COVID-19 вследствие беспрецедентных бюджетных расходов, государственный долг в большинстве стран мира достиг колоссальных исторических параметров. Например, доля государственного долга к ВВП в 2020 году в Великобритании достигла 103,5%, В США – 119 %, Швеции – 42,7%, Финляндии – 57,53%, Австрии – 62,79%. В Республике Казахстан данный показатель достиг – 26,53%. Однако, динамика постизоляционного экономического развития, в виде темпов роста ВВП таких стран как США, Великобритания, Австрия демонстрирует положительный рост и достаточно быстрое восстановление уже в 2021 и 2022 годах (таблица 3) [5].

Таблица 3
Динамика ВВП ведущих стран (2018-2022)

Годы	Казахстан, %	Индонезия, %	США, %	Франция, %	Великобритания, %	Швеция, %	Австрия, %	Норвегия, %	Финляндия, %
2018	4	5	3	2	1.7	2	3	1	1
2019	5	5	2	2	2	2	2	1	1
2020	-3	-2	-3	-8	-9	-3	-7	-1	-2
2021	4	4	6	7	7	5	5	4	4
2022	3	5	2	2	4	2	5	3	2

Причины такого тренда эксперты видят в реализации контрциклических бюджетных правил второго поколения, а также в специфике обсуживания долга. Рост ВВП в данных странах значительно опережает доходность по 10-летним государственным облигациям, которая в США составляет 2,76%, Германии – 0,98%, в Великобритании – 1,99%, в Японии – 0,19%, Швеции – 1,44%, Австрии – 1,5%. Однако, по Российской Федерации данный показатель достигает – 9%, а в Республике Казахстан – 13,95% [5].

Таким образом, рост государственного долга в постпандемический период особенно опасен для устойчивости государственных бюджетов стран, не применяющих контрциклических бюджетных правил, а также не имеющих средств для обслуживания государственного долга. В долгосрочном периоде такой долг может перерасти в неуправляемую инфляцию и значительно сократит инвестиционные расходы бюджета для экономического развития.

Исходя из вышеизложенного, на наш взгляд, каждая страна выбирает наиболее приемлемые для ее национальной специфики инструменты бюджетного регулирования финансовой безопасности и адаптирует их под особенности своей институциональной

среды. И в данном контексте, полагаем целесообразно провести диагностику состояния финансовой безопасности Республики Казахстан, с учетом проведенных и ныне реализуемых антикризисных бюджетных мер, для уточнения дальнейшей их «настройки» для постпандемического экономического восстановления.

Список использованных источников:

1 Principles of Budgetary Governance// <https://www.oecd.org/gov/budgeting/principles-budgetary-governance.htm>. 02.04.2022

2.Alesina A., Passalacqua A. The political economy of government debt //https://www.nber.org/system/files/working_papers/w21821/w21821.pdf. 16.04.2022

2.IMF (2009). Fiscal rules: Anchoring expectations for sustainable public finances. Washington, DC

3.Кудрин А., Соколов И. Бюджетные правила как инструмент сбалансированной бюджетной политики // Вопросы экономики. – 2017. – №11. – С. 5-32.

4.Real GDP growth // imf.org/external/datamapper/. 23.09.2023

**Дарибекова Н.С., Шадиева М. Д.,
ӘДІСТЕР АРҚЫЛЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІК
БЮДЖЕТТІК РЕТТЕУ**

Тақырыптың өзектілігі елдегі бюджеттік реттеудің маңыздылығымен анықталады. Бұл үшін негізгі құрал бюджеттік жоспарлау практикасын енгізуге, бюджеттік процестің болжамдылығы мен ашықтығын арттыруға бағытталған жекелеген іс жүргізу нормаларын белгілейтін бюджеттік ережелер болып табылады. Мақалада саясаттың елдердің бюджеттік тұрақтылығына теріс әсер ету арналары, міндеттері ашылды

**Daribekova N.S., Shadieva M.D.,
FINANCIAL SECURITY THROUGH METHODS
BUDGET REGULATION**

The relevance of the topic is determined by the importance of budget regulation in the country. The key tool for this is the budget rules, which establish separate procedural rules aimed at introducing good budget planning practices, increasing predictability and transparency of the budget process. The article reveals the channels of the negative impact of politics on the budgetary stability of countries, reveals the tasks

УДК 339.97

Мусанова А. К.

к.э.н., доцент

ЧУ «Академия «Болашак»,
город Караганды, Республика Казахстан
aimanmussanova@mail.ru

ЭВОЛЮЦИЯ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ

Статья посвящена актуальной научной задаче современного мира - развитию финансовой системы в современной экономике, ключевым аспектам этой эволюции, а также выявлению основных трендов и вызовов, с которыми сталкиваются современные финансовые институты.

Финансовая система играет фундаментальную роль в современной экономике, обеспечивая передачу средств от тех, кто их имеет, к тем, кто в них нуждается, способствуя развитию бизнеса и инвестиций. Финансовая система занимает одно из главных мест в макроэкономике, так как экономическое развитие находится в

существенной зависимости от ее состояния. Надежная финансовая система является стержнем в развитии и успешном функционировании экономики. Эволюция финансовой системы связана с развитием экономики, технологий и социальных потребностей. Рассмотрим ключевые аспекты этого развития, выявим основные тренды и вызовы, с которыми сталкиваются современные финансовые институты.

Технологические инновации и цифровизация.

Одним из главных движущих факторов развития финансовой системы являются технологические инновации. Внедрение цифровых технологий, таких как интернет, мобильные приложения и блокчейн, стимулирует появление новых форм финансовых услуг и решений. Крипто валюты, цифровые платежные системы, роботизированное управление инвестициями (robo-advisors) – все это примеры инноваций, которые изменяют ландшафт финансовых услуг. Благодаря цифровым платформам инвесторы теперь могут инвестировать в различные активы с меньшими затратами и большей доступностью, а компании могут быстрее и эффективнее привлекать финансирование.

Технологические инновации также приводят к изменениям в структуре финансовых компаний. Традиционные банки и страховые компании активно внедряют цифровые технологии, чтобы оптимизировать процессы и улучшить обслуживание клиентов. Это требует новых навыков и компетенций у персонала и приводит к изменениям в организационной культуре.

Глобализация и международная интеграция.

Глобализация также играет важную роль в развитии финансовой системы. Свободное движение капитала и инвестиций способствует развитию международных финансовых рынков и увеличению конкуренции. Это приводит к улучшению качества услуг и снижению их стоимости для потребителей. Однако, глобализация также вносит свои вызовы, такие как увеличение рисков финансовых кризисов и возможность быстрого распространения финансовых шоков через различные страны и рынки.

Финансовая инклюзия и социальная ответственность.

Одним из приоритетов современной финансовой системы является обеспечение финансовой инклюзии – доступности финансовых услуг для всех слоев населения. В этом контексте развиваются механизмы микрофинансирования, социальные инвестиции и другие инициативы, направленные на уменьшение финансовых неравенств и повышение финансовой грамотности. Кроме того, все большее внимание уделяется вопросам социальной ответственности финансовых институтов и их влиянию на экологическую и социальную устойчивость.

Регулирование и надзор.

С развитием финансовой системы возникают и новые риски. Поэтому регулирование и надзор играют важную роль в обеспечении стабильности и безопасности финансовой системы. Государства вносят изменения в законодательство и разрабатывают новые нормативные акты, чтобы адаптировать регулирование к новым вызовам, таким как криптовалюта и финтех. Важно найти баланс между поддержанием инноваций и минимизацией рисков для финансовой стабильности.

Финансовая грамотность и образование.

Одним из ключевых аспектов развития современной финансовой системы является повышение финансовой грамотности населения. Образовательные программы и инициативы по финансовой грамотности играют важную роль в повышении финансовой осведомленности людей и помогают им принимать обоснованные финансовые решения. Это важно не только для индивидуальных потребителей, но и для устойчивости финансовой системы в целом. Чем более информированными и компетентными становятся люди в финансовых вопросах, тем эффективнее функционирует рыночная экономика. Поэтому правительства и частные организации активно инвестируют в программы обучения и образовательные инициативы, направленные на повышение финансовой грамотности населения. Это включает в себя курсы по управлению бюджетом, планированию инвестиций, пониманию финансовых рынков и другие аспекты финансового образования.

Экологическая устойчивость и ответственные инвестиции.

С увеличением осознания экологических проблем и изменения климата, все больше инвесторов ставят перед собой цель не только получения финансовой прибыли, но и создания положительного социального и экологического воздействия. Это приводит к росту интереса к ответственным инвестициям, которые учитывают экологические, социальные и управленческие факторы (ESG-инвестиции). Крупные фонды и институциональные инвесторы все чаще включают критерии ESG в свои инвестиционные стратегии, стимулируя компании к улучшению своей экологической устойчивости и социальной ответственности.

Инновации в финансовых моделях и инструментах.

С развитием финансовых и блокчейн технологий появляются новые финансовые модели и инструменты, которые меняют традиционные подходы к финансам. Например, децентрализованные финансовые платформы (DeFi) используют блокчейн для создания новых финансовых сервисов без посредников, что может повысить доступность финансовых услуг для всех слоев населения. Кроме того, развитие смарт-контрактов и цифровых активов открывает новые возможности для автоматизации финансовых операций и создания цифровых форм собственности.

Цифровая валюта центральных банков (ЦВЦБ).

Одним из наиболее обсуждаемых трендов в современной финансовой системе является развитие цифровой валюты центральных банков (ЦВЦБ). Несколько стран уже активно исследуют возможность выпуска собственных цифровых валют, которые могут стать альтернативой традиционным наличным и электронным деньгам. ЦВЦБ могут повысить эффективность денежной политики, снизить затраты на обслуживание платежных систем и улучшить доступность финансовых услуг для населения.

Развитие финансовой системы в современной экономике является процессом, который охватывает множество аспектов, включая технологические инновации, глобализацию, финансовую инклюзию, регулирование и образование. Важно, чтобы финансовые институты, государства и общество в целом находили баланс между инновациями и рисками, чтобы обеспечить устойчивое и эффективное функционирование финансовой системы в будущем. Стремление к улучшению доступности и качества финансовых услуг должно сопровождаться усилением мер по защите потребителей, финансовой грамотности и обеспечению экологической и социальной устойчивости.

Таким образом, финансовая система продолжает эволюционировать, под воздействием различных факторов, и это открывает новые возможности, вызовы и перспективы для ее развития в будущем.

Список использованных источников:

1 Воронцовский А.В. Цифровизация экономики и ее влияние на экономическое развитие и общественное благосостояние / А.В. Воронцовский // Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. — 2020. — Т. 36. — № 2. — С. 189-216.

2 Casey M. J. The Truth Machine: The Blockchain and the Future of Everything / M. J. Casey, P. J. Vigna // St. Martin's Press. — 2018.

3 James Sokolov M.M. Kak poborot' stagnaciju v Rossii. — M.: Institut jekonomiki RAN, 2014.

Мусанова А. Қ.

ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКАДА ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Мақала заманауи әлемнің өзекті ғылыми мәселесіне – қазіргі экономикадағы қаржы жүйесінің дамуына, осы эволюцияның негізгі аспектілеріне, сондай-ақ қазіргі қаржы институттары алдында тұрған негізгі тенденциялар мен міндеттерді анықтауға арналған.

Mussanova A. K.

EVOLUTION OF THE FINANCIAL SYSTEM IN THE MODERN ECONOMY

The article is devoted to an urgent scientific problem of the modern world – the development of the financial system in the modern economy, key aspects of this evolution, as well as identifying the main trends and challenges faced by modern financial institutions.

УДК 336.77

Тайлак Ә.Е.

м.э.н., старший преподаватель
Академия «Bolashaq», город Караганда, Республика Казахстан
tailak77@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КРЕДИТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В настоящее время вопросы, связанные с организацией кредитной деятельности банков, а также с её совершенствованием, имеют важное значение не только для банков и заемщиков, но и для всей экономики государства. В статье рассмотрены основные проблемы, тормозящие развитие кредитной деятельности банков второго уровня Казахстана, а также предложены пути их решения.

В банковском секторе Казахстана сохраняется высокий уровень стрессовых активов на балансах банков и их дочерних организаций, что оказывает давление на капитал банков и сдерживает дальнейшее расширение кредитования экономики. Отмечается концентрация банковского кредитования в розничном сегменте в связи с повышенной маржинальностью при высоких кредитных рисках.

На динамику банковского кредитования также оказывает давление слабая диверсификация пассивов и преобладание в структуре привлеченных ресурсов краткосрочных депозитов, не соответствующих международным стандартам срочности и стабильности. Уровень депозитов в иностранной валюте остается достаточно высоким, несмотря на проводимые меры по дедолларизации экономики.

На системном уровне существенным фактором, сдерживающим кредитование реального сектора экономики, является ограниченное количество платежеспособных и финансово устойчивых субъектов бизнеса. Так, согласно оценке Национального банка Казахстана, в течение длительного периода в сегменте малого и среднего бизнеса более 40% предприятий имеют отрицательный капитал либо долговую нагрузку свыше 80%. По крупному бизнесу 36% предприятий имели отрицательный капитал либо были не докапитализированы.

Эти факторы ограничивают возможность получения новых займов из-за рисков для банков и необходимости создания дополнительных провизий под ожидаемые кредитные убытки. Банки формируют повышенные требования к заемщикам с учетом риск-аппетита для минимизации кредитных рисков и требуют ликвидное залоговое обеспечение.

Одним из факторов, ограничивающих кредитование реального сектора экономики, остается отсутствие достаточных сведений для принятия кредитных решений. В результате банки минимизируют кредитные риски за счет повышения требований к наличию ликвидного залогового обеспечения.

Для адекватной оценки и снижения уровня кредитных рисков необходимо расширение доступа банков к данным из государственных баз данных, в том числе посредством формирования цифровых платформ с доступом для финансовых институтов по принципу «единого окна». Это позволит снизить кредитные риски, повысить скорость и качество услуг за счет оптимизации внутренних процедур по

рассмотрению кредитных заявок, смягчить залоговую политику и расширить круг заемщиков [1].

Действующая модель системы формирования кредитных историй определяет порядок представления кредитной информации поставщиками в три базы данных - государственное кредитное бюро, частное кредитное бюро и государственный кредитный регистр, что налагает на них значительные операционные и транзакционные издержки и ведет к несопоставимости указанных баз данных.

В целях дальнейшего совершенствования системы формирования кредитных историй Агентством Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка (далее - Агентство), Национальным банком Республики Казахстан и участниками финансового рынка будет рассмотрен вопрос совершенствования модели кредитного бюро с учетом принципа наименьших издержек участников финансового рынка. В рамках реализации модели будут сохранены стимулы для развития конкуренции, совершенствования качества данных и предоставления услуг с добавленной стоимостью с обеспечением необходимого уровня защиты персональных данных [2].

Несовершенство института банкротства является одной из причин накопления проблемной задолженности на балансе банков. Проблемы института банкротства, включая недостатки правового регулирования и отсутствие адекватных механизмов защиты интересов залоговых кредиторов, а также проблемы судебной и правоприменительной практики, деятельности администраторов, остаются нерешенными и требуют пересмотра.

Низкие показатели возврата долга, высокая стоимость процедур разрешения несостоятельности, отсутствие заинтересованности залоговых кредиторов в процедурах реабилитации и банкротства снижают эффективность института банкротства.

Кроме того, недостаточная квалификация участников процесса банкротства (администраторы, судьи, кредиторы) в области финансового анализа и корпоративного права создают «лазейки» для ухода несостоятельных должников от ответственности и вывода активов.

Повышение прозрачности и эффективности процедур банкротства и реабилитации, защиты прав кредиторов, а также улучшение квалификации всех участников процесса банкротства позволит снизить кредитные риски банков и построить более эффективные механизмы по возврату займов, что обеспечит возврат залогового имущества в экономический оборот. Дополнительно будет рассмотрена возможность введения абсолютного приоритета залоговых кредиторов в процедурах банкротства и реабилитации. Это позволит защитить залогового кредитора и исключить злоупотребления со стороны недобросовестных должников, незаконно выводящих средства, пользуясь приоритетностью других очередей.

В рамках Базель III рекомендуется пересмотреть стандартизированный подход к оценке кредитного риска в целях повышения чувствительности к риску. Агентство будет развивать пруденциальное регулирование, направленное на оценку банками уровня кредитных рисков заемщиков на индивидуальной основе. Для целей учета реального объема рисков планируется ввести более детализированный подход к взвешиванию активов, базирующийся на индивидуальных рейтингах кредитного риска для внутренней оценки достаточности собственного капитала и провизий (резервов) по МСФО.

Таким образом, у банков появится возможность снизить нагрузку на капитал по кредитам заемщиков со стабильными финансовыми показателями, характеризующихся низким уровнем кредитного риска, высокой диверсификацией и денежными потоками. Это также способствует развитию беззалогового кредитования бизнеса.

Требования при расчете провизий (резервов) по МСФО по обесцененным займам, обеспеченным высококачественными залогами, будут снижены. Одновременно планируется расширить виды залогов, принимаемых в качестве «твердого» обеспечения.

Одно из нововведений регулятора затрагивает требования к капиталу банков второго уровня и вводит обязанность учитывать риски дефолта своих заемщиков. Беззалоговое кредитование является одним из самых высокомаржинальных, хотя и рискованных. Если банки будут, согласно требованиям Агентства, включать в ГЭСВ все платежи и комиссии, которые фактически ложатся на заемщика, такие продукты станут для банков второго уровня менее привлекательными – процентное вознаграждение снизится. В то же время заемщики от этого только выиграют.

В настоящее время одними из факторов устойчивого роста кредитования экономики является обеспечение доступности кредитных ресурсов для субъектов малого и среднего бизнеса, создания условий для формирования стабильных источников фондирования банков, расширения инструментов минимизации кредитных рисков и пруденциального стимулирования кредитной активности банков. В этой связи Национальным Банком совместно с Агентством и Правительством Республики Казахстан будет выработан комплекс мер по обеспечению доступного и стабильного кредитования реального сектора экономики, в том числе за счет свободной ликвидности коммерческих банков.

В целях стимулирования кредитования Правлением Агентства в 2022 году было одобрено:

- сохранение до 1 января 2024 года пониженного риск-взвешивания по займам МСБ;
- снижение до 1 января 2024 года риск-взвешивания по синдицированным займам;
- повышение порога размера риска банка на одного заемщика при объединении заемщиков в одну группу связанных заемщиков для расчета максимального размера риска на одного заемщика (k3) при наличии признаков связанности;
- неприменение критерия о договоре совместной деятельности в отношении членов консорциума для объединения заемщиков в группу связанных заемщиков для целей расчета k3 [2].

В начале января 2023 года состоялось заседание Правительства, на котором рассмотрели вопрос о снижении закрепитованности населения. Чтобы снизить долговую нагрузку, планируется ввести контроль максимальных ставок вознаграждения, причём не только по потребительским кредитам, но и по микрокредитам микрофинансовых организаций (МФО).

Также были приняты следующие меры:

- ограничения на выдачу кредитов без обеспечения заемщикам с просрочкой сроком более 3 месяцев. Теперь, если у клиента уже есть непогашенный в течение 90 календарных дней долг, новый кредит он получить не сможет.
- ограничение на продажу МФО и банками долгов коллекторам. Такая мера направлена на защиту заемщиков от неправомерных действий сотрудников коллекторских компаний. В том числе поправки в закон предусматривают повышение административных штрафов для коллекторов вдвое – с 300 до 600 МРП.

Ещё одно нововведение – возможность внесудебного банкротства, если долг перед банками и МФО достиг суммы в 4,9 млн. тенге. При этом у должника не должно быть официального дохода выше прожиточного минимума и имущества в собственности [3].

До подачи заявления на банкротство должники обязательно должны провести процедуру урегулирования задолженности.

К негативным последствиям применения банкротства относятся

- запрет на кредиты – на 5 лет, включая ипотеку и микрозаймы (кроме ломбардов);
- проверки – в течение 3 лет будет проводиться мониторинг финансового состояния банкрота;
- ограничение списаний – снова списать долги можно будет только через 7 лет;
- риск потери жилья – возникает при судебном банкротстве, если жилье является залогом.

Ужесточение правил выдачи кредитов с обязательным расчётом коэффициента долговой нагрузки, снижение предельного размера ГЭСВ – всё это направлено на защиту клиентов, но не на увеличение прибыли банков. По мнению многих экспертов, общий размер закрепитованности будет уменьшаться медленно, поскольку при дальнейшем росте

инфляции ожидать снижения спроса на относительно простые в получении беззалоговые кредиты не стоит.

В рамках требований к построению эффективной системы управления рисками банкам необходимо развивать собственные модели оценки кредитных рисков для расчета ожидаемых убытков.

В настоящее время ведущей практикой является применение продвинутых моделей оценки кредитных рисков для оценки кредитоспособности заемщиков и создания провизий (резервов) под ожидаемые убытки. Продвинутое моделирование также может быть использовано для выявления мошеннических транзакций, урегулирования проблемной задолженности, принятия инвестиционных решений, маркетинга.

К основным мерам по улучшению качества кредитного портфеля можно отнести следующие:

- реструктуризацию текущей задолженности заемщиков;
- полный отказ в кредитовании непрозрачных субъектов бизнеса, не раскрывающих необходимый объем финансовой отчетности;
- тщательный анализ и мониторинг финансового состояния клиентов;
- строгое регулирование процедур по работе с заемщиками;
- приостановление кредитования рискованных отраслей экономики.

В дополнение к традиционному кредитованию эффективным решением в получении финансирования субъектами предпринимательства являются факторинг, лизинг и синдицированное кредитование.

Развитие альтернативных инструментов позволяет удовлетворить потребности предприятий реального сектора в доступном финансировании, необходимом для пополнения основных и оборотных средств компаний, фондировании крупных и стартап-проектов.

Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка в дальнейшем ожидает проведение банками дальнейшего качественного изменения своих бизнес процессов и практик, объективной оценки уровня принимаемых рисков, искоренения рисков концентрации, улучшения качества предоставляемых банковских услуг и реализации иных действенных мер для соответствия системы управления рисками и внутреннего контроля в банке мировым стандартам.

Список использованных источников:

1. Концепция развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года – <http://www.nationalbank.kz/>
2. Основные приоритеты надзорной политики банковского сектора на 2023 год – <https://www.gov.kz>
3. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2022 года № 178-VII «О восстановлении платежеспособности и банкротстве граждан Республики Казахстан» – <https://online.zakon.kz>

Тайлак Ә.Е.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙДІ БАНКТЕРДІҢ НЕСИЕ БЕРУ ҚЫЗМЕТІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Қазіргі уақытта банктердің кредиттік қызметін ұйымдастырумен, сондай-ақ оны жетілдірумен байланысты мәселелер банктер мен қарыз алушылар үшін ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің бүкіл экономикасы үшін де маңызды мәнге ие, мақалада Қазақстанның екінші деңгейдегі банктерінің кредиттік қызметін дамытуды тежейтін негізгі проблемалар қарастырылған, сондай-ақ оларды шешу жолдары ұсынылған.

Tailak A.E.

PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LENDING ACTIVITY OF SECOND-TIER BANKS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Currently, issues related to the organization of credit activities of banks, as well as its improvement, are important not only for banks and borrowers, but also for the entire economy

of the state. The article examines the main problems that hinder the development of lending activities of second-tier banks in Kazakhstan, and also suggests ways to solve them.

УДК 338.012

Шевякова А.Л.

к.э.н., доцент кафедры правовых и финансовых дисциплин
ЧУ «Академия «Bolashaq», город Караганда, Республика Казахстан
shevyakova.anna@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ И ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

В Казахстане уже более 20 лет проводится государственная политика по формированию единого информационного пространства, направленная на сокращение бюджетных средств на формирование и обслуживание информационных ресурсов государственных органов, а также на создание единой коммуникационной среды. Существует необходимость дальнейшей экономической и политической модернизации казахстанского общества путем широкого использования информационных технологий.

За 20 лет реализации государственных инициатив в Казахстане до сих пор не полностью сформирована современная система эффективных и точечных инструментов для измерения цифровой экономики и оценки влияния цифровизации на социально - экономически процессы. По нашему мнению, не удалось создать прогрессивную инфраструктуру информационных технологий, качественных институтов, влияющих в определенной степени на показатели созданных стартапов технологического характера и развитие потенциала человеческих ресурсов. Не достаточно проработаны условия для благоприятного развития бизнес-среды, повышения качества образования и внедрения инноваций в сфере информационно-коммуникационных технологий.

Статистические данные дают основание полагать, что переход Казахстана на цифровую экономику осуществляется все еще по «догоняющей» модели развития, которая опирается на закуп готовых программных обеспечений и преимущественную оплату услуг сторонних организаций и специалистов в области информационно-коммуникационных технологий. Официальные данные статистики подтверждают зависимость отечественной цифровой отрасли от иностранных IT-разработок и специалистов [1-3].

Данное положение дел подчеркивает необходимость пересмотра структуры затрат с позиции подготовки достаточного количества отечественных специалистов, обладающих соответствующими компетенциями и способными квалифицировано и самостоятельно обслуживать цифровую экономику Казахстана в будущем в контексте обеспечения национальной безопасности.

На фоне многолетних существенных инвестиций государства на цифровизацию, недопустимо низкая доля товаров информационно-коммуникационных технологий в общем объеме экспорта свидетельствует о неудовлетворительном уровне конкурентоспособности как отечественных информационно-коммуникационных товаров на внутреннем и внешнем рынках, так и о несостоятельности отрасли Казахстана в целом. Все это создает препятствия для получения дивидендов от цифровой экономики.

В 2017 году, в рамках реализации Послания Президента Республики Казахстан «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность», утверждена Государственная программа «Цифровой Казахстан» с периодом реализации 2018-2022 годы. Необходимо отметить, что Казахстан — это страна с активным вмешательством государства в рыночную экономику. Частично значимые результаты реализации данной программы также рассмотрены в рамках данной статьи.

Результаты Государственной программы показали положительный эффект на развитие отраслей экономики с общим экономическим эффектом в период с 2018 по 2021 годы – 3,82 млрд. долларов США (1629,196 млрд. тенге) и привлечением 0,27 млрд. долларов США (114,8 млрд. тенге) в инновационную экосистему.

Среди достижений на сегодняшний день: 99 % населения охвачено интернетом, более 90 % государственных услуг доступны онлайн, доля крупных и средних предприятий, использующих элементы Индустрии 4.0, составила 5 %, расширена инфокоммуникационная инфраструктура и начато внедрение технологии мобильной связи следующего поколения 5G, доля электронной коммерции выросла с 2,2 % до 5,2 % в 2020 году, созданы цифровые фермы по обработке криптовалют, продолжается работа по созданию модельных фабрик и интеллектуальных месторождений.

Индекс человеческого развития Казахстана равен 0,811 из 1 и согласно докладу Организации Объединенных Наций, за 2021-2022 годы Казахстан находится на 56 месте из 191 стран. В настоящее время уровень цифровой грамотности (базовый) в Казахстане составляет более 87,3 % (2020 год – 82,1 %).

Индекс телекоммуникационной инфраструктуры в Казахстане равен 0,75200 из 1 и свидетельствует о необходимости его дальнейшего развития.

Создан ряд элементов инновационной экосистемы: функционирует инновационный кластер "Парк инновационных технологий", Национальное агентство по развитию инноваций "QazInnovations", автономная организация образования "Назарбаев университет", запущен Международный технопарк информационно-технологических стартапов "AstanaHub".

По состоянию на начало 2022 года в Казахстане в IT-сфере действуют 10 989 IT-компаний. На конец 2022 года количество информационно-технологических стартапов, поддерживаемых технопарками, инкубаторами и акселераторами, достигло 1014, а общее количество действующих информационно-технологических компаний на рынке превысило 7 тысяч.

Сумма уплаченных информационно-технологическими компаниями налогов в 2021 году составила 0,287 млрд. долларов США (122 млрд. тенге).

Влияние цифровизации на социальную сферу, в том числе на систему образования и здравоохранения наиболее ярко было продемонстрировано в период пандемической угрозы, что позволило обозначить имеющиеся проблемы.

Уполномоченными центральными государственными органами и организациями не должным образом осуществлялся анализ и мониторинг, разработанных и реализуемых информационных систем, а также их учет, что негативно отразилось на эффективности реализации государственной политики в сфере информатизации и цифровизации страны.

В определенной степени, на отсутствие должного контроля повлияло отсутствие системного подхода в сфере государственного планирования при разработке и утверждения государственных программ по развитию информатизации и цифровизации. В свою очередь, в результате постоянных реорганизаций государственных органов не должным образом обеспечивается преемственность по дальнейшей реализации определенных целей и задач государственных программ, в том числе по информатизации и цифровизации страны.

Цифровая трансформация приводит к возникновению новых бизнес-моделей, включая так называемое проактивное обслуживание на основе данных. Чем больше провайдеры услуг знают о своих клиентах, тем более персонализированные предложения они могут создавать, предоставляя услуги, которые будут максимально соответствовать потребностям клиентов и даже предвосхищать потребности, о которых сами клиенты могут еще не знать. Это позволит предоставлять услуги гражданам и предпринимателям, предугадывая потребность в той или иной услуге, исходя из анализа транзакций.

По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, в 2022 году Казахстан вошел в топ-30 самых развитых в цифровом отношении стран мира. В мировом рейтинге Казахстан

занимает 51-е место в Индексе развития ИКТ и 58 место — в Индексе сетевой готовности. К 2025 году правительство Казахстана планирует войти в число 20 лучших в Индексе развития электронного правительства ООН, в число 50 лучших в Индексе электронной коммерции B2C (Business to Consumers) и в число 40 лучших стран по Индексу развития информационно-коммуникационных технологий [4].

Объем услуг, оказанных в Казахстане в сфере программирования, консультационных и других сопутствующих услуг, по итогам 2022 года составил 772 млрд. тенге (примерно \$1,67 млрд по среднему курсу доллара к тенге за 2022 год), что на 19,5% больше, чем годом ранее.

Крупнейшими экономическими и ИТ-центрами являются города Астана и Алматы: компании из этих городов производят 41,5% и 49% ИТ-услуг соответственно. Количество компаний, занимающихся разработкой программного обеспечения и консультационными услугами в сфере ИТ, за последние 4 года увеличилось в 2,7 раз, говорится в исследовании за 2022 год.

Ключевым направлением для трансформации подходов оказания услуг и взаимодействия государства с гражданами и бизнесом должен стать переход к принципам открытой архитектуры (Open API), при котором будет выстраиваться качественно новый уровень кооперации с коммерческим сектором. Это позволит эффективно использовать ресурсы, концентрируясь на цифровой инфраструктуре, отдавая "последнюю милю" по оказанию государственных услуг неправительственному и бизнес-сообществу. При этом негосударственные информационные ресурсы будут являться фронт-ендом, интегрируя государственные услуги в собственные экосистемы, на которых граждане и предприниматели смогут инициировать и получать государственные услуги.

Необходимо реализовать модель управления, когда не гражданин обращается в государственные органы за услугами, а государство, понимая потребности граждан, связывается с ними для оказания государственных услуг без необходимости физического посещения учреждений.

При этом необходимо планировать интеграцию разрозненных на сегодня информационных систем и каналов коммуникаций для реализации модели омниканального обслуживания путем создания единого "фронт-офиса", направленного на обеспечение доступности информации и услуг в любое время, в любом месте и на любом устройстве (контакт-центр, веб-портал, интеллектуальные мессенджеры, мобильные приложения, SMS-сообщения).

Переход к данной модели позволит гражданам начать услугу с одного канала (портал, мобильное приложение или контакт-центр) и завершить в другом канале (например, подписание будет в центре обслуживания населения).

Эффективность деятельности государственных органов зависит от уровня автоматизации процессов, связанных с выполнением ежедневных рутинных операций, таких как кадровый, бухгалтерский учет, бюджетное планирование, планирование и исполнение государственных закупок, переписка с другими государственными органами и так далее. В целях эффективного взаимодействия государственных органов и соблюдения принципов "paper free" предполагается развитие системы управления бизнес-процессами, построенной на принципах облачного вычисления с дальнейшим развитием в цифровое хранилище. Будет продолжена работа по автоматизации подобных типовых задач преимущественно по сервисной модели информатизации.

Список использованных источников

1. Clarke, W. Institutional density reconsidered: States, international organisations, and the governance space. *Journal of International Relations and Development*. 2018. Доступно online: <https://link.springer.com/article/10.1057%2Fs41268-017-0113-1>

2. Frank, G., Santos Dalenogare, L., Ayala, N. F. (2019, April). Industry 4.0 technologies: Implementation patterns in manufacturing companies. *International Journal of Production Economics*, 210(4), 15–26. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2019.01.004>

3. Lasi, H., F. Peter, F. Thomas, Hoffmann, M. (2014). "Industry 4.0." Business & Information Systems Engineering, 6(4), 239–242. <https://doi.org/10.1007/s12599-014-0334-4>

4. Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства стратегического планирования и реформ Республики Казахстан. Доступно на сайте: <https://stat.gov.kz/>

Шевякова А.Л.

ҚАЗАҚСТАНДА ЦИФРАНДЫРУДЫ ЖӘНЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТТІ ДАМУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақстанда 20 жылдан астам уақыт бойы мемлекеттік органдардың ақпараттық ресурстарын қалыптастыруға және оларға қызмет көрсетуге, сондай-ақ бірыңғай коммуникациялық орта құруға бюджет қаражатын қысқартуға бағытталған бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыру бойынша мемлекеттік саясат жүргізіліп келеді. Ақпараттық технологияларды кеңінен қолдану арқылы қазақстандық қоғамды одан әрі экономикалық және саяси жаңғырту қажеттілігі туындайды.

Shevyakova A.L.

FEATURES AND GOVERNMENT FINANCING OF DIGITALIZATION AND ELECTRONIC GOVERNMENT DEVELOPMENT IN KAZAKHSTAN

In Kazakhstan, for more than 20 years, a state policy has been pursued to create a unified information space, aimed at reducing budget funds for the formation and maintenance of information resources of government bodies, as well as creating a unified communication environment. There is a need for further economic and political modernization of Kazakhstani society through the widespread use of information technologies.

УДК 338.24.01

Сайфуллаева М.И.

докторант Ташкентского государственного
экономического университета
город Ташкент (Республика Узбекистан)

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР ПОНЯТИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО- ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

В современном мире бизнеса изучение корпоративного управления через призму организационно-экономического механизма приобретает особую актуальность и играет ключевую роль в достижении успеха. В статье авторами рассмотрены понятия организационно-экономического механизма корпоративного управления.

В современном мире бизнеса, где конкуренция набирает обороты, и каждая компания стремится к лидерству, изучение корпоративного управления через призму организационно-экономического механизма приобретает особую актуальность и играет ключевую роль в достижении успеха. Этот аспект управленческой деятельности оказывает значительное влияние на развитие и процветание предприятия, и его значение невозможно переоценить.

Организационно-экономический механизм предоставляет инструменты для грамотного и рационального распределения ресурсов компании, включая финансовые средства, трудовые ресурсы, сырьевую базу и передовые технологии. Это способствует повышению общей производительности и, как следствие, увеличению рентабельности предприятия.

Кроме того, понимание и применение организационно-экономического механизма играют важную роль в принятии стратегических решений. Менеджмент компании, обладающий глубоким знанием в данной области, способен разработать и внедрить стратегические планы, которые будут нацелены на улучшение внутренних процессов, адаптацию к рыночным изменениям и успешное противостояние конкурентам.

Глубокое понимание организационно-экономического механизма вносит существенный вклад в повышение конкурентоспособности предприятия. Благодаря этому знанию компания способна создавать уникальные конкурентные преимущества, адаптироваться к изменяющимся рыночным условиям и эффективно конкурировать в своей отрасли, что является ключевым к процветанию и лидерству в бизнесе.

В течение долгого времени в научной литературе разрабатывались различные подходы к определению понятия организационно-экономического механизма. Сам термин «mechanism» ввел в оборот экономической науки Лео Гурвиц, который в 1960-х гг. сформулировал основные положения теории экономических механизмов. Позже Эрик Маскин описал «теорию реализации», где разработал дизайн механизмов, их свойства и критерии. Затем Р.Майерсон использовал главные теоретические постулаты по отношению к аукционам и таким образом придал теории прикладной характер [1].

О.В. Навоева считает, что организационно-экономический механизм представляет собой «инструментарий управления, включающий нормативно-правовые акты, организационные структуры, побудительные мотивы, стимулы, методы, меры, силы и средства, с помощью которых субъект управления воздействует на объект в интересах достижения поставленных целей инновационного развития» [2].

В.О. Федорович следующим образом характеризует понятие организационно-экономического механизма: «Организационно-экономической механизм – сложная взаимозависимая совокупность элементов – организационно, экономически, а иногда и технологически связанных между собой подсистем более низкого уровня. Причем, конечный результат деятельности каждого звена (или элемента) системы более низкого уровня служит начальным ресурсом для системы более высокого ранга и т.п. [3].

По мнению С.А. Белякова, термин «организационно-экономический механизм» не получил строго формализованного определения, несмотря на широкое распространение. При этом он отмечает главные условия, которые должны присутствовать в механизме - обеспечение устойчивого развития любой системы, учет формирования внутренних связей. В основе построения его модели организационно-экономического механизма лежит схема процесса функционирования системы [4].

Отечественные исследователи также предпринимали попытки дать научно обоснованные определения понятиям «механизм корпоративного управления», «организационно-экономический механизм корпоративного управления». К примеру, специалист в Узбекистане по корпоративному управлению Д.Х.Суюнов определяет механизм корпоративного управления как комплекс элементов, приводящих в действие социально-экономические, правовые и организационные отношения необходимые для достижения поставленных целей субъектов в форме корпоративной собственности. Эффективная деятельность организации обеспечивается посредством системы законов, норм, уставов, мероприятий и порядка, которые направлены на решение проблем, которые возникают в результате отдаления механизма корпоративного управления от непосредственного контроля инвесторов, также включает в себя взаимоотношения между менеджерами корпорации и инвесторами (акционерами) по вопросам защиты интересов владельцев имущества и других заинтересованных лиц (сотрудники, кредиторы, партнеры) [5].

Еще один отечественный ученый Ш.Курбаниязов дал следующее определение организационно-экономическому механизму корпоративного управления: данные механизм представляет собой комплекс элементов, а также деятельность направленная на повышение эффективности управленческих отношений. Очевидно, что данное

определение не выражает полное содержание организационно-экономического механизма в корпоративных отношениях [6].

Другой специалист в области корпоративного управления Ашуров З.А., в своей монографии приводит следующую характеристику организационно-экономического механизма корпоративного управления: это организационные факторы влияющие на эффективное принятие корпоративных решений субъектами управления, которые участвуют в управлении корпорацией, а также комплекс методов, инструментов и форм, оказывающие экономическое влияние на эффективную деятельность корпорации субъектами управления. [7]

Таким образом, при исследовании различных источников было выявлено что не существует единого и общего понятия организационно-экономического механизма корпоративного управления. Каждый автор даёт своё видение и трактовку данному термину исходя из различных причин. Вот некоторые из них:

1. *Теоретический подход* к пониманию организационно-экономического механизма предполагает разнообразие теоретических подходов, которые могут быть использованы исследователями. Некоторые из них могут уделять особое внимание финансовым аспектам управления, в то время как другие могут сконцентрироваться на управлении человеческими ресурсами или производственными процессами.

2. *Методологические* особенности проведения исследований также оказывают влияние на определение организационно-экономического механизма. Так, исследователи, использующие качественные методы, могут обращать внимание на организационные структуры и корпоративную культуру, в то время как те, кто предпочитает количественный подход, акцентируют внимание на экономических показателях и моделях управления.

3. *Контекст исследования* также играет значительную роль в определении организационно-экономического механизма. В международном контексте исследователи могут учитывать аспекты международной торговли, инвестиций и управления в мультикультурной среде, в то время как в национальном контексте внимание может быть сосредоточено на внутренних процессах и регулировании национальных рынков.

4. *Эволюция понятия*: Понимание организационно-экономического механизма эволюционирует со временем под воздействием изменений в бизнес-среде, технологических инноваций, изменений в законодательстве и прочих факторов. Это может приводить к появлению новых аспектов и акцентов в определении данного понятия.

Список использованных источников:

1. Измалков С., Сонин К. Теория экономических механизмов (Нобелевская премия по экономике 2007 г.) // Вопросы экономики. 2008. № 1.

2. Навоева О.В. К разработке программы долгосрочного социально-экономического развития России. Проблемы перехода к инновационной экономике // Проблемы современной экономики. 2010. № 2(34), 2010.)

3. Федорович В.О. Состав и структура организационно-экономического механизма управления собственностью крупных промышленных корпоративных образований // SAFBD.RU: Сибирская академия финансов и банковского дела. 2012.

4. Прокофьева Т.Ю. Соотношение понятий «Экономический механизм» и «Организационно-экономический механизм» // Вестник МФЮА. 2017. №1.

5. Суюнов Д.Х. Корпоратив бошқариш механизми: муаммо ва ечимлар. Монография. - Т.: Академия, 2006. - 116 б.

6. Курбаниязов Ш. Корпоратив бошқарув самарадорлигини аниқлашнинг ўзига хос хусусиятлари. // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали, 2016. -№6 –ноябрь-декабрь

7. Ашуров З.А. Корпоратив бошқарувнинг ташкилий-иқтисодий механизми. Монография. – Т.: “LESSON PRESS” нашриёти, 2019. – 275б.

8. Sayfullayeva, M., & Xairova, D. (2023). Корпоративное управление в строительной индустрии: тенденции, проблемы и особенности. *Iqtisodiyot va ta'lim*, 24(2), 115-120.

9. Сайфуллаева, М. И. (2023). Особенности корпоративного управления в строительной отрасли Республики Узбекистан. ББК 65я434 Э40, 59.

Сайфуллаева М. И
КОРПОРАТИВТИК БАСҚАРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕТІГІ ҰҒЫМЫНА ӘДЕБИ ШОЛУ

Бизнестің қазіргі әлемінде ұйымдық-экономикалық механизмнің объективі арқылы корпоративтік басқаруды зерттеу ерекше өзектілікке ие болады және табысқа жетуде шешуші рөл атқарады. Мақалада авторлар корпоративті басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі туралы түсініктерді қарастырады.

Sayfullayeva M. AND
A LITERARY REVIEW OF THE CONCEPT OF ORGANIZATIONAL AND
ECONOMIC MECHANISM OF CORPORATE GOVERNANCE

In the modern business world, the study of corporate governance through the prism of the organizational and economic mechanism is becoming particularly relevant and plays a key role in achieving success. In the article, the authors consider the concepts of the organizational and economic mechanism of corporate governance.

**КӨПТІЛДІЛІК ӘЛЕМДЕГІ ҚАЗІРГІ
ТІЛДІК ЖАҒДАЙЛАР**

**СОВРЕМЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ
В ПОЛИЯЗЫЧНОМ МИРЕ**

**MODERN LINGUISTIC SITUATION IN
MULTILINGUAL WORD**

Абрешева М.К.
Академия «Bolashaq»
город Караганда, Республика Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ОНЛАЙН-ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ СТАРШИХ КУРСОВ

Технологии и интернет являются неотделимой частью 21 века и затрагивают все сферы общества на сегодняшний день. Попытки ввести технологии в процесс образования начались еще в 50-х годах XX-го столетия. С момента доступности технологий и Интернета большим массам их внедрение началось во всех развитых странах. Такого вида технологии используются сейчас на самых разных уровнях в образовании. Это касается высших учебных заведений.

Обучение иностранным языкам в ВУЗе включает в себя использование компьютерных технологий, и, следовательно, различных Интернет-ресурсов. Интерактивное обучение не только реализует комплекс методических, дидактических, педагогических и психологических принципов, но также разбавляет процесс обучения и делает его более интересным и познавательным. Возможности учитывать уровни языковой подготовки обучающихся являются основой для реализации принципов индивидуализации и дифференцированного подхода в обучении. Компьютерные технологии позволяют организовывать индивидуальную, парную и групповую формы работы на уроке. Однако необходимо помнить, что компьютер не может заменить преподавателя на уроке [1, с.18-19]. Таким образом, следует планировать время работы с компьютером и использовать его тогда, когда это действительно необходимо.

Методика изучения студентами иностранного языка значительно отличается от того, как они изучают свой родной язык. Происходит это по двум главным причинам: первая - время, отведённое на определённый язык (обычно 3-5 часов в неделю), которое, в большинстве случаев, является довольно ограниченным; вторая - мотивация.

Для успешного изучения иностранного языка жизненно важной остается возможность продлить количество времени - с помощью учебной платформы на базе Интернета - для изучения, практики и игры со смешанным содержанием курса посредством управляемой практики за пределами аудитории. [2, с.26]

Преподаватели, ровно так же, как и студенты, ежедневно пользуются технологиями. Многие преподаватели приносят собственное оборудование на пары, чтобы использовать его на уже спланированном занятии: словари, видеоматериалы и фотографии — это всего лишь часть доступных и простых для студентов ресурсы. Преподаватели также могут использовать модуль управления учебными ресурсами для редактирования связанных с занятиями видеороликов, аудиофайлов, изображений, текстов, тестовых вопросов и других учебных ресурсов для подготовки студентов к занятиям и просмотра после занятий [3, с.193].

Более того, концепт “Bring Your Own Device”, который предполагает, что студенты могут пользоваться своими смартфонами или планшетами для обучения, уже довольно широко применяется на практике и серьёзно рассматривается преподавателями и профессорами в университетах.

Одной из возможностей использования мультимедийных технологий на уроке является подготовка и проведение интегрированных уроков. Преподавателю предоставляется возможность провести урок в компьютерном классе используя видеоматериалы, например, фильм на иностранном языке, соответствующий уровню студентов, либо подготовить презентацию, которую можно будет использовать как мультимедийное пособие для самостоятельной работы. Если мы говорим о старших курсах, то такие технологии также являются отличным способом для подготовки к

экзаменам, которые, обычно, включают в себя проверку четырёх навыков: чтения, письма, говорения и аудирования [4, с.12].

Сегодня также рассматривается использование модели смешанного обучения для преподавания иностранного языка. Под смешанным обучением понимается использование очного вида обучения как основного образовательного плана, разбавляемого внедрением Интернета и других образовательных технологий как вовремя, так и вне аудиторных занятий. Такая модель является комбинацией традиционного обучения и инструментов для онлайн-обучения. Традиционное обучение включает в себя непосредственно социальное взаимодействие и присутствие преподавателя в аудитории, а онлайн-компоненты составляют использование компьютерных технологий в режиме изучения языка. Таким образом, студенты погружены в учебный процесс и время от времени взаимодействуют друг с другом, а также с преподавателем в виртуальном пространстве. Смешанный метод стал довольно популярным в образовательной системе и количество смешанных курсов продолжает расти [5, с.51].

Все это делает обучение более привлекательным в данном сценарии. Смешанный метод обучения может включать комбинацию книжного материала и таких креативных онлайн-ресурсов как:

- YouTube
- Slideshare
- Pinterest
- Мемы
- Блоги и т. д.

Сегодня мы можем наблюдать, что во всех сферах образования в зависимости от подхода учителя к преподаванию меняется процент взаимодействия и включенности в процесс у студентов. Высокие показатели включенности в работу выявляют высокую заинтересованность в предмете, а также повышают вероятность усвоения пройденной информации. Как известно, люди запоминают четверть всей услышанной и половину увиденной информации и чуть меньше три четверти информации, в обсуждении которой они принимали участие. Классический пассивный подход ведения лекций в аудитории и оборудования, включающего только доску и мел, сегодня все менее эффективен. Именно поэтому преподаватели и ученые ищут лучшие методы представления информации и поощрения студентов за активное участие в уроке. Многообещающими являются возможности, предоставленные новыми технологиями, включающими в себя также онлайн-ресурсы и технологии: гипертекст, гипермедиа, мультимедиа, интерактивные занятия, Интернет и дистанционное обучение. Чтобы улучшить процесс обучения в школах такие технологии нужно не просто продвигать, но что еще важнее делать широкодоступными.

Список использованных источников:

1. Alkhasawneh, Sani Sami, F. Abd Rahman1 Developing Multimedia Text for Reading Comprehension Based on Cognitive Theory of Multimedia Teaching // International Journal of Innovative Ideas. - 2012. – Vol. 12, № 4, P. 11-19
2. Johnson, C. P., Marsh, D. Blended language learning: An effective solution but not without its challenges / Higher Learning Research Communications, 2014. - 41 p.
3. Relles, Stefani. R., William G. Tierney Understanding the Writing Habits of Tomorrow's Students: Technology and College Readiness // Journal of Higher Education. - 2013. – Vol. 84, № 4, P. 477–505.
4. Зубов А. В. Методика применения информационных технологий в обучении иностранным языкам / А.В. Зубов, И.И. Зубова. - Москва: Академия, 2009. – 140 с.
5. Gruba P., Hinkelman D. Blending Technologies in Second Language Classrooms / Palgrave Macmillan, 2012. - 181 p.

Абрешева М. К.
**ЖОҒАРЫ КУРС СТУДЕНТТЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ ЗАМАНАУИ ОНЛАЙН
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

Технология мен интернет 21 ғасырдың ажырамас бөлігі болып табылады және бүгінгі күнге дейін қоғамның барлық салаларына әсер етеді. Технологияны білім беру процесіне енгізу әрекеттері XX ғасырдың 50-ші жылдарында басталды. Технологиялар мен интернеттің үлкен массаға қол жетімділігінен бастап оларды енгізу барлық дамыған елдерде басталды. Технологияның бұл түрі қазір білім берудің әртүрлі деңгейлерінде қолданылады. Бұл жоғары оқу орындарына қатысты.

Abdresheva M.K.
MODERN ONLINE TECHNOLOGIES IN TEACHING SENIOR STUDENTS

Technology and the Internet are an inseparable part of the 21st century and concern all spheres of society today. Effort to conduct technology into the educational process began from the 50s of the twentieth century. Since the availability of technology and the Internet to the masses, their introduction has begun in all developed countries. This type of technology is now used at various levels in education. It applies to higher education.

ӘОК 8113

Әбілжан А.Б.
Педагогика ғылымдарының магистрі
«Bolashaq» академиясы Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Altinay_96_96@inbox.ru

ӘЛЕМДЕГІ ФРАНЦУЗ ТІЛІ

Бұл мақала француз тілінің бұрынғы және қазіргі әлемдегі рөлін қарастырады. Бірнеше ғасырлар бойы ол халықаралық байланыс пен өзара әрекеттесуде шешуші рөл атқарды. Француз тілі – БҰҰ-ның 6 ресми тілінің бірі. Француз тілі философия, психология, құқық және медицина салаларындағы көптеген халықаралық ғылыми конгресстер мен симпозиумдарда қолданылады. Франция Франкофонияның негізгі орталығы болып табылады.

Француз тілінің әлемде алатын орны өте зор. Бірнеше ғасырлар бойы ол халықаралық байланыс пен өзара әрекеттесуде шешуші рөл атқарды. Көптеген елдерде бұл екінші ресми тіл болып табылады. Адамдар француз тілінде бес континентте сөйлеседі: Еуропа, Америка, Африка, Азия және Океания. Ол әлемде таралуы бойынша ағылшын, испан, қытай және басқа тілдерден кейін 12-ші орында. Дегенмен, екінші шет тілі ретінде үйренудің танымалдылығы бойынша ол құрметті екінші орында берік орнықты. Француз тілі – БҰҰ-ның 6 ресми тілінің бірі. Француз тілі философия, психология, құқық және медицина салаларындағы көптеген халықаралық ғылыми конгресстер мен симпозиумдарда қолданылады. Бұл БҰҰ, ЮНЕСКО, ХЕҰ, ДДҰ, ДПО, ЕО, НАТО, Еуропа Кеңесі және т.б. сияқты барлық дерлік халықаралық ұйымдардың ресми жұмыс тілі. Ал Дүниежүзілік пошта одағында бұл жалғыз жұмыс тілі. Француз тілі сонымен қатар ірі үкіметтік емес ұйымдардың, атап айтқанда Олимпиада ойындары мен ФИФА-ның ресми тілі болып табылады.

Бүгінгі таңда әлемде француз тілін қолданатын адамдардың жалпы саны кем дегенде 500 миллион адамды құрайды. Француз тілі халықаралық қарым-қатынас тілі ретінде айтарлықтай күшті позицияны сақтайды. Бұл тілдің танымалдылығы өте қарапайым түсіндіріледі. Француз тілі керемет әдемі және әуезді. Француз тілі әрқашан мәдениет пен өнердің тілі, еркін және әдетте мәдени қарым-қатынас тілі болған және болып қала беруі таңқаларлық емес. Шынында да, кез келген еуропалық тілде сіз

француз тілінен сәулет, кескіндеме, мәдениет, театр, би, аспаздық және сәнге қатысты көптеген қарыздарды таба аласыз.

Бұл сонымен қатар адам құқықтары тұжырымдамасын бүкіл әлемге таратуға көмектескен ағартушылық философтары тұжырымдаған гуманистік идеалдардың тілі. 1631 жылы алғашқы күнделікті баспа газеті «La Gazette», 1665 жылы «Journal des savants» атты тұңғыш ғылыми журнал шықты. 1635 жылы кардинал Ришельенің бастамасымен Француз академиясы құрылды, оның міндеті сөздік, грамматика, риторика және поэтика жасау болды. Академияның алғашқы сөздігі 1694 жылы жарық көрді. Кезінде Францияның премьер-министрі Лионель Джоспин «Ағылшын тілі халықаралық қатынас тілі болып қала берсе, француз тілі мәңгілік элита тілі болып қала береді» деген пікір айтқан болатын. Француздардың өздері өз тілін мәдениет пен ұлттық тарихтың бір бөлігі деп санайтын өте құрметті және мұқият. Олар өз тілдерін мақтан тұтады, бұл жағынан патриотизмнің әділ мөлшерін көрсетеді. Француздар ағылшынша жақсы сөйлейтін елдің қонақтарына қарағанда, француз тілінде сөйлейтін туристерге жанашырлық танытады. Францияның бүкіл тарихында билік пен қоғам өз тілінің жағдайы мен дамуына, бүгінгі таңда француздар «лингвистикалық орналасу» терминімен анықтайтын нәрсеге үлкен көңіл бөлді. Жақсырақ түсіну үшін тіл заңнамасының негізгі кезеңдерін қарастырған жөн [1].

Францияның француз тілін біртұтас мемлекеттік тіл ретінде ұстануы монархия кезінде де, республика кезінде де тұрақты және дәйекті болды. 17 ғасырда француз үкіметі тілді «іштей жақсартуға» кірісті. Бұл ең маңызды оқиға жұмыстың бірнеше кезеңдері мен бағыттарын қамтыды: тілді қалыпқа келтіру, әртүрлі функционалдық стильдерді қалыптастыру және сөйлеудің ерекше ауызша-сөйлеу түрін дамыту. Тіл дамуының өзара байланысты екі жағы бар: сыртқы – тілдің қоғамдағы қызметін айқындаушы және ішкі – тілді жетілдіру, байыту, тілдік нормаларды дамыту, емлесін ретке келтіру. Француз тілінің заңнамасы әлемдегі ең дәйекті және белсенді заңдардың бірі болды және болып қала береді. Франциядағы ең маңызды лингвистикалық орган - Министрлер Кеңесінің Төрағасы басқаратын Француз тілінің Жоғарғы Кеңесі. Ол Франциядағы тілдің қолданылуына, оның шетелде таралуына қатысты мәселелерді қарастырады және француз тілінің әлемде қорғалуын қамтамасыз ету міндетін атқарады. Практикалық іс-шараларды француз тілі жөніндегі бас делегация жүзеге асырады. Француз тілді елдердің саммиті тұрақты түрде өткізіліп тұрады. Халықаралық деңгейде француз тілінің рөлі үкіметаралық және қоғамдық ұйымдардың қызметі арқылы күшейтіледі. Ең алдымен, біз өте нақты және қызықты халықаралық ұйым - Франкофония туралы айтып отырмыз. Бұл француз тілінде сөйлейтін елу елдің бірлестігі. Бір қызығы, бұл бірлестік Францияда емес, шетелде пайда болды. «Франкофония» сөзінің өзін 1880 жылы француз географы Онесим Реклюс (1837-1916) енгізген. Ол планета тұрғындарын күнделікті және қоғамдық өмірде қолданылатын тілге қарай жіктеуді ұйғарды. Содан кейін бұл термин 1962 жылы мағынасын сәл өзгертіп, қайта қолданыла бастады. Енді «Франкофония» термині француз тілінің бүкіл әлемге таралуына қатысты қолданыла бастады. 1960 жылдары шетелдік көшбасшылар – Сенегал президенті Леопольд Седар Сенгор (жартылай жазушы), Тунис президенті Хабиб Бургиба, Камбоджа ханзадасы Сианук, нигериялық Хамани Диори және Ливанның христиан қауымының басшысы Чарльз Эллу Франкофония принциптерін дамытты. Олар мұны өз мәдениеттерін сақтау және мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды дамыту үшін күресу тәсілі деп санады. Франкофонияның басты тұтқасы – француз тілді елдердің ынтымақтастығы. Бұл ынтымақ пайда болған кезде тіл мен мәдениетке байланысты адамдардың бірлігінде көрінсе, қазір мүдделер ауқымы мен қызмет өрісі айтарлықтай кеңейіп, экономика мен саясат саласындағы ынтымақтастық алаңына айналды. . Франкофония заңдылық пен дамуға негізделген. Франция Франкофонияның негізгі орталығы болып табылады, бірақ оның ұйымдағы рөлі саяси қысым әдістерін және әсіресе отаршылдық саясатын жоққа шығарады. Жаңа ұрпақтар арасында француз тіліне деген қызығушылықты арттыру маңызды міндет болып қала береді. Бүгінде халықаралық ұйымдарда француз тілін қолдану азайып барады. Француз тілі әлемде өзі туралы оң пікірді сақтағанымен, ол әлі де азырақ қолданылады. БҰҰ-да

1995 жылдан бастап Франкофония агенттігі бақылаушы мәртебесіне ие болды. БҰҰ-ға мүше 185 елдің 36-сы Франкофонияның мүшелері және олардың көпшілігі БҰҰ хатшылығынан француз тілінде сөйлесуді сұрайды [2].

Француз тілін үйренудің 10 себебі

«Маған француз тілі не үшін керек?» Тіл үйренуді осы қарапайым сұрақтан бастау керек.

Саналы мотивация нақты мақсаттар мен оларға жету жолдарын анықтауға, оқу үдерісін жеделдетуге, тиісті курсты, оқу-әдістемелік құралдарды, халықаралық дипломдар мен сертификаттардың түрін таңдауға мүмкіндік береді.

Француз тілі және Францияның өзі әрқашан сұлулықпен, әсемдікпен және махаббатпен байланысты. Көбінесе адамдар француз тілін қажеттіліктен емес, оның әуені мен әдемілігіне байланысты оқи бастайды. Әлемде 250 миллионнан астам адам француз тілінде сөйлейді. Орта мектептерде бұл тіл көбінесе бірінші немесе екінші шет тілі ретінде әрекет етеді. Интернетте француз тілі ағылшын және неміс тілдерінен кейін үшінші орында.

Және, әрине, француз тілі БҰҰ-ның, ЮНЕСКО-ның, НАТО-ның, Олимпиада комитетінің және Қызыл Крест ұйымының ресми тілі екенін ұмытпауымыз керек. Еуропалық Одақтың негізгі басқару органдары орналасқан жерлерде тек француз тілінде сөйлейді; бұл Брюссель, Страсбург, Люксембург сияқты қалалар.

Франция - туристер ең көп келетіндердің бірі. Мұнда жыл сайын әртүрлі елдерден 7 миллионнан астам турист келеді. Француз тілін біле отырып, сізге саяхаттау және француз тілді қалалардың тұрғындарын түсіну әлдеқайда ыңғайлы болады, олар әдетте ағылшын тілінде сөйлемейді, ал жалпы француздар ағылшын тілінде сөйлегенді ұнатпайды. Бұл әрбір француздың өз еліне, мәдениетіне деген патриоттық сезімімен және француз тілін білмеу қалай болатынын шын жүректен түсінбейтіндігімен байланысты.

Сонымен, француз тілін үйренудің барлық себептерін қорытындылайтын болсақ, тізім келесідей болады:

1) Француз тілі ағылшын тілінен кейінгі екінші ең танымал тіл: оны 5 континентте 250 миллионнан астам адам сөйлейді.

2) Француз тілі әлемнің көптеген француз тілді елдерінде (Канада, Швейцария, Бельгия, Сахараның оңтүстігіндегі Африка және т.б.) танымал француз компанияларында жұмыс істеуге есік ашады.

3) Француз тілі – халықаралық қатынас тілі, Біріккен Ұлттар Ұйымының, ЮНЕСКО-ның, Еуропалық Одақтың, Халықаралық Қызыл Кресттің және халықаралық соттардың ресми тілі.

4) Франциядағы жоғары білім барлығына, соның ішінде француз тілін білетін шетелдік студенттерге де қолжетімді.

5) Франция әлемдегі төртінші ірі экспорттаушы және негізгі экономикалық серіктестердің бірі.

6) Франция туристерді қабылдау бойынша жетекші елдердің бірі. Тіл білу көкжиегіңізді айтарлықтай кеңейтеді, бұл сізге сән мен романтиканың танымал астанасы Парижге баруға ғана емес, сонымен қатар гүлденген Провансқа, Жерорта теңізінің ақшыл жағалауларына, Альпі тау шаңғысы курорттарына, шарап жасау және гастрономиялық аймақтарға баруға мүмкіндік береді.

7) Француз тілі испан, итальян, португал және румын, сондай-ақ ағылшын тілдерін қамтитын роман тілдері тобының тілдерін үйрену үшін тамаша негіз болып табылады (қазіргі ағылшын сөздерінің шамамен 50% француз тілінен алынған).

8) Француз тілі TV5, France 24 және Radio France Internationale сияқты халықаралық ақпарат құралдарымен бірге әрқашан және барлық жерде оқиғалардан хабардар болуға көмектеседі.

9) Француз тілі – махаббат пен романтика тілі, бұл оның ойды құрылымдауға және сыни ойлауды дамытуға көмектесетін аналитикалық тіл болуына кедергі жасамайды.

10) Француз тілі - әлемдегі ең әдемі тілдердің бірі, ол көптеген ләззат пен жағымды эмоциялар әкеледі [3,4,5].

Қорытындылай келе, Франкофония әлемді қабылдаудың белгілі бір тәсілі, саяси альянсты қолдайтын мәдени одақ екенін атап өткен жөн. Оның біртұтастығы лингвистикалық қауымдастыққа негізделген және бейбітшілікті, ынтымақтастықты, адам құқықтарын және негізгі бостандықтарды құрметтеуді сақтауға қызмет етеді. Франкофониялық кеңістік диалогқа, ынтымақтастық пен серіктестікке ашық. Ағылшын тілінен кем түспейтін француз тілі – біздің заманның тілі, оның болашағы жарқын болатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гак. В.И. Французский язык в современном мире/ В.И. Гак // Иностранные языки в школе. — 2002
2. Picoche, J. et Marcello-Nizia C. Histoire de la langue française/J.Picoche. — Paris, 1991
3. Бочарова, Ю. В. Роль французского языка в мире / Ю. В. Бочарова, Е. В. Мартемьянова. — Текст: непосредственный, электронный // Юный ученый. — 2017
4. https://afrus.ru/ekaterinbourg/10_1113/
5. <https://www.consul96.ru/company/news/frantsuzskiy-yazyk-lyubvi-i-diplomatov/>

Абильжан А.Б.

ФРАНЦУЗСКИЙ ЯЗЫК В МИРЕ

В данной статье рассматривается роль французского языка в прошлом и настоящем мире. На протяжении нескольких столетий он играл решающую роль в международном общении и взаимодействии. Французский является одним из 6 официальных языков ООН. Французский язык используется на многих международных научных конгрессах и симпозиумах в области философии, психологии, права и медицины. Франция является главным центром франкофонии.

Abilzhan A.B.

FRENCH LANGUAGE IN THE WORLD

This article examines the role of the French language in the past and present world. For several centuries it has played a decisive role in international communication and interaction. French is one of the 6 official languages of the UN. French is used at many international scientific congresses and symposia in the fields of philosophy, psychology, law and medicine. France is the main center of Francophonie.

ӘОК 81'243

Насимуллина А.Б., Акшалова А.Б

Аға оқытушы, магистр 4 курс студенті

«Шетел тілдері және әдебиеті мұғалімдерін дайындау» білім беру бағдарламасы

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қаласы,

Қазақстан Республикасы

botashkaaaaas@gmail.com

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Шет тілі сабақтарында мәтінмен жұмыс істеудің заманауи әдістерін қолдану, технологиялардың дамуын және оқыту тәсілдерінің өзгеруін ескере отырып, білім беру ортасындағы өзекті тақырып болып табылады. Бұл зерттеу жұмысы компьютерлік бағдарламаларды, онлайн-ресурстар мен қосымшаларды қоса алғанда, шет тілін оқыту контекстінде мәтінді өңдеудің заманауи әдістерін талдауды қамтиды. Жұмыс сонымен қатар осы әдістерді оқу процесіне біріктіру мүмкіндіктерін және олардың оқытудың

мотивациясы мен тиімділігіне әсерін қарастырады. Зерттеу нәтижесінде шет тілін тиімді оқыту үшін мәтінмен жұмыс істеудің заманауи әдістерін қолданудың маңыздылығы туралы қорытынды жасалады.

Қазіргі әлемде ағылшын тілін білу негізгі дағдылардың бірі болып табылып отыр. Бұл тек өз ана тілінде сөйлейтіндермен қарым-қатынас жасау үшін ғана емес, сонымен қатар табысты мансап пен өзін-өзі жүзеге асыру үшін де қажет. Қазіргі мектепте шет тілі сабағы-бұл әртүрлі ақпараттық құралдарды қолдана отырып, жүйелі және жан-жақты оқыту жұмысы. Бірақ, осыған қарамастан, бүгінгі таңда шет тілін оқытудың ең тиімді құралдарының бірі мәтін болып саналады, дәлірек айтсақ, мәтінмен дұрыс ұйымдастырылған жұмыс. Оқу адамның жеке басының дамуына үлкен пайда әкеледі және бұл бәріне белгілі. Оқыған адамның ми жүйесі белсенді жұмыс істейді. Адам оқу процесінен ләззат алып қана қоймай, миының қабілеттерін жаттықтыра және дамыта алады. Психологтар мен әдіскерлер оқудың біздің сөйлеуімізді дамытып, байытатынын, сөздік қорымызды кеңейтетінін, бейнелермен ойлауға үйрететінін, ойлануға тұрарлық сұрақтар туғызатынын, сонымен қатар оқу бізге проблемалық жағдайды әр қырынан көруге үйрететінін бұрыннан дәлелдеген. Кейбір ғалымдар мәтінді тек ауызша монолог деп айтады, ал басқалары мәтінді тек жазбаша сөйлеу деп санайды, ал ғалымдардың үшінші тобы мәтінді кез-келген сөйлеу ниеті ретінде таниды. Бірақ көпшілігі мәтінді құрылған, ұйымдастырылған сөйлеу деп санайды. Жасыратыны жоқ, бүгінде біздің оқушылар оқуды ұнатпайды. Оқу ақпарат алудың негізгі көздерінің бірі болғанымен, мәтінмен жұмыс жасау-лексикалық қорды байыту, оқушылардың ой-өрісін кеңейту болып табылды. Бір сөзбен айтқанда, оқу адамның ең дамыған және әлеуметтік құнды қасиеттерін қалыптастырады. Оқуды үйрену үшін көп жұмыс істеу керек. Мұғалім бұл жұмысты оқушылар үшін ең мәтінмен жұмыс істеудің әртүрлі әдістерін қарастыру әр түрлі кезеңдерде оқу түрлерімен, оқуды оқыту принциптерімен танысу және зерттелгендердің барлығын белсенді түрде өз қызметінде қолдану. Қазіргі ағылшын тілі сабағы максималды деңгейде шет тілін меңгерудің тиімділігін ұлғайту үшін әртүрлі оқу құралдарын пайдаланады. Қазіргі заманғы шет тілі сабағы компьютерлерді, Интернет-технологияларды, заманауи технологияларды қолданумен кешенді дидактикалық жұмыс жасайды [1].

Шет тілдерін оқыту әдістемесі оқу түрлерін ажырату үшін әртүрлі критерийлерді қолдануды қамтиды. Сонымен қатар, мәтінге ену дәрежесі және коммуникативті қажеттіліктеріне байланысты қарау, таныстыру, зерттеу және іздеу болып бөлінеді.

Көру арқылы оқу материалмен толығырақ танысуға, сондай-ақ оқылған нәрселер туралы жалпы түсінік алуға мүмкіндік береді. Оның міндеттеріне мәтінде қарастырылатын мәселелердің мазмұны мен ауқымы туралы жалпы түсінік алу кіреді. Мұндай оқу оқырманды қызықтыратын ақпараттың бар – жоғын анықтау үшін жаңа басылымның мазмұнымен алғашқы танысу кезінде орын алады және осы негізде оны оқу немесе оқымау туралы шешім қабылдайды.

Таныстыру оқылымы (reading for the main idea) - бұл алынған ақпаратты кейінірек пайдалану немесе ойнату үшін алдын ала арнайы орнатусыз "өзіңіз үшін" оқу. Оқушының алдында тұрған негізгі коммуникативті міндет-бүкіл мәтінді жылдам оқу нәтижесінде ондағы негізгі ақпаратты алу, яғни, мәтінде қандай сұрақтар және қалай шешілетінін, осы мәселелер бойынша нақты не айтылатынын анықтау.

Зерттеп оқу (detail reading) -мәтіндегі барлық ақпаратты мүмкіндігінше толық және дәл түсінуді және оны сыни тұрғыдан түсінуді қамтамасыз етеді. Оқудың бұл түріндегі "зерттеу" объектісі мәтіндегі ақпарат болып табылады. Оның міндеті-білім алушының шетелдік мәтінді түсінудегі қиындықтарды өз бетінше жеңе білу қабілетін қалыптастыру. Оқудың бұл түрі үшін танымдық құндылығы, ақпараттық маңыздылығы бар және оқытудың осы кезеңі үшін мазмұнды да, тілдік жағынан да үлкен қиындық тудыратын мәтіндер таңдалады.

Іздеу арқылы оқу (reading for specific information)-мамандығы бойынша газеттер мен әдебиеттерді оқуға бағытталған. Оның мақсаты-мәтінде өте нақты деректерді (фактілер, сипаттамалар, сандық көрсеткіштер және т.б.) жылдам табу. Оқу жағдайында

іздеу оқылымы жаттығу ретінде әрекет етеді, өйткені белгілі бір ақпаратты іздеу, әдетте, мұғалімнің нұсқауы бойынша жүзеге асырылады. Сондықтан, ол әдетте оқудың басқа түрлерін дамытуда ілеспе компонент болып табылады [2].

Өнімді оқу технологиясы мәтінмен жұмыс істеудің 3 кезеңін қамтиды.

I кезең. Оқуға дейін мәтінмен жұмыс.

Мәтінді оқуға дейінгі кезеңдегі жұмыс- мәтінді оқуға мотив құрудан басталуы керек. Мақсаты-антиципация сияқты маңызды оқу қабілетін дамыту, яғни мәтіннің мазмұнын тақырып, автордың тегі, иллюстрация бойынша болжау. Бұл кезеңдегі басты міндет-оқушылардың мәтінді оқуға деген ынтасын ояту.

Кезең тапсырмалары:

- оқушылар мәтіннің тақырыбын оқиды, оған иллюстрацияларды қарастырады (бар болса) және мәтіннің тақырыбы мен мазмұны туралы өз болжамдарын айтады.

- балалар тақырып бойынша өз білімдерін қолдану үшін өздеріне: "мен бұл тақырып бойынша не білемін? Мен бұл туралы не көрдім, естідім, оқыдым?" деген секілді сұрақтарды қояды

- олар тақырыптың кілт сөзін жазып, ассоциогарма (схема) жасайды, оны мәтін оқылғанға дейін пайда болатын ассоциациялармен толтырады;

*Сабақтың осы кезеңінде келесі әдістерді қолданған жөн:

"Миға шабуыл" ("Brain Storming")

Миға шабуыл жасау арқылы оқушылар өздеріне берілген тақырып, мәселе бойынша білетін және ойлайтын барлық нәрсені атайды. Барлық идеялар дұрыс-жоғына қарамастан қабылданады. Мұғалімнің рөлі-оқушылардың ойларын мұқият тыңдай отырып, ойлануға мәжбүр ететін нұсқаулық беру.

"Жад картасы" (Mind-Map) - ойларды, идеяларды, әңгімелерді жазудың қарапайым технологиясы. Жазу тез, ассоциативті түрде жүреді. Бұл әдіс бір адамның немесе бір топтың жеке өнімі болып табылады.

"Кейінге қалдырылған болжам" сабақта проблемалық жағдайды қоюдың нұсқаларының бірі. Сабақтың басында мұғалім жұмбақ қояды немесе таңқаларлық фактіні хабарлайды, оның шешімі (түсіну кілті) сабақта жаңа материалмен жұмыс жасау кезінде ашылады. Мұндай "сабақты бастау" дәстүрлі сабаққа қарағанда тиімдірек болады.

II кезең. Оқу кезінде мәтінмен жұмыс.

Бұл кезеңнің мақсаты-мәтінді түсіну және оның оқырмандық интерпретациясын құру (түсіндіру, бағалау). Бұл кезеңдегі басты міндет мәтінді толық қабылдауды қамтамасыз ету болып саналады. Бұл оқушылар мәтінді түсінудің әртүрлі мета-когнитивті әдістерін қолдана отырып, мәтінмен тікелей байланыста болатын түсіну кезеңі. Дәл осы кезеңде коммуникативті оқу дағдылары дамиды.

Кезең тапсырмалары:

1. Мәтінді қайта оқығанда оқушылар әртүрлі коммуникативті мәселелерді шешеді:

- мазмұнды ақпаратты бөлектеу (кім, не, қайда, қашан, қалай, неге);

- мәтінге тақырыпты таңдау;

- дұрыс / бұрыс мәлімдемелерді табу;

- суреттерді мәтіндегі сөйлемдермен байланыстыру;

- мәтінді абзацтарға бөлу;

- мәтін жоспарын жасау;

- мәтіннің әр бөлігіндегі кілт сөздерді анықтау;

Оқушының мәтінді ақпараттың бір бөлігі ретінде бағалауы өте маңызды. Ол үшін осы кезеңде өнімді оқу техникасының келесі әдістерді қолдану ұсынылады:

"Мәтінді бағалау".

Оқушыларға абзац бойынша мәтінді оқып қана қоймай, әр параграфтың мазмұнын бағалау ұсынылады:

Қандай сөздер курсивпен немесе қалың қаріппен жазылған? Сіздің ойыңызша, олар неге ерекшеленеді?

Бұл абзацта қандай атау жиі кездеседі?

Параграфтың қай бөлімі ең үлкен? Сіздің ойыңызша, неге? т.с.с

"Кілт сөздер"-Бұл әңгіме немесе белгілі бір ұғымның анықтамасын жасауға болатын сөздер.

"Дұрыс және бұрыс мәлімдемелер"

Оқушылардың білімін өзектендіруге және ақыл-ой әрекетін белсендіруге ықпал ететін әмбебап әдіс. Бұл әдіс балаларды ақыл-ой іс-әрекетіне тез қосуға және сабақтың тақырыбын зерттеуге қисынды түрде көшуге мүмкіндік береді. Стратегия жағдайды немесе фактілерді бағалау, ақпаратты талдау, өз пікірін білдіру қабілетін қалыптастырады. Балаларға ереже бойынша бірқатар мәлімдемелерге өз көзқарастарын білдіру ұсынылады: дұрыс - "+", дұрыс емес - "-".

«5 W»

Бұл әдіс мәтіннен нақты ақпаратты іздеуге бағытталған. Оқушылардың What? Where? When? Who? Why? сұрақтарына жауап береді. Осы анықтамалық конспект пайдаланып, мәтін мазмұнына түсінік беруге болады.

III кезең. Оқығаннан кейінгі мәтінмен жұмыс.

Бұл рефлексия кезеңі. Ойлана отырып, оқушылар оған қандай жолмен келгенін түсініп, мағынасын айтады, оны талдайды. Рефлексия жеке процесс ретінде басталады (оқушылар сұрақтар қояды, алынған ақпаратты схема түрінде ұсынады) және мұғалімнің жетекшілігімен пікірталаспен, ұжымдық әңгімемен аяқталады. Бұл кезеңдегі басты міндет мәтінді терең қабылдау мен түсінуді қамтамасыз ету болып саналады.

Кезең тапсырмалары:

- Мәтін бойынша тұжырымдамалық (семантикалық) әңгіме.

- Оқуды ұжымдық талқылау, пікірталас.

- Оқулық материалдарымен, қосымша көздермен жұмыс.

- Тақырыппен, иллюстрациялармен жұмыс. Тақырыптың мағынасын талқылау.

Оқушылардың дайын иллюстрацияларға үндеуі. Суретшінің көзқарасын оқырман өкілдігімен байланыстыру.

Жұмыстың осы кезеңінде мынадай педагогикалық әдістерді қолдана аласыз:

"Блум Текшесі".

Текшенің шеттерінде сұрақтардың басталуы жазылған: "неге", "түсіндіріңіз", "атаңыз", "ұсыныңыз", "ойлап табыңыз", "бөлісіңіз". Мұғалім немесе оқушы сүйекті айналдырады. Оқу материалына текше түсетін бет бойынша сұрақ тұжырымдау қажет. Бұл жағдайда студент себеп-салдарлық байланыстарды тауып, белгілі бір тақырыппен немесе құбылыспен болатын процестерді сипаттауы керек. "Түсіндіріңіз" деген сұраққа жауап бере отырып, студент жаңа жағдайларда ұғымдар мен принциптерді қолданады, нақты практикалық жағдайларда заңдар мен теорияларды қолданады.

"Синквейн" -бұл қандай да бір себептермен сипаттауға немесе рефлексиялауға мүмкіндік беретін қысқаша өрнектерде ақпарат пен материалды синтездеуді қажет ететін өлең. Оқушылардың оқудағы негізгі ұғымдарды, негізгі идеяларды бөліп көрсету, алған білімдерін синтездеу және шығармашылық қабілеттерін көрсету қабілетін дамытады. "Синквейн" сөзі бес дегенді білдіретін француз тілінен шыққан. Синквейн-бес жолдан тұратын өлең. Әр оқушыға синквейн жазуға 5-7 минут уақыт беріледі. Бұл осы тақырыпты сыни тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді.

Синквейн құрылымы:

1. Зат есім (тақырып)

2. Екі сын есім (сипаттама)

3. Үш етістік (әрекет)

4. Төрт сөзден тұратын сөз тіркесі (сипаттама)

5. Зат есім (тақырыпты қайталау) [3]

Қазіргі білім алушыларға фильм көру, аудиокітап тыңдау әлдеқайда қызықтырақ. Бірақ бұл жұмыста көргеніміздей, мәтінмен жұмыс әртүрлі және қызықты болуы мүмкін. Мәтінмен жұмыс істеу әдістемесін сақтау бірқатар қателіктерден аулақ болады.

Қорытындылай келе, оқудың кез-келген түрінде және әр кезеңде білім алушы өз аймағында орналасқан міндеттерді шешеді. Мәтінмен жұмыс оқушылардың ақыл-ой қызметі, қабілеттерін жандандырады және дамытады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Золотова Е.Ю. Работа с текстом на уроках иностранного языка // Старт в науке. – 2017. – № 4-1.
2. Куропятник И.В. Чтение как стратегически важная компетентность для молодых людей// Педагогическая мастерская. Все для учителя. – 2012. – № 6
3. [Морозова Л.Ю. Работа с учебными текстами на уроке иностранного языка в условиях перехода на ФГОС ОО: Из опыта работы // Школьная педагогика. — 2015. — №1. — С. 31-34.](#)

Насимуллина А.Б., Акшалова А.Б **ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ НА** **УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА**

Использование современных методов работы с текстом на уроках иностранного языка является актуальной темой в образовательной среде с учетом развития технологий и изменения подходов к обучению. Данная исследовательская работа охватывает анализ современных методов обработки текста в контексте обучения иностранному языку, включая компьютерные программы, онлайн-ресурсы и приложения. Работа также рассматривает возможности интеграции этих методов в учебный процесс и их влияние на мотивацию и результативность обучения. В итоге исследования делается вывод о значимости использования современных методов работы с текстом для эффективного обучения иностранному языку.

Nasimullina A.B., Akshalova A.B. **USING MODERN METHODS OF WORKING WITH TEXT IN FOREIGN** **LANGUAGE LESSONS**

The use of modern methods of working with text in foreign language lessons is an urgent topic in the educational environment, taking into account the development of technology and changing approaches to learning. This research paper covers the analysis of modern text processing methods in the context of foreign language teaching, including computer programs, online resources and applications. The work also examines the possibilities of integrating these methods into the learning process and their impact on motivation and learning effectiveness. As a result of the research, the conclusion is made about the importance of using modern methods of working with text for effective teaching of a foreign language.

ӘОК 811.111

Насимуллина А.Б., Нығмет Г.С.
Аға оқытушы, магистр, 4 курс студенті
"Шетел тілдері және әдебиеті" мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қаласы,
Қазақстан Республикасы
gulnaz.nygmet12@mail.ru

ОРТА МЕКТЕПТЕ АРАЛЫҚ КЕЗЕҢДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ЖАЗУДЫ **ОҚЫТУДА ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ**

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану білім беру мүмкіндіктерін едәуір кеңейте алады. Оқытудың стандартты формалары оқушылардың қызығушылығын сирек тудырады, жаңа әдістерді іздеу қажеттілігі туындады, олардың бірі сабақтарда цифрлық ресурстарды белсенді пайдалану болуы керек. Бұл мақалада АКТ көмегімен ағылшын тілінде жазуды оқыту технологиялары қарастырылады. Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы мынада: студенттер көбінесе шет тілінде жазуда қиындықтарға тап болады және бұл дағды олардың коммуникативтік

құзыреттілігін дамыту үшін қажет. Сандық ресурстар мұғалімге тиімді оқытуды құруға және оқушылардың сауатты жазбаша сөйлеуіне қол жеткізуге көмектеседі. Мақалада ұсынылған АКТ қолдану әдістерінің тиімділігі Lingua Rich тіл мектебінде автордың жеке тәжірибесінде дәлелденді.

Соңғы жылдары жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі жиі көтерілуде. Бұл тек жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқытудың жаңа формалары мен әдістері, оқу процесіне жаңа көзқарас. Шет тілдерін оқытудың негізгі мақсаты студенттердің коммуникативтік мәдениетін қалыптастыру және дамыту, шет тілін практикалық меңгеруге үйрету болып табылады.

Мұғалімнің міндеті-әр оқушыға тілді практикалық меңгеруге жағдай жасау, әр оқушыға өзінің белсенділігін, шығармашылығын көрсетуге мүмкіндік беретін оқыту әдістерін таңдау. Мұғалімнің міндеті-шет тілдерін оқыту процесінде оқушының танымдық белсенділігін арттыру. Ынтымақтастықта оқыту, жобалау әдістемесі, жаңа ақпараттық технологияларды, Интернет - ресурстарды пайдалану сияқты заманауи педагогикалық технологиялар оқытуда тұлғаға бағытталған тәсілді іске асыруға көмектеседі, балалардың қабілеттерін, олардың оқыту деңгейін, бейімділігін және т. б. ескере отырып, оқытуды дараландыруды және саралауды қамтамасыз етеді [1].

Lucent Technologies компаниясының веб-сайты, оның Bell Labs бөлімшесі кез-келген фразаның шет тілінде қалай естілетінін естуге мүмкіндік береді.

Мұнда басылған мәтінді дыбысқа айналдыратын сөйлеу синтезаторы жасалған. Сайтта <http://www.bell-labs.com/project/tts/index.html> сіз жеті тілдің бірін таңдай аласыз - ағылшын, неміс, француз, итальян, испан. Содан кейін терезеге таңдалған тілде бірдеңе енгізу керек. Бірнеше секундтан кейін жазу біршама механикалық болса да, дауыспен айтылады. Яғни, сіз оқулықтан немесе кез-келген басқа оқулықтан кез-келген фразаны айта аласыз, әсіресе онлайн-оқулықтар қолайлы, онда сіз мәтіннің бөліктерін қайта басып шығаруға алаңдамай оңай көшіре аласыз. Айтылғандардың барлығын жай ғана тыңдап қана қоймай, қажет болған жағдайда Интернетке кірмей тыңдауға оралу үшін дискіде сақтауға болады.

Интернет-әлемдегі соңғы оқиғалар туралы ақпарат алудың тамаша құралы. Осылайша, Интернеттің көмегімен сыныпты жаңалықтар агенттігіне, ал студенттерді бірінші дәрежелі репортерларға айналдыруға болады. Бұл қызмет түрі жоғары сыныптарға жарамды, өйткені ол көлемді оқуды және интерпретация өнерін, еркін сөйлеуді қамтиды [2].

Мәдениетаралық құзыреттілікті игеру тұрғысынан онлайн-газет таптырмас көмекші болып табылады. Бұл студенттерге қазіргі уақытта болып жатқан әлемдік оқиғалардың қалыңдығына енуге, не болып жатқанын әртүрлі көзқарастардан көруге мүмкіндік береді. Сынып жұмысы үшін оқырманның баспамен интеракциясын жүзеге асыратын сілтеме - send us feedback ерекше құнды.

Оқушыларды екі-үш жұмыс істеуге, өмірдің барлық аспектілерін қамтитын мақалаларды зерттеуге шақыруға болады: редакциялар, спорт, ауа-райы, мәдениет... Мұндай жұмыстың артықшылығы-тапсырмаларды саралаумен бірге бүкіл сыныптың толық қатысуы: күшті оқушылар қиын мақалаларды зерттеуге кірісе алады, ал әлсіздерге ауа-райы туралы есеп немесе мәдениет саласындағы кез келген нәрсе тапсырылуы мүмкін [3].

Оқу және сөйлеу дағдыларымен жұмыс жасаумен қатар, сөздік қорын толықтыруға болады. Ол үшін оқушыларға оқылған ақпаратқа сүйене отырып, сөздік мақалалар жасауды ұсыну қажет. Жаңа грамматикалық дағдыларды игеруге болады, олардың мысалдары мақалаларда кездеседі [4].

Мұндай жұмыстың нәтижесі сіздің парағыңызды құру болуы мүмкін.

Виртуалды шындықтағы байланыс электрондық пошта арқылы жүзеге асырылады, оны мәдениетаралық құзыреттілікті игеру үшін келесідей пайдалануға болады:

1. Достық хат алмасу.

Халықаралық хат алмасу кез-келген сыныпта және тілді меңгерудің кез-келген деңгейінде жүзеге асырылуы мүмкін. Оқытылатын тілді мақсатты түрде қолданудан,

достық қарым-қатынас орнатудан және осылайша мәдениетті үйренуден басқа, электронды хат алмасудың қағазға қарағанда өзіндік артықшылықтары бар: ол тезірек, ыңғайлы және арзан.

2. Бірлескен оқу жобаларын құру.

Оқушылар Жер шарының әр түкпіріндегі серіктестермен ақпаратты бөлісіп қана қоймай, қандай да бір жобада бірлесіп жұмыс істейді: тақырып таңдалады, зерттеу әдістері әзірленеді, алынған нәтижелер орналастырылатын өз стенді құрылады. Жоба тақырыбын Парақ серверінде біреу ұсынған тақырыптан таңдауға немесе сол жерге орналастыруға және жауап байланыстарын күтуге болады.

Қазіргі уақытта коммуникативтілікке, интерактивтілікке, қарым-қатынастың шынайылығына, мәдени контексте тіл үйренуге, автономияға және оқытуды ізгілендіруге басымдық беріледі. Бұл принциптер коммуникативті қабілеттің құрамдас бөлігі ретінде мәдениетаралық құзыреттілікті дамытуға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда Интернет-ресурстарды пайдаланудың жаңа әдістері дәстүрлі шет тілдерін оқытумен салыстырылады. Дәстүрлі ұғым, ең алдымен, ережелерді жаттаумен және тілдік жаттығуларды орындаумен байланысты, яғни "тілде сөйлесудің орнына тіл туралы сөйлесумен". Шет тіліндегі қарым-қатынасты үйрету үшін материалды зерттеуді ынталандыратын және барабар мінез-құлықты дамытатын нақты, нақты өмірлік жағдайларды (яғни, қарым-қатынастың түпнұсқалығы принципі деп аталатын) жасау керек. Бұл қатені жаңа технологиялар, атап айтқанда Интернет түзетуге тырысады [5].

Интернетті коммуникативті тәсілде қолдану ең жақсы ынталандырылған: оның мақсаты-білім алушыларды білімдері мен тәжірибелерін жинақтау және кеңейту арқылы шет тілін үйренуге қызықтыру. Білім алушылар тілді сабақтан тыс нақты қарым - қатынас үшін қолдануға дайын болуы керек, мысалы, Оқытылатын тіл еліне барған кезде, үйде шетелдік қонақтарды қабылдау кезінде, хат алмасу кезінде, аудио және бейне таспалармен алмасу кезінде, тапсырмалардың нәтижелері және т.б. Оқытылатын тіл еліндегі мектептермен немесе достармен.

Интернеттегі қарым-қатынасты құру уақытты қажет етеді. Студент қатысатын қолдау көрсететін әлеуметтік-психологиялық атмосфера қажет; оның жеке көзқарастары, қызығушылықтары, күшті және әлсіз жақтары және оған ұнайтын оқу стилі бар адам ретінде құрметтелетініне сенімділік. Бұл Атмосфера өзара көмек рухымен сипатталады, онда Интернет арқылы шет тілін үйрену әлеуметтік шартты тәжірибе болып табылады [6].

Интернет-ресурстарды қолдана отырып, шет тілдерін оқытуға қойылатын жаңа талаптардың бірі-сабақта өзара әрекеттесуді құру, оны Әдістемеде интерактивтілік деп атайды.

Шынайы тілді үйрете отырып, Интернет ауызекі сөйлеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыруға, сондай-ақ лексика мен грамматиканы оқытуға көмектеседі, шынайы қызығушылық пен тиімділікті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Интернет тек шет тілі үшін ғана емес, маңызды дағдыларды дамытады. Бұл, ең алдымен, ақыл-ой операцияларымен байланысты: талдау, синтез, абстракция, сәйкестендіру, салыстыру, салыстыру, ауызша және семантикалық болжау және алдын-алу және т. б. Осылайша, Интернет-технологиялар арқылы қалыптасатын Дағдылар мен дағдылар тіпті "тілдік" аспект шеңберінде де шет тілдік құзыреттіліктен асып түседі. Интернет білім алушылардың әлеуметтік және психологиялық қасиеттерін дамытады: олардың өзіне деген сенімділігі және ұжымда жұмыс істеу қабілеті; интерактивті тәсіл құралы ретінде әрекет ете отырып, оқуға қолайлы атмосфера жасайды.

Интерактивтілік өмірден нақты жағдайларды тудырып қана қоймайды, сонымен қатар оқушыларды шет тілі арқылы оларға барабар жауап беруге мәжбүр етеді. Бұл нәтиже бере бастағанда, тілдік құзыреттілік туралы айтуға болады. Қателер болса да. Негізгі дағды-өз сезімдері мен эмоцияларын білдіру, жолда бейімделу және қайта құру арқылы басқалардың мәлімдемелеріне өздігінен, үйлесімді жауап беру, яғни. біз интерактивтілікті Интернет арқылы өзін-өзі дамыту тәсілі ретінде қарастыра аламыз: тілдің қолданылуын, дағдыларын, серіктестердің мінез-құлық үлгілерін байқау және көшіру мүмкіндігі; бірлескен талқылау кезінде мәселелердің жаңа мәндерін шығарыңыз.

Осылайша, Интернет желісінің ақпараттық ресурстарын қолдана отырып, оларды оқу процесіне біріктіре отырып, ағылшын тілі сабағында бірқатар дидактикалық мәселелерді тиімді шешуге болады:

а) әртүрлі күрделілік дәрежесіндегі желі материалдарын тікелей пайдалана отырып, оқу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру

б) мұғалім тиісінше дайындаған Интернет желісінің түпнұсқалық дыбыстық мәтіндері негізінде тыңдау дағдыларын жетілдіру

в) мұғалім немесе оқушылардың бірі, желі материалдары ұсынған проблемалық талқылау негізінде монологиялық және диалогтік сөйлеу дағдыларын жетілдіру;

г) серіктестердің бірлескен қызметінің эсселерін, эсселерін, басқа да эпистолярлық өнімдерін дайындауға қатыса отырып, серіктестерге жеке немесе жазбаша жауап беру арқылы жазбаша сөйлеу дағдыларын жетілдіру;

д) халықтың мәдениетін, қоғамның әлеуметтік және саяси құрылымын дамытудың белгілі бір кезеңін көрсететін қазіргі ағылшын тілінің лексикасымен белсенді де, пассивті де сөздік қорын толықтыру;

е) сөйлеу этикетін, қарым-қатынас жағдайында әртүрлі халықтардың сөйлеу мінез-құлқының ерекшеліктерін, зерттелетін тіл елінің мәдениеті мен дәстүрлерінің ерекшеліктерін қамтитын мәдени біліммен танысу;

ж) "тірі" материалдарды жүйелі пайдалану, оқулық мәтіндеріне қатысты мәселелерді ғана емес, сонымен қатар барлығын және барлығын қызықтыратын өзекті мәселелерді талқылау негізінде сабақта оқушылардың шет тіліндегі іс-әрекетінің тұрақты мотивациясын қалыптастыру.

Компьютерлік технологиялармен жұмыс істеу кезінде мұғалімнің рөлі де өзгереді, оның негізгі міндеті-оқушылардың жеке басының дамуын, олардың шығармашылық ізденісін қолдау және бағыттау. Оқушылармен қарым-қатынас ынтымақтастық және бірлескен шығармашылық принциптеріне негізделген.

Кибернетикалық кеңістікте бүкіл әлемде оқытуда қолданылатын орасан зор мәдени және дидактикалық әлеует бар. Алайда, кибернетикалық желілік ресурстарды оқу мақсатында оңтайлы және тиімді пайдалану үшін үлкен ғылыми-зерттеу жұмысы қажет, оның нәтижелері жалпы және жеке жұмыс принциптерін, желілік ресурстарды, сайттар мен материалдарды таңдау критерийлерін анықтауға, сондай-ақ әдістемелік құралдар мен оқыту әдістерінің арсеналын айтарлықтай жаңартуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка// ИЯШ № 2, 3 2021 г.
2. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка// ИЯШ № 2, 3 2020 г.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению. - М.: Просвещение, 2015.
4. Полат Е.С. Обучение в сотрудничестве// ИЯШ №1 2020г.
5. Богданова Д.А. Телекоммуникации - в школе. // Информатика и образование. - 2017. - №2.
6. Вильямс Р., Макли К. Компьютеры в школе. - М.: Просвещение, 1988, 2016.

Насимуллина А.Б., Нигмет Г.С.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ПИСЬМУ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Применение информационно-коммуникативных технологий (ИКТ) может существенно расширить возможности образования. Стандартные формы обучения всё реже вызывают интерес учеников, появилась необходимость искать новые методы, одним из которых должно стать активное использование цифровых ресурсов на занятиях. Данная статья рассматривает технологии обучения письму на английском языке с помощью ИКТ. Теоретическая и практическая значимость исследования состоит в том, что учащиеся часто сталкиваются с трудностями в письменной речи на иностранном языке, а этот навык является необходимым для развития их

коммуникативной компетенции. Цифровые ресурсы могут помочь преподавателю выстроить эффективное обучение и добиться грамотной письменной речи учеников. Результативность представленных в статье методик с применением ИКТ доказана на личной практике автора в языковой школе Lingua Rich.

Nasimullina A.B., Nigmat G.S.
**USING INTERNET TECHNOLOGY IN TEACHING WRITING IN ENGLISH IN
SECONDARY SCHOOL**

The use of information and communication technologies (ICT) It can significantly expand educational opportunities. Standard forms of education are less likely to arouse the interest of students, and there is a need to look for new methods, one of which should be the active use of digital resources in the classroom. This article examines the technologies of teaching writing in English using ICT. The theoretical and practical significance of the study lies in the fact that students often face difficulties in writing in a foreign language, and this skill is necessary for the development of their communicative competence. Digital resources can help a teacher to build effective learning and achieve competent written speech of students. The effectiveness of the methods presented in the article using ICT has been proven in the author's personal practice at the Lingua Rich language school.

УДК 81.1: 39

Оразгалиева Г.Ш.

Профессор кафедры иностранных языков и межкультурной коммуникации
Академия «Bolashaq», город Караганда, Республика Казахстан
orazgaliyeva_gulfarida@mail.ru

**РУССКИЕ И АНГЛИЙСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ
ИНТЕНСИВНОСТЬ ДВИЖЕНИЯ**

В статье рассматриваются русские и английские фразеологизмы, обозначающие интенсивность действия. В обоих языках преобладают фразеологические обороты со значением «очень быстро, стремительно», которые употребляются с глаголами бежать, нестись, мчаться в русском языке и английскими глаголами to run, to rush along.

Язык является важнейшим способом формирования и существования знаний человека о мире. Человек фиксирует в слове результаты познания окружающей среды.

Ход мыслей человека, объективно отражающих внешний мир, един для всех людей, говорящих на разных языках. Внешние условия жизни, климат, материальная действительность определяют человеческое сознание, поведение людей, формируют картину мира, отображенную в сознании человека.

Фразеология предоставляет ученым богатый материал для анализа и иллюстрации как сходных явлений, так и различий в восприятии одного и того же факта. М.М. Копыленко подчеркивает особую ценность фразеологии для теории и практики перевода, поскольку можно выявить информацию весьма далеких времен [1, 28].

Сопоставление разнотемных языков позволяет обнаружить как универсальные (общие для ряда языков), так и уникальные (присущие только одному языку) единицы.

Языковые универсалии выражают как общие абстрактные, так и конкретные понятия. Например, перед нами фразеологическая универсалия, общая для двух языков: рус. **Одна нога здесь, другая там** — очень быстро, молниеносно (сбегать, сходить куда-либо, сделать что-либо) [2, 281]; очень быстро (сбегать, сходить куда-л.) [3, 325]; разг. очень быстро, молниеносно (сбегать, сходить куда-л., сделать что-л.) (обычно при требовании, приказании) [4, 264]; разг., иногда шутил. Очень быстро, как будто не перемещаясь. Добежать или оказаться в каком-л. другом месте по отношению к месту

разговора, чтобы выполнить какое-л. задание, приказ, требование, просьбу... порядок компонентов фиксир. Ему соответствуют английские фразеологические обороты **To reach a place very quickly, as if without movement; < put your> best foot forward!** Употр. как самост. предлож. [5, 277].

Интересным с этнолингвистических позиций представляется рассмотрение интенсивности действия во фразеологических единицах русского и английского языков.

Интенсивность — степень силы, напряженности, активности [6].

Интенсивный — 1. Напряжённый, усиленный. 2. Дающий высокую производительность [7, 244].

Значение быстрота с глаголами бежать, убегать, удирать, в русском языке передаётся следующими фразеологическими оборотами: **Без оглядки** — разг. [4, 260], **Давай (дай) бог ноги** [3, 28, 324].

Значение очень быстро, стремительно с глаголами скрыться, исчезнуть в русском языке реализуется в следующих фразеологизмах: **Только пятки засверкали (зверкают)** [2, 374]; **Дать (давать, задавать) стрекоча (стречка)** — прост. Пускаться наутёк, стремительно, поспешно убегать, удирать [2, 125]; **задать стрекоча** — быстро куда-то убегать [3, 176]; стремительно убежать от кого-л. [3, 511]; **(Как, будто, словно, точно) ветром сдуло (сдунуло)** кого, что- кто-либо молниеносно исчез, что-либо мгновенно исчезло [2, 417]; **Только и видели** меня (его, её, нас, вас, их) — очень быстро, сразу, мгновенно исчез, скрылся. О внезапном и бесследном исчезновении кого-л. или чего-л. [2, 67]. В английском языке это значение передается **smb, smth was gone with the wind (evaporated)** [5, 416].

Значение стремительно, опометью с глаголами бежать, мчаться, кидаться передается такими фразеологическими единицами: **Сломаю голову** — разг. стремительно, опометью, стремглав (бежать, мчаться, кидаться, скакать и т.п.) [4, 263], **Со всех ног** — очень быстро, стремительно (бросаться, кидаться, бежать и т.п.) [2, 281]; разг. «очень быстро, стремительно (бросаться, кидаться, бежать и т.п.) бежать, побежать, броситься, помчаться, понестись и т.п. [4, 260], **Очертя голову** — 1) безрассудно, не думая о последствиях (делать что-л.); 2) очень быстро, стремглав (побежать, броситься куда-л. и т.п.) [3, 111]. разг. «очень быстро, стремительно». Порядок компонентов фиксир. Этим фразеологизмам соответствуют английские **to run (rush) somewhere at full (top) speed (as fast as smb's legs can; as smb's will carry him)** [5, 278]; разг. убегать или быстро уходить, обычно спасаясь от опасности. Порядок компонентов нефиксир. **to hurry away, usually to escape danger** [5, 485].

Это значение используется фразеологическими единицами с глаголами делать, выполнить: **По горячим (по свежим) следам** — разг. быстро, без промедления, сразу же, непосредственно после какого-л. события, **одним махом (разом)** — сразу, за один раз, за один приём, очень быстро [2, 239]; **Раз-два (раз-раз) и готово** — разг. очень быстро, без всяких задержек может быть сделано, выполнено [4, 265]; **Без лишних (дальних) слов (разговоров)** — разг. быстро, не говоря, не рассуждая долго; не теряя времени на разговоры (делать что-л.) [4, 264]; **Печь как блины** — прост. Создавать что-л. быстро и в большом количестве (как правило, неодобрительно о чём-л.) [4, 267]; прост. Быстро делать, готовить что-л. в большом количестве [3, 25]; **С (со всего) маху** — разг. быстро, без подготовки, не раздумывая (делать что-л.). Иногда подчеркивается необдуманность принятого решения [4, 265]; 2) быстро, не раздумывая [3, 279]; **С одного (с одного) маха (маху)** — разг. сразу, за один раз, за один приём; очень быстро (делать что-н.). Подчеркивается легкость выполнения действия (иногда — необдуманность, беспечность, безответственность за принятое решение); **сразу, в один приём; одним (единым) махом** [3, 279]; **На скорую руку** — разг. 1. Быстро, без большой затраты времени (делать что-л.) (обычно связанное с приготовлением и приёмом пищи). 2) наспех, поспешно, небрежно, кое-как (делать что-л.) [4, 267].

В один присест — сразу, за один раз, за один приём [2, 358]; делать /сделать что-л. за (в) один присест — разг. «за один раз, сразу и за короткий промежуток времени» Часто употр. при сочетании съесть чего-л. сколько-л.; выпить чего-л. сколько-л. На английский язык это передаётся **at one sitting** [5, 348].

Значение поверхностно, кое-как, небрежно передается в русском языке оборотом **Галопом по Европам** — шутил. ирон. 1) очень быстро, наскоро; 2) поверхностно, не вдаваясь в подробности, частности [3, 95]. В русском языковом сознании в устойчивом обороте **Галопом по Европам** компонент **галопом** предполагает мчаться очень быстро, не задерживаясь ни чем, **по Европам**, т.е. по разным странам Европы.

Значение поспешно, стремительно используется с глаголами бежать, нестись, мчаться: **Унести/унести ноги** [3, 326], разг., иногда шутил. Очень быстро, как будто не перемещаясь. Добежать или оказаться в каком-л. другом месте по отношению к месту разговора, чтобы выполнить какое-л. задание, приказ, требование, просьбу... порядок компонентов фиксируется. ему соответствуют английские фразеологизмы **To reach a place very quickly, as if without movement; < put your> best foot forward!** Употр. как самост. предлож. [5, 277]. **Как на пожар** с глаголами бежать, нестись, мчаться, лететь [4, 263]; очень быстро, поспешно [3, 380]; на английский язык передается **to run like hell; to ride for leather; to run like the clappers** разг., шутил [5, 325].

Семантика моментально с глаголами делать, выполнить, совершить реализуется в оборотах: **в одну минуту** — тотчас, сейчас же [3, 290]; **В (одну) секунду** — очень быстро, моментально [3, 464]; **сию минуту (минутку)** — 1. Немедленно, сейчас же. 2. Сейчас, в настоящий момент [2, с. 249]; **Не успел глазом и моргнуть (мигнуть)** — (не успел) осознать, отреагировать и т.п. (так быстро, молниеносно произошло, случилось что-либо) [2, 254]; разг. едва осознал, отреагировал и т.п. (так быстро, молниеносно произошло, случилось что-л.) [4, 266]; моментально [3, 101]; о каком-л. событии, действии, очень быстро, мгновенно совершающемся [3, 295]; **Не моргнув глазом** — не затрудняясь, не испытывая волнения, долго не раздумывая [3, 295]; **Стриженная девка косы не заплетет** — мигом что-л. будет выполнено, сделано [3, 511].

Как известно, самое быстрое наше движение — это мигание глаз, «мгновение ока», или «миг». Учёные установили, что точные измерения обнаружили, что полное «мгновение ока» длится в среднем 2/3 секунды, т.е. в 400 тысячных долей её. Оно распадается на следующие фазы: опускание века (от 75 до 90 тысячных секунды) и поднятие его (около 170 тысячных секунды). **В (одно, единое) мгновение ока** — моментально, вмиг, очень быстро [2, 240]; разг. моментально, вмиг, очень быстро; сразу (делается, происходит что-л. или сделать что-л.) [4, 266]; очень быстро, вмиг [3, 280]; **В минуту** — тотчас же, сейчас же, очень быстро [2, 249]; разг. тотчас же, сейчас же; очень быстро (делать что-л.) [4, 265] сделать что-л., казаться где-л.; произошло что-л. «мгновенно, молниеносно». Порядок компонентов фиксируется. Его английское соответствие **in twinkling of an eye** [5, 230].

Значение медленно с глаголами идти, двигаться, ползти **Еле (едва, с трудом) ноги волочить (таскать, тянуть, передвигаться)** — 1) идти медленно, с трудом (от усталости, слабости и т.д.); 2) быть больным или старым и слабым [3, 324]; разг. передвигаться очень медленно, тяжело, с трудом. На англ. язык это передается *to be scarcely able oneself along* [5, 64]. **Нога за ногу** (идти, тащиться и т.п.) — очень медленно, еле-еле [3, 325]; **(Только) за смертью посылать** — о том, кто очень медленно ходит по какому-л. делу, поручению [3, 482]; **Как черепаха или черепахой ехать, идти и т.п.** — очень медленно [3, 577]. Им соответствует в английском языке **to go at a snail's pace** [9, 538].

Значение медленно, не торопясь употребляется с глаголами делать, выполнять, совершать **Длинная (долгая) песня** — «то, что не скоро делается, исполняется, рассказывается: то, что требует продолжительного времени для своего завершения».

Долгая — зд. В устаревшем, бытовавшем прежде всего в народной речи значении, продолжительная по исполнению. Исходный смысл метафоры: твоя речь столь же длинна, как песня, которой нет конца. Жанр протяжной песни в русском фольклоре, в которых развернутое повествование сочетается с сильным эмоциональным звучанием. Протяжная песня в сознании русского обычно ассоциируется с дальней дорогой, тройкой, бегущей по санному следу, и напевающим песню ямщиком. Многие из этих песен и романсов популярны до сих: «Степь, да степь кругом», «Вот мчится тройка удалая», «Однозвучно звенит колокольчик» и др. [8, 101]. Это передается на английский язык следующими оборотами **it is going to be long time before smth is completed or**

happens; it is a long story (о предстоящем рассказе); **it is a drawn-out business** (о предстоящем долгом деле) [5, 310]. **Откладывать (отложить) в долгий ящик** — разг. «откладывать дело на неопределенное время, надолго задерживать решение какого-л. вопроса». Говорится неодобрительно, когда откладывается выполнение нужного дела или решение важного какого-л. вопроса.

Долгий — зд. устар. Длинный

Долгий ящик — это длинный сундук, в который откладывались папки с бумагами при средневековом судопроизводстве. Выражение «откладывать в долгий ящик» традиционно связывают также с обычаем, заведенным отцом Петра Первого, царём Алексеем Михайловичем (1629 — 1676) в его подмосковной резиденции в Коломенском. Перед царским дворцом был якобы прибит длинный ящик, куда могли опускать челобитные, т.е. просьбы, все, кто хотел. Разбирались такие прошения царскими боярами и думскими дьяками, которые не слишком торопились это делать. Большинство челобитных вообще оставалось без ответа [8, 177].

Через час по чайной ложке — очень медленно и помалу [2, 516]; **в час по чайной ложке** — слишком медленно, еле-еле [3, 266]; **Тянуть канитель** — 1. Делать, говорить и т.п. что-либо однообразно, нудно, заниматься чем-либо однообразным нудным. 2. Медлить, затягивать какое-либо дело, осуществление чего-либо [2, 486]; **тянуть (разводить) канитель** - разг. «затягивать, замедлять какое-л. дело, осуществление чего-л.». Говорится неодобрительно о том, кто не торопится с выполнением какого-л. дела, чинит препятствия в осуществлении чего-л.

Канитель — очень тонкая золотая или серебряная нить, которая употребляется главным образом для вышивания. Уже в XVII в. при описании дорогих одежд царя Бориса Годунова упоминается канитель. При изготовлении канители кусок металла при помощи особых устройств тянули, вытягивали в нить. Процесс этот повторялся несколько раз, чтобы нить получилась тонкой. Работа по изготовлению канители требовала много времени и была очень утомительной. Отсюда переносное значение слова: нудное, долго тянущееся дело [8, 63].

Тянуть (заводить, разводить) волюнку неодобр. — 1) болтать, пускаться в лишние, отвлекающие разговоры; 2) канительиться [3, 72]; **Тянуть резину** — затягивать какое-л. дело [3, 437].

Итак, в рассмотренных нами примерах в обоих языках преобладают фразеологические обороты со значением «очень быстро, стремительно», которые употребляются с глаголами бежать, нестись, мчаться в русском языке и английским глаголами to run, to rush along. Меньшее количество единиц представлено со значением «медленно». Обращается внимание на их лингвокультурные особенности, обусловленные культурой, историей, образом жизни носителей языка.

Список использованных источников:

1. Копыленко, М. М. Основы этнолингвистики /М.М. Копыленко. – Алматы: Евразия, 1995. – 465 с.
2. Фразеологический словарь русского языка /Под ред. А.И. Молоткова. — 4-е изд., стереотип. — М.: Русский язык, 1986. — 543 с.
3. Фразеологический словарь русского языка (Авторский коллектив: проф. Федосов И.В., канд. ф.н. Лапицкий А.Н.) — М.: Юнвес, 2003. — 608 с.
4. Яранцев Р.И. Словарь-справочник по русской фразеологии: Ок. 800 фразеологизмов. - 2-е изд. стер. — М.: Рус. Яз., 1985. — 304 с.
5. Гуревич В.В., Дозорец Ж.А. Краткий русско-английский фразеологический словарь. — М.: Рус. яз., 1988. — 544 с.
6. Политический словарь 2019-2024 vslovare.info. Словари и энциклопедии
7. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка/ Российская АН, Российский фонд культуры.-2-е изд., испр. и доп.-М.:Азъ, 1995.-928 с.; 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1999.-944 с.; 80 000 слов и фразеологических выражений.- 3-е изд. – М., 2004
8. Фелицына В.П., Мокиенко В.М. Русские фразеологизмы: лингвострановедческий словарь / Под ред. Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова. — М.: Рус. яз., 1990. — 220 с.

9. Мюллер В.К. Большой англо-русский словарь. 250 000 слов. Новая редакция. – М.: ООО «Дом Славянской книги», 2008. – 706 с.

Оразғалиева Г.Ш.

ҚОЗҒАЛЫС ҚАРҚЫНДЫЛЫҒЫ МАҒЫНАСЫ БАР ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ

Мақалада әрекеттің қарқындылығын білдіретін орыс және ағылшын фразеологизмдері қарастырылады. Екі тілде де фразеологиялық образдар басым-"өте жылдам, жылдам" мағынасы бар, олар етістіктермен қолданылады жүгіру, асығу, жарысу орыс тілінде және ағылшын етістіктерімен жүгіру, зымырау.

G.Sh. Orazgaliyeva

RUSSIAN AND ENGLISH IDIOMS WITH THE MEANING OF INTENSITY OF MOVEMENT

The article discusses Russian and English idioms denoting the intensity of action. In both languages, phraseological turns prevail with the meaning "very quickly, rapidly", which are used with the verbs to run, rush, rush in Russian and the English verbs to run, to rush along.

ӘОЖ 81.1: 39

Тлеуғабыл Қ.Т.

ИН-20-1 тобының студенті, «Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
alshymbaeva02@gmail.com

Ғылыми жетекшісі филология ғылымың кандидаты, шет тілдері және мәдениетаралық коммуникация кафедрасының профессоры
Оразғалиева Г.Ш.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫНДАРДЫҢ «ТУЫСҚАНДЫҚ» ҰҒЫМЫ

Бұл мақала қазақ және ағылшын мәдениетіндегі туыстық ұғым мен туыстық қатынасты қарастырады. Қазақ және ағылшын мәдениеті мен дәстүрдің әртүрлілігін көрсетеді. Мақала жалпылама анықтама мен әдебиеттен алынған мысалдардан тұрады. Бұл мақала оқырмандардың көкжегін кеңейтіп туыстық ұғымына басқа қырынан қаратады.

Қазақ халқының дәстүрлік ұғымында отбасы деген түсінік тек ата-анамен ғана шектеліп қоймайды. Отбасы деген сөз кең ұғымды білдіреді. Бір қандас, жақын туыс, тіпті құда-жекжатты да халқымыз жақын тұтып, бауырына басып, бір үйдің баласындай қарым-қатынас орнатқан.

Туыстық – қазақ халқы ұғымында адамдар арасындағы жақындықты білдіреді. Қазақ халқының қоғамында бірнеше қарым-қатынас түрлері бар. Соның ішіндегі маңыздыларының бірі – дәстүрлі туыстық қарым-қатынасы туралы баяндалады. Туысқаншыл, бауырмашыл, қонақжай халықтардың бірі де бірегейі біздің халқымыз. Қонақжай қазақтың ұрпағы өзіне тән бар қасиетін, тарихын, мәдениетін, әдебиетін, әдет-ғұрпын, салтын білетін азамат өзінің шыққан тегін, кіндік кескен ата жұртын қастерлеп, жеті ата-бабасын жадында сақтауы шарт [1. 238 б].

“Жеті атасын білген ұл, жеті руды, елді біледі” деген көсем сөзді ата-бабамыз тегін айтпаған. “Қырық рулы елміз, қарға тамырлы қазақпыз” деген нақыл сөз де байырғы заманнан келе жатыр. Бұл халқымыздың аралас-құралас, алыс-берісті, құда-жекжат, жұрағаттығын көрсететін сонау іргеміз құламаған, қаймағымыз бұзылмаған заманнан келе жатқан түсінік. Тарихымызда ақын, батыр, ел бастаған көсемдеріміз, ділмар шешендеріміз туыстық қарым-қатынас туралы жиі айтқан. Алысты жақын тұтып,

жақынды бауыр тұтып, туыстық қатынасты үзбеген. Берекені, бірлікті, жақындықты бұзбаған. Үлкені сөз бастаған, кішісі үлкенін қоштаған. Әр азамат ата тегінің қадір-қасиетін, ерлігін мақтан қылып, ұрпақтарына дәріптеп отыратын. Бұндай мұралардың өзінің тәрбиелік мәні зор.

Туыстық қатынасты нығайтатын әдеп-ғұрып біздің дәстүрімізде өте көп. Кез келген қуанышты жағдайларды атап өту, дастархан жаю, қонақжайлылық танысту секілді әдет-ғұрыптардың барлығы туыстық-жақынлық ортада өтеді. Отау құру тойын жасау, бала туғанда жасалатын дәстүрлер, ата-бабаға тағызым жасап құран оқыту, адам өмірден озғанда жасалатын әдеп-ғұрыптардың барлығы да дерлік адамның отбасы мен туыстары ортасында жасалады. Бұл дәстүр біздің ата-бабаларымыздан қалып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен. Бұның барлығы дерлік туыстық қарым-қатынасты нығайту, берік сақтау, бұзбау үшін жасалған.

Қазақ халқының туыстық қарым-қатынасының беріктігін көркем әдебиет шығармаларынан да көруге болады. Шығармаларда халық арасындағы туыстық қарым-қатынастың беріктігі мен оны жандандыру көрсетіледі. Жолдас жандар шаңырағында бір уақытта сәби үні естілсе, достықты туыстық қарым-қатынасқа ұлғайту үшін “бесік құда” дәстүрін жасайды. Яғни, ер бала мен қыз баланы сәби кешінде атастырып жолдастар бірден құда атанады. Бұдан бөлек халық арасында небір дәстүр мен ұстанымдар туыстық қатынасты жандандыруға көзделген. Мысалы Сәбит Мұқановтың “Аққан жұлдыз” романынан Айғаным мен Шорманның диалогынан мынандай үзінді кездеседі [2, 13]:

- Айғаным: Қыз алысып, қыз берісеміз.
- Мақұл, – деді Шорман, – сонда, қызды кімнен кім алады?
- Менде қыз жоқ, – деді Айғаным, – құдай ондай жынысты маған бермеді. Ал, сенде ше?

- Менде бар, бірақ кішкентай.
- Оның не оқасы бар? Қазақ балаларын бесікте де атастыра береді.
Манадан бері бұл сөзді ойын сияқты көріп отырған Шорман, енді шындық мән бергендей:

- Ойланайын, ханша. Қабырғама және ағайын-туғанмен ақылдасайын, - деді.
- Мақұл, – деді Айғаным.

Қазақ халқында туыстық қарым-қатынас жеті атаға, яғни жеті ұрпаққа дейін созылады. Қазақ халқының туысқан арасындағы қарым-қатынасының берік те жақын болуы көбінде бірнеше себепке байланысты. Мысалы, рулас, бір атаның ұрпақтары, нағашы жұрты, қыз алысып, қыз берісіп құдандалы болуы, төркіні және қайын жұрты сияқты. Қазақта туыстық атаулары өте көп. Мысалы, маңыздылары:

- Ата – адамның әкесінің және шешесінің әкесі.
- Әже – адамның әкесінің, сондай-ақ, анасының шешесі.
- Әке – баласы бар ер адам
- Ана – балалы әйел, туған шеше.
- Аға – бірге туған ағайындылардың ер қауымы жағынан жасы үлкені.
- Іні – бауырлас ер қауымының жасы кішісі.
- Бауыр – бірге туған қыз балалардың үлкендеріне бауырлас ер адамдардың жасы жағынан кішісі.

- Әпке, апа – бірге туған қыз балалардың жасы жағынан үлкені.
- Сіңілі – бірге туған қыз балалардың үлкендеріне жасы жағынан кішісі.
- Қарындас – бірге туған ағайынды ер адамдардан жасы кіші қыздар.
- Абысын – ағайынды адамдардың әйелдері.
- Бажа – бір адамның немесе ағайынды кісілердің қыздарына үйленген адамдар.
- Бөле – бірге туған апалы-сіңілілердің балаларының арасындағы туыстық қатынастың атауы.

- Ата-Ене – ерлі-зайыптылардың ата-аналары жұбайларға ене болады.
- Құда – күйеу мен қалыңдықтың әкелері немесе аталары.
- Құдағи – күйеу мен қалыңдықтың шешелері немесе әжелері.
- Жиен – отбасындағы күйеуге шыққан қыздан туған бала.

- Жеңге – ағаның немесе жасы үлкен туыстардың әйелі.
- Жезде – туысқан адамдардың өзінен үлкен әпкесінің күйеуі.
- Күйеу – қалыңдықтың ері, жұбайы.
- Келін – ата-ана үшін баласының әйелі де, жасы үлкен ағалары мен туысқандары үшін інісінің жұбайы.
- Қайын жұрт – қыз беріп, қыз алысқан екі елдің қыз бен күйеу жақындығын білдіретін сөз.

Жаңа түскен жас келінді жасы кішілер (ағаның әйелінің өзі, жасы кіші қайын сіңділері, қайындары) жолын сыйлап жеңге, жеңеше, жеңгей, жеңешетай деп атайды. Бұлар жасы үлкенге қатысты қолданысында құрметтеу сезімімен құнарлана түсіп, экспрессивтік-эмоционалды реңкке боялады. Мысалы: «О-о, жеңеше, амансың ба? - ...» [3, 28] немесе «Жеңешетай, ұмытпасын! Өлсем ұмытпаспын осы жақсылығыңды!» – деп қоштасты да кішкене есікті ақырын ашып, жай салмақпен басып жүріп кетті [4, 98]. Осы мысалдардағы жеңеше, жеңешетай құрметтеу сезімі ғана емес, ерекше бір бауырмалдық, шынайы туыстық сезіммен айтылып тұр.

Ал дәстүрлі ағылшындық отбасы туралы айтқанда біздің есімізге тек күйеуі, әйелі және бірнеше баласы түседі. Ағылшындық дәстүр түсінігінде негізінен аталар мен әжелер бөлек тұрады. Бірақ соңғы онжылдықтарда дәстүрлі британдық отбасының құрылымында өзгерістер байқалды. Бұл бір жағынан толық емес отбасылардың көбеюі және әдейі үйленгісі келмейтін, тұрақты серіктестік орнатқысы келмейтін жалғызбастылардың көптеп шығуы.

Әлеуметтанушылар Ұлыбританияның бірте-бірте жалғызбастылар еліне айналып бара жатқанын дабыл қағады. 2002 жылғы зерттеуге сәйкес, Біріккен Корольдікте жалғыз немесе толық емес отбасыларда тұратындар дәстүрлі отбасыларда тұратындарға қарағанда көбірек. Ал егер соңғы уақытқа дейін бойдақтар оғаш және эксцентрик жаратылыс болып саналса, бүгінде қоғамдық пікір оларды қарапайым адамдар ғана емес, кейбір жағынан тіпті жағымды азаматтар деп санайды. Отбасындағы бала саны бірте-бірте азайып келеді. Соңғы жылдары бір балалы отбасылардың көбейгені таңқаларлық емес, бұл тек толық емес отбасыларда ғана байқалмайды. Сонымен қоса біржынысты отбасылар да бар. Бұндай отбасылар өмірге ұрпақ әкеле алмайды, бұндай жағдайларда халықтың көбеюіне кері әсерін тигізуде [6, 400].

Ағылшын тілі ұғымында туысқандық қарым-қатынасты алып қарастырсақ, біздің қазақ тілі ұғымындағыдай тереңдетілмеген. Оларда жеті ата ұғымы жоқ. Ағылшындықтар тек ата, бала, немере деп қана шектеледі. Ағылшын тілдік дәстүрінде туыстық қарым-қатынас тек өте жақын адамдарға атау беріп, туыстар арасында тығыз қарым-қатынас орнатпайды. Мысалы ата-ана, туған ағайын, бауыр деген сияқты атаулары бар.

Ағылшын тілінде туыстарды relatives деп атауы тегін емес, ол relative – «қатынастық, байланыстық» сын есімі ретінде аударылады, өйткені отбасылық қарым-қатынас көптеген адамдар арасындағы байланыстан туындайды.

Ағылшын әдебиетінде анаға деген қарым қатынас былайша көрсетілген. Мысалы: “At these last sounds, the twins realized it was time they were starting home. But they were loath to face their mother and they lingered on the porch of Tara, momentarily expecting Scarlett to give them an invitation to supper” [5. p. 12] бұл дерле егіздердің анасына деген көз қарасы мен қатынасы бейнеленген. Олар аналарына салқын қанды қарайды. Анасына деген ыстық ықыластары мүлдем білінбейді.

Егер сіз өзіңіздің ата-анаңызды көздеп айтсаңыз parents деп айтасыз. Өкені – father, ананы – mother, ал ата-әже атауын айтқыңыз келсе тек grand деген атауды әке -шеше атауына қосасыз. Мысалы: grandmother – әже, grandfather – ата. Ал туған ұл баланы – son, қыз баланы – daughter деп атайды. Соған байланысты, ата-әжелер немерелеріне grandson – немере бала, granddaughter – немере қыз атауларымен атайды. Ағылшын тілінде бауырды – brother, әпке немесе қарындасты – sister деп атайды. Егер жас айырмашылығын көздесеңіз үлкенді – older, кіші жастағыны - little деп атайсыз.

Егер ер мен әйел үйленсе, олар автоматты түрде жаңа отбасына ие болады. Күйеуді – husband, әйелді – wife деп атайды. Ағылшын тілі осыған байланысты қарапайым: күйеу немесе әйел жағындағы барлық туыстар бірдей деп аталады, тек біздің қазақ тіліндегідей қайын, яғни in-law сөзін қосу арқылы атайды. Ағылшын тілінде cousin сөзі барлық немере ағайындар мен екінші немере ағаларын белгілеу үшін қолданылады. Яғни, нағашы апалар, аталар, нағашылар, жиендер, немерелер жоқ: алыстағы туыстардың бәрі cousin деп аталады. Ағылшын тілі түсінігінде туыстық қатынас кеңелтілмегендіктен, атауларыда сондай көп емес. Ағылшын тілі ұғымында туыстық қатынас терең рөл ойнамайды.

“Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа” деген сөз халқымызда бар. Біз үшін қалыпты жәйітке айналған дүниетаным мен дәстүрді ағылшын тілі түсінік пен дүниетанымы мүлдем әр түрлі. Біздің тұтастығымыз осындай сыйластық, туыстық, қонақжайлылық қарым-қатынаста деп есептеймін.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл: Әдеби-этнографиялық таным. Құрастырғандар: Б. Әлімқұлов, Е. Әбдіраманов. – Алматы, 1994. 341 б.
2. Мұқанов С. Аққан жұлдыз : роман. – Алматы, 1970. – екінші кітап. – Б. 382 б.
3. Исабеков Д. Қарғын: роман. – Алматы, 1980. 328 б.
4. Әуезов М. Абай жолы: роман. – Алматы, 1950. 598 б.
5. Margaret M. Gone with the wind: novel. – Atlanta. 712 p.
6. Cultural Models of Language and Thought. – Cambridge: University Press, 1987. 673 p.

Тлеугабыл К.Т.

ПОНЯТИЕ «ОТНОШЕНИЯ» КАЗАХОВ И АНГЛИЧАН

В данной статье рассматривается понятие родства и отношения родства в казахской и английской культуре. Показывает разновидность казахской и английской культуры и традиций. Статья состоит из общего определения и примеров из литературы. Данная статья расширяет кругозор читателей и рассматривает понятие родства под другим углом.

Tleugabyl K.T.

THE CONCEPT OF “RELATIONSHIP” OF KAZAKHS AND THE ENGLISH

This article examines the concept of kinship and kinship relationships in Kazakh and English culture. Shows a variety of Kazakh and English culture and traditions. The article consists of a general definition and examples from the literature. This article broadens the reader’s horizons and examines the concept of kinship from a different angle.

Усиева Б.Е.

учитель русского языка и литературы, магистрант
ГКП на ПХВ «ОШ №46 имени Бауыржана Момышұлы», город Уральск,
Республика Казахстан
usieva76@mail.ru

РУССКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ЮРИДИЧЕСКОЙ СФЕРЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ И СПОСОБЫ ИХ АССИМИЛЯЦИИ

Статья посвящена проблеме русских заимствований в юридической сфере Республики Казахстан. Основная задача исследования – изучение источников русских заимствований юридической терминологии, их анализ, приоритетность их использования, термины заимствованных слов, их использование в казахстанской действительности. В процессе проведения исследования изучения материала автором были использованы такие методы, как анализ лексики юридической сферы в русско-казахских словарях юридических терминов и понятий, описательный метод, метод классификации и систематизации. Автор в статье представляет попытку изучения русских заимствований юридической сферы казахстанской действительности, освещает некоторые аспекты данной проблемы.

С принятием Государственной программы Республики Казахстан по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы, утвержденной 16 октября 2023 года № 914, возникла потребность во всестороннем и глубоком научном исследовании казахского языка как духовного наследия казахского народа, в том числе в русле новых лингвистических подходов и с учетом опыта развития мировых языков; в научном анализе казахского языка как компонента языковой ситуации в Республике Казахстан, в переводе на казахский язык официальных документов и нормативно-правовых актов, а следовательно, появилась необходимость в изучении отраслевой лексики с точки зрения развития терминологии, создания новых и усовершенствования имеющихся терминов, внедрения новых терминов в официальную речь.

Юридическая лексика представляет собой лексико-грамматическое, функционально-семантическое отражение естественных историко-политических и общественных процессов в жизни народа, общества, государства. Его состав включает в себя достаточно широкую группу терминов, семантика которых выражает обширный спектр событий, явлений, различных показателей [1, с.3].

В истории казахского языка сохранились те времена, когда наблюдалось огромное количество заимствований из других языков. В XX веке казахский язык наиболее активно взаимодействовал с русским языком, поскольку в течение многих десятилетий Казахстан и Россия находились в составе единого союзного государства, в котором особую роль играли русский язык и русская культура. Многие ведущие казахстанские специалисты в области юриспруденции получили образование в российских вузах и развивающаяся в Казахстане правовая наука испытывала благотворное воздействие российских юридических вузов. В таких условиях юридическая терминология казахского языка развивалась под значительным влиянием русского языка.

В казахском словаре терминов законодательства очень много слов греческого и латинского происхождения, а также слова из французского, английского, немецкого и некоторых других языков. В свою очередь, эти слова переимствованы русским языком из других европейских языков, но все они в конечном итоге оказываются имеют одни корни – латинские. Такие заимствования носят больше абстрактный либо терминологический характер.

Слова, которые ограничены сферой своего употребления. Среди заимствованных латинских слов очень много интернациональных слов. Они выделяются в отдельную группу по смысловому содержанию, грамматическому оформлению и т.д. Это можно объяснить тем, что латинский язык в средние века был интернациональным языком науки, да он в принципе и сейчас им остался [2, с.151].

Большинство слов среди слов-интернационализмов, в том числе юридических терминов выделяются, например:

1) заимствования из европейских языков, вошедшие в казахский язык посредством русского языка:

а) из немецкого

- вексель - платежный документ строго установленной формы, содержащий одностороннее безусловное денежное обязательство (п.п.н.з. ЗРК «О вексельном обращении в РК» от 28 апреля 1997 года № 97) – нем. Wechsel ‘обмен’;

- банкрот - должник, несостоятельность которого установлена судом (ст. 1 ЗРК «О банкротстве» от 21 января 1997 года № 67-1);

б) из английского

- лизинг - ‘лизинг’ – англ. lease ‘дача внаем’;

- бизнес – англ. Business;

в) из французского

- прокурор - должностное лицо, осуществляющее в пределах своей компетенции надзор за точным и единообразным применением законов, указов Президента РК, иных нормативных правовых актов, за законностью оперативно-розыскной деятельности, дознания, следствия, административного и исполнительного производства, представительство интересов государства в суде, а также уголовное преследование в случаях, порядке и пределах, установленных законом (ст. 48 ЗРК «О Прокуратуре» от 21 декабря 1995 года № 2709);

- акция - ценная бумага, выпускаемая акционерным обществом и удостоверяющая права на участие в управлении акционерным обществом, получение дивиденда по ней и части имущества акционерного общества при его ликвидации, а также иные права, предусмотренные законодательными актами РК (ст. 139 ГК РК от 27 декабря 1994 года № 296)

г) из латыни, древнегреческого языка

- нотариус - нотариусом может быть гражданин РК, имеющий высшее юридическое образование, прошедший аттестацию в аттестационной комиссии юстиции, стажировку у нотариуса сроком не менее одного года и получивший лицензию на право занятия нотариальной деятельностью (ст. 6 ЗРК «О нотариате» от 14 июля 1997 года № 155)

- алиби ‘алиби’ – лат. alibi ‘в другом месте’;

- рақымшылық жасау - амнистия ‘амнистия’ – гр. amnestia ‘забвение, прощение’;

- апелляция ‘апелляция’ – лат. appellatio ‘обращение, жалоба’;

- кассация ‘кассация’ – лат. cassatio ‘отмена, уничтожение’;

2) из восточных языков

а) из арабского языка

от арабского слова айыптау - обвинение образовано производное слово обвиняемый, в переводе на казахский язык означает айыпталушы;

б) из персидского аренда – жалға алу, производные от него арендная плата – жалға алу төлемі, арендодатель – жалға беруші;

- қоғам – общество;

в) заимствования из русского языка

- берест - недоимка - начисленные и не уплаченные в срок суммы налогов и других обязательных платежей в бюджет (ст. 10 НК РК от 12 июня 2001 года № 209);

- айып төлеу – неустойка (ШТРАФ, ПЕНЯ) - определенная законодательством или договором денежная сумма, которую должник обязан уплатить кредитору в случае неисполнения или ненадлежащего исполнения обязательства, в частности в случае просрочки исполнения. По требованию об уплате неустойки кредитор не обязан доказывать причинение ему убытков (ст. 293 ГК РК от 27 декабря 1994 года № 269) [3].

Современные ученые разных направлений среди положительных сторон использования иноязычной по происхождению юридической терминологии в гражданском законодательстве отмечают то, что юридический язык непрерывно обогащается за счет заимствований новыми терминами. Они отмечают, что юридический язык – это живой, развивающийся язык. Он живет и развивается вместе с обществом, в котором одни отношения «уходят», другие возникают [4, С.304]. Многие термины русского происхождения не имеют синонимов в казахском языке, что делает их незаменимыми, отмечают Г.А. Ильясова, А.А. Нукушева в своей статье об использовании заимствованной терминологии в современном гражданском законодательстве Республики Казахстан. Эффективное применение принципа языковой экономии, который позволяет «обозначать сложные правовые явления одним словом, тем самым упрощая юридические тексты и облегчая понимание и восприятие смысла правового вопроса, документа, решения, статьи» [5, с.705]. Языковая экономия позволяет четко и кратко излагать сущность юридического вопроса, не засоряя официальный документ ненужными фразами и упрощая изложение [6, с.76]. Заимствованные термины позволяют избежать искажения «мысли» законодателя.

Необходимо выделить и ряд сторон, оказывающих отрицательное воздействие на использование иноязычной терминологии.

Ученые считают, что нужно внимательно изучить опыт правового регулирования использования иноязычной юридической терминологии за рубежом и начать работу по внесению дополнений в Закон Республики Казахстан «О правовых актах». Применение новых, неизвестных слов, в силу иноязычного происхождения, влечет возможность недопонимания со стороны пользователя смысла самого понятия, что может предопределяться новизной или сложностью содержания данного термина. Поэтому, они отмечают, что важно исключать употребление иноязычного юридического термина в неправильной трактовке.

Разделяя мнения некоторых ученых с тем, что процесс заимствования юридической терминологии, из нормативно-правовых актов других стран, не должен сводиться к «слепому» копированию иноязычных терминов в казахстанское законодательство, считаю, что целесообразно перенимать только те термины, которые необходимы отечественному праву, создание единого подхода в применении заимствованных терминов во всех казахстанских нормативно-правовых актах в соответствии с их первоначальной версией в родном языке.

Вопрос, связанный с активным использованием заимствованной юридической терминологии в текстах гражданского законодательства Республики Казахстан, в настоящее время представляет, как теоретический, так и практический интерес. По мнению многих ученых, использование иноязычной юридической терминологии в текстах нормативно-правовых актов Республики Казахстан не урегулирован на законодательном уровне в нашей стране. Вместе с тем, новые слова приобретают статус официального после утверждения Республиканской терминологической комиссией при правительстве РК.

В заключение следует отметить, чтобы в наилучшем виде используемые иноязычные термины были бы простыми для понимания, лаконичными, краткими, емкими. Необходимо было бы придерживаться единообразного понимания как в рамках одного нормативно-правового акта, так и законодательства в целом, стремлению к максимально возможной адаптированной международной формулировке, точному соответствию вводимого иноязычного термина обозначаемому понятию.

Следует доработать доступный каждому словарь на русском и казахском языках, который включил бы весь понятийный аппарат отечественного нормативного массива, в том числе терминологию гражданского права, так как при исследовании данной темы значения и переводы некоторых терминов и понятий отсутствовали. Хотелось бы отметить тот факт, что следует поработать в создании этимологических словарей по юридической терминологии, так как вызвало затруднения при исследовании данной темы.

Процесс заимствования и использования в гражданском законодательстве русских заимствований по происхождению правовых понятий и терминов является следствием установления экономических, политических, культурных связей с народами других стран. Сам процесс интернационализации юридического языка становится неизбежным в современном мире.

Список использованных источников:

1. Файзуллина Э.Ф. Заимствованная юридическая лексика в татарском языке. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/zaimstvovannaya-yuridicheskaya-leksika-v-tatarskom-yazyke>.
2. Кузембаева Г.Н. Проблемы заимствованных слов в казахском языке // Вестник Института законодательства РК. 2018. №4. С.151-152
3. Русско-казахский словарь юридических терминов и понятий. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://resmihat.kz/documents/44>
4. Толстик В.А. Требования, предъявляемые к юридической терминологии: формально-логическое и социокультурное обоснование // Юридическая техника. – 2016. - №10. – С.302-307
5. Молчанова Т.Ю. Особенности иноязычного заимствования в русском языке права // Молодой ученый. -2020. - №23 (313). С.705-706
6. Волосова М.В. Заимствование русским языком юридических терминов из других языков // Language. Philology. Culture. – 2013. - №6. – С.71 -81

Usieva B.E.

RUSSIAN BORROWINGS IN THE LEGAL SPHERE OF KAZAKHSTAN REALITY AND WAYS OF THEIR ASSIMILATION

The article is devoted to the problem of Russian borrowings in the legal sphere of the Republic of Kazakhstan. The main objective of the study is to study the sources of Russian borrowings of legal terminology, their analysis, the priority of their use, the terms of borrowed words, their use in Kazakhstani reality. In the process of conducting research and studying the material, the author used such methods as analysis of the vocabulary of the legal sphere in Russian-Kazakh dictionaries of legal terms and concepts, the descriptive method, the method of classification and systematization. In the article the author presents an attempt to study Russian borrowings from the legal sphere of Kazakhstani reality and highlights some aspects of this problem.

Усиева Б.Е.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚҰҚЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙ ЗАРЫМДАРЫНЫҢ ШЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ИГІЗУ ЖОЛДАРЫ

Мақала Қазақстан Республикасының құқықтық саласындағы орыс тілінен енген сөздер мәселесіне арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – заң терминологиясының орыс тілінен енген қайнар көздерін, оларды талдау, олардың қолданылу басымдылығын, енген сөздердің терминдерін, қазақстандық шындықта қолданылуын зерттеу. Зерттеу жұмыстарын жүргізу және материалды зерделеу барысында автор орысша-қазақша заң терминдері мен ұғымдарының сөздіктеріндегі заң саласының сөздік қорын талдау, сипаттау әдісі, жіктеу және жүйелеу әдісі сияқты әдістерді пайдаланды. Мақалада автор қазақстандық шындықтың құқықтық сферасынан орыс тілінен енген сөздерді зерттеу әрекетін ұсынады және осы мәселенің кейбір аспектілерін атап көрсетеді.

Сисенбаев О.Б.

Студент группы ИН-20-1, Академии «Bolashaq»

город Караганда, Республика Казахстан

o.sissenbayev@gmail.com

Научный руководитель кандидат филологических наук, профессор кафедры иностранных языков и межкультурной коммуникации Оразгалиева Г.Ш.

КОНЦЕПТ «ВРЕМЯ» В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ И РУССКОЯЗЫЧНЫХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Время- это очень важный и многогранный феномен, который отражен в языке каждого народа. В данной статье мы рассматриваем проявление концепта «времени» в русском и английском языках через пословицы и поговорки.

Концепт «время» – это основной и общечеловеческий концепт, одна из самых значимых составляющих языковой картины мира. Язык – это самое важное средство общения, с помощью которого люди делятся друг с другом информацией, выражают свои эмоции, мысли и одновременно это выразитель мировосприятия и менталитета определенного народа, его системы ценностей, традиций, обычаев. Язык не только отражает реальность, в которой находится и проживает человек, и так же создает и раскрывает её многообразие. Именно поэтому язык оказывает значительное влияние на то, как мы воспринимаем и интерпретируем понятие времени, формируя наше представление о нём. Каждый язык имеет свою уникальную систему временных форм и конструкций, которые определяют, как мы описываем прошлое, настоящее и будущее, т.е. «время» тесно переплетено с языком и культурой. [1]

На первый взгляд кажется, что понятие «времени» является стандартным для всех, и ни о каком культурном различии не может быть и речи, но это не так. В разных культурах восприятие времени различается. В одних культурах пунктуальность и соблюдение расписания могут быть приоритетными, в то время как в других отношении ко времени может быть более спокойным.

Культурные ценности и нормы влияют на то, как люди воспринимают время и расставляют приоритеты. Например, культуры, в которых ценятся эффективность и продуктивность, могут уделять больше внимания управлению временем, в то время как культуры, в которых приоритет отдается досугу, могут проявлять более гибкий подход к его распределению.

Исторические события, общественные структуры и технологические достижения могут формировать культурное отношение ко времени. Например, индустриализация и урбанизация привели к более строгому распорядку дня и стандартизированному хронометражу у многих народов.

Социальные нормы и ожидания в отношении работы, образования и социальных взаимодействий также влияют на то, как воспринимается и ценится время в рамках культуры.

В разных языках существуют уникальные способы выражения времени с помощью грамматических структур и времен глагола. Например, в некоторых языках может быть сложная система спряжения глаголов для обозначения различных аспектов времени, в то время как другие могут больше полагаться на контекст или вспомогательные слова.

Если брать за основу русский и английский языки, то можно отследить контраст и в то же время заметить схожесть.

В русской культуре часто придается большое значение понятию времени, так как принято считать, что его нужно использовать эффективно. В русскоязычном обществе ценится пунктуальность, а опоздания на встречи, как правило, не одобряются. На подобное восприятие времени так повлиял исторический опыт, в том числе периоды быстрых социальных и политических перемен. Например, в политике советской эпохи

особое внимание уделялось коллективному расписанию и жесткому графику работы, что изменило отношение общества ко времени.

Точно так же пунктуальность ценится в англоязычных культурах, хотя отношение ко времени может варьироваться в зависимости от конкретного контекста. В англоязычных обществах, особенно в профессиональной и академической среде, особое внимание уделяется тайм-менеджменту и составлению четкого расписания. Индустриализация и расцвет капитализма в западных сообществах привели к повышению внимания к эффективности и продуктивности, что повлияло на восприятие времени.

Рассмотрим реализацию одного из главных признаков данного концепта в английском и русском языках – движение времени. В языковой картине двух сопоставляемых языков движение времени представлено ярче и многообразнее. В русском языке временные представления выражены многочисленными сочетаниями компонента «время» с глаголами, передающими различные формы движения: приходит, идет, бежит, течет, уходит, ползет, летит, тянется. В английском языке движение времени выражено следующими сочетаниями: *time runs, time goes, time comes, time passes, time flows, time creeps, time hangs*.

При этом есть ситуации, где «время» используют со стороны субъективного восприятия. Субъективность восприятия концепта определяется рядом самых разнообразных причин: жизненной ситуацией, возрастными особенностями, социальным статусом, эмоциональным и физическим состоянием человека и т.д. Субъективное восприятие прослеживается в различных словосочетаниях, в которых компонент «время» сочетается с глаголами одной семантической направленности, которые передают различные оттенки движения, и в сочетании с компонентом «время» образуют когнитивные метафоры: время бежит, время летит, время тянется, время ползет; *time creeps, time flows, time hangs heavily*. [2]

В русском и английском языках, существуют разнообразные идиоматические обороты, и пословицы, связанные со временем, отражающие культурные установки и мудрость. Эти выражения могут передавать такие понятия, как быстротечность времени, важность использования возможностей или неизбежность перемен. Мы берем за основу пословицы и поговорки.

Русский язык богат разнотипными пословицами, многие из которых используются в речи на постоянной основе.

«После дождичка в четверг» – устойчивое фразеологическое сочетание, широко распространённая поговорка, означающая шутливо смягчённую форму категорического отказа, т.е. крайне маловероятно, не скоро, никогда. Чаще всего её используют, когда хотят описать явление или событие, которое придется очень долго ожидать и не известно точно произойдет ли оно вообще. В данной поговорке выражается абстрактность временного промежутка и его ожидание.

«Ждать у моря погоды» – фразеологизм, который, в большинстве случаев означает ждать, когда обстоятельства изменятся, не предпринимая никаких действий. Еще одно значение этого фразеологизма — рассчитывать на удобный момент, будучи не уверенным в том, что этот момент наступит, другими словами – попусту терять время.

«Встать с петухами» – пословица, которая обозначает ранний подъем. Раньше, после крика петуха, люди вставали и шли по своим делам, занимались хозяйством, доили коров и так далее. С тех пор и появилось такое выражение «вставать с петухами», т.к. именно они оповещали всех об уходе ночи и начале нового дня с помощью пения.

«Когда рак на горе свистнет» – поговорка, предполагающая полную невозможность какого-либо события. Если выразиться иначе – неопределенно долго. Это выражение употребляется для подчеркивания нереальности, ведь рак – обитатель речного дна не может покинуть свою среду обитания, выбравшись на сушу. Английским эквивалентом является поговорка «*could be tomorrow, could be when pigs fly*».

В английском языке на концепции времени влияют культурные нормы и социальные ожидания. Например, в англоязычных культурах пунктуальность часто высоко ценится, а такие пословицы, как «*time is money*» («время — деньги»), отражают

важность, придаваемую эффективности и производительности и подчеркивают бережное отношение к распоряжению временем.

«Better late than never» (русский эквивалент – «лучше поздно, чем никогда») – данная пословица не отменяет важность пунктуальности, показывая при этом, что лучше свершить что-то позднее, чем не сделать задуманного вовсе. Опоздание сопоставляется с бездействием и показывает, что лучше выбрать запоздалое действие, чем его отсутствие.

«Make hay while the sun shines» (русский эквивалент – «куй железо, пока горячо») – английская пословица, которая показывает, что нужно пользоваться благоприятными условиями или возможностями, когда они есть. Метафорический смысл этой фразы предполагает, что точно так же, как фермерам необходимо воспользоваться возможностью косить и сушить сено в хорошую погоду, люди должны максимально использовать благоприятное время или возможности в своей жизни.

«A stitch in time saves nine» («один стежок, но вовремя, стоит девяти») – пословица демонстрирующая, что лучше действовать и решать проблемы немедленно. Если вы подождете и разберетесь с ними позже, ситуация ухудшится, и решение проблем займет больше времени. В буквальном смысле эта фраза относится к шитью. Если небольшой разрыв или дырку в ткани зашить одним стежком, это избавит от необходимости более масштабного ремонта в дальнейшем. [3]

Проведя небольшой анализ, мы выявили то, что концепция времени в английском и русском языках имеет свои сходства и различия. В обоих языках время является абстрактным понятием, которое используется для измерения протекающих событий и изменений. В некоторых аспектах понимание времени может различаться в зависимости от культурных и лингвистических особенностей. Например, в русской культуре понятие времени является более линейным, в то время как в английской оно более циклично. Основное сходство между восприятием времени в двух языках – это понимание его важности и ценности, умение качественно и продуктивно распоряжаться временем. [4]

Подводя итог, можно сказать, что, хотя концепция времени универсальна, ее выражение и интерпретация могут различаться в разных языках и культурах, включая английский и русский. Лингвистические, культурные, философские и научные факторы способствуют тому, как время понимается и передается на каждом языке.

Список использованных источников: - Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Алефиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепта: Теоретическое исследование. – Волгоград: Перемена. 2003. – 96 с.
2. Добрыднева Е.А. Фразеологические средства и способы вербализации эмоциональных концептов в языке и речи// Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста: Материалы Междунар. симпозиума. Волгоград, 22 – 24 мая 2003 г.: В 2ч. – Ч. 1. Научные статьи. – Волгоград: Перемена, 2003. – С. 97 –108
3. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / А.В. Кунин. - М.: Русский язык, 1999. – 501 с.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык как национальная картина мира. - Воронеж, 2000. - 59с.

Сисенбаев О.Б.

Ағылшын және орыс мақал-мәтелдеріндегі «уақыт» ұғымы

Уақыт – әр халықтың тілінде көрінетін өте маңызды, көп қырлы құбылыс. Бұл мақалада біз «уақыт» ұғымының орыс және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдер арқылы көрінісін қарастырамыз.

Sissenbayev O.B.

The concept of “time” in English and Russian proverbs and sayings

Time is a very important and multifaceted phenomenon, which is reflected in the language of every people. In this article, we consider the manifestation of the concept of “time” in the Russian and English languages through proverbs and sayings.

**ТІЛ БІЛІМІ МЕН ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИЕТТЕГІ
ЖАҢА БАҒЫТТАР**

**НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ И
НАЦИОНАЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

**NEW DIRECTIONS IN LINGUISTICS AND
NATIONAL LITERATURE**

Адилова Г.А.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы меңгерушісі, филология ғылымдары бойынша философия докторы (PhD), доцент, Нөкіс, Қарақалпақстан, Өзбекстан Республикасы
gulshat-adilova@mail.ru

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ БАЛАНЫҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕСІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕР

Мақалада Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі баланың дүниеге келуі және оның тәрбиесіне байланысты қолданылатын этнографизмдерге лингвомәдени талдау жасалған. Жергілікті қарақалпақ және өзбек тілдерінің ықпалына ұшырау арқылы қалыптасқан кейбір этнографизмдердің қолданылу ерекшеліктері салыстырмалы түрде үйренілген.

Қай халықта болса да жаңа шаңырақ құрылғаннан кейін, ата-ана перзентті болуды арман етеді. Себебі, перзент – өмірдің жалғасы, отбасының қуанышы болып табылады. Сондықтан да, қазақ халқы «Бесіксіз үйде береке жоқ» деп есептейді.

Шаңырақта бала тәрбиесі айрықша орынды иелейді. Бала тәрбиесі шаңырақтың басты міндеті болып есептеледі және бұл міндет тек ғана шаңырақта емес, сондай-ақ, әлеуметтік тұрғыдан да маңызды болғандықтан, мемлекет және қоғам тарапынан да оған ерекше назар аударылады. Қазіргі дәуірде шаңырақ және шаңырақ қатынастарында демократиялық тәртіптердің орнатылуын, шаңырақ мүшелері арасындағы, әсіресе ата-ана мен балалар, аға-іні мен апалы-сіңлілер арасындағы дәстүрлік қатынастарды үйрену өте маңызды және керекті міндет десе де болады. Ертеден-ақ қазақтарда жасына, жынысына және характеріне қарап бала тәрбиесіне ерекше назар аударылған.

Қазақ халқында нәрестенің дүниеге келуі мен оның тәрбиесіне байланысты халықтың бірнеше ғасырлық тәжірибесі мен ескі сенімдерге негізделген әр түрлі салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары қалыптасқан. Қарақалпақстан қазақтары тілінде де нәрестенің туылуы мен оны тәрбиелеуге байланысты этнографизмдер мол ұшырасады. Олардың ең алғашқысы– *құрсақ той*. Жергілікті қазақтар оны *қарын шашу* дейді. Жас келіншектің екі қабат екендігі белгілі болғанда, абысындары мен қайын сіңлілерінің оңаша жасайтын шағын мерекесі. Оның негізгі идеясы – аяғы ауыр әйелдің аман-сау қол аяғын бауырына алып, дүниеге дені сау ұрпақ әкелу.

Қазан ұшық немесе *жарысқазан*– әйелдің босанар алдында жасалатын ырым. Бидайды қуыру үшін қазанға салып: «Бидай бұрын пісер ме екен, бала бұрын түсер ме екен»,– дейді. Сонда біреу тұрып: «Бала бұрын түседі»,–деп айтады. *Жарысқазан/қазан жарыс* тұлғаларында қолданылатын, қазақ жерін кең қамтитын этнографизм. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *жарыс* сөзінің «бәйге, ат шабыс, спорттық бәсеке, құлшыныс» мағыналарына қатысты тарайтын фразеологиялық мағыналар қатарында «Толғағы келген әйелдің босануы жеңіл, тез болсын деген ырыммен әйелдер қатысатын қазан асу» [1,138] деп түсіндірілген. Ал «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» Орал, Солтүстік Қазақстан, Омбы облыстарында, Монғол қазақтарында «әйел босанардың алдында абысын-ажындарының ырым қылып пісіріп жейтін тамағы. Бұл деректер этнографизмнің аймақтық сипаттан гөрі ежелгі, көнелігін көрсетеді. Әлеуметтік жағдайға қарай жарысқазан ырымын жасаудың қажеті бола бермеді деуге келеді, әйелдер үйде босанатын жағдайда толғақты жеңілдету үшін бар мүмкіндік қолданылғаны анық.

Қалыптасқан дәстүр бойынша сәбидің кіндігін тек қадірлі, абыройлы әйел ғана кескен. Нәресте шетіней беретін болса, онда оның кіндігін кейде еркек адамдар киіз үйдің табалдырығында балтамен кескен. Бұны *кіндік кесу* деп атайды. Қазақтардың түсінігінде *кіндік* терең мәнге ие. Оны төмендегі тұрақты сөз тіркестерінен байқауға

болады: *кіндік қаны тамған жер, кіндік тамыр, кіндігінен жарады, кіндігінен байланған, кіндік шеше, кіндігі бір.*

Шілдехана– нәресте дүниеге келгеннен кейін өткізілетін кішігірім той. Бала туылғаннан соңғы бірінші түн қуаныш болған үйге ауылдың жастары шілдеханаға жиналып, таң атқанға дейін көңіл көтеріп, ойын-сауық құрған.

Шілде дәуірінде арнаулы күндер белгіленіп, туылған сәбидің өміріне байланысты болған оқиғаларды белгілеген және соған сәйкес белгілі әдет-ғұрыптар жасалған. Мәселен, сәби туылғаннан кейінгі үшінші, бесінші, жетінші, тоғызыншы, қырқыншы күндер есепті болған. Бала туылғаннан кейін үш немесе бес күн өткеннен соң баланың кіндігі түседі. Жеті немесе тоғыз күннен кейін баланың еті торығады, сол күннен бастап баланы бесікке бөлеген. Қырық күн дегенде шілде аяқталады. Одан кейін баланың мойны қатайып, ол қол-аяқтарын қимылдатып бастайды, дауысты, жарықты сезіп бастайды. Шілде дәуірі аман-есен өтсе, мереке жасап белгілеген.

Шілдехананың символдық мәні– нәрестені арамдықтан қорғау және жамандықтың қоршауында қалдырмау. Анасының сүтіне әбден қанған нәрестеге ешбір арамдық пен жат елестердің күші келмейді деп сенген. Шілдехана, бір жағынан, жас нәрестенің өмірге келу қуанышын тойлау салтанаты. Кей жерлерде бұны *шілделік* деп те атайды. Шілде қырық күн бойы жын-шайтанды жолатпау мақсаты баланы *қырқынан шығару* дәстүрімен ұласады.

Шашу– Қарақалпақстандағы қазақтардың тілінде *шілдехана* сөзінің синонимі. Бұны кей жерлерде *бесік той* деп те атайды. Бұл тойды туу үйінен шығып келген нәрестенің өмір жолына садақа, қуанышты атап өту ретінде береді. Нәресте дүниеге келгенде, келін түскенде, құда келгенде, жақындары алыс сапардан келгенде және т.б. осы сияқты қуанышты күндерде әйелдер торақтан, кәмпиттен, бауырсақ және тиыннан *шашу* шашады. *Шашу* беру арқылы қазақтар өз қуанышы мен сезімінің асып төгілуін көрсеткен және бұл қуанышты басқалармен бөлісіп, соларға да тілектестігін білдірген деп білеміз. Жалпы алғанда, шашу рәсімінің өрісі кең.

Бесікке бөлеу немесе *бесікке салу*. Бала туылғаннан соң бес-алты күннен кейін оны бесікке жатқызған және әйелдер жиналып *бесікке салу* дәстүрін атқарады.

Бесік– халқымыздың атадан–әкеге, әкеден–балаға мұра болып келе жатырған қасиетті бұйымдарының бірі. Ол – ата–бабаларымыздың үлкен тапқырлықпен ойлап тапқан мүлкі. Бесік нәрестенің алтын ұясы болып есептеледі. Баланың кіндігі түскеннен кейін, оны бесікке бөлейді. Бұл бала өміріндегі ең бір жауапты дәуір болып, «баланың бесігі– кең дүниенің есігі» деген екен бабаларымыз. Жергілікті қазақтар дәстүрінде баланы бесікке бөлеу үлкен той, қуаныш деп есептеліп, ол ырымдарға толы болады. Бесікке салу жолы ауылдағы жасы үлкен немесе сыйлы, өнегелі әйелдерге тапсырылған. Ол бесікті отпен аластап баланы бесікке бөлейді. Бесікке салған адамға *бесікке салар* деген жоралғы сыйлық беріледі.

Ата-бабамыздың қағидасы тілде «Есік арқалағаннан бесік арқалаған артық», «Төрінде бесік тұрса, төре де бас иеді» және т.б. сөздер арқылы білдірілген. Баланы бесікке салу дәстүрін орындау да киелі іс, сондықтан *бесікке салу* дәстүрінің де жолы үлкен.

Тыштырма. Бұл этнографизмнің түпкі мағынасы– «бесік балаға құт дарытсын» деген ұғымнан туған. Кексе әйел баланы бесікке салғанда айналасындағы әйелдердің көмегімен бесікке салу ырымдарының бәрін жасап отырады және бесікке салатын әйел балаға атап киім, шашуын да қосып алып келеді. Шашуға алып келген тәтті заттарды бесіктің түбегі тұратын тесіктен шашып, «тышты ма?» деп сұрайды, төңіректегі адамдар «тышты, тышты» деп жауап беріп отырады. Бұндағы мақсат– «сол тесіктен кіретін жын–шайтан, жаман пәлекеттер баланың дәретінің астында қалды, енді ол нәрестеге жолай алмайды», «айғай–шудан, адам көп жерден аулақ болады» деген сенімге негізделу. Сонымен қатар, сәбидің дәретке дұрыс отыруының медициналық жағынан да маңызы үлкен, қазақ дүниетанымы осы денсаулық мәселесіне де жақсы тілекті ырым арқылы келген. *Тышты ма?* деген сұрақ пен *тышты* деген жауаптың үнемі бірге қолданылуы нәтижесінде *тыштырма* этнографизмі пайда болған.

Спәнт түтету, ысырық салу, бұны адыраспан түтету деп те атайды. *Спәнт* – қазақ тіліндегі *адыраспан* сөзінің өзбекше тұлғалануы. *Ысырық салу* өзбек тіліндегі *исуриқ* (түтіндік) сөзінен алынған болып, негізінен, бұл этнографизм Қарақалпақстанның оңтүстік аудандарында өзбектермен аралас жасайтын қазақтардың тілінде кең қолданылады.

Аластау этнографизмі «барлық жаман нәрселерден баланы ұзақ тұту» дегенді білдіреді. Р.Г.Ахметьянов *алас* сөзін Орта Азия, Сибирь, Казань татарларының тілінде «көктемде от жағып, үстінен секіру, яғни аластау, барлық жаманшылықтан тазару» деген мағынада қолданылатынын көрсеткен және *алас* сөзін жалпы қыпшақтардың алаш ұранымен байланыстырады. Сондай-ақ, оның пікірінше, *алас* сөзі парсы тіліндегі *ал*– «от, жалын» сөзінен шыққан, ол отқа табынумен байланысты шыққан «от» деген түсінікті білдірген. Ал, *аластау* сөзінің екі мағынада қолданылатынын көрсеткен: 1) «ауруды отпен ұшықтап емдеу, ескі сенім бойынша қас күштерді қуудың ырымын жасау»; 2) «қылмысы бар адамды жазалау, масқаралау»[2,67].

Қырқынан шығару этнографизмі нәрестеге қырық күн толғанда жасалатын дәстүрден пайда болған. Бұл дәстүрде еркек баланы «ер жетіп үйленгенде төлейтін қалыңмалы аз болсын» деп 37-38 күннен кейін, ал қыз баланы «қалыңмалы көп болады» деп ырымдап, 42-43 күннен кейін қырқынан шығарады. *Қырқынан шығару* дәстүрі бойынша баланы шомылдырып, үстіне қырық қасық су құяды, шомылдыратын ыдысқа жүзік–сырға, тиын, ақша салып қояды, кейін ыдыстағы заттарды балаларға бөлістіріп береді. Бұл ырым *қырық* санының қасиетімен байланыстырылады. *Қырқынан шығару* мерзімі таянғанда бала мазасызданса, оны ырымның орындалуымен байланыстырып, «қырқын сақтап жүр» дейді.

Қарын шашын алу этнографизмі нәрестені қырқынан шығару уақытында қолданылады. Бұл этнографизм нәрестенің туылғалы алынбаған шашын қайшымен алу, оны шүберекке түйіп баланың киіміне қыстырып қою дәстүрімен байланысты келіп шыққан. Егер баланың қарын шашы алынбаса «бала ауырғыш болады» деген ырым бар.

Тұсау кесу– жаңа жүріп бастаған баланың аяғына ала жіп байлап кестіретін дәстүр. Бұл дәстүр– халыққа ежелден белгілі болып, баланың өсуіне және алғашқы қадам басуына байланысты кең таралған әдет-ғұрыптардың бірі. Бұнда баланың тәй-тәй басып жүргеннен кейін «көп сүрінбесін, жолы ашық болсын, аяғы тұсалмасын» деп екі аяғына өрнектелген ала жіп байлап қояды. *Тұсау кесу* бүгінгі күнде үлкен дәстүрге айналып бара жатыр. Жас баланың аяғын басып жүре бастауы «тәй-тәй» лексемасы арқылы да айтылады.

Тұсау кесу, негізінен, ерте дәуірлерден бері салт ретінде қолданылып келген. Ата-анасы баласының тұсауын шапшаң, зерек, ақылды, өнерлі, тік, жарасымды жүретін адамға кестіретін болған. Себебі, тұсауы кесілген баланың психологиялық жақтан даму ерекшеліктері де сол кескен адамға ұқсайды деп сенген. *Тұсау кесу* екі тәсілде жасалады: 1) баланың тұсауын жасы үлкен адамдарға кестіру; 2) 10-15 жастағы зерек, жүгіргіш, тіл алғыш жас балаларға кестіру.

Тұсау кесетін адам баланың аяғын байлап, «аяғың жеңіл болсын, жүгіргіш болғайсың» деген жақсы тілекпен жіптің ортасынан кеседі және тұсау кескен адамға сыйлық беріледі. *Тұсау кесетін* адам:

Қаз–қаз балам, қаз балам,
Құрысқан бойды жаз балам.
Адымыңды көрейік,
Тұсауың кескен шешеннің
Сарпайын молдан берейік.
Қарағым шауып келе жатыр,
Ері ауып келе жатыр.
Қыңыр–қырсық болса да,
Жолын тауып келе жатыр,– деген өлең қатарларын айтады.

Тұсау кесер – қазіргі күні тек ырым емес, бала өміріндегі үлкен мереке, ата-ананың мәртебелі парызы.

Тіл ашар – бала енді сөйлей бастағанда «тез сөйлесін» деген ниетпен берілетін дәстүр. Бұл дәстүр де қазіргі күні тойдың бір түрі болып, *тұсаукесерден* кейінгі баланың үлкен өмірге басқан алғашқы қадамына – мектеп табалдырығын аттағанда жасалатын дәстүрлі мереке.

Сүндеттеу, адалдау, піштіру, мұсылман ету деген этнографизмдер көпшілік түркі халықтарға кеңінен тараған. Олар ер баланы мұсылман ету дәстүріне байланысты қолданылады. Сүндет ету – ер баланың өміріндегі айрықша дәуір. Ол 5-9 жастардағы ер балаларға жасалатын діни әдет-ғұрып, дәстүр. *Суннат* арабша сөз болып, ол төрт түрлі мағынаны білдіреді: 1) «әдет-ғұрып, қағида, тұтылған жол»; 2) «Мұхаммед пайғамбар және оның сахабаларының тұтқан жолы, пайғамбардың бұйрықтары»; 3) ер баланың қолын адалдау, кестіру; 4) парыз, қарыз, міндет[3,256].

Сүндетке отырғызу VII–VIII ғасырларда араб елдерінен шығып, басқа мұсылман елдеріне кең тараған. Сүндетке отырғызу мұсылманшылықтың белгісі ретінде қабылданған. Сүндеттеу үшін баланы шешіндіріп, әкесі не ағалары қол-аяғын қатты ұстап, баланы ойнатып отырып:

Бір, екі, үш, төрт, бес,

Тәшібай ұшын кес, – деп баланы алдандырып отырып, пышақпен теріні кесіп алып, қанды тоқтату үшін тәнге күл салған немесе құрым киізді отқа күйдіріп, күлін басатын болған. Қазіргі уақытта сүндеттеу дәрігердің көмегімен жасалады.

Сүндетке отырғызу, біріншіден, мұсылманшылықтың белгісі болса, екіншіден, баланың ер жеткендігін білдірген. Бүгінгі күнде Қарақалпақстан қазақтарында бұл дәстүр міндетті түрде орындалады. Осы дәстүрмен байланысты өткерілетін мереке *сүндет той* деп аталады.

Асықты жілік ұстату бала асырап алған адамдардың балалы болғаны үшін берілетін тойда қолданылатын дәстүр. Бұл тойда балаға *асық жілік ұстату* деген дәстүр жасалады. Қазақта ескіден келе жатырған дәстүрлердің бірі «асық ойнайтын балалары көп болсын» деген ырыммен байланысты туған этнографизм.

Жиендік ету – жиен балалардың нағашыларының үйінен қалаған нәрсесін рұқсатсыз алып кетуіне байланысты пайда болған этнографизм. Тіркес құрамындағы жиен сөзі қазақ, қарақалпақ, өзбек халықтарында туыс немесе рулас әпкелерінің не қарындастарының балалары. Жиен сөзі туыстық атау ретінде түркі тілдерінің дерлік бәріне тән болып, кейбір тілдердегі дыбыстық ерекшеліктерін есептемегенде, лексикалық мағыналары бірдей. М.Мирзаев өзбек тілінде жиен сөзі «апа-сіңлілердің және аға-інілердің перзенттері» деген ұғымды білдіреді, басқа түркі тілдерінде өзінің тура мағынасынан басқа «немере, шөбере» тіпті якут тілінде «туыс аға мен әпкелерінің балалары» мағынасын білдіруі мүмкін[4:53], – деп көрсетеді. Кей ғылыми еңбектерде жиен сөзінің ескі тарихқа ие екендігі туралы пікірлер білдірілген. Тіпті, бізге белгілі ғалымдар оның түркі тілдеріндегі варианттары негізінде анлаут дауыссызы д-ж// дж-дь-ч-с-й арқылы пайда болғандығын жазады[4,51].

Этнографизмдер – тілдің лексикасын байытатын негізгі деректердің бірі. Бұл этнографизмдердің этимологиялық анализі соны көрсетеді, олардың құрамында жалпы түркілік және қазақ тіліне тән сөздерден басқа араб, парсы тілдерінен енген сөздер де кездеседі.

Қазақтарда нәрестенің дүниеге келуі мен оның тәрбиесіне байланысты халықтың бір неше ғасырлық тәжірибесі мен ескі сенімдерге негізделген әр түрлі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптары қалыптасқандығын көреміз. Солардың көпшілігі Қарақалпақстан қазақтары тілінде жергілікті қарақалпақ және өзбек тілдерінің әсері арқылы кейбір ерекшеліктерімен қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. М., Наука, 1981, 67-бет.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. -Т.VI. –Алматы, 2011. –Б.138.
3. Оңдасынов П. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. –Алматы: Білім, 2011. Б.256.
4. Мирзаев М. Узбек тилининг Бухоро группа шевалари. – Ташкент: Фан, 1965. –Б. 53.

5. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Ташкент:Фан, 1993. –С. 51.

6. Sagidolda G., Adilova G. A. Linguocultural character of ethnographies related to burial traditions (On the example of the kazakhs language in Karakalpakstan)//ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 8. – С. 197-201.

Адилова Г.А.

ЭТНОГРАФИЗМЫ, СВЯЗАННЫЕ С РОЖДЕНИЕМ И ВОСПИТАНИЕМ РЕБЕНКА НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ КАРАКАЛПАКСТАНА

В статье сделан лингвокультурный анализ этнографизмов, применяемых в связи с рождением и воспитанием ребенка на казахском языке Каракалпакстана. Относительно изучены особенности применения некоторых этнографизмов, сформировавшихся под влиянием местного Каракалпакского и узбекского языков.

Adilova G.A.

ETHNOGRAPHISMS RELATED TO THE BIRTH AND UPBRINGING OF A CHILD IN THE LANGUAGE OF THE KAZAKHS OF KARAKALPAKSTAN

The article provides a linguocultural analysis of ethnographisms used in connection with the birth of a child and his upbringing in the Kazakh language of Karakalpakstan. The peculiarities of the use of some ethnographisms, formed under the influence of the local Karakalpak and Uzbek languages, are relatively learned.

ӨЖ 398; 801.8

Әбжет Б.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы
bakyt.abzhet@ayu.edu.kz

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ШЫҒЫС ПЕН ҚАЗАҚ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАР

Мақалада жазба әдебиеті дәстүрінде қалыптасқан шығыс пен қазақ әдеби байланысы қарастырылған. Орта Азияға арабтардың үстемдігі нәтижесінде исламдану қалыптасады. X ғасырдан басталатын парсы мен араб мәдениетіне түркілердің қабылдауы сөз болады.

Орта ғасырдағы парсы тілінің ресми тілге айналуы X-XV ғ. күшейіп, басқа халықтарға әсері мол болған. XIX ғ. Шығыс әдебиетінің әсерінен қазақ әдеби процесінде қысқа әңгімелер, ертегілер, діни аңыздар, қисса-дастандар шыға бастағаны сараланған.

«Түркістан уалаяты» газетіндегі шығыстық сюжетке құрылған шығармалар басылып, «Мың бір түн», «Тотынама», «Шаһнама» сияқты шығармалар қазақ даласында дастан ретінде жырланғандығы айтылған.

Шығыстық үлгідегі поэзияның жырлану тарихына мән бере отырып, қазақ фольклорына сіңісіп кеткен «Ескендір», «Ләйлі-Мәжнүн», «Хұсрау-Шырын» нәзира жанрында жырланған шығармалардың қазақ топырағында қайта түлеуі сөз етілген.

Шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің байланысын зерттеуші ғалымдар пікірі салыстырып зерттелген.

XIX ғ. шығыс пен қазақ әдеби байланысы сараланып, нақты тұжырым жасалған.

Жазба әдеби дәстүрі ерте қалыптасқан парсы-тәжік халықтарының әсері көршілес отырған түркі халықтарына ислам діні тараған кезден бастап, яғни VIII-IX ғасырлардан бастап өз ықпалын күшейте түсті. Әсіресе, ислам діні қанатын кең жайып Иран жерін өзіне қаратып, одан қазіргі түркі халықтарының жеріне қарай ойысқан кезеңде, Орта

Азия жері исламды қабылдаған тұста араб мәдениетімен қатар парсы мәдениеті де түркі жұртына белгілі бір дәрежеде сіңе бастады. «Түркі халықтары тіліне, әдебиетіне ҮІІ ғасырдан бастап араб, парсы терминдері көп енген: «дастан», «қисса», «хамса», «нама» деген сияқты әдеби атаулар да сол уақыттан бастап қолданылған», - дейді профессор Б.Кенжебаев [1,47].

Парсы тілінің әсерінен Орта Азия жерін мекендеген түркі ұлысы тәжік тілді халықпен араласуы нәтижесінде тілдік ассимиляцияға ұшырап, көптеген араб, парсы тілінің элементін қабылдады. Әсіресе, әдеби және ресми тілі негізінен парсы тіліне ауысты. Бұл үстемдік көптеген ғасырлар бойына сақталып отырды. Қазақ даласынан шыққан белгілі түрколог ғалым Әмір Нәжіп орта ғасырлардағы түркілерге шығыс мәдениетінің ықпалы ерекше болғандығы жайында мынадай дерек келтіреді: «636 жылы Орта Азияға арабтардың алғашқы жорықтары басталды. 8-ғасырдың басында олар бүкіл Орта Азияны жаулап алды. Арабтардың жаулап алуы және елді исламдандыру нәтижесінде Орталық Азияда араб тілінің тұтастай үстемдік кезеңі басталады, ол жергілікті тіл – парсы тілін әдебиет, теология, ғылым, тіпті әкімшілік салалардан бірте-бірте ығыстырып шығарады. Араб тілінің ғылым мен теология саласындағы жалғыз үстемдігі 10 ғасырға дейін созылды.

10 ғасырдың ортасына қарай араб тілі ығыстырылып, парсы тілімен ауыстырыла бастайды және кейінге қарай сырғыды. Уақыт өте келе түркі тілдес тайпалар бірте-бірте қоныстана бастайды. Бұл тайпалар жергілікті халықпен араласу нәтижесінде тілдік өзгеріске ұшырайды. Осындай араласудың нәтижесінде пайда болған халық негізінен түркі тілін қарым-қатынас үшін пайдаланған [2, 26].

Парсы мен араб мәдениетін молынан қабылдағанымен түркі халқы өз мәдениеті мен салт дәстүрін сақтай білді. Арабша, парсыша жақсы меңгерген түркі шайырлары парсы тілінде де, түркі тілінде де шығармалар жазды. Қос тілде қатар жағзан ұлы шайырлар да болды.

Қазақ жұрты мұсылманшылықты қабылдаған тұста араб мәдениеті ғана емес парсы мәдениетінің де күшейе бастаған дәуірі болатын. Түркілер дінді тікелей арабтардан емес, сонымен қатар парсылардың мәдени ықпалы арқылы да қабылдай бастаған еді. Оған себеп сол дәуірде парсы жұртынан діни ғұламалар көптеп шыға бастады. Сопылық әдебиеттің ірі өкілдері де парсылардан шықты. Осылайша ислам дінінің бір ағымы сопылық дәстүр мұсылмандық шарттармен қатар оған бұрынғы зороастризмнің элементтері араласып көптеген ескі діндегі діни терминдер қайтадан келіп жамалып жатты. «Намаз», «Ораза», «Мей», «Пірімұған», «Жайнамаз» т.б. сөздер таза парсылардың термині болғанына қарамастан осы қалпында түркі дәстүріне де сіңгендігі байқалады.

Түркі жұртына парсылық әдебиеттің әсері бар екендігі Қараханидтер дәуіріндегі әдебиеттерден де сезіледі. Айталық Ж.Баласағұнидің «Құдадғу біліг» дастаны да түркілердің «шахнамасы» атануының өзі де түркілік жазба әдебиеттің дамуындағы тигізген тәсірі деп тұжырым жасауға негіз болады. Түркі сопылық жол мен сопылық әдебиеттің негізін қалаушы шейх-ул машайық Ахмет Ясауидің де ұстазы Юсуф Хамадани болғандығы, алғашқы ұстазы Арыстан бабтың шын аты Салман Фарси екендігі де парсы мәдениеті мен түркі мәдениетінің етене жақындығын көрсетеді.

Орта ғасырларда парсы тілі Орта Азияда ресми тілге айналды. Іс-қағаздар парсыша жүріп, кітаптар мен дастандар парсыша сөйледі. Көптеген түркі жұртынан шыққан тарихшылар мен ақындар өз шығармаларын парсы тілінде жазды. Осылайша түркі тілі тасада қалып бара жатқан кездері де болды. Ол турасында белгілі аудармашы-ғалым С.Талжанов былай дейді: «Сол кездердегі медреселерде оқытылатын ілім-білім, көбінесе, парсы (тәжік) тілінде жүргендігі де тарихи ақиқат. Молдалардың өздері үйреніп келгендері былай тұрсын, олар арқалап әкелген кітаптардың да басым көпшілігі парсы тілінде болатын. Орта Азиядағы парсы әдебиетінің әсері Х-ХҮ ғасырларда өте күшейді, бұған бірінші қарсы шыққан Мир-Әли-Шер Навои болды. Х-ХІҮ ғасырларда қыпшақ-қазақ тілінің парсы тіліне де әсері тимей қойған жоқ» [3,78].

Кез-келген халықтың мәдениеті ешуақытта біржақты дамыған емес. Парсы мәдениетінің жоғары көтерілуіне айналғанындағы басқа халықтардың да әсері мол болған. Араб мәдениетін қабылдаған соң парсы мен түркі халықтарынан аты әлемге

тараған көптеген ғалымдардың есімі әлемдік мәдениетте мәшһүр болды. Орта ғасырларда түркі жұртынан шыққан саяси тұлғалар көп болды. Олар билік жүргізген аймақтың экономикасымен қатар мәдениетін көтеру үшін көрегендік таныта білген. Үндістаннан бастап, Мысыр мен Сирия, Исфахан мен Герат, Шығыс Түркістаннан бастап Еуропа елдеріне дейінгі аралықта өз дәуірінде салдырған қорғандар мен ғимараттар, олар турасында жазылған естеліктер мен артында өздері жазып қалдырған қолжазбалар, мұның барлығы түркі халықтарының мәдениетінен хабар береді.

ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырдан бастап Еуропа елдерінде даму өте жоғары деңгейде қарқын ала бастады. Олардың соғыс техникасымен қатар әлемді саяхаттау, олардың геосаяси ахуалын зерттеу, сол арқылы өз мемлекетінің сауда айналымын кеңейту, Азия мен Африка елдерін өзіне тәуелді ету мақсатында табанды түрде ілгерілеушілік байқалды. Ол мақсатына қол жеткізген соң сол жердегі көне мәдениеттерді зерттеуге деген ғалымдар тарапынан қызығушылықтар да артты. Осылайша еуропалық ориенталистика ғылымы қалыптасты. Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттерін жаулап алған патшалық Ресей осы халықтарға өз жарлықтарын жариялап отыру үшін сол жергілікті тілде өз газеттерін шығарды. Соның бірі «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті» болатын.

Шығыс әдебиетінің әсерінен туған қысқа әңгімелер мен ертегілер, діни аңыздар, өлеңдер осы баспасөз арқылы қазақ даласына тарап жатты. Осылайша Қазақ даласында араб, парсы, османлы түрік, орыс пен еуропа әдебиетінен ауысқан көптеген ертегілер мен аңыздар сол қалпында, кейбірі қазақ дәстүріне сай өзгеріске ұшырап ел арасына тез сіңіп отырды. ХІХ ғасырдан бастап қазақтың оқыған, сауатты ақындарының ішінде шығыстық әдебиетті жырламағаны болмады десе артық айтқандық емес. Тіпті орысша сауаты барлардың өзі шығыс әдебиетіне қарайлаумен өтті. Осылайша ХІХ ғасырда қазақ әдебиеті шығыстық әдебиет дәстүрінде түлеп, кейін бұрын-соңды болмаған биік белеске көтерілді.

Сол дәуірде жарыққа шыққан баспасөздің қазақ әдебиетінің дамуына қатты әсері болғандығы турасында белгілі ғалым Ү.Сұбханбердина былай деп жазады: «Эта газета, являясь важным документом истории дореволюционного периода казахов и узбеков, положила начало периодической печати Казахстана. Н.П.Остроумов справедливо указывал, что для узбеков и казахов в ХІХ в. значение «Туркестан уалаятының газеті» было так же велико, как первой печатной газеты России – петровских «Ведомостей» - для русских в ХҮІІ-ХҮІІІ вв» [4, 6].

«Түркістан уалаятының газеті» мен одан кейін шығып тұрған «Дала уалаятының газеті» сол кездегі түркі қадым жазуымен жарық көргендіктен молдадан сауат ашқан қазақтар үшін оны оқу аса қиынға түсе қойған жоқ. Ол кезде жағдайы келген қазақтардың көбі балаларын молдаға оқытып, қара танитындай сауатын ашуды көздеп отырған. Неше түрлі мәдени ақпараттарды қабылдай бастаған халыққа газеттің берген жаңалығы айтарлықтай болды. Әлемге әйгілі арабтың «Мың бір түн» ертегісі де алдымен осы «Түркістан уалаятының газетінде» басылды. Қазақтың бірталай ертегілері мен кейбір дастандары да осы атақты «Мың бір түннің» желісінде дамыды. Ол ертегіден алынған үзінділерді арабша, парсыша сауатты молдалар аударып халық ішіне таратып отырған болса керек. Халық арасында айтылатын осы ертегілерді кейін «Түркістан уалаяты газеті» жинақтап бастырған болуы да мүмкін ғой. Себебі, сол газет бетіне шыққан материалдардың түп негізі қайдан келгендігі турасында әлі күнге толық тұжырым жасалмаған.

Профессор Ш.Сәтпаева сол газетте жарық көрген ертегінің үзінділері орыс тілінен аударылып басылған болуы керек деген тұжырым ұсынады: «Өткен ғасырда «Мың бір түнді» қазақ тіліне аудару әрекеті жасалды. 70-жылдары ХІХ ғ. Кейбір ертегілердің аудармалары «Түркістан уалаятының газетінің» бірнеше нөмірінде жарияланды. Оларды «араб жұртының бір мың бір түн деп атаған ертегісі» деп атаған. Қазір бұл алғашқы қазақша аудармалардың қай жерде жасалғанын анықтау қиын, бірақ олардың пайда болу уақытына қарағанда – 70-жылдардың басы. ХІХ ғасыр, – оларды орысша аудармасынан жасалған деп болжауға болады. Бұл кезде Доппелмайер мен Шелгунованың таңдамалы

ертегілерінің аудармалары белгілі болды, содан кейін орыс тіліне анонимді аудармасы бұрынғыға қарағанда толық болды» [5, 60-61].

Алайда, мұсылманшылықты қабылдағанына мың жылдан асқан қазақ халқы дінмен қатар араб, парсы халықтарының әдебиетінен де хабары мол болған. Оның үстіне «Шаһнама», «Мың бір түн» сияқты ел ішіне кең тараған шығармаларды XIX ғасырға дейін қазақ халқы мүлде хабарсыз болды дегенге сенудің өзі қиын. Қазақтың ғұлама жазушысы, белгілі ғалымы М.Әуезов «Мың бір түн» мен «Тотынама» шығармалары қазақ арасында әлмисақтан етене жақын екендігін айтады. Қазақ фольклорын зерттеуге арнаған еңбегінде ол жайлы былай деп жазады: «Басқа халықтардағыдай, қазақ халқының ауыз әдебиетінде ертегілер орасан мол орын алады. Қазақ фольклорының басқа түрлеріндей емес, нақ осы ертегілерден көршілес отырған шығыс және батыс халықтарының ертегілерінен ауысқан, алмасқан із-бедерлер анық танылады. Шығыстан келген әсер жайында сөз болғанда қазақ арасында әлмисақтан бері бар «Мың бір түн», «Тотының тоқсан тарауы» сияқты шығармаларды, ежелгі түрік халқының романы «Бақтажарды» еске алу қажет. Сондай-ақ, қазақтың халық ертегілерінің талай-талайы орыс халқының ертегілік фольклорымен недәуір байланысты екендігін де атау керек. Бұл хайуанаттар жайындағы ертегілерден, әсіресе анық байқалады» [6,18].

«Мың бір түн» ертегісі жалпы Азия мен Еуропа халықтары әдебиетінде өз әсерін қалдырып, оның желісі негізінде көптеген ертегілер пайда болды. Соның әсерімен көптеген халықтарда қисса, дастандар да жазылды. Қазақ ақындары да сол ертегілерден өзіне ұнаған оқиғаларды алып, халық арасында дастан ретінде жырлап отырды.

Халық ішінен шыққан ақындар жұрттың назарын тосын дүниелерге аудару арқылы өздерінің де сауаттылығын таныту мақсатында ауыз әдебиетінде бұрын жырланбаған Шығыстық әдебиеттің сюжетіне құрылған қиссалар мен дастандар шығаруды өздеріне машық етті. Осылайша қазақ әдебиетінде бұрын болмаған қиссашыл ақындар пайда болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында баспа өндірісі дамыған кезде ақындар да өмір талабына икемделіп, шамасы жеткендер шығармаларын баспадан шығаруға қол жеткізе бастады. «XIX ғасырдың тағы бір зор өзгешелігі ХҮІІІ ғасырда бой көрсете бастаған жеке ақындар тобы енді өз туындылары арқылы халықтың күнделік тіршілігіне ғана емес, оның ой-санасына, әлеуметтік көзқарасына, дүние тануына зор әсерін тигізетін үлкен құралға, құдіретті күшке айналғанын айқын аңғарамыз» дейді көрнекті фольклортанушы Ы.Дүйсенбаев [7, 98].

Алайда, қазақ поэзиясында шығыс дәстүрінің жырлану тарихы тым тереңде жатыр. Шығыстық дастандардың сюжеті келгенімен олар түркі поэзиясының негізінде, жыр үлгісінде жырланды. Шығыс сюжеттеріне құрылған шығармалардың өзі тікелей сол шығармалардың қайталанған көшірмесі болған жоқ, олар халықтың дәстүрлі поэзия үлгісінде әбден електен өткен, бастапқы формасынан көп өзгеріске ұшыраған жағдайда халықтың ұғымына жақын деңгейде ғана сіңісіп отырды. Шығыс сюжетіне құрылған қазақ дастандарын зерттеуші белгілі фольклорист-ғалым, профессор Б.Әзібаева қазақ жеріне тараған шығыстық нұсқалар турасында былай деп жазады: «Шығыс дастандарының қазақша нұсқаларының кеңінен таралуы және жыр-эпостардың құрамына енуі негізінен далалық қоғаммен әлдеқайда ертерек басталған ежелгі мәдени байланыстары мен бұрынғы әдеби дамудың заңды жалғасы болды және туыстас түркі тілдес халықтар арасында орын алған әдеби процестердің жалғасы еді. Классикалық түркі әдебиеті көне түркі эпикалық поэзиясының табиғи мұрагері бола отырып, арабтар мен ирандықтар тіліндегі ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінен де терең сусындағаны белгілі... Ақындардың барлығы да өткен шақта шығыс әдебиетіне үңіліп, шығыс тақырыбын жырларда да, өздерінің бірегей шығармаларында да әзірлеген. Бұған шығыстық «назира» дәстүрі ықпал етті, оның мәні «...жазушының шығармашылығында бір халықтың шығармашылығы мен басқа халықтың жазушысы жасаған шығарманың мәні мен уәждерін жаңғырту. Бұл форма орта ғасырларда Орта Азия, Иран және Алдыңғы Азия халықтарының әдебиеттерінде ерекше таралды» [8, 10-11].

Шығыс әдебиетінен кірген дүниелер қазақтың фольклорына сіңісіп біршама жаңа жанрларды дүниеге әкелді. Шығыстың классик ақындары жырға қосқан «Ескендір»,

«Ләйлі-Мәжнүн», «Хұсрау-Шырын» сияқты назира жанрында жырланған дастандарды кейін қазақтың кітаби ақындары ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қайта жырлады. Осылайша қазақ жерінде де назирагөйлік дәстүрі қалыптаса бастады. Сонымен қатар Фирдоусидің «Шаһнама» дастаны да түркі халықтарында ХҮІІІ ғасырдан бастап жырланып, оның бірнеше нұсқасы қазақ арасында да хатқа түсті. Одан бөлек үнділердің көне ертегілері мен кітапқа түскен аңыз, әңгімелері қазақ арасына жол тартты. Ол турасында ғалым Ү.Сұбханбердина былай деп жазады: «Шығыстың жеті жұлдыздарының бірі – Фирдоусидің жер жүзі мәдениетінің алтын қорына, асыл қазынасына айналған «Шаһ-наменің» қазақ арасына тару жолы әрі ұзақ, әрі қызық емес пе?! Сондай-ақ, араб, парсы, үнді аңыз-ертегілерінен келген «Мың бір түн», «Тотынаме», «Жүсіп-Зылиха», «Сейфулмәлік», «Атымтай-жомарт», «Мұңлық-Зарлық», «Бозжігіт», «Шәкір-Шәкірат», «Иранғайып шаһ Аббас» сияқты лирикалық, батырлық, ғашықтық дастандардың, хикаялардың қазақ топырағында қайта түлеп, жаңарып, бай ауыз әдебиетімізбен тамырласып, тоғысуы да жоғарыда түйіндеген пікірімізге дәлел» [9, 5].

ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басы қазақ әдебиеті үшін бір жағы шығыс әдебиетінен молынан сусындаған, екінші жағынан батыс әдебиетімен де етене таныса бастаған кезең болатын. Сондықтан да жазба әдебиеті даму сатысына көтеріліп келе жатты. Қазақ әдебиеті мен тәжік-парсы әдеби байланыстарын зерттеп жүрген шығыстанушы ғалым, профессор Ө.Күмісбаев қазақ әдебиетінің парсы әдебиетімен байланысы Шығыстың классикалық поэзиясымен байланысты бекіте, жақындастыра түскендігіне тоқталады: «Казахские поэты-книжники, создавшие дастаны, поэмы на сюжеты известных восточных литературных памятников, внесли весомый вклад в развитие казахской поэмы как жанра, а также в ее поэтику. Трансформация таджико-персидского поэтического материала еще больше укрепила связи казахской литературы с классической поэзией зарубежного Востока» [10, 80].

ХІХ ғасыр қазақ халқы үшін үлкен өзгерістерге толы кезең болатын. Мысалы, ХҮІІІ ғасырда негізінен сыртқы жаумен соғыс, отанды қорғау, елді сыртқы жаудың тегеурінінен аман сақтап қалу, ішкі ынтымақтықты нығайту, елдікті, егемендікті сақтау сияқты мәселелер бірінші кезекте тұрды. Сондықтан да жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу, бұрынғы өткен батырлардың ел үшін жасаған игі жұмыстарын мадақтап, оны елге үлгі ету басты фактор ретінде қарастырылды. Оған сол кездегі жоңғар қалмақтарымен болған ұдайы соғыс мәжбүр етті. ХҮІІІ ғасырда қазақтың ауыз әдебиетінде негізінен тарихи жырлар көптеп жырланды, тарихи адамдар мен батырлардың, хандардың ел үшін істеген игілікті істері жырға қосылды. ХІХ ғасырға дейін қазақ ауыз әдебиетінде батырлық жырдың алатын орны айрықша болды.

ХІХ ғасырда қазақ халқы бейбіт өмірге ауысқан соң, ендігі жерде рухани тірек өздерінің ислам дінінің құндылығын дәріптеу, діни аңыздарды жырға қосу, шығыстық әдебиеттің інжу-маржандарын келешек ұрпақтың санасына сіңіру жағы өзекті мәселе ретінде көтеріле бастады. Себебі жаулаушы елдер тарапынан діни миссионерлік насихат да белең ала бастаған болатын. Оның үстіне Ресей патшалығы Қазақстан мен Орта Азияны жаулап алған соң қазақ жерінде қала мәдениеті дами бастады. Қазақ жерінің байлығын игеруді қолға алған отарлаушы капиталистер өнеркәсіп орындарын аша бастады. Бұрынғы өмір салты түбірінен өзгеріске ұшырады.

Әдебиеттің де жаңа салалары пайда болып жазба әдебиетінің дамуы да қарқынды жүрді. Ол турасында профессор Б.Әзібаева былай деп жазады: «ХХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХІ басында қоғамдық сананың барлық салаларында өмірдің шынайылығын дәстүрлі батырлық тұрғыдан түсінуге деген тартыс әлсірей бастайды; қазақ қоғамының нақты өмірінде болмыстың басқа жақтарына қызығушылықтың күшею үрдісі айқын байқалады, халықтық идеалдардың өзгеруі басқа арнаға ауысуы байқалады. Егер бұрын сөз өнері саласында кез келген тақырып сыртқы дұшпаннан қорғану, оған қарсылық көрсету тақырыбымен байланысты болса, не болмаса тікелей әскери қақтығыстар болмаған кездің өзінде де қалмақ не жоңғар басқыншыларының романдық батырлары қарсы тұрса, енді жағдай өзгереді. Бұл ақындарға ең өзекті басқа да, бұрын екінші дәрежелі деп саналған, халықтың қоғамдық тұрмысының проблемаларын әзірлеуге мүмкіндік береді (мұны ең алдымен адамгершілік-этикалық, моральдық және

т.б. проблемалар күткен жөн). Ақындар - жоғарыда талданған шығармаларды жасаушылар қазақ дастандарының парсы сюжетіне, жалпы алғанда, ұлттық сөз өнері дәстүрінің рухында жасалып, жалпы әдебиеттік дәстүрлердің сапалы өзгерістеріне байланысты дәстүрлі қаһармандық немесе лиро-эпостың көзсіз еліктеуі немесе көшірмесі болмаған, әрі бола алмайтынын нақты түсінген» [11, 232-233].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Шығыс әдебиетінен сусындаған қазақ ақындары көптеген туындыларды дүниеге әкеле бастады. Оңтүстік пен Сырдың бойындағы ақындар өзбек, тәжік әдебиетінен оқып үйренсе, Шығыс ақындары татар молдалары оқытатын медреселерден тәлім алып, бір жағы орыс ақын, жазушыларының шығармаларының аудармалары арқылы Шығыс тақырыбына қалам тартып отырды. Ол тек бір аймақта ғана емес қазақ даласының көптеген жерінде ақындар өзара жарысқа түсті. Назирагөйлік пен қатар жазба айтыс сияқты шығыс шайырлары кеңінен қолданған бұрын қазақ жерінде кенже қалған жанрлар да дүниеге келді. Бұның барлығы шығыс әдебиетінің әсері болатын.

Қазақ даласында жазылған қисса, дастандардың саны жүздеп саналады. Мұның өзі сол кездегі қазақ ақындары шығыс әдебиетінен үйреніп, оны кеңінен игере бастағандығын көрсетеді. Олардың игерген тақырыптарының өзі әртүрлі болатын. Діни дастандар да, аңыздық әңгімелер де, пайғамбар өмірінен жазылған сиралық жанрлар да осы кезде дүниеге келіп жатты. Қазақ ақындарының жырлаған тақырыбы жайлы жазушы, академик С.Мұқанов былай деп жазады: «Негізінен алғанда, қазақ тіліндегі қиссалардың саны жүзден асады. Олар арабтың, Иранның (әсіресе парсының), Орта және Орталық Азия түркілерінің ертегілерінен алынады. Қиссашылардың кейбірі аз, кейбірі көп етіп мұра қалдырған. Бірен-саран қисса шығарып, одан ары жазбағандары да бар: он тоғызыншы ғасырдың соңы мен жиырмамыншы ғасырдың бас кезінде бұрынғы Қарқаралы үйезінен шыққан қиссашыл Ақылбек Сабалұлының бір өзі ғана отызға жуық, Ақмола уезінен шыққан Мақыш Қалтайұлы да қырықтан астам қисса қалдырған. Осы мерзімде Жетісу өлкесінен шыққан Жүсіпбек қожа Шайхыислам ұғылы шығарған қиссалар да толып жатыр.

Әдебиеттік сапасы жағынан алғанда, бұл қиссалар әр қилы. Мысалы, Жүсіпбек қиссалары төрт жүйеге бөлінеді. Олар: «Қасым Жомарт» сияқты араб аңызынан алынған қиссалар, иран аңызынан алынған «Қаһарман - Қатыран», Орта Азия аңызынан алынған «Мұңлық - Зарлық» және «Қыз Жібек» немесе «Біржан мен Сара айтысы» сияқты қазақ жерінде болған оқиғалардан алынған қиссалар» [12, 158-159].

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетіне Шығыс әдебиетінің әсері бұрын-соңды болмаған жағдайда әсер етті. Тек Қазақстан емес, Орта Азияның көзі ашық, оқыған ақын, шайырлары шығыстық сюжетке құрылған дастандар шығаруға айрықша ықыласты болғандығын көреміз. Профессор Н.Төрехұлов сол дәуірдің даму ерекшелігі жайлы былай деп жазады: «Осындай назирагөйлік дәстүр бойынша Тұрмағамбет «Рүстем Дастанды» Фирдоусидің «Шаһнамасынан», Ертай Құлсариев пен Майлықожа өздерінің Тотынама тарауларын үндінің «Тотынамасынан» алып жазды. Кенен ақын қазақтар арасында ауызша таралып кеткен қырғыздың «Манас» эпосындағы «Көкөтайдың асы» деген тарауын өзінше жырлады. Сол сияқты Моңғол қазақтары арасында жатқа айтылып кеткен «Шолақ қол әйел» дастаны «Мың бір түн» хикаясынан (346 түннен), қазақ арасында ертеден жырланып жүрген «Атымтай-Жомарт» та (268-273), «Сейфулмәлік» те (754-767 түндердегі) сол «Мың бір түн» аңыздарынан жырға айналған.

Мұндай тәсілді Қазақстан, Орта Азия халықтарының ақын, шайыр, бахшы, хафиздары жарыса қолданған.

«Мың бір түннің» 534-565 түндерінде әңгімеленетін «Сандыбаттың жеті сапарын» қазақ ақыны Қуаныш Баймағамбеттің «Қаңғыбас Сандыбаттың сапары», түрікмен бахшысы Шейдан «Гүл-Санубар» деген атпен жырлап келген» [13, 250].

Осылайша Қазақстан мен Орта Азия да ғана емес сонымен бірге қазақтар тығыз орналасқан Қытай жеріндегі Шығыс Түркістан аймағы мен Монғолияның Баян-Өлгей аймағында да шығыстық сюжетке құрылған дастандардың тарала бастағандығын көреміз. Ол жақтағы қазақтар да батырлық және ғашықтық эпостармен қатар шығыстық

сюжеттерге құрылған қисса, дастандарды орындауды дәстүрге айналдырғандығын көреміз. Шығыс Түркістан қазақтарының салт-дәстүрін зерттеген фольклорист-ғалым, профессор З.Сейітжанов Алтай аймағы қазақтары өмірінен орын алған шығыстық дастандар турасында мынадай деректер келтіреді: «Шығыс Түркістан қазақтары ауыз әдебиетінің негізгі бір саласы эпикалық жырлар болып табылады. Халқымыздың бағалы байлығы болып саналатын «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Алпамыс» сияқты қаһармандық эпостар мен «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Еңлік-Кебек», т.б. лиро-эпостық жырлары Шығыс Түркістанда да тараған. Бұл жырлардың көпшілігі Моңғолияда тұратын қазақтарда да кездеседі. Сондай-ақ Шығыс Түркістан қазақтары арасында «Ләйлі-Мәжнүн», «Таһир-Зухра», «Сейфілмәлік», «Бозжігіт» сияқты Шығыс әдебиетінен ауысқан қисса-хикаялар да жиі айтылады және олар көбіне қолжазба күйінде тараған» [14, 312].

Шығыстық әдебиеттен сусындаған қазақ фольклортану ғылымында әлі де игерілмей жатқан дүниелер баршылық. Көпшілігі қолжазба күйінде кітапханалардың қолжазба орталықтары мен ғылыми-зерттеу институттарының қорларында өзінің шығу кезегін күтіп жатқан болса, әлі де жанры толықтай анықталмай жатқан дүниелердің жеткілікті екендігін көреміз. Жазба әдебиеті күшейе бастаған кезде алғашқы жазба шығармалардың барлығы алдымен фольклорға қарайлайтындығы табиғи заңдылық. Ондай жағдайда фольклор да бұрын ауыз әдебиетінде кездеспейтін өзге жанрлармен өз қоржынын толықтырып отырады. Осылайша әдебиет пен фольклор бірін-бірі байытады. Дегенмен жанрды анықтауға келгенде біршама қиыншылықтар туғызады. Белгілі бір авторы мен жырлаушысы болғанымен дастанның сюжеті мен өлең құрылыс, ондағы теңеулер мен литоталар, гипербола т.б. көрнекі құралдар фольклор заңдылығына сәйкес келіп отырады. Сондықтан да мұны аралық фольклор деп атайды.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қолжазба күйінде немесе баспадан жарыққа шыққан шығыстық сюжеттегі қисса, дастандардың да көпшілігі жанрлық жағынан әлі де мұқият жіктеуді қажет ететін дүниелер қатарына жатады. Бұл тек қазақ әдебиетіндегі пайда болған дүниелер емес, кез-келген халық ауыз әдебиетінен жазба әдебиетіне өтер кезде осындай тасқынды фольклорлық дүниелерге тап келеді. Соның негізінде уақыт өте келе жазба әдебиет оқшауланып шыға келеді. Дегенмен фольклор қазіргідей өркениетті кезеңде де жазба әдебиеті шарықтаған, прогресі дамыған дәуірде де өз қасиетін жоғалтып, өмірден артта қалады, маңызы әлсірейді, сөйтіп тасада қалады деген пікірге жетелемейді. Адамзат дүниеге келгелі бері бірге жасасып келе жатқан фольклор жанрлары бәрібір де қоса қабат өмір сүре беретіндігі бүгінгі ғылымда дәлелденіп отыр ғой.

Шығыстанушы ғалым Б.Әзібаева Шығыстық дастандарды мынадай жанрларға бөліп көрсетеді: «Дастандардың шығу тегі, жалпы жанрлық мінездемесі мен ерекшеліктері бұл жанрдың қазақ эпосының басқа түрлерінен кейін пайда болып, қалыптасқандығын аңғартады. Сонымен, ғалымдарымыздың бұрын анықтаған жанрлар шоғырына дастандық эпосты қоссақ, халқымыздың эпикалық қазынасы шығу тегі мен генесизі, даму жолдары, қалыптасуы, негізгі жанрлық белгілері мен қасиеттеріне орай төмендегідей жіктеледі: 1. Архаикалық эпос; 2. Батырлық эпос; 3. Романдық эпос; 4. Тарихи эпос; 5. Дастандық эпос.

Яғни, дастандық эпос – халықтың көркемдік ой дүниесінің бір көрінісі, сонымен қатар, қазақ фольклорындағы эпикалық дәстүрдің келесі сатысы, фольклор мен жазба әдебиеттің аралық кезеңін танытатын жанрлық түр» дей отырып дастан жанрының пайда болуы мен қалыптасу жолдары турасында айта келе дастанның таралу негіздерін мынадай бес түрге бөлінетіндігін атап өтеді: «Дастан – синкретті жанр, оған жалпы түркілік сөз өнерінің, қазақтың эпикалық дәстүрінің, жеке ақындар шығармашылығының және шығыс әдебиетінің ықпалы мол болды.

Қазақ дастандық эпосының мынадай түрлерін ажыратуға болады: 1. Діни дастандар; 2. Хикаялық (новеллалық) дастандар; 3. Романдық (ғашықтық) дастандар; 4. Қаһармандық-романдық дастандар; 5. Қаһармандық-хикаялық дастандар.

Бұлардың фабулалық негізін жергілікті фольклорлық сюжеттер, ел өмірінен алынған оқиғалар мен құбылыстар, шығыс халықтарының фольклорлық және әдеби мұрасы, сондай-ақ Құран хикаялары мен аңыздары құрайды» [15, 12].

Қазіргі кезде қазақтың фольклорлық мәдени мол мұрасын жариялау, қолжазба орталығында осы күнге дейін жарыққа шықпай сақталып тұрған көптеген құнды қолжазбаларды айналымға түсіру, мәтіндерін жариялау, түсініктерін жазып академиялық негізде кітап етіп шығару жақсы жолға қойылып келеді. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша қазақ фольклорының 100 томдық шығармалар жинағын бастыруды қолға алды. Көптеген жарыққа шықпаған кисса, дастандарды, фольклорымыздың асыл дүниелерін сериялы түрде жариялау негізінде қазіргі кезге дейін 40 томы жарияланып үлгергендігін айтуымыз керек.

Кеңес дәуірі тұсында қолжазбалардың көпшілігі араб әрпімен жазылғандықтан оларды жариялауға әкімшілік кедергілер жасалып отырды. Соның салдарынан көптеген құнды жәдігерлер жарыққа шықпады. Олар ғылыми айналымға енгізілмей, оқуға тиым салынып келді. Осының негізінде шығыстану мен түркология ғылымы кенжелеп қалды.

Қазіргі тәуелсіз Қазақстан тұсында осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында біршама игі бастамалар қолға алынды. Өз елімізде көне қолжазбаларымызды игеру, шығыс елдерімен мәдени байланыстарды жолға қою мақсатында еліміздің жоғары оқу орындарында шығыс тілдері кеңінен оқытылып жатыр. Кешегі Кеңес өкіметі тұсында шығыс тақырыбы қаншалықты жабық болғанымен қазақтың белгілі ғалымдарының көбі дерлік бұл салаға өз шамасынша қалам тербеуді қолға алды. Бұл салаға әсіресе, фольклортанушы ғалымдар мен әдебиеттанушы ғалымдардың айрықша назар аударғандығын айтуымыз керек.

Алаш зиялылары да шығысқа қатысты дүниелерді зерттеген А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Х.Досмұханбетұлы, М.Тынышпаев т.б. бастаған ғылым жолын М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайыловтар жалғастырды. Кеңес өкіметін құруға атсалысқан С.Сейфуллин, С.Мұқановтар да шығыс әдебиетімен қазақ әдебиетінің байланысы туралы өнімді еңбектер қалдырды.

70-ші жылдары қазақ фольклорының шығыспен байланысты тұстарына тереңдеп бару жағы біршама қолға алынды. Профессорлар Н.С.Смирнова, Е.А.Костюхин, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин, Ы.Т.Дүйсенбаев, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, Ш.Сәтпаевалар қазақ фольклорындағы шығыс сюжеттерінің келу жолдары турасында тұщымды ойлар айта бастады. Бұрын айтуға тиым салынған жабық тақырыпқа түрленнен сүрлеу салғандай еді. Осылайша шығыс тақырыбы тағы бір белеске көтерілді.

80-ші жылдары Шығыс әдебиетімен қазақ әдебиеті арасындағы байланыстарды зерттеу барысы әлдеқайда тереңдей бастады. «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті» сияқты XIX ғасырдағы газеттің маериалдарын зерттеп, оны жариялауға үлкен үлес қосқан Ү.Сұбханбердина, Қазақтың халық прозасын тереңінен зерттеген академик С.Қасқабасов қазақ ертегісіне Шығыстан енген сюжеттердің атқарған функциясы мен келу жолдарын жүйелі түрде көрсетіп берді. Е.Тұрсынов ертегілердің шығу тарихын генезистік тұрғыдан алып зерттеді. Р.Бердібай фольклорлық салада жемісті еңбектер шығарып, шығыстың классик ақындарының шығармаларын зерттеуді қолға алды. Сонымен қатар шығыстанушы ғалымдар да таза шығыс әдебиеті бойынша еңбектер жазды. Профессор Ә.Дербісәлиев араб әдебиеті жайлы монографиялар жазса, ирантанушы Ө.Күмісбаев Иран мен қазақ әдебиеті байланыстарының тамырына терең үңіле бастады.

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізген тұста бұрынғы үзілген байланыстарды қайта орнату үшін елімізде шығыстану факультеттері мен шығыстану ғылыми-зерттеу институттары ашылып, артта қалған бұл сала өнімді еңбектер бере бастады. Ирантанушы ғалымдар ф.ғ.д. Ислам Жеменей, т.ғ.д., профессор М.Әбусейітова, т.ғ.д., профессор Ә.Муминов т.б ғалымдар көне қолжазбаларды қазақша, орыс тілдеріне аударып шығыстану саласының жандануына өз үлестерін қосып келеді. Шығыстанушы жас ғалымдар да әр салада өнімді еңбектер жазуда.

Дегенмен Иран мифологиясының қазақ ертегілеріне тигізген әсері туралы жазылған еңбек жоқтың қасы. Р.Бердібай ертегі жанрында шығысқа байланысты зерттелу қажетті дүниенің көптігі турасында айтады: «Ал фольклор мен жазба әдебиеттің өзара қарым-қатынасы сан қырлы. Кейде жазба мұралардың ауызша таралып, жаңа өріс тауып кететін кезі де кездеседі. Қазақ арасында «Мың бір түннен», «Тотынамадан», «Калила мен Димнадан» ауысқан қаншама оқиғалардың ертегі, аңыз түрінде табиғи сіңісіп кететіндігіне мысал көп» [16, 394]. Осы мол мұраны игеру енді қолға алына бастағандығы байқалады. Иран мифі мен парсы ертегілеріндегі мифтік персонаждар турасында өнімді еңбек етіп келе жатқан зерттеушілер қатарында Б.Әбжетті атауға болады. Ол өзінің «Қазақ ертегілеріндегі үнді-иран мотивтері» атты кандидаттық диссертациясында Иранның космогониялық ертегілері турасында, қазақ ертегілерінде көрініс тапқан «Авеста» кітабы мен үнділік «Панчатантра», «Калила мен Димна» сияқты көне кітаптардан қазақ ертегілеріне ауысқан мотивтер турасында тереңдеп бара алған. Бұл саланы ілгері дамытып бірқатар мақалалар да жариялап келеді. Осылайша Иран фольклоры бойынша зерттеу еңбектері де қолға алынып жатқандығын көреміз.

*Мақала ҚРҒЭЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР19680346 «Сыр сүлейлері шығармаларындағы Шығыстық дәстүр» ғылыми жобасы аясында жүргізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кенжебаев Б. Түрік қағанатынан бүгінге дейін... (Құрастырып, алғы сөзін жазған – ф.ғ.д., профессор Қ.Ергөбек) – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2004 – 344 бет.
2. Э.Н.Наджиб. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. МКТУ им. Х.А.Ясави, - Туркестан, типография «Туран», 2007. – 268 стр.
3. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері. С.Талжанов. Алматы, Қазақ ССР «Ғылым» баспасы, 1975, 286 бет.
4. «Дала уалаятының газеті» әдеби нұсқалар/Құрастырушы Ү.Сұбханбердина./- Алматы. Ғылым, 1990.-584б.
5. Сатпаева Ш.К. Казахская литература и Восток: (Из истории литературных связей).-Алма-Ата: Наука, 1982.-200с.
6. Әуезов М. Әдебиет туралы. О литературе. Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1997. – 304 бет.
7. Дүйсенбаев Ы.Т. Эпос және ақындар мұрасы. – Алматы: Ғылым, 1987. – 344б.
8. Азибаева Б.У. Казахские народные романические дастаны. – Алма-Ата: Ғылым, 1990.-140с.
9. Ғашық-наме. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. Алматы, «Жазушы», 1979.-470бет.
10. Кумисбаев У. Казахские и персидско-арабские литературные связи XIX – XX вв. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1990. – 136с.
11. Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос. Алматы: Ғылым, 1998, 250 с.
12. Мұқанов С. Халық мұрасы: Тарихтық-этнографиялық шолу. – Алматы: Жазушы, 2003. – 304 бет.
13. Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: «Тұран» баспасы, 2009. – 376 бет.
14. Бабалар сөзі: Көп томдық, 1 том. Діни дастандар. – Астана: «Фолиант», 2002. – 448 бет.
15. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. Эпос – ел қазынасы. Бірінші том. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2005. – 464 бет.

Б.Абжет

СВЯЗИ ВОСТОЧНОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУР В XIX ВЕКЕ

В статье рассматриваются ставшие традицией в письменной литературе связи восточной и казахской литератур. В результате арабского влияния на Среднюю Азию происходит процесс исламизации. Тюркский мир начиная с X века воспринимал персидскую и арабскую культуру.

В средние века персидский язык приобрел статус официального языка, в результате в X-XV веках его влияние на другие народы усилилось. Под влиянием восточной литературы в XIX веке в казахской литературе стали появляться рассказы, сказки, религиозные легенды, дастаны.

В газете «Туркистан уалаяты» стали издаваться произведения, основанные на восточных сюжетах. Такие произведения, как «Тысяча и одна ночь», «Тотынама», «Шахнама» воспевались в казахской степи как произведения-дастаны.

В статье уделяется внимание истории развития поэзии восточного образца, способствовавшей возрождению и проникновению в казахскую литературу сочинений «Ескендир», «Лейли-Межнун», «Хусрау-Шырын», созданных в жанре назира.

В статье рассматриваются точки зрения ученых, исследующих связи восточной и казахской литератур. Проанализированы связи восточной и казахской литературы XIX века, сделаны конкретные выводы.

B.Abzhet

CONNECTIONS OF EASTERN AND KAZAKH LITERATURES IN THE XIX TH CENTURY

The article examines the connections between Eastern and Kazakh literatures that have become a tradition in written literature. As a result of Arab influence on Central Asia, a process of Islamization occurs. Since the Xth century, the Turkic world has accepted Persian and Arabic culture.

In the Middle Ages, the Persian language acquired the status of an official language, as a result, in the X-XVth centuries its influence on other nations increased. Under the influence of oriental literature in the XIX th century, stories, fairy tales, religious legends, and dastans began to appear in Kazakh literature.

The newspaper "Turkistan Ualayaty" began to publish works based on oriental subjects. Such works as "A Thousand and One Nights", "Totynama", "Shakhnama" were sung in the Kazakh steppe as dastan works.

The article pays attention to the history of the development of poetry of the Eastern type, which contributed to the revival and penetration into Kazakh literature of the works "Eskendir", "Leili-Mezhnun", "Khusrau-Shyryn", created in the Nazir genre.

The article discusses the points of view of scientists exploring the connections between Eastern and Kazakh literatures. The connections between Eastern and Kazakh literature of the XIXth century are analyzed and specific conclusions are drawn.

УДК 811.342.1

Латыпов Ф.Р.

Уфимский государственный нефтяной технический университет, к.т.н., доцент, г. Уфа, Республика. Башкортостан, Российская Федерация

vei10@yandex.ru

ИЗ ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ РЕЛИКТОВОГО НЕИНДООЕВРОПЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЕВРОПЫ И СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ: НОВОЕ В ИЗУЧЕНИИ ДРЕВНЕЙШИХ ТЮРКСКИХ ТЕКСТОВ АНТИЧНОЙ ЭПОХИ

На основе метода дешифровки древних текстов ПЭКФОС, подтвердившем свою верификативность в 1988 году, в статье приводятся фрагменты, выполненных автором переводов, шести античных текстов Средиземноморья, демонстрирующих в своей основе тюркский характер речи.

Как показывают данные палеогенетических исследований самого раннего населения Европы и Средиземноморья, оно появилось в результате миграций в постледниковый период (с VIII тыс. до н.э.) с Древнего Ближнего Востока и было

неиндоевропейским по языку [1], [2]. Ряд из этих племен, судя по образцам их письма в более поздние времена (неолит, бронзовый век), были родственны между собой по языку. Это заметили и исследователи «палеоязыков», отнеся их к неклассифицированным неиндоевропейским языкам Средиземноморья: минойский, этрусский, сардский (о. Сардиния), ретский (предгорья восточных Альп), иберийский (с более десятком диалектов, восточное побережье Пиренейского полуострова), пиктский (север Британских островов) и др. [3].

В конце 1970-х годов нами было выдвинуто предположение о пратюркском характере [4] указанной серии языков, связанных, на наш взгляд, с носителями Убейдской археологической культуры Древнего Ближнего Востока (VI-IV тыс. до н.э.). В начале 1980 года нами был разработан и метод дешифровки текстов на рассматриваемых языках, получивший в дальнейшем название ПЭКФОС (*последовательное этимологическо-комбинаторное приближение с фонетической обратной связью*) [4], [5].

В 1988 году при апробации метода ПЭКФОС на самом протяженном этрусском тексте, нанесенном на льняные бинты этрусской Загребской мумии (IV в. до н.э., Древний Египет) были получены убедительные доказательства верификативности метода ПЭКФОС [6].

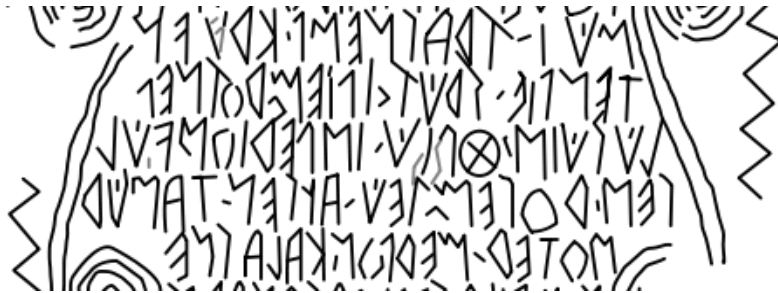
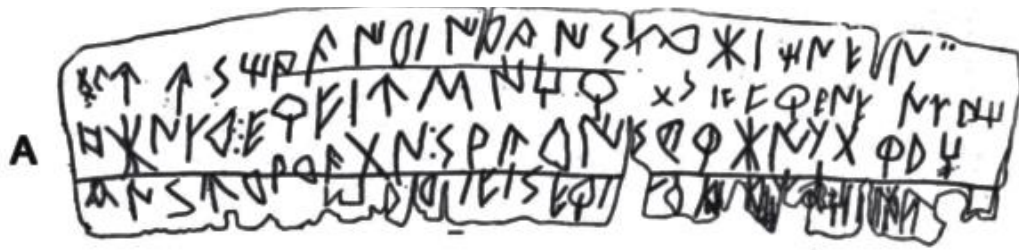
В период 1983-2023 годы нами были осуществлены переводы наиболее крупных текстов, составленных на названных выше языках.

С целью ознакомления неортодоксальных тюркологов и всех не предвзято интересующихся новыми направлениями в языкознании, а также для включения в круг рассмотрения текстов, выполненных, на наш взгляд, на древнейших тюркских и тюркоидных языках Европы и Средиземноморья, в настоящем сообщении мы приводим выборку как внешнего вида некоторых из отмеченных текстов, так и соответствующих им фрагментов переводов.

На рис.1 показаны фоторепродукции некоторых подробно проанализированных и переведенных нами текстов античного Средиземноморья, на так называемых западно-пратюркских языках (другого названия им пока не придумано). В официальной тюркологии под праязыком обычно понимается условный гипотетический язык (который путем геометрического сюрреализма привязывают к Алтаю), «восстановленный» методами среднеарифметического интерполирования по исторически засвидетельствованным формам двух десятков тюркских языков VII – XX веков [7].

В наших же примерах представлены реальные античные тексты на языках, имеющие древнейшие тюркские черты, в значительной мере отличающиеся от примитивных лингвистических реконструкций, излагаемых в доступной литературе. Ниже представлен внешний вид исследованных артефактов, тексты из которых нами были переведены и фрагменты этих переводов показаны еще ниже. Здесь сверху вниз и слева на право показаны: прорисовка верхних трех строк сиро-минойского текста RS 20.25 из дворцовой библиотеки города Угарита [8], прорисовка текста на свинцовой пластине (сторона А) иберийского текста LIRIA XCV из Лирии [9], прорисовка части поверхности каменной плиты с север-пиценским текстом из Новилары [10], золотая пластина с гето-фракийским текстом из Румынии [11], внешний вид золотого этрусского «бележника» из хранилища Национального исторического музея Болгарии [12], вид осколка бронзовой пластины из Инсбрука (Швейцария), содержащей три строки ретской надписи [13].

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Кол. знак.
1.	Н	(+)	З	И	У	У	И	З	З	С	10
2.	Н	(.)	У	У	И	Н	(оо)	У	У	С	11
3.	Н	У	†	†	И	С					6

Далее мы приводим фрагменты наших дословно-построчных переводов, показанных выше артефактов:

Сиро-минойский текст RS 20.25 из Угарита (Рас-Шамра, XIV в. до н.э.):

1. Как (**naka**) многотысячная (**menija**) (богини) Унии рать (**Unia ratasa**),
2. Словно (**naqe**) Уния (вдруг) решила сделаться (**Unia našuru ujasa**)
3. Владычицей Земли (**Zere patajasa**).

Этрусский текст «золотого бележника»:

1. Поля (**alaś**) для по-
2. коса (**xiuś-le**), выкопанные канавы (**hprva**)
3. (участки) приходящиеся под покос (**ura-helu**),
4. были прорисованы (**resne**) (как на карте, так и на земле)
5. там, где (**cei**) ими (**θii**) было задуманы днища каналов (**cnl θipi**).

Иберийский воспитательный текст для молодых людей LIRIA XCV (текст A):

1. «Вершины гор (**tau**) вольготно (**irca**) не ковырай (**keir-ba**), соображай (**iscar**) – Боженька (Дедушка **Tun**)

2. может обидеться; не ходи с выключенным сознанием, полудремым (с затаенной мыслью о мести ?) – ходи как будто ты (**ti**)

3. из (охранной ?) свиты императора (**caisur arketan**) («сопровождающих сзади» **arke-etan**) (следа за всем что происходит рядом): думай (**sacar**), соображай (**isker'**) обо всем мимо (**boi**) чего ты (**ti**) проходишь (**wtara**).

4. Слишком (**ar**) разбогатов (**baeb**) не опьяняйся (**asef-ba**) (своим успехом)».

Ретская из Инсбрука:

1. «Мертвых (**uliku**) – горами (**taukis**).

2. Сложили (**kle**) (их) горками-кучками (**munt eis**) (для сжигания).

3. Наблюдавший сражение (**avanu erasi**), сжигающий (**ih**).

Северо-пиценская на стеле из Новилары:

4-5. «Мы (**múi**) т(б)ракских (**trac**) обычаев кровных (**nempri kr(ou)vn**) и религии своей (**tenpi os**) скифской (**s(aq)út**) всегда жили придерживаясь (**cipiem dotner**)». Гето-тракийский текст с патриотическим призывом против римлян ГТР-13:

6. «Идём ! (**eide** !), всех долг (**unyo síu**) исполнить (**utl-**

7. **aeo**) – чуждых (**ug-**) в Европу (**-Eropo**) проникших (**utkê-**

8. **edo**) не-приятелей незванных (**an – oisy**) убить (**mo-**

9. **rt – oea**). Отрезвев (**oi-**

10. **nob**) прозрей (**osyre**), совестью (**i-**

11. **tal**) проникшись (**t – oa**), став защитой (**še-**

12. **ko**) сердец наших (**repo bisa**) !».

Приведенный фрагменты античных текстов относятся к разным историческим эпохам, разным территориям и к шести заметно различающимся друг от друга языкам. Среди рассмотренных языков наиболее близки между собой этрусский, север-пиценский и ретский языки (их носители были локализованы или на Апеннинском полуострове или вблизи него. Определенными сходствами обладают более поздние иберийский и гето-фракийский языки, засвидетельствованные в III в. до н.э. – II в. н.э. Наиболее древними являются языковые формы сиро-минойского языка из Угарита (XIV до н.э.), засвидетельствованные в письменном варианте линейного кипро-минойского письма А. Он располагался наиболее близко к историческому центру, на наш взгляд, возникновения тюркской языковой семьи.

Для того, чтобы более «рельефно» ощутить реальные языковые формы древнейшей тюркской лексики (все перечисленные народы сами себя идентифицировали макроэтнонимом **tarc** [14]), ниже мы приводим сводную таблицу фоно-лексических соответствий сравниваемых языков (М – минойский язык, Э – этрусский, И – иберийский, Р – ретский, П – север-пиценский, ГТР – гето-фракийский из коллекции «Сангии даков», найденной в Румынии [11].

Таблица фоно-лексических соответствий сравниваемых языков.

№ п/п	Западно-пратюрк. М, Э, И, Р, П, ГТР	Казан.- тюрк.	Казахск.	Русский перевод
1	М: mene	meŋ	myŋ	«тысяча»
2	М: naka	näk'	siaqty	«как»
3	М: aqa	ïaq	žag	«сторона»
4	М: aka-	uqu	oqu	«читать»
5	М: uja	uilyï	oilady	«думает»
6	Э: hela	kilä	keledi	«приходит»
7	Э: urac	uraq	oraq	«серп»
8	Э: alaś	alannar	örister	«поля»
9	Э: xim-	булг. kim-	šabu, soqqu	«скосить, сразить»
10	Э: θip, θup	töp	tübi	«дно»
11	И: arkadan	arqadan	arqadan	«со спины»
12	И: wtare	ütärgä	ötu	«проходить»
13	И: bai	baï	baï	«богатый»

14	И: asefe	iserü	mas bolu	«опьяняться»
15	И: irk	irek	erkindik	«свобода»
16	Р: uliku	üleklär'	ölgender	«мёртвые»
17	Р: tau	tau	tau	«гора»
18	Р: kle	qyldylar	žasayq	«сотворили»
19	Р: ihu-	ıagu	örteu	«сожжение»
20	Р: ei-	öü-, uı	kütu, oı	«нагромождать, складывать (в том числе и идеи = «мысль»)
21	П: dot-	tot-	üstau	«держат»
22	П: pik-	bikläü	külypqa žabu	«закрывать, ограничивать, правило»
23	П: tamúr	timer'	temir	«железо»
24	П: gim-	kim-	kemip ketu	«сокращаться»
25	П: gese	keše	adam	«человек»
26	ГТР: eide !	äidä !	baramyz !	«идем !»
27	ГТР: oino-	aınu-	aırylyp qalu	«отрезвляться»
28	ГТР: utl-	ütälü	oryndalu	«исполняться»
29	ГТР: toa	toıu	elestetu	«представлять»
30	ГТР: bis	bez'	biz	«мы»

Заключение:

Изученные нами западно-пратюркские тексты намного богаче и разнообразнее по содержанию в сравнении с орхоно-енисейскими ДТРП текстами VII-XI вв. [15]. Если в ДТРП в основном повествуется о военных походах тюку-огузов, то здесь мы имеем и отрывки стихотворной поэмы о богине Унии (др.-тюрк. Умай), и педагогическо-воспитательные трактаты, и рекомендации по пошиву модной одежды (ГТР-14) [16], по совершенствованию землепользования, сексуальных технологий. Как бы не относиться к средневековому письменному наследию тюркских языков Центральной Азии, но представленные нами образцы древнейшей тюркской литературы античного Средиземноморья, представляется, заслуживают их пристального изучения.

Список использованных источников:

1. Burger J., Kirchner M., Bramanti B., Haak W., Thomas MG. (2007). Absence of the lactase-persistence-associated in early Neolithic Europeans // Proc. Natl. Acad. USA, 104. P. 3736-3741.
2. I primi Europei e loro misteri: grandi civiltà del passato. – Milano: Hobby & Work Italiana, 2009. 168 p.
3. Яцемирский С.А. Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков. – М.: «Языки славянской культуры», 2011. 312 с.
4. Латыпов Ф.Р. Исследование этрусского и минойского языков на основе фоноэволюционной пратюркской гипотезы и комбинаторно-частотных методов. – Уфа: Китап, 1999. 276 с.
5. Латыпов Ф.Р. От исследования механизмов декодировки звуковых сигналов в слухо-речевой системе человека (СРСЧ) к дешифровке древних текстов на пратюркских языках Запада // Матер. Междунар. науч.-метод. конф. «VIII Орузбаевские чтения по теме: Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования». – Алматы: Казак ун-ті, 2016. С. 434-437.
6. Латыпов Ф.Р. Фрагменты текста Загребской мумии об обряде человеческого жертвоприношения (IV в. до н.э., Египет): тайные замыслы этрусской элиты // Проблемы востоковедения, 2014. № 3. С. 87-91.
7. Бакиров М. Х. Прототюрки. Изначальная прародина, ранние племена и язык, история и этнокультура. – Казань: Тат.кн.изд-во, 2019. 463 с.
8. Латыпов Ф.Р. Комбинаторно-этимологический анализ двух кипро-минойских надписей из Угарита (ч. 1, 2) // Ядкяр, 1995. № 3. С. 99-110; 1996. № 2. С. 66-80.

9. Латыпов Ф.Р. Иберийские тексты на свинцовой пластине из Лирии (LIRIA XCV) – настоящий «кладезь» бытовых афоризмов и наставлений Древней Испании // Матер. междунар. науч.-практич. конф. 1-4 нояб. 2020 г. в г. Уфе, т. 2. – Уфа: «Башкирск. Энциклопедия», 2020. С. 43–46.

10. Латыпов Ф.Р. Что хотели сказать авторы северо-пиценской светской надписи на каменной стеле из Новилары ? // Сб. матер. VII Междунар. науч. конф. (к 80-летию проф. Г.Н. Тараносовой): Текст: филологический, социально-культурный, региональный и методический аспекты, 17-19 апр. 2023 г., Ч. 1. – Тольятти: Изд. Тольятт. гос. ун-та, 2023. С. 168-174.

11. Латыпов Ф.Р. Мир гето-дако-фракийцев, отраженный в надписях на золотых пластинах из Синая (Румыния) (перевод 12 текстов «Сантии даков» на основе метода дешифровки ПЭКФОС). – Уфа: Полиграфдизайн, 2022. 76 с.

12. Латыпов Ф.Р. Похоже, древний автор, участвовавший в создании ювелирного шедевра – «Золотого бележника» (ЗБ), хранящегося в НИМ Болгарии, ранее посещал Перуджу и видел более древнюю этрусскую надпись CIE 4538 на каменном столбике «чеппо». – Уфа: Полиграфдизайн, 2022. 28 с.

13. Латыпов Ф.Р. Интерпретация содержания пяти ретских надписей, нанесенных на бытовые предметы, бронзовую пластину и на поверхности камней // Матер. междунар. науч.-практич. конф. ОНТ. – Казань: Изд. ОНТ, 2021. С. 102-109.

14. Латыпов Ф.Р. Письменное наследие древних тарков Средиземноморья: Восток на Западе // Сб. науч. статей междунар. конф.: Диалог культур через призму единства и многообразия в преемственности и модернизации общественного сознания: Древний мир, Средневековье, Новое и Новейшее время. – Алматы, Екатеринбург: Изд. Ин-та Востоковед. Им. Р.Б. Сулеменова, КН МОиН Респ. Казахстан, 2020. – С. 7-16.

15. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII – IX вв. – Л.: Наука (ЛЮ), 1980. 256с.

16. Латыпов Ф.Р. Понятия и термины, связанные с подбором, пошивом и украшением модной одежды в языках доримской и до греческой цивилизаций античной Европы // Матер. II Междунар. науч.-практич. конф.: Инновационные технологии и подходы в межкультурной коммуникации, лингвистике и лингводидактике, 1-2 нояб 2023 г. / под ред. И.Ю. Колесова (ответ. редактор). – Барнаул: Алтайск. ГПУ, 2023. С. 254-265.

Латыпов Ф.Р.

**ЕУРОПА МЕН ЖЕРОРТА ТЕҢІЗІНІҢ РЕЛИКТІ ҮНДІЕУРОПАЛЫҚ ЕМЕС
ХАЛҚЫНЫҢ ЖАЗБАША МҰРАСЫНАН: ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДІҢ ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ
МӘТІНДЕРІН ЖАҢАДАН ЗЕРТТЕУ**

1988 жылы өзінің верификациясын растаған ежелгі БЭКФОС мәтіндерінің шифрын ашу әдісіне сүйене отырып, мақалада аудармалардың авторы жасаған үзінділер, Жерорта теңізінің алты ежелгі мәтінін қарастырып, олардың негізінде сөйлеудің түркі сипатын көрсетеді.

Latypov F.R.

**WITH REFERENCE TO WRITTEN LEGACY OF THE RELICT
NON-INDO-EUROPEAN POPULATION OF EUROPE AND THE
MEDITERRANEAN: NEW IN STUDY OF THE ANCIENT TURKIC TEXTS OF THE
ANTIQUÉ ERA**

The article presents fragments of six Mediterranean ancient texts demonstrating the Turkic character of speech at their core. The translation was made by the author applying the ancient texts deciphering method CECAPF verified in 1988.

Қуттымуратова Ы.А.

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлөкетлик педагогикалық институты қазақ тили хәм әдебияты кафедрасы доценти, (PhD)

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛЕКТЛИК ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР ХӘМ ОЛАРДЫ ОҚЫҰШЫЛАРДЫҢ ТИЛИНЕН САПЛАСТЫРЫҰДЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛӨЛӨРИ

Қарақалпақ тили түркий системалас тиллер топарына киреди. Оның өзине тән жергиликли өзгешеликleri бар. арқа хәм қубла районларда әдебий тилде ушырасатуғын сөзлерди жергиликли өзгешеликleri менен сөйлөу әдебий тилде де жийи ушырасады. Қарақалпақ тилинің диалектлеринде бир қанша лексикалық өзгешеликлер де бар.

Қарақалпақ тили түркий системалас тиллер топарына киреди. Оның өзине тән жергиликли өзгешеликleri бар. Олар арқа хәм қубла диалектлер. Муғаллим усы диалектлик өзгешеликleri, олардың әдебий тилден айырмашылықларын жақсы билиуи тийис. Себеби, арқа хәм қубла районларда әдебий тилде ушырасатуғын сөзлерди жергиликли өзгешеликleri менен сөйлөу әдебий тилде де жийи ушырасады. Бул жағдай мектепке жаңадан келген оқыұшылардың тилинде де өз көринисин табатуғынлығы сөзсиз. Мәселен, арқа районларда жасайтуғын халықтың сөйлөу тилинде гейпара мынадай сөзлик өзгешеликлер бар.

Әдебий тилде	Арқа диалектте	Қандай сес аұысқан	Қайсы сес қолланылады
Мәс	Мас	ә	а
Мәкан	Мекен	ә	е
Мәрт	Мерт	ә	е

1	2	3	4
бәхәр	бахар (бәхер)	ә	а, е
дәұран	даұран (даұрен)	ә	а, е
мийұе	мийұа	е	а
услат	устат	л	т
дизе	тизе	д	т
тап	таұ	п	ұ
ләген	нәген	л	н

Бундай сеслик өзгешеликлер айырым сөзлерде ушырасқаны менен сөйлөу тилинде жүдә актив қолланылады.

Ал, қубла районларда жергиликли халықлардың тилинде де гейпара әдебий тилдеги айырым сөзлердің сесleri алмасып айтылады. Оны төмендеги кестеден көриуге болады.

Қубла диалектте	Әдебий тилде	Сес алмасқан
инди	енди	е>и
хич	хеш	е>и
ин	ең	е>и
ики	еки	е>и
үн	он	о>ү
асман	аспан	п>м
бақмал	мақпал	б>м
алтмыш	алпыс	п,с>ш
саман	сабан	б>м
ыйалмыш	уялшақ	у>м
мәккем	беккем	б,е>м,ә
кәтмән	кетпен	п,е>м,ә

қармыз	ғарбыз	г,б>к,м
йаз	жаз	ж>й
йақын	жақын	ж>к
қарры	ғарры	г>к,ә
уғыл	ул	г,е>г
буғдай	бийдай	й>г

Арқа хәм кубла районлардағы халықлардың тилинде әдебий тилдеги гейпара сеслерди (м,н) л, д, н сеслери менен алмастырып қолланыў ушырасады.

Арқа диалектинде	Қубла диалектинде	Әдебий тилде
Аншы	анлы	аңшы
Таңлай	таннай	таңлай
Сенлер/сеннер	Сенлер/сеннер	сенлер
Күнлер/күннер	Күнлер/күннер/күллер	күнлер
Жинли/жинни	Жинли/жинни	жинли
Онлаған	оннаған	онлаған
Жақылла/жақынла	Жақылла/жақынла	жақында
Орылла/орынна	Орылла	орынла

Атаған арқа диалектте ерин үнлеслиги басымырақ сезилсе, ал кубла диалектинде бул сезилмейди. Әдебий тилдеги у, ұ сеслериниң орнына *ы, й* сеслерин қолланыў жий байқалады. Оны жоқарыда келтирилген екінши кестеде көриўге болады. Әсиресе, кубла диалектинде әдебий тилдеги сөздиң соңындағы *е* ниң орнына *ә* сеси көбирек қолланылады (мыс.: төртән, бентән, кәсәлгә, көнәдән) т.б.

Арқа диалектине қарағанда кубла диалектинде бир қанша морфологиялық өзгешеликлер бар. Мысалы: табыс сеплигинде *ны, ни* жалғаўлары көбирек қолланылады. (мыс.: шырын, тилин/тилини), қызларын ма/ме/ба/па/пе болымсызлық суффикси *мы/ми* формасында жумсалады (мысал.: болмыйды-болмыйды, сыйламайсаң-сыйламыйсан, қорқпаймын-қорқмаймын) хәм т.б.

Сораў дәнекерлери *ма/ме/ба/бе/па/пе/де/мы/ми* формасында айтылады (барған ба? барғанмы? йаздыңмы?).

Қарақалпақ тилиниң диалектлеринде бир қанша лексикалық өзгешеликлер де бар. Гейпара сөзлердиң әдебий әдебий тилдеги эквиваленти болмаса, гейпара жергиликли сөзлерди әдебий тилдегиден басқашарақ мәниде айтады ямаса олардың айтылыўы өзгешерек болады, ал айырым сөзлер әдебий тилдеги бир қанша сөзлердиң синонимлери сыпатында жумсалады. Мысалы, арқа диалектинде *кемтир, қатпа* сөзлериниң әдебий тилде гезлеспейтуғын жаңа мәниси бар, яғный *кемтир* сөзи қара малдың, *қатпа* сөзи түйениң аўырыўы мәнилериң аңлатады. Шым, созақ, дығыр сөзлери әдебий тилдеги шалбар, сексеўил, түте сөзлериниң синоними сыпатында қолланылады.

Қубла диалектинде жоқарыдағыдай жағдайды көремиз. Мәселен, әдебий тилде қолланылмайтуғын, тек, кубла диалектинде бар сөзлердиң гейпараларын кесте арқалы көрсетемиз.

Әдебий тилде	Қубла диалектинде
Думше	-тумча
Моржа	-моры
Сабан	-саман
Балалар	-бағалар
Егер	-егәр
Патша	-паша
Нәрсе	-нәсте
Жоңышқа	-жоңырышқа
Жылмала	-жилмала
Қайшы	-қайчы

Арқа хәм кубла диалектлеринде буннан басқа да фонетикалық, морфологиялық хәм лексикалық өзгешеликлер бар. Оларды келеси илимий мийнетлеримизде сөз етемиз.

Биз бул жерде айырым жағдайларда муғаллимнің диалектлик өзгешеликтерде гезлесетуғын, сонлықтан оның диалектлик айырмашылықтарды жақсы билиуі кереклигин аңлатып өткениміз келеді. Себеби, муғаллим сауат ашығу сабақтарын шөлкемлестіріуде балалардың қайсы диалектінде сөйлейтуғынлығын, яғни, олардың тилиндеги әдеби тил нормаларына сәйкес келмейтуғын өзгешеликтерди есапқа алмаса, оқығу процесінде жақсы нәтижелерге ересе алмайды. Өйткени, балалар әдеби тил нормаларынан басқашарақ айтады хәм оқығу-жазығу сабақтарында көплеген қәтелерге жол қояды. Бул жағдай балаларға әдеби тил нормаларын олардың мектепке келген ең биринши күнинен баслап-ақ үйретіу кереклигин, ол ушын балалардың сөйлеу өзгешеликтеринің себептерин, яғни, жергиликли диалекттиң әдеби тилден тийкарғы айырмашылықтарын муғаллимнің хәр тәреплеме жақсы билиуі нәтижелелигин көрсетеди.

Әлбетте, балалардан бирден әдеби тил нормалары тийкарында сөйлеуді талап етиу мүмкин емес. Бирақ жұмыс барысында оқығушыларды әдеби тил нормалары тийкарында сөйлесіуге хәм жазығуға үйретип барыу керек. Усылай етип, жергиликли тил айырмашылықтарын (сеслик хәм сөзлик) кем-кемнен сапластырып барыу муғаллимнің бирден-бир ұазыйпасы болып табылады.

Сауат ашығу сабақтарының ең биринши күнинен баслап балалардың сеслерди хәм сөзлерди әдеби тил нормалары тийкарында айтыуын талап етиу керек хәм хеш ұақытта олардың диалектлик өзгешеликтердиң тәсиринен сөзлерди бузып айтыуына жол қаймау керек.

Соның менен бирге оқығушылардың тилиндеги жергиликли сөзлерди әдеби тилдеги синонимлери менен алмастырығуға хәрекет етиу мақул деп есаплаймыз. Мәселен, арқа диалекттеги *сым, дығыр, гүлли* хәм т.б. сөзлерди *шалбар, түте, биротала* сөзлери менен, ал құбла диалектіндеги *дәст, өжек, үәж* т.б. сөзлерди *қол, бузау, зат* сөзлери менен аумастырып айтыуды талап етиу дәркар. Бул жағдай олардың сөзлик қорының әдеби тил нормаларына сәйкес келиуине хәм сол тийкарда сөйлеу көнликпелерин өзлестіриуине алып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 1. Материалы по диалектологии (тексты и словарь). – М., 1959.
2. Доспанов О. Каракалпак тили құбла диалектинің лексикасы. – Нөкис, 1977.
3. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус, 1976.
4. Насыров Д.С., Доспанов О. Каракалпак тилинің диалектологиялық сөзлігі. – Нөкис, 1983.
5. Насыров Д.С., Доспанов О. Каракалпак диалектологиясы. – Нөкис, 1995.
6. Бегжанов Г. Каракалпак диалектологиясының мәселелеринен. – Нөкис, 1972.
7. Бекмуратова Г. Каракалпак тилинің Шоманай сөйлесими. – Нөкис, 2005.

Қуттымуратова Ы.А.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛІНДЕГІ ДИАЛЕКТТІК ӨЗГЕШЕЛІКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ӘДЕБИ ТІЛМЕН САЛЫСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қарақалпак тілі түркі тілдер тобы жүйесіне жатады. Оның өзіндік жергілікті ерекшеліктері бар. Арқа, құбыла өңірлерінде әдеби тілде қолданылған сөздер әдеби тілде де жергілікті түрленуімен жиі қолданылады. Мақалада қарақалпак тілі диалектілерінде кейбір лексикалық ерекшеліктер қарастырылып өтеді.

Kuttymuratova Y.A.

DIALECTAL DIFFERENCES IN THE KARAKALPAK LANGUAGE AND PROBLEMS OF THEIR COMPARISON WITH THE LANGUAGE OF STUDENTS

The Karakalpak language belongs to the group of Turkic systematic languages. It has its own local characteristics. In the Arka and Kubla regions, words used in the standard language are often used in the standard language. There are some lexical differences in the dialects of the Karakalpak language.

Сембиев Қ.З.

«Bolashaq» Академиясы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессоры,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

**Қ.Н. МЕНЛІБАЕВТЫҢ
«ҚҰНДЫЛЫҚ – ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫ АЙҚЫНДАУШЫ ФАКТОР»
МОНОГРАФИЯСЫ ТУРАЛЫ**

Мақалада жас ұрпақтың бойында өз еліне, жеріне, туған ортасына деген сүйіспеншілігі арқылы болашақ маманның жеке тұлға болып қалыптасуына қомақты үлесін қосып еңбек сіңірген Қ.Н. Менлібаевтың монографиясының екінші тарауы қарастырылған. Болашақ мамандардың тұлғалық келбетін қалыптастыруда этнопедагогикалық мұраны пайдаланудың құрылымдық-мазмұндық моделі болашақ мамандардың жеке келбетін қалыптастырудағы рөлі сөз етіледі.

Қ.Н. Менлібаев Академияның әлеуетін көтеру мақсатында Отандық және алыс жақын шетелдік жоғары оқу орындарымен өзара ынтымақтастық келісімшарт, меморандум жасауға көңіл бөліп, қағаз жүзінде емес іс жүзінде орындалуын қадағалап отыратын. Соның бірі (айғағы) – Қ.А.Ясауи атындағы Қазақ – түрік халықаралық университетімен бірлескен меморандум аясында үш автордың бірлескен *«Құндылық – ұлттық болмысты айқындаушы фактор»* (Данияров Т.Ә., Менлібаев Қ.Н., Сембиев Қ.З., ұжымдық монография. – Қарағанды: «Болашақ – Баспа» редакциялық – баспа бөлімі, 2023 жыл, - 169 бет) атты монография жарық көрді [1]. Монография үш тараудан тұрады да, *«Болашақ маманның тұлғалық келбетін ұлттық құндылық негізінде қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері»* деп аталатын екінші тарау Күрекеңе тиесілі болды.

Монографияның зерттеу барысындағы өзектілігі – бүгінгі жаһандану жағдайында барлық елдердің жоғары оқу орындарындағы болашақ мамандарды даярлау мәселесі бойынша әлемдік технологиялар мен ғылыми ақпараттарды игеруге аса мән беріп отырғанымен, олардың тұлғалық қалыптасуында ұлттық құндылықтарды бойларына сіңіруге жеткілікті көңіл аударылмай келеді. Өйткені, жаһандану үдерісі бәсекелестіктің талаптарына сай даму мен қалыптасуды қажет еткенімен ұлттық болмысты жұтып алып, кез-келген азамат қоғамына қауіп төндіреті анық.

Жас ұрпақтың бойында өз еліне, жеріне, туған ортасына деген сүйіспеншіліктері мен ұлттық мәдениетімізді арқылы болашақ маманның жеке тұлға болып қалыптасуына көптеген ғұламаларымыз қалам тербеді. Мұны Ш.Уәлиханов пен Ы.Алтынсарин және А.Құнанбаев еңбектерінен көреміз. XX ғ. бірінші жартысындағы педагог-ағартушыларымыз М.Жұмабаев пен Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердиев және М.Дулатов, А.Байтұрсыновтың рухани құндылықтарынан бастау алды деп айтсақ артық болмайды.

Көптеген қазақстандық ғалымдардың зерттеулерін жүйелеу мен зерделеу қоғамның бүгінгі даму ерекшеліктеріне сай студенттерді болашақ мамандығына тұлғалық келбетін ұлттық құндылық негізінде қалыптастырудың әдістемесі бойынша зерттеулердің жеткіліксіздігін көрсетті.

Қазақстанда ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды, тарихи тәжірибелерді, сан ғасырлық мәдени ұлттық дәстүрлерді ескере отырып, қазіргі білім мазмұнын жаңғыртуда, жаңа талаптар қоя отырып, ұлттық рухта болашақ ұрпақты тәрбиелеу керек деп санаймыз.

Еркіндік пен демократия қанатын жайып, экономикасы дамып, келешегі даңғыл қазақ еліндегі білім жүйесі де күрделі реформаларды басынан кешіріп, ұлы көшке еруде. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанды» құру біздің алдымызға үлкен мақсаттар қойып отыр. Ол – жеке тұлғаның және қоғамның, «Парасатты экономиканың» қажеттіліктерін қанағатыру үшін бәсекелестікке қабілетті білім беру жүйесін қалыптастыру[2].

«Қытайлықтар ұлы қытай қорғанымен, итальяндықтар сазды әуенімен таң қалдырса, қазақ халқы ұлттық құндылықтар мен бай тілін мақтан етеді», - деген екен жазушы М.О. Әуезов. Ғаламдану кезеңінде ұлы жазушымыз атап айтқан ұлттық құндылықтармыз бен бай тілімізді келер ұрпаққа жеткізуде мектептің ролі мен ұстаздар қауымының алар орны ерекше және күн тәртібінен түспес өзекті мәселе болып қалуы керек. М. Жұмабаев кезінде: «Әрбір ел келешегіне негізді балаларын тәрбиелейтін, даярлайтын мектебімен салмақ. Бір елдің тағдыры – мектебінің құрылысына байланысқан нәрсе». Бұл ескірмейтін игі сөз, өзгермейтін бір шындық. Қазақтың тағдыры, келешекте ел болуы да мектебінің қандай негізге құрылуына барып тіреледі. Мектебімізді таза, сау, берік һәм өз жанымызға қабысатын, үйлесетін негізге құра білсек, келешегіміз үшін тайынбай-ақ серттесуге болады. Сондай негізге құра алмасақ, келешегіміз күңгірт», - деп келешек ұрпақты ұлттық құндылықтар жүйесінде тәрбиелеуге ой салады және де бұл педагогикалық аса маңызды мәселе екенін меңзейді[3, 52].

Бүгінгі жаһандану үрдісінде әр ұлт, әр мемлекет өзіндік менталитетін, өзіндік бет-бейнесін сақтап қалуға тырысуда. Бізді де осы үрдістен алып шығар күш – ежелден қалыптасқан ұлттық құндылықтарымыз және білімді ұрпақ. Сол себептен жас ұрпақты тәрбиелеуде басты ұстанар бағытымыз – ұлттық құндылықтар болуы қажет. Біз интернет жүйесімен жаңа озық технологиямен, тіпті ғарышты игерумен ғаламды таң қалдыра алмаймыз. Санаулы жылдардан кейін еліміздегі барлық мектептердің материалдық-техникалық базасы әлемдік стандартқа сай болатынына шүбәміз жоқ. Сонда басқа елден немен ерекшеленеміз? Әрине, ұлттық мәдениетімізбен, әдет-ғұрыптарымызбен, тіліміз, ділімізбен, ғана ерекшеленеміз.

ҚР «Білім туралы» заңының 11-бабында «Ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп білім беру жүйесінің міндетін анықтап берді[31]. Қазақ халқының кешкен тірлігі мен тұрмысы сонау көне ғасырдан бері жасасып келе жатқан бай ауыз әдебиетінде сақталған. Ұлттық құндылықтардың кең өрісті, келісті көрініс табуы – халықтың мақал-мәтелдерінде, шешендік сөздерінде, даналықтарында. Мектепте бастауыш сыныптан бастап оқушыларға мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, жыр жаттатып, ертегіні нақышына келтіріп баяндауды үйретіп, рухани құндылықты бойына сіңіреміз. Жастайынан осыларды естіп, ұлттық бұлақтан сусындап нәр алған бала ешқашан да ұлттық келбетін жоймайды. Баланың бойына ұлттық құндылықтың нәрін сеуіп, азамат қылып өсіру ұстазға да байланысты. Тәрбиенің түп қазығы мұғалімнен бастау алады. Сондықтан да ұстаздың білімді де, білікті болуы керек. «Білім туралы» заңда «Педагогикалық қызметкер мәртебесі» бөлімінің енгізілуі бізді қуантады, әрі үлкен жауапкершілік жүктейді.

Республикамыздың әрбір азаматы ұлтына, сенімі мен нанымына, саяси көзқарасымен, ұстаған бағыт-бағдарына қарамастан, өзі өмір сүріп, ауасын жұтып, игілігін пайдаланып отырған мемлекетті «Туған елім, Отаным» деп тануы керек. Мемлекетке есімін беріп отырған ұлттың салт-дәстүрлеріне құрметпен қарау, оның тілі мен ділін сыйлау, рәміздерін ардақтап, жетістіктеріне шаттану – қоғамның әрбір мүшесінің міндеті. Олай болса, баланың сана-сезімін сол ұлттық мәдениеті мен салт дәстүрлерін меңгеру негізінде дамыту керек, ұлттық құндылықты жастайынан бала бойына сіңіре білсек, еліміздің ертеңі ашық, келешегі жарқын да нұрлы болмақ, несімен ерекшеленбек дегенде, ұлттық құндылығымен және білімді ұрпағымен дегеніміз жөн болар.

Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін білімін, адамзаттық мәдениетті, адами қасиетті мол терең түсінетін шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу өмір талабы, қоғам қажеттілігі. Қазақстан Республикасының барлық азаматының білім алуға тең құқылығы, әрбір азаматтың интеллектуалдық дамуы, психо-физиологиялық және жеке басының ерекшеліктері, халық үшін білімнің барлық деңгейіне кең жол ашылуы. Яғни, білім заңында әрбір азаматтың білім алуға құқықтығын негізге ала отырып, оқушы бойына ұлттық құндылық қасиеттерін

қалыптастырып, құрметтеуге тәрбиелеуде дидактикалық шарттар, яғни оқыту, тәрбиелеу, дамыту, қалыптастыру үрдісін жан-жақты қамту қажеттілігі туындайды.

Оқушы бойына ұлттық құндылықтарды және жалпы азаматтық құндылық қасиеттерді қалыптастыру үшін ұлттық мәдениет, салт-дәстүр, халық тағылымдары және т.б. мәселелеріне тоқталып өткеніміз жөн. Қазақ мәдениеті – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениет. Ол ұлттық тәлім-тәрбиенің негізінде дамып, қалыптасты. Жалпы азаматтық құндылық қасиеттер ұлттық тәрбиемен ұлттық мәдениеттің дамуындағы қозғаушы күші болып табылады. Әрбір халықтың тарихы тіршілігі мен рухани тәжірибесі бар. Халықтың тұрмыс-тіршілігіндегі рухани тәжірибелері арқылы қалыптасқан тәрбиелік және дүниетанымдық көзқарастарын біз халық педагогикасы дейміз. Халық педагогикасы – халық мәдени мұрасы. Халық педагогикасы сол халықтың (ұлттың) этностық ерекшеліктеріне байланысты дамып, қалыптасқан.

Ал, ұлттық тәрбие мен жалпы азаматтық құндылық қасиеттерінің мәселесі – адамзат тарихынан өн-бойына ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат. Бұл адамзаттың өркениеттің өзгеше биігіне көтерілген, үшінші мыңжылдыққа қадам басқан кезеңінде де жас мемлекетіміз үшін рухани асыл мұрат болмақ. Қазақстандық патриотизмге азаматтық парыз, тұлға бойындағы ұлттық құндылықтар мен ар тазалығы және жалпы азаматтық қасиеттерді жатқызамыз.

Қорыта айтқанда, қазіргі кезеңде мектеп табалдырығынан бастап білім беруде ел тарихын терең қозғап, тәрбие сағаттарында қазақ зиялы қауымының еңбектерін, қоғам дамуына қосқан үлесін айтып түсіндіру арқылы оқушылардың адами құндылық қасиеттерін қалыптастыра аламыз. Нәтижесінде оқушының жалпы азаматтық қасиеттері меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілдік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділігі, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайлығы, мәдениеттілігі т.б. орнығып, ерекшеленеді. Адамгершілік құндылықтарды сіңіру арқылы жеке тұлға қалыптасады.

Жоғары оқу орындарында біз мамандарды даярлау барысында олардың маман болып қалыптасуына аса үлкен мән береміз де, тұлғалық келбетін қалыптастыру мәселесінің олардың қызметінде қаншалықты маңыздылығын ескере бермейміз. Сондықтан, болашақ мамандарды, яғни, бүгінгі болашақ маман жастар тәрбиесін мамандықты игеру шеңберінде адами сапалары мен тұлғасын ұлттық құндылықтарымызбен байыта түсуге бағдарлауымыз керек. Оның мазмұны ата-бабаларымыздан жалғасқан ұлттық және этнопедагогикалық мұралар мен құндылықтарымызбен байланысты дамыса нұр үстіне нұр болмақ [аталған монография, 4- бет]. Монографияның зерттеу нысанына орай Қ.Меңлібаевтың: «...қазіргі кезеңде мектеп табалдырығынан бастап білім беруде ел тарихын терең қозғап, тәрбие сағаттарында қазақ зиялы қауымының еңбектерін, қоғам дамуына қосқан үлесін айтып түсіндіру арқылы оқушылардың адами құндылық қасиеттерін қалыптастыра аламыз. Нәтижесінде оқушының жалпы азаматтық қасиеттері меймандостық, кісілік, сыйласымдылық, имандылық, кішіпейілдік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділігі, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайлығы, мәдениеттілігі т.б. орнығып, ерекшеленеді. Адамгершілік құндылықтарды сіңіру арқылы жеке тұлға қалыптасады» [аталған монография, 7-бет] – дейтіні осыған байланысты айтылған-ды.

1 Автор жұмыстың екінші тарауында: «Біздің жалпы ұлттық идеямыз – Мәңгілік Елді басты бағдар ету. Мәңгілік Ел – елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. Ол «Қазақстан-2050» Стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры! Жаңа Қазақстандық патриотизм дегеніміздің өзі – Мәңгілік Ел! Ол – барша Қазақстан қоғамының осындай ұлы құндылығы. Өткен тарихымызға тағзым да, бүгінгі бақытымызға мақтаныш та гүлденген келешекке сенім де «Мәңгілік Ел» деген құдіретті сыйып тұр. Отанды сүю – бабалардан мирас болған ұлы мұраны қадірлеу, оны көздің қарашығындай сақтау, өз үлесінді қосылып, дамыту және кейінгі ұрпаққа аманат етіп, табыстау деген сөз. Барша Қазақстандықтардың жұмысының түпкі мәні – осы» [аталған монография, 57-бет] - деп сипаттайды.

Ұлттық сана туралы Қ.Меңлібаев: «Ұлттық өзіндік сана дегеніміз – этностық сананың жоғары, күрделіленген, жетілдірілген формасы» [аталған монография, 61-бет]

– деп сипаттама (анықтама) бере келе, ұлттық сана туралы былайша өрбітеді: «Ұлттық сананың қалыптасуына және оның дамуына екі тұрғыдан қарауға болады: біріншісі-сезімдік, түйсіктік, екіншісі-саналы теориялық. Біріншісі өз елін, халқын, ұлтын сыйлайтын, сүйетін алғашқы ыстық сезімнен туса, екіншісі өз елінің, халқының, ұлтының өткенін, қазіргісін, келешегін толық біліп, тексеріп, халық тағдырына, ұлт мәселелеріне мемлекеттік, елдік, тіпті дүние жүзілік тұрғыдан теориялық ұлттық бағыт-бағдарламатұрғысынан қарап, аңғару арқылы болатын саналы ойдан туады. Ал, ұлттық сананың жасаушысы, қолдаушысы, қорғаушысы, сақтаушысы әрқашанда ұлттық интеллигенция, ұлттық зиялы қауым.

> Жетілген адам, яғни «Сегіз қырлы, бір сырлы адам» тәрбиелеу.

> Отанды, халқын, жерін, елін сүю. «Атаның ұлы емес, халықтың ұлын» тәрбиелеу.

> Адал, арлы азамат тәрбиелеу, яғни «Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы».

> Жеті атасын білуге тәрбиелеу. «Жеті атасын білмеген жетесіз».

> Отбасы шежіресі және мұрагерлік (туыстық қарым-қатынас, үш жұрт, отбасындағы кенже ұлдың ерекше рөлі). Ата-баба дәстүрін жалғастыру. Оқу мен тәрбие егіз. Оны бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Тәрбиенің өзі күнделікті сабақтың әрбір кезінде-ақ оқушы бойына сіңе бастайды. Елімізде ұлттық сананы қалыптастыруда бұқаралық ақпарат құралдарының (БАҚ) маңызы ерекше. Жаңа қазақстандық қоғамда жастардың теледидар мен радионы еркін пайдалануға мүмкіндік мол» [аталған монография, 62-бет].

Қ.Н. Меңлібаев ұлттық сананы былайша түсіндіреді: «Ұлттық сана дегеніміз – сол ұлтты құрайтын халықтың әр адамының жеке тұрмыс-тіршілігінің сыртында өз ұлтының мүддесін, халқының тағдырын, ұрпағының болашағын ойлау қабілетінің ұлттық деңгейге көтеріліп, жалпы қоғамға тән ортақ сипатқа ие болған ұжымдық түрі, яғни ұжымдық сана. Ұлттық сана абстракты ұғым емес, ол ұлт тірлігінің тұрмыстық көрінісі, былайша айтқанда, сол ұлтты құрайтын халықтың бүкіл ғұмырнамасының, әдет-ғұрпының, салт-дәстүрінің, әдебиеті мен мәдениетінің, өнерінің, тұрмыс-тіршілігінің тарихын білу дәрежесі, яғни халықтың өзін өзі жете танып, түсінуі. Ұлттық сана ұлттық дүниетанымға негізделеді. Ал ұлттық дүниетаным дұрыс таным- түсінік арқылы өріс жайып, ұлттық дәстүр арқылы өз болмысын танытады. Өз ұлтыңа деген құрметтің көрсеткіші – ұлттық сана-сезімнің қалыптасу деңгейіне байланысты. Қазақ этносының өкілі болуды құдай маңдайыңа жазғаннан кейін, оны мамандық ауыстырғандай ауыстыру мүмкін емес. Өйткені, ауыстырмақ болып, басқа ұлттың мәдениетін қаншама бойыңа сіңірдім дегеніңмен, бәрібір сен сол ұлтқа кірмейсің, төлтумасы бола алмайсың. Қабылдамайды, реті келген тұста өгейлігінді есіңе салады да тұрады. Мұндай жағдайды бастан кешірген жан кейін рухани дағдарысқа ұшырап, өмірінің соңы бақытсыздыққа айналады» [аталған монография, 74-бет].

Монографияның екінші тарауын түйіндей келе, болашақ мамандарының жеке келбетін қалыптастырудың теориялық негізділігі ұлттық құндылық, кәсіби қызметтегі белсенділік теориясы тұрғысынан анықталды. Ғылыми талдау нәтижесінде «құндылық», «жеке тұлға» ұғымдарының мәні мен мазмұны ашылып, ұлттық құндылықтарды қолдану болашақ педагог-психологтардың жеке келбетін қалыптастыруда шешуші рөл атқаратыны анықталды.

Атап айтсақ, ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда болашақ маманның этнопедагогикалық мұрасын пайдаланудың әдістері мен нысандарын анықтады, сонымен қатар болашақ маманның ұлттық құндылықтарды қалыптастыруда этнопедагогикалық мұраны пайдалану моделінің зерттеліп отырған проблемасының маңыздылығы және студенттердің жеке келбетін қалыптастыруда мотивациялық, мазмұндық, әрекеттік компоненттерді бір арнаға біріктіру қажеттілігі дәлелденді.

Болашақ мамандардың тұлғалық келбетін қалыптастыруда этнопедагогикалық мұраны пайдаланудың құрылымдық-мазмұндық моделі компоненттерді (мақсат, міндет, мазмұн, әдістер, формалар, нәтиже), бағдарлы және бағалау жүйесін (деңгейлік көрсеткіштер, бағалау) қамтиды және зерделенетін процесс қызметінің бағытын

айқындайды. Модельді енгізу болашақ мамандардың жеке келбетін қалыптастыруда тиімді дамуға мүмкіндік береді.

(Монографияның бұл тарауы автор үшін ең соңғы қалам ұстауы және де қойылған нүктесі еді!)

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Данияров Т.Ә., Меңлібаев Қ.Н., Сембиев Қ.З. Құндылық – ұлттық болмысты айқындаушы фактор, ұжымдық монография. – Қарағанды: «Болашақ – Баспа» редакциялық – баспа бөлімі, 2023.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №118 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011.

3. Жұмбаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 131 б.

Сембиев К.З.

О МОНОГРАФИИ К. Н. МЕНЛИБАЕВА "ЦЕННОСТЬ-ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОГО БЫТИЯ»

В статье рассмотрена вторая глава монографии К. Н. Менлибаева, который через любовь молодого поколения к своей стране, земле, родной среде внес значительный вклад в становление личности будущего специалиста. Структурно-содержательная модель использования этнопедагогического наследия в формировании личностного облика будущих специалистов.

Sembiev U.Z.

ABOUT K. N. MENLIBAEV'S MONOGRAPH "VALUE IS THE DETERMINING FACTOR OF NATIONAL EXISTENCE"

The article discusses the second chapter of the monograph of K. N. Menlibayev, who made a significant contribution to the formation of the personality of the future specialist through love for his country, land, and native environment among the younger generation. The structural and content model of the use of ethno pedagogical heritage in the formation of the personality of future specialists is the role of future specialists in the formation of their personal appearance.

ЭОК 81'373; 001.4

Абдрахманов Р.Х.

«Bolashaq» Академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, п.ғ.м.
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Абдрахманова А.Ж.

«Qarmet» АҚ ҚД Аударма бюросы қызметкері, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ТЕРМИНЖАСАМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕХНИКА САЛАСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Мақалада талданған терминдердің жасалу жолдары қазақ терминологиясының бүгінгі күйіне сәйкестендіріп қарастырылды. Жаңадан сөз түзу, термин жасау барысында қазақтың бұрыннан қалыптасқан халық терминдері мен атауларының жасалу жолдарынан, әдіс-тәсілдерінен үлгі алып, терминді мейлінше табиғи түрде қалыптастыруға назар аудару керек екендігі айтылады. Әлемдік терминологияда мағынасын дәл беріп тұрған сөздерді аудармасыз қабылдауды сөз етеді.

Бүгінгі күні еліміздің техника саласындағы, соның ішінде сәулет және құрылыс

саласындағы терминдерді түсіндіруде, жасауда және қолдануда туындап отырған өзекті мәселелер айтарлықтай көп. Қазіргі терминдерді, оның ішінде терминжасамның негізгі тәсілдерімен жасалған терминдерді талдау - осы мақаланың негізгі міндеті болып табылады.

Қазіргі ұсынған жіктелім бойынша терминдердің жасалу жолы:

емантикалық тәсіл.

орфологиялық тәсіл.

интаксистік тәсіл.

орфологиялық-синтаксистік тәсіл [1, 123].

Кез келген білім саласында ғылыми сөздік қалыптастыруда пайдаланатын тәсілдің бірі - кәсіби түрде анықтамасы берілген жалпы қолданыстағы сөздерді қолдану. Осыған байланысты терминжасамның семантикалық тәсілі өнімді тәсіл ретінде үлкен қызығушылық тудырады. **Семантикалық тәсіл** сөздің жалпы қолданыстағы мағынасының терминденуін, кеңеюін, метафоралануын, метонимиялық тұрғыдан ауысуын, лексемалардың жүйелер арасында бір-біріне енуін, шет тілдік лексемалар мен терминдік элементтердің тілге енуін қамтиды. Жаңа терминді жасауда негізгі тәсілдің бірі сөзді семантикалық жағынан дамыту болып табылатыны туралы біраз ғалымдар айтып жүр [2, 528]. Екінші аталым процесінің нәтижесі болып табылатын бұл тәсілдің басты қағидасы – жалпы қолданыстағы сөздің арнаулы білім саласында жаңа ұғымда жұмсалуды. Бұны терминдену процесі деп те атайды.

Жалпы қолданыстағы сөздің семантикасы жаңа термин түзуде қолданған кезде метафора және метонимия қатысады. Тілімізде, соның ішінде техника саласы тілінде метафоралану жолымен жасалған терминдер көптеп кездеседі. Жалпы қолданыстағы сөздің ғылыми салаға өтуі сөздің бастапқы мағынасының өзгеруімен тікелей байланысты. Сөз заттар мен құбылыстарды тілдік тұрғыдан белгілеу құралы бола отырып ұғымдар арасындағы логикалық-заттық байланыстардың немесе қарым-қатынастардың негізінде көне және жаңа ұғымдар арасында бір-біріне ауыса алу қабілетіне ие екендігін В.Н. Телия атап өткен. Автор жаңа ұғымды белгілеу үшін бұрыннан фонетикалық пішіні қалыптасқан аталымның қолданылуына назар аудартады: «номинативный инвентарь пополняется в основном за счет заимствований или вторичной номинации, т.е. использования в акте номинации фонетического облика уже существующей единицы в качестве имени для нового обозначения» [3, 336].

Жалпы қолданыстағы сөздің терминденуі оның мағынасын қайта қарау, басқаша қолдану барысында жүзеге асырылады. Бұл процесс заттардың немесе құбылыстардың ұқсастығының, кеңістіктегі не уақыттағы шектестігінің, жақындығының немесе олардың қызметтерінің ұқсастығының негізінде жасалады. Ғалымдардың еңбектерінде түрліше аталатын терминжасамның бұл тәсілі соңғы жылдары қарқынды қолданыс тауып жүр.

Бұл процестің өзі бірнеше жолдармен жүзеге асады. Сөздердің мағыналық жағынан ұқсастығына қарай, заттың сыртқы түрінің ұқсастығына немесе атқаратын қызметінің ұқсастығына қарай жалпылама қолданылып жүрген сөздер терминденеді. Қазіргі күні техника саласындағы, соның ішінде сәулет және құрылыс терминологиясындағы қазақ терминдерінің терминдену әдісі терминжасамда өнімді тәсілдердің бірі болып табылады, мұнда жалпы пайдаланылатын сөздер қандай да бір ғылыми ұғымды білдіру үшін аса биік талғаммен пайдаланып, термин қатарына ауысады.

Қазақ халқының сөз талғамының биіктігін түрлі шаруашылық саласында қолданылатын атаулардан көруге болады. Тілге жеңіл, ұғынуға оңай сөздердің мағына дәлдігі қазіргі терминге қойылатын талаптарға толығымен жауап береді. «Тіл дәлдігі деп ойлаған ұғымға сөз мағынасы сәйкес келуі айтылады. Ұғымға сөз дәл келу үшін сөздің мағынасын дұрыс айыра білу керек. Лебіз ашық, мағыналы болуы үшін айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болуы керек. Адам анық танитын нәрсесін анық айтады да, көмескі танитын нәрсесін көмескі күнгірт айтады», - дейді Ахмет Байтұрсынов [4]. Бүгінгі терминдегі күнгірттіктің түп негізі - шет тілдерден енген ұғымдардың ішкі мазмұнына бойламаудан. Бұл қазақтың белгілі тілтанушы ғалымы М. Балақаевтың: «Үй салушы құрылыс материалдарын таңдап алмай, болашақ сарайдың пішінін біліп алмай, қалайша іске кіріседі? Сөзді білу, әрі көп білу – сан жағынан, сөзге талғаммен қарау,

таразылау, сұрыптау, сапа жағынан – осының бәрі өнер иесінің тіршілігі, қамы» [5] , - деген сөздері термин жасаудағы сөз талғамына деген жоғарғы талапты білдіреді.

Алайда сала мен сөздің табиғаты толық зерттелмей жасалған салалық терминдердің, соның ішінде лексикалық мағынасының өзгеруінен, яғни көнерген сөздің немесе қолданыстағы сөздің терминденуінен пайда болып жатқан жаңа сөздер мен сөз тіркестерінің қате қолданысы жиі кездесіп жатады. Бұлардың көпшілігі сөз семантикасын, этимологиясын терең зерттемеу себебінен болады. Мысалы, қазақ тілінің реалий сөздерін жаңа ұғымдарға беру жаңа сөздердің, әсіресе, терминологиядағы неологизмдердің мағынасын ауытқытады. Бұндай жағдайлар көбіне қазақтың киіз үйінің бөлшектеріне тән атауларды жаңа сөздер жасауда қолдану кезінде кездеседі. Атап айтқанда, «гипеоральное отверстие – шаңырақтесік», «ротонда – дөңгелекотау» сияқты сөздерді біріктіру арқылы жасалған жаңа сөздердегі «шаңырақ», «отау» атаулары - қазақтың этноұлттық ерекшеліктерін танытатын, белгілі бір затқа, соған қатысты дәстүрге телінген, басқа тілде баламасы жоқ сөздер. Ротонда латын тілінде *rotundus* дөңгелек деген мағынаны білдіреді. Отау да киіз ұғымымен тікелей байланыстырылса, сол пішінді өзіне сипаттама ретінде ала алады. Алайда қазақ ұғымында *отау* сөзі метонимдену тәсілімен үй, үй болу мағынасына ие болған. Мысалы, *жас отау, отау тікті, отау құрды* деген ұғымдар тұрақты сипатқа ие болып, қазақтың сөздік қорынан орын алған.

Сонымен қатар *канализация – кәріз, сооружение – құрылыс* деген сөз қолданыстары да осындай қателердің қатарын толықтырып отыр.

Сөздің семантикасы толығымен жаңадан жасалған терминге ауысатын болса, бұл терминдену деп аталады. Ал жалпы қолданыстағы сөздің семантикасы ішінара пайдаланылатын болса, онда метафора немесе метонимия құбылысы орын алады. Екеуінде де негізінен адамның өз ортасында белгілі құбылыстар мен заттарды білдіретін лексикалық бірліктер пайдаланылады, сол себепті антропоморфтық, зооморфтық терминдер жиі кездеседі.

Сәулет және құрылыс терминологиясындағы метафоралану тәсілі заттар мен құбылыстардың сыртқы ұқсастықтарға және функциясының ұқсастықтарына негізделеді. Жоғарыда атап өткендей, метафоралау жолымен жасалған терминдердің баламасы адамның айналасынан, оның өзінен және отбасынан, мал-мүлкінен ұқсатып алынады. Мысалы, *пештің мойны, өңеші, белдің құмырасы, бесік пеш, буаз ара, ошақтың езуі, жапсырма құлақ, көріктің көмейі, күйеу қазық* деген атауларда адамның дене мүшелеріне ұқсату әдістері қолданса, *қасқырауыз (әлді қысқаш, үлкен қысқаш), құстұмсық (қайла, жер қазатын құрал), итарқа (итжон), қабанқұлақ (қайрақ, көк сұр түсті тұтқыр тас қайрақ)* деген халық терминдері адамға өте жақсы таныс жан-жануарлардың болмысына, түрлері мен дене мүшелеріне баланып тұр. Сол сияқты зат есімдер ғана емес, етістіктер де осындай тәсілмен жасалып, бүгінге дейін сол мағыналарында пайдаланылып келеді: *білезіктеу, көбелеу* (судың айналасын көтеріп, биіктеге топырақ үю), *сақиналау*, т.б.

Метафоралық аударманың сәттісі ретінде қолданылатын *айқұлақ* терминін алуға болады. @ лигатурасы әр тілде әртүрлі аталады: ұлу (француз, беларус, украин, итальян), ит (орыс), маймылдың құйрығы (голланд), маймыл (поляк, хорват, румын), су ұйығы (жапон), тышқан (қытай) және т.б. Осылардың ішінде қазақ тіліне ұлудың бір түрі айқұлақ алынғаны тілге де жағымды, ұқсату жағынан да сәтті шыққан.

Қазақ қолөнерінде ұлттық ою нақыштарының түрі көп, солардың ішінде өсімдіктермен айнала әлемді бейнелейтін ою-өрнектер бар: шыныгүл, үшкұлақ, жапырақ, бадам, қызғалдақ. Бұлардың атауларынан қандай өсімдіктер бейнеленетіні анық көрінеді. Немесе «араби өрнек» деп берілген, әлемге «арабески» (фр. *arabesque*, ит. тұр – араб мәдениетіне тән өрнектер мен кейде жазу элементтерінен тұратын ерекше стильдегі ою. Ал «өсімдік» жалпы атау болғандықтан, «пальметта» терминінің қазақша баламасы оның негізгі түйінін бере алмайды.

Қазақ тілінде семантикалық тәсілдің бүгінгі қолданысы аударма жасаудан аса алмай отыр, яғни қазақтың өз көзқарасымен, тұрмыс ерекшеліктермен затқа, құбылысқа бірегей

ат беру қазір өте төмен дәрежеде қолданылады. Тіпті бұрын өте өнімді тәсіл ретінде қолданыста болған өзге тілден енген сөзді бейімдеу тәсілі де қазір қолданысқа қайта алмай отыр.

Орыс тілінен қазақ тіліне еніп, тігісі жатқызылып кеткен құрылыс терминдерінің салыстырмалы кестесінен олардың қазақ тіліне сіңісу дәрежесінің үлкендігі сондай, шығу тегін ажырата алмайтындай өзгергенін көруге болады. Орыс тілінен енген құрылыс терминдері: бөдке, кілет, кірлес, көкөне, көсік т.б.

Бұндай сөздерді көптеп келтіруге болады, өкініштісі, соңғы кездері бұл тәсіл мүлдем қолданылмайды десе де болады.

Семантикалық тәсілмен салыстырғанда өнімді қолданылып жүрген тәсіл - **морфологиялық тәсіл**. Түбірге қосымшалар жалғану арқылы жасалатын бұл тәсіл арқылы жасалған жаңа терминдер сан жағынан өте көп. Олардың ішінде қате қолданылып жүрген бірнешеуіне тоқталып өтсек.

Өнімді жұрнақ болып табылатын -лық/-лік, -дық/-дік, -тық/-тік - қосымша көне түркі тілінен келе жатқан көне жұрнақ, мысалы, тариглиг, kudenlik және т.б. сөздерді жасауда өнімділік танытқан бұл жұрнақ бүгінде де көптеген жаңа сөз- дердің жасалуына қатысып келеді. Бұрыннан тілімізде бар номинатив зат есімдер арқалық (балка), биіктік (высота) деген сөздердің үлгісінде көптеген неонимдер жасалды: акротерий – шоқтық, аморфность – аморфтық, водонасыщенность - сумен қаныққандық, водонепроницаемость – суөткізбеушілік, сусіңірмеушілік, влажность – ылғалдылық, вязкость – тұтқырлық, блеклость (дефект окраски) – күңгірттік (майлау ақауы), оголовок - баулық, оголовок стальной колонны - болат ұстынның баулығы, поддон - табандық, т.б.

Бұл жұрнаққа қатысты шешілмей жүрген мәселе – кейбір сөздерге артық жалғануы. Мысалы, минималдық, максималдық, номиналдық, вертикалдық, горизонталдық деген сөздерде анықтауыштық мағына үстеу үшін осы жұрнақтар жалғанған. Бұл – орыс тілінің формасын көзсіз көшіріп аударудан туындаған қателіктер, себебі қазақ тілінде кеңінен қолданылатын изафет тіркесті зат есімдердің анықтауыш-анықталушы қатыстағы байланысы бар. Мысалы, ағаш үй, бетон қабырға, тас еден және т.б. «Минимальный» – ағылшын тілінде minimal, minimum, «максимальный» – maximal, maximum, «номинальный» – nominal формаларында сын есім қызметін атқаратын сөздер, сол себепті оларға сын есім тудырушы жұрнақты тағы жалғау дұрыс емес. Қазақ тілінде минимал шығын, максимал мүмкіндік, номинал шама, вертикал сызық, горизонтал арматура деген тіркестер қолданылса, тілге орамды әрі қысқа және қазақ тілінің заңдылықтары орындалған болып есептелер еді.

-лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті: нанос - салынды, үйінді, осып - ысырынды, отсыпка - төгінді және т.б. сөздердің жасалуында зат есім тудырушы жұрнақ ретінде қолданылады. Сонымен қатар қатыстық сын есім тудырушы жұрнақ ретінде де көп қолданылады.

Бұл кірме сөздерге ғана емес, төл сөздерді тіркестіруде де кететін қателерге қатысты. -лы/-лі, -ды/-ді, -ты/-ті қосымшалары өзі жалғанатын сөзге анықтауыштық мағына үстеп, анықталатын затта сол нәрсенің барлығын білдіреді, мысалы, бұрымды қыз - бұрымы бар қыз, балалы үй - балалары бар үй. Осы жұрнақтарды техника тілінде пайдаланғанда тіліміздің бұл қолданыстары ұмытылып, тағы да орыс тілінің формасы «эталон» қызметін атқарады. Техникалық құжат мәтіндерінде жиі кездесетін бұндай қателер «бетонды іргетас» (дұрысы - бетон іргетас), «бетонды жол» (бетон жол), «пластикті терезе» (пластик терезе) деген тіркестерден көрінеді.

Бұл жұрнақты қолданғанда жиі жіберілетін қате - оны -лық/-лік қосымша- ларының орнына қолдану, мысалы, бетонды, бетондық, металды, металдық. Екі жұрнақтың арасындағы мағыналық айырмашылық ескерілмей, бұларды синонимдес жұрнақтар ретінде пайдалану жиі кездеседі. Синонимдік мағына таңылып жүрген тағы да жұрнақтар бар, олар - ша/-ше және -шық/-шік қосымшалары.

-ша/-ше: арбаша, площадка - алаңша, полочка - сөреше, приямок - шұңқырша, прослойка - қабатша, пруток - шыбықша деген жаңа сөздердің бәрінде -ша/- ше кішірейту мағынасында қолданылған.

Кішірейту мағынасын беретін -шық/-шік жұрнақтары қалашық, қарашық, үйшік, көлшік және т.б. сөздерде бұрыннан қолданыста болғанмен, жаңа сөз жасауда өте сирек

қолданылады, мысалы, қарастырылып отырған терминологиялық сөздікте бұрыннан қолданылып келе жатқан түйіршік (гранула), ершік (седелка) сияқты сөздерден бөлек тек арбашық (вагонетка) деген жаңа сөз келтірілген.

Синтаксистік тәсіл бүгінгі терминжасамда өте көп қолданылады. Әсіресе басқа тілден енген терминдерді аударуда кеңінен пайдаланылып жүр. Бұл тәсілде калька әдісі басымдылық танытып отыр. Бүгінгі термин жасаушылардың көпшілігі қазақтың бұрынғы сөз қолданысының үлгісіне жете алмай отыр. Тіркестерді аударған кезде басқа мағыналарымен қатар қарапайым, қарабайыр ұғымын беретін *қара* сөзінің тіркестің сыңары ретіндегі қолданысын келесі мысалдардан көруге болады: *қара алқа* (құлып), *қара болат* (өңделмеген болат), *қара сылақ* (үйдің қабырғасына, төбесіне және сыртына жүргізілетін бірінші сылақ), т.б. Сол сияқты орыс тіліндегі полу сыңар суффиксінің қазақ тілінде жартылай деп қана аударылып тіркес құрауы да бай тіліміздің аясын тарылтып отыр. Мысалы, тамақ өнеркәсібінде *полукопченный* деген орыс тіліндегі дәнекер у әрпінің көмегімен жасалып, қазақ тіліне сөз тіркесімен аударылатын терминнің атауы жартылай ысталған деп беріледі. Мағыналық жағынан бұл *шала ысталған* болуы керек. Қазақ тілінде жарты деген көлемдік мағынаны, тұтас заттың бір бөлігі ұғымын береді, яғни жартылай ысталған деген бір кесек еттің немесе балықтың жартысы ысталып, жартысы ысталмады деген мағына береді.

Келтірілген сөз тіркестері мысалдарының көпшілігі терминдік сипатта жасалған деп айтуға болмайды, өйткені төл тілінде бір сөзбен берілетін ұғымдар қазақ тілінде сөз тіркестерімен берілген, бұл-біріншіден, екіншіден, терминдер экспликациялық аударма тәсілімен жасалған, мысалы, «*витраж*» ұғымының баламасы ретінде берілген қазақша атауы оның сипаттамасын береді - *әшекей әйнек*. «Витраж» француз тіліндегі *vitre* - терезе әйнегі деген мағынаны берсе, бастапқы мағынасы латын тіліндегі *vitrum* - әйнек дегенді білдіреді. Бұл әйнек түрлі-түсті етіп жасалған, бейнелеу өнерінің туындысы болып табылады, негізінен, терезеге салынады. Терминде әйнектің әшекейлігі көрсетілгенмен, бұл терминдік сипаттан гөрі анықтамалық мағына беріп тұр. Бұл тұрғыдан Р.Сыздықованың пікіріне құлақ түрген дұрыс, ғалым «қазақы» терминдерді пайдалану мүмкіндігіне күмән келтіреді: «...ғылыми терминдерді түгелге жуық қазақша жасасақ, тілімізді ғылым тіліне айналдырамыз деген жаңсақ пікірде жүрген сияқтымыз. Ғылым тілі болу үшін ең алдымен ғылымның сан-саласына сол тілде баяндауды іске асыру керек, ал баяндау үстінде кірме терминдерді қолданамыз ба, өз қорымыздан жасалған «қазақтары» пайдаланамыз ба, бірақ қайткенде де айтпақ ойымыз, талдауларымыз бен тұжырымдарымыз қазақша болуы шарт. Ғылым сөзін айтуда, әсіресе, оның физика, геология, химия сияқты сан алуан салаларында көптеген халықтар ықылым заманнан бері қолданып келе жатқан көне грек, латын сөздері болып келетін дүние жүзілік ортақ қордан бас тарту тіліміздің терминология қорын тұйықтап қана қоймай, ғалымдарды ортақ ұғымдарды танудан алшақтата түсері хақ. Қазақша ғылым тілі ғылыми стилі қарабайырлықтан аман болуы керек» [6].

Қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің жасалуындағы бір әдіс - түбірлі интернационал компоненттердің орыс тілінің о, е, и, у дәнекер дауыстылары (соединительные гласные) арқылы жасалған терминдерді аудару жолы. Мысалы, *газоэлектросварка*, *металлокерамика*, *электродрель* және т.б. Бұл тәсілмен жасалған сөздердің қазақ тіліне аударылу ерекшелігі - бірінші бөлігіндегі жалғаушы суффикстер өзінің атқарып тұрған қызметіне қарай аударылады. Мысалы, металл қыш (сыны), электр бәрбі (сыны), газбен-электрмен дәнекерлеу (жасалу құралы).

Жиі кездесетін қате де осы орыс тіліндегі дәнекер дауыстылармен жасалатын сөздерді аударғанда, олардың жазылуынан кетеді. Орыс тілінде бірге немесе сызықша арқылы (25-летие) жазылатын бұл сөздер қазақ тіліне аударылғанда ешқандай тыныс белгісіз және сөз тіркесі ретінде көбіне бөлек жазылады. *Берегоукрепляющие работы* – *жаға бекіту жұмыстары*, *морозостойкий* - *аязға төзімді*, *пятиэтажный* - *бес қабатты*, т.б. Бірақ терминологиядағы сөз үнемдеу қағидасы бойынша термин болып қалыптасып қалған, бірінші сыңары жалғаусыз сөздерді бірге жазу үрдісі бар, мысалы, громоотвод - жайтартқы, маслоуловитель - майтұтқы, железобетон - темірбетон және т.б.

Морфологиялық-синтаксистік тәсіл эллипсис, аббревиация әдістерімен жасалады.

Осы мақаланың мақсатына сәйкес аббревиация, яғни сөздерді қысқарту әдісін сөз етпекшіміз. Қысқарған сөздерді екі топқа жіктеуге болады: еліміздің әлемдік ауқымда шетелдермен саяси-экономикалық қарым-қатынасының орнауына байланысты тілімізге енген шет тілдерінің қысқарған сөздері. Қазіргі терминжасамдағы сөз қысқарту мәселесі ғылыми түрде қаралып жатқан жоқ, соның салдарынан қазақ тіліндегі сөздерді, соның ішінде түрлі ұйымдардың, технологиялардың күрделі атауларын қысқарту кезінде өрескел қателер кетіп жатады. Бұл - «...тілдегі дыбыстардың бір-бірімен қатар тұру мүмкіндігі, олардың тарихи қалыптасқан орны болатындығын» ескермегендіктен болатын қателер [7, 123]. Қазақ тіліндегі сөз қысқартудың қиындығы тіліміздегі дыбыстар үндестігінде. Сонымен бірге қысқарған сөздерге жалғаулар жалғау ережесі де сақталмайды.

Сөздердің бірігуі арқылы жасалған сөздердің ішінде -хана қосымшасымен мағыналас, бірақ қазіргі қазақ тілінде өзіндік толық мағынаға ие «жай» сөзі- не тоқталмақшымыз. Бұл сөз термин жасауда кең қолданылып келеді, мысалы альков – оймажай, альков, кальдарий - ыстықжай, мезонин - үстіңгі қоспажай, музей - мұражай, дача - саяжай, көрерменжай - театрон, тепидарий - жылыжай, термы (моншажай) және тағы басқалары. Сонымен бірге бұл сөз *үй-жай* ретінде орыс тіліндегі *помещение* терминінің баламасы болып қолданылып жүр. Атап айтатын жағдай дәл осы формада бұл термин кез келген контекстінде өзгеріссіз қолданылмайды. Мысалы, животноведческие помещения деген тіркесте *қоражай*, вспомогательное помещение дегенде *қосалқы жай*, офисные помещения – *офистік жайлар*, школьные помещения – *мектептік жайлар* түрінде қолданылғаны жөн. Сондай-ақ толық мағыналық сөз сипатынан айырылған -хана жұрнағы мен *жай* қосымша сөзінің кейде бір түбірге жалғанып, жарыспалы түрде қолданылатын кездері де ұшырасып қалады.

Талданған терминдердің жасалу жолдары қазақ терминологиясының бүгінгі күйіне сәйкестендіріп қарастырылды. Мәтінде айтылғандай, терминжасамның барлық тәсілдері бірдей қазіргі таңда өнімді болып отырған жоқ. Жаңадан сөз түзу, термин жасау барысында бұл жағдайды ескерген жөн. Сонымен бірге қазақтың бұрыннан қалыптасқан халық терминдері мен атауларының жасалу жолдарынан, әдіс-тәсілдерінен үлгі алып, терминді мейлінше табиғи түрде қалыптастыруға назар аудару керек. Сонымен қатар әлемдік терминологияда мағынасын дәл беріп тұрған сөздерді аудармасыз қабылдап, стилистикалық керек уақытында баламасын қолдануға бағыт бұрсақ еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение. - М.: «Академия» баспа орталығы, 2008.
2. Татаринов В.А. Общее терминоведение: Энциклопедический словарь/Российское терминологическое общество Россторм. - М.: Московский Лицей, 2006.
3. Телия В.Н. Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд., доп. М. : Большая Российская энциклопедия, 2002.
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы: Мұралық, 1999.
5. Балақаев М. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту әдістемесі. - А., 1989.
6. Р.Сыздықова «Тілдегі жаңалықтар сыры неде?»//«Ана тілі», 1991 жылғы 19 желтоқсан.
7. Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар мен қысқарған сөз- дер, Астана, «1-С-Сервис», 2009.

Абдрахманов Р.Х., Абдрахманова А.Ж.

ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕХНИКИ

В статье рассмотрены пути создания проанализированных терминов в соответствии с современным состоянием казахской терминологии. В процессе создания нового термина следует исходить из уже сложившихся народных терминов, методов и приемов, обратить внимание на наиболее естественное формирование термина. В мировой терминологии именно слова, передающие смысл, воспринимаются без перевода.

Abdrakhmanov R.H., Abdrakhmanova A.Zh.
**PROBLEMS OF TERMINOLOGY FORMATION IN THE FIELD OF
TECHNOLOGY**

The article considers the ways of creating analyzed terms in accordance with the current state of Kazakh terminology. In the process of creating a new term, one should proceed from the already established folk terms, methods and techniques, pay attention to the most natural formation of the term. In world terminology, it is the words that convey meaning that are perceived without translation.

ӘОК 371.268

Абылбаева Б.А.

«Volashaq» Академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, п. ғ. м.,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
abylbayeva.ba@mail.ru

ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Мақалада мемлекеттік тілді үйретудің деңгейлік ерекшеліктерін ескере отыра оны жүйелі мақсатта жүргізе білу өз нәтижесін беретіндігі туралы айтылған. Сонымен қатар тіл меңгертуде қолданылатын төрт әрекеттің: оқылым, айтылым, тыңдалым, жазылымның әр деңгейлік нормасына жеке тоқталып, талданған.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде маңыздылығы мен құндылығын арттыру, оны қоғамдық өмірдің әлеуметтік-мәдени, кәсіби салаларында қарым-қатынас құралы ретінде қолданып, ұлттық дүниетанымды қалыптастырушы әрі сақтаушы құндылық ретінде негіздеу әр тіл маманының басты міндеті. Осы тұрғыда бүгінгі таңда тіл мамандарының оқытудың ең оңтайлы әдістері мен тәсілдерін ойлап, соңғы технологиялармен тіл үйретуге барынша кірісіп жатқанын білеміз. Ақпараттық технологиялардың күнде өзгеріп жатқан мына әлемге ілесе алмай, сан алуан тәсілдері мен әдістерінің ішінен керектісін алып, қажеттісін қолдануы әр оқытушының өз шеберлігі мен біліктілігінің, білімінің ұшқырлығын да көрсетеді. Оқу үдерісінде нәтижелі болам десең неге көңіл бөлу керек, нені ескеру керек, ең бастысы нені меңгерту керек екендігін жете түсініп алу басты мақсат. Ең алдымен оқыту құзіреттілікті қалыптастыруға бағытталған және коммуникативті сөйлеу әрекетін меңгертуге бағытталған жоспар болуы керек. Одан кейін тіл меңгертуде қолданылатын төрт әрекеттің: оқылым, айтылым, тыңдалым, жазылымның әр деңгейлік нормасы болуы шарт. Соған байланысты алынған кез-келген жұмыс (мәтін, сұқбат, грамматика, аудио-видео, суретпен жұмыс т.б.) коммуникативтік ықпал жасауға бағытталған, тілдік қарым-қатынасқа конверсациялық талдау жасай алуға болатын, сөйлеу барысында сөйлеушінің мақсатын анықтау мен прагматикалық талдау жасайтындай болуы керек.

Алдымен орыс тілді аудиторияда қазақ тілін меңгерту үшін студенттің мектепте қаншалықты дәрежеде тілді меңгергенін анықтай отыра, деңгейіне байланысты топтастырылады. Яғни, студенттің қазақ тілі бойынша қалыптасқан тілдік дағдыларын дамытып, әрі қарай жетілдіру, керек жерде қайта қарау үшін, одан кейін күрделі сұқбат түрлеріне, пікірталастарға қатысу, үгіт-насихат, ақпараттық сөз түрлерін, көпшілік алдында сөйлеу іскерлігін меңгертіп қана қоймай, әртүрлі жанрдағы ақпараттар ағымын тыңдап, оның негізгісін түсіну сияқты көптеген міндеттерді алдыға қоя отыра істелінген жұмыс өз нәтижесін берері сөзсіз. Сондықтан алдымызға келген студентке деңгейіне қарай зерттеу, талдау, таңдау еркіндігін беру, зерделеу әрекетін, шығармашылық ізденісін туғызатын жұмыс түрлерін ұсынамыз.

Барлық бағыттардағы факультеттердің орыс бөлімдеріне арналған «Қазақ тілі» пәні бойынша оқу бағдарламасына (SYLLABUS) оқу пәнінің қысқаша мазмұны, тақырыптық

жоспар, семинар сабақтарының жоспары, оқытушы жетекшілігімен орындалатын студенттердің өздік жұмысы, студенттердің өздік жұмыстарының тапсырмалары, бақылау түрлері, тест тапсырмалары, бақылауға арналған емтихан тапсырмалары, пайдаланылатын әдебиеттер тізімі кіреді.

Практикалық сабақтар мен СОӨЖ, СӨЖ материалдары бір-бірімен сабақтастырылып қарастырылады.

Тілдік деңгейлер аясында қатысымдық (коммуникативтік) және танымдық (когнитивтік) міндеттердің орындалуы жүзеге асырылады. Атап айтқанда:

- орта көлемді және көлемді мәтіндерді жатық, әрі шапшаң түсініп оқу;
- тұрақты сөз тіркестері, кәсіби сөз мағыналары мен салалық терминдер ұғымын түсініп қолдану;
- монолог, диалог, полилог түрінде (*хабарлама, таныстырылым (презентация), баяндама, дискуссия және т.б.*) әңгімелеу, сұхбат жүргізу;
- жазба жұмыстарын (*эссе, аннотация, түйіндеме, жоспар, тезис, мәлімдеме. пресс-релиз, өтініш, хат, аударма, реферат, және т.б.*) орындау;
- қазақ тілінің функционалдық грамматикасы аясында тілдік дағдыларды шыңдай отырып, тілдік тұлғаның қазақ тілінде жүйелі талдау жасауға, өз ойын еркін жеткізуге және ұсынылған материалдар бойынша сипаттама, салыстырма, қорытынды жасай білу сияқты т.б. тілдік біліктіліктерін жетілдіре дамыту.

Жалпы, А1 деңгейі шетелдік студенттерге арналған деңгей болғандықтан онда қарастырылатын және оқылатын мәселелер мен алынатын сөздік қор мөлшері, берілетін тапсырмалар сол деңгейге сай болуы шарт. Мәселен, деңгейлік тапсырмалар бастапқыда «Танысайық» және «Қай елден келдіңіз?» деген тақырыптардан басталып, бұл жерде тыңдалым бойынша буындап дыбыстау, төл дыбыстарды тыңдау, оқылымда сөздерді, фразаларды дыбыстау, танысып оқу, қайталап оқу, жазылымда буындап жазу, дыбыстарды ажыратып жазу және айтылымда өзі туралы ақпарат айту тапсырмалары берілген. Ал соңына қарай деңгейлік тапсырмалардың сәл күрделене түскенін байқауға болады. Бағдарламаның соңында алынған «Кеңсе тауарлары дүкенінде» және «Ұсақ-түйек заттар дүкенінде» тақырыптарында оқылымда негізгі ақпаратты анықтайтын сөздерді табу, тыңдалымда негізгі ақпаратты тірек сөздер арқылы табу, айтылымда заттың сапасын сұрау, жазылымда заттарды сапасын көрсететін сипаттау мәтінін жазу тапсырмалары бойынша деңгейдің біршама өскендігін көреміз. Ал грамматика бойынша алғашқыда қазақ әліпбиі, жуан, жіңішке дауысты дыбыстарды өту қарастырылған болса, соңына қарай жедел өткен шақтың көпше түрі, сын есімнің асырмалы шырайларына дейін меңгере алатындығын көреміз. Сондықтан бұл деңгейді меңгерген студенттер рөлдік ойындарды құрып және орындай да алады.

А2 деңгейі базалық немесе қарапайым деңгей деп аталды. Бұл деңгейде орындалатын төрт әрекеттің бәрі де нормаға сай алынған тапсырмалар негізінде жүргізіледі. Тілді меңгертуде немесе жалпы оқу мен тәрбиеде отбасы тақырыбы өзекті. Баланың өміріндегі бар құндылықтың бастау алар көзі – отбасы болғандықтан оны ешқашан шет қалдыра алмаймыз, сондықтан тілді меңгертуде де қай деңгейде болмасын отбасы тақырыбы алынады. Мәселен, А2 деңгейі бойынша «Менің отбасым» және «Тату отбасы» деп алынған. Деңгейлік тапсырмаларына қарайтын болсақ «Менің отбасымда» тыңдалымында сурет арқылы ақпаратты анықтау, айтылымда суреттер арқылы сипаттау, оқылымда негізгі ақпаратты табу, жазылымда тірек сөздерді, сөз тіркестерін жазу деп берілсе, «Тату отбасында» оқылымда мәтіннен тірек сөздерді табу, ұқсас заттарды салыстыра сипаттау, тыңдалым: қосымша ақпаратты табу, айтылымда диалог, отбасын сипаттау және жазылымда орфографиялық нормаларды сақтап, тыныс белгілерді дұрыс пайдаланып суреттеп жазу деп берілген. Бұдан не көреміз, яғни деңгейлік тапсырмалардың қарапайымнан күрделіге қарай көтерілгендігін, білім алушының да дейгейінің өскендігін көреміз.

Дәл осы отбасы тақырыбы орта және жоғары деңгейлерде қалай берілген? В1 орта деңгейінде «Әулет дәстүрі» және «Отбасы құндылықтары» деп берілген. Көріп отырғанымыздай тақырып та ауқымды. Тапсырмалары да құзіреттілікті қалыптастыруға

бағытталған оқыту мен коммуникативті сөйлеу әрекетін меңгеруге, студенттердің де оқыту үдерісіне рефлексивті көзқарасына негізделген.

Тыңдалым: мәтінді тыңдап, өз пікірлерін қосу.

Айтылым: берілген тақырып бойынша қосымша білетін мәліметтерді баяндау.

Оқылым: мәтінді оқып, тірек сөздерді анықтау, негізгі ойды айқындау.

Жазылым: тақырып бойынша сөздік құрастыру. Тірек сөздермен сөйлемдер құру деп берілсе, дәл осы деңгейде отбасына қатысты тақырып жалғасын тапқан, олар «Неке дегеніміз не?», «Отбасын неше жаста құру керек?» тақырыптары. Оларда:

Оқылым: мәтінді оқып, негізгі айғақтар мен қосымша детальдарды анықтау. Басқалардың пікірін салыстыру.

Айтылым: ұсынылған тұжырым бойынша пікір алмасу, негізгі мәселені анықтау.

Тыңдалым: тыңдалған мәтінді мазмұндау, өз ойымен толықтыру, берілген сұрақтарға жауап беру.

Жазылым: тақырып бойынша дәлелдеу-эссесінің бір абзацын жазу (аргументативті). «Отбасы бюджеті» мен «Ақша жұмсай білесіз бе?» тақырыптарында орта деңгейде:

Тыңдалым: мәтінді толық түсіну, жаңа сөздерді анықтау, мәтінге сай ақпараттарды нақтылау;

Айтылым: өз пікірін дәлелдеу, пікір алмасу;

Оқылым: бірнеше дереккөзден алынған мәліметтерді оқып, қорытынды жасау;

Жазылым: сауалнама қорытындысы бойынша талдау жазу деп келген. Бұдан шығатын қорытынды отбасы тақырыбының күрделенген сатыларынан байқайтынымыз тілдік қарым-қатынасқа конверсациялық талдау жасау мен мәтінді мағыналық-құрылымдық талдау және оның мәнмәтіннің қызметін түсіне бастайтындықтары. Салыстырмалы түрде В2-1 (ортадан жоғары) деңгейі бойынша қарастырып өтейік. Бұл деңгейде «Отбасындағы қарым-қатынас» және «Отбасындағы әкенің рөлі» тақырыптарындағы әрекеттер:

Тыңдалым: тыңдаған мәтін бойынша сұрақтарға жауап беру, сөйлемді толықтыру.

Айтылым: ақпаратты (кесте/сызба арқылы) сипаттау.

Оқылым: мәтінді оқып, негізгі ойды анықтау. Мәтін ақпаратына сыни талдау жасау.

Жазылым: «Әкеге қарап ұл өсер, анаға қарап қыз өсер» - эссе жазу деп қарастырылған. Одан әрі «Студенттік отбасы» мен «Жас отбасының келіспеушілігі: себептері мен алдын алу» деген ауқымды да бүгінгі күннің үлкен мәселесіне айналған отбасылық мәселелерге тоқталатындықтан:

Тыңдалым: мәтін бойынша пікір білдіру, мазмұндау. Ақпараттың шынайылығын нақтылау.

Оқылым: мәтінді оқып, түйінді ой қорыту, басқалардың пікіріне баға беру.

Айтылым: өз пікірін білдіру, дәлелдеу, пікір алмасу.

Жазылым: дискуссивті (мәселені шешу жолдары) эссе жазу деп алынған тапсырмалар студенттердің де оқыту үдерісіне рефлексивті көзқарасына негізделген ауқымды да өзекті мәселені шеше алатындықтарын көрсетеді.

Деңгейлік ерекшеліктерін ескере отыра дәл осындай жүйеде жүргізілген жұмыс өз нәтижесін берері сөзсіз. Оны тәжірибеде де көріп жүрміз. Сонда, білім алушы қандай мақсатқа қол жеткізе алады?

Біріншіден, қарым-қатынас жасауға керекті, қолданыста жиі кездесетін практикалық грамматика бірліктерін қолданып, тұрмыстық, оқу, әлеуметтік, мәдени, кәсіби салаларда әртүрлі сөйлеу жағдаяттарына еркін араласып, сұқбатқа қатысып, қолдауға, қажетті ақпараттарды сұрап ала алады;

Екіншіден: тілдің, мәдениеттің, қарым-қатынас саласы ерекшеліктеріне сәйкес жеке тұлғалық, әлеуметтік және кәсіби қарым-қатынас жағдайларында құзыреттілік танытуға; пікірталастарда этикалық, мәдени, әлеуметтік маңызы бар мәселелерді талқылауға, өз көзқарасын білдіруге, оны дәлелді түрде қорғауға, әңгімелесушілердің пікірін сыни бағалай алады;

Үшіншіден: әртүрлі жанрдағы мәтін түрлерін оқып, түсініп, негізгі және көмекші ақпараттарды ажыратуға, мәтіндегі мағыналық бөліктерді талдап, саралауға, негізгі ойды тұжырымдауға, тұтас мәтіннің және оның жеке құрылымдық элементтерінің қорытынды бөлімдерін сипаттай алады;

Төртіншіден: қазақ тілінде әртүрлі мақсаттағы хат-хабарлар жазуға, мақала, аннотация, тезис жазуға және өз қызығушылығына қарай мақала түрлері мен эссе түрлерін жазуға бейімделе алады;

Бесіншіден: қарым-қатынас жағдайына сәйкес ақпарат сұрауға және хабарлауға, қатысушылардың іс-әрекеттеріне баға беруге, таным мен қарым- қатынас жағдайында әңгімелескен адамға әсер ету құралы ретінде ақпаратты пайдалана алады;

Алтыншыдан: радио, теледидар арқылы берілген ақпараттарды тыңдап, түсінуге, сұхбаттасушының, пікір білдірушінің сөздерін тыңдап, негізгі тақырыпты анықтауға, автордың ойын түсінуге, айғақтар мен мәліметтерді ажыратуға қабілетті бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары үшін «Қазақ тілі» жалпы білім беру пәнінің үлгілік оқу бағдарламасы (2022 жылғы 19 тамыздағы № 580 қаулы);

2. Қазақ тілін оқыту: жетістіктер мен жаңа даму бағыттары. Республикалық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы, - 2011.

3. Қ. Қадашева. Жаңаша жаңғыртып оқытудың ғылыми әдістемелік негіздері: өзгетілді дәрісханалардағы қазақ тілі: Пед. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, - 2001.

4. «Әдіскер. Методист.» журналы / Технологии в педагогике: современные подходы и интерпретации/ 2010 г.

Абылбаева Б. А

ВАЖНОСТЬ ТЕХНОЛОГИИ УРОВНЕВОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматривается, что с учетом уровневых особенностей преподавания государственного языка умение проводить его в систематических целях дает свои результаты. Кроме того, были проанализированы различные уровневые нормы четырех видов деятельности, используемых при овладении языком: чтение, произношение, аудирование, письмо.

Abylbayeva B. A.

THE IMPORTANCE OF LEVEL-BASED LEARNING TECHNOLOGY

The article considers that, taking into account the level features of teaching the state language, the ability to conduct it for systematic purposes gives its results. In addition, various level norms of four types of activities used in language acquisition were analyzed: reading, pronunciation, listening, writing.

Асанова Ш.С.
Шилібастау орта мектебі МДШО КММ
Алматы облысы, Қазақстан Республикасы
shara_as69@mail.ru

ПОЭЗИЯ ӘЛЕМІНДЕ АЙРЫҚША ІЗ ҚАЛДЫРҒАН - МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ

Поэзия – сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Поэзия әлемінде айрықша із қалдырған, өзіндік үлкен өнер, өрнек тудырған, терең сырға, ұшқыр қиялға толы өлең дүниесін кейінгіге аманат етіп қалдырған ақын – М.Жұмабаев. Сондықтан поэзиядағы сөз суреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, соған тікелей жалғас туады. Сөз қолдану шеберлігі, көркемдік шеберлік дегеніміз өмір құбылыстарын танып-білу, ұғынып-түсіну қабілетімен, көркем ой-сезім қуаттылығымен терең тамырласып, қабысып жатады.

Поэзияда тек тіл, сөз ғана көркем емес, ой да көркем, бейнелі. Өлең тіліне көркемдік сипат дарытатын, қуат беретін сол ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлілігі. Поэзия өмір шындығын асқан ойшылдықпен, ерекше сезімталдықпен ашып көрсетеді, бейнелеп суреттейді десек, тіл, сөз әлгі ақындық, көркем ой-сезімді жеткізудің құралы ғана.

Поэзиядағы, өлең-жырлардағы бейнелі, өрнекті сөздер әлде қандай бір ерекше сұлулап сөйлеуге әуестіктен емес, эстетикалық сезімнен, образды, бейнелі ойдан, дүниені ақынша, суреткерше қабылдаудан туады. Өлеңге, өлеңмен жазылған шығармадағы әрбір суретке, әрбір сөзге поэзиялық сәулет, поэзиялық нәр, көрік беретін нәрсе – ақындық ой-сезімнің тереңдігі мен көркемдігі. Өлең сөз кестесіндегі, поэзия тіліндегі көп ерекшеліктерді дұрыс түсіну үшін ақындық ойдың, көркем ойдың өзгешелігін жақсы ұғу шарт

Сондықтан өлең сөз сезімге толы, мейлінше әсерлі, көркем, бейнелі болып келеді. Өмірді көркемдік жолмен қабылдап, сезіну, эстетикалық, ақындық сезім, айрықша эмоционалдық, сезімталдық – поэзия тілінің басты ерекшеліктерін, міне, осылар белгілейді. Өлең тілінің бейнелі, көркем, кестелі болып келуі поэзиядағы ой-сезімнің әсерлі көркемдігін, бейнелілігін, сұлулығын танытады.

Поэзия әлемінде айрықша із қалдырған, өзіндік үлкен өнер, өрнек тудырған, терең сырға, ұшқыр қиялға толы өлең дүниесін кейінгіге аманат етіп қалдырған ақын – М.Жұмабаев. Өзі де, өлеңі де қиын-қыстау тауқымет жолын көп кешкен. Қалың бұқара оқушы қауым арасында әуелден-ақ қаншалықты белгілі, аты мәшһүр ақын болып танылса да, ресми ортада барған сайын айдаудан көз аша алмай, тыныштық дүниеден қара үзіп, кешегі құғын-сүргін заманда есімі біржолата өшуге айналған жан.

XX ғасыр басында қазақ поэзиясын жаңаша үлгімен, көркемдік талғаммен жырлаған Мағжанның қаламынан туған дүниелер халық үшін үлкен қазына.

Мағжан поэзиясының, оның суреткерлік шеберлігін ақындық ой асқақтығының көркем тіл үлгісінің, стилінің даралық ерекшелігі оның жыр әлемі – адам жанының нәзік қатпарларына еркін сіңісіп, мейірімділікпен сұлулыққа жетелейтін бояуы ашық, нақышы әсем, кең тынысты, ғұмырлы мәңгілік жырлар толғауында. Мағжан жырларын қайта-қайта оқыған сайын өнерінің көркемдік көкжиегіне сәнді-салтанатты жыр-керуеніне кездескендей боламыз. Мәңгі ғұмырлы поэзияның өз тілі, өз үні бар десек, соның бірі бүгінгі қазақ поэзиясына жаңашылдығымен, ерекше еркіндігімен оралған Мағжан тілі еді. Шебер сыршыл ақын табиғатты, махаббатты, сұлулықты, адам бейнесін бейнелеп көрсетуде әрі нақышты, әрі сазды жыр өрнегімен қазақ поэзиясында өзіндік орнын анықтады. Мағжан поэзиясынан бейнелеп айту, көркем ойды сұлу суретпен өзіне тән айшықпен өрнектей отырып сөз құдіреті арқылы құлаққа жылы үн көңілге әдемі әсер қалдыратын, бір сөзбен айтқанда сыртқы ішкі сұлулықтың нәзік жібін қатар тартқан

тамаша лирик ақынды көреміз Мағжан да өз жырларының қоғамдық сананың тот басқан тәлкегіне жолығатын білді ме, «Жан сөзі» атты өлеңінде:

« Сұлулықтың асығы – жыршы!-» - дер ме?
«Жүректің сырын шешер сыршы!» - дер ме?
Не қуаныш, не қайғы басқан күнде
Басыма келіп: «Ақыным, тұршы!» - дер ме?
Болмаса басыма да бармас па екен?
Атымды аузыма да алмас па екен
Қарайып жапан түзде жалғыз тұрған.
Молама көз қырында салмас па екен?
Дариға, сол күндерде күнім қараң,
Қазақ елі бір ауыз сөзім саған:
Болғайсың: сыншы болсаң, әділ сыншы,
Кінәні жүрекке қой, қойма маған! [1,89]

Бұл сөз – өнер адамының өзіне сындарлы сырмен қарап, парасатты ой түйіндеуінде. Осы орайда Ж.Аймауытовтың данышпандықпен айтқан пікірі тағы ойға оралады: «Күшті ақын өзгелерді өзіне еріксіз ертеді, соңынан шәкірт ертеді. Әдебиет жүзінде жаңа жол ашады. Мағжан күшті ақын. Күштілігі еліктеткеннен көрінеді. Осы күнгі өлеңшілердің көбі Мағжан өлеңінің не сыртқы түріне еліктемей жаза алмайды. Кім өлең жазса, Мағжан сөзінен бірдемені алмай қоймайды. Кестелі, ырғақты күшті даяр сөз, даяр ауызға түсе кетеді. Түбінде еліктегеніміз жоқ деп таласушылар болса, еліктегенін өлеңмен көрсетіп, жұрттың алдына тартармыз. Олай болса, ақындық жүзінде Абайдан соңғы әдебиетке жаңа түр кіргізіп, соңынан шәкірт ерткен мектеп ашқан ақын Мағжан екеніне дау жоқ», - дейді [2,2].

Мағжан жаңашылдығы – көркемдік бейнелеу құралдарын қолданудағы ешкім ойына келмеген жерден сөздерді өз поэзиясының тұғырына қондыруында, тіл құнарлығын дамытып, нұрлы ой арманымен тоғыстыра әдемі әуезді сөз жасауында.

Қазағымды, қалың елді сағындым,
Сарыарқамды – сайран жерді сағындым.
Балдай бұлақ, мөлдір күміс көбікті,

Арқадағы айдын көлді сағындым! («Сағындым»), - деген жыр жолдарындағы өрнектеулер бүгінгі қазақ поэзиясының ең көркем, ең айшықты сөз тізбектеріне ұқсас.

Мағжанның жан-дүниесін, ой-әлемін түсіну оңай емес. Ақын көңілінде тұрақты мекен жоқ. Мейлінше шыншыл, ішкі байламын сынға салып, сүзгіден өткізуді қаламайтын ақынға нақты бір идеяның соңына түсіп, шаужайын көтерумен жүру жат. Кеше жарияланған, сәл бұрын айтқан пікір, толғам, көңіл-күйіне сәйкес келмейтін, кейде тіпті мүлде қарама-қарсы, яки едәуір жаңғырып, түрленген, поэтикалық бейне, болжам, топшылау, түйіндеу сәттері қайран қалдыра қоймайды. Өзгенің жөні бөлек Мағжаннан мұндай тосын да тапқыр, оқшау жағдай, жаңалық, әрекет, шешім күтудің қызығы зор. Өйткені ақын қалыпты сана заңына бағынбайды. Даланың жүз құбылған аспанындай сиқырлы сезім патшайымына қызмет ету бақытын ақкөз фанаттарша айқайлап қол соға аяламайды. Әдеттегі қисапсыз азап қобызын сарнату есебінде ғана қабылдайды. Осы қылығының өзі жұмбақ. Ессіз деген әрекетіне де тоңазыған салқын баға беру жиі. Түп ниет ақыл, зерденің қазығына байланады да, қиял мен мінез тұлпары шылбыр үзіп, табанын жерге тигізбес қанат байлап алады. Ұшқыр ой арқылы ақын уақыт пен ортаның дөрекі қыспағынан құтылар жол іздейтіндей. Романтик символистердің мезгілі мен мекен аясындағы еркіндікке ұмтылысы Мағжан Жұмабаевтың дүниеге тарихи, философиялық көзқарасынан бүгінгі күннің шындығын байырғы дәуірлердегі тағылымды сабақтар мен тамырлас алып, саралауынан, жыр бұрымын сұлу жарасыммен өру нәтижесіндегі ауқымды рухани серпілістермен танылады.

«Мағжан культурасы зор ақын... Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз - Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін»- деп М.Әуезов 1929 жылы айтса, одан бұрынырақта Мағжанның замандасы Ж.Аймауытов 1923 жылғы «Лениншіл жас» журналының №5 нөмірінде жарияланған «Мағжанның ақындығы»

туралы мақаласында: «Қазақ әдебиетінде Мағжанның кіргізген жаңалығы аз емес, орыстың символизмін (бейнешілдігін қазаққа аударды, өлеңді күйге) музыкаға айналдырды, дыбыстан сурет туғызды, сөзге жан бітірді, жаңа өлшеулер шығарды... Мағжан ойдың ақыны емес, ұлт ақыны» деп жазды.

Мағжан өлеңдерін оқи отырып, өзі көп айтатын тылсым бұғандай әсерге енесің, таңғаларлық күй кешесің, ойлар мен толғамдардың терең тұңғығына сүңгіп, әсем суреттер дүниесіне кіресің. Не суық, не жылы, әлде жарық, әлде көмескі сезімнен хабар беретін алуан бояудың сырларына қанығып, ақынның құдіретті шеберлігіне бас ұрасың. 1918 жылдың өзінде Ж.Аймауытов пен М.Әуезов былай жазыпты: «Сезімге әсер берерлік суретті өлеңдер көбінесе Мағжан, Міржақып, кейде Сұлтанмахмұт һәм Ахмет Мәметовтікі. Бұлардың өлеңінде өзгеше бір сарын бар, жүрегінің сезімін суреттейтін нәрсемен жалғастырып әкететін артықша бір маңыз бар. Бұлар сыршыл (лирик) ақындар [3].

Ақын жырларында табиғат пен адамның жан дүниесі бірге өріліп, бірге астасып жатады. Әлем құбылысы санамен, көңілмен үндесіп, сұлу, сырлы, тіпті кейде ақыл-ойға сыймайтын фантастикалық суреттер көз алдыға келеді. Сөз көбіне ойдың білінер-білінбес сыртқы қауызы ғана сияқты көрінеді де, ақынның құдіретті шабытымен кестеленген түпкі мағына сурет болып санаға еніп, сезімді қалай билеп алғанын білмей де қаласың. «Жазғы жолда» деген өлеңіне көңіл аударалық:

Дала. Дала. Сар дала!
Жапан түзде бір қара...
Шілде. Оттай ыстық күн,
Дала өлік. Жоқ бір үн.
Жер де жатыр тұншығып,
Жол жыландай иірілген,
Шаң ерініп, үйірілген,
Ешбір леп жоқ, тып-тымық.
Көкте жалғыз бұлт жоқ,
Көктің түсі қызғылт-көк.
Дүниені тылсым билеген.
Ыңыранған әлде кім,
Жылай ма екен елде жын?
Перілер ме күйлеген?

Тұтасымен алғанда Мағжан өлеңдері қазақтың сөз өнері үшін жаңа, соны дүние. Мұндай абстракциялық ой-толғамдарды Мағжаннан бұрынғы поэзиядан көру қиын. Ақын өлеңдерін оқи отырып, оның түйсіну, қабылдау қабілетінің айрықша мол, әр қилы екенін аңғарасың, сонан да терең эстетикалық ләззат табасың.

М.Жұмабаевтың «От», «Пайғамбар», «Күншығыс», «Жер жүзіне», «Мен кім?», «Сырым» атты өлеңдерінде жоғарыда сөз болып кеткен философиялық мәселелер көтеріңкі романтикалық стильде жырланады.

«Жалынмен жұмсақ сүйеді,
Сүйген нәрсе күйеді.
Жымиып өзі жорғалар.
Ұшырғанды жоқ қылар.
Шоқ қылар да, жоқ қылар.
Мұның аты от болар.
Мен де отпын- мен жанам.
От - сен, тәңірім, табынам» [1]

Ежелгі түркі жұртының киелі тотемі саналатын от ұғымы түрлі этнографиялық, физикалық сипаттары түрінде сипаттала келіп, идеологиялық деңгейде символикалық мағынаға иеленеді. Ол - азиялық шығыс елінің жиынтық бейнесі, «Кейде жылан арбайтын, кейде аждаһа жалмайтын» құдіретті күш тазалық пен ізгіліктің баламасы. Шығармада бірнеше теңдес поэтикалық образдар бар. От - Күн-Тәңірі. Бұлар әрі күншығыс халқын әрі сол жұрттың өкілі - лирикалық кейіпкерді елестетпек. Баламаның биіктігі даусыз. Логикалық байланыс көркемдік ойдың еркіндігімен адымдас.

«Қараңғылық дұшпаным» деп шымырқанатын автор құбылтудың мегзеу тәсілін пайдалана отырып, арнау ыңғайында, өткір интонациямен шалқи-тасып сөйлейді. (Күншығыс):

«Әй, сен кесел Күнбатыс!
Бұл жатуың қай жатыс,
Жоғал жылдам жолымнан!
Болмаса, қорықсаң өлімнен,
Үмітің болса өмірден,
Ұста менің қолымнан!».

Ақынның ескі қарсыластан есе қайырғысы келеді, бірақ жауына зорлық, зомбылық көрсету емес, ыза тоқтатып, білім, ғылым, өнер үлгісін шашатын парасат асуынан табылғысы келеді. Әрине, мұның бәрі тәтті қиял, намыс қыраны боп ұшқан өркеуде тілек еді. Ғылыми-болжамдық негізі бар топшылауға табан тірейтін Мағжан арманы кетік ауыз тұрпайы тіршіліктің балағынан тістеген күйкілігін менсінбей, зеңгір көкте сұңқардай қалықтап самғауға құмар.

«Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен-күн ұлы, көзімде Күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,
Күннен туған, Гүннен туған пайғамбар.
Соқыр сорлы, көрмей ме әлде көзің көр?
Күншығыстан таң келеді, енді көр,
Таң келеді, мен келемін - пайғамбар,
Күт сен мені, «лахаулаңды» оқи бер.
Қап-қара түн. Қайғылы ауыр жер жыры,
Қап-қара түн. Күңіренеді түн ұлы.
Күншығыста ақ алтын бір сызық бар:
Мен келемін, мен пайғамбар - Күн ұлы».

Еспе қайталау, дыбыс үндестігіне негізделген туындыда («Пайғамбар») лирикалық қаһарман өзіне - арғы-бергі тарихымен алғандағы Шығыс жері мен халықтарының кешегісіне масаттанып, ертеңіне сенгені сондай, әрі қас, әрі дос көршілеріне жылы ғана тіл қатпайды, кейде жалы күдірейіп, ұрса, қорқыта кіжінетіндей. Ол эмоцияның астарында қыр елін үнсіз езде ұстаған орыс патшалығына қатысты наразылық ырықсыздық заңдылығына сай тұлан тұтып жатқанын байқау қиын емес. Автор романтизмге тиісті үрдіспен өмір құбылыстарын ірі көлемде жіктеп, таразыламай, тұтас алып, сезім жігеріне қайрай суреттейді.

Арғы бабасы «Асқар Алтайға» «шыққан Қытайға», «садақ тартқан» («Жер жүзіне...») кешегі ер, қазіргі қор жағдайдағы қазағын бастапқыда ренішпен сынайтын Мағжан шығармашылық өнерінің шырқау кезеңінде «арыстанға» да, «жолбарысқа» да, «бұлт», «жел», «теңіз», «жалын», «тұлпарға» салыстыра келіп:

«Мен өлмеймін, менікі де өлмейді,
Надан адам өлім жоғын білмейді.
Өзім - патша, өзім - қазы, өзім – би,
Қандай ессіз не қылдың деп тергейді»

«Мен кім?», - деп, Абай айтқан толғамды жаңғырта өрнек шекиді. Ұлы Абай жеке тұлғаның тіршілік мәнісін теңдесі жоқ тереңдікпен пайымдаса, Мағжан сол шындыққа қосыла тұрып, «Мен өлмеймін» дегенде туған ұлтының, «менікі де өлмейді» дегенде өз рухының мәңгілік бірлігін астарлай бедерлеген.

Мағжан әдебиетімізге отты жырларымен ғана емес, өзіндік қолтаңбасын қалдырарлықтай өлендерімен де жаңалық енгізді. Бұл романтик ақынның әдебиетімізге қосқан зор үлесі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989.
2. Аймауытов Ж. «Лениншіл жас» журналы. №5, 1923.
3. Елеуенов Ш. Мағжанның әдеби-эстетикалық көзқарастары// Жұлдыз, 1992, №6

- 4.Әлкебаева Д. Мағжан поэзиясының тілі. - Алматы: Қазақ университеті, 1997.
5.Әуезов М. Қазақ әдебиеті, 1988.23 желтоқсан
6.Майтанов Б. Мағжан Жұмабаевтың поэтикасы. - Алматы. Қазақ университеті.2001.
7.Балтоғаева. Ж. Мағжан поэмаларының жанрлық-көркемдік ерекшеліктері. Алматы,2003.
8.Тілешов Е. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы романтизм. Алматы, 1997.

Асанова Ш.С.

ОСТАВИВШИЙ ОСОБЫЙ СЛЕД В МИРЕ ПОЭЗИИ-МАГЖАН ЖУМАБАЕВ

Поэзия-искусство слова, несравненный передовой пример художественного мастерства. Поэт – М. Жумабаев, оставивший особый след в мире поэзии, создавший своеобразное великое искусство, выражение, оставивший в душе глубокое, искрометное воображение. Поэтому образность, образность слова в поэзии подпитывается реалиями жизни и рождается в ней непосредственное продолжение. Умение использовать слово, художественное мастерство-это умение распознавать, понимать и понимать жизненные явления, глубоко укоренившиеся и переплетающиеся с силой художественного мышления.

Asanova Sh.S.

MAGZHAN ZHUMABAYEV, WHO LEFT A SPECIAL MARK IN THE WORLD OF POETRY

Poetry is the art of the word, an unparalleled example of artistic excellence. The poet M. Zhumabayev, who left a special mark in the world of poetry, created a kind of great art, expression, left a deep earring and a quick imagination in the future. Therefore, the picture and imagery of the word in poetry are nourished by the realities of life and are directly connected with it. The skill of using words, artistic skills are deeply rooted and intertwined with the ability to know, understand the phenomena of life, the power of artistic thought.

ӘОК 801.731

Аширбекова К.Б.

Әлімхан Ермеков атындағы мектеп-лицей Қарағанды қаласы,
Қазақстан Республикасы
raihan-a@mail.ru

АҚЫН ИГЕРГЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ (ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ ХАҚЫНДА)

Әр ұлттың, халықтың әлемдегі өркениетті елдер қауымдастығында қаншалықты орынға ие екендігі оның рухани саладағы құндылықтарынан байқалады. Қазақ үшін поэзия – өмірлік ұстаным. Адам мен қоғамның, табиғаттың үйлесімділігі. Екінші бірі ақын, екінші бірі өнерпаз болып келуінің себебі ғасырлар қойнауынан басталады.

Қасым Аманжолов – өткен ғасыр басында дүниеге келіп, ұлттық поэзияның өрденгейін биік зияткерлік, мазмұн мен пішін бірлігі, батылдық пен суреткерлік тұтастығы арқылы шыңға көтерген ақын. Қасым ақын өзіне дейінгі ұлттық поэзия үлгілерінің озығын өз болмысына сіңіріп қана қойған жоқ, сонымен қатар ақындықтың шеберлік мектебін дамытты. Егер дәстүр мен жаңашылдық сияқты тарихи-философиялық ұғымдар тұрғысынан келсек, жыраулар поэзиясы, Махамбеттің жырлары Қасым поэзиясы үшін рухани шүйгіндіктің қайнар көзі бола алды. Ал оның тамаша өлеңдері, дастаны өзінен кейінгі Ж.Нәжімеденов, Т.Айбергенов, М.Мақатаев, К.Мырзабеков, С.Ақсұңқарұлы т.б. ақындардың өнеге алар рухани мектебіне айналды.

Жалпыадамзаттық құндылықтар қатарынан ойып тұрып орын алар қазақ поэзиясы – ұлттық рухани кемелділіктің ғана емес, ұлттық адами болмыстың да өре-деңгейі, шынайы көрсеткіші. Қазақ поэзиясы – қазақ рухының көрінісі. Рух – поэзия үшін мәңгілік мұрат. Себебі, өмір де – мұрат, өлім – ақиқат. Өмір – уақытша құбылыс, өлім – мәңгілік құбылыс. Осы екі ұғымның арасында ешуақытта өлмейтін, ғасырдан ғасырға жетіп, уақыт пен кеңістікті көктей өтіп, мәңгілік жасайтын қазына – рухани игілік, оның ішінде поэзия.

Қазақ поэзиясында айрықша орны бар ұлы тұлға – Қасым ақын Аманжолов шығармашылығы жайында біршама жазылды. Ол туралы ертелі-кеш айтылып, жазылған пікір, зерттеулерді белгілі бір дәрежеде тұжырымдап, ақын шығармаларын тиянақты зерделеп, іргелі еңбек жазған Т.Әбдірахманованың ұлттық әдебиеттану ғылымында алатын орны айрықша [1].

С.Қирабаев: «Оның аса дарынды ақындық таланты мен содан туған жалынды жырлары бүгін әркімнің-ақ аузында. Аға ұрпақ оны тамсанып ақын, ақын жолын мейірлене еске алса, кейінгі ұрпақ Қасым өлеңдерін үлгі тұтып үйренуде», - деп жазды [2,193].

Небәрі 44 жыл ғана ғұмыр кешкен ақын шығармаларының қазақ поэзиясының тарихында алтын әріппен жазылуының басты сыры неде?

Ақын шығармаларын саралап, оларға тарихи-философиялық дәстүр және жаңашылдық ұғымдары тұрғысынан келгенде, бір жайтты ғылыми пайым қырынан баса айтқымыз келеді: ол – Қасым Аманжолов поэзиясындағы ұлттық рухпен суарылған шығармалар. Рухы биік ел ғана шынайы азаматтық сарындағы жыр жауһарларын туғыза алады.

Қасым Аманжолов – азаттық үшін арпалысқан Алаш идеяларын өз болмысына терең сіңіріп, туа біткен талантына арқау еткен ақын. Күні кешегі уақытқа дейін толық айта алмай, бұқпантайлап келген бір ақиқат бар: ол – Қасым ақынның рухани ұстазының Мағжан Жұмабаев екендігі. Қ.Аманжолов заманы мен Мағжан заманы бірдей еді деуге келмейді, демек, ХХ ғасыр басындағы әдеби үдеріс, ақын ұстанымын ХХ ғасырдың кеңестік дәуірінің бел ортасында ғұмыр кешкен Қасым шығармашылығымен салыстыру қиын. Мағжан – Қасым поэзиясына Темірқазық іспеттес, адастырмас құбылнама болды.

Қасым Аманжоловтың азаматтық сарыны күшті, адамды сүю, оның ісіне қуану, қоғамға, қауымға пайда келтіру парыз деген рухта жазылған лирикалық өлеңдері аса көркем, тартымды.

Ақын үшін табиғат – жан досы, оның қымбаттысы. Отанға деген сүйіспеншілік, патриоттық сезім, оның алдындағы азаматтық борышы. Мына бір өлеңіне назар аударайық:

Орамалым сенің қойныңда,
Ойнақтап өткен жылдарым
Жарқылдап Жайық бойында
Достармен сайран құрғаным
Шағанның бойы көп шалғын,
Шалқамнан жатқам шаңқай түс
Гүл болып менің құшағым,
Кеудеме қонған бұлбұл құс

Шалқадан жату тек Қасымның ғана қолынан келетіндей. «Ойнақтап», «жарқылдап» сөздері лирикалық қаһарманның қуанышы ерекше екенін, оның өмірі әділет – қимылға толы екенін көз алдымызға әкелген. Асқан шабыт, қуанышқа толы. Өлеңде ғажайып сурет, табиғат сұлулығымен бірге, жаныңды үзіп, өзегінді өртер үлкен қасиетті сезім, Отанға, туған жерге деген шынайы ыстық махаббат сезімі бар. «Байкал», «Атамекен», «Мен табиғат бөбегі», «Талғар», «Сарыарқа», «Ертіс», «Орал» сияқты өлеңдері өте шебер жазылған. Сыршыл, суретші Қасым қандай тақырыпта жырласа да ойын жалаң айтпайды. Шебер ақын тілімен бейнелеп береді. Саяси лирикалардың өзінде де Қасымның бұрқыраған ақындық жалыны, жатық, оралымды тіл байлығы ерекше көзге түседі. Қасым өзі өскен қоғамдық ортаның туған жер мен елдің сыр-сипатын реалистік тұрғыдан жеткізіп ашып суреттейді. Ол шалқыған байлығы мол Отанның, туған өлкесі -

Қазақстанның кең-байтақ, көркем бейнесін ерекше жылылық сезіммен жарқын елестете білді.

Сүйсінттім досты, ер жеттім,
Өртедім жаудың өзегін.
Қуатын бердің жер-көктің,
Советтік менің өз елім!..
...Ой жетер жерге көз жетті,
Арғысын және сеземін.
Жатырсың алып жер-көкті,
Советтік менің өз елім!
Немесе:

Уа, дариға, алтын бесік – туған жер,
Қадіріңді келсем білмей, кеше гөр!
Жата алмас ем топырағыңда тебіренбей
Ақын болмай, тасың болсам мен егер.
Неткен байтақ, неткен ұлы жер едің,
Нендей күйге жүрегімді бөледің?!
Сенде тудым, сенде өстім, сенде өлсем
Арманым жоқ, бұл дүниеде дер едім...

Мұндай лирикаларында ақын Отанына, туған жерге деген жалынды махаббатын тебіреніп, толғанып отырып айтады. Суретшіл, сыршыл ақын туып өскен, аралап көріп, қызықты шақтарын өткізген жерлердің, мекендердің тұлғаларын сондайлық жарастықты бейнеде: тамылжытып ән салып тұрғандай, жорға бидің ырғақты толқынындай, көңіл жайлауынан самал ескендей, көз алдыңнан ғажап сұлу дүниенің суреттері тізбектеліп өткендей тәтті сезімге бөлейтін алуан түрлі шеберлікпен сипаттайды.

«Ақын сені еріксіз жетелеп, торғын тұман жамылып, сансыз құсы ән шырқаған Байкал көлінің жағасына да, айнадай ашық, күміс көлді, жасыл орманды Көкшетауға да, тұнық суына шомылып, толқынымен ойнаған ерке Ертіс, сабырлы Жайық жағасына да, ай сәулесі ойнап, сыбдыр қаққан жапырақты, жасыл гүлді бақшаға да, сайларын сарнайлатып ән салып, құлпырып жайнаған егісті көктем даласына да, алтын астығы орып, еңбек майданы қызып жатқан жерлерге де алып келеді. Сұлу Алматыны бірге аралатып, жастық шағын өткізген Оралға да қызықтырады», - дейді ғалым Е.Ысмайылов [3,374].

Қасым Аманжоловтың «Туған жері» бүгінде әнге қосылып айтылып жүр. Туған жерге, елге деген құштарлық балалық сезім мұнда аса ыстық сезіммен шынайы бейнеленеді. Бұл - туған жерге кіндігінен байланған адамның жан сөзі. Оның лирикалық кейіпкері -туған даланың о шеті мен бұ шетіне жүгіріп, құмарын қандыра алмай, даланың көркіне көзі тоймай, жас балаша мәз болып жүрген қазақ ұлы.

Қасым сол қазақ ұлының ерлік дәстүрін, өрлік мінезін, намысын жырлады

Қасым өмір бойына туған жердің тамаша табиғатын жырлап өтті. Оның «Көкшетау», «Бурабай толқындары», «Жайық», «Сырдария аңызы», «Бетпақ дала», «Алматы» тәрізді өлеңдерінен де туған өлкенің бүгінгі гүл-гүл жайнаған бейнесін көреміз, ақынның ынтық лебізінен балқып, онымен қосыла сүйгендей боламыз. Сондай шалқыған шабытты жыр Қасым поэзиясында дәмді де ойлы да шырайлы лирикаға ауысып отырады. Ол Ұлы Отан соғысының соңғы жылдарында жазылған «Қызғалдақ» атты лирикалық өлеңінде:

Өртенген үй орнында
Өскен жалғыз қызғалдақ;
Кез боп қалдың жолымда,
Аялдаттық азырақ.
Өртенген үй жұртында
Қып-қызыл боп желбіреп,
Қалай өстің сен мұнда?
Нендей сыр бар, нендей кеп?
Қансың ба әлде тамған бір
Күнәсіз жас жүректен?

Сен екенсің жас өмір
Ескі жұртты күзеткен?

«Өртенген үйдің жұртында қып-қызыл болып желбіреген қызғалдақ жаңа өмірдің жалауы сағыныш та бар, шаттық та бар, жалпы өмірдің мәңгілік екеніне тәкаппар мақтаныш та бар.

Қасым поэзиясының әрбір жолының астында осындай бұрқыраған сезім, мол пікір жатады. Ақын шабытын оятқан, оны тебіrentкен – бүгінгі өмір, заман сыры, халық өмірі, Отан тағдыры. Тіпті ақынның көңіл-күйі, махаббат, табиғат жырларының өзінде де жаңа заманның, бүгінгі күннің лебі бар. Мұның өзі ақын талантын, оның кең құлашын, биік әуенін, кез келген өмір құбылысын өлеңге орай қоятын қабілет, дарынын танытады. Отанға, халыққа жан-тәнімен берілгендігін, оған деген адал жүрегін дәлелдейді.

Қасым Аманжолов стиліндегі тағы бір ерекшелік – азаматтық пафос, серпінділік. Бұл Қасым поэзиясының биік шоқтығы, дара қасиеті. Азаматтық пафос Қасымның стильдік ерекшелігі дегенде біз оның отты серпіні, асқақ үн, биік әуенділігімен бірге, осы айтылған адам тағдырының жалпы жақтарын, әсіресе қоғамдық жағын, оның мақсатын, өресін, міндет деңгейін де қамтитындығын айтпақ едік.

Шынында да Қасым өлеңдерін оқығанда ол сені әлдеқандай бір биікке көтере жөнеледі, өлеңнің екпініне ілесіп, өзің де дауысыңды көтере, дүниеде жер басып тұрған жалғыз ақын, жалғыз қаһарман сендей-ақ биік бір сезімге бөленесің.

Жығылам деп жүре алмаймын жай басып,
Жүгіремін киіп-жарып, айқасып,
Мүлги берсін, ілби берсін қорқақтар

Іш пыстырып, жалт-жалт қарап, жай басып,-деп өзі айтқандай, Қасым қазақ поэзиясына заманның алып адамымен, уақыттың жылдамдығымен жарысқан шапшаң, жітілікті, өткір өрлікті ала келді. Найзағайдың жарқылын, күн мен айдың ашықтығын, асқардың тәкаппарлығын, желдің жүйріктігін, қара бұлттың ашуын бойына жиып өскен, именбес те иілмес «табиғат бөбегі» айға шапқан арыстандай:

Тау жоқтай бұл дүниеде сенен артық,
Ғарышқа бұлттан асып, иек артып...
Қайтер ең қаһарлы хан, кәрі Талғар

Бойыңнан өрлігіңді алсам тартып, - деп алыптың өзімен де айқаса кетердей. Оптимизм – дүниеге, өмірге өшпес үміт, мол сеніммен қарау, өмірді әмісе құптап, қызықтап жырлау Қасым Аманжолов поэзиясының ерекше бір қыры. Қасым поэзиясы бүгінгі идеал – ертеңгі шындық болатынына сенген де сендірген, халықты жарқын, тамаша болашақ үшін белсенді күреске шақырған, адамдарды соған тәрбиелеген поэзия. Ақын «Заула, заула Түрксиб» деген өлеңінде оптимизмді көрсете білген.

Патриоттық сезім, Отан сүйгіштік Қасым Аманжоловтың әсіресе Ұлы Отан соғысы жылдарындағы поэзиясының арқауы, ерекше сипаты.

Тынар ма кеудем менің жұтса да оқ?
Күйер ме тілім менің шайнасам шоқ?
Туған ел кеудесінде арпалысып,
Соғармын ыстық қанды жүрегі боп! –дейді ақын.

Бұдан артық қайсар, қайрат, бұдан артық пафос, оптимизм, Отанын, елін сүю, бұдан артық өжеттік, өрттік болмас. Қасым Аманжоловтың лирикалық творчествосының негізгі өзегі – адам, қоғам, заман шындығы, адамның өмірге қатынасы, көзқарасы. Осы ретте оның лирикаларын: табиғат лирикасы, махаббат лирикасы, азаматтық жырлар, көңіл-күй лирикасы, соғыс жырлары деп бөлуге болады.

Қ.Аманжолов – төл шығармаларымен, аудармаларымен қазақ әдебиетінде, бүкіл әлемдік поэзияда өзіндік із, стиль қалдырған, көркемдік, мазмұндық жағынан қазіргі қазақ өлеңін байытқан ірі талант. Сөз өнерін еркін билеп, дәстүрлі өрнекке өз жаңалығын қосқан, қаламының желі бар, сегіз қырлы, бір сырлы ақын. Шығармалары өзінің тірісінде де, кейін де өз замандастарының, қаламдастарының жоғары бағасына ие болды. Қасым Аманжоловтың азаматтық сарыны күшті, адамды сүю, оның ісіне қуану, қоғамға, қауымға пайда келтіру парыз деген рухта жазылған лирикалық өлеңдері аса көркем, тартымды.

Қасым Аманжолов поэзиясы – дауылдай екпіннің, өткір ой, отты сезімнің поэзиясы. Ол сегіз қырлы сөз өнерінің барлық қырын жасындай жарқылдатып, оттай лапылдатып, өрттей лаулатып, өз дегеніне көндіріп меңгерген ақын. Аз өмірінде мол мұра қалдырған, талғампаз, ойшыл, тәкаппар ақын қазақ халық поэзиясы аталатын сәулетті сарайдың берік бір іргетасы, биік бір дінгегі. Қазақтың ұлы ақындарының бірі – Қасым Аманжолов шығармаларын дәл бүгінгі егемен ел мүддесі тұрғысынан қайта оқысаң, оның сол тәуелсіздікті аңсап өткен арманын, заманынан оза шапқан қиялының биіктігі мен көрегендігін айқын көресің. Ақынның әр сөзі тәуелсіздіктің жырындай естіледі.

Қасым – қазақтың ұлттық ақыны. Ол бүкіл жан-тәнімен, рухымен, ішкі сезім-күйімен, ақындық ойлау, жазу өнерімен қазақтың ұлттық болмысын толықтырады, жетілдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдірахманова Т. Қасым Аманжоловтың поэтикасы – Алматы: Ғылым, 1976-311б.
2. Қирабаев С. Тәуелсіздік өрісі. Әдеби зерттеулер мен мақалалар, 1-том. – Алматы: Қазақпарат, 2008-250 б.
3. Ысмайылов Е. Әдебиет теориясының мәселелері./ Жауапты ред. М. Әуезов/ - Алматы: Қаз. Мем. көркем әдебиет баспасы, 1940-193б.
4. Қалиева Қ. Қазақ поэзиясындағы Қасым Аманжолов дәстүрі. Филол. ғыл. кандидаты дәрежесін алу үшін қорғ. дисс. автор. Астана. 2010 – 25б.
5. Аманжолов Қ. Дариға, сол қыз. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Раритет, 2005-190б.
6. Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989-448б.

Аширбекова К.Б.

СИСТЕМА ЦЕННОСТЕЙ, ОСВОЕННАЯ ПОЭТОМ (К.АМАНЖОЛОВ)

Насколько каждая нация, народ занимают место в сообществе цивилизованных стран мира, прослеживается в его ценностях в духовной сфере. Поэзия для казахов – жизненная позиция. Гармония человека и общества, природы. Причина, по которой один из двоих стал поэтом, а другой-артистом, начинается в недрах веков.

Ashirbekova K.B.

THE VALUE SYSTEM MASTERED BY THE POET (K.AMANZHOLOV)

The extent to which each nation and people occupy a place in the community of civilized countries of the world can be traced in its values in the spiritual sphere. Poetry is a vital position for Kazakhs. The harmony of man and society, nature. The reason why one of the two became a poet and the other an artist begins in the depths of centuries.

Әбдірейім Қ.Р.

«Bolashaq» Академиясы «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
abdkanagat@mail.ru

Ғылыми жетекші: **Сембиев Қ.З.**

«Bolashaq» Академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

КӨРКЕМ МӘТІН ТҮЗУШІ МАҒЫНАЛЫҚ -ҚҰРЫЛЫМДЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Тілді зерттеу ұзақ жылдар бойы тілдің жеке бірліктері – дыбыс, сөз, сөз тіркестері және сөйлеммен шектелгені белгілі. Қазіргі тіл білімінде сөйлемнен үлкен тілдік бірліктер – күрделі синтаксистік тұтастық, абзац және тұтас мәтінді зерттеу қолға алынды. Кейінгі жылдардағы зерттеулер нәтижесінде мәтін лингвистикасы саласы біршама қарқынды дамып, мәтін ұғымына қатысты зерттеулер нәтижесінде мәтіннің ерекше құрылымға ие екендігі анықталды. Мәтіннің өзіндік белгілері, сондай-ақ мәтінаралық байланыстардың түрлері мен мәтіннің байласымдық, тұтастық, аяқталғандық сияқты қасиеттері ашылды. Сондай-ақ мәтін құрылымындағы байланыстар тек шылаулар мен шылау мәндес сөздермен ғана жүзеге аспайтындығы, мәтін бөліктерін байланыстырушы басқа да тәсілдер бар екендігі белгілі болды. Мәтінге қатысты әлі де анықталмаған, бірізге түсірілмеген мәселелер де жеткілікті.

Мәтіннің құрылымы мен мәтінтүзуші мағыналық-құрылымдық бірліктер, олардың өзара байласым ерекшеліктері – мәтін лингвистикасының негізгі зерттеу нысаны. Мәтін танушылар мәтінді әдеби-филологиялық жағынан, стилист ғалымдар көркем мәтіндегі тілдік бірліктерді автордық стильдік мақсаттарға орай шебер қолдануы тұрғысынан қарастырып келді. Бұл зерттеулер дайын мәтінді талдауға бағытталды. Ал мәтінтүзім және мәтінтүзуші бірліктер туралы мәселелерді зерттеу кейінгі жылдары ғана қолға алынды. Бұл мәселені тіл білімінің жаңа саласы болып табылатын мәтін лингвистикасы қарастырады. Қазақ тіл біліміндегі мәтінтүзім мәселелері.

Р. Сыздық еңбектерінен бастау алады. Ғалым мәтінтүзім жөнінде мынадай пікір айтады: «Текст түзілісінің өзіне тән шарттары болады. Кез келген көркем шығармада немесе оның кез келген тұсында текст түзіле бермейді. Қазақ көркем сөзінде текст түзудің айқын көрінісі Абай өлеңдерінен басталады деуге болады. Текст түзілісінің бір белгісі – шығарманың бір бөлігінде немесе бір өлеңнің өн бойында мағыналары бірін-бірі айқындайтын, модальдық реңктері біртектес сөздерді шоғырлап беру. Модальдық реңк дегеніміз сөйлеушінің (жазушының, ақынның) айтылған ойға жағымды, жағымсыз көзқарасын білдіретін мағыналық реңк жеке сөздердің өн бойларында (лексикалық мағынасында) да болады, немесе шылау, одағай, көмекші есім, етістік, етістіктің рай тұлғалары, сын есімнің шырай тұлғалары, дауыс әуені (интонация) сияқты лексика-грамматикалық құралдар арқылы да беріледі [1, 208]. Сонымен қатар ғалым Абай өлеңдеріндегі мәтінтүзім мәселелеріне тоқтала келіп, мынадай қорытынды жасайды:

«Текст түзу жетілген жазба әдебиетінің көрінісі. Және ол қаламгердің зор талантын талап ететін құбылыс, өйткені текст түзу үшін сөз топтарын, грамматикалық амалдарды таңдай білу керек, әр сөздің лексикалық мағынасы мен модальдық өңін тап баса білу керек» [1, 208].

Мәтінтүзуші тілдік бірліктерді қазақ тіл білімінде зерттеуші ғалымдардың бірі – С. Мұстафина. «Текстообразующие средства казахского языка» атты зерттеуінде ғалым мәтінтүзуші тілдік бірліктерді қарастырады [2]. Мәтін лингвистикасының шетелдік тіл білімінде және кеңестік лингвистикада зерттелуіне шолу жасайды, мәтінді талдаудың грамматикалық, семантикалық, прагматикалық және психолингвистикалық бағыттарын

көрсетеді. Ғалым қазақ тіліндегі мәтінтүзуші бірліктерді фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және синтаксистік-стистикалық фразеаралық байланыс құралдары деп жіктейді. С. Мұстафина мәтінтүзуші тілдік бірліктер ретінде шылауларды, есімдіктер мен етістіктің шақ көрсеткіштерін атайды. Сондай-ақ, ғалымның пікірінше қазақ мәтіндері түзілімінде морфологиялық гетерогендік лексемалар мен фразалық тіркестер ерекше рөл атқарады. Оларға қыстырма сөздер, есімдік, үстеу, шылау, одағайлар жатады. Мәтін бөліктерінің байланысын жүзеге асырушы тілдік бірліктерді С. Мұстафина мәтінтүзуші құралдар (текстообразующие средства) деп атайды. Мәтінтүзуші құрал ұғымын кең мағынада және тар мағынадағы деп қарастырып, кең мағынадағы мәтінтүзуші құралдарға интонация, сөздердің орын тәртібі, қайталамалар, етістіктің шақ көрсеткіштерінің қатысы, синтаксистік-стистикалық тәсілдерді жатқызады.

Тар мағынадағы мәтінтүзуші құралдар деп мәтінтүзуші аналитикалық бірліктерді атайды. Тар мағынадағы мәтінтүзуші бірліктер құрылымдық ерекшеліктерімен айқындалады. Оларды біртұтас құрылымды (демек, яғни, айталық) және тұтас емес құрылымды (не үшін десең, олай болса, содан бері, кім білсін т.б.) деп жіктейді. Мәтінтүзуші тілдік бірліктердің синтагматикалық ерекшеліктеріне олардың жалғаулықтармен (бірақ, сонда да), септеуліктермен (аздан соң), демеуліктермен (шынымен-ақ) тіркесе келуін жатқызады. Олар сөйлемнің басқы позициясында келіп алдыңғы фразадан тыс бірлікпен байланыстырып тұрады. С.Мұстафинаның зерттеуінде мәтіннің реляциялық құрылымы яғни фразадан тыс бірліктер компоненттері арасындағы мағыналық қатынастың түрлері көрсетіледі. Ғалым мұндай логика-семантикалық байланыстың мынадай түрлерін анықтайды: жалғаулықты, түсіндірмелі, санамалылық, өтпелілік, каузальды, темпоралды. Құрмалас сөйлемдердің өзара байланыстарынан тыс мәтінтүзуші құралдар арқылы жүзеге асатын басқа да жаңа ақпараттардың қосылуы, айтылым бөліктерінің мазмұнын жалпылау сияқты байланыс түрлерін айқындайды.

Фразеаралық байланыстың грамматикалық құралдары ретінде шылау және шылау мәндес сөздердің, қыстырма сөздердің, синтаксистік параллелизмдердің, ақпараттың тема-ремалық берілуін, деривациялық және меншіктілік аффикстерді қарастырады.

Жалғаулықтардың мен, бен, пен, да, де, та, те, я, яки, егер деген түрлерінен басқа барлық түрлері мәтінтүзуге қатысады. Қыстырынды құрылымдардың мәтінтүзушілік қызметі және психологиялық параллелизмнің мәтін құрылымын түзудегі қызметтері ескеріледі. Фразеаралық байланыстың синтаксистік-стистикалық бірліктеріне анафора, эпифора, градацияны жатқызады.

С.Мұстафинаның ойынша, фразадан жоғары тұтастыққа – әрі синтагматикалық, әрі функционалды ұғым, оған байланыстылық, тұтастық тән. Оның құрылымдық тұтастығы анафоралық қайталаулардан және есімдіктерден, етістіктердің шақтық тұлғаларынан, жалғаулықтардан т.б. көрінеді. Ал байланыстылығы мазмұнның мағыналық бір тұйық тұтастыққа бірігуінен көрінетінін айтады [2, 340 б.]. Ғалым қазақ мәтінінің құрылымындағы логика-семантикалық қатынастардың эксплицитті құрамдары, т.б. мәселелерге тоқталады.

Мәтін лингвистикасы ширек ғасырға жуық тарихы болса да, үздіксіз даму үстінде. Мәтін лингвистикасына қатысты зерттеулердің көптігіне қарамастан, қазақ мәтінінің құрылымдық ерекшеліктері бүгінгі таңда әлі де зерттеуді қажет ететін күрделі мәселелердің бірі.

Мәтіннің басты сипаты – оның тұтастығы. Мәтін тұтастығы туралы Г.Әзімжанова мынадай пікір білдіреді: «Мәтін тұтастығы былай сипатталады: 1) айқындаушылық, яғни мәтіннің өзіндік шекарасы бар (басы және соңы);

2) байланыстырушылық, барлық мәтін компоненттері белгілі бір құрылымға өзара бірігеді. Осы өзінің бөліктері арасындағы байланыс нәтижесінде мәтіннің қол жеткізген үрдісі ерекше, бұл жай компоненттердің қосындысы емес» [34, 43 б.].

Мәтіннің бұл белгісі оны сөйлем мен күрделі синтаксистік тұтастықтан ерекшелейді. Кей жағдайда көркем шығармаларды автор белгілі бір стильдік мақсатқа орай аяқтамай бітіруі мүмкін. Мәтіннің аяқталғандығы белгілі бір дәрежеде салыстырмалы ұғым. Себебі автордың мәтінді қалай аяқтауы, қай жерде аяқтауы оның өз қалауына байланысты.

Мәтіннің келесі бір белгісі – оның байласымы. Г.Я. Солганик мәтін байласымының екі түрін көрсетеді: тізбекті және параллельді байласым [3].

Л.М. Лосева мәтін ішіндегі сөйлемдер байласымын екі топқа бөліп көрсетеді:

1 аралық (дистантный) байласым – сөйлемдердің алшақ тұрып байланысуы;

2 жанаспалы (контактный) байласым – мәтін ішіндегі сөйлемдердің қатар тұрып байланысуы [3, 204].

Мәтіннің құрылымы мен мәтін түзуші мағыналық-құрылымдық бірліктер, олардың өзара байласым ерекшеліктері - мәтін лингвистикасының бүгінгі таңдағы өзекті мәселелері. Мәтіннің өзіне тән болмысы мен табиғатын зерттеудің өзектілігі мен қажеттілігі күн санап артып келеді. Себебі ол қолданыстағы, қоғамдық өмірдің барлық саласына белсене араласқан, қоғамдық қарым-қатынас барысында сұрыпталған, шыңдалған, қалыптасқан, сол қатынас нәтижесінде өмір сүруге бейімделген тіл болып табылады. Шынайы тіл тілдік қарым-қатынастың барлық түрлері арқылы жүзеге аса алатын, эмоциялық көңіл-күй сезімдер, ақиқат өмір туралы ақпарат бере алатын тіл болып табылады.

Қ. Ахмедияровтың еңбегінде мәтін – коммуникативтік-когнитивтік ақиқат ретінде түсіндіріледі.

Г. Мұратова мәтінді: «ұлт тілінен, оның әлеуметтік-қоғамдық өмірінен, ұлт мәдениетінен құнды ақпарат беретін семиотикалық тілдік таңба» деп танып, оған мынадай анықтама береді: «Мәтін - коммуникативтік бағыттағы, нақты бір ақпаратты өз бойына жинаған, әрі өзгеге жеткізе отырып, белгілі бір уақыт пен кеңістіктен мәлімет (дерек) беретін, жеке тұлғаның рухани әлемін ашуға ықпал ететін зор күрделі тілдік таңба». Сонымен қатар ғалым бұл тілдік тұлғаны мәтіндік деңгейден биіктеп, мәдениет деңгейіне дейін көтерілді деп есептейді.

Мәтін лингвистикасы жеке ғылым саласы ретінде ХХ ғасырдың екінші жартысынан негізі қаланып, бірнеше ғылымдар тоғысынан пайда болған ғылым саласы. Мәтін лингвистикасы – тіл көркемдігін сипаттайтын дәстүрлі стилистикадан бастап, адам танымына жетелейтін когнитивтік лингвистика, философияға дейінгі аралықты қамтиды. Мәтіннің сан алуан қырларын ашуды мақсат ететін мәтін стилистикасы, мәтін прагматикасы бойынша зерттеулер, мәтіннің танымдық қырларын зерттеу мәтін лингвистикасының қарқынды дами түсуіне ықпал етті. Кейінгі уақытта мәтіннің прагматикалық қызметі туралы зерттеу мәтін лингвистикасындағы маңызды мәселелер қатарынан орын алады. Бұл бағытта Д. Әлкебаева, Қ. Есенова, З. Ерназарова зерттеулерін атауға болады.

Қорыта келгенде, мәтін – тіл жүйесіндегі ең жоғары бірлік. Мәтін – сөйлеу барысында қалыптасып, сұрыпталған, тұрақталған айрықша типтік сигналдардың жиынтығы болып табылады. Оған айрықша форма мен композиция, құрылым тән болып келеді. Мәтінге қатысты зерттеулердің сан алуандығы оның күрделі құбылыс екендігін дәлелдейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995. – 208 б.
2. Шалабай Б. Көркем проза тілін зерттеудің ғылыми теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 1999, – 340 б.
3. Жұбанов А. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы, 2002. – 246 б

Абдреим К.Р.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫХ ЕДИНИЦ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Известно, что на протяжении многих лет изучение языка ограничивалось отдельными единицами языка — звуками, словами, словосочетаниями и предложениями. В современном языкознании предпринято исследование языковых единиц, больших, чем предложение, - сложного синтаксического единства, абзаца и целого текста. В результате исследований в последующие годы область лингвистики

текста развивалась достаточно интенсивно, а в результате исследований, связанных с понятием текста, было установлено, что текст имеет особую структуру. Выявлены оригинальные особенности текста, а также виды интертекстуальных связей и такие свойства текста, как связность, целостность и завершенность. Было также известно, что связи в структуре текста осуществляются не только междометиями и междометиями, существуют и другие способы соединения частей текста. Есть еще достаточно неопределенных и неубранных вопросов, связанных с текстом.

Abdireym K.R.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF SEMANTIC-STRUCTURAL UNITS OF LITERARY TEXT

It is known that for many years the study of language was limited to individual units of language - sounds, words, phrases and sentences. In modern linguistics, a study has been undertaken of linguistic units larger than a sentence - a complex syntactic unity, a paragraph and an entire text. As a result of research in subsequent years, the field of text linguistics developed quite intensively, and as a result of research related to the concept of text, it was established that the text has a special structure. The original features of the text are identified, as well as types of intertextual connections and such properties of the text as coherence, integrity and completeness. It was also known that connections in the structure of the text are made not only by interjections and interjections, there are other ways of connecting parts of the text. There are still quite a few vague and unresolved questions related to the text.

ӘОК 81'367

Баймамырова А.М.

«Bolashaq» Академиясы,

Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының аға оқытушысы, педагогика
ғылымдарының магистрі

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ БІРІККЕН АСТРОНОМИЯЛЫҚ АТАУЛАР

Мақалада күн мен жерді қарастыратын қазақ танымымен байланысты салалардың бірі – аспан денелерімен байланысты атаулар. Ежелгі қазақ халқы жазу-сызу болмаған кезде аспанға қарап, болашақты болжады, соған сәйкес ол табиғат құбылыстарының реттілігін, сипатын білді. Атауынан көрініп тұрғандай, бұл сфера өзінің табиғатында аспан әлемі мен кеңістігін, ғарыш сферасын және оның халық танымындағы көрінісін қарастырады.

Күн мен жерді қарастыратын қазақ танымымен байланысты салалардың бірі – аспан денелерімен байланысты атаулар. Ежелгі қазақ халқы жазу-сызу болмаған кезде аспанға қарап, болашақты болжады, соған сәйкес ол табиғат құбылыстарының реттілігін, сипатын білді. Атауынан көрініп тұрғандай, бұл сфера өзінің табиғатында аспан әлемі мен кеңістігін, ғарыш сферасын және оның халық танымындағы көрінісін қарастырады. Космонимдер саласына кіретін ұғымдар әртүрлі уақыттағы өлшемдерден өзгеретінін атап өткен жөн. Шығу тегі бойынша қазақ Өз өмірін жұлдызға "қарсы алады".

Бұл әр адамның өз жұлдызы бар деп санайтындығынан туылған әлем, жер бетінде қанша адам болса, сонша жұлдыз. Мұны "Менің жұлдызым", "Жұлдыз Оң жақта туылсын" немесе "Жұлдыз жанып тұр" деген ұлтаралық тіркестер дәлелдейді. Егер адамның жұлдызы жарқырап тұрса, онда жердегі жұлдыздың иесі бақытты адам деп есептелді. Адам қайтыс болған кезде оның жұлдызы ағып кетеді дейді. Мұндай ұғымдар ежелгі анимистік танымнан пайда болған және қалыптасқан деп айтуға болады. Күн мен жер сферасына тек жер үсті әлемі ғана емес, сонымен қатар аспан әлемінің танымал

қиялынан туындаған аңыздар да кіреді. Қазақ мифтік танымында күн мен жер дихотомиялық құбылыстар ретінде көрінеді, яғни күн-күйеу, жер-әйел бейнесінде. Ай Мисс түрінде сақталған. Содан кейін жер әйел бейнесінде келеді және отбасының, ананың және баланың қорғаушысы ретінде сақталады, ал Ай - Мәңгілік жастықтың символы, аспани Арула. Күн-бір сәтте және бір сәтте ол тұрақты мағынада келеді, ай оның аспан серігі, қосыла алмайтын күннің сүйіктісі ретінде сипатталады. Осы мифті келтірейік: "Асыл, Ай және шуақты күйеу жігітте, көк аспанда олар ғашық болды-олар шебер болды. Олар үнемі қараңғылықты қуып жүрді, біреуі күндіз, екіншісі түнде қоныс аударды және олардың қоныстары қиылыспағандықтан бір-бірімен байланыса алмады. Көк бетті кезіп жүргенде, ол қанша іздесе де кездесе алмайды. Олар осы ауыр жағдайларға қайғырған кезде, аспан бұлтпен жабылады, кейде қабақтарынан қар жауады. Ностальгияға байланысты жастар жаңбыр жауады. Кейде жалындаған күйге байланысты отты беттер жалынмен тұтылады, сол кезде күннің көздері, Айдың беті тұтылады" [1.12].

Қазақ фольклорында аңызға айналған, әсіресе жұлдыздармен байланысты сюжеттер үлкен орын алады. Мұның себебі екі жақты: біріншіден, жұлдыздарға қарап, бағдарлау үшін шопан, шопан өмір салтына байланысты, екіншіден, адамдар өздерінің жердегі өмірін аспанға телепортациялау және аспан әлемін жер бетінде сол рельефтер, белгілер, құбылыстар бейнеленген деген аңыз мотивтерінде білу үшін пайдаланды олар атаған табиғат. Мәселен, Жұлдыз Темірқазықты қазақ халқы бағдар ретінде пайдаланды. Оның атауы да оның атына сәйкес келеді, қазық сияқты, ешбір жерде қозғалмайды. "Железняк жоғарғы нүктеде-түнгі аспанның биіктігінде орналасқан. Кейде Солтүстік жарты шардың бұл орталық жұлдызын алтын қазық деп те атайды. Иеміз оған есімдерін байлайды. Темірқазықтың жанындағы екі жарқын жұлдыз-тұлпар Тәңірі ақбоз" [2.210], - түсіністіктен темірқазықтың Тәңірдің "бағынышты" туған космобейн екенін көреміз. Ал, осы мифтің жалғасы ретінде мыналарды жатқызуға болады: "Ақбозат және байланыстырылған Темірқазыққа Көкбозат қанатым-торып, бұл түнде ұрылмыз Жетіқарақшы болды, аты-жөні жоқ қағанұлы команда, алдырмай күзет, атыс таңертең кетеді" [1.17]. Содан кейін біз Железняктың тұрақты, тұрақты жұлдыз екенін көреміз, ал Семей "ұры", көптеген жұлдыздарға арналған қастандық тиран болып көрінеді. Семей жұлдызы тарихындағы мифтердің типологиялық негізгі белгілері мынадай сюжеттерді құрайды:

1. Жетіқарақшы ел арасында ұры, баукеспе болған, оларды халық соңынан түсіп қуғаннан кейін, жеті ұры аспанға жұлдыз болып кеткен. Алдыңғы төртеуі – көшбасшылары, кейінгі үшеуі – құйыршықтары.

2. Түнімен «ұйықтамай», басқаларға озбырлық көрсетіп, таң ата өздерінің істеген істеріне өкініп, қайғырады да, аспан әлемінен жоғалып кетеді.

3. Жетіқарақшы жұлдызының – алтауы – ұрылар да, ең кішкенесі – алтауының ортасында тұратын патша әйел.

4. Жетіқарақшы жұлдызы жерде мекен етіп, кейін өлген 7 қарақшының рухынан пайда болған жұлдыз.

5. Ең ішіндегі жарқырап тұрғаны – қарақшылардың бастығы, көмескіленіп тұрғаны – тұтқында отырған Үркердің қызы (Үлпілдек). «Жетіқарақшы мен Үркер жайында» [2.205] деген мифте Жетіқарақшының Үркердің қызы Үлпілдекті айттыра алмай, өздерінің арасындағы «қақтығыстары» туралы айтылады. Сонда біз жоғарыда Жетіқарақшы жұлдызы турасында халық арасындағы сюжеттік бейнесін білдіріп өттік. Бұл сюжеттің қиял негізде құралғандығын оның аталуында екі әлемдік жүйенің қосындысынан туған космономдік атаудың көрініс беріп тұруынан байқауға болады. Бұл жұлдыз да, әуелі жерде болып, кейін көкке ұшуға мәжбүр болған. Мына мифтік сюжет соны білдіреді. Бұлардан кейінгі үлкен жұлдыз – Үркер. Бұл жұлдыз Аспан әлемі мен Жер әлемі арасындағы немесе Көк Тәңір мен Жер Тәңірдің арасындағы қатар «өмір сүруші қосмекенді» ретінде қабылданған. Өйткені, олар алдымен Жерде өмір сүрген, ол кезде мәңгілік жаз болған екен. Аласапыран кез болып, табиғат өзгергеннен кейін ұйықтап жатқан 12 Үркерді барлық жануарлар өлтірмек болады. «Үркерлерді өлтірсең, мәңгілік жаз болады» дегенді естігеннен кейін, әрқайсысы бөліп алып таптамақ болады.

Тек қана сиырдың тұяғы аша болғандықтан, оған бөлінген 6 жұлдыз аспанға ұшып кетіпті делінеді. «Үркер» турасындағы барлық мифтерде кездесетін сюжет – оның бұрын жерде өмір сүріп, жануарлардың үстемдігімен аспанға кетуі. Ал, ол сюжеттің варианттары түрлі болып келеді. Мәселен, бір жерде Үркерлер өздерімен өздері ұйықтап жатады десе, бір жерде оның құрт болғанын, оны түйе табанымен басып тұрып, сиырға ұстата тұрған делінеді, келесі бір жерде Үркер Сұлусарыны Жетіқарақшы ұрлап қояды деп олардан қашып, жерге келіп, қырық күнге жатып алуы. Сонда барлық жерде Үркер мәңгілік жаздың бейнесі ретінде көрініс береді. Халық танымындағы ерекше жұлдыз – Шолпан жұлдызы. «Зухра -Алланың шын сүйікті пендесі. Оны Өза мен Өзайа атты періштелер сұлулығына қызығып, алдап қолға түсіреді. Зина жасауға зорлайды. Оның қашып құтылуға ешқандай мүмкіндігі болмай қалады. Ақырында Алланың мың есімін үйретуді өтінеді. Өйткені, ол Алланың мың есімін жаттап алғанда, көкке ұша алатын қасиет пайда болатынын білетін еді. Зухра дәрет алып, таң жақындағанда «мына пәлелерден құтқар» деп Аллаға сыйынады. Көкке көтеріліп, барлық халық қастерлейтін жұлдызға айналып кетеді. Еуропаша -Венера, арабша -Зухра, түрікше-Шолпан -сол жұлдыз» [1. 22].

Бұл миф те барлық жұлдыз атаулының «табиғатына сәйкес жерден жапа шегіп, көкке бару идеясымен сәйкес келіп, бірақ ислам түсінігімен, ұғымдарымен бейнеленеді. Бұл жұлдыздың қасиеттілігі турасында мынадай түсінік бар. Венера, бәрімізге белгілі ежелгі грек мифологиясында махаббат, әдемілік құдайы болып саналады. Сол себепті, көп ата-ана қыздарына сұлу болсын деген ниетпен «Венера» деп ат қойып жатады. Немесе бұл жұлдызды «Бақташы жұлдыз» деп атаған. Өйткені, осы жұлдыз туысымен малшылар қойды түнемеге алып кететін болған да, бұл жұлдыз бағдар көрсетуші ретінде қызмет атқарған. Сонымен бірге, Шолпан ғашықтарды желеп-жебеуші, оларға көмектесуші ретінде көрініс береді. «Шолпанның қыста тууы қатты суықтың нышанын білдіреді. Соны алдын-ала ескертерде, ол айрықша жарқырап көрінеді. Осыған байланысты, оның Тұл қатын деген тағы бір аты бар. Ескі наным бойынша, Венера планетасын әлі тұмаған адамдардың жандары мекендейді. Оның құпия жарығына адамдардың құмар болатыны сондықтан шығар-ау» [2.209].

О. Жанайдаров айтқан бұл пікір негізінен дұрыс. Бірақ Шолпанның ұлы болуының себебі қыстың салқынына байланысты емес, бірақ таң атқанға дейін аспаннан басқа жұлдыздардың жоғалып кетуіне байланысты, өйткені ол жалғыз қалды. "Шолпан" жұлдызы атауының типологиялық белгілеріне сәйкес, оның негізінде құдайлық дін туралы білімді де көруге болады. Өйткені жоғарыда аталған сюжетке сүйене отырып, біз Зухраның Құдайдан жалбарынып, қауіптен құтылу үшін жоғарыға көтерілуінен аспан әлемінің топонимикалық қабатының үзіндісін көреміз. Ескі түсінікке сәйкес, адамдар үш әлемнің құбылыстары, адамдары, құрылғылары бір-бірімен ауысып, ауысып отырады деп ойлады, соған сәйкес үш әлем жүйесі тез қозғалатын бірлік болып саналды. Осы мақсатта жер бетінде болып жатқан оқиғалардың ескі анимистік интерпретациясы болуы мүмкін-аспан әлеміне бір ғана жол. Қалай болғанда да, адамдар Жұлдыздарға есімдер бергенде, оларды аспаннан алмайтыны белгілі. Ол бүкіл есімі олардың білгендеріне, тұтынғандарына ұқсайтындықтан дүниеге келді. Мысалы, архармен байланысты жер атаулары жер бетінен шыққан, ал оның аспан нұсқасы-үш архар. Бұл "Үшқарқар" жұлдызы мен оның айналасында топтастырылған жұлдыздардың келесі мифі бар: "бірінен соң бірі созылып жатқан үш үлкен жұлдыз – жоғары қарай созылған үш арқар, оған көлденеңінен өтіп бара жатқан" киккай "Сатантараз сөйлейтін үш жұлдыз, үш арқарға оқ атқысы келетін газ мергенінің "Көкшаптары" кезекте. Шақпақ-үлкен көк жұлдыз. Ол Үшқарқардың жағында тұр. Аржан үшқарағайдағы үлкен қызғылт арқарлардан асып кеткен мергеннің қызыл оты. Қараңғы көлеңке бар. Ол мерген мылтығының түтінінен пайда болды. Үш доңғалақтың соңғысы аз.

Бұл Мекке (әйел) деп айтылады" [2.15]. Содан кейін біз бұл жұлдыздың мергеннің арқасында, оның әрекеті үшін жасалғанын көреміз. Жұлдыздың жалпы атауының қайсысын алсақ та, табиғат заңдарына сәйкес, күрес заңы қатты дамиды және мергендер "қатысады". Келесі мифте аңшылар орманда әдемі арқарларды көріп, оларды Шабаа, арқар иттері кометалар арасында аспанға көтерілген кезде ұстады делінген. Бұл иттер

арқардың айналасында жүреді деп болжаған халық оған "таразының үш арқары" айдарын тағып жүрді [1.210]. Осылайша, жұлдыздар туралы фольклорлық сюжеттер олардың алдымен жерде болғанын, содан кейін аспанға көтерілгенін айтады. Бір жағынан, бұл "екі өмір бар" дегенді білдіретін сияқты.

Біз астрономиялық атаулардың тілдік ерекшеліктерін зерттеу пәнін алғанымызбен, біз аспан денелерімен байланысты туындайтын фантастикалық сюжеттер туралы айтып отырғанымызды түсінуіміз керек, өйткені олар жердегі өмірге, адамдардың әртүрлі әрекеттеріне, экономикалық жағдайларға және басқа себептерге қатысты. Мұндай әрекетке байланысты сюжеттердің бірі "есек" деп аталады. Жұлдыз есек басқаларға қарағанда "жегіш" ретінде қарастырылады, ол әдейі, әдейі жердегі есектерді қыруға бағытталған. Оның мәтінінде: "затқа тиелген шанамен есек керуені кіріп, жолдағы станцияға қонды. Шолпан қайтыс болды, шығыстан жарқыраған жұлдызды көрді және керуеннің абдырап қалған қожайыны жолға шығып, күн суыды. Керуен жолдан адасады. Жылы жерден шыққан есектер суықты көтермей өледі. Осылайша, жарқын жұлдыз "есек" деп аталады, ол есекті қыруға шығады [2.23]. Түспен шаршаған және "адастыратын, итергіш" кейпіне енген бұл жұлдыз осылайша қайғылы оқиғаға әкеледі.

Демек, өмірі табиғатта өмір сүретін даламен тығыз байланысты қазақ халқы да табиғатты зерделі зерттеуші болып табылатынын көруге болады.

Қазақ халқы аспанды, аспанды, барлық аспан денелерін қастерледі. Кейде адамдар табиғаттың көптеген құбылыстарын түсінбеді. Мысалы, найзағайдан қатты қорықты. Бұл Құдайдың қаһарлы дауысы, ал найзағай шайтанға оқ атқан оқ сияқты түсінілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақтың мифтік әңгімелері.-Алматы: Ғылым, 2002.-320 б.
2. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері.-Астана: Аруна, 2006.-252 бет.

Баймамырова А.М. ОБЪЕДИНЕННЫЕ АСТРОНОМИЧЕСКИЕ ИМЕНА В КАЗАХСКИХ СКАЗАНИЯХ-ЛЕГЕНДАХ

Одна из областей, связанных с казахским познанием, которая рассматривает солнце и землю в статье, – это названия, связанные с небесными телами. В отсутствие письма-черчения предсказывал будущее, в соответствии с которым он знал последовательность, характер явлений природы. Как следует из названия, эта сфера в своей природе рассматривает небесный мир и пространство, космическую сферу и ее отражение в народном познании.

Baymamirova A.M. COMBINED ASTRONOMICAL NAMES IN KAZAKH LEGENDS

One of the areas related to Kazakh cognition, which considers the sun and the earth in the article, is the names associated with celestial bodies. In the absence of writing, looked at the sky and predicted the future, according to which they knew the sequence and nature of natural phenomena. As the name implies, this sphere in its nature considers the heavenly world and space, the cosmic sphere and its reflection in popular knowledge.

Бижанова С.Т., Айнабаева М.М.

№66 мектеп- лицейі КММ Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
raihan-a@mail.ru

ОҚУШЫЛАДЫҢ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мұғалім мәтінмен жұмыс жасау барысында байланыстырып сөйлеуге айрықша көңіл бөліп, тілдік материалдарды дұрыс таңдай білу, оны дұрыс бере білу, тілдің теориясымен сөйлеу практикасының бір - бірімен қарым қатынасын түрлі жаттығу жұмыстары арқылы іске асырады. Демек, тіл дамытуда мұғалім оқушының ойын логикалық жағынан дұрыс, анық әдеби тілдің формасына сай, грамматикалық, лексикалық, орфографиялық нормасына сай айта білуге үйретумен бірге ойын орфографиялық және пунктуациялық жағынан дұрыс жаза білуге жаттықтырады.

Сабақ үстінде оқушының жүйелі жұмыс істеуіне мүмкіндік туғызу, сабақтың тақырыбына сай нақтылы міндет қоя білу – олар мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Өйткені оқушыларды терең әрі жинақты біліммен қаруландыру, олардың шығармашылық қабілетін, қызығушылық талғамын дамыту, өз бетінше білімін толыққанды дағдыландыру сияқты күрделі жұмыстар сабақ барысында қалыптасады. Бұл әрбір мұғалімді ойландырып, жаңаша жұмыс істеуге, жаңа ізденістерге жетелейді. Әрбір мұғалімнің негізгі алға қойған міндеті – шәкірттерінің ой-өрісін кеңейтуге, биік адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру.

Сабақ өткізу, оқу барысында өткізілетін ең күрделі жұмыс түрлерінің бірі – сабақта мәтінмен жұмысты ұтымды ұйымдастыру. Мәтінмен жұмыс дегеніміз – сабақта өтілетін әр түрлі жұмыстардың жиынтығынан құралады.

Олар:

- дыбыстармен жұмыс
- сөздіктермен жұмыс
- сөздік қорларын жетілдіру
- тіл дамыту
- ережемен жұмыс
- ауызша сөйлей білуге дағдыландыру

Мәтінмен жұмыс істеудің мынадай кезеңдерге бөлінеді:

- мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс
- мәтінмен жұмыс кезеңі
- мәтінді оқығаннан кейінгі кезең

Мәтін алдындағы жаттығулар мен соған сәйкес жұмыс түрлері мынадай бағытта жүргізіледі: тілдік тұлға мен сөйлем үлгілерін мәтінде танып, айыра білу және әртүрлі құрылымдық материалды (сөзжасам элементтері, етістіктің жақ, шақ түрлері т.б.) меңгерту.

Келесі мәтінмен жұмыс кезеңі. Бұл кезеңде мәтіннің тілдік материалы мен құрылымы орындалады. Мәтін ішінен қажет мәліметті бөліп алу, айыра білуге машықтандыру жаттығуларын әртүрлі тәсілмен орындау. Мәтінмен жұмыс кезеңі былайша ұйымдастырылады: оқығанның мазмұнын айту, мәтін бойынша сұраққа жауап беру, жоспар жасату, бірнеше бөлімге бөліп оқыту, негізгі, жанама ойды таптырту, қорытынды жасату. Мәтін мағынасын толық түсіну дегеніміз – мәтіннің мазмұнын түсіну үшін оның ішіндегі жеке сөздерді түсіну керек. Бұл жеке сөздер түсінікті болса, тұтас мәтін де түсінікті болады деген ой туады.

Шартты түрде алып отырған үшінші кезеңде мәтінді оқып, түсініп, мәтіндегі негізгі ойды қазақ тілінде жеткізе білу.

Мәтінді оқығаннан кейінгі жұмыстар:

- логикалық сұрақтар;
- сөздік жұмыстар;
- фонетикалық жаттығулар;
- сөйлем құру;
- мәтінге жоспар құру;
- аударым ;
- мәтінге ат қою;
- диалог, ситуация құру;
- мәтіннің мазмұнын жоспар бойынша айту;

Мәтінмен жұмыс істеу кезеңінде оқушыларды жұмыс істеу қабілеттеріне және білім деңгейлеріне қарай топтарға бөліп, әр топқа лайықты тапсырма берген жөн. Ол үшін қазақ тілінде оқудың ерекшеліктерін меңгерген жөн. Қазақ тіліне тән дыбыстардың айтылуы, жазылуын қадағалай отырып, сөздік қорды байыту. Төл дыбыстардың айтылу және жазылу жағынан бір-бірінен ажырата білуге дағдыландыру. «О», «Ө» дыбысының қазақ тілінде ешқандай өзгеріссіз болатынын түсіндіру;

Мәтінді оқытудың мынадай түрлерін сабақ үстінде қолданылады:

1. Дауыстап оқу - оқушының сөйлеу элементтерін меңгергендерін байқауға болады, тағы да бір тиімділігі - оқушылар бірінің қатесін бірі естіп және түзетіп отырады.

2. Іштей оқу - бұл жұмыстың мақсаты оқушылардың шапшаң оқу дәрежесін анықтау.

3. Араласып оқу

4. Буынға бөліп оқу

5. Мәнерлеп оқу

6. Сөйлемді мазмұнына, айтылуына қарай ырғағымен оқу

Оқушыларды шапшаң оқуға дағдыландыру әрине өте жақсы. Дегенмен олардың шапшаң оқуы, толық түсініп оқыды деген сөз емес. Оқушының мәтінді түсіну қабілетін әр түрлі әдіс – тәсілдер қолдана отырып анықтауға болады. Бұл жерде айтатыным, күнделікті сабақ сайын мәтіннің бір сөзін қалдырмай аударып, тек осындай аударма жұмысымен шектеліп қалмау керек. Ол оқушыларды зеріктіріп, ынтасын кемітіп, ойлау қабілетін тежейді.

Ж.Аймауытов: «Сабақ беру – үйреншікті ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер», - деген, яғни оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың «іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу, шығармашылық қабілеттерін дамытуға негізделуі қажет. Олай болса, осы жұмыстарды ұйымдастырушы, міндеттерді орындаушы тұлғалардың бірі – мұғалім. Сондықтан мұғалімнің көтерер жүгі де, жауапкершілігі де шексіз. Орыс тілді топтарда қазақ тілі пәнін оқытуда әр мұғалімнің өзі қалаған әдісі, тәсілі, жинақтаған тәжірибесі болады. Мұғалім, қажет етсе өзгеден үйренеді, алады, қолданады, жетілдіріп, жаңартады [1].

Әдіскер ғалым Н. Оралбаева тіл дамыту үшін төмендегідей жұмыс түрлерін көрсетеді: сөздік жұмысы, жаттығулар арқылы тіл дамыту, мәтін арқылы тіл дамыту, жазбаша тіл дамыту. Орыс аудиториясында сабақ жүргізетін оқытушылардың барлығы тіл дамытудың түрлерімен таныс, сабақ барысында үнемі қолданылады. Сабақ барысында сонымен қатар, көрнекі құралдар арқылы тіл дамыту, диалог, ойын түрлерін пайдалану арқылы жүргізіледі [2].

Мәтінмен жұмыс жүргізудің маңызы – оқушылардың ойлау қабілеттерін дамытуға, сөздік қорын молайтуға, адамгершілік, эстетикалық тәрбие беруге әсіресе әдеби және тарихи деректерді түсінуге көмектеседі. Оқушылар оқыған материалдарының мазмұнын дұрыс қабылдап, ондағы негізгі ойды жақсы ұғыну үшін оқу сабақтарында алуан түрлі жұмыстар ұйымдастырылады. Мұндай жұмыстар оқылатын материалдың сипатына, оқушылардың жасына, дайындықтарына, білімі мен дағдылану дәрежесіне байланысты іріктеледі.

Оқу орыс тілінде жүретін мектептерде оқушыларға жаңа сөздерді үйретуде төмендегідей әдістемелік талаптар ескерілуі тиіс.

1. Жаңа сөздерді дұрыс айтуға дағдыландыру. Сөздердің мағынасын түсініп есте сақтаумен бірге дұрыс айтып үйренудің мәні зор.

2. Заттың өзін көрсетті арқылы меңгерту. Затты нақты көрсеткенде оқушының көру қабілеті арқылы сөздің мағынасын түсініп есте сақтау мүмкіндігі артады.

3. Жаңа сөзді аудару арқылы меңгерту. Жаңа сөздерді оқушылардың ана тіліне аудару сөздің дәл мағынасын ашатын бірден-бір тәсіл деуге болады.

Оқушылар мәтінді дұрыс қабылдау үшін негізінен мынадай жұмыстар жүргізіледі:

1. Мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық жағынан дайындау.

2. Мәтінге байланысты сөздік жұмысын жүргізу.

3. Шығарманы оқу.

4. Жоспар жасау.

5. Шығарманың мазмұны бойынша жүргізілетін шығармашылық жұмыстар

Мәтінге байланысты сөздік жұмысын жүргізу:

Мәтіндегі түсініксіз сөзді сол сөйлемімен қоса оқытса, оқушылар жақсы түсінеді.

Мысалы:

Оқып болғаннан кейін

Мәтінді оқу барысында

Мәтінді оқуға дайындық кезінде

Сөздік жұмысын жүргізу

Оқушы қазақ сөздерін әрбір дыбысты, сөзді айқын айтуы, бірқалыпты дауыспен оқуы, буынға екпінді түсіруі, мәнерлеп оқуы керек. Бұдан мынадай қорытынды шығады:

Бала қай тілде сөйлесе де, оның тілін дамыту ойлау қабілетімен, сөздік қоры, байланыстырып сөйлей білу дағдыларымен тығыз бірлікте қаралуы тиіс.

Тіл дамыту мәселесімен жүйелі айналысқан ғалым С.Рахметова оқушылардың ойы мен тілін дамытудың маңызыды шарты деп, оқу сабақтарының барлығының органикалық элементі ретінде жүргізілетін лексикалық жұмысты атайды. «Сөздік жұмысын жүргізгенде, мұғалімнің есінде болатын жағдай сөздік жұмыстарын балалардың өз өмірінен, нақты елестерімен байланыстыру. Ол үшін оқу барысында жаңа сөз кездескенде оқушыларда осы сөзбен байланысты қандай елестер барын ашуға тырысу керек. Психологтардың айтуынша сөздік жұмысының методикасындағы талап сөзбен оқушылар санасындағы бейнені түрлі жолдарымен үнемі ұштастырып отыру. Өйткені сөз бен бала санасында нақты елестің жеткілікті қорынсыз пайда болмайды, дей келе, автор сөздердің мағынасын ашып түсіндірудің мағынасын былайша жіктейді:

1. Затты табиғи жағдайда бақылау, экскурсия ұйымдастыру;

2. Заттың өзін немесе суретін түрлі картиналар көрсету арқылы сөздерінің мағынасын ашып түсіндіру;

3. Синоним сөздерді қолдану;

4. Сөздерді морфологиялық құрамына қарай талдау;

5. Сөздерге анықтама беру арқылы жиі түсіндіріледі;

6. Абстракциялық ұғымдарды түсіндіру үшін тұрыстан мысалдар келтіріп, әңгіме айту керек.

7. Сөз мағынасын түсіндіруде техникалық құралдар қолдану.

Тіл – қатынас құралы, ол ауызша және жазбаша түрде жүзеге асады.

Ауызша түрге: тыңдау, түсіну және сөйлеу әрекеті жатады. Жазбаша түрге: оқу және жазу әрекеті жатады.

Тыңдау, сөйлеу, жазу және оқу дағдыларын қалыптастыру оқушының тілді ауызша да, жазбаша да жақсы меңгеруіне тікелей әсер етеді. Оқушы тілді жақсы меңгеру үшін осы төрт дағдының негізі берік қалануы керек. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін оқыту барысында мәтінді пайдаланған тиімді [3].

Мәтін – бұл мақсаттылық, тұтастық және өзара байланыстылық қасиеттері тән болып келетін тілдік бірлік. Кез келген мәтін белгілі бір қатысымға негізделеді. Мәтін оқушыға білім береді, ойы мен тілін дамытады, сөйлеуге үйретеді. Әдіскер-ғалым өз еңбегінде: «Мәтін – адамдар арасындағы тілдесімдік қатынастың жемісі. Адам өз ойын екінші біреуге жеткізген кезде қалай болса солай айтылған сөйлемдер тізбегін құрамайды. Керісінше, жинақталған пікірін, көзқарасын бір-бірімен ой жағынан да, қалпы тарапынан да бірлескен сөйлемдер жүйесімен, яғни мәтін арқылы жеткізеді,

баяндайды.... Адам тілдік қатынаста үлкенді-кішілі, ірілі-ұсақты мәтіндерді сөйлесім әрекетінің кез келген кезеңінде ойдан құрап, қолдана береді» – деп тұжырымдайды.

Сөйлеуге үйрету үшін қажетті ситуацияларды мынадай жолдармен беруге болады:

а) «көз алдыға елестетіп көр», «қиялдап көр» деген сияқты т.б. тапсырмалар арқылы ситуациялар құру;

ә) белгілі бір ситуацияны жасайтын сурет немесе ситуацияны дамытатын, күшейтетін суреттер тізбегіне қарап, соның көмегімен сөйлеу;

б) күнделікті өмірдегі болып жатқан жағдайға ұқсас нәрселерді сипаттау.

Ауызекі сөйлеуді қалыптастыру үшін оқушы әр сабақта жаңа білім алып қоюмен ғана шектелмей, өз бетінше ізденіп, талдап, пікір таластыру деңгейіне жетіп, даму біліктілігін жетілдіріп отыруы қажет. Сонда ғана, оқушы ауызекі сөйлеу мақсатына жете алады.

Мәтінмен жұмыс бір жағынан оқушылардың сөйлеу дағдысы мен машығын қалыптастырудың негізі болса, екінші жағынан, тілдің фонетикасын, лексикасын, грамматикасын оқытып, талдап, жинақтай білуге көмектеседі.

- сөздерге дыбыстық талдау жасайды;

- оқушылар мәтіннен берілген кесте бойынша сөз таптарын таба алады;

- сөз құрамына талдап, қосымша түрлерін ажыратады;

- мәтін орфографиясына назар аударады;

Міне, осындай жұмыс түрлерін өткізе отырып, мәтінмен жұмыс жүргізу арқылы оқушылардың ойын дамытуға, сөйлеу тілін жетілдіруге болады. Мәтінмен жұмыс барысында оқушылардың жеке қабілеттері мен пәнге деген қызығушылықтары артқаны байқалады. Тұлғаның өз ойын еркін айта білуі мен жазу дағдысы қалыптастырылады.

Сондықтан да қазіргі кезде мектеп мұғалімдері оқушылардың сөздік қорын молайтып, сол үйренуіне сөздерін қолдана отырып айтайын деген ойын анық жеткізіп сөйлеуіне зор көңіл бөлуде. Осыған орай, әр сабақта оқушының дұрыс сөйлеу мәдениетін жоғары деңгейге көтеріп, яғни сөйлеу тілін дамытуға ерекше назар аудару қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. Алматы. 1991, - 99 б.
2. Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары, Алматы. 2000, - 169 б.
3. Құрманова Н.Ж. «Сөз тіркесін оқыту барысында оқушылардың логикалық ойлау мәдениетін қалыптастыру әдістері мен тәсілдері». Алматы, 1998.
4. Оралбаева Н.О., Жақсылықова Қ. Орыс тіліндегі мектептерге қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы «Ана тілі», 1996.
5. Жахина Б.Б. Сөздің лексика-семантикалық тобымен байланыста тіл дамытудың әдістемесі. Алматы «Эверо», 2006.

Бижанова С.Т., Айнабаева М.М.

ФОРМИРОВАНИЕ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ

В процессе работы с текстом учитель уделяет особое внимание связной речи, правильно подбирает языковой материал, правильно его передает, реализует взаимодействие речевой практики с теорией языка через различные тренировочные работы. Следовательно, в развитии языка учитель тренирует у ученика умение правильно писать в орфографическом и пунктуационном отношении, наряду с обучением игре логически правильной, правильной форме, грамматической, лексической, орфографической норме литературного языка.

Bizhanova S.T., Ainabayeva M.M.

FORMATION OF STUDENTS ' SKILLS IN WORKING WITH TEXT

In the process of working with the text, the teacher pays special attention to communicative speech, the ability to correctly select language materials, correctly present them, and the relationship of language theory and speech practice with each other through various exercises. Therefore, in language development, the teacher trains the student to write correctly in spelling and punctuation, while teaching the student to pronounce the game logically correctly, according to the form of a clear literary language, according to grammatical, lexical, spelling norms.

Болаева А.К.

«Қ.Қайсенов кентінің орта мектебі» КММ, қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі,
педагог-шебер, қазақ тілі мен әдебиеті пәні магистрі,
Өскемен қаласы, Қазақстан Республикасы
bolaevaa@mail.ru

ТЫҢДАЛЫМ ДАҒДЫСЫН МЕНҒЕРТУ ҚАҒИДАЛАРЫ

Мақалада мектеп оқушыларына сабақ үстінде тыңдалым дағдысын менгерту барысында басшылыққа алынатын кезеңдер және олардың әрқайсысын жүзеге асыру жолдары қарастырылған. Тыңдалым дағдысын оқушы еркін менгеруі үшін тиімді әдіс-тәсілдер көрсетілген. Әр кезеңнің тапсырмалар жүйесі құрастырылып берілген.

Тыңдалымға арналған сабақ жүйесіндегі кезеңдері

Отандық және шетелдік әдіскерлер мәтінмен жұмысты үш кезеңге бөлуді ұсынады
Мысалы, Е.Н.Соловова

тыңдалғанға дейін,

тыңдау кезінде,

тыңдап болған соң – деп көрсетсе, әдіскер Г.В.:Рогова:

а) алдын ала нұсқаулық пен алдын ала тапсырма беру;

б) дыбыс байланысын қабылдау процесі;

в) түсінуді бақылайтын тапсырмаларды орындау - деп бөлуді ұсынды.

Мұғалімнің міндеті оқушылардың осы берілген жұмыс түрлеріне деген қызығушылығын тудыру. Мәтінмен жұмыстың осы кезеңдерінде берілуі қажет тапсырмаларды атап көрсетсек:

- тыңдағанға дейін сұрақтарды талқылау;

- тақырып, жаңа сөздер, иллюстрациялар бойынша болжам жасау;

- мұғалімнің негізгі тақырыпты қысқаша баяндауы, мәтін проблематикасына кіріспе.

Тыңдалымға арналған мәтіннің мазмұны және ол бойынша жаттығулар мен тапсырмалар таңдалған мақсатқа сай болуы тиіс. Тыңдалым арқылы тілдің лексикалық құрамын және оның грамматикалық құрылымын меңгеру жүргізіледі. Сонымен қатар, тыңдалым сөйлеуді, оқуды және жазуды меңгеруді жеңілдетеді. Тыңдалым кезінде қолданылатын негізгі психикалық процестер: есте сақтау, қабылдау, қиял және ойлау., сондықтан да мұғалім өз жұмысында ең бастысы оқушы психикасының осы ерекшеліктерін есепке алуы қажет.

Ғалымдардың осы пікірлерін ескере келе, мектептегі оқушылардың тыңдалым дағдысын қалыптастыру үшін сабақ барысындағы тыңдалым мәтінімен жұмысты 3 кезеңге бөліп қарастырамыз:

Тыңдалым алдындағы тапсырма: тақырыпты таныстыру, тақырыпқа қатысты сұрақтар құру, иллюстрациялық суреттер арқылы тақырыпты болжату, оқушылардың осы тақырып бойынша бұрыннан білетін білімдерін еске түсіру;

Тыңдалым тапсырмасы: түрлі тыңдалым тапсырмаларын орындауға арналған тапсырма, жаттығу жұмыстары. Мәтіннің жалпы мазмұнын түсіну, ондағы көтерілген мәселе мен негізгі ойды анықтау, жекелеген детальдерді түсіну.

Тыңдалымнан кейінгі тапсырма: Тыңдалым мәтіндегі тақырып туралы сұрақтар беру және берілген сұрақтарға оқушының өз көзқарастарын білдіре отырып, өмірлік тәжірибелерімен байланыстыра отырып жауап берулеріне негізделеді. Сондай-ақ, сұрақтарға жауап беру кезінде тыңдалым мәтіндегі сөздерді пайдалана алатындай етіп жасалуы тиіс.

Оқу бағдарламасында 5-сыныптарда тыңдалым дағдысында оқушылар арнайы берілген тірек сөздер арқылы тақырыпты болжап, қосымша және негізгі ақпараттарды анықтап, оқшау сөздерді пайдалану арқылы өз ойларын еркін білдіруі тиіс деген оқу мақсаттары берілген. Ендеше сіздің беретін тапсырмаларыңыз осы оқу мақсаттарына сәйкесінше құрылуы керек.

Тыңдалым алды тапсырмаларының түрлері

Тыңдалым мәтіні есте жақсы сақталуы үшін, алдымен, баланың ойын қозғау қажет болады. Яғни оқушы тыңдалатын мәтін не жайында болатындығы жайлы өзі болжам жасап, қандай мәселе сөз болатындығын алдын ала бағамдай алатын болса, онда оқушы санасында мәтін мазмұны жақсы сақталады. Сондықтан тақырыпты болжауға арналған тапсырмалар тыңдалым мәтінін жете түсінуде өте тиімді болмақ.

1. Тақырыпқа қатысты «Сократтық сұрақтар» беру. Мысалы, «Киім.Сән.

Талғам» бөліміне қатысты сабақта «Адам неліктен әдемі киініп жүру керек? Киім адам өмірінде маңызды ма? Неге адамды киіміне қарап қарсы ал деп атайды?» деген сұрақтарға жауап беру арқылы оқушы тыңдалатын мәтін бойынша түсінік алады.

2. Тыңдалатын мәтін мазмұнына қатысты суреттер бойынша «Суреттер сөйлесін» әдісін қолдану. Суретте бейнеленген көрініс немесе оқиға, бейнелер арқылы тақырып не жайлы болатындығы жайлы ойларын ортаға салады.

3. Мәтін тақырыбын ашатын немесе мәтіндегі ойға қатысты «Ребус шеш» әдісін қолдану да оқушы ойының дамуына оң ықпал етеді.

4. Қозғалатын тақырыпқа қатысты қиялын қозғап, «Ассоциация» әдісін қолдану да тыңдалым мәтінін не жайлы екенін болжауға мүмкіндік береді.

5. Сабақтың әр кезеңінде қолданыста жүрген «Тірек сөздер» әдісі де тыңдалым дағдысын жүзеге асыруда тыңдалым алды тапсырма ретінде өте тиімді.

6. «Адасқан әріптер» әдісінде әріптерді орнына қою арқылы мәтін не жайында екенін табады. Бұл әдісті 5-сыныптарда «Wordwool – Joyteka» платформасы арқылы беру оқушы қызығушылығын арттыра түседі.

7. «Метафора» әдісінде тыңдалатын мәтін тақырыбына қатысты кез келген бір затты не әрекетті көрсету арқылы болжайды.

8. «Жұмбақты шеш» әдісі бұрыннан сабақтарда тиімді қолданып жүрміз. Алайда қазіргі кезде оны тыңдалым алды тапсырмасында тақырыпты болжау кезінде қолдану арқылы мәтін мазмұнына деген қызығушылықты тудыратыны өз сабағымызда дәлел болып жүр.

Тыңдалымнан кейінгі белсенді тапсырмалар

●«Қарлы кесек» әдісі.

Мәтін бойынша 3 жуан және 3 жіңішке сұрақ құрастырыңыз, сұрақтарды жеке-жеке қағазға жазып, сыныптасыңызға жолдаңыз.

●«ПОПС формуласы» әдісі.

Тапсырма: «Адамгершілік – басты қоғам құндылығы» деген тұжырым бойынша өз ойыңызды дәлелді жеткізіңіз.

«Менің ойымша, бұл...»

«Себебі, мен оны былай түсіндірер едім...»

«Оны мен мына мысалдармен дәлелдей аламын...»

«Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...»

●«FILA кестесі» әдісі.

F	I	L	A

Нұсқаулық:

F/ Дерек/ – мәтіннен деректер келтіріңіз.

I /Пікір/– көтерілген мәселеге қатысты кейіпкер ойын жазыңыз.

L /Сұрақ/– мәтін идеясына қатысты 2 жуан сұрақ құрастырыңыз.

A /Іс-әрекет/– мәтін міндеттері бойынша жоспар құрыңыз.

•«Тұжырым кестесі» әдісі

Мәтінде көтерілген мәселе	Мәселеге қатысты мысалдар	Мәселеге қатысты пікірлер	Автор мақсаты	Мәтін идеясы

•«Сөздік» жұмысы

Сөз	Мағынасы

Тыңдалым мәтінін талдауға арналған тиімді әдіс- тәсілдер

Оқушыларға тыңдау дағдысын қалыптастыруда еске сақтау қабілетінің маңызы **зор**. Оқушының сабақтағы кез келген іс-әрекеті тыңдалым мәтінін дұрыс қабылдауына әсер етеді. Сондықтан тыңдалым мәтінімен жұмыс орындаудың әдіс-тәсілдері өте маңызды болмақ. Қолданылатын әдістің тиімділігі оның нәтижелілігінің кепілі болып табылады.

Мәтінді тыңдап болған соң мәтін мазмұнын оқушы жете түсініп, мәтіндегі негізгі ой мен көтерілген мәселе анықтау үшін, мәтінді жан жақты талдап, ондағы түйінді ой бойынша өз пікірін, көзқарасын білдіре алуы үшін мәтінді талдау кезінде қолданылатын әдіс тәсілдердің ең негізгі дегендеріне тоқталық өтелік.

№	Әдіс-тәсіл түрі	Мақсаты	Тиімділігі
1	Тест тапсырмасы	Тест оқушының білім дәрежесінің қандай екенін анықтайды. Оқушы білімін түрлі жағдайда қолдана бітуін тексереді.	Тыңдалым мәтіні оқылып болған соң оқушыларға сол мәтін мазмұны, идеясы, құрылымы бойынша тест сұрақтарын беру арқылы оқушының ақпаратты қаншалықты есте сақтағанын анықтауға мүмкіндік береді.
2	«INSERT» әдісі	Оқылған мәліметті түртіп алу арқылы таным түсінігін қалыптастырады.	Тыңдалған мәтіндегі жаңа ақпаратпен танысып, түртіп алу жүйесімен мәлімет жинайды, саралайды, бағалайды.
3	«Кластер» әдісі	Идеялар мен ақпараттар арасындағы байланыстарды жинақтап, тұжырымдайды.	Мәтін тақырыбындағы өмірмен байланыс туралы сұрақтар құрастырып, оларға жауап іздейді, идеяларды жинақтайды.
4	«Фишбоун» әдісі	Тыңдалым мәтіндегі мәліметті, идеяларды сұрақ-жауап арқылы жаза отырып, қорытынды ойларын жинақтайды.	Тыңдаудағы алынған мәлімет бойынша өздері сұрақ қойып, жауабын топтық не жұптық жұмыста талқылауға, ой қорытуға, белгілі бір түйін жасауға жетелейді.
5	«Кейс – стади» әдісі	Мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты талдайды.	Оқушылардың есте сақтау қабілеті сақталады.
6	«Эйлер шеңбері» әдісі	Тақырып бойынша негізгі идеяларды жинақтап, саралайды.	Идеялар жинақталып, сараланады
7	«Дұрыс\Бұрыс»	Тыңдалым мәтініндегі ақпараттардың дұрыс, бұрыстығын анықтайды.	Оқушының мәтінді жете түсінуіне көмектеседі.
8	«Маңызды 3 мәлімет»	Оқушылар мәтінді тыңдап болған соң ондағы маңызды деген ақпараттарды жіктейді.	Мәтіндегі негізгі ақпараттарды анықтайды.
9	«9 — ромб»	Қатысушыларға мәтін мазмұнынан маңыздысын анықтап, талқылау үшін тізім беріледі. Тізімнің әрбір тармағын үлкен ромбылы торға орналастыру арқылы мәтіндегі ақпараттарды талдайды.	Ромбының нысаны топқа бірқатар басымдықтар мен перспективаларды қамтуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жусупова Р. Аутенттік мәтіндер негізінде студенттердің коммуникативті күйреттілігін қалыптастырудың әдістемесі: – Астана:, 2021. – 10 б.
2. Құлмағамбетова А. Тілдік төрт дағды бойынша белсенді оқыту тапсырмалары, оқу-әдістемелік құрал. – 2014. - 54 б
3. Қазақстан Республикасының «Орта білімді дамыту» тұжырымдамасы.
4. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, НЗМ, 2016ж.
5. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: әдістемесі және теориясы. –Алматы: Ыбырай Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000. – 208 б

Болаева А.К.

ПРАВИЛА ПРИОБРЕТЕНИЯ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ

В статье публикуются разные виды технологий и методы по навыку слушания, а также руководство по применению каждой технологии на уроке. Для свободного использования учениками показаны эффективные методы и приемы по слушанию. На каждый этап задания построен алгоритм работы.

Bolaeva A.K.

RULES FOR MASTERING LISTENING SKILLS

The article publishes different types of technologies and methods for listening skills, as well as a guide to the application of each technology in the lesson. Effective listening methods and techniques are shown for free use by students. An algorithm of work is built for each stage of the task.

ӘОК 801.731

Жанибекова А.

«Bolashaq» академиясы «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының 4курс студенті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
alua.janibekova@mail.ru

Ғылыми жетекші: **Сембиев Қ.З.**

«Bolashaq» академиясы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессоры,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

АБАЙ МЕН МҰҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОРТАҚ ТІРЕК СӨЗДЕР

Мақалада қазақтың көрнекті екі ақыны Абай мен Мұқағали поэзиясындағы ортақ тірек сөздер қарастырылады. Зерттеу көрсеткендей, бұл сөздер екі ақынның өлеңдеріндегі бейнелерді жасауда, эмоцияларды жеткізуде және негізгі тақырыптар мен идеяларды білдіруде маңызды рөл атқарады. Жұмыс жалпы тақырыптық және лексикалық сипаттамаларын анықтай отырып, Абай мен Мұқағалидің поэтикалық шығармаларын талдау мен салыстыруға негізделген.

Поэзия - маңызды әлеуметтік және қоғамдық құбылыстарды бейнелеуге қабілетті қуатты құрал. Ол бізге әлемді тануға, терең сезімдер мен ойларды білдіруге мүмкіндік береді. Өлеңдерде сөздердің бейнелілігі шындықпен тікелей байланысты, ал сөздік және көркемдік шеберлік біздің қоғамдық санамызда тамыр жайған. Поэзия - бұл эстетикалық қуаныш қана емес, әлемді өзгертуге қабілетті күш.

Қазақ әдебиеттанушысы А.Байтұрсынұлы дарынды сөздің үлгісі поэзия ұғымына сәйкес келетінін атап өтті. Оның жұмысында поэзияны түсіндірудің мазмұнына қойылатын ішкі және сыртқы жағдайлар зерттеледі. Ішкі жағдайлар: шынайы құпия, лас пікірлерден азат болу және терең жағдайды білдіру. Сыртқы жағдайларға бейне бейнелеу

түріндегі көңіл-күй мен бидің үйлесімділігі, ауа райының қысқалығы және нақты көрсетілуі жатады. «Қазақ бас ақыны» атты мақаласында А.Байтұрсынұлы Абайдың шығармаларынан поэзияның үздік үлгілерін көретінін атап өткен.

Абайдың поэзиясы өз заманының күрделі әлеуметтік мәселелеріне қатысты және әдебиеттанушылар қазақ поэзиясының дамуына қосқан үлесі үшін бағаланады. Профессор Қ. Жұмалиев Абай қазақ тілінің байлығы мен басқа да поэтикалық дәстүрлердің үлгілерін негізге ала отырып, жаңа ұсыныстар мен сөздерді пайдаланғанын атап өтті.

Абайдың қазақ әдебиетіндегі жаңалығы кейінгі ұрпаққа айтарлықтай әсер етіп, үлгі болды. ХХ ғасыр поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі - Мұқағали Мақатаев, ол Абайдың өз шығармашылығына ықпалын мойындады. Мұқағали Абайдың мысалдары мен сөздерін қолданып, олар өмір сүрген түрлі кезеңдерге қарамастан, олардың ой-санасының рухани бірлігін көрсетеді.

Абай Құнанбаев пен Мұқағали Мақатаевтың поэзиясы - халықтың жан дүниесін суаратын бай мұра. Екі ақын да қазақ мәдениеті мен руханиятын бейнелейді.

Абай өлеңдері теңіздей түпсіз тереңдігімен, жүректі емірендірер әсерлігімен ерекшеленсе, Мұқағали өлеңдері ойлылығымен, сырлы сұлулығымен әрбір оқырманның жүрегінен терең орын тауып, тәтті сезімге бөлейді, жатталып қалады.

Жүректерінен жыр төккен Абай да, Мұқағали да поэзияны өміріндей көрді, сыңарындай қасынан тастамады.

Мұқағали өлеңдері ұлы ақын Абай атамыздың өлеңдерімен үндес келіп, астасып жатады. Абай поэзиясындағы сөз қолданыс дәл сол қалпында Мұқағали поэзиясында да кездеседі. Абай:

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ – барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін», - [1;94]

деп, өлеңді ермек үшін емес, жастарға өлеңімен үлгі көрсету үшін жазатынын айтса, Мұқағали:

«Мен-дағы өлең жазбаймын ермек үшін,
Ермек үшін немесе өлмек үшін,
Жазсам, жазам жырды мен жасырмаймын,
Жаралы жүректерді емдеу үшін», - [2;98]

деп, ол да өлеңді ермек үшін немесе өлмек үшін емес, жүрегі жаралы адамдарды поэзия тілімен емдеп, қолдау үшін жазатынын айтады. Немесе, «Өлең жазу біреуге ермек шығар, ақын болу не деген қиын еді», - дейді.

Мұнда ақындардың екеуі де сөздерді үшін септеулік шылау негізінде -мек формалы есімшемен *ермек үшін, термек үшін, бермек үшін, өлмек үшін* деп тіркестіріп, мақсат айқындауыш мәнінде қолданып, пысықтауыш міндетін атқарып, өлең жазудағы мақсаттарын айқындап тұр. Бұл жерде басты тірек сөзі - *өлең*. Абай *өлең* сөзін табыс септігінде қолданып ойды жеткізу мен тәрбиелеудің құралы ретінде алады. Ал, Мұқағали *өлең* сөзін адам жанын емдеп, рух берудің құралы етіп алады. Мұндағы тірек сөзі болып тұрған *өлең жазу, ермек үшін* дегендерді әр ақын өздерінше қолдану арқылы бір ойды, бір мақсатты айтып, бір мағынасы ашуға тырысады.

Абай:

«Жүрегімнің түбіне терең бойла,

Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» [3;22], - десе, Мұқағали: «Менің нәзік жанымды кім түсінер», - дейді. Мұнда Абайдың қолданысындағы *жүрек* сөзін Мұқағали оның ішкі мазмұны шектестігі жағынан туған ауыс мағына метонимия болып тұрған *жан* сөзін қолдануда да бір ой, бір мағына айту ұқсастығы бар. Бұл өлеңдерінде Абай мен Мұқағали ойлары бір-бірімен үндесіп жатқанын байқадым. Мұндай ұқсастықтар кездейсоқ бола бермейді. Талант талантпен ғана сырласады. Сондықтан Мұқағали ақын атамыз:

«Біз де өлеңді жазбаймыз ермек үшін,
Жаздық үлгі жастарға бермек үшін.

Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін», - деп Абайдай болмаса да оның ізін жалғастырушы екенін өлеңінде айтып кеткенін байқаймыз.

Поэзия сәулесі шарпығанда, қандай сөз болса да құлпыра түседі. Жайшылықта «кірлеу» деген сапалық сын есім сөзін аузымызға алуымыздың өзі көңілге кірбең ұялатар еді. Ал, ұлылар қаламына іліккенде осы сөздің ойнап шыға келгенін көруге болады. «Өкінішті көп өмір кеткен өтіп» деп басталатын өлеңінде Абай «кірлеу» сөзін:

Сеніскен досым да жоқ, асығым да,
Ақыры өлең жаздым, жасыдым да.
Көрмеген көп дүние көл көрінді,
Кірмеген көңілдің ашығында, - [1;66]

деп қолданып, жамандық көрмеген, дат баспаған көңілге дүние әркез кең, пәк болып көрінетінін айтып, «кірлеу» сөзіне жаңа мағынаны үстейді. Ал Мұқағалида ол сөз:

Ойлы жас! Өлең менің сырласымдай
Сырлассамда көңілім жүр басылмай
Айтып кеткен ақында арман бар ма?
Жүрегінің түбіне *кір* жасырмай, - [2;35]

деп бар шындықты айтып, жүрегімен ақтарылған ақында арман жоқ деген мағынада қолданылады.

Мұқағали өзі айтқанындай, Абай тілінен қуат алып, Абай үгісімен жыр жазған, сөз қолданған сезімтал жүректі ақын. Абай:

«*Жүрегім*, нені сезесің,
Сенен басқа жан жоқ па?
Дүниені, көңілім, кезесің,

Тиянақ жоқ па, қой, тоқта» [3;50], - деп *жүрек* сөзін тура мағынада қолданып, жүрегіне тоқта десе, Мұқағали «Соқ, жүрек» атты өлеңінде:

«Қалай – қалай соғасың, *қан жүрегім*,
Соғасың әлі өмірің бар білемін,
Дем ала ғой, *байғұсым*, дем ала ғой

Бұл тірлікте құмарым қанды менің» [2;218], - деп *жүрек* сөзін ауыс мағынада *байғұсым* деген сөзбен алмастырып жұмсайды да, Абай қолданған *тоқта* етістігінің орнына *дем ал* етістігін қолданады. Екеуі де бір ойды айтады. Осы *дем ал, тоқта, жүрек, байғұсым* сөздерінің сыр-сипат, түр-тұлғасы жағынан бірдей болмаса да, өлеңде контекстік синонимдік қатар құрып, бәрі бір ойды айтуға қатысады.

Абай мен Мұқағали өз шығармаларында араб-парсы сөздерін белсенді пайдаланған, бұл қазақ тілінің тазалығы үшін күресті және осы сөздердің ана тілінің бір бөлігі ретінде қабылданғанын айғақтайды. Бұл шет тілдеріндегі түсініксіз сөздерге қарсы күрестің көрінісі және жалпыхалықтық қазақ тілінің лексикалық байлығын сақтау болып табылады. *Дәулет, амал, қадір, құдірет, бақ, күмән, ар, абырой, пейіл, несін, уақыт, мезгіл, ақыл, дәурен, қаһар, шара, хал, айбат, даңқ* тәрізді абстракт ұғым атаулары мен сын-сипатты білдіретін *момын, арам, адал, мәлім, риза, әділ, мақұл, залым, бекер* сияқты шығыс сөздерін, сондай-ақ оқу-мәдениет саласына қатысты *хат, қалам, сия, галым, ғылым* сөздерін де, *бейбақ, байғұс, пақыр, мейман, дұшпан, дос, әйел, данышпан, әскер, қызметкер* тәрізді адамды әр алуан жақтан білдіретін сөздерді де екі ақын да бірдей еркін және актив қолданған. «Бұл көрсетілген сөздер түгелімен дерлік Бұқар, Шал, Махмабет, Шернияз ақындар да, Абай тұстарында да мол кездеседі. Демек, бұлар Абайға дейінгі кезеңдерде-ақ халық тіліне сіңген, жалпылама қолданыста жүрген, қазақ тіліндік болып кеткен сөздер» [4;77].

Абайдағы абстракт ұғым атауларының бірсыпырасы жоғарыда көрсетілгендей, бұрыннан қалыптасқан шығыс сөздері: «Кемді күн қызық *дәурен* тату өткіз» [5;35], «Пайда *ойлама, ар* ойла» [5;49], Тегінде адам баласы адам баласынан *ақыл, ғылым, ар мінез* деген нәрселермен озбақ... [3; 105] деп берілсе, Мұқағалида бұл сөздер нақ сол үлгіде қолданылады: «*Ар-ақиқат* үкімі жасалғанда, Қолға тұрар ноктасыз асауларда» [2;111], «*Пейілімді* теңізбен таластырып, Тереземді аспанмен теңестірем» [2;27], «Сор да жоқ мұнда, *бақ* та жоқ, Атақ та, *құрмет, даңқ* та жоқ» [2;482], «Сен менен от іздеме *құрмет* ізде» [6;25], «Өмір – мәңгі, *Уақыт*, мүмкін, елес» [6;26].

Абай мен Мұқағали екеуі де шетелдік әдеби дәстүрлерден шабыт алды, бұл оларға өз поэзиясын дамытуға және мәдениет пен адам жетістіктері мәселелерінде өз ой-өрісін кеңейтуге көмектесті.

Бұл үйренуде Абайдың өзіндік тұрғысын сақтап қала алу поэтикалық тіл қолданыстарынан анық байқалады.

«Тас дулыға, тас сауыт киінгенім,
Денемді қысып жатыр бүгін менің»
[1;157]

«Уақыттай, өзі жүйрік ат мінеміз,
Сауыттай шынжыраулы тереземіз»
[1;157]

«Жалтаңдаған жас жүрек
«Байғұс-ай» - десін, демесің»
[1;106]

«Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс».
[1;156]

Егер осы үзінділердегі «сауыт та, дулыға да» қазаққа таныс сөздер. Бірақ, «тас сауыт, тас дулыға» түрінде еш жерде қолданылмайды [7;169]. Не уақытты атқа балау да - жаңа образ. Әрине, бұл келтірілген үзінділер орысша аударманың ықпалы, соның әсерімен жарыққа шыққан.

Абай жасаған жаңа образдардың көрінісі Мұқағалида да кездеседі.

«Өмірімді несіне жек көремін,
Ауыр жеңіл болса да өткеремін.
Өмір қашып барады құсқа мініп,
Мен артынан жетем бе деп келемін» [8;176], - дегенінде Абайдың «Уақыттай, өзі жүйрік ат мінеміз» дегеніне үндес. Уақыт - өмір еншісі. Бұл жерде Абай мен Мұқағалидағы өмір мен уақыт аналогиялас, жанды образ жасауға қатысып тұр. Немесе Мұқағали:

...«Қалай-қалай соғасың қан жүрегім?!
Білмеймін, қанша өмірім қалды менің» [2;218]

...«Жапырақ – жүрек, жас қайың!
Жанымды айырбастайын» [2;219]

...«Бар-жоғы менде бір жүрек,
Ол өлсе мәңгі кеткенім.
Сендегі семсе мың жүрек,
Келгенде жасыл көктемін,
Тірілер қайта дүркіреп» [2;219], - дейді.

Абай мен Мұқағали орыс әдебиетінен шабыт алды, бұл қазақ тіліне жаңа сөздер мен ұсыныстардың құрылымын әкелді. Олардың шығармашылығынан мысалдар: «Жалтаңдаған жас жүрек», «Жас жүрек жайып саусағын» және «Қалай-қалай соғасың қан жүрегім», кескіндемелік бейнелерді жасау үшін эпитеттер мен инверсияны пайдалануды көрсетеді. Бұл қазақ поэзиясына шетелдік әдеби тәсілдерді ассимиляциялау мен бейімдеудің үлгісі болып табылады.

Мұқағали болса «қан жүрегім», «жапырақ-жүрек жас қайың», «бар-жоғы менде бір жүрек», «сендегі семсе мың жүрек» деген жүрек сөзіне байланысты эпитеттерді адам сезімін толқытып, жүрегін шымырлатып сезімге бөлеп, айтайын деген пікірін жанды етіп көркем көрсете білді.

Абай мен Мұқағали үшін жүрек өмірдің, адалдық пен адамгершіліктің символы болып табылады. Бұл символ олардың туындыларында бейне, қалып және толқу ретінде жиі кездеседі, бұл олардың өмірлерінің өзіндік ерекшелігі мен тереңдігін көрсетеді. Абай орыс әдебиетіндегі жаңа сөздер мен сөйлемдерді қолдана білді, бірақ оларды өз поэзиясында таза қазақ тілінде бейнеледі, бұл оның еңбегі.

Абай мен Мұқағали өлеңдерінің көпшілігі басқа тілдерге аударылғаннан кейін көркемдігі мен маңыздылығын сақтайды, бұл олардың шығармашылығының терең даналығы мен түсініктілігін көрсетеді. Екі ақын да өз туындыларының тақырыптары мен идеялары арқылы халықпен ортақ тіл таба алды. Олар әрбір сөздің мазмұнына, сезімдері мен айқындылығына ерекше көңіл бөліп, әрбір сөз автордың ойларымен және пікірлерімен мұқият іріктелуі тиіс екенін дәлелдеді.

Абайдың түрлі тілдерге аударылған өлеңдерінің көпшілігі өзінің құндылығы мен көркемдігін сақтайды. Абай барлық қоғам үшін өзекті идеялар мен бейнелер жасады. Бұл оның даналығы мен шығармаларының басқа елдерде де түсінікті бола алатынын көрсетеді. Абай мен Мұқағали жалпы адамзаттық ақындар болды, ал олардың өлеңдері ортақ проблемалар мен идеяларды бейнелейді. Ақындар сөздердің нақтылығы мен нақтылығына назар аударып, бос және артық сөздерден аулақ болды.

Осы айтылған түрлі жағдайлар арқылы Абай мен Мұқағали қазақ әдебиетінің поэтикалық тілін де жоғары мәдениеттік сатыға көтерді.

Заман жүрегімен үндескен ақындық, азаматтық биік тұрғыда Абай қалай тұрса, Мұқағали да үзеңгілес, терезесі тең тұрған дара ақын.

Қай заманда, қай жерде өмір сүрмесін, қашан да ұлы ақындардың тағдыры еншілес, мұрат-мүддесі сабақтас қой. Өйткені нәзік жүректі, адал жүректі ақын жүрегі бір ырғақпен соғатындай.

Қос ақын өздерінің төл туындыларында лирикалық нәзіктікті, сыршылдықты шебер қиюластырып, жыр сүйер қауымға қыруар үлгі-өнеге қалдырып кетті.

Екі ақынның да жырларының тәрбиелік мәні - өрелі ойларының өміршендігінде, парасаттылығында.

Қорытындылай келе, Абай мен Мұқағали поэзиясындағы ортақ тірек сөздерді зерттеу олардың шығармашылығының уақыт бойы терең өзара әрекеттестігін көруге мүмкіндік береді. Екі ақын да қазақ тілінің байлығынан шабыт алып, өнерге ұмтылып, ұқсас үлгілер мен көптеген ортақ сөздерді пайдаланды. Бұл әдеби дәстүрлердің континуитетін ғана емес, сондай-ақ поэзияның ұрпақтар үшін өзекті әрі шабытты болып қала отырып, уақытша және мәдени шекараларды еңсеру қабілетін көрсетеді. Осылайша, олардың шығармашылығы Қазақстанның мәдени мұрасының ажырамас бөлігіне айналады және бізді сөздің сұлулығы мен даналығын бағалауға шабыттандырып, үйретуді жалғастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абай. Шығармаларының екі томдық жинағы, I, II том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 236 бет.
2. Мұқағали Мақатаев. Жырлайды жүрек. – Алматы: Жазушы, 1989. – 496 бет.
3. Абай. Шығармаларының екі томдық жинағы, II том. – Алматы: Жазушы, 336 бет.
4. Сыздықова Р. Абай және әдеби тіл. – Алматы: Ғылым, 1968. – 334 бет.
5. Абай. Екі томдық шығармалар жинағы, I том (Өлеңдері мен поэмалары). – Алматы: Жазушы, 1986. – 304 бет.
6. Мақатаев М. Өмірдастан. – Алматы: Жазушы, 1976. – 232 бет.
7. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиетінің тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960.
8. Мұқағали Мақатаев. Жылап қайттым өмірдің базарынан. – Алматы: Жалын, 1994. – 256 бет.

Жанибекова А.

ОБЩИЕ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА В ПОЭЗИИ АБАЯ И МУКАГАЛИ

В статье рассматриваются общие опорные слова в поэзии Абая и Мукагали, двух выдающихся казахских поэтов. Исследование показало, что эти слова играют важную роль в создании образов, передаче эмоций и выражении основных тем и идей в стихах двух поэтов. Работа основана на анализе и сопоставлении поэтических произведений Абая и Мукагали с определением общих тематических и лексических характеристик.

Zhanibekova A.

COMMON KEYWORDS IN THE POETRY OF ABAI AND MUKAGALI

The article examines common reference words in the poetry of Abai and Mukagali, two prominent Kazakh poets. The study showed that these words play an important role in creating images, conveying emotions and expressing the main themes and ideas in the poems of two poets. The work is based on the analysis and comparison of the poetic works of Abai and Mukagali with the definition of common thematic and lexical characteristics.

ӘОЖ 81 23:811.512.122

Жанузахова К.К.

«Bolashaq» Академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
Januzak2022@mail.ru

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕР

Мақалада қазақ тіліндегі жыраулар поэзиясында қолданылған көнерген сөздер тарихы, олардың қызметі мен жасалу жолдары талданды. Жыраулар заманында қолданылған, бүгінгі күні мағынасы көмескіленіп, қолданыстан шығып бара жатқан немесе мүлде ұмытылған сөздердің мағынасы анықталды, этимологиялық, семасиологиялық жағынан талдау жасалды және кейбір сөздердің морфологиялық құрылысына зер салынып, өткен заманда тілдегі сөзжасам жүйесінің ерекшеліктеріне баға берілді.

Көнерген сөздер – тарихи категория. Тарихи кезеңдерде қолданылып, бүгінгі күні сөздік қорды байытатын сөздердің бірі – жыраулар поэзиясында кездесетін көнерген сөздер. Еркіндік пен теңдік, шындық пен әділеттілік аңсап, қиянат пен жауыздыққа қарсы күресіп өткен жыраулар поэзиясы миллиондаған жүрекке ерлік рухын дарытып, үміт отын жағып, күш-қуат беріп келе жатыр. Осы жыраулар поэзиясында қолданған көнерген сөздер тарихына, олардың қызметі мен жасалу жолдарына тоқталу – біздің басты мақсатымыз. Доспамбет жырауда: Май қаңбақта ағалардың аты жусап жатыр деп, Ақ шаңдақты құрып қойған шатыр деп, Жазыда көп жорытқан екенбіз, - деген жолдар бар. Мұндағы аға сөзі «басшы, қолбасшы» деген ұғымда қолданылған, бүгінгі күні бұл мағынасы көмескіленіп, жаңа ұғымда «бірге туған бауыр» мағынасында қолданылып жүрген сөз. Бұл туралы белгілі ғалым Р.Сыздықова: «Түркияда бұрын аға титулы әскери адамдарға, коменданттарға, янычарлардың бастықтарына берілетін атақ болған. Орта ғасырлардағы хан сарайларында есік аға (шешек аға) деген жоғары дәреже де болған: ишик аға – главный хранитель «высокого порога» (дворцовых дверей), камергер. Одна из высших должностей в средние века при ханском дворе» деген пікір айтады [1, 13].

Осыған қарағанда, ертеректегі қазақ қауымында да аға сөзі басшыға, оның ішінде әскери басшыға айтылатын дәреже мағынасын бергенге ұқсайды. Шалкиіздегі: Батыр жігіт жау бастар, Аға жігіт қол бастар, - деген жолдарда аға деп жасы үлкен адам туралы айтылып отырған жоқ, қолбасшыны, көтеріліске шыққан жиынды, қарулы топты бастайтын адам туралы айтылып отыр. Аға сөзінің бір кездегі «бас, басшы» деген ауыспалы мағынасы ертеректе қалыптасқан ел ағасы, от ағасы, ауыл ағасы деген тіркестердің бар екендігімен де дәлелдене түседі. Ел ағасы – белгілі бір адамдар тобының (айталық, бір ауылдың, халықтың) басшы адамы, отағасы – бір шаңырақтың (жанұяның) басшы адамы, иесі, әкесі. Кейін бұл тіркес бірігіп, отағасы деген сөз жасалғанда да, бұл сөздің мағынасы жалпыланып, «жасы үлкен ер адам, сыйлы адам» дегенді білдіруге жұмсалып кеткендігі байқалады. Ауыл ағасы, жігіт ағасы деген тіркестерде де дәл осындай заңдылық сақталған.

Қазіргі қазақ тілінде кездеспегендіктен, ойланбастан историзмге жатқызып келе жатқан көптеген сөздер қатарына жыраулар поэзиясында кездесетін садақ, қол оқ, адырна, қорамсақ, жебе сөздері өткен дәуірдегі материалдық, мәдениетке байланысты құралдардың атаулары болған. Ал қазір ол құралдардың жойылуымен байланысты олардың аты да айтылмайтындықтан, бұлар историзмдер деп аталады. Құралдардың бұл түрі қазір соғыс құрал жабдығына жатпайтыны рас, бірақ оған қарамай-ақ, бұл сөздер қазан төңкерісіне дейінгі авторлар шығармаларында, батырлар жырларында, ертегілерде немесе қазіргі күнгі әдебиетте өткен дәуірдегі тарихи жағдайды суреттеген жағдайда жиі кездеседі. Мысалы: Бұқардан: Табандасқан дұшпанға. Күнінде қылыш шауып өлтірген... немесе Ақтамбердіден: Құлаты тауға қол салып, Садақтың оғын мол салып, Қолды бір бастар ма екенбіз?! Бұл мысалдардағы садақ, жебе, қылыш, қорамсақ, айбалта дегендер – соғыс құралдарының атаулары.

Бұл сөздер – қазақ эпостарында да, ХУ-ХІХ ғасырлардағы ақын-жыраулар тілдерінде де жиі кездесетін, қазірде көнерген сөздер қатарынан табылатын сөздер. Садақ сөзінің синонимдері – жақ – жай – жа. Соңғы жа нұсқасы қазақ тілінде сарыжа, бұқаржа сөздерінде сақталған. Садақ (жақ) – ағаштан доғаша иіп немесе иілген іспетті екі бөлікті жалғастырып, екі ұшын қайыспен керіп, сол кермеге оқ (жебе) салып тартып ататын, өте көне замандардан келе жатқан қару атауы. Садақ (жақ) сөзі кейбір түркі тілдерінде қарудың өзін емес, оның қабын, сауытын білдіреді немесе жақтың бүкіл жабдығымен қоса аталған жалпы атауын білдіреді. Ал қазақ тілінде садақ сөзі қарудың өзін де, жақ пен оның оғын салатын қабын да білдіргенін байқаймыз. Мысалы, Махамбет ақында: Садақ толған сай кез оқ, немесе Садағына сары шіркей ұялап, дегенде садақ – оқ салатын қапшық, ыдыс ұғымын танытса, Қазтуған жырау өлеңінде: Қарағайдан садақ будырып, Қылшоқымды сары жүн оққа толтырып, Жанға сақтау болған жұрт, - деген бұл сөз – қарудың өзін, яғни садақ (жақ) дегенде бүгінгі күні түсінілетін негізгі мағынаны білдіріп тұр. Сонымен қатар садақ сөзі жақтың өзінің қабын да білдіргенін байқадық. Мысалы, жырларда кездесетін «бұлғары садақ, бұхаржай» немесе «көк садақты демесен, көпке тиер сөзім бар» дегендердегі бұлғары садақ, көк садақ тіркестері былғарыдан жасалған, көннен жасалған қап, яғни жақ салатын ыдыс, тыс деген мағынада тұр. Қазақ тілінде жақтың жабдығымен қоса алғандағы жалпы атауы ретінде қолданылуы да кездеседі. Мысалы, Махамбеттің «Беркініп садақ асынбай» дегенінде, ақын жалғыз садақ емес, жалпы қару асыну, жауға аттану деген мағыналы ой айтқан.

Жақ // жай сөздері де оқ атуға арналған құрал, яғни садақ деген ұғымда қолданылады. Толғай да толғай оқ атқан, Он екі тұтам жай тартқан – деген жолдарда он екі тұтам өлшемі садақтың кермесінің (адырнасының) өлшемін, яғни жақтың өзін айтып тұр. Ж және й дыбыстарының сөз басында алмасатыны бұрыннан белгілі. Сондықтан жақ, жай, жа сөздері бір ұғымды білдіретін сөздер. Сөйтіп, кермесіне (кірісіне, адырнасына) оқ, яғни жебе тіреп, тартып ататын ағаштан жасалған (будырған) көне қару атауы ХУ-ХІХ ғасырлардағы қазақ тілінде садақ, жақ, жай, жа деп аталған. Демек, әр тілдегі сөздердің семантикалық (мағыналық) даму заңдарына қарай о бастағы бір сөз, мағыналы, садақ сөзі бір тілде қарудың өзін, екінші бір тілде оның қабын, үшінші бір тілдерде осы қарудың өзін, жабдығын, сауытын қоса алғандағы жалпы атауын білдіретін болып қалыптасқан. Қазақ тіліндегі садақ сөзі – осы үш мағынаның үшеуіне де ие болып қолданылып келген көнерген сөз.

Адырна. Қазтуғанның атақты жырларының бірінде: «Қара ұнымы сұлтандайын жүрісті, Адырнасы шайы жібек оққа кірісті», - деген жол бар.

Мұндағы адырна сөзі – садақтың оқ тіреп ататын тарамысы деген мағынаны білдіреді. Садақты мықтап тартып, оқты алысқа жіберудің поэтикалық көркем образын садақ тарамысының қатты серпігенінен шыққан зуылы, дыбысы арқылы беру әбден сыйымды. Сондықтан, адырна «жүрісі де, кірісі де» орынды. Сөйтіп, садақтың тарамысы мағынасында қолданылатын адырна сөзі – қазақтың көне өлең-жырлары мен бұрынғы ақын-жырауларының тілінде қолданылған, бүгінде ұмыт бола бастаған сөз.

Жиембет қолданған «ала» сөзі «ат», оның ішінде «азбан» ұғымында берілген. Алаша ат тіркесіндегі алаша сөзі орыс тіліне мерген деп аударылады. Ол қалмақтың мөрі деген сөзінен алынған, бұл тарттырылған ат деген ұғымды білдіреді. Ендеше ала

– бұл жай ат емес, азбан. Азбан мағынасындағы ала сөзі халық поэзиясында күшті, мықты жылқының символы, өйткені азбан – үйірге түсіп жүрген, әбден есейіп күш жиған еркек малдың ақтатылған кездегі аты. Оның мықтылығы сондай – «ертеңнен шапса, кешке озған, ылдидан шапса, төске озған, томаға көзді қасқа азбан» деп суреттеледі. Сондықтан да «мінген аты ала-ды» деп, батырлар мінген мықты атты айтқан.

Қазақ тілінің көнерген сөздері қатарына енген алаулау сөзі Шалкизде: Алты күндей алаулап, Он екі күндей ой ойлап, - деп берілгенде, алаулау – шабуылдау, соғысу мағынасын береді екен. Аламан сөзінің төркіні де «талау, тонау» мәніндегі сөз деп тануға болады. Өйткені көптеген түркі тілдерінде аламан сөзінің екі мағынасы бар: бірі және негізгісі – талау, тонау, шабу мақсатымен жиналған топ. Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде аламан сөзінің, біріншіден, көне сөз екендігін, екіншіден, мағынасы екі түрлі: 1. Шабуыл жасауға үйренген, ерекше жасақталған топ; 2. Үлкен бәйге екендігі көрсетіледі. Бұл сөз, тіпті, сонау XII ғасырдың өзінде түркі тілдерінде бар екен, мағынасы Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде тонау үшін жасалған шапқын» деп түсіндіріледі [1, 30-31]. Ал жыраулар поэзиясындағы: Аламанға жел бердік, Аса жұртты меңгердік, - деген жолдарда аламан сөзі – көпшілік, бұқара, халық мағынасында тұр. Бірақ, сірә, жай көпшілік емес, атқа мінген көпшілік, топ, яғни шабуыл жасаушы топ. Ал жаңа шыққан «Қазақ тілінің сөздігінде» (1999 ж) аламан сөзі екі мағынада берілген. 1) арнай жасақталған әскер; 2) ат жарыс, бәйгенің түрі. Кең ауқымда болатын бәйге жарысы аламан бәйге деп аталады [2, 27]. Ендеше, аламан сөзі – жинақтау ұғымындағы сөз. Аламан жеке сарбаз, жеке шабуылшы емес, олардың жинақы атауы.

Алаш. Қазақтың ауыз әдебиеті тілінде, әсіресе, жырларда, сонымен қатар, өткен ғасырлардағы ақын-жазушылар тілінде, соның ішінде біз зерттеп отырған жыраулар толғауларында алаш сөзі өте жиі қолданылған. Бұл сөз екі-үш мағынада жұмсалатыны байқалады. Бірі – ел, жұрт, байтақ сөздерінің синонимі ретінде. Бұқар жырау Абылайға: Он сан алаш баласын, Жұмсап бір тұрсын қолыңнан, немесе: Шалкиздің бір толғауында: Алаштан байтақ озбаса, Арабыдан атты сайлап мінбен-ді! - дегенде де алаш сөзі «қалың көпшілік, ел – халық, жұрт» мағынасында қолданылып тұр. Сонымен қатар, бұл да «белгілі бір этникалық құрам (мысалы, «хандық» немесе рулар құрамы), «қауым» деген нақтылы тар мағынаны да білдіргені де байқалады. Оның бұл терминдік мағынасы алты сан алаш, он сан алаш, алты алаш сияқты тіркестерге келгенде, тіпті айқын сезінеді. Сондықтан алаш сөзі жеке келіп те, жоғары тіркестермен келіп те, басқа сөздермен тіркесіп келіп те «қазақ қауымы немесе оның белгілі бір бөліктері (рулары, рулар тобы, жүзі) деген мағынаны бергені байқалады. О баста алты сан алаш – XIII ғасырдың бас кезінде, тегі монғол шабуылына қарсы ұйымдасқан, алты тайпадан - қыпшақ, найман, қаракесек, алшын, қоңырат, жалайыр тайпаларынан құралған одақты білдірген. Кейін бұл одақ алты сан алаш деген атпен Жошы ұлысының қарамағына кіргені тарихтан белгілі [3, 247]. Ал бірақ қазақ ақын-жазушылары бұл тіркесті «жалпы қазақ қауымы», тіпті, кейде одан да тарылып, «өз руластары» деген мәнде жұмсаған. Мысалы, Махамбеттің: Алты сан алаш ат бөліп, - дегенінде «қазақ қауымы», оның ішінде, өз ортасы «он екі ата бай ұлы» деген сияқты ұғым бар, өйткені дәл осы жолдардың алдында: Он екі ата бай ұлы, Жиылып келсе бұл іске, - дейді. Алаш сөзі «ел-жұрт, қауым» деген жалпы мағына білдірумен қатар, «қазақ елі, қазақ қауымы» деген нақтылы термин мәнде де қолданылады. Алаш сөзінің үшінші мағынасы – жоғарыда көрсетілген мағыналарға қарама-қарсы «жау, жат» деген мағынада қолданылуы. Мұны С.Сейфуллин жақсы көрсеткен. «Е-е, мен сенің ағайының емес, алашың ба едім» және «алашың туысқаныңдай болсын» деген мысалдарда алаш сөзі бұрынырақта екі мағынада, «ел» және «жау» - деген екі қарама-қарсы мәнде, қолданылғанын танытады [4, 127].. Мысалы, Махамбеттің: Алашқа болман деуші едік, - дегенде алаш – «жау, қарсы жақ» деген мағынада жұмсалып тұр. Алаш сөзінің жағымсыз мағынасы монғол, қалмақ тілдерінде бар екенін ғалым Р.Сыздықова атап көрсетеді [5, 17]. Монғолша, алаш сөзінің бір мағынасы «өлтіруші, кісі өлтіруші, қалмақ тілінде алаш – «жаналғыш». Бұл сөздің қазақ тілінде «жау, дұшпан» мағынасында қолданылуына оның монғол тілдеріндегі ұғымы да себепкер болуы мүмкін, яғни алаш сөзінің «кісі өлтіргіш», одан шыққан ауыспалы мағына «жау, дұшпан» деген ұғымы қазақ тілінде өте ертеден кел жатуы ықтимал [1, 35].

Біздің пікірімізше, бұл сөз осы мағынада моңғол-түркі тілдеріне ортақ сөз болуы мүмкін немесе соңғы ғасырларда үнемі сыртқы атаулардың бірі болып келген моңғол тайпалары – қалмақтар мен жоңғарлар тілдерінен біздің тілімізге ауысуы да мүмкін.

Алдияр – қазақтың эпос жырларында, әсіресе, Махамбет өлеңдерінде жиі кездесіп, ханға, жалпы дәрежесі жоғары адамға қарата айтылатын көнерген сөз. Махамбетте қолданылатын «Алдияр тақсыр ханымыз» жолындағы алдияр сөзі – ертеректе, хандар дәуірінде қазақтар қоданған сөз. Бұл сөз монғолдың алдар сөзімен төркіндес болуы мүмкін. Ол «атақ, даңқ, мәртебе», «дәреже» деген ұғымды білдіреді. Бұл сөз қалмақ тілінде де бар екен. Оларда алдияр – «ұлы» деген ұғымда қолданылатын сөз. Қазақ тілінде бұл сөз жеке тұрып та, алдияр тақсыр, алдияр хан сияқты тіркестер тілінде де қолданылған. Бәрінде де ол «мәртебесі биік, мәртебелі, ұлы» деген мәнді білдірген. Осы эпитет хан, би, сұлтан сияқты билеушілерге ғана айтылғанын ескерсек, алдияр билеушілерге берілген атақ, титул екендігіне көз жеткіземіз.

Алқалау, алқалы. Бұл сөздер қазақ тілінде бұрын «жинақтау», «жиын» мағынасында қолданылған сөз. Алқа сөзі осы екі атаудың бастапқы түбірі ретінде кешегі күнге дейін көнерген сөз болса, еліміз егемендік алғалы, бұл сөздердің мағынасы жаңғырып, «алқа мәжілісі», «алқалы жиын» ұғымдарында қолданылып жүр және бұрын қолданылған «коллегия», «коллегиальный» сөздеріне балама ретінде пайдаланылуда. Осы сөздердің бұрынғы көнерген мағыналарына көз жіберсек: Шалкизде: Алқалаған ауыр қолдар тоқтарға, Арыстанбекұлы Сұлтан бар. Алқалы кеңес құрған күн, - деген жолдар алқалаған, алқалай, алқалы сөздерінің түбірі алқа сөзі екенін дәлелдей түседі.

Алқа сөзі екі мағына береді: 1) жиын, топ; 2) коллегия [6, 224]. Бұл арабтың халқа деген сөзі, мағынасы «дөңгелек», одан барып «адамдар тобы» деген ауыспалы мәнде қолданылған. Сірә, бұл сөз түркі тілдеріне өте ерте кезде енген болуы керек. Этнографтардың айтуына қарағанда, Орта Азияны және Қазақстанды мекендеген халықтардың ислам дәуіріне дейінгі әдет-ғұрпында жылына бір рет өлгендердің бейітіне баратын дәстүр болған. Бейіт басына жиналған әйелдер алқа құрып, қол ұстасып, ауық-ауық алақан соғып, дұға оқып, ортаны айналып жүретін болған. Соны алқа деп атаған. Түркі тілдеріне парсы тілінен алқа сөзі осы кездерде кірген болуы керек. Қазақ тіліндегі алқа-қотан, алқа құру сөздері дөңгелек құрып, айнала отыру, не «бір нәрсені айнала қоршау» деген мағынада алқалау түрінде қолданылған. Содан кейін барып алқалау сөзі «кеңесу, топ болып отырып ақылдасу үшін жиналу, бас қосу» деген ауыспалы мағынаға ие болғаны байқалады. Сондықтан да бүгінгі күні алқалы жиын, алқалы кеңес ұғымдары жаңа мағынада қолданыла бастады.

Аса жұрт – бүгінгі күні мағынасы көмескіленген, бір кездегі қазақ халқының тілінде «жат жұрт» мағынасында қолданылған сөз тіркесі. Бұл тіркесті жыраулар поэзиясынан да кездестіруге болады. Аламанға жол бердік, Аса жұртты меңгердік, - дегенде, бұл тіркес мағынасы «жат жұрт» дегеннен гөрі «өз жұртым, өз елім» деген мағынаға көбірек келетін сияқты. Аса сөзі қырғыз тілінің солтүстік диалектісінде көбірек қолданылады екен. Ол – араб тілінен енген сөз, мағынасы «туысқан адам, жанұя мүшесі». Осыдан барып, Махамбет қолданысында «Өз елім» мағынасында қолданысындағы аса жұрт сөзі тілдік қорымызға енген.

Астан жұрт. Бұл сөз Махамбетте: Айғайға белдік байлаған, Астана жұртын айналған, - түрінде қолданылады. Бұрынғы сөздіктерде бұл сөз «көптеген халық, ұшы-қиырсыз ел» мағынасында түсіндіріледі. Бұл сөз түркі тілдеріне парсының астан, астанә (табалдырық, аула, есік) деген сөздерінен ауысқан. В.В.Радловтың айтуынша астана жұрт тіркесі «придворный штат), яғни «белгілі бір дворға (жандыққа) қараған жұрт» мағынасын білдіреді. Сонымен астана жұрт тіркесі «қол астындағы, өзіне қараған, соңынан ерген жұрт» деген мәнде қолданылғанға ұқсайды. Ал бүгінгі күні тіліміздегі астана сөзі «еліміздің ортақ қаласы» ұғымында жоғарыда келтірілген двор (хандық) мағынасынан алынған сияқты.

Сөйтіп, жыраулар поэзиясында кездесетін мағынасы бүгінгі күні көмескіленген көптеген сөздер бүгінгі ұрпақ үшін айтулы жыраулар өлеңдерінің ішкі мағынасын түсінуге кедергі болары анық. Сондықтан да осы сөздердің мағынасын білу –

жыраулардың айтар ойын толық түсіну, елім деп еңіреп өткен «кесекті ерлердің» еліне айтқан жалынды сөздерін жете ұғыну деген сөз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. Алматы, Санат 1994.
2. Қазақ тілінің сөздігі. Алматы, 1999.
3. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966.
4. Сейфуллин С. Шығармалар. ҮІ том. Алматы. 1964.
5. Махмұтов А. Қазақ тіліндегі көнерген сөздердің басқа лексикалық топтармен қарым-қатынасы. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Ү шығуы. Алматы, 1963.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 10 томдық. 1958.

Жанузахова К.К.

АРХАИЗМЫ В ПОЭЗИИ ЖЫРАУ

В статье проанализирована история архаизмов, использованных в поэзии жырауов на казахском языке, их функции и способы их создания. Были определены значения слов, которые использовались во времена жырауов, которые сегодня неясны и выходят из употребления или полностью забыты, проведен этимологический, семасиологический анализ и дана оценка морфологическому построению некоторых слов, особенностям словообразовательной системы в языке прошлого времени.

Zhanuzakova K.K.

ARCHAISMS IN THE POETRY OF ZHYRAU

The article analyzes the history of archaisms used in the poetry of Zhyrau in the Kazakh language, their functions and ways of their creation. The meanings of words that were used during the Zhyrau period, which are unclear and out of use or completely forgotten today, were determined, an etymological, semasiological analysis was carried out and an assessment was given to the morphological structure of some words, the peculiarities of the word-formation system in the language of the past time.

ӘОК 82.0:37.016

Жумабекова А.С.

Қарағанды қ. №46ЖБББ КММ
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
raihan-a@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру. Оқырмандық тұрақты ынта – ықыласты, биік талғамды қалыптастыру, әдеби мұраны және онда бейнеленген құбылысты эстетикалық қабылдауына қажетті білім және біліктілікпен қаруландыру, логикалық ойын, ауызекі және жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру. Бір сөзбен айтқанда, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыру болып табылады.

Әдебиет адамды рухани тәрбиелейді, жан сұлулығына тәрбиелейді, ізгілікке, адамгершілікке үйретеді. Ол адамды асыл армандарға жетелейді.

Қазақстан мектебінің алдына қойып отырған мақсаты- инновациялық оқыту технологиясы арқылы оқу мен тәрбие жұмысын дамыту, еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту бағытында оқушыларға жүйелі, нақты білім беру. Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігі білім беру жүйесін, білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологияларын оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды.

Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды, іскерлікке қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке - ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам қарқынмен өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады.

Қазақстанда білім беру саласындағы инновациялық технологиялар арқылы оқытудың мәселелерін Ш.Т.Таубаева, Н.Нұрахметов, С.Н.Лактионова, Е.З.Батталханов, Қ.Қ.Қадашева, Т.О.Балықбаев, Ж.А.Қараев, Г.К.Нұрғалиева, К.Бұзаубақова, С.Д.Мұқанова, Н.И.Хван, Л.Е.Румянцева, З.У.Имжарова, М.М.Мұқаметқалиқызы және т.б. педагог-ғалымдар зерттеген. Оқушының білімге деген ынтасына мұғалім мен ата-ана, қоршаған орта әсер етеді. Мұғалім белсенді әрекет ете отырып, оқушылардың танымдық қабілетін дамытып, ғылым негіздерін игеруге, белгілі бір білімдердің, дағдылар мен іскерліктерін қалыптастырып, оқушының рухани, физикалық және еңбек қабілеттерін жетілдіріп, еңбек және кәсіби дағдыларын дамытуда аянбай еңбек ету қажет.

Әдебиет сабағының негізгі материалы - көркем шығарма. Орта және жоғары сыныптардың көркем шығармаларын талдау принципінде ұқсастықтар бар.

Алайда әр буынның әр сыныптың жас ерекшелігіне және шеберлік пен дағдылардың сапасына байланысты талдау кезінде өзіндік салмағы бар.

Көркем шығарманы оқып, талдау кезінде оқушы жазушының әр сөзді өзі таңдап, қолданатынын, ана тілінің алуан түрлілігін үйренетіндігін көреді.

Жұмыстың бұл түріне тереңірек енген сайын оқушылардың көркем әдебиетке деген қызығушылығы артады.

Әдебиеттерді оқу арқылы оқушының рухани әлемі байып, білімді болып қана қоймай, өмірдегі ең қымбат, ең қымбат нәрсе - ізгілік пен мейірімділіктің тұқымын себеді.

Әдебиетті оқытуда ең бірінші көркем шығарманы оқудан басталады. Оқушыға көркем шығарма оқытпай, оны әдебиетке оқыту мүмкін емес.

Шығарманың алғашқы бөліктері түсіндірмелі (түсіндірмелі) оқу арқылы оқылады, бұл практикада жиі кездеседі, өйткені мұғалім шығарманы оқуды ұйымдастырады, оқушыларға бағыт береді.

Түсіндірмелі оқу әсіресе күрделі шығармаларды оқығанда тиімді.

Көркем шығарманы оқу мәнерлеп оқуды, әр сөзді анық, анық, дәл, ашық оқуды қажет етеді. Мұны сабақта дауыстап оқығанда анық байқауға болады. Дауыстап оқып, кезекпен дауыстап оқуға кеңес беріледі.

Кіші сынып оқушылары көбінесе дауыстап оқуды ұнатады, ал жоғары сынып оқушылары іштен оқуды қалайды. Мұғалімдер жоғары сыныптарда романдар мен әңгімелер сияқты көлемді шығармаларды оқу тек үй тапсырмасы арқылы жүзеге асатынын бұрыннан біледі.

Шығармашылық дегеніміз - оқушының белсенділігі мен дербес іс-әрекетінің ең жоғарғы түрі. Бұл мәселені шешуде шығармашылық тапсырмалардың орны ерекше. Шығармашылық бағыттағы тапсырмалар оқушының білім деңгейін - оқушылық деңгейден шығармашылық деңгейге көтеруге жол ашады.

Шығармашылық - қиял, ұшқыр ой қалыптастыру. Онда оқиға құрудың, образ жасаудың мүмкіндігі бар. Мұнда оқушыға ертегі, әңгіме, мақалдарды жалғастырып жазу және аяқтау тапсырылады. Оқушы қиялға ерік беріп, оқиғаны дамыта отырып, шығармашылық жұмыс істейді. Өз бетінше іздену - шығармашылық қабілетті ашудың көзі.

Қоғам өмірінің барлық салаларында күрделі өзгерістер болып жатқан кезде келешегімізді ойласақ, өмірдің әр қырында жетекшілік ете алатын ғылымға, өнерге, мәдениетке берілген қабілетті жастарды қолдау және олардың шығармашылық қабілеттерін дамыта түсу бүгінгі күн талабы. Көбінесе оқушының шығармашылық қабілеттері ескерілмей қалады. Көркем шығармамен жұмыстың негізгі мақсаты - олардың шығармашылық жұмыста өзінің қабілетін іске асыруға дайындығын қалыптастыру.

Әдебиет сабақтарының оқушылар үшін мынадай маңызды жақтары бар:

- оқушының танымдық іздемпаздығы қалыптасады;
- сұрақтарды, мәселелерді терең талдауға үйренеді;
- шығармашылық ой-өрісі артады;
- кітаппен жұмыс, көркем және ғылыми әдебиеттер, баспа материалдарымен жұмыс істеу біліктерін қалыптастырады;
- ұжымдық ой - пікірлері жетіледі, топ мүшелерінің пікірлерімен ортақ тұжырым жасауға үйренеді;
- мұғалім мен оқушылардың қарым - қатынасы ынтымақтастықта болып, сенімділіктері артады;
- оқушы өз ойын еркін айтуға, сөз мәдениетіне үйренеді;
- білімін жүйелі түрде толықтыруға үйренеді;
- өз әрекетіне сын тұрғысынан қарауға үйренеді;
- тұжырым жасап қорытындылауға үйренеді;
- оқу міндеттерін тиімді шешу мүмкіндігін таниды;
- дүниетанымы кеңейіп, рухани дамиды;
- дарынды тұлға ретінде “мен” деген пікірі қалыптасады;
- бәсекелестік қабілеттері дамиды;
- мұғалімге тәуелділіктен арылып, шығармашылық жұмыстарға белсене араласуға үйренеді.

Оқушы шығармашылығын дамыту – білімдік үрдіс субъектілерінің және білім мазмұны мен жүйелердің өзара әрекеттесу аймағы.

Бірінші - төмен деңгейге осы қимыл әрекетке тұрақсыз қызығушылығы бар оқушылар. Тапсырманы олар берілген сұрақтар көмегімен белгілі бір бөлігін ғана орындау арқылы, үлкендердің айтуымен, үгінің көмегімен іске асырады.

Екінші - орта деңгейге осы қызметке ден қойған және қызығушылық танытқан оқушылар жатқызылды. Тапсырманы дұрыс орындайды, үлкендердің көмегіне сүйенбегенмен берілген сұрақтар арқылы атқарды. Инициатива мен шығармашылық көп байқала бермейді.

Үшінші - жоғары деңгейде осы қимыл әрекетке ден қойып, қызығушылық танытқан балалар жатқызылды. Тапсырманы олар өздері орындады, ешкімнің айтуынсыз, инициатива мен шығармашылық танытады.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін сабақтарды мынадай жолдармен өткізуге болады:

- сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;
- сабақты түрлендіріп өткізу;
- сабақта оқушылар өздері жасаған суреттер, схемаларды пайдалану;
- техникалық құралдарды тиімді қолдану;
- сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

Сондай-ақ дарынды оқушылармен нәтижелі жұмыс жасайтын мұғалімнің кәсіби “бейнесі” мынадай қасиеттерден тұрады: жоғары кәсіби біліктілік, даралық қасиет, білімпаздық, ойлап табуға және ғылыми зертеу жұмысына қабілеттілік, кәсіби қызметін өздігінен жетілдіруге ұмтылушылық. Дарынды оқушымен жұмыс мұғалімнің өзіне, қызметіне және кәсіби біліктілігіне жаңа, жоғары талаптар қояды.

Жаңа оқыту технологиясының түрлері көп. Кейбіреуін атап айтатын болсақ, оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту (оқушылардың белсенділігі жоғарылап, өздерінің күштеріне деген сенімдері арта бастайды), М.М.Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясы» (оқушылардың интеллектуалды және шығармашылық потенциалын дамытуға бағытталған), Ж.Қараев пен Ж.Кобдикованың «Үш өлшемді әдістемелік жүйесі» (деңгейлік тапсырмалар беру арқылы дамыта оқыту идеясы жүзеге асырылады).

Бұл әдістер тапсырманың мазмұны мен күрделілік дәрежесін өзгерту арқылы оқушылардың материалды игеру қарқынының мүмкіндіктерін ескере отырып, оларға әр түрлі көмек көрсетуге жол ашады.

Бүгінгі кезде әдістеме саласында жоғары аталған технологиялар жиі қолданылуда. Жаңа технологиямен жұмыс істеу үшін төмендегідей шарттар қажет:

- оқу үрдісін белсендіру және басшылыққа алу;
- ғылыми-әдістемелік, оқыту әдістемелік, ұйымдастырушылық себептеріне үнемі талдау жасап, назарға алу;

- жаңа пәндік білім стандартымен танысу.

Қазіргі инновациялық технологиялардың жиі қолданылатыны – ақпараттық технологиялар. Оларды пайдалану барысында бұрыннан біз көбінесе компьютерді қолданып, сабақты түрлендіріп, оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын дамытамыз. Осындай сабақтар өткізгенде, оқыту процесін дараландырады және оқушы ойының дербестігі мен белсенділігін арттырады.

Оқушының шығармашылық қабілетін дамыту үшін бірнеше шарт орындалуы тиіс. Олар:

- шығармашылық қабілетін дамытуды ерте бастан қолға алу;
- жүйелі түрде шығармашылық әрекет жағдайында болу;
- шығармашылық іс- әрекетке жағдай туғызу.

Шығармашылыққа баулудың, өзіндік іс-әрекетін ұйымдастырудың төмендегідей түрлері бар:

- тақырыпты мазмұнына сай жинақтау
- арнайы бір тақырыпқа пікірталас тудыру
- шығарма, шағын әңгіме құру
- сөзжұмбақ құру, шешу
- қиялдау арқылы сурет салу.

Сонымен, шығармашылық іс-әрекет талаптарын, сондай-ақ оларды мектепте ұйымдастыру жолдарын зерттеу - мәселені дамытып, жетілдіру тетігін анықтауға және мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

Оқушылардың шығармашылық дербестігін дамыту арқылы оның жеке тұлғасын қалыптастыруға болады. Танымдық іс-әрекет түрлері төменнен жоғарыға қарай, кезекті түрде, белгілі бір ретпен, жүйемен жүргізілуі нәтижесінде шығармашылығы дамиды. Танымдық іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру біліктері мен ізденімпаздықтың қалыптасуы оқушыларды шығармашылыққа баулиды.

Мағынаны тануда оқушы әртүрлі болжам жасау, бұрынғы білетіндерін жеке және топта айту арқылы жаңа білімге деген қызығушылықтары артады. Олар «Мені түсін» әдісі арқылы мәтінді өз беттерінше оқу, тезис құру арқылы көлемді материалдарды өздеріне керек тұстарын ғана алуға, екі жақты түсіндірме күнделігін жасау, талдау, зерттеу, салыстыру, терминдермен жұмыс, бірін-бірі толықтыру арқылы оқушы жаңа білімді өздігінен меңгеріп, жаңалық табу, шығармашылықпен жұмыс істеу сатысына көтеріледі.

Проблемалық оқыту (диспут, дискуссия, оқыта үйрету, баяндама, мені түсін, тірек мәтін, тірек символдары, т.б. қолданылады) Оқушы мұғаліммен еркін сөйлесіп, пікір алмастыра алады, өзін жеке-дара тұлға ретінде тануға жол ашылады, өз ойын ашық еркін айтуға, пікір алмасуға, достарының ойын тыңдап, мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты шешуге көмектесуге, бір-бірінің пікірін тыңдап, шыншылдық, әділдік, өзгенің пікірімен санасуға үйренеді, ынтымақты қарым-қатынастың негізі қаланады.

Оқу үрдісінде танымдық тапсырмаларды орындау шығармашылықты, ізденімпаздықты талап етеді, сондықтан мұндай тапсырмаларды орындау: өзекті мәселені табу, мақсаты мен міндеттерін айқындау, зерттеу әдіс-тәсілдерін белгілеу, болжам құру, болжамды тексеру, нәтиже, іс-әрекет рефлексиясы кезеңдерімен жүзеге асады. Оқу жұмысына шығармашылық мақсат қою, оны жоспарлау оқушыдан зеректік, ізденімпаздық, еңбекқорлық, шабыт, мақсаткерлік, белсенділік қызығушылық, өмірлік белсенді ұстаным сияқты көптеген қасиеттерді талап етеді.

Заманауи білім берудің мақсаты, оның ұйымдастырушылық құрылымы, ақпараттық коммуникативтік технологиямен қамтамасыз етілуін, білім беру үрдісіндегі оқыту әдістемесі қоғамның әлеуметтік сұранысынан туындайды. Осы уақытқа дейін білім беру үрдісінің негізгі бөліктері: мақсат → мазмұн → форма → әдіс → оқыту көрнекілігі болса, ал қазір заман ағымына сай оқып үйрену → меңгеру → өмірге

ендіру —> дамыту болып өзгеріп отыр. Бүгінгі күннің өзекті мәселесі - оқушыларды қарапайым болса да өз ойларын еркін жеткізіп қана қоймай, өзара тіл табысып, пікір алысуға үйрету, себебі жалпыға білім беретін орта мектеп білімнің негізгі мақсаты - оқушының сөйлеу қабілетін жетілдіру болып табылады. Сондықтан баланың білім алуға деген құштарлығын ояту үшін қазіргі заманда мұғалім көп ізденіп, сабақтың тиімді өтуіне жұмыс жасауы қажет.

Белсенді әдіс-тәсілдерді педагогикалық қуатты құралдармен ықпалдастыра отырып пайдалану оқушы ойын толық жеткізе білуге, сауатты жазуға дағдыланып, дүниетанымын, ой-өрісін кеңейтіп, өмірге деген көзқарасын жан-жақты дамытып, шығармашылық қабілетіне жол ашады.

Оқушылардың танымдық қабілеттерін артып, ақпаратпен жұмыс жасау дағдысын қалыптастырады. Оқушылар теориялық білімі мен практикалық білімін ұштастырып, өмірде қолдана алуларына дағдыланады.

Сабақта белсенді оқу әдіс-тәсілдерін тиімді қолдана білу мұғалімнің шеберлігіне байланысты. Ол үшін оқушының белсенділігін арттыратын және әрі қарай ізденуіне байланысты арналған тапсырмаларды орындату арқылы жүзеге асыруға болады. Белсенді оқу арқылы оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын жақсарту үшін сабақтарды қызықты, әрі тартымды етіп құру. Әр түрлі белсенді оқу әдіс- тәсілдерін қолдана отырып, сабақтың мазмұнын түрлендіре білу. Оқушыларды жаңа оқу мен оқыту әдістерімен эксперимент жасауға тарту. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы өзара байланысты жақсартады. Нәтижелі кері байланыс орнатып, жағымды оқу ортасын құруға мүмкіндік береді.

Мұғалім оқушылардың танымдық іс-әрекетін тиімді ұйымдастыру біліктерін дамытуы қажет. Оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін жетілдіру бағыты танымдық біліктерінің қалыптасу белгілеріне, танымдық тапсырмаларды орындау мүмкіндіктеріне қарай оларды шартты түрде мынадай 3 топқа бөлуге болады.

Бірінші топ-танымдық іс-әрекетте табанды, міндеттері мен мақсатын біледі; ізденімпаз, пән бойынша дербес шығармашылық жұмыстарға белсене қатысуымен ерекшеленеді.

Екінші топ - ізденіске ұмтылады, бірақ шығармашылық тапсырмаларды орындауға барлық уақытта бірдей ұмтылыс көрсете бермейді, танымдық тапсырмаларды орындау әдіс-тәсілдерін табуға құлшыныс білдіреді, тапсырмаларды орындауда мұғалім көмегін қажет етеді.

Үшінші топ-шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды орындауға құлықсыз, белсенділігі төмен, репродуктивті сипаттағы тапсырмаларды ұнатады, жұмысты орындауда үлгіні қажет етеді, оны орындауда көмекті қажетсінеді.

Сонымен, шығармашылық іс-әрекет талаптарын, сондай-ақ оларды мектепте ұйымдастыру жолдарын зерттеу-мәселені дамытып, жетілдіру тетігін анықтауға және мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

-оқушылардың шығармашылық дербестігін дамыту арқылы оның жеке тұлғасын қалыптастыруға болады;

-танымдық іс-әрекет түрлері төменнен жоғары қарай, кезекті түрде, белгілі бір ретпен, жүйемен жүргізілуі нәтижесінде шығармашылығы дамиды;

-танымдық іс-әрекетті дұрыс ұйымдастыру біліктері мен ізденімпаздықтың қалыптасуы оқушыларды шығармашылыққа баулиды;

Қорыта келе, оқушыға белгілі бір көлемдегі білім - білік, дағдыларды меңгерте отырып, жаңа педагогикалық технологияларды шебер пайдалана білу арқылы оқыту үрдісін демократияландыру және ізгілендіру, сабақтағы оқушының шығармашылық рөлін арттырып, еркіндігін қамтамасыз ету, сол арқылы оқушылардың даралық, интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттерін, бейімділіктерін ашу және дамыту қажеттігі туындап отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бітібаева Қ. Әдебиет сабағының түрлері мен үлгілері. – Алматы: Рауан, 1994 ж.
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті терендетіп оқыту. – Алматы: Рауан, 1994 ж.

3. Бадырақов Қ. Жоғары кластарда қазақ әдебиетінен тапсырмалар жүйесі. Алматы: мектеп, 1977 ж.
4. Дайыр Ә. Айтқашев. Қ., Құрманбаева Г., Беркімбаева Ш. Әдебиет. 5- сынып. – Алматы: Атамұра, 2001 ж.
5. Дайырова Ә., Тілепова С. Әдебиет. Оқулыққа нұсқау. 5- сынып. – Алматы: Рауан, 1996 ж.
6. Т.Ақшолоқов, шығарманың көркемдік ерекшеліктерін көрсете отырып, А., «Жазушы», 1998 ж.

Жумабекова АүС.

ВАЖНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫМ ПРОИЗВЕДЕНИЯМ

Эстетическое, интеллектуальное, художественное, чувственное, нравственное, гражданское воспитание с обогащением духовного мира учащихся. Формирование постоянного читательского энтузиазма, высокого вкуса, вооружение знаниями и умениями, необходимыми для эстетического восприятия литературного наследия и изображаемого в нем явления, формирование культуры логической игры, устной и письменной речи. Одним словом, развитие, формирование личности.

Zhumabekova A.S.

THE IMPORTANCE OF TEACHING ARTISTIC WORKS

Aesthetic, intellectual, artistic, sensual, moral, civic education with the enrichment of the spiritual world of students. The formation of constant reader's enthusiasm, high taste, arming with knowledge and skills necessary for the aesthetic perception of the literary heritage and the phenomenon depicted in it, the formation of a culture of logical play, oral and written speech. In a word, the development, the formation of personality.

ӘОК 81'25

Жұрағат А.

«Bolashaq» Академиясы «Қазақ тілі мен әдебиеті»

білім беру бағдарламасының 4-курс студенті

Қарағанды к., Қазақстан Республикасы,

zhuragat_20@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: **Баймұрынов Жанболат Мақсатұлы**

«Bolashaq» Академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының

доценті, ф.ғ.к.

ЛЕКСИКАЛЫҚ КАЛЬКА

Мақалада қазіргі БАҚ тіліндегі лексикалық калька мәселесі қозғалады. Калька – өзге тілдегі сөздерді немесе сөз тізбегін ана тілінің сөздер немесе морфемалар құрамымен сөзбе-сөз аудару. Жалпы, қазақша құрастырылған қазіргі мәтіндерде кальканың екі түрі кездеседі, олар: 1) лексикалық калька; 2) грамматикалық калька.

Лексикалық калька салдарынан кей сөз мағынасына сай қолданылмайды. Сөзді орнымен жұмсамау, біріншіден, ол сөздің орыс тіліндегі қолданысын ғана ескеруден орын алады. Мысалы, *нәтижесінде* сөзінің *в результате* немесе *в результате чего* дегендердің орнына жұмсалуы осы лексикалық калькаға жатады.

Лексикалық кальканың бірі есімдіктердің орынсыз жұмсалуынан көрінеді. Мысалы, *Это правда?* дегенді *Бұл рас па?* деп калькалауға қажеттілік жоқ. Дұрысы (...) *Рас па?* болады, яғни бұл контексте сілтеу есімдігі қазақ тілінің табиғи ерекшелігін солғындатады. Сөзді орнымен жұмсамау, біріншіден, ол сөздің орыс тіліндегі қолданысын ғана ескеруден орын алады. Мәселен, қазіргі БАҚ материалында

толығымен жеңіліске ұшырайды деген қолданыс айтарлықтай белсенді жұмсалады. Бұл – *потерпит полное поражение* дегеннің аудармасы, басқаша айтқанда, калькасы. Дұрысы: **оңбай жеңіледі** [1]. Аударма барысында тілдік құндылықтарды ойсыратпауымыз керек.

Қазіргі БАҚ материалынан мұндай мысалды тізбектеп көрсете беруге болады, қараңыз:

- *Саған 21 бар ма?* (тебе есть 21?). Бұл – жай ғана калька емес, «*бәленшеге 80*», «*университетке 100 жыл*» деп сауатсыз медианың таңып берген сауатсыз конструкциясы. Дұрысы: **21-ге толғансың ба?**

- *Мен он бес жасыма дейін* (я до 15 лет). Дұрысы: **Мен он беске келгенше / толғаниша.**

- Тағы бірер мысал: *Аспап дайындаумен айналысады* (занимается изготовлением инструментов). Дұрысы: **Аспап жасап жүр.**

- *Өзімнен күтпедім* (не ожидала от себя). Дұрысы: **Өзімнен (мұндайды) күтпеймін.**

- *Шақыру үшін рахмет* (спасибо за приглашение). Дұрысы: **шақырғаныңа рақмет / шақырғаның үшін рақмет.**

- *Құртпен сорпа ішіп алдық қой* (сорпа с куртотом). Дұрысында: **Құрт қатқан/қосқан сорпа ішіп алдық қой.**

- *Ал сіз маған қанша жас бересіз?* – Сколько лет вы мне дадите? сөйлемінің дәлме-дәл аудармасы, былайша айтқанда, калькасы. Дұрысы **Ал сіз мені нешеде дер едіңіз?** болуы керек.

- *Қызына ... деп ат берді* (дал имя). Дұрысы: **Қызының атын ... деп қойды. Қызына ... деп ат қойды.**

- *Жер сілкінісі болған кезде* (во время землетрясения). Дұрысы: **жер сілкінгенде.**

- *Шегеде тұру* (стояние на гвоздях). Дұрысы: **шеге басып тұру.**

- *Давай мен саған үйретемін* (давай я научу тебя) Дұрысы: **Мен саған үйретейін.**

- *Сенде қанша адам бар?* (Сколько у тебя человек (подписчиков). Дұрысы: **Қанша адамың бар?**

- *Киіз үйді құру / бұзу* (ставить юрту, разобрать юрту). Қазақ үй *тігеді, үйді жығады.*

- *Тіл үйренуге деген қызығушылықтарын жоғалтады* (потеряют интерес к изучению языка). Дұрысы: **тіл үйренуге қызықпай қалады / тіл үйренуге қызығушылығы (мың адам болса да) жоғалады.**

- *Жабайы жануарлар және үй жануарлары* (дикие и домашние животные). *Аң мен мал* қолданысы қазақы болмысқа біршама жақын болар еді.

- *Егер біз сенің ағаңды қорғағымыз келсе* (если мы хотим защитить твоего брата). Дұрысы: **Ағаңды қорғаймыз десек.**

- *Еңбек төленуі керек* (труд должен оплачиваться). Дұрысы: **еңбекке ақы төленуі керек / еңбектің ақысы төленуі керек.**

- *Бұл көйлекті белдікпен кию керек* (носить с поясом). Дұрысы: **Бұл көйлекті белдік тағып кию керек.**

- *Күтпеген* (неожиданный). Дұрысы: **тосын.**

- *Сөз бостандығы* (свобода слова). Дұрысы: **сөз еркіндігі.** Адамның сөзі, ойы, әрекеттері еркін болады.

- *Жаңбыр басталайын деп жатыр* (дождь собирается). Дұрысы: **жаңбыр жауғалы тұр.**

- *Пікір қалдырыңыз* (оставьте комментарий) Дұрысы: **Пікір жаза кетіңіз.**

- *Мені ұрыспа* (не ругай меня): Қазақы ойлайтын бала *маған ұрыспа* деуші еді.

- *Сөмке әлде шабадан?* (сумка или чемодан?). Дұрысы: **сөмке ме, шабадан ба?**

- *Робот-тазалағыш / робот-шаңсорғыш* (робот-пылесос). Дұрысы: **тазалағыш робот / шаңсорғыш робот.**

- *Көзілдіріктегі жігіт* (в очках). Дұрысы: **Көзілдірікті / көзілдірік таққан жігіт.**

- *Тауарларды сатып алуды жүзеге асыру* (Осуществление покупки товаров). Дұрысы: **Тауар сатып алу.**

- *Елді мекендерді су алуы. Дұрысы: Елді мекендерді су алып жатқаны.*
- *Қоқысты лақтыру. Лақтыру – әлдебір аралықты көздеп тұрып күшпен істелетін жұмыс. Дұрысы Қоқыс тастау, кимейтін киімді тастау, итке сүйек тастау болуы керек.*
- *Ішек-қарын тазалау. Қазақ ішек-қарын аршиды.*
- *Әртістік жүзу (Artistic swimming / синхронное плавание) ағылшынша artistic – әртістік емес қой. Дұрысы: Мәнерлеп жүзу. Синхронды жүзу деген де нұсқасы бар.*
- *Көппен сүйікті (любимый/ая многими). Дұрысы: көпшілік сүйетін.*
- *Тұтынушылық баланс (потребительский баланс = баланс потребления / баланс в потреблении). Дұрысы: тұтыну балансы / тұтынудағы баланс.*
- *Мұның соңы жақсылыққа әкелмейді (это не приведет к лучшему). Дұрысы: Мұның арты/соңы жақсы болмайды.*
- *Ұйқысын жоғалтқан (потерявший сон). Дұрысы: ұйқыдан айырылған.*
- *12 жыл құлдықта (12 лет рабства). Дұрысы: құлдықта өткен 12 жыл.*
- *Қоныс аударатын құстар (перелетные птицы). Дұрысы: жыл құстары [2].*
- *Домбырада ойнау / домбыра ойнау – орыс тіліндегі играть на домбре тіркесінің калькасы. Ал қазақы ойлайтын жан домбыра тартады / домбыра шертеді тіркестерін қолданады. Домбыра тарту дегенді тянуть домбру деп аударсақ, мағынасы еш өзгермейді.*
- *Құрдастарымнан сұрау арқылы мұндай проблема көп адамда бар екенін түсіндім (Спрашивая своих сверстников (ровесников), я понял, что у многих есть такая проблема). Мұндағы адресант – оқушы, ал оқушы «құрдастарым» демейді. Сверстники (ровесники) сөзінің тікелей калькалана салынғаны менмұндалап тұр. Демек, дұрысы: Қатарластарымнан сұрау арқылы мұндай проблема көп адамда бар екенін түсіндім. Және бір мысал: Сондықтан шығарманы түсініп оқып, сөздік қорын арттыру үшін осындай ойын ойлап таптым (увеличение словарного запаса). Бұл да – лексикалық калька. Мазмұндық жағынан дұрыс болғанымен, бұл сөйлемде стилистикалық бейнорма бар. Стилистикалық нормадағы сөз дәлдігі қисынына сүйенер болсақ, дұрысы мына нұсқада болмақ: Сондықтан шығарманы түсініп оқып, сөздік қорын молайту үшін осындай ойын ойлап таптым.*

Сонымен, лексикалық калька – күнделікті қолданысымызға еніп кеткен орынсыз конструкция. Орынсыз сөздердің жадымызға, сөз қолданысына еніп кеткенін сөздер мен сөз тіркестерінен аңғарамыз. Жоғарыда жиі қолданылатын қате тіркестерден мысал келтірдік.

Істің, қимыл-әрекеттің жағымсыз, ұнамсыз жағын ескермей, «*өріс алды*», «*танытуда*», «*арқасында*», «*нәтижесінде*» деп айту немесе іс-әрекеттің жағымды, ұнамды екенін ескермей, «*белең алды*», «*етек алды*», «*төбе көрсетті*», «*салдарынан*» түрінде орысша ойдың жетегінде кетіп, калька үлгісінде оралымсыз сөз саптаудың тіліміздің қалыбына келіңкіремей, қиыспай тұратыны белгілі [3].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баймұрынов Ж. Қазақ мәтіндеріндегі калька мәселесі: лексикалық калька // «Ortalyq Qazaqstan». – 07.09.2021. – №98(22983). – Б.2
2. «Калькасыз қазақ тілі» Telegram арнасы: <https://t.me/KalkaStop>
3. Бизақов С. «Көзге» көптік жалғау жалғанбайды // «Ана тілі» газеті. – 14.01.2015. – №1(1259). – Б.1

Журагат А.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ КАЛЬКА

В статье затрагивается проблема лексической кальки в современном языке СМИ. Калька – дословный перевод слов или последовательностей слов на другом языке с составом слов или морфем родного языка. В целом, в современных текстах, составленных на казахском языке, встречаются два вида кальки: 1) лексическая калька; 2) грамматическая калька.

Juragat A.
LEXICAL TRACING PAPER

The article touches upon the problem of lexical tracing paper in the modern language of the media. Tracing paper is a literal translation of words or sequences of words in another language with the composition of words or morphemes of the native language. In general, there are two types of tracing paper in modern texts written in the Kazakh language: 1) lexical tracing paper; 2) grammatical tracing paper.

ӘОЖ 82.09(092)

Зайтхан С.

«Ақмола облысы білім басқармасының Шортанды ауданы бойынша білім бөлімі Дамса ауылының В.П.Кузьмин атындағы жалпы орта білім беретін мектебі» коммуналдық мемлекеттік мекемесі, тарих пәні мұғалімі,
Ақмола облысы, Қазақстан Республикасы
Z.sultan-2018@mail.ru

**БИ, ШЕШЕНДЕР МЕН ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДАҒЫ АБЫЛАЙДЫҢ
ТАРИХИ БЕЙНЕСІ**

Абылай төңірегінде өмір сүрген би, шешендер мен жыраулар – оның жүргізген саясатына тікелей араласып отырған адамдар. Мақалада шешендік сөздер, арнау, толғаулар Абылай ханның пенделік өмірінен бастап хандық тұлғасына дейінгі аралықтағы өмір кезеңдерін жан-жақты қамтитынын, сондай-ақ ел бірлігін сақтау, қазақ елінің тұтастығы, жауға қарсы күресу тұрғысынан көрініс беретіндігі айтылады.

Қазақ мемлекетінің нығаюына, шарықтап түлеуіне ерекше еңбек еткен әйгілі би шешендер, көреген көсемдер, көріпкел абыздар Асан Қайғы мен Жиренше, Төле би мен Қаз дауысты Қазыбек, Алшын Әйтеке би мен Сырым Датұлы, Бөгенбай батырдың ұрпақтары Бапан мен Саққұлақ, Абылай ханның бас биі Қарауыл Қанай мен Ақтайлақ шешен, Байдалы мен Бөлтірік, Жанқұтты сынды дүлдүл ділмарлардың өнерпаздық келбеті кеңінен танымал. Оған қоса XVIII ғасырда өмір сүрген Бұқар жырау мен Үмбетей жырлары да Абылай тұлғасын асқақтата танытуға құрылған. Демек, би, шешендер мен жыраулардың бір тақырып аясында немесе тарихи бір тұлға жөнінде сөз қозғауында немесе оған баға берулерінде белгілі дәрежеде ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар екенін олардың Абылай хан жөніндегі шығармаларын салыстыра талдай отырып көз жеткізуге болады. Мәселен, Төле би жоңғар билеушілерінің арасындағы тақ таласын өршіте қолдап, ежелгі жаудың іштей әлсіреуіне ықпал жасайды. Абылай хан мен Төле би таққа таласқан жоңғар нояндарын алма кезек қолдай отырып, ақырында Жоңғар хандығының құлауын қамтамасыз етеді. Бұл Төле бидің Абылай ханмен бірлесе жүргізген сырт саясатының ірі нәтижесі еді. Бұл да болса Абылай мен Төле бидің бір мүдде, бір мақсат үшін жұмыла күрескенін білдірсе керек.

Үлгілі сөз, ұлағатты тәлімді бізге мұра етіп қалдырған бабаларымыздың бірі – Келдібекұлы Қазыбек би – қазақтың Тәуке, Болат, Сәмеке, Әбілмәмбет, Абылай хандары тұсында мемлекет басқару ісіне араласқан мемлекет және қоғам қайраткері, Өз-Тәуке хан құрған «Билер кеңесінің» мүшесі, атақты шешен, Орта жүздің төбе биі, «Жеті жарғы» аталатын заңдар кодексіні шығарушы. Тәуке хан мемлекет тұтастығына жарықшақ түсірмей, халықты бірлікте ұстау үшін үш жүзді өзінен шыққан үш биге билету арқылы басқарғанда, Орта жүзге осы Қазыбек биді тағайындайды. Ол ел басқару ісіне араласып, Қазақ хандығының ішкі-сыртқы саясатына елеулі ықпал жасап отырады.

«Жоңғар басқыншылығына қарсы халық күресін ұйымдастырушылардың бірі болған Қазыбек би елдің азаттық алуы жолында аянбай тер төгеді. Абылай сұлтан жоңғарлардың қолына тұтқын болып түсіп қалғанда, оны босатып алуға белсене

араласады. Сондай-ақ ол Ресей, Бұқара, Хиуа мемлекеттері арасындағы еларалық мәселелерге де араласып, бейбітшілік пен достықты дәріптеуші мәмілегер болған, аразды татуластырып, алысты жақындастырып отырған. «Елдестірмек – елшіден, жауластырмақ – жаушыдан» деп, ол елшілік қызметті де мінсіз атқарған тұңғыш дипломат. Оның тұңғыш рет 18 жасында елшілікке атшы болып барып, басшы болып қайтқаны ел ауызында әлі күнге аңыз болып айтылады» [1,116-118].

XVIII ғасырдың алпысыншы жылдарында Чиң империясы Қазыбекті өз жақтарына тарту мақсатымен оған елші жіберіп, мол сыйлықтар тартады. Бірақ ол Қытайдың қол астына қарауға қарсы болады. Сөйте тұрып, Абылайды Чиң империясымен тығыз қарым-қатынас жасауға шақырады.

Үш жүздің ішіндегі шешуі қиын, ең күрделі мәселелердің басы-қасында жүріп, хандардың сенімді ақылшысы, халықтың ханға бергісіз биі болған Қазыбек әр кез батыр жинап, ел шаппай, қылыш шауып, оқ атпай-ақ ақылымен жол тауып, ел бірлігінің емшісі бола білген. Әбілқайырды өлтіріп, ел бірлігіне сызат түсуіне себепші болған Бараққа: «Сылтауратып сытыла алмайсың, не өліп тынасың, не жөніңмен жеңіп құтыласың, екіннің бірі, Барақ» деуі, ақыр соңында оны мойындатып: «Уа, би аға! Айттың сен, көңдім кебіңе» деуге мәжбүр етуі тек Қазыбектей айбыны ай жасырған текті бидің қолынан ғана келсе керек.

Шоқан Уәлихановтың «XVIII ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар» деген еңбегінде: «Абылай ханнан үш жүздің батырларының ішінен кімді ерекше құрметтейсіз деп сұрағанда, ол: «Бізге дейінгі ерлерден екі кісіге таңқалуға болады. Оның бірі – 90 туысын Қалдан Сереннің тұтқынынан құтқарған Қаракесек Қазыбек те, екіншісі – өзінің сондай тұтқындағы туысын құтқарған Уақ Дербісәлі. Мұның алғашқысы Қалданға өзі барып, сұрап алды. Соңғысы өзінің ауылында отырып, жауын қорқытып алды» деп жазады. Бұл – заманында ақылымен қатарынан озған дана биіне ел басшысының берген нақ та әділ бағасы еді.

Осы орайда профессор М.Хамзиннің: «Қаз дауысты Қазыбек бидің өзі сияқты атақты тұлға, билермен бірге қазақ елін ынтымақ, бірлікке тұтастыққа шақыруы, ел аузындағы әңгімелер бойынша Абылайдай тұлғаны жоңғар тұтқынынан босатуы, Жоңғар еліне елші боп барып, өз міндетін абыроймен атқаруы бүкілхалықтық алғысқа ие болуына алғышарттар жасаған» [2,131] – деген пікіріне келіспеске болмайды.

Заманыңызда болған небір айтулы ұлттық қаһарман дарға сипаттама бермейміз бе деп Абылай хан сұрағанда, сонда Бұқар жыраудың айтқаны:

«–Айтсаң Бәсентин Малайсарыны айтсаңшы, үні жақсы еді, ашық көңілмен салдырап отырушы еді. Қарауыл Қанайды айтсаңшы, сөздің майын сөйлеуші еді. Бәрін айт та бірін айт – Қанжығалы Бөгенбайды айт.

Ақылдың жатқан үйін табушы еді, күні кетті бейшара, кәрілікке не шара? Бұл өмірде асқан дана Қаз дауысты Қазыбек еді ғой» [1, 28].

Қоғам, халық тағдырына қатысты зор әлеуметтік мүддені көздеген шешендік мұралардың қатарына жыраулар толғауын жатқызамыз. Кейбір толғаулар жеке адамдарға, жеке оқиғаға, жеке бір мәселеге қатысты болса да, оларда бәрібір әлеуметтік үн болады. Себебі қай жыраудың толғауын алсақ та, онда адамдық, адамгершілік т.б. сияқты тәрбиеге қатысты жайттар сөз болады. Мұндай ақыл-кеңес, өсиет-толғау жеке адамға ғана емес, көпке қарата айтылады. Өлең, жыр тағы басқа жанрларға қарағанда, толғаудың шешендікке жақындығы – үгіт, насихат, яғни дидактикалық сарында болып келетіндігі. Шешен сөйлеу әлеуметтік қызметтің бір түрі болғандықтан, философиялық ойлауға құрылады, философиялық ойлау логика заңдарына сүйенеді; шешеннің міндеті тыңдаушының айызын қандыру, сезіміне әсер ету болғандықтан, оның сөзінде психологиялық толғаныстар орын алады. Қазақ жырауларына да тән қасиеттер осылар: олар көбінесе елдік мәні үлкен, келелі мәселелердің тұсында халық пен ханға бірдей ақылшы, көрген-білгені көп кемеңгер ойшыл ретінде көрінеді; айтпақ ойларын толғау түрінде философиялық, дидактикалық түйіндер арқылы, психологиялық параллелизмдер негізінде, асқақ рухта жеткізеді.

XVIII ғасырға дейін де, одан кейін де көркем ой, кестелі тіл көбінесе поэзия жанрында көрінді, әсіресе поэзиялық туындыларды шығарушы өнер иелерін XIX

ғасырға дейін жыраулар деп атады. Әдебиет тарихын зерттеушілердің айтуынша, XVIII ғасырда әріден келе жатқан жыраулық дәстүр одан әрі дамып, бұған қоса ақындар мектебінің күш ала бастаған шағы болды. Бұқарды XVIII ғасыр поэзиясының көрнекті өкілі деп таныған әдебиет тарихын зерттеушілер оны жыраулар поэзиясының жалғасы ғана емес, бергі дәуірдегі биігі де дейді [3, 51].

Олар Бұқардың бұрынғы жыраулардан өзгешелігі ретінде бұрынғы батыр жыраулардың ісін кейінгі тұста ханның төңірегіндегі ақылшы, шешен жыраудың «қызметімен» жалғастырғандығын айтады. Шоқан сөзімен айтсақ, XVII ғ. қазақ елі үшін тынымсыз ұрыстар мен жорықтардың заманы болды. XVIII ғасырдың өзекті мәселесі қазақ халқының басын қосып ел болу, сыртқы жаулардан қорғану мәселесі болды. Жас жағынан Абылайдан көп үлкен жырау өзінің өмір тәжірибесі мен ақыл-ойын ханның ел билеу ісіне ұштастырды. Біртұтас ел болу мәселесін Абылай билігіне әкеп тіреді. Бұқар жырау елді Абылай төңірегінде ұстау, біріктіру мақсатын толғаулары арқылы жүзеге асырып отырды. Толғауларында Абылайды жауды жеңген батыр, жомарт бай, елді аузына қаратқан би, әділ, көреген билеуші етіп суреттейді. Әрине, сол қиын кезеңде Абылайдың қазақ елінің тұтастығын сақтауда, сыртқы жаулардан қорғауда атқарған қызметі орасан зор. Бүгінгі ұрпақ Абылайды халқымыздың әрі батыр, әрі айлалы да айбарлы ханы ретінде ардақтайды. Бұған Бұқардың да қабырғалы би, көреген көсем, ақылшы аға ретіндегі жәрдемі ерекше еді. Бұқар біраз толғауларында ақылшы ұстаз ретінде Абылайды сынайды да. Енді осы толғаулар шешендікке критерий бола алар ма еді деген сұрақтың төңірегіне келер болсақ, Бұқар толғаулары негізінен әлеуметтік, қоғамдық мәселені көтереді. Халықты ұстамдылыққа, адамгершілікке, бейбітшілікке, әділеттікке үндейді. Ертедегі шешендердің қызметі де осындай үндеу болған. Шешендік сөздердің де мәні сол: халықтың рухын жану, берекелі іске жұмылдыру, күш-жігерін қайрау, сенім ұялату. Міне, осы тұрғыдан келгенде, Бұқар жырау-айтулы шешен. Бұқар үндеуінің ең зоры – Абылай ханды қазақтың өзара бірлігін сақтауға, көрші елдермен жауласпай тату өмір сүруге шақырған үндеуі.

Ашуланба, Абылай,

Ашулансаң, Абылай – деп басталатын толғауында Абылай ханды батыл сынай отырып, ынтымағы күшті елді аңсаған ағайыншылық-татулыққа шақырады.

Бұқар толғауларында да өзіне дейінгі жыраулар поэзиясындағы сияқты, бір сөздің немесе тіркестің тармақ соңында қайталанып келуі орын алған. Мұндай қайталауларсыз толғаулардың стильдік бүтіндігі бұзылған болар еді. Осы сияқты бүкіл жыраулар қолданған дәстүрлі теңеу, эпитет, метафораларсыз да шешендік толғау өзіндік көркемдік белгілерін әлсіретіп, халықтық сипатын жоғалтқан болар еді. Міне, Бұқар толғаулары халықтың жанына жақын, арман-тілегіне ортақ болатын себебі осы.

Қазақ халқының басынан өткен түрлі оқиғалар кезеңінде жедел туып, халық арасына кең тараған өлеңдердің бірі – тарихи өлеңдер. Зерттеуші ғалымдар тарихи өлеңдер ерте кезеңде туып, жазу-сызу өнерінің болмауынан көбі хатқа түспей қалғанын айтады. Сөйтіп тарихи өлеңді «Елім-ай» атты ел басынан күн туғандағы жоңғар-қазақ арасындағы шапқыншылықтан бастайды. Біздіңше тарихи өлеңдерді басқа халық поэзиясы түрлерінен ажыратып, оның туып, қалыптасуының ерте замандарда болғанын дәлелдеу қажет.

Бұқар жыраудың «Ханға жауап айтпасам» атты толғауын өзінің халық тағдыры мен оның болашағын жырлаған әлеуметтік-қоғамдық мәнімен де, айтар ойдың бас-аяғы тұтас табиғи бірлігімен де, сипаттаудағы көркемдік-бейнелеу, шеберлік тәсілдерімен де өзге жырларынан жеке дара түр дей аламыз. Асан қайғы жыры да, оны Бұқар жыраудың шешуі де кешегі заманда ашықтан-ашық бүркемеленіп жарияланбай келді. Сондықтан бүгінгі тәуелсіздік дәуірінде мұндай тарихи асыл туындыны тұтас алып қарағанымыз жөн сияқты. Бұқар жырау осы әйгілі жырын:

Ханға жауап айтпасам,
Ханның көңілі қайтады.
Қандыра жауап сөйлесем,
Халқым не деп айтады.
Хан Абылай, Абылай,

Қайғылы мұндай хабарды,
Сұрамасаң нетеді.
Сұраған соң айтпасам,
Кісілігім кетеді -

деген кішігірім кіріспеден бастап, біртіндеп негізгі мәселеге қарай ойысады. Абылай ханды сабырға шақырады, ел билеушіге тән мінез болуын қалайды.

Жыраудың қолда бар арнау толғауларының көпшілігі Абылай ханның сол тұстағы ұстанған саясаты мен жалпы ел басқару ісіне арналса, енді бір топ жырлары әр кезеңде әр қилы тілек-талаптарға орай белгілі бір кісілерге арнау түрінде айтылатынын көреміз.

«Бұқар тарихта «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған қатерлі заманда қазақ елінің басын құрап, қалмақ басқыншыларына қарсы күресті ұйымдастыра білген Абылай ханды халық тәуелсіздігін қорғап қалған көсемі, даңқты қолбасшысы ретінде сипаттайды. Сол тұста ерекше ерліктерімен көзге түскен Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгембай, Шақшақұлы Жәнібек, Сіргелі қара Тілеуке, қарақалпақ Құлашбек тағы басқа батырларды ханның сенімді серіктері, оның бұйрық-жарлықтарын бұлжытпай орындаушы сарбаздары ретінде асқақ жырлайды» [4, 158].

Бұл – қалың жұртшылықтың Жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күреске шығып, елдікті сақтап қалуға бел байлаған кезі еді. Абылай хан дәл осылай ауыр кезең, қиын сәтте бөлек-бөлек шашырап жатқан үш жүздің басын біріктіріп, жауға үзілді-кесілді тойтарыс бере алатындай бір орталыққа бағынған күшті мемлекет құруға талаптанды. Сол себепті Бұқар да өз жырларында Абылайдың сол тұстағы орасан зор еңбегін жоғары бағалай отырып, сол халық арманын ақтаған батыр-қолбасшының мақтан тұтарлық әдеби бейнесін жасауға зер салады. Айталық, Абылай хан науқастанған тұста айтқан мына бір бес жолдан тұратын жырға ол Абылайдың сол кездегі бүкіл жұрт ұмытпастай тарихи еңбегін сыйғызып, нақты бейнелей алғаны. Сондай-ақ бұдан жыраудың тапқырлығы мен шешендігін, хас шеберлігін де анық көреміз:

Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым-ай,
Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым-ай,
Қалыңсыз қатын құштырған, ханым-ай,
Үш жүзден үш кісіні құрбан қылсам,
Сонда қалар ма екен қайран жаның-ай! [5,126].

Сонымен қатар ханның елді аузына қаратқан әділ билігі мен ізгі адамгершілік, ақылдылығын, жау қашырған қолбасы, батырлығы мен көреген-білгір көсемдігін, өзгеге үлгі боларлық әділ істерін жинақтап беруге талаптанады. Абылай хан тұлғасын үлкен шабыт, тебіреніспен:

Жиырма беске келгенде,
Бақыт берді басыңа,
Тақыт берді астыңа;
Отыз жасқа келгенде,
Дүниеге кең едің;
Отыз беске келгенде,
Қара судың бетінде
Шайқалып аққан сең едің... [5, 127] - деп жырлайды.

Алайда Бұқар жырау Абылай ханның барлық іс-әрекет, ішкі-тысқы саясатын түгелдей қоштап мақұлдап, бас изей бермеген. Хан үлкен елдік мәні бар ірі саяси мәселелер төңірегінде айтылған келелі кеңес, толғамды ақылға көнбеген кезде, ол Абылайдың бүгінгі мен кешегі қиыншылықты бастан кешкен азапты күндерін әдейі шендестіре, қарама-қарсы қойып толғайды. Мұндай сәттерде жырау оған ешкім батып айта алмайтын ащы да ауыр шындықты бүкпесіз бетке айтып тартынбай сөйлейді. «Атаң тексіз құл, анаң түрікменнің төріндегі күң, өзің жалаң аяқ жар кешкен арқар ұранды жат едің, момын елге келіп бек болдың» дейтін батыл айыптауға дейін барады.

Ел берекесінің ұйытқысы – татулық-бірлікте, бейбіт өмірде деп санаған қарт жырау ханға «өлетұғын тай үшін, қалатұғын сай үшін» ерегес-жанжалды, қажетсіз қан төгістің орынсыз екенін де батыл ескертіп отырады. Бұдан жыраудың халық тағдыры мен болашағы шешілер қиын кезең, ауыр сәттерде ел мүддесінен табылғанын көреміз. Бұқар

жырау бұл батыл ойларын жұрт көзінше бүкпесіз білдіріп, хан қаһарынан тайсалмай сөйлеген.

Ұлы жыраудың қоғамдық-саяси көзқарасы, қазақ қоғамын жан-жақтан жау қысқан күрделі кезеңіндегі алған бетінен қайтпайтын біржақты бағытымен айқындалады. Жыраулық поэзияға тән ауқымды, салыстырмалы ойлау, үнемі бейбіт, мәмілегерлік бағытты ұстанып отыруы, адам баласына жақсылық тілеу сияқты көзқарастарымен ұлы жырау бүкіл адамзаттық құндылықтарды насихаттаған гуманист ретінде де танылады.

Абылай бейнесін жарқырата танытуда ерекше үлес қосқан жыраулардың бірі – Үмбетей жырау Тілеуұлы.

Үмбетей – Бұқар жыраудың әрі замандасы, әрі тілектес-ниеттес ең жақын досы болған адам, XVIII ғасырдағы ең атақты, ірі жыраулардың бірі. Ол өзі көрген, басынан кешкен тарихи оқиғаларды жеріне жеткізе шыншылдықпен жырлайды. Оның бұл қасиетін Бөгенбай батырды жоқтауынан және оның дүниеден өткенін Абылайға естіртуінен айқын аңғарамыз.

Үмбетей жырау «өткіздің тоғыз ханды толғауменен» десе, бұл тарихи шындық. Бұқар Әз Тәукеден бастап, одан кейінгі қазақ хандары: Қайып, Болат, Сәмеке, Әбілмәмбет, Күшік, Әбілхайыр, Барақ, Абылайдың ақылшысы, кемеңгер биі болған.

Шешендік сөздің салмағын білетін қас жырау қара қылды қақ жара отырып, қаһарлы қылыш ала алмаған қамалды қанатты сөзбен алуға болатындығын дәлелдейді. Сөйтіп, Қаз дауысты Қазыбектің ұлы Бекболат би мен Абылай ханды бір ауыз сөзбен тоқтатып, ел бірлігін сақтап қалады.

Қай уақытта да Үмбетей жыраудың есімі қанжығалы қарт Бөгенбаймен қатар аталады. Арнау жырларымен аты шыққан Үмбетей жырларының дені толғау.

Үмбетейдің Бөгенбайға арнаған екі ұзақ жыры бар. Оның бірі Бөгенбайды жоқтау да, екіншісі – Бөгенбай өлімін Абылай ханға естіртуі.

Бөгенбай жоңғарларға қарсы күрестің бас қаһарманы, әулетті батыр, атақты қолбасшы. Ел үшін жасаған еңбегі үшін халық жүрегінен орын алған адал ұлдардың бірі. Міне, осы өзі әкесі «Алатаудай Ақша батырдан асып туған» Бөгенбай бейнесін Үмбетей жырау өз жырларында шеберлікпен сомдай білген.

Үмбетей толғауларының тілі мен көркемдігі де өзіндік ерекшелігімен сипатталады. Жыраулар поэзиясына тән көркемдік дәстүрлердің бірі қайталау үлгілері мұнда молынан ұшырасады. Сөз соңындағы немесе ой ағымы соңындағы қайталау (эпифора) Үмбетейде өзіндік қолданысымен дараланады. Айтар ойын термелетіп, толғап айта келе, ой қайырмасында бір сөзді қайталап отыруы әрі жыраудың айтпақ ойының негізін, өзіндік пікірін дәл танытады, әрі көркемдік үйлесімділік береді.

Үмбетей жырау мұрасы – өз дәуірінің тыныс-тіршілігін таныта алатын, философиялық мәні терең құнды мұра.

Міне, жоғарыда аталған би, шешендер мен жыраулардың қай-қайсысы болса да, Абылай төңірегінде өмір сүріп, оның жүргізген саясатына тікелей араласып отырған адамдар. Сондықтан да, олардың шешендік сөздерінде болсын, арнау, толғауларында болсын Абылай ханның пенделік өмірінен бастап хандық тұлғасына дейінгі аралықтағы өмір кезеңдері жан-жақты қамтылып, ел бірлігін сақтау, қазақ елінің тұтастығы, жауға қарсы күресу тұрғысынан көрініс тауып отырғандығына көз жеткіземіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы. – Алматы: Санат, 1994. – 289 б.
- 2 Қаз дауысты Қазыбек би. Энциклопедия /Бас редакторы Н.О.Дулатбеков. Жауапты редакторы М.Х.Хамзин. –Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2011. – 654.
- 3 Алдаспан. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы /Құрастырған: М.Мағауин. – Алматы: Жазушы, 1971. – 278 б.
- 4 Бұқар жырау. Ай, Абылай, Абылай /Құраст: С.Дәуітұлы. – Алматы: Жазушы, 1995.
- 5 Ай заман-ай, заман-ай. Екі томдық. Т. 1. – Алматы: Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы, 1991. – 876 б.

Зайтхан С.
**ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБРАЗ АБЫЛАЯ В НАСЛЕДИИ БИ,
СКАЗИТЕЛЕЙ И ЖЫРАУ**

Би, сказителей и жырау во времена Абылай – это люди, которые напрямую повлияли в проводимую им политику. В статье отмечается, что ораторское искусство, посвящение, волнения всесторонне охватывают этапы жизни Абылай хана от его простой жизни до личности ханства, а также в поэзиях жырау отражаются сохранения единства страны, целостности казахского народа, борьбы с врагом.

Zaitkhan S.
**THE HISTORICAL IMAGE OF ABYLAI IN THE LEGACY OF BI,
STORYTELLERS AND ZHYRAU**

Bi, storytellers and zhyrau in the time of Abylai are people who directly influenced the policy he pursued. The article notes that oratory, dedication, and unrest comprehensively cover the stages of Abylai Khan's life from his simple life to the personality of the khanate, as well as the preservation of the unity of the country, the integrity of the Kazakh people, and the fight against the enemy are reflected in the poetry of Zhyrau.

ӘОК 371.268

Ибадуллаева Г.С.
«№46 жалпы білім беру мектебі» КММ директоры,
қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі, педагог-зерттеуші,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

**ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ТИІМДІ
ПАЙДАЛАНУ**

Қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына оқу үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Мектеп өміріне еніп отырған жаңа технологиялардың ерекшелігі өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан-жақты дамыту. Соның ішінде мүмкіндігі шектеулі оқушылардың дамуына да жаңа технология элементтерін пайдалану өз әсерін тигізуде. Қазіргі заманның талабына сай болу және жаңа формация мектебінде жұмыс істеп жүрген педагогтардың алдында тұрған проблемаларды шешу негізгі мақсат болып табылады.

Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды болып табылатын мәселелердің бірі-оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану болып табылады. Қазіргі таңда да елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру еніп, көкейтесті мәселе ретінде күн тәртібінен түспей отырғандығы мәлім. Ақпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Мектептің білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін интенсификациялау мен модернизациялаудың тиімді тәсілдерін іздестіру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Бұл жұмыстардың тиімділігі мен нәтижелілігі бірнеше оқу-әдістемелік, психологиялық-педагогикалық мәселелердің шешімін ғылыми түрде негіздеуді талап етеді. Оларды бірнеше бағыттарға бөлуге болады:

- оқу үрдісінде ақпараттық технологияларды іске асырудың жүйелі ғылыми-әдістемелік жолын анықтау;
- оқушылардың тәжірибелік іс-әрекетінде ақпараттық технологияларды пайдаланудың әдістемесін жасау;

- мұғалімдердің ақпараттық технологияларды меңгеру және оқу үрдісінде пайдалану бойынша кәсіби біліктерін жетілдіру;
- оқушыларды білім, білік, дағдыны меңгеру үшін ақпараттық технологияларды пайдалануға үйрету;
- мектептің материалдық-техникалық базасын нығайту.

Оқу үрдісінде компьютер оқып-үйрену нысаны ретінде, сонымен бірге оқыту, тәрбиелеу, дамыту мен оқытудың мазмұнын меңгеруді диагностикалау құралы ретінде әрекет етеді. Мұның өзі ақпараттық технологияларды пайдаланудың екі бағыты бар екендігін анықтауға мүмкіндік береді. Бірінші бағыт тұрғысынан алып қарасақ, ақпараттық технологиялар білім, білік, дағдыны игеру үшін қажетті ресурс болып табылып, оқушылардың саналы тәрбие, сапалы білім алуына жағдай жасайды, ал екінші бағыт тұрғысында ақпараттық технологиялар оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру тиімділігін арттырудың қуатты құралы болып табылады. Бүгінгі таңда мектептің білім беру жүйесін ақпараттандыру жағдайында өзіндік қайшылықтардың да орын алып отырғанын айту қажет. Мәселен, мектептерде әлі де болса компьютерлердің саны жеткіліксіз, барлық пән мұғалімдерінің бағдарламашылармен тікелей жұмыс істеу мүмкіншілігі шектеулі, автоматтандырылған оқыту бағдарламаларының саны аз, оларды көбейту мәселесі нақты шешімін таппаған, ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы информатикадан басқа пән сабақтары өткізілмейді десек те болады. Сондықтан білім беруді жаңа сатыға көтеру үшін тек білім мазмұны мен оқыту әдістерін ғана емес, ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалану арқылы оқытуды ұйымдастыру формаларын да жетілдіру керек. Мұның өзі мынадай оқу-тәрбие міндеттерін шешуге көмектеседі:

- оқу үрдісін дербестендіру. Мәселен, компьютер оқытуды нақты бір авторлық бағдарлама бойынша жүзеге асыруға мүмкіндік береді;
- нақты әрекетке негізделген кері байланысты қамтамасыз етеді. Мәселен, компьютер арқылы әрбір оқушы өзінің білімін бақылауға, тексеруге және бағалауға мүмкіндік алады;
- материалды меңгеру жылдамдығын арттыруға болады.

Ғылыми педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді және мектеп тәжірибесін оқып-үйрену мен талдау негізінде ақпараттық технологияларды мектептің оқу үрдісіне енгізу үшін кешенді ақпараттық білім беру жүйесін құру қажеттілігі туындайды. Бұл жүйенің негізін ақпараттық технологиялар құрайды. Енді оқытудың ақпараттық технологияларының мәнін ашып көрсетейік.

Компьютерлік және ақпараттық сауаттылық. Компьютерлік сауаттылыққа электронды есептеуіш техникасымен жұмыс істеу білігін жатқызуға болады. Ақпараттық сауаттылық ақпаратты алудың, қайта жасаудың, жеткізудің, сақтаудың және пайдаланудың негізгі ережелерін білуді көздейді. Оқу үрдісінде компьютерді пайдалану оқушылардың өзіндік жұмыстарын ақпараттық-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етуге де елеулі өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді, мұндай жаңашыл өзгерісті оқулықтардың бастауға болады. Мұнда дәстүрлі баспа оқулықтарымен қатар оқу үрдісінде электронды оқулықтарды пайдалану көзделеді.

Электронды оқулықтың автоматтандырылған оқу үрдісі ашық дамиды әдістемелік жүйе екендігі белгілі. Сонымен бірге электронды оқулық оқу ақпаратын тасымалдаудың жаңа құралы болып табылады. Онда оқу ақпараты толық мазмұндалып, әртүрлі қосымшалар, анықтамалық материалдар, бақылау тапсырмалары, ұсынылатын әдебиеттер тізімі және тақырыптық ресурстарға сілтемелер беріледі. Электронды оқулықтың жетістіктері мыналар болып табылады:

- шұғыл кері байланысты қамтамасыз етеді;
- дәстүрлі оқулықта көп іздеуді қажет ететін тиісті ақпараттарды тез табуға көмектеседі;
- гипермәтінді түсіндірмелерді бірнеше рет қарап шығу барысында уақытты анағұрлым үнемдеуге мүмкіндік береді;
- қысқа мәтіндермен қатар көрсетеді, әңгімелейді, жобалайды (мультимедиа-технологияның мүмкіндігі мен артықшылығы тура осы жерде көрінеді);

- әрбір оқушыға дербестік тұрғыдан қатынас жасауға мүмкіндік беріп, олардың өз бетінше білім алуын қамтамасыз етеді;

- белгілі бір бөлім бойынша білімді тексеруге мүмкіндік туады.

Модельдеу идеясы оқыту үрдісінде жаңа мүмкіндіктер береді. Атап айтқанда, оқу үрдісінде компьютерлік моделдеуді қолдану ойға негізделген болжамдарды тексеруге, сонымен қатар оқушының қоршаған ортамен байланысын анықтап, адамзат санасын жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді, компьютерлік графика адамның айтар ойын белгілі бір графикалық жүйеге келтіріп, адамның шығармашылық болжамын шыңдауға көмектеседі. Бұл моделдеу әдістемесі оқу бағдарламасының сапасын бағалау жолымен оқушылардың шығармашылық қасиеттерін және ғылыми зердесін дамытудың құралы болып табылады. Компьютер ақпаратпен жұмыс істейді, нысандық жағдайлар жөніндегі мәліметтер модел ретінде оның сөздік, сандық «сипаттамасы» қаралады. Сондықтан да ақпараттық моделді күрделі жүйе ақпаратының көзі ретінде қарауға болады.

Компьютерлік оқыту бағдарламалары. Олар интерактивті тәртіппен компьютер арқылы қандай да болсын пәнді оқып-үйренуді көздейтін бағдарламалар болып табылады. Бұл бағдаламаларда теориялық материал мен блоктар болады, олар оқушылардың берілген білім көлемін меңгеруінің сапасын анықтауға мүмкіндік береді. Қорыта келе, қазақ тілі сабақтарында жаңа технология әдісін қолданудың жалпыға білім беретін мектептерде тиімділігі жоғары. Дәстүрлі әдістемеге тән нәрселер өзін-өзі оқыту, өзін-өзі дамытумен ғана шектеліп, өзара бір-бірімен тәжірибе алмаса алмайды, басқа топтармен топтасуға келмейді, тек бір жақты бағытты қалыптастырады.

Ал, жаңа технологияны оқытудың мақсаты әр оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуына жақсы жағдай туғызуды ұйымдастырады. Мұғалім сабақтарында жаңа технологияны қолданудың өзі инновациялық шығармашылықты қамтиды. Жаңа технологиялық үлгіні ұйымдастыруда өмірдегі жағдайларды моделдеуге, рөлдік ойындар, жағдаят пен жағдайлардың негіздемесіне қарап, жалпы сұрақтарды шешуде, ой-өрісіне ақпарат ағымының енуі үлкен серпінді шығармашылықты оятады. Сабақтың өзгеше немесе өте қызықты болуына әкелетін әдіс-тәсілдер деп жаңа технологиялық әдістерді айтуға болады. Сондықтан, жаңа технологиялық әдіспен сабақ берудің қазіргі заман талабына сай, жүйелі де сапалы білім беруге, жан-жақты дамыған шығармашылық тұлға қалыптастыруда маңызы аса жоғары.

Бүгінгі таңда орыс сыныптарында қазақ тілін оқытудың түрлі жолдары қарастырылып жүзеге асырылуда. Оқытудың жаңа технологиялық үлгілері ұсынылуда. Қазақ тілін екінші тіл ретінде және қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытудың әдістемесіндегі негізгі бағыт, ол – интерактивтілік. Бұл біздің қарым-қатынастар орнату мен оларды қолдау үшін қолданатын тіліміз. Өзара қарым-қатынасты қамтамасыз ету үшін сөз сөйлеуші интерактивті стратегияларды қолданады.

Интерактивті сөз – өзара әрекет ету бейімділігін білдіреді немесе әңгімелесу, әлдекіммен сұхбаттасу түрінде болады. Демек, интерактивті оқыту – бұл, ең алдымен, сұхбаттасып оқыту, оның барысында мұғалім мен оқушының өзара әрекет етуі жүзеге асырылады. Интерактивті әдістердің мәндік ерекшелігінің сипаттамасы – бұл субъектілердің өзара әрекеттестігінің бір бағыттағы белсенділігінің жоғарылығы, қатысушылардың өзара әрекеттестігі, эмоционалдық, рухани бірігуі. Бұл әдістерді игеру және қолдану үшін оқытушыға топтық өзара әрекеттердің әр түрлі әдістемелерін білу қажет.

Заман талабына сай технологияларды қолдану арқылы, түрлері өзгеріп отырады. Бірақ басты технологияларды тиімді жүйелі қолдану керек. Инновациялық технологиялар:

- жобалау технологиясы;
- саралап-даралап оқыту технологиясы;
- дамыта оқыту технологиясы;
- модулдік оқыту технологиясы;
- сын тұрғысынан ойлауды дамыту технологиясы -сатылай комплексті талдау технологиясы;

-деңгейлеп оқыту технологиясы. Түрлі әдістерді пайдалану сабақтың нақты мәнін терең ашуға көмектеседі. Оқушылардың барлығын сабаққа қатыстыруға мүмкіндік туады. Оқушылардың әрқайсысының деңгейін анықтай аласың, оқушылардың көбін бағалай аласың. Оқушыларды ізденіске баулы, өз бетімен жұмыс істеуге үйретесің. Олардың қабілеттері, сөз саптау еркіндігі, ұйымшылдығы, шығармашылық белсенділігі артады. Жеке тұлғалық сипатын дамытуға, шығармашылығын шыңдауға, өзіне деген кәсіби шеберлігін жетілдіруге көмектеседі.

Бастауыш білім–үздіксіз білім берудің алғашқы сатысы. Осыған сәйкес оқушыны шығармашылық батута жан-жақты қабілетін дамыту-бүгінгі күннің талабы. Осы талап тұрғысынан алғанда, оқу-тәрбиесін ұйымдастырудың түрлі әдіс –тәсілдерін іздестіру, жаңа технологияны тиімді пайдаланудың маңызы зор. Өз тәжірибемде оқушыларымды шығармашылыққа баулу үшін әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдандым. Арнаулы бір тақырыпта пікірталас тудыру.

Логикалық ойлауын дамытатын ойындар мен берілген тапсырмаларды шешу. Берілген тапсырманы түрлендіру бағытындағы жұмыстар. Әңгіменің ұқсастығын салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қою. Қиялдау арқылы рөлге бөліп оқыту. Ұнатқан кейіпкерлеріне мінездеме беру. Ой шапшаңдығын, сөз байлығын дамытуда өлең шумақтарын құрастыру. Өз ойларын еркін жазу. Ситуациялық сұрақтар қою. Тақырыпты жан-жақты қарау, сұрақ –жауап әдісімен талдау. Сөз соңында айтарым, қазіргі оқу үрдісінде әртүрлі әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылып жүр. Сабақты әртүрлі әдіс–тәсілдерді қолданып, түрлендіріп өткізу оқушыларымыздың білімге, оқып үйренуге құштарлығын арттыратыны анық. Ұстаз қандай әдіс-тәсілді қолданса да, мақсат біреу — ол оқушыларға тиянақты да сапалы білім беру. «Алдыңа ұлы мақсат қойсаң, ұлылыққа жетесің» деп данышпан ақындарымыз айтпақшы, барлығымыз бірге күш жұмсап, ел ертеңіне сеніммен қарасақ қана алдымызда тұрған көптеген қиыншылықтардан қиналмай өтеміз деген ойдамын. Әлемдік білім беру кеңістігінің талаптарына сай болатын, ең алдымен ұлттық жаңа әдістемелердің бүр жаруына, оның өркендеп, тереңге тамыр жайып жас өскіннің алып бәйтеректей қатайып, нығаятынына нық сенемін.

Мұғалім ақпараттанушы емес, оқушының жеке тұлғалық және интеллектуалды дамуын жобалаушы. Әлемдік деңгейге сай жаңарған әдістемемен оқытуды меңгеру үшін мұғаліммен жоғары құзырлықты ұйымдастырушылықты қабілеттілікті, оқушыларды қазіргі қоғамның түбегейлі өзгерістеріне лайық бейімдеу, оларды зерттеушілік дағдыларын дамыту бағыты талап етіледі. Қазіргі кезеңде республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағытталуда.

Білім беру саласында оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын практикада меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Ал жаңа технологияны меңгеру оқытушының интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, білімгер тұлғасын дамытып, оқу тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құдайбергенова К.С. «Инновациялық тәжірибе орталығы-педагогикалық технология көзі», «Алматы», 2001 жыл.
2. Асқарбаев А., Жазыбаев М., Рахметова С. «Бастауыш оқудың тиімділігін арттыру», «Алматы», 1975 жыл.
3. «Бастауыш мектеп методикасы», «Алматы», 1987 жыл.
4. Жұмабаева Ә.Е. «Бастауыш мектептегі сауат ашу кезеңінде үргізілетін тіл дамыту жұмытарының әдістемесі», «Алматы», 1994 жыл.
5. Молдатаева М. «Тілді дамыта оқыту» Бастауыш мектеп, 2000 жыл, №3.
6. Рахметова С. «Қазақ тілін оқыту методикасы», «Алматы» Ана тілі, 1995жыл №5.
7. Қалым Г.М. «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар», 2011 жыл.
8. Түсіпова А. «Компьютер-оқытудың жаңа ақпараттық технологиясы», Қазақстан мектебі, 2004 жыл, №7.
9. «Қазақ тілі мен әдебиеті журналы», 2013 жыл, №3.

Ибадуллаева Г. С.

ЭФФЕКТИВНЫЕ СПОСОБЫ ПРИМЕНЕНИЯ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Современный этап развития ставит перед системой образования проблему технологизации учебного процесса. Отличительной особенностью новых технологий, вошедших в школьную жизнь, является всестороннее развитие растущей личности. В частности, на развитие детей также влияет использование элементов новых технологий. Основной целью является решение проблем, стоящих перед педагогами, работающими в школе новой формации и отвечающих современным требованиям.

Ibadullayeva G. S.

EFFECTIVE WAYS TO USE NEW TECHNOLOGIES IN THE LESSON OF THE KAZAKH LANGUAGE AND LITERATURE

The modern stage of development confronts the educational system with the problem of technologization of the educational process. A distinctive feature of the new technologies included in the school life is the all-round development of the growing personality. In particular, the use of elements of new technologies also affects the development of children. The main goal is to solve the problems faced by teachers working in the school of new formation and meeting modern requirements.

ӘОК 801.731

Исмаилова Р.Н.

«Bolashaq» Академиясы

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

raihan-a@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Әңгіме – қиын жанр. Алдымен оның көлемі шағын. Ол жазушыдан барынша жинақы болуды талап етеді. Сюжет желісі де оқырманды баурап алатындай қызықты, тартымды болуы тиіс. Сюжетке ене бастаған беттен-ақ оқырманның көз алдына іші-сыртын, мінез-құлқын, іс-әрекетін аттаған сайын аңғартып, адам келе бастауы керек. Ол адам өзіне тән ерекшелікпен дараланып, сол арқылы әлеуметтік топ, қоғамдық орта танылуы шарт. Ал әңгімедегі басты дараланған кейіпкер – қоғамның өкілі, типтік тұлға болуы керек.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасының әңгіме жанры жаңа көркемдік сапаға көтерілді деп айтуға толық негіз бар. Оның басты себебі, рухани кеңістігіміз кеңейіп, ұлттық әдебиет саясат құрсауынан ажырады. Әрбір қаламгер талант қуатын, қаламгерлік тәжірбиесін танытуға мүмкіндік алды. Мұның айқын белгісі зерттеуге нысан болған аға буын қаламгерлері –Б. Нұржекеұлы, Р. Отарбаев, және орта буын өкілдері –А.Алтай, Д.Рамазан Т. Шапайжәне жас қаламгерлер –Г. Шойбекова, А.Кемелбай, Р. Мұқанова, Ә. Қосбағарова, М. Омарова, т.б. шығармашылығынан көрінді.

1991 жылдан бері қарай тәуелсіздік тұсындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін бір топ жас қаламгерлер көтеруге атсалысып келеді. Олар К. Рахымжанов, Н. Қами, Р. Мұқанова, Т. Ахметжан, Н. Ораз, Р.Отарбаев, Ә. Салықбай, А. Алтай, Д. Рамазан, А. Кемелбаева, Ж. Қорғасбек, Қ. Мұқаш, Д. Амантай, Н. Ақыш, М. Омарова сынды жазушылар.

Осы аталған жазушылардың ішінде, әңгіме жанрына тұрақты түрде араласып жүрген жазушының бірі – Асқар Алтай. Оның «АҚШ консулының тас лақаты» (2000), «Лайбаран» (2000), «Түсік» (2001), «Тараншы Жолбарыстың сатқындығы» (2001),

«Кентавр» (2002), «Қызыл қасқыр» (2002), «Стақан» (2003), «Сібір офицері» (2004), «Альпинист» (2004), «Шаһид» (2006), «Салбурын» (2006), «Прописка» (2007), «Көзжендет» (2008) әңгімелерінен мазмұндық, түрлік ізденіс байқалады[1.178]

Сондай-ақ, Т. Ахметжанның «О дүниенің қонағы» (2001) атты кітабында топтастырылған «Шәрбат», «Тұма», «Тергеу», «Төрт қанден», «Күнәһар», «Айқасқа» сияқты әңгімелері, 2006 жылы жарық көрген шығармалар жинағының 1 томына енген «Сынық қанат көбелек», «Қылбұрау» атты әңгімелері де өзіндік айтары бар шебер туындылар.

Осы қатарда әдеби ортаны назар аудартатындай туындыларымен ерекшеленетін жазушы А. Кемелбаеваның «Ғибадат», «Қоңыр қаз», «Қияда», «Құс» әңгімелері де ерекше атауға болатын туындылар.

Р. Мұқанованың да «Кұбыжық» (2002), «Қаралы төбе», «Өзін», «Тұтқын» (2003), «Композитор», «Мұқағали», «Мәңгілік бала бейне», «Қаралы төбе», әңгімелері де қазақ әдебиетіндегі жаңашылдықтың бір көрінісі деуге болады[1.179].

Әңгіме бағытындағы әр түрлі ізденістерді Г. Шойбекованың «Адамгершілік», «Шындық» т.б. Т. Шапайдың «Дос», «Үйдің иесі», Қ.Әбілқайырдың «Қағаз қала», Қ. Мұбарактың «Пәтер» атты әңгімелерінен көруге болады.

Осы кезеңгі әңгімелер жанрлық, түрлік тың ізденістерімен де, сондай-ақ тақырып аясының кеңдімен де ерекшеленеді. Қоғам дамыған сайын, жаңа формация әдебиетке әсер етпей қоймайтыны ақиқат. Қазіргі тәуелсіз еркін ойлауға бет алған әдебиеттегі әңгімелердің тақырыптары сан алуан. Жаһандану заманындағы ұлттық мүдде, қоғамдағы түрлі қайшылықтар, қым-қуырт қарбалас тіршіліктегі адам болмысы, қазақы менталитет, мінез, әйел психологиясы, т.б.

Әңгіме арқылы адам болмысы, одан қоғамның кескін –келбетін көреміз десек, бүгінгі қоғамдағы келеле мәселелерді, өзекті тақырыптарды қозғаған әңгімелер аз емес.

XXI ғасыр – жаһандану ғасыры десек, әлемдегі өзгерістер, әдебиеттің даму үрдісіне де әсер етпей қоймайды. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі тақырыптық ауқымы да кеңігенін, көркемдік ізденістердің де артқанын жоққа шығаруға болмайды.

Тақырып-өнер туындысының іргетасы. Тақырып-жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобы [2.153]

Әрбір көркем шығарманың тақырыбы - жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы. Ал шығарманың идеясы – жазушының сол өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, немесе өмір құбылысына берген бағасы. Қазіргі жазушы әңгімелері бүгінгі замандас бейнесін суреттеуде олардың жаңа дәуірдегі қоғам ісіне белсене араласуы мен адалдық, достық сезімдерін, еңбек жолындағы күрделі ізденістерін көркемдікпен өмір шындығына сәйкес бейнелеуімен ерекшеленеді.

1991 жылдан бері қарай бір топ жас қаламгерлер тәуелсіздік тұсындағы қазақ әңгімелерінің көркемдік деңгейін көтере түсті. Тәуелсіздік жылдары қазақ жазушылары әңгіме жанрында қалыптасқан дәстүрді жалғастыра отырып, мазмұндық, түрлік ізденістерге барды. Бұл жанр кеңестік дәуір тұсында тыйым салынған діни-философиялық, азаттық, интимдік сондай-ақ экологиялық тақырыптағы әңгімелермен, сондай-ақ, жазушылар адам жанының ішкі иірімдеріне үңілуде психологиялық әңгімелер қатарын көбейтті. Дәстүрлі ұлттық таным тәуелсіздік тұсындағы әңгімелерде батыс әдебиетінде қалыптасқан әр түрлі ағымдармен жалғасты. Сондықтан да қазақ әңгімелерінде модернистік, постмодернистік ағымдар пайда болды.

Тәуелсіздік алған жылдардан бері қарайғы әңгімелердің дені қоғам мен адам арасындағы ежелден келе жатқан үйлесімсіздіктердің сырларына жекелеген жандардың бастарынан өткен қызықты оқиғалар арқылы үңілуге тырысады. Кез-келген әңгімесінде адам тағдыры ішкі қайшылықтарымен, әлеуметтік сипаттарымен дараланған. Тәуелсіздік пен демократия еркіндіктеріне ден қойған кейіпкерлердің өмір жайындағы ұстанымдары оқырманды тосын ойларға жетелейді.

«Тәуелсіздік жылдары» деп аталатын кезеңнен басталған жаңашыл пайымдаулар рухани түлеудің жаңа бір кезеңі болып, қазақ әдебиетіне көркем ойлаудағы жаңа ұстанымдарды алып келді.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әңгімелерінде ұлттық менталитет тақырыбы жан-жақты сөз болады. «Ұлттық идея біздің ортақ тағдырымыздан туындайды. Ол ащы болсын, тәтті болсын-біздің бүгін де, ертең де өмір сүруіміздің бірден-бір шарты», – дейді Ш.Елеукенов [3.24].

Бүгінгі таңда, елдің егемендігі, ұлттың тәуелсіздігі төл туындыларымыздағы заман шындығы мен халық тағдырының көрінісін, ұлттық идеяны насихаттайтын әңгімелер қатары өсті.

Ұлттық идея жайлы әңгімелер қатарында М.Мағауиннің «Ұлтаралық жанжал», «Қосағаш» әңгімелерін, Көсемәлі Сәттібайұлының «Жылқыбай жездемнің сақалы» әңгімесін, Қ.Түменбайдың «Қобыз мұңы» әңгімесін, Н.Дәутайұлының «Айғыркісі» әңгімесін, Р. Отарбаевтың «Американың ұлттық байлығы» әңгімелерін жатқызуға болады.

Жазушы Қ.Түменбайдың «Қобыз мұңы» атты әңгімесі де ұлттық таным тұрғысында жазылған туынды. Ұрпақ бойындағы ұлттық болмыс сипатын өзгеше көрсету үшін онда әкелі-балалы екі ұрпақ өкілінің көзқарас алшақтығы негіз етілген.

М.Мағауиннің «Ұлт аралық жанжал» атты туындысының қаны қазақ, рухы қазақ сүйсініп оқитын шынайы әңгіме екендігі көркемдік қуатының кемелділігінен көрінеді. Әңгімедегі Алматы маңындағы кішкентай Рахман ата ауылы – Қазақстан мемлекетінің моделі тәрізді. Шығарманың басында-ақ автор өзінің танымын айқындау үшін «жол» мотивін таңдап алады. Автор «Анау Марат сияқты бұралқыны төрге шығарудың зардабын да көрсетеді, ұлтаралық келісім дегенді желеу етіп, ата жұрт иелерінің бөтендерге есесі кете беруінің қаупін де алға тартады. Тілді, елді, рухты қорлағысы келіп, менсінбеу, қазақтың кеңдігін ұдайы бас пайдаларына пайдалану, қазақтың қашан да ерен төзімділігі, балақтағы биттің басқа шығуы – бәрі сатиралық уытты тілмен әшкерелеген. Әңгіме соңы «Ал, қазақ... Тәуелсіздік алдың, енді атаңның басы керек пе?! Ел иесі екенінді қашан ұғасың?» осылай аяқталады. Оқыған жанның ұлттық намысының оянуына түрткі болатын бұл риторикалық сауал саналы әрбір қазақ жүрегіне ой салады. Демек, ұлттық идея қазіргі прозамызда жанама сипатта көркемдік мән иеленеді.

Р.Отарбаевтың «Американың ұлттық байлығы» атты әңгімесіндегі қазақта ұлттық идеология жоқтығы күлкілі оқиға, бір болмашы ситуация арқылы ашылады.

– Аллам-ау, – деді амалы таусылған аңшы үні тозып, мұржаға сүйене кетіп. Шәуіл деген жаман ши бөрі Американың ұлттық байлығы болсын. Мен сонда Қазақстанның кімімін?» [4.11].

Жазушы шибөрі мен ел-жұртты психологиялық параллелизммен қатар қойып салыстырады. Суреткердің қасқыр мен түлкінің ортасынан шыққан жаман шатаны, бөрідей азуы, айбаты, түлкідей айласы жоқ шибөріні шығарма өзегіне алуы тегін емес, бұл жерде мәселе шаталықта, шалалықта болып тұр. Көк түріктің бөрісі емес, қайдағы бір тегі жоқ, бөрі тұрмақ, қасқырдың тырнағына татымайтын Америка елі ұлықтайтын шибөріні енді келіп қазақ та құрметтеу керек екен. Мұнда шата шибөрінің бейнесінде қазақ жерінде тұрып жатқан қазақ емес ұлттарды әсірелеп төбемізге көтерудің тұспалы бар. Суреткер шығармасының атауында үлкен мән бар, бір елдің ұлттық байлығы көк түріктің көк бөрісі емес, қасқыр тұрмақ, шата шибөрі болса, ал біздің Тәуелсіз Қазақстанымыздағы ең үлкен, ең негізгі ұлттық байлығымыз – халықты кім қорғайды деген әлеуметтік астары бар сауал қоя отырып, оған жауап таппай қиналады.

Әлеуметтік тақырыпта әңгімелер қатарында Шерхан Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесінің орны бөлек. Әңгіменің атының өзі айтып тұрғанындай, шығармаға қазіргі замандағы бәсеке тойы арқау болған. Бақталастық пен күндестіктің шегінен асқынғандығы сонша той десе жанын салатын қазақ бүгінде дәстүрлі тойларды жоғалтып, тойдың өзін бәсекеге айналдыра бастады. Даңқ пен дақпыртқа мастанған жандардың өзгеден асып түсу мақсатында тойдан кейін қарызға белшесінен батып жатуы бүгінгі күннің шындығы.

Қ.Мұбарактың «Пәтер» атты әңгімесінің де негізгі тақырыбы – қазіргі қазақ жастарының әлеуметтік жағдайы. Әңгіме қызықты оқылып, оқырманды тез баурап алады. Себебі, бұл – ауылдан, кең даладан қым-қуат тіршіліктегі қалаға келген қара көз қазақ баласының бір баспанаға зар ауыр халі. Әңгіме кейіпкер атынан баяндалған. Диалогқа құрылған.

Қазақ жастарына мынау нарық заманында үлкен, кіші қалалардан жайлы пәтер алу – арманнан ары, жеті қат көктегідей қол жетпес қиял деген сөз. Мақалда: «Кісідегінің кілті аспанда», – дейді. Жас автор осы мақалдан өз әңгімесінде метафора жасайды. Үй бағасы шырқап тұр, оған қарапайым халықтың қолында қаржысы өлсе де жетпес. «Ақымақ, – дейді көршім. – Ақымақ, үйдің кілтін алудан бұрын ұшуды үйренуің керек», – деп қайтадан лып етіп, көкке көтерілді де кетті» әңгіме осылай аяқталады [5].

Қ.Әбілқайырдың «Қағаз қала» атты әңгімесі де осы әлеуметтік тақырыпты қозғайды. Баспанасыздық дерті қазақ қоғамын шырмауықтай шырмап алған бірден-бір мәселе. Жастар үшін бұл үлкен кедергіге айналды. Осыдан барып өзіне-өзі сенбеу, келешегіне күмәндану басталады. Қазақ халқы, оның өсіп келе жатқан ұрпаққа ие болатын бөлігі мұның зардабын тартуда. Бұл қоғамда тамыр-таныстық, жағымпаздық дертін тудыруда. Өзін-өзі кемшін сезіну енді нәсілдік, ұлттық ерекшелікке айналып үлгеруге шақ тұр, талайлардың тауын шақты. Автордың алып отырған суығы, жылуы жоқ үй әлеуметтік жағдайы жоқ суықтық. Қаңғыбас кім? Жазушы даладан келіп, қаладан ұядай орын таппаған сансыз қазақтың мұңын көрсетіп отыр. Баспанасыздық зарын тартқан қазақ ұлттық болмысына тиетін зиян мен зардапты шегіне жеткізе суреттейді. Бұл пәтер неге аспанда? Пәтер құны аспандап кеткен заман, қазақ үшін ұсынса қолы, жетпейді. Бұл тақырыптық жағынан Қ.Мұбарактың «Пәтер» атты әңгімесімен үндес деуге болады.

Адамгершілік тақырыбында Асқар Алтайдың «Казино», «Түсік» атты әңгімелері бүгінгі қоғамдағы азып бара жатқан адам келбетін көз алдына келтіреді. «Казино» әңгімесінде құмархананы өзіне серік еткен жігіт Жошының тағдыры қайғылы қазамен аяқталады.

«Құдайсыз қоғамға, имансыз адамға бәрі рұқсат... ештеңе жат емес екен. Ал мұндай мұндар дүниеде өртті жүрек, дертті сана ақылға қонақ бермей, асау сезімге ғана бой алдырмақ» деп басталған әңгіме адамгершілік қасиеттен ажырай бастаған адамның өмірі қанша байлық болса да құрдымға кететінін шынайылықпен бейнелей білген.

Қазіргі қазақ әңгімелерінің ішінде жазушы Роза Мұқанованың психологиялық тақырыпта жазылған әңгімелері өзіндік ерекшеліктерімен оқырманға ой салады. Жазушының осы тақырыпта жазылған «Құбыжық» (2002), «Өзін», «Тұтқын» (2003), «Композитор», «Мұқағали» т.б. әңгімелері бар. Жазушы **Жүсіпбек Қорғасбек сын-пікірлерінің бірінде былай дейді:** «Роза Мұқанова шығармаларын адамның жанына үңілуден туындатады. Адамның жаны үлкен қасіретте барынша ашылады. Роза адам қолымен жасалған хайуани қасіреттен адами мағына іздейді. Сезімге тиетін детальдар табады».

Бүгінгі таңда, елдің егемендігі, ұлттың тәуелсіздігі төл туындыларымыздағы заман шындығы мен халық тағдырының көрінісін, ұлттық идеяны насихаттайтын әңгімелер қатары өсті.

Ұлттық идея жайлы әңгімелер қатарында М.Мағауиннің «Ұлтаралық жанжал», «Қосағаш» әңгімелерін, Көсемәлі Сәттібайұлының «Жылқыбай жездемнің сақалы» әңгімесін, Қ.Түменбайдың «Қобыз мұңы» әңгімесін, Н.Дәутайұлының «Айғыркісі» әңгімесін, Р. Отарбаевтың «Американың ұлттық байлығы» әңгімелерін жатқызуға болады.

Жазушы Қ.Түменбайдың «Қобыз мұңы» атты әңгімесі де ұлттық таным тұрғысында жазылған туынды. Ұрпақ бойындағы ұлттық болмыс сипатын өзгеше көрсету үшін онда әкелі-балалы екі ұрпақ өкілінің көзқарас алшақтығы негіз етілген.

Әлеуметтік тақырыпта әңгімелер қатарында Шерхан Мұртазаның «Тәуекел той» әңгімесінің орны бөлек. Әңгіменің атының өзі айтып тұрғанындай, шығармаға қазіргі замандағы бәсеке тойы арқау болған. Бақталастық пен күндестіктің шегінен асқынғандығы сонша той десе жанын салатын қазақ бүгінде дәстүрлі тойларды жоғалтып, тойдың өзін бәсекеге айналдыра бастады. Даңқ пен дақпыртқа мастанған жандардың өзгеден асып түсу мақсатында тойдан кейін қарызға белшесінен батып жатуы бүгінгі күннің шындығы.

Қазіргі әңгімелердің ішінде экологиялық тақырыпты да өзгеше өң беріп, көркемдік ізденістерімен толықтырып жүрген жазушылардан Р. Мұқанованың «Мәңгілік бала

бейне», «Қаралы төбе», Д. Рамазанның «Соңғы дем» Н. Ораздың «Жылқының көз жасы» (2007) әңгімелерін айта аламыз.

Р. Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» әңгімесінің кейіпкері Семей полигонынан зардап шеккен қыз – Ләйлә. Прототипі – Еңлік атты Семей қаласының тұрғыны. Адам қолынан жасалып, жанына бітпес жара салған осынау қасіреттен зардап шегуші тағы да - адам. Әңгімеде жаны жаралы Ләйлә көбінде аймен сырласып, бар мұң-зарын, қайғы-қасіретін соған айтумен болады. «О, жарық Ай, мүсіркеме сен мені. Мен күнәсіз қыз баламын. Сезімім бүтін, ақылым дұрыс. Бірақ мынау тіршілік дүниесінен безінген жұдырықтай жүрегім кек пен қасіретке толы» - деп қамығады.

Әңгіме жанрында үздіксіз еңбек етіп келе жатқан жазушы Н. Ораздың «Жылқының көз жасы» әңгімесі Семей полигонына арналған. «Жын жайлаған меңіреу өлкенің» трагедиялы күйінен хабар берген жазушы бүкіл адамзат баласын алаңдатқан Семей полигоны туралы әңгімелерге өз үлесін қосты.

Көркейген ұлттық әдебиетіміздің көрнекті саласы проза жанрының шағын түрі әңгіме кешеуілдеп дамығанмен, бүгінде уақыт талабына сай үн қосып келе жатқан келелі жанр қатарында. Әңгіме – очерк, публицистикадан кейінгі белсенді жанр. Ол әрқашан роман, повесть секілді күрделі туындыларға жол салады.

Қазақ әдебиетінде әңгіме жанрының алғашқы қадамынан бүгінге дейінгі даму жолын саралағанда көп өзгерістерді аңғарамыз. Жаңашылдық өздігінен пайда болмайтынын ескерсек, бүгінгі әдебиетіміздегі өзгерістер түр, мазмұн, көркемдеу тәсілдері мен көркемдеу құралдарынан байқалатын өзгерістер дәстүрмен байланыстылықты да зерделуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011жж). – Алматы: «Арда», 2011. – 640 бет.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2002. – 360 бет.
3. Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Жалын ЖСШ, 1997. –368 б.
4. Отарбаев Р. Аспандағы ақ көбелектер: Әңгімелер мен повестер. – Астана: Фолиант, 2009. – 344 бет.
5. Сарыбай Б. Рауғаш ерте гүлдейді. Алматы: Жалын, 2009. – 160 б.

Исмаилова Р.Н.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПОИСКИ В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ РАССКАЗАХ

Рассказ-сложный жанр. Сначала он небольшой по размеру. Он требует от писателя быть максимально собранным. Сюжетная линия также должна быть интересной, увлекательной, чтобы увлечь читателя. Со страницы, которая начинает погружаться в сюжет, в глаза читателю должен прийти человек, который каждый раз пропускает свои действия, поведение, поступки. Это состояние, при котором человек индивидуализируется с присущей ему мужественностью и через нее признается социальная группа, общественная среда. А главным индивидуализированным персонажем в истории должен быть представитель общества, типичная личность.

Ismailova R.N.

ARTISTIC SEARCHES IN MODERN KAZAKH STORIES

The story is a difficult genre. At first, it is small in size. It requires the writer to be as compact as possible. The storyline should also be interesting and engaging, so that it captivates the reader. From the page that begins to enter the plot, a person should begin to appear before the eyes of the reader every time he mentions his inside, behavior and actions. It is necessary that a person is individualized with his inherent masculinity, thereby recognizing the social group, the public environment. And the main personified character in the story should be a representative of society, a typical person.

Ізбасар Е.Б.
«Bolashaq» академиясы
«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының
4 курс студенті
yerkanat.izbasar@mail.ru

Ғылыми жетекші: **Сембиев Қ.З.**
«Bolashaq» академиясы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессоры,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖЫЛҚЫҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРІ

Мақалада түркі тілдес халықтар үшін қай кезде де өз ұлтының тілі арқылы түсінісу күні бүгінге дейін ешбір қиындықсыз жүзеге асырылып келе жатқаны, тіпті олардың ортақ тұрақты сөз тіркестері де осының айғағы екені қарастырылған.

Әрбір халық өзінің әлемдік суретін тілі негізінде қалыптастырады. Осыған байланысты адамның бір-бірін түсінуі қиынға соғады. Әрине, бір-бірінен қатты ерекшеленетін тілдерге қарағанда туыстас тілдерде сөйлейтін халықтар үшін бір-бірін түсінуі анағұрлым жеңілдеу. Түркі тілдес халықтар үшін қай кезде де өз ұлтының тілі арқылы түсінісу күні бүгінге дейін ешбір қиындықсыз жүзеге асырылып келеді. Тіпті олардың ортақ тұрақты сөз тіркестері де осының айғағы.

Жылқы малына қатысты тұрақты тіркестердің сабақтастығы мен ортақтығы түркі тілдерінің синхронды дамуында аңғарылады. Бұл әр түрлі топтар мен аймақтардағы қазіргі түркі тілдерінде жылқы малына қатысты бір-біріне өте ұқсас немесе нұсқалас тұрақты тіркестердің көптеп кездесетінін көрсетеді. Тұрақты тіркестердің бұл қабатында заңды түрде болған фоно-морфо-семантикалық ауытқуларда және құрылымдық түрленулерде олар не бұл халықтардың шығу тегі мен тұрмысының ортақтығын көрсетеді, не олардың әр түрлі тарихи даму кезеңдеріндегі тіларалық кірме сөздердің нәтижесі болып табылады. Бұған кейбір мысалдарды келтіруге болады: қазақша ат жалын тартып міну// қырғызша ат жалын тартып минүү (сөзбе-сөз жалынан ұстап атқа міну) ержету, шешім қабылдай алатын жігіт болу; қаз. ат басындай // өзбекше отнинг калласиндай – қандай да бір заттың көлемін анықтау кезінде қолданылады; қаз. жақсы атқа бір қамшы, жаман атқа мың қамшы // қырғызша жақшы атқа бир қамчы, жаман атқа миң қамчы // өзбекше яхши отга бир қамчи, ямон отга минг қамчи // ұйғырша яхши атқа бир қамча, яман атқа миң қамча // түркіменше ягшы ата бир гамчы, яман ата мұң гамчы; қазақша атының сыры иесіне мәлім // өзбекше аттын сыры ээсине малым, кыздын сыры төркүнүнө маалым [1.30].

Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Түркі тілдеріндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің сөздік құрамы туыстығын білдіретін ортақ сөздерден құралады. Оның үстіне фразеологиялық тіркестердің лексикалық қоры көптеген ғасырлардың куәсі.

Сонымен қатар әрбір түркі халықтарында жылқы малына деген өзіндік көзқарасы, дүниетанымы қалыптасқанын да айтып өту керек. Мұндай ерекшеліктерді халық тілінде сақталған сөз орамдарынан байқауға болады.

Географиялық жағынан алшақта орналасқан түрік халқының жылқыға деген көзқарастарында біраз ерекшеліктер кездеседі. Түріктер жылқының етін жемейді, сүгін ішпейді. Мұның себебін түрліше түсіндіреді. Қазақтар мен түріктердегі жылқы өсіру мәдениетін зерттеген Али Аббас Шынар «түріктер ислам дінін қабылдағаннан бастап жылқы етін жемейді» деген мәлімет келтіреді [2,15]. Енді бірде жылқыға деген құрметтің жоғары болғандығы себепті оның етін жемейтіндіктерін айтады. Бірақ ислам дінінде

жылқы етін жеуге тыйым салынбағаны бәрімізге аян. Сондықтан зерттеушінің бұл келтірген мәліметі дәлелді емес сияқты.

Түріктерде *atın ölümü arpadan olsun* (тамақсаулық); *at izi it izine karışmak* (жақсыны жаманнан ажырата алмай); *ata et, ite ot vermek* (істі дұрыс атқармай); *atlar terişir, arada eşekler ezilir*; *at kafalı* т.б. тұрақты сөз тіркестері кездеседі.

Atlar terişir, arada eşekler ezilir (атлар тепишир, арада ешеклер езилир) деген тұрақты тіркесте үлкендердің әсерінен кішілердің зардап шегуі жайлы мағына бар. Бұл қазақ тілінде «екі түйе жанасса, арасында шыбын өледі» тұрақты тіркесімен беріледі. Әлдінің әлсізге жасайтын зорлығын бейнелейтін бұл тіркеске «ірілік», «зорлық» семалары негіз болған. *At kafalı* (ат кафалы; сөзбе-сөз аудармасы: ат басты) деген тіркес «ақымақ» мағынасын береді. Негізінен түркі халықтарында «ақымақтық» көбінесе қой, есек, шошқа денотаттары арқылы берілген. Халық жылқы жайын сөз еткенде біріншіден, оның ерге серіктігін, жүйрік қасиетін, дене бітімінің сұлулығын сөз еткен. Ал оны «ақымақ» ретінде көрсету сирек кездеседі [3, 56].

Қырғыз халқында «Сыыр сойсоң, үш күн үйүңө жолобо, жылқы сойсоң, жети күн үйүңөн чыкпа» деген тұрақты тіркес бар. Сөзбе-сөз аудармасы: «сыыр сойсаң, үш күн үйіңе жолама, жылқы сойсаң, жеті күн үйіңнен шыкпа». Бұл жерде қырғыздардың сыыр етінен жылқы етін артық бағалайтындығын білуге болады.

Түркі сөздері өз басынан сан түрлі тарихи кезеңдерді өткізіп келді. Солай болуына қарамастан, олар өзінің негізгі сөздік қорын сақтап қалды. Бұл пікіріміздің дәлелі – ерте кезеңдерден келе жатқан түркі халықтарының ескі жазба мұралары, әр түрлі деректері, түркі ойшылдарының, ақындарының, ғалымдардың, билердің даналық сөздері болып есептеледі. Мысалы: түрколог Махмуд Қашқаридің сөздігінде кездесетін «кіші аласі ічтін, жілкі аласі таштін» мақалы қазіргі түркі халықтарының көбінде сақталған. Бұл мақалдағы жілкі сөзі «мал» мағынасында қолданылып тұр. Сондықтан да болар қазіргі түркі тілдерінде сақталған нұсқаларында «мал» мағынасындағы сөздер (мал, мол, хайван) қолданылады. Мысалы: қаз. адам аласы ішінде, мал аласы сыртында («адам аласы ішінде жылқы аласы сыртында» нұсқасы да кездеседі) // өзб. одам аласи ичда, мол оласи ташда // түркіменше адам аласы ичинде, хайван аласы дашында // түрікше инсан алажасы ичинде, хайван алажасы дишинда.

Жылқы түлігіне қатысты тұрақты сөз тіркестерінің диалектілік ерекшелігі бар ма деген сауал туады. Этнолингвистиканың диалектологиямен шендесуі ең алдымен біріншісінің түбегейлі мақсатына байланысты: ол этносқа қатысты деректердің бәрін тіл қорының қойнау-қойнауларын тінте қарап, тірнектеп жинап, түгел қамтуды көздейді. Ал диалектология болса, әдеби тілдің «сыртында» жатқан, сонау тайпа тілінен бастау алып, жергілікті тұрғындар қолданысында сақталып келе жатқан көне де байырғы сөздерді, көрші халықтар тілінен әр кезде қабылдаған ауыс-түйістерді, жергілікті кәсіпшілікке байланысты ұғым-түсініктерді жинақтап, түсіндіру арқылы этнолингвистиканың бастау алар бұлақтарының бірі болып саналады. Этнолингвистика мен диалектологияның ара қатыстығына байланысты мәселен, академик Н.И.Толстой бастаған ғалымдар тобының көп жылдан бері славян тілдерінің жергілікті ерекшеліктерін зерттеу арқылы бүгінде ұмыт бола бастаған көне дүниелерін жаңғыртуды мақсат ететіндігін айта кеткен жөн [3, 17].

Қытай қазақтары тіліндегі тұрақты тіркестердің диалектілік ерекшеліктерін зерттеген ғалым С.Мұстафаұлы былай дейді: «Қытай қазақтары қолданылып жүрген фразеологизмдердің табиғатын түсіну үшін оның лексикалық құрылымына, яғни құрамындағы сөздерге көңіл бөлуіміз қажет. Өйткені Қытайда тұратын қазақ диаспорасының тілдік ерекшеліктерінің қалыптасуына әсер етіп отырған тілдік факторлар жеткілікті. Қолда жиналған материалды сұрыптай келе олардың құрылымындағы 2 түрлі жайтқа көңіл аударылды:

1) Қытай қазақтары тіліндегі диалектілік фразеологизмдердің лексикалық құрылымы негізінен жалпыхалықтық лексикадан құралған тіркестер болып келеді.

2) Бұл өлкедегі диалектілік фразеологизмдердің ендігі бір ауқымды бөлігі жалпыхалықтық лексика мен диалектілік лексикадан құралған тіркестер болып табылады» [3, 34], – дейді.

Мысалы: аттан түссе де үзеңгіден түспеу – «жеңілісті мойындамау»; аузы асқа, ауы атқа толу – «тұрмысы, күн көрісі оңалу»; баладан бұзылған аттай болу – «жаман әдетке бой үйретіп қалған, оғаштық, сөлекеттік жасау»; алыстан ат өксітіп келу – «алыс жол жүріп, шаршап жету»; сөзден құрық ұстаған – «сөзге шешен»; кері айыл – «қырсық, көк бет» т.б.

Зерттеуші Б.Ақбердиева: “Кейбір жай тіркес нәтижесінде жасалған фразеологизмдердің қалыптасуында тарихи шындық жатыр. Тіл элементтері жалпыхалықтық қолданысқа түскен кезде өзінің бастапқы тілдік нұсқасын бірте-бірте өзгертіп, жоғалтып, өшіріп алуы мүмкін. Демек, сөз және оның мағынасының дамуы әрбір қоғамдық даму кезеңдеріндегі дүниетанымдық көзқарастарға тікелей байланысты”, – дейді [3, 10].

Осыған байланысты Қытай қазақтарының тілінде қолданылатын тұрақты сөз тіркестеріндегі диалектілік ерекшелікті зерттеген С.Мұстафаұлы мынадай мысал келтіреді: «Жерді көрсең Наратқа бар, Озатты көрсең Манапқа бар, Бәйгені көрсең кері атқа бар» .

Нарат – Іле аймағына қарасты Күнес ауданының топырағы құнарлы, шөбі шүйгін, суы тұнық, табиғаты көркем құтты мекен, ырысты ауыл. Нарат ауылы қазіргі күнде өзінің жанға жайлы көркем табиғатымен сырттан келген саяхатшыларды өзіне ерекше баурайтын әйгілі саяхат орнына айналған жер.

Кері ат – 1959 жылы ішкі Монғолияда бүкіл Қытай бойынша өткізілген ат бәйгесіне Нараттан апарылып қатысқан, 1-бәйгені алғаны үшін Бейжіңгер атанған бәйге аты.

Бұл мәтелді өзінің бастапқы мағынасы бойынша да «жақсының бәрі бір жерге жиналған» деген ауыспалы мағынасын түсіндіруге болады.

Жылқының жас мөлшерін, жынысын анықтайтын атаулардың басқа да жануарларға байланысты тұрақты тіркестерде қолданылу көрінісін диалектілік ерекшеліктерден байқауға болады. Мысалы: Қытай қазақтарының тілінде дөнен итше кергу – «ешкімді менсінбеу, көкірек көтеру» мағынасындағы тұрақты тіркестер қолданылады. Мысалы: Өзі дөнен итше кергімей тұрыстықтарын айтсын (Ғ.Қанапияұлы, Бұрқасын, 1-кітап). Әдетте, әдеби тілде дөнен сөзі жылқы мен сиыр малына қатысты жұмсалады. Ал бұл сөздің итке анықтауыш болуы говорлық ерекшелікті танытады [3, 37].

Сондай-ақ Түркіменстанда есектің еркегін айғыр ешек дейді. Бұл сипат Қазақстанның аймақтарында да кездеседі. Мысалы, Алматы облысы Шелек ауданында жабы ит деген тіркес қолданылады. Қапайтын және күзететін итті осылай атайды екен.

Ғалым Г.Смағұлова: «Зат есімдердің ішінде затты немесе заттық ұғымды әдеттегіше атаумен қатар, сол аталған заттың сын-сипат жағынан қандай екендігін қоса-қабат білдіре атайтын, олардың кейбір өзіндік сипатын нақтылай түсіп, әсірелеу не бейнелеу жолымен сезімді түрде эмоциялы-экспрессивті рең беретін тіркестер бар. Олар заттық мағынада жұмсалатын фразеологиялық тіркестер» [4, 28], – деп көрсетеді.

Осы тұрғыдан алғанда Қытай қазақтарының тілінде қолданылып жүрген зат есім мәндес фразеологизмдер де негізінен лексикаланып, экспрессивтік бояуы солғындап көбіне нақты зат, құбылыс атауларына арналған болып келеді. Алайда олардың бойындағы фразеологизмдерге тән азды-көпті образдылығы бар түрлеріне көңіл бөлмеске болмайды. Мысалы, Қытай қазақтары ұзатылған қызға қатысты «ат байлар» тіркесі қолданылады. Әдетте, әдеби тілде «ат байлар» деп ұлды айтады. Ал бұл өңірде ұзатылған қыз жұрты «келешек сенің барар үйің, ат байларың, қазығың» деген мағынада образды айтылса керек.

Ақтау облысында үлкен кесені тай кесе десе, Көкшетау облысында, Ресейдің Омбы облыстарында атпен шөп жинайтын тырманы ат тырнауыш деп атайды.

Сөздер мен сөз тіркестерін төркіндете зерттеп-қарастыру этимологияның төл міндегі болса да, бұған кейде этнолингвистиканың да мұқтаж екендігін көреміз. Мұндай жағдайда, әсіресе, мағынасы күнгірттенген бірліктердің мәнін ашып, жасалу уәждері мен қолданыс шеңберін айқындауда этнолингвистиканың этимология көмегіне жүгінуіне тура келеді. Сөз төркінін айқындаудың тағы бір қажеттігі тіл практикасында мұндай фактілерді «халықтық этимология» тұрғысынан түсіндіру жиі кездеседі. Мұндай жағдайда бұл тәрізді «еркін» жоба-жорамалдарға дұрыс бағыт-бағдар беру қажет [26, 15].

Жылқы малына қатысты тұрақты тіркестерге ұйытқы болған сөздердің этимологиялық негіздерін берудегі негізгі мақсат – жылқы малына қатысты түбір сөздердің негізі түркі тілдерінің өзінде жатқандығын көрсету. Яғни басқа салалық лексикаға қарағанда жылқымен байланысты сөздердің көбі өз тілімізде пайда болғандығын айқындау.

Мәселен, жұнттай семіз тұрақты тіркестегі жұнт сөзінің шығу төркініне көз жіберіп көрейік: Жұнт сөзінің ҚТС-нде 2 мағынасы берілген: 1) ұлпаны жып-жылтыр, суда мекендейтін итбалық тәрізді мақұлық; 2) көне. жылқы, ат (жұнт жылы – жылқы жылы). Яғни бұл сөз де жылқы деген мағынаны беретін сөз. М.Қашқари сөздігінде бұл атау йунд тұлғасында келіп, «ат, жылқы, оның үйірі» деген ұғымда қолданылады. Түркі халықтарында 12 жылда бір қайырылатын жыл атауларының бірі – жетінші жылдың аты осы сөзбен аталған: йунд йылы (жылқы жылы). Ескі қыпшақтар ескерткіштерінің тілінде йунт деп табынға бос жіберілген жылқылардың бір үйірін айтатын болған. Онда қыпшақ тобына жататын тілдердің өзіндік ішкі даму заңдылығы бойынша, қалыптасқан тұрақты фонетикалық ереже бойынша сөз соңындағы ұяң дыбыс (-д) қатаң (-т) болып айтылады: жәдігерлерде йунт, қазақ тілінде жұнт [4,37].

Арғымақ алысқа шабатын жүйрік болғанымен, иесімен бірге соғыстың бар тауқыметін көтеретін әскери ат болуға жарамайтын. XIX ғасырдағы жазба деректерде мұндай жылқы тұқымын арғымақтар мен далалық қазақы жылқыларды будандастыру арқылы алатыны айтылады. Ол үшін арғымақ айғырларын жабы тұқымдас биелермен шағылыстыратын болған. Бұл буданды «қазанат» деп атаған. Орта Азияда мұндай тұқымды «қарабайыр» деп атайды. Қазақтар да қазанатты кейде «қарабайыр» деген

*Жылқыда да жылқы бар,
Қазанаты бір бөлек (Мақал).
Қарабайыр, қазанат
Қара жолда қалдырмас,
Қара жолда қалдырып,
Қанатыңды талдырмас (Мақал).*

«Арғымақ сөзі кең тараған. Қыпшақ, Қарлұқ пен оғыз тобына жайылған. М.Қашқари сөздің түбірі «аркунның» жабайы айғыр мен қолға үйретілген биенің будандастырылуы арқылы тараған деп түсіндіреді. Бәдәуи сөзі арабшадан түркілерге өткен. Қорқыт ата кітабында бұл термин кездеседі. Қазіргі түркі дүниесінде, бұл термин, әсіресе Түркіменстанда түркімен биелері мағынасында «бәдәуи» деп қолданылады. Татарларда да бұл терминнің кездеседі. Өзбектерде қарабайыр, әзірбайжандарда қарабағ, түркімендерде Ақал-теке, Юмут аттары әлемге әйгілі болған. Васари қарабайыр атының арғымақ пен қырғыз биесінің будандасуынан пайда болғандығын айтқан, сөздің «қара кеуде», «қара бауыр» мағынасын беретінін білдірген. «Бауыр» сөзі Анадолы тілінде кеуде мағынасына да келеді. Бірақ «бауыр» сөзінің тағы да таулы, шет жер мағынасы да бар (түрікше сөздіктегі мағынасы «кішкене қыр» ретінде берілсе де, Анадолы халқының аузында, ертегі, аңыз әңгіме сияқты ауызша түсіндірулерде «дағ байыр» (тау байыр) түрінде қосарланады және таулы жер, өлке мағынасын білдіреді).

Түркілер аттарының кеуделері қара болуын тілеуі маңызды және де бұл шығармаларға өз әсерін тигізген. «Қара» сыны аттың түсінің ерекшелігі ретінде екендігін айта отырып, бұл жерде «байырдың» да сыны ретінде екендігін ойласақ, бұдан басқа мағыналардың бар екендігі түсінікті-ақ. Түркілердің жабайы айғыр мен биелерді қолға үйретулері ұзаққа созылғандығы ескерілсе «қара байыр» терминінің мағынасы одан әрі түсінікті болар еді. Жабайы жылқылар кез келген тауда немесе таулы жерлерде мекендемейді. Олардың мекені адамдардың ұзақ жатқан жайылымдар мен таулар болған. Осыдан келіп «қара байыр» аттары елсіз жерлерден, қара тау немесе байырлардан шыққан, көбейтілген немесе қолға үйретілген жылқылар екендігі белгілі болады. Қарабайыр аттарына берілген бұл атаудың жермен де байланысы бар. Мысалы, Әзірбайжан республикасына тәуелді Қарабах автономиялық республикасына таулы өлкеде өскен атақты, күшті «Қарабах» аттарының есімі берілген. Түркімендердің теке мен жемут аттарының аты болса ру атына байланысты қойылған. Әсіресе бұл аттармен аталатын жылқылар, негізінде түркімен жылқысы ретінде танылады. Р.Г.Ахметжан

қазақтардың да таңдап алған «тұлпар» сөзі ескі сөз болып табылып, «соғыс аты» мағынасын білдіреді. Бұл «тұлпар» (толпар) түбірден тараған, «аңыздағы қанатты ат»: тұл-пар, тұл-бар «соғыс аты – қаплан» [5, 22].

Қазақ биесінің тұқымы басқаның да жақсы қасиетін алып, өзінікін де жоғалтпайды. Сондықтан «қазанат» арғымақтың жүйріктігін, қазақтың жабы тұқымының төзімділігін, аштыққа, суыққа шыдамдылығын, екеуінің де алыс жолға беріктігін қабылдаған. Ауыз әдебиетінде де қазанаттың осы қасиеттері және оның арғымақтан туғаны айтылады.

Арғымақтан туған қазанат

Шабуыл салса нанғысыз... (М.Өтемісұлы).

Арғымақтың баласы,

Жазда алты ай жорытса,

Еш өкпесі қабынбас... (Шалкиіз жырау).

Қазақ халқы осы қасиеттері үшін *қазанатты* арғымақтан жоғары бағалаған.

Мысалы:

Арғымақ ат көп бақтым,

Садағасы кетсін буданнан, –

деген сөздерді Досбол шешеннің толғауларында кездестіреміз.

«Қазанат» – қазақ жылқыларының үшінші тұқымы, бұл да асыл тұқым. Бұл тұқым арнайы соғыста батырлар міну үшін шығарылған. Қазанаттың дене бітімінен жүйріктік те, күш те бірдей сезіледі. Сырт келбеті ер атына сай. Денесі үлкен, омырауы мен кеудесі кең, салпы ерінді, күпшек санды, тұяғы үлкен, жалпақ, толарсағы жіңішке, шоқтығы биік, құйрық-жалы қысқа, басы онша үлкен емес, танауы үлкен, тез семіретін, майды сыртына жинайтын, сазандай дөңгеленіп келген мойны жуан болған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
2. Базылхан Б. Қазақша-монғолша сөздік. – Ұланбатыр, 1977.
3. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
4. Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. – М., 2002.
5. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, «Ғылым», 1977

Избасар Е.Б.

РЕГУЛЯРНЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С ЛОШАДЬЮ, В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

В статье подчеркивается, что для тюркоязычных народов понимание языка своей нации по сей день осуществляется без каких-либо проблем, и даже их общие устойчивые выражения являются свидетельством этого.

Izbasar Y.B.

HORSE-RELATED REGULAR EXPRESSIONS IN TURKIC LANGUAGES

The article emphasizes that for the Turkic-speaking peoples, understanding the language of their nation is still carried out without any problems, and even their common stable expressions are evidence of this.

Касенов С.Т.

С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қауымдастырылған
профессоры, ф.ғ.к.,
Өскемен қаласы, Қазақстан Республикасы
saken_69@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ ЖАНРЛЫҚ-ЖҮЙЕЛІЛІК СИПАТЫ

Мақалада қазақ шешендіктануындағы дәстүрлі шешендік сөз үлгілерінің жанрлық табиғатын танудағы ХХ ғасырдың басынан бастап көрінген зерттеу бағыттары мен ізденістері сөз болып, сараланады. Әдеби мұраны, соның ішінде шешендік сөздерді зерттеу ісіндегі өткен ғасырдың алғашқы жартысындағы оңсыз теориялардың зерттеу бағытына тигізген ықпалы айтылады.

Шешендік өнер теориясының әр дәуірдегі даму тарихын пайымдап қадағалау-қызғылықты да үйренерлігі мол нәрсе.

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы кенжелеп дамыған саланың бірі шешендік сөздерді зерттеу десек, шешендік өнер тарихын оқып-зерттеу ісінің практикалық мәні біз үшін айрықша.

Қазақ шешендік өнері жайындағы ғылымның тарихы да шешендік өнер тарихы секілді арыда жатыр. Бұл ретте: «Ұлттық шешендік өнер ғылымының тарихы, әлбетте, «Шығыстың Аристотелі» атанған отырарлық оқымысты Әбу Насыр әл-Фарабиден басталады. Ол «Риторика» атты күрделі трактатында ғылыми-теориялық топшылауларын алдымен кәдімгі тәжірибелік іс-мақсаттан, қолдану аясынан туындатады», - деп жазады шешендік өнер хақында жүйелі еңбек жазған ғалым С.Негимов [1].

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Риторикасы» шешендік өнерді әлеуметтік-қоғамдық, мемлекет тағдырын шешетін өнер деңгейінде қарастыра отырып, сөйлеу процесінің қыр-сырларын нақтылады. «Нақтылып айтқанда, көз жеткізу, көкейге ұялату, ұғып тыңдау, дәлелді пікір айту, шыншыл көзқарас, тиянақты білім, сөйлеушінің бет-жүзі, қимыл-әрекеті сияқты ұғымдарды жіктеп, бажайлап түсіндіреді» [2].

Әбу Насыр әл-Фараби еңбегіндегі өзекті ой жемісі шешендік өнердегі басты нәрсе ақиқатқа қол жеткізу дегенді қадағалап отырады. Ал мұның өзі кей жағдайдағы батыс софистері еңбектеріндегі тек пікірге нандыру, сендіру, жүгіндіру сияқты жалаң нәрселерді ғана қуаттап кетпей, жалпы аталмыш ұлы өнердің бастауларына қайыра соғып отыруды, төркінін еске түсіріп отыруды нұсқайды. Яғни, шешендік өнердің пайда болуының өзі шындықты іздеуден басталғанын еске салады. Бұл тұрғыда жалпы шешендік өнердің мәнін ашатын батыс софистерінен қалған мына бір дана сөз орынды айтылған деп білеміз. «Платон — менің досым, бірақ шындық одан да қымбат» (Сократ), болмаса «Шешеннің парызы - шындықты айту» (Платон) .

Қазақ қоғамындағы шешендік өнердің, билердің ролін пайымдау мақсатымен жазылған ХІХ ғасыр шеніндегі Ш.Уәлиханов пен Құрбанғали Халидтің еңбектерін атап өткен орынды.

Ш.Уәлиханов «Сот реформасын жайындағы жазбалар» дейтін еңбегінде аталмыш өнер аясының билік-кесім айтылатын дау-дамайда туындайтынын дұрыс пайымдай келе, бұл өнердің бүтіндей бір елдің билік жүйесін атқарып тұрған заңдық күші бар көшпелі өмірге мейлінше лайықталған қасиетті өнер екендігін айтады. Бұл орайда Шоқаннан көп кейінде қазақ оқымыстылары шешендік өнердің билік, заңдық сипатын жоққа шығара қойған жоқ. Мәселен, Ә.Қоңыратбаев шешендік сөздерді заңдық, нақылдық, философиялық, сатиралық деп жіктейді (астын сызған біз) [3].

Ал отызыншы жылдардың басында С.Сейфуллин: «Ру басы, би болған адамдар жасынан сол ескіліктен қалған екшенді, қорытынды тәжірибе сөздерін зерттеп, «ескі

сөз» білетін адамдардың сөздерін көп тыңдап, соларды жадында тоқитын. Сондай ескі тұрмыстан қалған тіл, сөз, өнеге мұрасына ие болып, «үлгі», «өнеге» «нақыл», «зан» (астын сызған біз), «ереже» сөздерін әдемілеп айтуға дағдыланып, ысыла беретін», - деп жазады [4].

Ыбырай Алтынсариннің замандасы Құрбанғали Халидтің «Тауарих хамсасында» қазақ даласындағы билік өнердің сипатын көрсетумен қатар, бірқатар билер жөніндегі деректер бар. Б. Ысқақов бұл жөнінде: «Автор сондай-ақ ертедегі қазақ елінде әділ билік айтумен аты шыққан Майқы би, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтеке билерді де әңгіме етіп кетеді», - деп атап көрсетеді [5].

Ғылыми-сыни зерттеушілік ой-пікірдің оянуына мұрындық болған қазақ баспасөзінің алғашқы қарлығаштары, әсіресе, «Дала уәлаяты» газетінің шешендік өнер, билік өнер қақындағы ой-толғамдарын С. Негимов былайша бағалайды: «Дала уәлаятының газетінде» қазақ билерінің қоғамдағы орны, билік-кесім шығаруы жөнінде бірнеше мақалалар берілген. Атап өтер болсақ, «Қазақ билерінің жұмыстарды тексеретұғыны турасынан», «Қазақ жұртының тергеу хукімі хақында», «Бұрынғы замандағы билердің билік қылуы», «Бұрынғы замандағы қазақтардың билік қылуы» дейтін материалдарда ұтымды пікірлер, бағалы мәліметтер, құнды деректер бар» [6].

Қазақтың шешендік-билік өнерінің барынша көшпенді өмір салты, тірлігі бар елдің өміріне лайықталғанын Ш.Құдайбердиев «Би һәм билік туралы» дейтін жазбасында: «Қазақтың дауын орыс судьясы бітіргенінің қолайсыздығын (астын сызған біз) біз айпасақ та тамам қазақ біледі. Мысалы, қазақ көтере алмастай шығын, оның үстіне әдет рәсімге теріс болып (астын сызған біз) көп қиыншылық залал болмақ», - деп нанымды айтады [7]. Сондай-ақ Ш.Құдайбердиев қазақ шешендік өнерінің бірте-бірте жойылып кетуінің астарын дұрыс пайымдап, оның сырттан таңылған бөгде бір билік формасынан болғандығын да еске салады. «Билік туралы қазақтың ескі жолы жоқ емес, қазылған қара жолдай жолы бар. Бірақ ол жол ұмтылған. Себебі көбінесе орыс заңына қарағандықтан болған», - дейді [8].

Ш.Құдайбердиев пайымдауларының астарында отаршылдықтың қамытын киген, өзіндік ел билеу жүйесінен айырылған, «Есім салған ескі жол», «Қасым салған қасқа жол» және «Жеті жарғы» сияқты заңдар қағидалары аяққа басылған ел болмысы жатыр.

Бұл тұрғыда, сондай-ақ, дәуір өзгеріп, ата-бабадан қалған өркениетке өзге бір елдің өктем саясаты ықпал еткен тұстағы шешендік-билік өнердің келелі мәселелерін қаузаған материалдар қатарына Әлихан Бөкейхановтың «Би һәм билік», «Тағы да би һәм билік» атты мақалаларын атауға болады. Бұл мақалаларының құндылығы сол, қазақ шешендік-билік өнерінің европа және орыс билік өнерімен салғастыра қарауында.

Ал жалпы шешендік өнер аясында туындаған сөздерді шешендік сөздер деп атап, оны әдебиеттің дербес, жеке жанры ретінде ғылыми тұрғыдан бажайлау үстіміздегі ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы А.Байтұрсынов, М.Әуезов және С.Сейфуллин т.б. ғалымдар еңбектерімен тығыз байланысты [9].

Аталмыш ғалымдар алғаш рет шешендік сөздерді ғылыми зерттеудің көзі ретінде арнайы қарастырды. Мәселен, А.Байтұрсынов 1926 жылғы "Әдебиеттанымдық" атты еңбегінің "Шешен сөз" деген тарауында шешендік сөздерді бес түрлі ішкі жанрлық үлгілерге жіктеді: а) саясат шешен сөз, ә) билік шешен сөз, б) қошамет шешен сөз, в) білімір шешен сөз, г) уағыз [10].

Бұл тұстағы шешендік сөздердің функциональдық сипатын жазған, Ш.Уәлиханов еңбектеріндегі ой сорабын тереңдеткен, дамытқан ғалым Халел Досмұхамедов. «Қазақ халық әдебиеті» атты зерттеуінде Х.Досмұхамедов халық әдебиетін қырық алты түрге жіктей отырып, соның бір үлгісіне, жанрлық түрге «Билік сөз» деп шешендік сөздерді жатқызады. «Әртүрлі сот істері кезіндегі билердің тамаша үкім сөздері, екі жақтың ұтымды даулары мен тапқыр жауаптары, әдетте, ұйқасты мәтел не өлең түрінде айтылады. Поэзияның бұл түрі билік сөз (замечательные приговоры судей биев) деп аталады», - деп атап көрсетеді [11].

Кең көлемде жиырмамыншы жылдары қазақ әдебиетінің тарихын жасауға батыл қадам жасаған еңбек М. Әуезовтің «Әдебиет тарихы» десек, автор аталмыш еңбекте қазақтың шешендік сөздерін әдебиет тарихынан орын тептіріп, «билер айтысы» деген

терминдік атау беріп, өзіндік пайымдаулармен ішкі үлгілерге жіктейді. Бірақ автор бұл жанр төңірегіндегі ілімнің әлі де болса теориялық шымырлануы қажеттігін былайша аңғартады: «Билер айтысының қазір де барлық түрлері жиналып болмағандықтан, екінші бұл түрдегі айтыстар ерекше көп болғандықтан, бұл күнде түгел жіктеп, бөліп қоюға болмайды. Сондықтан, қазірде қандай түрлері кездесетінін айтамыз. Бірақ бұл жіктеу уақытша ғана және ылғи ішкі мағынасына қарап жасалған жіктер болады» [12].

Бұдан кейінгі кезеңде жалпы шешендік өнер аясында пайда болған шешендік сөздердің құлақ кесті үлгісі ретінде қандай жәдігерлер қарастырылуы, аталуы тиіс деген көкейдегі ойдың пердесін сыпырған, бұл төңіректегі теориялық ой-толғақтың нені шиырлауы керектігін Әуезовтен кейін тағы да атап көрсетіп, әдебиет тарихының тұтас бір дәуірін арнаған еңбек С. Сейфуллиннің 1932 жылғы «Қазақ әдебиеті» кітабы болды.

С.Сейфуллиннің еңбектегі ой-зердесі М.Әуезовтің ой-пікірлерімен астасып, шешендік сөздердің негізі ретінде дау-дамайда, талас-тартыста туған билер сөзі алынуы керектігін зерделеген ой-әлемі жанрға «билер сөздері» деген термин-атау ұсынғандығынан аңғарылады.

Сондай-ақ С.Сейфуллинның ғалым ретіндегі ой-тұжырымдарының құндылығының тағы бір қыры мынада: автордың қазақ билерінің болмысының халық өмірінің сан-алуан қырларымен байланыстылығын, билердің көп қырлы функциясын айта алғандылығында.

Әдебиетші ғалым С.Негимов бұл турасында «...бұған қоса ол (би — С.К) әрі батыр, әрі әнші-ақын, жыршы, сыншы, сәуегей, шежіреші, ғұлама, бір сөзбен айтқанда, әмбебап дарын екендігін ескертеді», - деп пайымдайды [13].

Қазірде жаңаша ойлау диалектикасы тұрғысынан әдеби мұрағаттарымызды қайыра екшеп жатқан тұста билер функциясының аясын барынша кең арнада қарастырып жүрген еңбектердегі теориялық ой-пікірдің жоғарыдағы С.Сейфуллин еңбегінен бастау алатынын көреміз. Мысалы, зерттеуші Мұқадес Есламғалиұлы би – көсем, би – шешен, би – ақын, би – заңгер, би – емші, мәмлегер, би – батыр, би – саясаткер, қоғам қайраткеркері, би — ойшыл-ғалым, би — психолог, әртіс, би — тәрбиеші деп қазақ билерінің халық өміріндегі, қоғам алдындағы он түрлі қызметін түстегенде, жоғарыдағы С.Сейфуллиннің пікіріне сүйенгендігін байқаймыз[14].

Осылайша, шешендік өнердің аясын айқындап, халықтық негіздері мен ұлттық сипатын бағдарлап, көркем сөз ретіндегі теориялық табиғатын тексере бастаған ғылыми-зерттеушілік ой-ағым отызыншы жылдардан кейінгі уақытта әдебиеттану ғылымындағы бел алып кеткен «тұрпайы социологизмнің» салқынына ұшырады. Сейфуллин зерттеулерінде табы сезіле бастаған бұл оңсыз теорияның ықпалы 1945 жылы қорғалған Ә. Мәметованың «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» атты диссертациясына кері әсер етіп, кейін 1948 жылы шыққан «Қазақ әдебиеті тарихы» атты кітапта жал-құйрығы күзеліп, кейбір концепциялары алынып тасталды.

Ұлттық шешендік өнер, шешендік сөздер теориясының дамуының келесі бір кезеңі тікелей әдебиетші ғалым Балтабай Адамбаев еңбектерімен айқындалады.

Балтабай Адамбаев М.Әуезов, С.Сейфуллин, Х.Досмұхамедов ұсынған «билер сөзі» терминін «шешендік сөздер» терминімен алмастырып, такырып аясын айқындап, жанрдың ішкі үлгілерін мазмұнына қарай үшке, құрылысына қарай екіге бөледі.

«...шешендік сөздердің әлеуметтік және әдеби эстетикалық мәнін, жанрлық-көркемдік ерекшеліктерін ашып анықтау үшін сөз нұсқаларын талдаймыз және мазмұнына қарай шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау деп үш салаға топтап зерттейміз», – дейді [15]. Б.Адамбаев жіктеуінің ғылымилық сипатының тереңдігі аталған салалардың өзіндік ішкі түрлерін көрсетуінде, әрі ғалымның бұл саланың теориялық толғамды мәселелерін түгел қамтуға тырысқан адал ниетінде жатыр.

Ғалымның шешендік сөздерді құрылысына қарай пернелі және термелі деп жіктеуі, тілдік-көркемдік сипатын екшеуі, шешендік орта, дәстүр, сондай-ақ шешендік мектеп мәселелерін сөз етуі аталмыш саланың поэтикасын жасауға тырысқан ғылыми көңілінен. Б.Адамбаев еңбектерінің өміршендігі ғалымның бұл саладағы ғылыми ауанды қалыптастырып, теориялық пікірлерінің ұзақ уақыт бойы қағидалы пікірге айнала алғандығы.

Бұдан былайғы тұста айтарлықтай құнды пікірлер берген ғалымның бірі – С.Садырбаев. «Халық әдебиетінің тарихи негіздері» дейтін еңбегінде зерттеуші: «Қазақтардың шешендік өнерін үшке бөлуге болады: а) салтанатты, екпінді сөздер; ә) нақтылы, қысқа түйінді сөздер; б) майда, биязы, сыпайы сөздер», - деп жіктеп, олардың мәтіндері мен түрлерін де саралайды [16].

Теориялық толғамдарды қалыптастыруда қазақ шешендік сөздерін жинап-бастырып, алғы сөз жазып, жүйелеп беріп жүрген ғалымдар еңбегі де айтулы. Бұл орайда Т.Кәкішов, Ж.Дәдебаев, С.Қорабай, Н.Төреқұлов, М. Қазбеков және т.б. бұл істің үлкен жанашырларын атаған лазым.

Қорыта келгенде, ұлттық шешендік өнер ғылымының қалыптасуы мен өркендеуінің жолдары басқа да халықтардың бұл іспеттес өнерінің өсіп-өну жолымен қарайлас ғылыми-шығармашылық үдерісті басынан кешіріп, әлі де жетілдіре, айқындай түсетін келелі мәселелерінің бар екендігін алға тартамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997.
2. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1992.
4. Сейфулин С. Шығармалар жинағы. 6 том. – Алматы, 1964.
5. Ұмытылмас есімдер. Достық достаны. Ұлы ғалымдар өмірінен. (XV– XX ғасыр). – Алматы: Қазақстан, 1994. – 222 б.
6. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997.
7. Қазақ. – Алматы: Білім, 1994. – 174б.
8. Қазақ. – Алматы: Білім, 1994. – 174б.
9. Байтұрсынов А. Әдебиеттанушы // Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 460б.
- Әуезов М. Билер айтысы. // Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 238 б.
10. Байтұрсынов А. Ақжол. – Алматы, 1991.
11. Досмұхамедов Х. Қазақ халық әдебиеті //Аламан. – Алматы, 1991, – 173б.
12. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991.
13. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы, 1997.
14. Есламғалиұлы М. Сан қыйлы сауал. – Алматы, Ана тілі, 1995. – 86 б.
15. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы, 1976.
16. Садырбаев С. Халық әдебиетінің тарихи негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 214 б.

Касенов С.Т.

ЖАНРОВО-СИСТЕМНЫЙ ХАРАКТЕР ТРАДИЦИОННЫХ ОРАТОРСКИХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ

В статье рассматриваются направления и поиски изучения жанровой природы традиционных образцов ораторского изречения в казахском ораторском искусстве, которые проявились с начала XX века. В деле изучения литературного наследия, в том числе ораторского искусства, отмечается влияние тенденциозных теорий первой половины прошлого века на направление исследований.

Kasenov S.T.

GENRE-SYSTEMIC NATURE OF TRADITIONAL ORATORICAL SPEECH

The article discusses the directions and search for studying the genre nature of traditional samples of oratorical speech in Kazakh oratorical art, which have emerged since the beginning of the 20th century. In the study of literary heritage, including oratorical art, the influence of tendentious theories of the first half of the past century on the direction of research is noted.

Қайырменова Г.М.

«Montessori Academy» жеке мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті
пәнінің мұғалімі,
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің магистранты, Өскемен
қаласы, Қазақстан Республикасы
guziakaaa@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: **Касенов С.Т.**
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

ПОСТМОДЕРНИЗМНІҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада ХХ-ғасырдың аяғы мен ХХІ-ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіндегі постмодернизм ағымындағы шығармалардың негізгі ерекшелігі талданды. Талдау барысында, постмодернизм ағымындағы көркем шығармалардың негізгі бес ерекшеліктері айқындалды.

Қазақ әдебиетіндегі көркем шығармалар жайлы сөз еткенде, субъект пен объект арасындағы байланыстың қаншалықты деңгейде екенін, сол байланыстың салдарынан туындаған шығарманы талдау барысында көз жеткізуге болады. Ең алдымен субъект – жазушы, объект – сол жазушы қалам тербегелі отырған мәселе, қоғам, келеңсіздік және тағы басқа жайттар екенін түсінуіміз керек.

Постмодернизм бағытын кез-келген оқырман тани білуі шарттылық емес. Қазіргі қоғамдағы жазылып, жарық көріп жатқан шығармаларды талдау барысында, «Мына шығарма, жүз пайыз постмодернистік бағытта жазылған» - деп, менің ойымша ешқандай әдебиет сыншысы айта алмайды. Өйткені, бекітілген критерий жоқ. Постмодернизм бағытындағы шығармалардың өзіне тән ерекшеліктері жайлы зерттеушілер тарапы күннен-күнге толығуда. Олай болса, бұл ағымды толық зерттелген немесе шығармаға пайыздық есеппен «постмодернизмдік шығарма» деп баға бере алмайтынымызды тілге тиек еткім келеді..

Ендігі тарапта, Постмодернизмнің басты ерекшеліктеріне тоқталып өтсем:

Ең бірінші ерекшелігі – Көркем плюрализм.

Уикипедия — ашық энциклопедиясынан алынған мәліметке сүйенетін болсақ, «ағылш. pluralism; лат. pluralis; множественный, многообразный» деген мағынаны береді. Демек, өздерінің мүдделері, көзқарастары мен пікірлерін білдіру еркіндігін заңмен қамтамасыз ететін, қоғамда түрліше саяси партиялар мен басқа қоғамдық ұйымдардың (кәсіподақ, діни, коммерциялық және т.б.) қатар өмір сүруі мен өзара әрекеттестігі.

Плюрализм деп сондай-ақ түрлі пікірлерге төзімділік танытуды айтады.

Постмодернизм қазақ әдебиетіне ХХ - ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басында келген әдеби ағым. Сол уақыттағы тарихи-ахуалға көз жүгіртетін болсақ, тоталитарлық-отаршылдық арбауынан енді босанған қазақ халқының жағдайы көз алдымызға елестейді. 1937-1938 жылғы жазықсыз репрессияға ұшыраған ағартушы, жазушы, зерттеушілеріміз енді ақталып жатқан уақыт. Елде 1986 жылғы «билікке өзге ұлт өкілін қоймау және тағы да басқа ұсыныстармен» жастар көтерілісі болған кезең. Жалпылай айтқанда, қазақ елінің тәуелсіздікке соңғы қадамын жасағалы тұрған кезеңі. Әрине, логикалық тұрғыдан қарайтын болсақ, бұл кезеңде бұрыннан қалыптасып қалған саяси-ахуал үлкен өзгерістер мен кедергілерге тап болды. Жалпы «қазақи сананың» бір жаңа бетбұрыстың келе жатқанын сезгенімен, болашағына күмәнмен қараған шарасыздық бейнесі көз алдымызға елестейді. Осы тұста рухани, әлеуметтік, мәдениеттік, саяси, өнер және басқа да бөлмелеріміз, терезесін кеңінен ашып, жаңа ағымды қабылдауға дайын болды. Постмодернизм ағымына қарсы шығу немесе қабылдамау «таным тұрғысынан»

мүмкін емес болды. Постмодернизм - қазақ әдебиетіне жоспарлы түрде емес, бейсаналы түрде келген тың құбылыс. Көркем плюрализмнің постмодернизмнің ең басты ерекшелігі болуы, жай емес екендігінің толық айғағы. Осы уақытқа дейін қалыптасып қалған «Бір адамға табыну- (Сталин)», «Ленін – біздің атамыз» немесе «Маркс пен Энгельстің қатып қалған қағидалары» деген идеологияның құрсауындағы бұқара жаңа арнаға бетбұрыс жасады. «Менікі дұрыс», «Мені тыңда», «Данышпан айтқан», «Даналық» деген сөз тіркестері мен сөздер өз құндылығын жойды. Бір тұлғаны екінші дәл сондай тұлға өмір сүруге үйретуге ешқандай құқығы жоқ. Әр-бір адамның өзінің талғамы, ойы, көзқарасы ескеріле бастады.

Осыған дейін басқа ағымдардағы көркем шығармаларды оқыған кезде, ондағы образдар «идеалға» жақын болса, ендігі уақытта автор, оқырманының санасына «образды идеал ретінде көрсету» құқығынан айрылды. Ол құқықтан ешкім айырмады, жазушы саналы түрде ненің дұрыс немесе бұрыс екенін айтудан мүлдем алшақ болды. Идеал жоқ. Барлық адам қателеседі. Өзіңе керек жерін ал. Алайда жүз пайыз келісетінің немесе келіспейтін тұстарың бар екені – авторға қызық емес.

Бұдан былай, оқиғаны өрбіту барысында, әр-түрлі жанр кіріктіру, жазушы өз құқығында болды. Мистика, реализм, романтизм, фантастика тағы басқа – барлығы бір шығарманың өн бойынан табылуы мүмкін. Міне бұл, постмодернизмнің бірінші ерекшелігі - көркем плюрализм.

Ал екінші ерекшелігі – Фрагментация.

Фрагментация — (процесс дробления чего-либо на множество мелких разрозненных фрагментов). Жалпы, фрагментация күйді немесе фрагменттер деп аталатын кішірек бөліктерге бөлу процесін білдіреді.

Көркем шығарманы алып қарайтын болсақ, сол шығармадағы стилистикалық-композициялық құрылымы ешқандай жүйесіз жазушының өз ықыласына қарай жазылады деген мағынаны берсе керек.

Осыған дейін, мәтіннің композициялық құрылымын талдаған кезде: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлім - жүйелі түрде орналысу шарттылық болса. Осыдан былай, постмодернизмдік бағыттағы шығарма бұл заңдылыққа бағынбайды. Автор оқиға кіріспесінде, айтқалы отырған өзекті мәселесін көтеріп алып, келесі негізгі бөлімде кейіпкер ол жағдайға нендей себеппен түскендігін талқылап, соңғы қорытынды бөлімде, жиырма жыл бұрын кейіпкердің анасы көрген түсінде, осы жағдай болатыны ескертілгенін жазуы мүмкін. Яғни, фрагментациялау арқылы, автор шығарманы шым-шытырық қылып береді. Ал оқырман, өзі композициялық құрылымын жүйелендіріп, түсініп алуы керек.

Ал үшінші ерекшелігі – Ирония және пародия.

Уикипедия — ашық энциклопедиясынан алынған мәліметке сүйенетін болсақ, ирония терминін (гр. ειρωνεια — келемеж,кекесін) - адамға зат пен құбылысқа сырттай жақсы баға берсе де, ішкі мағынасы қарсы келіп, келекеге айналдыратын құбылту (троп) құралы, болмысты жоққа шығарудың бір түрі.

Иронияға астарлы сықақ, іштей мазақ жатады (мысалы, қара кісіні "аппағым", пұшық адамды "қоңқағым" деу).

Ирония — риторикалық тәсіл, көп мағыналы металогиканың түрі. Мақсаты - сұхбаттасқан адамның әңгімесін жоққа шығару, теріс айналдыру. Мұндай жағдайда әңгіме мен оның астары сәйкес келмейді.

Постмодернизм ағымын ұстанған шығармада осы ирония, сарказм және пародия өте ұтымды қолданылады. Жазушы үшін көркем шығармадағы негізгі кейіпкерінің іс-әрекеті, болмысы, көзқарасы, мінездемесі – барлығы әжуалы түрде берілуі мүмкін. Өмірге немесе белгілі бір жағдайға деген көзқарасы арқылы, сондай адамдардың шын өмірдегі іс-әрекеті сыналады. «Ешқандай заңдылық жоқ» деген қағидатты ұстана отыра, қаламгер оқырманына үлкен ой салады. Негізгі кейіпкер жайлы оқырманның көзқарасы шығарманың басында «оң пікірде» болса, оқиға шиеленіскен сайын, оқырман пікірі өзгеріп отыруы заңдылық. Автор қаламынан тудырған негізгі кейіпкері жайлы, өзі де қандай тұжырымда екені жұмбақ күйде қалады. Ақтамайды, қорғамайды, қалай бар -

солай береді. Демек постмодернизмдегі пародия мен иронияның болуы бұл – үшінші ерекшелігі.

Келесі төртінші ерекшелігі - Плагиат және дәйексөздер.

Постмодернизмге дейін көптеген ағымдар болды. Қазақ әдебиетінің ең мол мұрасы ХХ –ғасырда жатыр. Яғни барлық тың - тамаша туындылар, сол кездегі тарихи ахуалға қарамастан жазылды, тарихта қалды. Сол жазылып, айтылып өткен ақын-жазушыларымыздың сөздері, тұжырымдары, ойлары әдеби-көркем тұрғыдан қазіргі буын жазушыларымыздың шығармаларында көшірілуі кездеседі. Өйткені қазақ тілі – синонимдік қатарларға бай тіл болса да, негізгі тұжырымды ойлар айтылып, жазылып тарихта қалғандықтан, молынан қолдануға ешкім тиым салмайды.

М.Базарбаевтің мына сөздерін келтіруге болады: «Тіл ұстарту, жаңа бейнелеу нақыштарын табу дегеніміз оңай емес, бірі өмірден, күнделікті тұрмысымыздан, ауысып еніп жатса, бірі бұрынғы классикалық қордан, не бар сезіміміздің мағынасын кеңейту жолымен де жасала беруі мүмкін».

Бесінші ерекшелігі - Жоғары және төмен мәдениетті араластыру.

Лев Толстойдың «Анна Каренинасын» немесе Мұхтар Әуезовтың «Абай жолын» алып қарайтын болсақ, сол кездегі мәдениетті көреміз. Яғни шығарма жазылу барысында, жалпы жазушы болмысы тек қана жоғары мәдени тұрғыдан қабылдап, солай жоғары мәдени тұрғыдан оқырманына жеткізген. Оқиғалар шиеленіскенімен, бай рухани мәдениетті сезіне аламыз.

Ал постмодернистік шығармаларда - мәдени талғам жоқ. Оқиға өтетін арена озық мәдениеттің көрінісі іспетті «кафе», «бар», «театр», «парк», «кездесу алаңы». Қысқасы, бір қараған адамға жастардың асып-шалқып өткізген өмірі тәрізді елес береді. Ал жазушы осы бір шылым шегіскен, жастар өмірінен үлкен бір трагедия көрсеткісі келеді. Шынында да, бұл маз-мейрам ғұмыр емес, бұл нағыз рухани жарасы асқынған қоғам дерті. Жастардың іштей тұншыққан жан айқайы екен. Бұл орайда жазушының қолданған сөз бояулары да үлкен роль атқарады. Кейіпкерлер арасындағы диалог сырт қарағанда мақсат қуалаған, ой алмасуын көздеген құрылым сияқты емес. Адамдардың еркінен тыс, аузынан байқаусызда шығып кеткен, жауап қайтаруды керек етпейтін кездейсоқ сөздер сияқты. Шығарма толған шешімі жоқ жұмбақтай. Оның анығына жету ең басты міндетте еместей көрінеді.

Элитарлы және жалпыға ортақ мәдениет араласып келеді. Туынды оқырманын талғамайды, кез-келген адам, білім-санасына қарамасатан шығарманы оқып, өз деңгейінде түсініп ләззат алады.

Бұл мақала арқылы, «постмодернизм ағымының негізгі ерекшеліктері» жалпыға түсінікті тілде, жазылды деген ойдамын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ысқақұлы Д. Мәдени, әдеби дамудың кейбір мәселелері. – google.kz
2. Әсемқұлов Т. Қазіргі қазақ прозасының бағыт-бағдары. – otuken.kz
3. Уикипедия — ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет.

Кайырменова Г.М.

ОСНОВНАЯ ЧЕРТА ПОСТМОДЕРНИЗМА

В статье проанализирована основная специфика произведений в течении постмодернизма в казахской литературе конца ХХ-начала ХХІ века. В ходе анализа были выделены пять основных особенностей художественных произведений в течении постмодернизма.

Kayyrmenova G.M.

THE MAIN FEATURE OF POSTMODERNISM

The article analyzes the main specificity of works during postmodernism in Kazakh literature of the late twentieth-early twenty-first century. During the analysis, five main features of artistic works during postmodernism were identified.

Касетова Н.К.

«Bolashaq» Академиясының «қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы,
педагогика ғылымдарының магистрі
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
k-nasihath@mail.ru

ХАЛЫҚ МЫСАЛДАРЫ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІРЛЕР

Халық мысалдары туралы ой-пікірлер, зерттелу ісіне көңіл бөлу, сонымен қатар, мысалдың жинақталып, жарық көруі, ауыз әдебиетіміздің көшбасшылары мен бүгінгі таңдағы фольклортанушылардың ой-пікірлеріне сүйене отырып, мысал жайындағы алғашқы ойымызды таразылап, бекіте түсу

Бүгінгі күнде әдебиеттану ғылымында мысалдың тұлғасы әбден тұрақталып, қалыпты бір арнаға түсті. Осы процестің өзі ұзақ тарихи дамудың нәтижесі. Сондықтан да осы үлгідегі Лафонтен, Крылов, Абай мысалдарын жете бағалау үшін мысалдың алғашқы үлгілеріне жан-жақтық таным қажет.

Мысалдың бастау алар қайнар көзі сонау ежелгі дәуірлердің өзінде жатса керек. Оның көне түрлері біздің заманымызға дейінгі үш мыңыншы жылдықта «Қос өзен» бойын мекендеген Шумер жазбаларынан табылған. Бұл жазбалардағы айтыс өсімдік пен ағаштың жыл мезгілдері мен дене мүшелерінің диалогына құрылады. Аталған жазбалар нағыз мысал үлгісі болып табылмайды, алайда ондағы шарттылық пен аллегориялық ой мысалдық сипат береді.

Мысалдың сюжетінің шығуы, таралуы жағынан оны бірнеше тарихи-географиялық регионға топтастыруға болады: Ежелгі Шығыс, бұған: Вавилон, Мысыр елдері жатады, антикалық (Эзоп, Федр, Бабрий, Авиан), көне үнді («Панчатантра», «Шукасаптати», «Хитопедаши»), орта ғасырлық европалық және орта ғасырлық шығыстық.

Жануарлар эпосы мен мысал жанрының тарихында біздің эрамызға дейінгі бір мыңыншы жылдың соңында құрастырылған көне үнділік ертегі жинақтары маңызды орын алады. XIX ғасырдың өзінде-ақ фольклористика Үндістанды жануарлар жайындағы ертегілері мен мысалдың отаны ретінде мойындады. Жануарлар туралы Үндістанда туған сюжеттер батысқа тараған. Бұл жөнінде ғалымдардың арасында қайшылықты көзқарастар бар. Кейбір ғалымдар сюжеттер батыстан үнді еліне келген дейді. Ертегілік сюжеттер Үндістандағыдай басқа ешбір елде, әдебиетте қолданылмайды. Сондықтан да сюжет отаны үнді елі деуге негіз бар. Ал сюжеттер батыстан келген дейтін ғалымдар: «Үндістер гректердің кім екенін білмей тұрып-ақ Эзоп мысалдарымен таныс болған. Сөйтіп, өзіндік мәнерлерімен жануарлар жайында мысалдар шығарған» дейді.

Мысалдар жайлы сөз болғанда, антикалық дәуір туралы айтпай өтуге болмайды. Антик заманының қалдырған ескерткіштерін біздіңше әдебиетке дейінгі және әдебиеттік кезең деп саралауға болады. Әдебиетке дейінгі кезең мысалдарына тән ерекшелік, мұнда сюжет қарапайым, авторы белгісіз, жартылай фольклорға, жартылай әдебиетке жатады. Көркемдік форма прозалық түрде көрінеді. Бұл кезеңнің нақты өкілі біздің эрамызға дейінгі VI ғасырда өмір сүрген Эзоп болып табылады.

Әдебиеттік кезеңнің өкілдері біздің эрамыздың III ғасырында өмір сүрген римдік ақын Федр мен үстіміздегі дәуірдің II ғасырының ақыны грек Бабрий. Бұл кезеңде сюжеттер белгілі бір қалыпқа түскен, эстетикалық мақсат айқын, тіл, композиция, стиль ерекшелігі сақталады. «Эзоп мысалдары» шартты түрде құрылған әңгімелердің ғана жиынтығы делінгенімен, оның өзінен кейінгі мысалшыларға тигізген әсері, ықпалын атап өту керек. Мысал дегенде есімізге ең алдымен Эзоп есімі түсетіні де сондықтан. Эзоп мысалдарының мысал тудырушыларға үлгі болғанын тексеру үшін бір дәлел келтіре кетелік.

Қазақ әдебиетінің тарихында мысал жанрының XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында, ал орыс әдебиетінде XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында қарқынды дамуын айтуға болады. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы қазақ халқының өмірінде тарихи оқиғалар көп болған кезең. Бұл кезеңде қоғамдық қарым-қатынастағы ірі өзгерістер халықтың рухани өміріне де әсерін тигізген. Халықты елдікке, білім-ғылымға шақыруда ғибраттық сарындағы мысалдың маңызы зор еді. Мысал қазақтың жазба әдебиетінде алғаш рет өз өрнегімен Дулат жырау творчествосында басталғанымен, әйгілі орыс мысалшысы И. Крыловтың мысалдарын қазақ тіліне бірінші рет Ы. Алтынсарин аударды. Ыбырайдың әдебиетімізге қосқаны орыс мысалдарының негізінде өзі де мысалдар жазған. Мәселен, Крыловтың «Пустынник и медведь» мысалының негізінде жазылған «Ақымақ дос» деген мысал әңгімесінде жанрлық астарды сақтай отырып, Ыбырай өз ойын қысқа болса да қазақ ортасына лайық етіп берген. Сол сияқты «Жаман жолдас», «Таза бұлақ» әңгімелерінде аллегориялық сипатта жазылған дүниелердің қатарына жатқызуға болады. Ыбырайдың бұл ісін Абай жалғастырды. Қазақ мысалының өсіп өркендеуіндегі Ыбырай мен Абайдың тарихта ролі де бұлар мысалды бұрынғы фольклорлық түрінен ілгері дамытып күрделендіре түсті.

Алтынсарин Крыловтан үш-төрт мысал аударған. Әйтсе де, Ыбырайдың осы игілікті ісі өзінен кейінгі қазақ ақындарына тигізген ықпалы аз болған жоқ. Қазақ мысалын дамытудағы жетістікке Абай да аударма арқылы жете отырып, баяндалуы мен құрылысы жағынан тың дүниелерді өмірге әкелді. Олар өзіміздің төл шығармамыздай оқылады. Осы тұрғыда Абайдың сөз қолдану ерекшелігін де айтып өту керек. Мысалдың тілі аллегория болғандықтан, бұл орайда Абайдың орны бөлек.

Осындай өзіндік ізденіс, әр түрлі творчестволық тәсілдер қолдануын нәтижесінде Абай Крыловтан «Әншілер», «Қарға мен бүркіт», «Емен мен шілік» тағы басқа да мысалдарды өзіміздің шығармамыздай оқитын дәрежеге көтерген.

Абайдың тағы бір жетістігі түп нұсқадағы қазақ тұрмысына сай емес образдар, есімдер қазақ ұғымына сай бейнелермен ауыстырылып берілген. Крыловтың «Бақа мен өгізі» көк майсада кездесе, Абай бақа мен өгізді бұлақ басына өгіз су ішуге келгенде кездестіреді.

Дәл осы тұста қазақ мысалына шығыс мысалдарының негізінде жазылған шығармаларымен айтарлықтай үлес қосқан Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Ақын «Кәлила мен Димнадан» «Қарға, кептер, атжалман, тасбақа, киік» мысалының сюжетінен «Қасқыр» деген мысал жазған. Майлықожа мысалы арқылы айтылмақшы болып отырған қанағатсыздық, тойымсыздықты әшкерелеу ниетімен түп нұсқаға қарағанда біршама өзгерту енгізген. Мерген аңға шығып киік атып алады да, үйіне қайтып келе жатады. Алдынан қабан шығып қалады да, оған тұра ұмтылады. Жаны алқымға келген мергеннің атқан оғынан жараланған қабан мергенді жарып өтіп барып құлайды. Осы өліктердің үстіне желе жортып келе жатқан аш қасқыр шығады да, жемтікті үнемдеп жеуге ойы кетеді. Осы оймен бүгінше садақтың кермесін қажай тұрайын деп отырғанда керме үзіліп кетіп, садақтың бір басы алқымға келіп тиеді. Осындай ынсапсыздың нәтижесінде қасқыр құрбан болады. Осы идея Майлыда былай беріледі. Мұнда тек қана қасқыр ғана тойымсыз емес, мерген де қанағатсыз. Атып алған киігін місе тұтпай, қабан аулайды. Сөйтіп ажалынан бұрын өледі. Ал түп нұсқада мерген еш күнәсіз. Майлы көзі тоймастық, қанағатсыздықты екі объекті – қасқыр мен мерген арқылы беріп отыр.

Автор мұнан басқа да «Кәлила мен Димнадан» алынған сюжет бойынша «Аңқау мен арамза», «Үш жігіт», «Бұлбұл» атты мысалдар жазған. Қай қайсысында болмасын автордың өзіндік қолтаңбасы көрініп тұрады. Майлықожаның шығыс мысалдарының сюжетін қазақ мысалдарына айналдыру арқылы әдебиетімізге әкелген байлықтарының сапалық ерекшелігі де осында.

Мысал, әсіресе XX ғасыр басында халық арасында кең өріс алды. Бұл белгілі қазақ ақындары С.Торайғыров, С.Дөнентаев, Б.Өтетілеуов, Т.Ізтілеуов, М.Байзақов, т.б. творчествосы арқылы көрінеді. Негізінде, бұл кезеңдегі екі түрлі бағыт болғаны белгілі. Бірі шығыс әдебиетінің мектебінен өткен ақын-жазушылардың бағыты болса, екіншісі орыс әдебиетінің ықпалы мен қалыптасқан реалистік бағыттағы ақындардың тобы

болатын. Шығыс үлгісін шығармаларына арқау еткен ақындардың бүкіл творчествосы ел-жұртқа үлгі, ақыл-насихат айтудан тұрады. Бұлардан Т. Ізтілеуов, М. Байзақов, М. Қалтаев, т.б.

Сонымен қатар, бұл стильдегі мысалшылардың шығармаларынан байқалатыны тағы бір ерекшелік діни нанымға негізделіп жасалған. М. Байзақұлының «Қайырымды қыз бен қайыршы» мысалын алып көрейік. Мұнда қыз Диуанаға сараң әкесінен жасырып күлше береді. Сараң бай осы жақсылығы үшін қызының қолын шаптырып тастайды. Осы ісі өзіне кесір болып бай өледі. Қыз аштыққа шыдай алмай бір байдың есігіне барады. Байдың ұлы қыздың көркін көріп ғашық болады. Екеуі тамақтануға отырғанда, Алланың әмірімен қызға қайтадан қол бітеді. Мысал адамды адамгершілікке, ізгілікке діни тұрғыдан үндеп, жақсылық еткені үшін жазаланғандар қор болмайтынын аңғартады.

Орыс - татар әдебиеттерінен үлгі алған ақындардың ішінен С.Торайғыров аудармамен қатар, өзі де мысал өлеңдер жазған. Бірақ олар көп емес. Көп болмаса да олардың көпшілікке сабақ боларлық, пайдалы ой-пікірлер бар. Сондай мысалдардың қатарына «Арыстан мен тышқан», «Көк өгіз» сияқты дүниелерді жатқызуға болады.

Осы кезеңдегі ақындардың ішінен мысал жанрына айрықша ден қойған С. Дөнентаев. Алтынсарин мен Абайдың жолын ілгері дамытып, алғашқы мысал өлеңдерін шығыс халықтарының сюжетіне құрылған аудармалардан бастаса, Сәбит осы үлгіде қалып қоймай, творчестволық деңгейі бірте-бірте жоғарылай берді. Яғни, ақын мысал өлеңдерін идеясы жағынан алғашқы кезеңде адамгершілікке, мінез-құлықты көздеуге бағыттаған шығармаларынан бастайды. Бұған, әсіресе, «Ауырған арыстан», «Қожа», «Көзі тоймаған ит», «Екі теке» тағы сондай сияқтыларды жатқызамыз. Ал ақынның «Шілде», «Әр жан әр түрде», «Көк төбетке», «Бозторғай», «У жеген қасқырға» өлеңдерін идеялық-көркемдік жағы кемелденген шығармалар тобына жатқызамыз. Заманның саяси-әлеуметтік тынысын ашып беруде памфлет өлеңдерімен аты шыққан Сәбиттің уытты тілі әдебиетімізге жаңадан аллегориялық образды алып келді. С. Дөнентаевтың ақындық жолын зерттеген ғалым Б. Ысқақов: «Мысал өлеңдерінде ақын қанаушы атаулыны әшкерелеу үшін жыртқыш құстардан тұрымтай, қырғи, қаршыға, лашын, кейде құстың ең жаманы тырнаны, қарға мен сауысқанды жыртқыш аңдардан – арыстан, борсық, қасқыр, түлкіні алады да, езілген еңбекші халықты бозторғай, бөдене, үйрек, қаз сияқты момын құстар бейнесінде береді. Бұлар – Сәбиттің қазақ әдебиетіне енгізетін аллегориялық тың образдары». Қазақ ауыз әдебиетінде де, бұған дейін жазылған мысалдар да бұл образдар бұрыннан бар. Қарға, сауысқан, торғай Дулат, Майлықожа мысалдарының персонажы ретінде алынған. Сәбитті жаңа образ жасауда жаңалық ашты дейтін болсақ, оның «Ерегіс» мысалында алынған адамның жүрегі, көзі, миын айтамыз. Жүрек қайғыға ұшырайды. Осыны басқалар көріп, басты келіп қыспаққа алады. Осылайша неше түрлі кінәлаулармен қолды да, аяқты да жүрек істен шығарады. Оған көз дау айтады. «Егер сенің өзіңнің әмірің болмаса, қол да, аяқ та іс қылмас еді. Өзің ақ адал болуың керек еді» дейді. Расында жүрек образы арқылы жұртты арандатып ап, өзі опық жегеніне елді кінәлайтын адамдарды келекелеген. Замандас ақындарының ішінен Сәбиттің оқ бойы озып тұратындығы оның сол кездегі халықтық маңызы бар мәселелерді өткір мысалдарымен сынға алуында. Ондай дәрежеге сол кездегі көптеген ақындар жеткен жоқ. Бұл Сәбиттің осы саладағы өзіндік талантын, мысал жазуға табиғи бейімділігін көрсетеді.

Мысалдар жайында сөз болғанда А.Байтұрсыновты атап өтпеуге болмайды. Ахмет қазақ әдебиетіне өзіндік шығармашылық даралығымен келген ақын болатын. Оның Крыловтан аударған мысалдарының негізімен жинақ болып шыққан «Қырық мысал» бүгінгі мәдениетіміздің де, әдебиетіміздің де бағалы дүниесі. Ахмет мысалдарының ерекшелігі де сонда, өз шығармаларының эпикалық тынысын сақтай отырып жазады. Драмалық тартыс ширақ, кейіпкерлер ұшқыр сөзді болып келеді. Мысалы «Аңдарға келген індет» деген әлемдік белгілі мысалдың сюжетін мазмұны жағынан байыта, тереңдете түскен. Ондағы кейіпкерлердің сөйлесуі, әңгімелеу барысындағы тіл дәлдігі, жинақылығы, барлығы үндесіп сюжеттің жүгін, айтылатын ойды салмақтандыра түскен. Ақынның басқа да мысалдарында дәстүрлі сюжеттер алынып, драмалық сипатты шығармалардың деңгейіне көтерілген. Ондағы оқиғалар халық өмірімен тығыз

байланысты, қазақ тағдырымен ұштастыра беріледі. А. Байтұрсыновтың сан қырлы талантының қазақ әдебиеті мен мәдениетін жасаудағы рөлі тек қана өлең тудырумен танылмайды. Мысал өлеңдер ақынның бір қалпы ғана соның өзінде Ахмет мысалдарды қазақ әдебиетін тақырып жағынан да, жанрлық жағынан да байыта түсті.

Жалпы алғанда қазақ мысалының қалыптасып, жанрлық тұрпатының айқындала түсуіне ХХ ғасырдың басындағы ақын жазушылардың аударма дүниелерімен де, төл шығармаларымен қосқан үлесі де мол. Осының нәтижесінде қазақ әдебиетінің шығармашылық қоры ұлғая түсті.

Мысалдың арғы анасы – халық. Ал халық болса қашан да жақсылықты дәріптеген. Мысал табиғатының тереңдігінде халықтық сипаттың жатуы да осы идеямен сарындас. Себебі, халық арман-тілегін өнер туындыларында беріп отырған. Дәуірдің, қоғамның көзқарасына байланысты мысал бұқара халықтың өзінен үстем тап өкілдеріне айтарын батыл айта алмағанда жанамалай айтатын құрал есебінде де қызмет атқарған. Уақыт өте келе, мысалдың осы қасиеті көмескіленіп, басқаша сипат ала бастаған. Оның ең ықшамдалған, өте қысқа болса да, ойқастамай оқиғаны дәл айтып беретін күйде жазба әдебиетімізден көріне бастауы мысал дамуындағы серпінді ырғақты байқатса керек. Әйтсе де мысалдардан халықтың тарихи тәжірибесінен туған даналығы мен отты да өткір тілмен берілетін ащы сықақ, келемеж қатар өріліп отырады. Халық даналығы дейтініміз мысал қашан да халықтың сара тілімен жазылып, орайын тауып қолданған сөз мақал-мәтелдермен шендесіп жатады. Оның әдебиетіміздің іргелі формаларының қатарына жатуы, бір жағынан, мысал тудырушылардың ойға жомарт, бос сөзге сараңдығынан болар. Мысалшы ақындардың қайсысының творчествасында да осы қасиеттің басым жатқандығын байқаймыз. Бұл сонау гректің Эзопынан басталып, француздың Лафонтені, орыстың Крыловы, қазақтың Абайы арқылы жалғасын тауып келеді. Мысалшылардың арасында бұлардың есімі қатар алынады. Басқаларынан озық тұрады. Ол да болса бұлардың табиғи талантымен бірге қажымай, талмай еңбектенуінің арқасы. Соның нәтижесінде халықтың рухани керегіне жараған үздік үлгідегі мысалдар дүниеге келді.

Қазақ әдебиетінде мысал жанры өзіндік тарихы бар көне де, күрделі жанрдың бірі. Қазақ мысал жанрының бастау алар қайнар бұлақтарына, сондай-ақ жанрдың қазақ әдебиетінде алар орнына мінездеме берілді. Қазақ әдебиетінде мысал жанрына қалам тербеген сөз зергерлері мен жанрды зерттеуші ғалымдар еңбектеріне арнайы шолу жасалады. Мысал өзінің жанрлық ерекшеліктерімен көркемдік қуатымен, ғибраттық сарынымен және өткір тілімен өзгеше қалыпта көрінген, халқымыздың рухани азығына айналған көркем құбылыс екен. Сондықтан да кіріспе бөлімінде мысал жанрының зерттелуінің негізгі принциптері мен мақсаттары, тақырыптың өзектілігі баяндалып, көрсетіледі.

Қорыта келгенде, айтылатын өнегелі ойды тұспалдап жеткізетін, көбіне өлең түрінде келетін сюжетті, шағын көлемді мысал жанры қазақ ауыз әдебиетінде басқа жанрлармен қатарласа дамып, оның бай мұрасын толықтыра түскен. Түйіндей түссек, мысал жанрына баға беріп, тұжырымды пікірлер қалдыру келер ұрпаққа берер үлгі мен өнеге болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. - Алматы: Рауан, 1990, -239 б.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол.- Алматы: Жалын, 1991,- 460 б.
3. Досмұхамедов Х. Аламан. –Алматы: Ана тілі, 1991. – 145 б.
4. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті. –Алматы: Мектеп, 2001. – 202 б.
5. Қасқабасов С. А. Қазақтың халық прозасы .- Алматы, 1984.- 272 бет.

Касетова Н.К.

МНЕНИЯ О НАРОДНЫХ БАСНЯХ

Размышления о народных баснях, внимание к изучаемому вопросу, а также сбор и публикация, взвешивание и закрепление первых мыслей о них, опираясь на мнения лидеров национального фольклора.

Kassetova N.K.
OPINIONS ON FOLK EXAMPLES

Reflections on folk examples, attention to the case under study, as well as collecting and publishing examples, weighing and consolidating the first thoughts about the example, based on the opinions of the leaders of our oral literature and today's folklorists

ӘОК 821.512.88

Керімбаева А.

Конвергенттік журналистика ББ 2-курс студенті, М.Х.Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы
kerimbaeva.almira@icloud.com

Жетекші: Көпбаева М.Р.

филология ғылымдарының докторы, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы

**КСРО КЕЗЕҢІНДЕГІ АККУЛЬТУРАЦИЯНЫҢ ҰЛТТАР ТІЛІНЕ ЖАСАҒАН
ШАБУЛДАРДЫҢ НӘТИЖЕСІ**

Бұл мақалада КСРО-ның кезеңіндегі қазақ тілінің мәртебесінен айрылып қалу қауіпінің елімізге алып келген зардаптарын ғылыми тұрғыдан зерттеп, әлеуметтік тұрғыдан жан-жақты талданады. Қазақстандағы тіл мәселесінің тарихына тереңнен зерттеу жасалып, қазақ тілінің мәртебесін сақтап қалу жолындағы шығармашылық тұлғалар мен қайраткерлердің іс-әрекеттері мысалдармен келтіріліп, мемлекеттік тілді меңгеру көрсеткіші салыстырылды. Мақалада осы мәселеге өзіндік пікір, талдау жасалады.

XX ғасыр қазақ ұлты үшін отаршылдық саясаттың шегіне жеткен дәуірі болды. 6000 жылдам астам тарихы бар, арғы тегі түркілерден тарайтын қазақ тілі XX ғасырдың екінші жартысында Кеңестік саясаттың ықпалымен жойылуға айналды. Қазақ қайраткерлері мен жанашырлары ұлттық тілімізді сақтап қалу жолында барынша күресіп бақты. Әйтсе де, ұлы орыстық шовинизм біздің елімізде ашық және жабық түрлерде жүргізілді. Халық жазушысы Ә.Кекілбаев зерттеулеріндегі ғылыми тұжырымдар аккумуляцияның қалай жүргізілгенін жан-жақты талдап көрсетеді: «Кеңес Одағының социолінгвистикасы бұл қитұрқы саясатын жазба тілдерге де жүргізеді. Көптеген елдерде байырғы тілдерде, асып кеткенде, тек мектеп көлемінде білім беріледі. Жоғары мектептерде ол тек пән ретінде ғана оқытылып, негізгі мамандық беру тілі ретінде пайдаланылмайды. Байырғы тіл сауат ашудан бастап, қай мамандық бойынша да жоғары білім алуға толықтай пайдаланылған күнде ғана, шын мәніндегі, білім алу тіліне айнала алады. Тек сондай жағдайда ғана ол толыққанды мемлекет тіліне, бүкіл мемлекеттік құрылыстың толықтай қызмет атқару құралына айнала алады. Өйткені, тек сауат ашу құралы деңгейінде қалған тіл толыққанды теңдікке ие бола алмайды. Ондай тілмен ғана пайдаланатын азаматтар да өз құқықтарын өз тілінде жүзеге асыра алмайды. Байырғы тілдерде жазуға ие етіп, дабыра түрде жоғары әлеуметтік статусқа ие қылумен шектелу оны дамытқандық та, қорғағандық та емес, жай әншейін көзбояушылық болып шығады» [1.233] деп шындықты танытты.

XX ғасырдың екінші жартысының соңында бүкіл қазақтың зиялы қауымы, ғалымдар, қолына қалам ұстаған сауатты қазақтың барлығы да өзінің ана тілін құртып ала жаздап барып есін жиғандай болды. Бұл туралы көп айтылып, көп жазылды. Содан барып қазақ тілін егер мемлекеттік тіл жасамасақ, онда мүлде айырылып қалуымыз мүмкін деп шешті. Сол мемлекеттік тіл үшін неше алуан күрестер өтті. Сонау 1986 жылы біздің жастарымыз елді дүр сілкіндірді. Жастар тәуелсіздіктің алғашқы таң шапағын

атырғандай болды. Қазақтың тілін, мәдениетін, дінін қаузап көтерген алаш ардагерлері болатын. Олар мәселен 20-30 жылдары барлық мәселені көтеріп келді. Содан кейінгі дүмпу - қазақ тілін сексенінші жылдардың соңында мемлекеттік тіл жасаудың жолындағы жүрген күрес. Оның басы-қасында Әбдуали Хайдар, Рахманқұл Бердібай, Шона Смаханұлы, Тұрсынбек Кәкіш сияқты ағаларымыз жүрді. Мәселен, Ғылым академиясында қазақ зиялыларының басын қосқан бірнеше дүркін басқосулар өтіп, келелі мәселелерді ортаға жиі салып отырды.

Бұл туралы жазушы, тіл жанашыры Б.Нұржеке былай деп еске алады: «Әлі есімде, 1988 жылы Ғылым академиясының Тіл білімі институтының директоры болып істейтін академик Әбдуали Туғанбайұлы Хайдар екі-үш рет жастарды жинап алып, қазіргі қазақ тілінің жағдайы және оның болашағына қатысты мәжіліс құрды. Ғалым Ә.Т.Хайдар былай деп мәлімдеме жасады «Тілді мүлде жойып, құртып алмас үшін оның тек ғылыми проблемаларын зерттеп, сонымен шектеліп ғана қоймай, тілдің ел үшін, халық үшін, ұлт үшін ең маңызды қызметін сақтап қалу мақсатында барлық салада мемлекет те өз міндетін атқару керек. Ұлттың дамуының барлық саласында қызмет ететін тілдің тек отбасы деңгейінде шектеліп қалуы оны құрдымға әкеледі. Қазақ тілі үлкен өмір сахнасына шықпай, тұмшаланып қалып отыр. Міне, осыны толғай отырып, оның төңірегіндегі проблемаларды қаузап, халықтың, елдің есіне салып отыратын бұқаралық ұйым ретінде ол «Қазақ тілі» қоғамын құрсақ» деп ұсыныс жасады» [2.125].

Кеңес үкіметінің жұмса - жұдырығында, ашса - алақанында тұрған ел бола отырып, «Қазақ тілі» қоғамын құру деген бір өте тосын, қисынсыз дүние сияқты көрінді. Бұған қазақтың үлкен ғалымдары да тосырқай қарады. 1986 жылғы дүмпуден кейін бе, тілге байланысты тауқыметті көріп келе жатқан жастар бірауыздан қолдады. Сөйтіп «Қазақ тілі» қоғамын құру мәселесі шешілді. Ол кезде Орталық Комитеттің басшылығына келген Колбин дейтін бірінші хатшы тілге байланысты неше түрлі құйтырқы саясаттарды қолданып жатты. Бірақ мемлекеттік тіл, ұлттық мүдденің басты мәселелерінен тайқып жүрді. Міне осындай тұста қазақ зиялылары газеттерге жазып, радио, телеарналардан сөйлеп, «мемлекеттік тілді өркендетпесек, біздің қазақ тілінің де құны көк тиын», деген әңгімелерді қозғап, ақыры «Тіл заңы» мәселесі көтерілді. 1989 жылдың 22-қыркүйегінде «Тіл туралы» заң қабылданды, содан бір айдан кейін, яғни 22-қазанда Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы құрылды. Сол Занда да көп кемшіліктер бар. Қазақтардың саны 40 пайыз шамасындағы ғана кез ол. Сондай жағдайда «Тіл туралы» заңды қабылдану біздің халқымыздың ұлы ерлігі деп есептеймін. Әрине, кейін есімізді жинап қарай бастаған кезде қаншама кемшіліктер кеткенін байқадық. Тіпті енді баптарының көбі қазақ тілі, орыс тілі деп қабаттасады да отырады. Орыс тілін айтпаса, қазақ тілінің тынысы мүлде тарылатын сияқты. Ал шынында керісінше болатын. Сондықтан да жаңа екі редакциясымен үш рет қабылданды ғой заң. Сонда да кемшіліктерден арыла алмай отырмыз. Бірақ жұрттың бәрін алаңдатып жүрген мәселе Конституцияға кірді. Онда «Мемлекеттік тіл - қазақ тілі» деп берілгеннен кейін ғана жұрт екі ойлы пікірінен арылды. Бірақ «орыс тілі барлық ресми мекемелерде қазақ тілімен тең қолданылады» деген сөйлем бар. Мұны жұрт ресми тіл деп өздерінше жобалап алды. Ресми тіл дегеннің этимологиясына үңілсек, мемлекеттік тіл мен ресми тіл деген екеуі бір сөз. Міне осылай алып-қашып жүріп, көп адам қате түсініп жүр. Орыс тілі мемлекеттік мекемелерде мемлекеттік тілмен қатар тең қолданылады дегенді білдіреді. Оны енді дұрыс түсінудің орнына алып-қашып, кейде қазақ тілінің күні бітті деп ойлайды. Белгілі ақын М.Шаханов бұл мәселелердегі келеңсіздіктерге пікірін «Мемлекеттік тіл - орыс тілі емес, мемлекеттік тіл - қазақ тілі. Ал орыс тілі қатынас құралы ретінде ресми мекемелерде тең қолданылатын тіл. Сондай-ақ Конституция ондаған жылдарға бірақ қабылданатын құжат қой» [3.35] деп білдірді. Шамасы осы Конституциямызға ештеп-ештеп өзгерту енгізетін уақыт келетін болу керек. Міне, сол кезде мемлекеттік тілдің қасында орыс тілін қабаттастырмау керектігінің қажеттігі айтылатыны күмәнсіз.

Дегенмен атқарылмаған істер де баршылық. 33 жыл өткеніне қарамастан, қазақ тілінің қоғам өмірінің бар саласында кеңінен қолданылуына, көп жағдайда басымдыққа ие болуына қол жеткізе алмай келеміз. Ең аяғы елімізде тек ғана қазақ тілінде хабар тарататын бір телеарна аша алмай отырмыз. Мемлекеттік тіл туралы заң, яғни тек қана

мемлекеттік тілдің мүддесін қорғайтын нормативтік-құқықтық құжаттар қабылдай алмай келеміз. Орыс тілді қазақтар мен елімізде мекендеп жатқан кейбір өзге ұлт өкілдерін соңымыздан ерте алмадық. Қазақтың мүддесін, ойы мен пікірін орыс тілді қауымға жеткізетін және табанды білдіретін орыс тілінде шығатын басылымдар ашу керек еді. Бұл да әлі қолға алынбады. Ақпараттық кеңістігіміздің 80 пайызынан астамын Ресей иелігіне беріп қойдық. Осы қуысты қазақ тіліндегі ақпараттық өнімдермен толықтыруда қауқарсыздық танытып келеміз. Жер-су, елді мекен, көше, кәсіпорын атауларының қазақ тілінің ережесіне сай жазылмай, түрліше бұрмалануына әлі күнге жол беріп келеміз. Осы сияқты шешімін таппаған мәселелер көп.

Бұл мемлекеттік саясаттың қазақ тілін қолдау үрдісі мен елдегі демографиялық үрдістер аясында орыс тілінде сөйлейтін әлеуметтік және этникалық топтардың азайып, қазақ ұлты санының өсімен де тығыз байланысты. Шетелдегі қандастарымызды ата жұртына қоныс аудару саясаты да елдегі тілдік балансқа ықпал етті. Сондай-ақ, урбанизация үрдісі аясында ауыл тұрғындарының қалаға көшуі қаладағы қазақ тілді қазақтардың санын күн санап арттырып келеді. Бұл да мемлекеттік тілдің қолданыс ауқымын ұлғайтуға мүмкіндік беруде. Тәуелсіздік алған жылдармен салыстырғанда титулды ұлт ретінде қазақтардың үлес салмағы жыл санап артып келеді. Бұл тілдік алаңда қазақ тілінің үстемдігін уақыт өткен сайын нығайта беретін болады. Қазіргі таңда қазақ ұлтының елдегі үлес салмағы 70 пайызға жуықтады. Бұл моноұлтты мемлекеттің қалыптасып келе жатқанын білдірсе керек.

Алайда қазіргі таңда Қазақстан халқының мемлекеттік тілді меңгеру көрсеткіші бойынша өңірлер арасында бірыңғайлық жоқ. Бұл тиісті өңірдің географиялық орналасу ерекшелігі мен тұрғындардың этникалық құрамына байланысты. Мысалы «Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты мәселелері бойынша әлеуметтік және талдамалы зерттеулерге» сүйенсек қазақ тілін меңгерген респонденттердің ең көп саны Қызылорда (97,9%), Атырау (94,7%) облыстары мен Шымкент қаласының (91,9%) тұрғындары. Қазақ тілін Қостанай облысында (24,9%), Батыс Қазақстан облысында (26,3%) және «Ақмола облысында (42,7%) меңгерген (Қазақстан Республикасындағы тіл саясаты мәселелері бойынша әлеуметтік және талдамалы зерттеулер, 21-бет). Бұл тиісті өңірлерде тіл саясатын жандандыру қажеттігін білдіреді.

Қорыта келгенде, Қазақстанда қазақ тілінің мәртебесін, оның құзыретін іс жүзінде нығайту мәселесі, өкінішке орай, әлі күнге өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бұл шындығында бәрімізге артылған жауапкершілік жүгі, барша қазақстандықтардың ортақ ісі. Отбасындағы тәрбиеден бастап, ел басындағы азаматтарға дейін өз ісінде осыны естен шығармауы тиіс. Жоғарыда баяндалған бірқатар себепке байланысты мемлекеттік тілдің әлеуеті уақыт өткен сайын арта беретінін анық болжауға болады. Бірақ, бұл үрдісті жеделдетуге қолымызда бар ресурстарды, мүмкіндікті пайдалана отырып, баршамыз атсалысуымыз қажет. Мемлекеттік тілді оқытудың бірыңғай стандарттарының болмауы, оқыту инфрақұрылымы қызметінің бірыңғай стандарттарының болмауы, сондай-ақ мемлекеттік тілді меңгеру үдерісін ынталандыру және мониторинг жүйесінің жоқтығы қоғамдағы мемлекеттік тілді меңгеру деңгейін арттыру ісінде тежейтін фактор болып отыр.

Коммуникациялар, демалу мен ойын-сауық саласында мемлекеттік тілді белсенді қолдану аясының кеңеюі, мемлекеттік тілді отбасы құндылығы ретінде қолдану мен кеңінен таратудың беделін арттыру, мемлекеттік тілді оқыту мен насихаттауда БАҚ-тың рөлін арттыру әлеуметтік-коммуникативтік кеңістікте мемлекеттік тілдің енгізу үдерісінде маңызды фактор болып табылады.

Мемлекеттік тілді дамытудың басты факторлары терминология, антропонимика және ономастика саласындағы проблемаларды шешу, сонымен қатар нормативтік құқықтық базаны жетілдіру болып отыр.

Бұл ретте іскери қарым-қатынас, бизнес, ғылым, сонымен қатар халыққа қызмет көрсету, мемлекеттік қызмет көрсету салаларында да мемлекеттік тілді қолданудың төмен дәрежесі сақталып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кекілбаев Ә. Тіл және Тәуелсіздік. –А.,2008.
2. Нұржеке Б. Таңдамалы.- А.,2016.
3. Шаханов М. Шығармалар жинағы I том.-А.,2020.

Керимбаева А.

РЕЗУЛЬТАТ НАПАДЕНИЙ НА НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЯЗЫКИ АККУЛЬТУРАЦИИ ВО ВРЕМЯ СССР

В данной статье последствия угрозы потери статуса казахского языка в период СССР, принесенной в нашу страну, изучаются с научной точки зрения и всесторонне анализируются с социальной точки зрения. Проведено углубленное исследование истории языковой проблемы в Казахстане, приведены примеры действий творческих личностей и деятелей по сохранению статуса казахского языка, сопоставлен показатель владения государственным языком. В статье представлено собственное мнение и анализ по данному вопросу.

Kerimbaeva A.

RESULT OF ATTACKS ON NATIONAL LANGUAGES OF ACCULTURATION DURING THE USSR

In this article, the consequences of the threat of loss of status of the Kazakh language during the USSR period, brought to our country, are studied from a scientific point of view and comprehensively analyzed from a social point of view. An in-depth study of the history of the language problem in Kazakhstan was carried out, examples of the actions of creative individuals and activists to preserve the status of the Kazakh language were given, and the indicator of proficiency in the state language was compared. The article presents my own opinion and analysis on this issue.

ӘОК 81:37.016

Кошенова Ж.К.

№16 ЖББМ КММ Қарағайлы кенті, Қарқаралы ауданы,
Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы

ОҚЫТУДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Қазіргі білім беру жүйесіндегі маңызды мәселелердің бірі - оқу үрдісіне жаңа инновациялық технологияларды енгізу, білім беруді ақпараттандыру болып табылады. Ақпараттық технология мен мультимедиялық бағдарлама арқылы оқу материалдарын, соның ішінде тіл дамыту жұмыстарын меңгерудің әдістемесі мәселесіне байланысты жаңа ақпараттық технологияны сабақта пайдаланудың тиімділігі қарастырылды.

«Инновация» ұғымы көптеген анықтамаларға ие. Педагогикалық инновация дегеніміз не?

Педагогикалық инновация - бұл педагогикалық инновацияларды құру, оларды педагогикалық қоғамдастықпен бағалау және дамыту және оларды практикада қолдану туралы ілім.

Республикамыздың көрнекті ғалымдары Г. Қ. Нұрғалиева, С. С. Құнанбаева, Ж. А. Қараев, Е. К. Балафанов, Ж. С. Сарыпбеков, Е. Ы. Бидайбеков, М. З. Изотов, Б. А. Қойшыбаев, Е. У. Медеуов және т.б. оқу үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, компьютерді қолданудың көкейтесті мәселелеріне қатысты іргелі зерттеулер жүргізді.

Білім беру саласындағы инновациялардың үздіксіз ағымы постиндустриалды білім беру парадигмасының негізіне айналған жаңа құзыреттерді алу қажеттілігіне алып келді. Қазіргі білім беруді модернизациялаудың негізгі себептері:

- білімді жаңарту қарқынын барынша жеделдету және олардың әртүрлілігін арттыру;

- қызметтің барлық салаларында, оның ішінде еңбек нарығында бәсекелестікті күшейту;

- жеке өмірлік стратегиялар мен адамдардың бірлескен іс-қимыл стратегиялары құрылып, іске асырылатын жағдайларда шешім қабылдаудан тәуекелдің артуы және белгісіздік дәрежесі [1].

Білім беру процесінің қазіргі заманғы теориясының дамуында екі бағытты бөліп көрсетуге болады:

- дәстүрлі оқытуды жаңғырту, нақты белгіленген нәтижелерге қол жеткізу;

- оқыту "технологиялық" процесс ретінде;

Оқу процесінде жиі қолданылатын АКТ элементтері:

- компьютер мен мультимедиялық проектор арқылы көрсетілетін электронды оқулықтар мен оқу құралдары;

- интерактивті тақталар;

- электронды энциклопедиялар мен анықтамалықтар;

- тестілеу бағдарламалары;

- Білім Беру Интернет-ресурстары;

- Фотосуреттер мен суреттері бар DVD-дискілер және компакт-дискілер;

- бейне және аудиотехника;

- интерактивті карталар;

- интерактивті конференциялар мен байқаулар;

- Қашықтықтан оқытуға арналған материалдар;

- зерттеу жұмыстары мен жобалары;

- қашықтықтан оқыту.

Бүгінгі мемлекеттің білім беру саласындағы саясаттың тұжырымдамасындағы міндеттердің бірі – білім беру жүйесі мен оқытудың сапасын арттыру, сабақтың әдістерін және мазмұнын жетілдіріп, әдістемелік жағынан дамыту болып табылады. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты әрі жан-жақты маман болу мүмкін емес.

Жалпы инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөлуге болады.

- Модификациялық инновация – бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған В.Ф.Шаталовтың математикаға жазған тірек конспектісі және оны көптеген оқытушылардың пайдалануы мысал бола алады.

- Комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

- Радикалдық инновация – білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жатады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады [2].

Сонымен қатар, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесінің өсуімен, қоғамдық ролінің артып, әлеуметтік қызметінің аясының кеңеюімен байланысты қазақ тілін оқытуды оңтайландыру мен қарқынды ету қазіргі замандағы білім беруді ақпараттандыру мен модернизациялау жағдайындағы басым бағыттардың біріне айналып отыр. Бұл маңызды мәселені шешу мұғалімге, оны оқытудың мақсаттары мен шарттарына сай жаңа технологиялар мен әдістемелерді қолдана білуіне тікелей байланысты. Яғни бүгінгі таңда қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің кәсіби құзырлылығы құрылымынан оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологиялары ерекше орын алады.

Тіл дамыту сабақтарын мультимедиялық бағдарлама арқылы оқыту жағдайында қысқа уақыт ішінде оқушыларға сөйлесім әрекетінің түрлерін бір-бірімен байланыста,

кешенді түрде меңгертуге болады. Оқыту үрдісінің тиімділігі төмендегідей шарттар орындалған жағдайда артады:

- оқушылардың мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмысын қазақ тілін оқыту үрдісіне кіріктіру; сабақта мультимедиалық бағдарламаны қолданудың кезеңдерін анықтау; оқытудың интерактивті әдістерін іріктеу; сабақтың мультимедиалық бағдарламасыз өткізілетін кезеңдеріне арналған коммуникативтік-интерактивтік жаттығулар кешенін дайындау; жаттығулардың мазмұнын мультимедиалық бағдарламалардағы оқу мәтінінің мазмұнына сәйкестендіру;

- оқушылардың компьютерде мультимедиалық бағдарламамен жұмыс жасауға даярлығын; оқытушылардың оқу үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, мультимедиалық бағдарламалық өнімдер мен электрондық оқу құралдарын қолдануға байланысты кәсіби және ақпараттық-коммуникациялық құзырлығын қамтамасыз ету.

Сабақтарда мультимедиалық бағдарламаны қолдану оқушылардың тілдік және сөйлесімдік дағдылары мен біліктерін дұрыс қалыптастырып, дамытуға, коммуникативтік құзырлықтарын жетілдіруге септігін тигізеді.

Әр мұғалім тіл дамыту жұмыстарын шығармашылықпен жүргізіп, дұрыс ұйымдастыра білсе, ол оқушының күнделікті өмірдегі құбылысты жан-жақты түсіне білуіне, білген нәрселерін ауызекі сөздерінде қолдана білуіне жағдай жасайды. Демек, оқушының тілін дамыту жұмысы – ол баланың жалпы ойын дамыту деген сөз, өйткені оқушы қай пәнді оқып үйренсе де өзінің істеген жұмысы, көрген-білгені туралы күнбе-күн сөйлеп, ойын қалыптастырып отырады. Сондықтан қазақ тілі сабақтарындағы тіл дамыту жұмыстары оқушылардың жалпы ойын дамытуға бағытталады, яғни оқушылардың тілін дамыту мәселесі олардың ойлау қабілетімен байланыстырылса, сондай-ақ, ойлау мен сөйлеу процесінің бірлігінде ұйымдастырылады.

Екіншіден, лексикалық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының сөздік қорын байыту, тілдің лексика және фразеология бөлімдерінен кеңірек білім беру көзделеді. Үшіншіден, жаңа сөздер үйрету, сөздерді үйрете отырып, жаңа сөздер жасайтын формаларды меңгеру арқылы сөз бен сөздердің байланысын, сөйлем құратып үйрету, сөйлемнің құрылысын білдіру арқылы синтаксистік лексикадан білім беру. Төртіншіден, оқушының ойын жазбаша дұрыс, сауатты жаза, әрі сөйлей білуге үйрету мақсат етіледі. [3]

Оқытуда мультимедиа құралдарын қолдану дидактиканың негізгі қағидаларын кешенді түрде іске асыру үшін өте қолайлы. Экрандағы сөздердің қимыл-қозғалысы, түрлі-түсті графикалық бейнелер, аудиовизуалды көрнекіліктер, бейнеқатар, бейнефильм, диктордың даусы – мұның барлығы оқушының белсенділігі мен жоғары мотивациялық қызығушылығын тудырып, саналы түрде өз бетінше ешқандай қорқынышсыз еркін жұмыс істеуіне, сөйтіп, оқу үрдісінің тиімді ұйымдастырылуына оң әсер етеді.

Мультимедиалық оқыту өзінің икемділігімен және вариативтілігімен де тиімді: оқытуды әр түрлі формада (өз бетінше, мұғалімнің басшылығымен) ұйымдастырудың, оқушының жеке қызығушылықтарын ескере оқыту мүмкіндігі зор. Тіл дамыту үшін ең жақсы жазылған дәстүрлі оқулықтан гөрі мультимедиалық оқу бағдарламалары мен электрондық оқу құралдары арқылы тілдік материалды меңгеру әрі қызықты, әрі ыңғайлы. Әрине, мультимедиалық оқу бағдарламаларының, электронды оқу құралдарының сапасы туралы мәселенің маңызы өте зор, сонымен бірге мультимедиалық оқыту жағдайындағы оқытушының ролін де жоққа шығаруға болмайды. Мультимедиалық оқытуда мультимедиалық оқу бағдарламаларының сапасы, олардың оқу мақсаттарына сәйкестігі, оқу үрдісінде (сыныпта, сыныптан тыс), сабақта мультимедиалық бағдарламаны қолданудың кезеңдерін, мұғалімнің ролін анықтау мәселелері өте маңызды. Сабақта оқушылардың коммуникативтік дағдылары мен біліктерін қалыптастыру мен дамытуды компьютерге біржола сеніп тапсыруға болмайды, сондықтан мультимедиалық оқыту жағдайында оқыту үрдісін басқару мен технологияландырудағы оқытушының жаңаша рөлі мен қызметін анықтаудың маңызы зор.

Мультимедиалық оқыту бағдарламасы оқушылардың белгілі бір оқу тақырыптары бойынша берілген материалдарды өз бетінше және мұғалімнің көмегімен игеруіне негізделген. Оқу мәтінімен танысудан бастап, бағдарлама мазмұнында қамтылған барлық жұмыс түрлері интерактивті режимде орындалады.

Сабақты мультимедиалық бағдарлама арқылы оқытуда интерактивті режим «оқушы-компьютер», «оқушы-оқушы», «оқушы-оқытушы» диалогы негізінде іске асырылады. Интерактивті әдістердің негізінде оқу үрдісіндегі оқушы мен оқытушының және оқушылардың өзара бірлескен қызметі іске асырылады. Оқытудың интерактивті әдістерін қолдану арқылы оқу үрдісін оқушылардың барлығы танымдық қызмет үрдісіне тартылатындай етіп ұйымдастыруға болады, оқытуды бұлайша ұйымдастыруда ескеретін бір нәрсе – оқушының қарастырылып отырған мәселеге қатысты ой-пікірлерінің барлығы (дұрыс, бұрыстығына қарамастан) маңызды деп есептелуі тиіс.

Мультимедиалық бағдарламамен жұмыс жасау барысындағы (өз бетінше жаңа білімді меңгерудегі, бекітудегі, бақылау-бағдарлаудағы) оқушы мен компьютердің, оқытушы мен оқушының өзара әрекетін ұйымдастыруға негізделген оқытудың интерактивті әдістері оқушының танымдық қызметін ұйымдастыруда, қызығушылығын туғызуда, сөйлесім әрекетінің тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым түрлерін меңгертуде, сөйлесім мен тілдесім әрекеттері үшін қажетті тілдік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруда өте маңызды қызмет атқарады.

Жұмысты оқушылар топта өзара ақылдаса ойласа отырып орындайды. Жұмысты бұлайша орындау арқылы оқушылар, біріншіден, бір-бірімен өзара әрекет етіп, коммуникативтік қарым-қатынасқа түседі; екіншіден, бірінің білмегенін бірі толықтыра отырып, бір-бірінен үйренеді; үшіншіден, топтасып, ұжымдасып жұмыс жасауға үйренеді. Топтағы жұмыс барысында берілген мәтін мазмұнын талдау, саралау, жіктеу негізінде ойлау операциялары орындалып, нәтижесінде мәтін мазмұнын түсініп-қабылдау жүзеге асырылады.

Айтылымдық және оқылымдық біліктерді дамыту үшін «жұптағы диалог», «топтағы диалог» әдістері қолданылады. Жұмысты «жұптағы диалог» әдісі арқылы жүргізу үшін топтағы оқушылар бірнеше жұптарға бөлінеді. Әр жұпқа жеке қысқаша мәтін бір парақ қағаз түрінде беріледі. Жұптағы оқушылар мәтінді оқиды да берілген тапсырма бойынша мәтін мазмұнына байланысты бірнеше үнқатымдардан тұратын диалог мәтінін құрастырып, оны өздері оқиды. «Топтағы диалог» әдісі арқылы да осындай жұмыс түрін ұйымдастыруға болады.

Жазылымдық біліктерді дамыту үшін, мысалы, мультимедиалық бағдарламада берілген мәтіннен алынған үзінділер (сөйлемдер) орфографиялық қателермен бір парақ қағазға жазылып, топтарға таратылып беріледі. Оқушылар топта ақылдаса отырып, берілген сөйлемдердегі қателерді тауып, сөйлемді қайта қатесіз жазады. Тапсырманы топта ақылдасып, орындау барысында олардың тілдесім әрекеті де жүзеге асады.

Сабақта ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді пайдалану тиімділігін атап өтсек:

- оқушының өз бетімен жұмысы;
- аз уақытта көп білім алып, уақытты үнемдеу;
- шығармашылық жұмыс;
- қашықтықтан білім алу мүмкіндігінің туындауы;
- қажетті ақпаратты жедел түрде алу мүмкіндігі;
- экономикалық тиімділігі;
- оқушының ой-өрісінің дүниетанымын кеңейтеді.

Оқушылардың мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмысын ұйымдастыру арқылы көптеген жетістіктерге қол жеткізуге болады. Мысалы: қысқа уақыт ішінде тыңдалымдық, оқылымдық, айтылымдық, жазылымдық, лексика-грамматикалық дағдылары қалыптасады; өзін оқу қызметінің субъектісі ретінде сезінеді; оқу үрдісін ұйымдастырудағы жағымды психологиялық ахуалдың арқасында еркіндікті сезінеді (компьютер ұрыспайды; айқайламайды; білмей қалса, журналға бірден екі қоймайды; білмегенін қайта қарауға болады; тапсырманы дұрыс орындамаса, қайта орындауға

болады; оқытушыдан, жолдастарынан көмек сұрауға болады; т.б.). Мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмыстан кейін оқушылар үшін сабақтың келесі тілдік біліктерді дамыту кезеңінде жұмыс жасау аса қиындық келтірмейді. Себебі оқушылардың тілдік ортадағы сөйлесім, тілдесім әрекеті үшін қажетті тілдік және коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмыс жасау барысында тиімді жүзеге асырылады.

Жаттығулар орындау кезінде оқушылардың ерекше ынта-ықыласы, белсенділігі, қызығушылығы байқалады. Бұл кезеңдегі оқушылардың ерекше ынта-ықыласы мен мотивациялық қызығушылығын, белсенділігін былайша тұжырымдауға болады:

- сабақтың мультимедиалық бағдарламамен өзіндік жұмыс кезеңіндегі жағымды психологиялық ахуал, оқытудағы жаңашылдық оқушылардың белсенді іс-әрекетін қалыптастыруға игі ықпал етеді; оқушылардың танымдық іс-әрекетке бағытталған ішкі түрткісі күшейіп, дамиды;

- сабақтың келесі кезеңіндегі оқу үрдісінің оқушылардың тілдік ортадағы өзара интерактивті әрекеті негізінде ұйымдастырылуы оқушылардың жоғары мотивациялық қызығушылығы мен белсенділігін туғызды; түрлі жағдаяттық, проблемалық жаттығулар мен тапсырмалармен жұмыс барысында оқушылардың ойлауы, сөйлеуі, тілдесім әрекеті дамиды;

- оқу үрдісін субъект-субъектаралық қарым-қатынастар негізінде құрудың нәтижесінде оқушы өзін оқу үрдісінің субъектісі ретінде сезініп, оқудың нәтижелі болуы үшін жауапкершілікті түсінеді;

- әр сабақтан кейін ұйымдастырылып отырған рефлексиялық іс-әрекет арқылы оқушының өз оқу іс-әрекетіне талдау жасап, баға беріп, кемшіліктер мен жетістіктерін анықтау нәтижесінде олардың өз кемшіліктерін жоюға, жаңа жетістіктерге деген ынта-ықыласы мен құлшынысы пайда болады.

Жалпы, білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі - оқытудың әдіс тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда мұғалімдер инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

Әр ұстаз оқу- тәрбие жұмысына шығармашылықпен қарап, жаңа заман талабына сай, сабақты түрлендіру мақсатында оқытудың түрлі әдіс - тәсілдерін пайдаланса, игі нәтижеге жетері сөзсіз. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болуда. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айқынбаева Р. Компьютерлік технологияға негіздеп оқыту ерекшелігі. «Қазақстан мектебі» №11-2003

2. Қ. Бітібаева «Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы» Алматы «Мектеп» 2003 жыл.

3. Досмаханова Ә. Ақпараттық технологиялардың дидактикалық мүмкіндіктері мен білім беруді ақпараттандырудың қазіргі жай-күйіне шолу. «Ұлт тағылымы» журналы. №1-2001

4. Бітібаева Қ., Құдайбергенова Г., Мұқашева М. Әдебиетті оқытудың инновациялық технологиясы. - Өскемен, 2002.

5. Досмаханова Ә. Ақпараттық технология. «Дала» №4-2007

6. Кәтенбаева Б. Тіл ұстарту жұмыстары бойынша әдістемелік нұсқаулар Алматы, 1998

7. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы Алматы, 1991

Кошенова Ж.К.

ПРИМЕНЕНИЕ НОВЫХ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ И НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ

Одной из важнейших проблем современной системы образования является внедрение в учебный процесс новых инновационных технологий, информатизация образования. В связи с проблемой информационной технологии и методики освоения учебных материалов через мультимедийную программу, в том числе работы по развитию языка, была рассмотрена эффективность использования новых информационных технологий на уроках.

Koshenova Zh.K.

THE USE OF NEW INNOVATIVE METHODS AND NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING

One of the most important problems of the modern education system is the introduction of new innovative technologies into the educational process, informatization of education. In connection with the problem of information technology and methods of mastering educational materials through a multimedia program, including work on language development, the effectiveness of using new information technologies in the classroom was considered.

ӘОЖ 811.512.122

Көпбаева М.Р.

М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университетінің профессоры, ф.ғ.д.,
Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы
meruert_orleu@mail.ru

ЕЖЕЛГІ МҰРАЛАРДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мақалада мотивтердің шығу тегі халықтың ертедегі дүниетанымымен, әдет-ғұрыптарымен тығыз байланысты қарастырылады. Қазақ фольклорындағы кейіпкердің ерекше жаратылу мотиві көбінесе дүниежүзі халықтарына кеңінен тараған дәстүрлі сарындарда баяндалады. Жекелеген халықтардың ғана емес, дүниежүзі фольклорының көптеген жанрларынан орын алған бұл мотив көне миф, аңыз-әңгімелерде кейіпкерді әсірелей бейнелеу мақсатын жүзеге асырады.

Адамзат дамуының қай кезеңі болмасын, мәдениет атаулы өзіндік өрнегімен қайталанбас төлтумалығымен ерекшеленеді. Халықтың ертеңгі болашаққа деген ұмтылысы, даналық ой – тұжырымдары, қоршаған дүниеге көзқарасы әртүрлі формада көрініс табуы орынды.

Фольклорлық шығармалардың таралу аясы тек жеке халықтың территориясымен шектеліп қоймай, көршілес шет елдерге ауысып отырған. Қазақ халқының эпикалық мұраларындағы ғажайып тууға байланысты эпизодтардың көпшілігі берісі түркі, арысы әлем халықтары фольклорлық туындыларында да кездеседі. Бұл ата-бабаларымыздың әлемдік өркениеттің ілгері басу процесіне белсене араласуының, дүниежүзілік мәдениеттің өркен жаюына өзіндік қомақты үлес қосқанының нәтижесінде болып отыр. Сонымен қатар әлем фольклорындағы тығыз қарым-қатынастардың айқын айғағы.

Қырғыз халқының атақты «Манас» эпосының бір нұсқасында батырдың шешесі түсінде жаратушы иесінің қолынан алма жеп, Манасқа жүкті болады. Ә.Марғұлан: «Бұл дала эпосында өте сирек кездесетін бейне. Тегінде алмаға жеріту – Манас шыққан ортаның жемісі көп оңтүстік алқаптар – Талас, Ферғана, Қашқармен тығыз байланысты болғанын белгілеп, оның Қарахан дәуіріндегі мәдени тұрмысты еске түсіретіндігін көрсетеді» [1,82], – деп тұжырымдайды. Негізінен сиқырлы алма жеу мотиві бүкіл

дүниежүзі халықтарының фольклорында кейіпкердің ерекше жағдайда тууына орай пайдаланылады.

«Манас» жырында бас қаһарманның Манастың дүниеге келуіне қатысты оқиғаларынан бастап, соңғы сәтіне дейінгі өмірі суреттеледі. Оның ішінде кейіпкердің жорықтарын кеңінен суреттеуге зор мән беріледі. Әрине, эпостағы мұндай күрделі сюжеттік құрылымның аз ғана уақыт ішінде құрыла қалмағаны анық. «Манас» эпопеясы ұзақ даму процесінің нәтижесінде осындай көлемді жырға айналған. Ол іштей эпос қаһармандарының өмірбаянына тән дәстүрлі мотивтермен толықтырылып, кеңейтіліп отырған. Сол мотивтердің бірі – кейіпкердің ғажайып тууы.

Ғалымдар Манастың жалпы эпикалық өмірбаянын бірнеше негізгі эпизодтарға бөліп қарастырады. Оның ішінде бас кейіпкердің жеке басына қатысты өмірбаяндық мотивтер тобында қаһарманның ғажайып туу эпизодтары да бар.

Ғалым А.Н.Веселовский бұл мотивтің татар мен қазақ халық ауыз әдебиетіне тән екенін анықтап, аталған халықтар фольклорында кейіпкердің күн нұрынан тууына байланысты көптеген аңыздарды, мифтерді келтіреді. Кейбір татар тайпаларының тегін Аланкуадан таратындығына тоқталады [2,535]. Қазақ фольклорындағы ғажайып туу мотивінің көне үлгілерін Оғыз ханның, Қорқыттың, Шыңғыс ханның дүниеге келуі жайындағы шежірелерден кездестіруге болады. Ғажайып туу мотивінің қыр-сырын толық тану дүниежүзі фольклорына ортақ үлгілерін типологиялық аспектіде тарихи-салыстырмалы тұрғыдан зерттеу қажет. Себебі, Батыс Европа мен Орта Азия фольклорлық шығармаларында көптеген ұқсастықтар бар. Ол көбінесе жеке мотивтердің, сюжеттердің ұқсас түрде қайталануына байланысты. Фольклорда осындай құбылыстардың орын алуы адамзат тарихының біркелкі дәуірлерді басынан өткізуінің нәтижесі болып табылады. Мәселен, түркі халықтарының феодалдық дәуірде пайда болған эпикалық шығармаларындағы типологиялық сипатын В.М.Жирмунский «Тюркский героический эпос» атты еңбегінде қарастырған.

Аңыз әңгімелердегі кейіпкерлердің дүниеге келу мотивін мынадай бағыттарда зерттеуді жөн көрдік.

Біріншіден, түркі халықтарының фольклорлық мұраларындағы ортақ сарындарға типологиялық салыстыру жасалады.

Екіншіден, мотивтердің қазақ фольклорының эпикалық жанрларындағы даму ерекшеліктерін анықтауға күш салынады. Зерттеу осы мәселелерді зерттеген ғалымдардың түрлі халықтар фольклорындағы тарихи ұқсас құбылыстарға жасаған салыстырмалы талдауларына сүйене отырып жүргізіледі. (А.Н.Веселовский, В.Я.Пропп, В.М.Жирмунский)

Ғажайып туу мотивінің мифтен бастап, кейінгі дәуірде туған фольклорлық жанрларға дейінгі даму жолы біркелкі емес. Осы мақсатта оның ертегі, эпос сюжеттерінен орын алуына орай иеленген ерекшеліктерін анықтаймыз. Зерттеу барысында шежіредегі немесе жеке қаһармандардың пайда болуы туралы аңыз-әңгімелердегі ғажайып туу туралы мотивтің поэтикасы, оның сюжеттік құрылымы ашып көрсетіледі.

В.Я.Пропп «Фольклор и действительность» атты еңбегінде бүкіл дүниежүзі фольклорының ең көне жанрларында пайда болған ғажайып туу мотивінің пайда болу принциптерін ертегі наным-сенімдермен, культтік, рәсімдік мәселелермен тығыз байланысты қарастырды. Бұл мотивтің фольклорлық шығармалар сюжетін толықтырушы көркемдік тәсілге айналғанға дейінгі даму тарихын қалпына келтірді [3, 205-239].

Жыршы қаһарманды керемет етіп көрсету мақсатында ғажайып туу мотивін түрлі көркемдік тәсілдермен өрнектейді. Мәселен, болашақ батырдың қасиеттерін ерекше айқындайтын мотивтің бірі – анасының жүкті кезінде ең күшті жыртқыш аңдардың етіне жерік болуы. Сондықтан, бұл мотив әлі дүниеге келмеген кейіпкердің мінез-күлкын алдын ала таныту үшін өте маңызды рөл атқарады.

Батырлық эпоста кейіпкердің ғажайып туу мотивінің кеңінен тараған түрі – ата-бабалар аруағының жәрдемімен және әулие-әнбиелердің түсте аян беруі арқылы

болашақ батырдың дүниеге келуі. Бұл мотивтер, әсіресе, шамандық және мұсылмандық культтердің үстемдігі тұсында қалыптасып, дамыған.

Бұл жөнінде С.А.Қасқабасов былай дейді: «Ислам діні енгеннен бастап Қазақстанда ескі шамандық пен ислам діні қатар өмір сүрді. Бұл жағдай көп уақытқа созылғаны белгілі. Бірақ жай созылған жоқ, екі идеология арасында үнемі күрес болып келді. Сөйтіп, бұрынғы шаманизмді исламның «қасиетті» күштері ығыстыра бастады, ал, кейбір шамандық кейіпкерлер мен әдет-рәсімдер исламдық сипат алады. Соның нәтижесінде ежелгі тотемге және ата-баба аруағына табынумен қатар, мұсылман дінінің әулие-әнбиелерін қасиеттеп, оларға сыйыну кең етек алды. Міне, бұл процесс қазақ фольклорында көрініс тапты. Мысалы, аңыз, ертегі, жырларда болашақ қаһарманның ата-анасы бала тілеп, Аллаға сыйынады, мұсылманның қасиетті орындарына зиярат етеді [4,252]. Осындай таным-түсініктердің өзгеруіне байланысты жырдағы кейіпкердің дүниеге келу жөніндегі сюжеттерінде әулие-әнбиенің жәрдемімен туу сарыны пайда болады. Әрине, бұл сюжет өзінің негізгі баяндалу тәртібін, қалпын сақтап қалады.

Батырдың ғайыптан дүниеге келуіне болашақ қаһарманның шешесінің тотемнің етін жеу де себепші болатыны белгісі, әулие-әнбиелердің шапағатымен жүкті болған. Болашақ кейіпкердің шешесі әр түрлі жыртқыш аңдардың етіне жерік болуынан аңғарылады. Осындай құбылысты «Оғыз-наменің» кейбір нұсқаларында әсіре мұсылманшылдығы танытылған Оғыздың сыртқы кейпінің тотемдік жануарларға ұқсауынан байқаймыз.

Түркі халықтарының батырлық эпосында жиі кездесетін тотемдер – қасқыр, жолбарыс, аю, арыстан сияқты айбарлы да күшті хайуандар кейінде. Аталған хайуандарға балау немесе теңеу батырларымыздың ерлік тұлғасын сипаттауда қолданылып ержүректіліктің, батырлықтың, күштіліктің символына айналғандығына толық көз жеткізуге болады.

Оғыз қаған келбеті: «Осы ұлдың өңі-шырайы көк еді, көздері қызғылт, шаштары, қастары қара еді. Нұрлы періштелерден көріктірек еді... Аяғы өгіздің аяғындай, белі бөрінің беліндей, жауырыны бұлғынның жауырындай, кеудесі аюдың кеудесіндей еді. Тұла бойын қалың түк басқан еді», - деп сипатталады [5,30].

Дүниежүзі фольклорының эпикалық жанрларында елдің дүниетанымын, ежелден қалыптасып келе жатқан тарихын көрсететін әр түрлі көркем тәсілдерді кездестіруге болады. Қай халықтың эпикалық мұрасы болмасын, ол сол жерді мекендейтін адамдардың тіршілігінен, салт-дәстүрінен хабар береді. Соның ішінде бүкіл дүниежүзі халықтарын эпосында кеңінен тараған мотив – кейіпкердің ғажайып дүниеге келуі.

Ғажайып туу мотивін аналық ру заманында пайда болған түсініктермен байланысты қарастырған ғалым А.Н.Веселовский өзінің «Историческая поэтика» атты еңбегінде ғылыми тұрғыдан дәлелдеген [2,538-539]. Бұл мотив – осы көрсетілген кезеңдегі адамдардың дүниеге келуі тотемнің әйел бойына қонуына байланысты жүзеге асатын құбылыс қарабайыр дүниетанымның жемісі деп білген. Бірақ кейбір халықтар өздерінің генеалогиялық мифтерінде өздерінің шығу тегін, әйелмен емес, керісінше ер адаммен байланыстырады. Кейіпкер белгілі бір қасиетті тотеммен некеге отырып, сол арқылы ұрпақ таратуға иеленеді.

«Оғыз-наме» кітаби эпос ескерткішінде де ғажайып туу сарыны кездеседі. Солардың бірі – «Оғыз қағанның тууы мен балалық шағы баяны» атты тарау. Кейіпкердің ғажайып туу мотивінің бір түрі – болашақ кейіпкердің күннің нұрынан пайда болуы. Бұл мотив бүкіл жер жүзі халықтарының ауызекі шығармаларында бар. Бұл мотивтің түркі-монғол халықтарының фольклорында пайда болу себептерде, оған әсер еткен, діни-наным сенімдер де анықталған. Кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің пайда болуына ерте замандағы шаман дінінің мол әсері болған. Шаман дінінің ең негізгі ұстанымдары күнге, айға, көк аспанға табыну болып табылады. Кейіннен Құдайдың есімі болып табылатын – «Көк Тәңірі» деген сөз пайда болған [5].

Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты. Жалпы дүние жүзі халықтары фольклорында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: «Адам баласы

мәдениеттің неғұрлым төменгі сатыларында болған уақытта «ғажайып туу» елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Египет патшалары өздерін «Күннің құдайы Раның тұқымымыз» деп санайды. Осындай сенім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар», – деп жазған [3, 207-208].

Қазақ аңыздарында бұл мотив Шыңғыс ханның дүниеге келуімен байланысты айтылады. Қазақтың «Еңсегей бойлы ер Есім» жыры Есім ханның атасы Шыңғыс ханның күннің нұрынан дүниеге келгенін әңгімелеуден басталады. Ал, біз қарастырып отырған «Оғыз-намеде» да Оғыз қағанның анасы Ай қаған күн нұрынан жүкті болады. Бұл мотив екі туындыда ұқсас сарында баяндалады [5]. Осы аңыздың қазақ, монғол арасында тараған нұсқаларын салыстырып зерттеген ғалымдардың ой-пікірлері бір арнаға саяды. Олар кейіпкердің күн нұрынан туу мотиві түркі тектес және монғол халықтарының фольклорына тән сарын екендігін дәлелдеп көрсетеді. Қазақ фольклорындағы ғажайып туу мотивінің көне үлгілерін Оғыз ханның, Қорқыттың, Шыңғыс ханның дүниеге келуі жайындағы шежірелерден кездестіруге болады.

Бұл мотив халқымыздың ежелгі таным-түсінігінің негізінде қалыптасқан түркі, монғол тайпаларының таралуы туралы шежірелерде және жыр аңыздарда, соның ішінде Оғыз ханның, Қорқыттың, Шыңғыс ханның, Манас жөніндегі шығармаларда ұшырасады. Осы қаһармандар туралы шығармалардың нұсқаларын Әбілғазының, Қадырғали Жалайырдың шежірелерінен, Г.Н.Потанин жинақтарынан кездестірсек, оларды зерттеуге Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, Ә.Марғұлан, С.Қасқабасов т.б. ғалымдар зор үлес қосты.

Оғыз, Қорқыт туралы аңыздарда немесе ру тайпалардың шығу тегі туралы шежірелерде қаһармандардың ерекше жаратылуына үлкен мән беріледі. Бұл жерде ол алғашқы ру-тайпаларды жаратушы ілкі бабалардың, атышулы әулие-перілердің, жасампаз қаһармандардың ғажайып тууын баяндайтын мифтер циклін құрайды. Әрбір халық өздері табынатын объектілерді уағыздау мақсатында осындай мазмұндағы аңыздарды таратқан. Оның халыққа әсерлі болуы үшін қаһармандарды ерекше жаратылысын суреттеу тәсілі қолданылады.

Батырлар жырында қаһарманның ерекше бітімі, құдіреттілігі аңыз кейіпкеріне қарағанда басқаша түсіндіріледі. Қаһарман тайпалық тотем мен аталар аруағының ғажайып түрде желеп-жебеуінің нәтижесінде туылған болады. Батырлар жырында ғажайып туу мотивтері кейіпкердің кереметтігін дәріптейтін көркем тәсілге айналған. Кейінірек бұл мотив батырлардың, ру-тайпа көсемдерінің ерекше жаратылысын бейнелеуге, яғни, басқа қарапайым адамдардан дәрежесін көтеру мақсатына қызмет еткен.

Мәселен, жоғарыда сөз болған Оғыз қаған, Шыңғыс хан, Қорқыт т.б. кейіпкерлердің барлығы да түркілердің мифологиялық дүниетанымына сәйкес суреттеледі. Осы келтірілген материалдардың зерттелу нәтижесіне қарап, ғажайып туу мотивтері дами келе эпикалық туындылардың экспозициясын құрайтын негізгі бөлшектердің қызметін атқарғандығын көреміз. Мұндай мотивтің ертедегі алғашқы адамдардың пайда болуы туралы антропологиялық мифтерге негіз болып, өз алдына дербес жанр ретінде таралғандығын фольклортанушы ғалымдар анықтаған.

Қорыта айтқанда, дүниежүзі тарихында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі жайлы мифтерден көбінде күн нұрынан туу мотивін жиі кездестіруге болады. Ол – тек түркі халықтарында ғана айтылмайды, көптеген халықтарға тән құбылыс. Текті нұрдан жаратылған етіп көрсету ежелдегі адамдар үшін өте маңызды болған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. –Алматы.,1985.
- 2.Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л.,1940.
- 3.Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.,1976.
- 4.Қасқабасов.С. Жаназық. – А.,2002.
- 5.Өмірәлиев Қ. «Оғыз қаған» эпосының тілі. –А.,1988.

Копбаева М.Р.

ИЗУЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ МОТИВОВ В ДРЕВНИХ НАСЛЕДИЯХ

В статье рассматривается происхождение мотивов в тесной связи с ранним мировоззрением и обычаями народа. Мотив особого создания героя в казахском фольклоре часто рассказывается в традиционных народных песнях, широко распространившихся среди народов мира. Этот мотив, встречающийся не только у отдельных народов, но и во многих жанрах мирового фольклора, выполняет задачу преувеличения персонажа в древних мифах и легендах.

Kopbaeva M.R.

THE STUDY OF FOLKLORE MOTIVES AND ANCIENT HERITAGES

The article deals with the origin of motifs in close connection with the early worldview and customs of the people. The motive of the special creation of a hero in Kazakh folklore is often told in traditional folk songs, widely spread among the nations of the world. This motif, found not only in individual nations, but also in many genres of world folklore, fulfills the task of exaggerating the character in ancient myths and legends.

ӘОК 378.53.08

Қарқабаета П.П.

«Өрлеу» БАҰО АҚ «Жамбыл облысы бойынша Кәсіби даму институты» филиалының аға оқытушы, п.ғ.м., Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ДАМУДАҒЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ РӨЛІ

Мақалада Қазақстан Республикасының орта білім берудің мемлекеттік саясатының бір саласы екендігіне тоқталып талдаулар жасалады. Білім беру жүйесінің жоғары сапалы болуы ел экономикасы мен қазақстандық қоғамның тұрақты дамуының басты факторларының бірі болып табылатындығын ғылыми-әдістемелік тұрғыдан дәлелдейді. Және де Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінде сапалы цифрлы оқыту моделінің табысты жұмыс істеуі үшін жүргізіліп жатқан реформалардың басты міндеттерін нақты жүйелеп көрсетеді.

Қазіргі жағдайда қоғамның білім деңгейі мен интеллектуалдық әлеуеті ұлттық байлықтың маңызды құрамы ретіндегі сипатқа ие болды, ал адамның білімділігі, кәсіби икемділігі, шығармашылыққа талпынысы және қалыптан тыс жағдайларда әрекет ете білуі Қазақстан Республикасының өрлеуіне негіз және тұрақты дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге шарт бола алады.

Президент Қ-Ж.Тоқаевтың 2022 жылдың 28 қаңтарындағы «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауында: «2025 жылға қарай орта білім беруде оқыту моделінің табысты жұмыс істеуі үшін Үкімет барлық қажетті шараларды қабылдауы тиіс» деп атап көрсетті [1]. Әлемдік қауымдастықтың Қазақстанды нарықтық экономикалы- демократиялық егеменді мемлекет ретінде халықаралық мойындауы жағдайында, адам капиталын дамыту, қоғамдық даму, елдің экономикалық қуаты мен ұлттық қауіпсіздігінің деңгейін көтеру факторы ретінде қазіргі білім беру жүйесінің мәні мен рөлі өседі. Сондықтанда, орта мектепте сапалы білім жүйесіне көшу - әлемдік білім кеңістігіне еркін кіруді мақсат еткен қазіргі заман талабынан туындаған мәселе. Дүниежүзіндегі елдердің 75% осы 12 жылдық білім беру жүйесіне көшіп үлгерген. Мектеп бітірушінің әлеуметтік және қоғамдық өмірдегі өзгерістерге икемделе отырып, еркін енуіне дайындығын тың мазмұнды жаңа мектеп қана қамтамасыз ететінін әлемдік тәжірибе көрсетіп отыр. Мәселен, алдыңғы қатарлы

дамыған елдердің сапалы білім беруге көшуіндегі нақты қадамдары еліміздің білім беру жүйесіне едәуір өзгеріс енгізу қажеттілігі дәйектейді.

Қоғам өміріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдай неғұрлым күрделене түскен сайын орта білім беретін білім алу мекемелеріне қойылар талаптар күшейеді, жаңа міндеттер жүктеледі. Олай дейтініміз, қазіргі таңда жастар қоғам дамуының маңызды стратегиялық ресурсына айналып отыр. Осы мақсатты бүгінгі таңда жастардың бастамаларын қолдау, білім беру жүйесін әлемдік стандарттарға сай жетілдіру, жастарды әлеуметтік қамтамасыз ету сияқты маңызды жұмыстар жүргізілуде. Жалпы орта білім беретін білім алу мекемелердің басты міндеті «білімді, дарынды, тәрбиелі және бәсекеге қабілетті, қарқынды дамып жатқан ортада өмір сүруге бейім, өз мүддесін, сол сияқты қоғам мүддесін қорғауға дайын тұлға қалыптастыру» болып табылады. Білім алу мекемесінің мықты білім деңгейін меңгеру, өзінің қабілеттерін дамыту мүмкіндіктеріне ие болу, қоғамдық өмірге бейімделу ынтасы зор. Білім алу мекемесі дегеніміз уақытында кешенді тәрбие жұмысын қамтамасыз етуге міндетті. Нарық талабы Қазақстандағы қазіргі білім беру жүйесін реформалауды, оның басқару жүйесін модернизациялауды талап етеді. Бұл жерде шешімін таппай жатқан көптеген ғылыми-теориялық және тәжірибелік міндеттер тұр. Оларды шешу үшін кәсіби педагогтер күшін біріктіруі қажет. Бұл бағытта үлкен жұмыстар атқарылуы тиіс. Өз кезегінде, қоғамдық қатынас жүйесіндегі қайта жаңару білім беру ісіне өз әсерін тигізді, жаңа тарихи кезең одан ұтқырлықты және барабарлықты талап етеді және толығымен экономиканы дамыту қажеттіліктеріне сәйкес болуы қажет.

Білім беру – Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының бір саласы. Білім беру жүйесінің жоғары сапалы болуы ел экономикасы мен қазақстандық қоғамның тұрақты дамуының басты факторларының бірі болып табылады. Осыдан келіп, Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінде 12 жылдық оқыту моделінің табысты жұмыс істеуі үшін жүргізіліп жатқан реформалардың басты міндетті – осы салада жинақталған оң жетістіктерді сақтай отырып, осы процесті терендету үшін жаңа құқықтық, ғылыми-әдістемелік, қаржылық-материалдық жағдайлар жасау мен білікті мамандармен қамтамасыз етуді талап етеді. Бүгінде ел алдында, оқу-қызметкерлер алдында 12 жылдық білім беруге көшу мәселесі қойылып отыр.

Қазіргі кезде 12 жылдық мектепке есептелген белгілі бір халықтардың білім беру стандарты қалыптасқан. Осыған байланысты, Европалық кеңістіктің 1992 жылғы декларациясына сәйкес білім беру кеңістігіндегі 136 елде жүзеге асырылған. Олардың ішінде ТМД елдерінен: Украина, Белоруссия, Өзбекстан және Балтық елдері, ал дамыған елдерден АҚШ, Жапония, Германия, Франция, Англия және тағы басқа мемлекеттер.

Қазіргі жағдайда жеке тұлғаның өздігінен әрекет етуі мен субъективтілігінің басым болуы білім парадигмасының шеңберінен шығуды талап етеді. «Осыған байланысты білім алушы үшін білім, білік, дағдыны мақсатты меңгеруден өзінің мүмкіндігін пайдалану мен қоғам өміріне белсене араласуы үшін ақпаратты өздігінен іздеу, талдау, тиімді қолдану біліктілігін дамытуға ерекше назар аудару қажеттігі туындайды» [2,44].

Орта білім алу әрбір адамның ары қарай оқуының, мамандық алуының және өзіндік жетістіктерге жетуінің негізі болып табылады. Бұл жағдайда Қазақстан мектептерінің түлектері өз отанының патриоты болулары, қоғам дамуының жаңа бағытын түсіне және қабылдай алулары, қазақ тілін (мемлекеттік тіл ретінде), орыс тілін және бір шет тілін меңгерулері, мемлекеттік тілдің көпұлтты қоғамдағы тұрақтылықтың кепілі екенін түсіне алулары, өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделе алулары қажет. Міне осы қажеттіліктен жаңа білім беру жүйесі құрылуда.

Жалпы орта білімнің құрлымы балалардың психологиялық – физиологиялық тұлғалық ерекшеліктеріне сәйкес болуы тиіс. ТМД және шетелдік ғалымдардың пікірінше физиологтар, психологтар, педагогтар сапалы білім берудің құрылымы оқыту және жасерекшелігінің дамуына сәйкестігін ескерту қажеттігін айтады. Жалпы алғанда дүниежүзі елдерінде орта мектеп 3 сағаттан тұрады: бастауыш мектеп 3-6 жылдық, негізгі (немесе кіші) орта мектеп 3-6 жыл және жоғарғы орта мектеп 2-4 жыл.

Жаңа білім беру жүйесі күтілетін нәтижеге бағытталған құзыреттілік тұрғысынан келуді жүзеге асыратын білім беру жүйесінің жаңа үлгісін қамтамасыз етеді, Атап айтқанда:

- білім алушының «дайын білімдерді алушы» ретіндегі енжар қалыптан танымдық үрдістің белсенді субъектісі бола алатын білім алушыға айналуын қамтамасыз ететін мектеп қызметінің маңызды процесі ретіндегі оқудың ролін көтеруді;

- оқу пәндері арқылы білім беру процесінде білім алушылардың құзіреттілігін қалыптастыру мен дамытуды;

- білім берудің әрбір деңгейінде орта білім берудің құрылымы мен мазмұнының білім алушылардың психофизиологиялық және жас ерекшеліктеріне, олардың мүмкіндіктері мен қабілеттеріне сәйкес келуін;

- білім берудің әртүрлі деңгейлерінде тұлғаның дамуының бірізділігін сипаттайтын күтілетін оқыту нәтижелерінің әр деңгейлі жүйесін құруда сабақтастықтың сақталуын;

- білім берудің сәйкес деңгейлерін бітіруші түлектердің тұлғалық сапасы ретінде көрініс табатын құзіреттіліктер түріндегі күтілетін нәтижелерді болжауды;

- оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде білім алушыларды нәтижелі әлеуметтендіруді;

- білім алушылардың сәйкес құзіреттіліктерді меңгерудегі оқу жетістіктерінің деңгейлерін анықтау негізінде білім алушылардың, мектептердің, білім беру жүйелерінің даму өзгерісінің мониторингін жасауды.

Жаңа білім беру жүйесі тұлғаны дамытуды, онда гуманистік құндылықтарды, төзімділікті қалыптастыруды, оны өз елінің және әлемнің азаматы ретінде тәрбиелеуді, сонымен қатар жаңа заманның талаптары негізінде қажет мәліметтерді өз бетімен таба алу біліктілігін қалыптастыруды қамтамасыз етуді қарастырады.

Сондықтан да «бүгінгі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – ауыспалы жағдайдағы әлеуметтік, экономикалық өзгерістерге икемді және игі ықпал ететін жеке тұлғаны қалыптастыру атап айтқанда тәрбиелеу болып отыр. Мұндай тұлғаға қойылатын негізгі талаптар: жоғары мәдениеттік, шығармашылық қабілеттілік, белсенділік, жоғары білімділік пен кәсіби сауаттылық. Әрине осы талаптарды орындау үшін бүгінгі таңдағы мектептің құрылымын түбегейлі өзгерту керектігі белгілі. Атап айтқанда жаңа мазмұнды білім беру ортасын құру қажет» [3,28]. Жаңа мазмұнды білім беру ортасы бұл – сандық сапалы білім беретін мектеп.

Еліміз егемендік алғаннан бері білім саласында біраз өзгерістер орын алды. Бүгінгі күні жаңаша көзқараспен білім саласын түбегейлі өзгертпек. Жалпы орта білім беретін мектептердің барлығы Цифрлы сапалы оқытуға көшуді мақсат етіп отыр.

Цифрлы сапалы оқытудың басты мақсаты - баланың білім, білік, дағдыларын қалыптастыру ғана емес, өзіне ғана тән қабілеттерінің даму мүмкіндігіне жол аша отырып, қарқынды дамып келе жатқан ортада өмір сүруге қабілетті, өзін-өзі дамытуға, өз ойын еркін айта білуге, өз қалауы мен қоғам талабына сай өзін көрсете білуге бейім, жоғары білімді шығармашыл дамыған тұлғаны қалыптастыру.

Сапалы орта білім Қазақстан Республикасының әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріне белсене қатысуға дайын, құзыретті, интеллектуалды және рухани дамыған тұлғаның қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Әлемдік әдіс-тәсілдерді пайдалансақ, онда цифрлы оқытуға көшуде Қазақстан мектептерін:

- әлемдік деңгейге көтерілуіне жағдай жасайды;

- оқу жүктемесінің бір жылға созылуы жеңіл болады;

- кәсіптік білім береді;

- жеке тұлғаны дамытуға ықпал етеді.

Әр елдің білім беру мен тәрбие саласында өзіндік ерекшеліктері мен артықшылығы, тіпті кемшіліктері де кездеседі, осы себепті де біз Қазақстан Республикасындағы оқушыға білім беру мен тәрбиені жан-жақты дамыту мақсатында шетелдік цифрлы сапалы білім берудің тек жағымды мен тиімді жақтарын алуымыз қажет екенін ескеруіміз керек.

Елімізге білімді азаматтар керек. Алдыңғы қатарлы дамыған елдердің цифрлы сапалы білім беруге көшуіндегі нақты қадамдары еліміздің білім беру жүйесіне едәуір өзгеріс енгізу қажеттігін дәлелдейді. Президент Қ-Ж.Тоқаевтың 2022 жылдың 28

қаңтарындағы «Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Біз білім беруді жаңғыртуды одан әрі жалғастыру тиіспіз. Бүгінде мектептердің компьютерлендіру толығымен аяқталды. Орта білім берудің 12 жылдық моделі енгізілуде. «Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтардың жеке кредосына айналу керек» [1]. Әр мемлекеттің интеллектуалдық, экономикалық, адамгершілік және мәдениет потенциалы тікелей білім беру жүйесіне және оның қарқынды даму мүмкіндіктеріне байланысты. Республикамыздағы жалпы орта білім беру жүйесін реформалау білім мазмұнын жаңартуды, білім берудің зайырлы, гуманистік және дамытушылық сипатына және білім алушылардың кәсіптік бағдарын айқындауына көшуді қамтитын жаңа моделін жүзеге асыруды қарастырады.

Қорыта келгенде, білім беру жүйесі қазақстандық қоғамның тұрақты дамуының басты факторларының бірі болып табылады, сол үшінде тек цифрлы сапалы білім беретін орта мектеп қана алдыңғы қатарында бәсекеге қабілетті, заманауи технологияларды игере алатын, жоғары интеллектуалды тұлғаны қалыптастыра алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.«Жаңа Қазақстан: Жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына жолдауы // <http://www.akorda.kz>

2. Садықов Т.С., Абылкасымова А.Е. Методология 12-летнегo образования. – А., 2003.

3. Абылкасымова А.Е., Ушуров Е.А., Омарова Р.С. Развитие системы общего среднего образования в современном мире. А., 2005.

Каркабаева П.П.

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

В статье анализируется тот факт, что среднее образование является одной из сфер государственной политики Республики Казахстан. Это доказывает с научной и методической точки зрения, что высокое качество системы образования является одним из основных факторов устойчивого развития экономики страны и казахстанского общества. И системно показаны основные задачи проводимых реформ для успешного функционирования модели качественного цифрового образования в системе образования Республики Казахстан.

Karkabaeva P.P.

THE ROLE OF EDUCATION IN THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL POTENTIAL IN SECONDARY SCHOOL

The article analyzes the fact that secondary education is one of the areas of state policy of the Republic of Kazakhstan. This proves from a scientific and methodological point of view that the high quality of the education system is one of the main factors in the sustainable development of the country's economy and Kazakh society. And the main tasks of the ongoing reforms for the successful functioning of the model of high-quality digital education in the education system of the Republic of Kazakhstan are systematically shown.

Қуандық А.Д.
«№8 ЖББМ» КММ шағын орталықтың қазақ тілі маманы
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
akmaralkuandyk60@gmail.com

М.ӘУЕЗОВТИҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ТҰРМЫС-САЛТҚА БАЙЛАНЫСТЫ СӨЗДЕР ЖӘНЕ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ

Мақалада тұрмыс-салтқа байланысты сөз және сөз тіркестері көркем шығармаларда қолданылғанда өткен өмір шындығын реалистік тұрғыдан суреттеу және одан белгілі бір мағлұмат беру мақсатында қолданылады.

Тұрмыс-салтқа байланысты сөз және сөз тіркестері көркем шығармаларда қолданылғанда өткен өмір шындығын реалистік тұрғыдан суреттеу және одан белгілі бір мағлұмат беру мақсатында қолданылады. Тіліміздің сөздік қорынан кейбір сөздердің көнеріп шығып қалуы, ал кейбір жаңа сөздердің туып отыруы-халқымыздың өмір тіршілігімен, өндірісімен, шаруашылығымен тікелей байланысты. Сондықтан тіліміздегі сан алуан сөздерді халқымыздың басынан кешірген өмірі мен мәдениетті шаруашылығының айғағы деуге болады. Халқымыздың негізгі тұрмыс-тіршілігі еңбек шаруашылық кәсібі, оның ішінде мал шаруашылығы болған. Оны М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы мына мысалдардан көреміз:

1. Жексен қорасының үстіне қаптаған сиыр, түйе, жартастан жоғарылай қонған көп үйлі ақ ауыл түтіні будақтап, қой, қозысы шұбартып, бықып жатыр. [11, 72].

2. Сол арада қазыққа бұйдалап шегеріп қойған бір үлкен, биік қора атап жатыр. [1, 12]. Анау көрініп тұрған төскейдің сай-саласы, бие бауы, ауыл [1, 12]. Төрт түлік мал - қазақ халқының күн көрісінің, шаруашылығының негізгі саласы. Ол сауса сут, сойса ет, кесе киім, мінсе көлік болған. Сондықтан халық малды аса қадірлеп, оны өсіруге, бағып-қағуға ерекше көңіл бөліп отырған. Сөйтіп, қазақ халқының ертедегі тұрмыс тіршілігін мал шаруашылығынан көреміз.

Сонымен бірге, бұл романда халқымыздың сол кезеңдегі өмірінен, тұрмыс-салтынан, күнделікті тіршілігінен хабар беретін бірқатар сөздер мен сөз тіркестерін мысалға келтіруге болады. Осыған байланысты «Абай жолында» қолданылған қоныс, пәйек, күзеу, қыстау, түндік қалың нөпір деген сөздерді алатын болсақ бұлар ертеде қазақ халқының көшпелі ел болғандығынан хабар береді. Яғни, бұрын қазақтар бір ғана жерде тұрақтап тұрмай, ылғи да көшумен, жер, қоныс аударумен болған. Мына бір мысалдарға назар аударсақ осыған көзімізді жеткіземіз.

1. Кештер уздік-создық болмай, топтанып, иіріліп алып, қалың нөпір болып қозғалды. [1, 68].

2. Айтқандай ертеңіне күңкенің үйі алдымен түндігін сыпырды. [1, 68].

3. Қазірде қарашаның ортасына жетер-жетпесте қыстауға қарай тартты. [1, 65].

Осы мысалдарда кездесетін түндік қыстау, қалың нөпір атаулары халқымыздың тұрмыс-жағдайынан хабар береді. Түндік-киіз үйдің шаңырағының үстіне жабылатын төрт бұрышында байланған жіп бар киізден болмаса басқа нәрседен жасалған зат дегенді білдірсе, қыстау - қыстап шығуға арналған мекен-жай, тұрғын үй, қора-қопсы. Жылдың ең суық мезгілін өткізіп, қыстап шығатын жер деген мағынаны береді. Ал қалың нөпір топталып бірігіп шашырамай, иіріліп көшуді айтамыз. Түндік қыстау деген сөздер қазіргі сөздік қорымыздан шыққан жоқ әлі, де ауыл шаруашылығы кәсібінде қолданылады.

Енді үй шаруашылығындағы тұрмыс-жағдайды білдіретін біраз сөздер мен сөз тіркестеріне тоқтап өтейік. Шығарма тілінде ұранқай, - там деген атаулар кездеседі. Ертеде халқымыз көшіп-қонуға лайықты, ықшам киіз үй пайдаланумен бірге, қыста қыстап шығуға арналған, кірпіштен салынған тұрғын үйлері де болған. Осы кірпіштен

салынған үйді олар тап деп атаған. Ар уранқай қазақтың қонақ үйінің бір түрі болып табылады. Мысалы:

1. Кекбай, Ербол, Мұқа, Баймағанбет, Ұранқай деген қонақ үйде жатып ертмен әңгіме етіскен-ді. [2, 27].

2. Түйеөркеш деген жерді қыстаған Сүйіндік аулы қазір тамда мес, киіз үйде екен. [1, 148].

Енді осы киіз үйге, үй тұрмысына қажетті пайдаланылатын бұйымдарды атасақ «дәдеге - киіз үйдің сыртынан әшекей, сән үшін айналдыра жүргізілетін оюлы шүберек ақкиіз дегенді білдіреді» .

1. Дәдегелерге қалың қызыл жиек бастырылған. [1, 573].

2. Кейбірінің дәдегесін, уықтарын оюлап, бояулап, әшекей жүргізген. [1, 711].

Сол сияқты кілемнің тақтасы, бөстек сеңсең бөстек тайтері және т.б. атаулар баршылық. Кілемнің тақтасы «Абай жолына»

кілемнің өрнегі, өрнекті жиегі деген мағынада қолданылады. «Бөстек» - аң терісінен, не жабағыдан істелген төсеніш. Ал тайтері - тай терісі, бөстек ретінде төсеніш орнына пайдаланылады. Бұларға шығармадан мысалдар келтіруімізге болады:

1. Өңдесең, анық шешенді мен осыдан көрдім. Шын –ақ сөздері кілемнің тақтасындай деген осы-ақ тағы.

2. Сырмақ үстіне салынған арқар. Терісі, жүні ұзын сең – сең бөстектер жатыр.

3. Бір шынтақтап, бір ытқып қалып, астындағы тайтерісінің жылдық шығып кетеді.

Бұлармен қоса, үй жиһаздарын, ыдыс-аяқтарын білдіретін атауларға кебеже, жүк аяқ шымылдық бесік тай қазан,- қамыс, тегене деген сөздер мен сөз тіркестерін де жатқызамыз. «Жук аяқ» деп үй ішінде жүк астына қоятын, жүкті жерге тигізбеу үшін төрт аяғы ағаштан жасалған затты айтады.

Өткен ғасырда қазақтың бай шонжарлары, үстем тап өкілдері өздеріне әйелдікке үстін-үстіне үш-төрттен алған. Міне, осы алғашқы қосылған адамы бәйбіше деп аталған. Яғни, бәйбіше есімі - үлкен, бірінші түскен әйелдің деген мағынаны білдіреді. Бәйбіше - күндес екі әйелдің үлкені. Шығармада мынадай мысалдар келтірілген:

1. Құнанбай өз басы бір шешеден жалғыз, бәйбішенің жалғызы. Қара шаңырақ иесі. Қалың дәулет пен өмір, билік иесі.

2. Келін түскен үлкен бәйбішесі Күңкенің ауылы еді.

Ал осы бәйбіше сөзімен тоқал атауы тығыз байланысты болып келеді. Тоқал - деп осы бай-шонжарлардың бәйбішеден кейінгі алатын бірнеше әйелдерін айтады. Мысалы:

1. «Төрт тоқал» атанған туысқандарының: бір тоқалынан осы Майбасар. [3, 14-15].

Бәйбіше мен тоқал өзара бір-бірімен күндес болған. Қазақ тіліндегі этнографиялық осы күндес атауының және күндеу етістігінің түбірі - күн, күн – көне ескерткіштерде қызғаныш мағынасында қолданылады. Яғни, күндес - қызғаншақтас. Күндес - бақталас, сәйкелес, күншіл дегенді білдіреді. Бұған романда мынандай мысал келтіріледі:

1. Күндестің аты күндес те, қу жараны жамап, жазған боламыз да, менің қай сырымды біліпсің! - деді Ұлжан.

Көне заманда бәйбіше мен тоқал қашанда күндес, бақгалас, бесәкелес тайталас, күншіл болған. Қазіргі кезеңде осы бәйбіше, тоқал атаулары сөздік қорымыздан шықты. Көркем тарихи, әдеби шығармаларда болмаса, бұл сөздер қолданылмайды.

Сол сияқты шығарма тілінен кішілік кішілікке беру атауы бәйбіше, тоқал сөздерімен байланысты. Кішілік атауы - әйелдің тоқалдық жөнінде жұмсалған. Осы романда мына тұстан көреміз:

1. Е, мен баламды кері Жұман байға кішілікке беруші ме едім?

Қазақ тілінде ертеде кіші еркек әйел дегенді не білдірген. Абай «Абай жолында» тек соңғы мағынасында ғана қолданылады. Құма деген де сөз кездеседі. Бұл күн деген мағынаны білдіреді.

1. - Бекенші, Борсақ Құмадан туып па. Құма есіміне мағыналық жағынан кішілік атауы жуықтайды. Яғни Қума - ейел, тоқал, күн сөздері өздерінің номинативтік мағыналарында қолданылған, өйткені, ертеде қазақ жерінде құл, күн ұстау немесе қолға түскен тұтқын құл, күндерді сату бар болған.

Сөйтіп, бәйбіше - бірінші түскен әйел деген мағынаны білдірсе, тоқал – бәйбішеден кейінгі алатын бірнеше әйелдерді білдіреді екен. Бұдан біз ертеде ер адамдардың

бірнеше әйел салты болғандығын көреміз. Ал осы алған әйелдер бір-бірімен күндес, бақталас, бәсекелес болған екен. Сонымен бірге тоқал, кейде кішілік құл дегенді де білдірген. Яғни жаугершілікте қолға түскен, не жасаусыз кедей қызын алса, оларды кіші құма, күң деп атаған екен.

Сол сияқты М.Әуезовтің «Абай жолы» романынан жатақ деген де сөз кездестіреміз. Жатақ сөзі Қазақ халқының әрідегі тұрмыс жағдайынан хабар бергенде, бұл әуелде әбден кедейленіп, көшер көлігі болмай қырда қыстаудан көшпей қалатын шаруаларды жатақ деп атаған екен. Сол дағдымен қалада отыратын қазақ үйлерін, көп квартал бөлімдерін де жатақ деп атандыра берген. М.Әуезов бұл сөзді бас жатақ орта жасақ, аяқ жатақ, жатақта деп әр түрлі тұлғада жұмсайды. Мысалы:

1. Бір жақта бас жатақ, ортақ жатақ, аяқ жатақ немесе Тінібай жатағы деп қазақтар бөлетін қала бөлігінің орта жатағы. Жұмыс үйінің туысынан басталады, жатақтардың жасағы осылай молая береді. Жатақтың жазғы күнін бейқам ету [1, 522]. Яғни, әбден көлігі болмай., Қыстаудан кешпей Қалатын шаруалардың жатақ болуы және бірнеше жатақ болып, бөлінуін көреміз.

Ендігі бір «Абай жолына» тоқталатын жай - тоғыз атауы. Тоғыз саны бұрынғы қазақ халқының тұрмыс-салтына байланысты қолданылған. Бас тоғыз, үш тоғыз, орта тоғыз деген атаулар болатын. Бұл тіркестер бұрынғы салт бойынша бір ру немесе бір кісінің екінші кісіге беретін сыйлық мөлшері.

Үш тоғыз бұған атау тұлғасындағы «тоғыз құмалақ», «тоғыз кезді кіреуке» жатады. «Үйірімнің үш тоғыз» деген де бар. Бұл - ойнар көбейсін, орта толсын дегендер тәрізді тілек ретінде айтылатын, этнографиялық сипаттағы фразеологизм. Мысалы:

1. - Бүгін қанжыға майланайын деп тұр екен. – Үйіріңмен үш тоғыз. «Абай жолында» тоғыз ат жарысындағы балуан күресіндегі бәйгеге, сондай-ақ өлген адамның пидиясына байланысты (тіпті аңшылыққа қатысты да) қолданылады. Оған мынандай мысалдар келтіруге болады:

1. – Бәйгенің бір тоғызының басы осы болсын.

2. - Алдыңғы бәйге түйе бастатқан тоғыз, екінші жамбы бастатқан тоғыз; кеңес аяғында пидиясының өзі талай тоғыз болып саналады. Бас тоғызы түйе, екінші тоғызы жылқы, аяғы қой, ешкі тоғыздары және ішек-сілем сияқты тоғыздар еді.

Сөйтіп, халқымыздың бұрынғы тұрмыс-салтында болған тоғыз сөзі сый, сыйлық мөлшерін білдірген екен. Малдай да, заттай да берген сыйлықтарының түрлі тоғыз деп атаған.

Ертеде қазақ халқы аңшылықпен көп айналысқан. Оны кәсіп еткен. Күс салып, тазы ертіп, тау-тасты кезген. Серілік құрған. Осыған байланысты «Абай жолында» аңшылығы сөз ететін атаулар көптеп кедеседі. Салбурын деген сөзді алатын болсақ, бұл суық кездегі аңшылық дегенді білдіреді.

1. Бұл өңірдің аңшылары күздің осы шағында, сондай аңшылық жолына «салбурынға» аттанушы еді.

2. Оның үстіне аңшылықпен бұдан бұрын да екі қыс сал –бурында болған, жол көрген ысылған сияқты.

Яғни, салбурын, салбурын ұру деп ауылдан алысырақ жерде бірнеше күн қона жатып, аң аулауды айтады. Салбурынға, әдетте бірнеше адам боп бірігіп шыққан. Ендігі аңшылыққа қатысты бір сөз-сонар. Сонар кейде қансонар болып та қолданылады. Бұл жаңа жауған ұлпа қардан кейінгі аң аулауға шығатын мезгіл деген мағынаны білдіреді.

Қансонар - алғашқы қардан кейінгі тым-тырыс уақыт деген мағынада. М.Әуезов сонымен бірге келте сонар деп те атайды. Сонар, қансонар, қалың қар түскендегі аңшылыққа келтірілсе, ал келте сонар қыбық қар кезіндегі аңшылық қатысты қолданылған. Мысалы:

1. Бұл күнде сыртта бірнеше рет қар жауған, түн асса сонар болады.

2. Әлі қалындап қар түскен жоқ бірақ келте сонар боп, таңға жақын жауатын не жұқалаң қырбық қар, не қылау күн саятшылыққа қызыққан қалпынан тез суынды.

Аңшының саятшылығының шебері өзің екенсің. Абай сайын болады. Мұнымен қатар саят, саятшы, саятшылық деген сөздер де бар. Саят - аң мағынасында алынған. Ал саятты аңшы: саятшылдық - аңшылық дегенді білдірді.

Қылпылдап отыратын шақшақ елестеп еді. Яғни, ертеде аңшылар қолдарына құс ұстап, асырап, баптап, оны аңға шыққанда қоян, түлкі ұстауға үйреткен, аңға шыққанда, Іс-эрқашан өзімен бірге ала жүрген. Осы қуаққа байланысты түлек түлету деген де шығармада сөздер кездеседі. Бұл қусты түлету, 1 бап, күтім дегенді береді. Сонымен бірге, аңшылық дәстүрлі біз құсбегі, қызылшы, қызылдату деген атаулардан да көреміз.

Құсбегі - құс күтімінің, құс бабының шеберлі, білгірі. Яғни, жыртқыш құстарды қолға үйретіп асырайтын, оның күтімін білетін адам.

Қызылшы - бүркіт ұстаған, нағыз аңшының өзі емес, аңшының тек қасында жүріп, аңшылықты қызықтаушы адам. Қызылдату - тамантандыру дегенді білдіреді. Бұларды мына мыналардан байқауымызға болады:

1. Қарашегір өңірі құсбегілер қолынан шығып келген.
2. Қолдарында бүркіт жоқ екі кінәларын мойындарына алды.
3. Болат қанат қыранын азғантай қызылдатып алды.

Бұл мысалдардан біз құсты баптайтын адамды - құсбегі деп атайтынын, аңшының қасында жүріп шыққанда аңының етін шалық бермей тек қызылдатып алуын көреміз. Яғни, бұл аңшылықтың өзі ертеде салт болған.

Томаға, томаға тарту, балдақ атаулары да аңшылық кәсібіне жатады. Бүркіттің көзін жауып қоятын бас киім тәрізді жамылғы - томаға деп аталады. Саятшы мұны бүркітін аңға қосарда сыпырлып алады. Томаға тарту деп осыны айтады. Балдақ аңшы қолындағы бүркіт қондырғы, яғни бүркіт қонып отыратын құрал. Ертеде аң аулап жүрген адам олжалы болғанда оны осында еріп жүрген адамға немесе кезіккен жолаушыға беретін, салт болған. Бұл қаңжыға байлау деп аталады. Бұл да аңшылыққа байланысты қалыптасқан. Мысалы:

1. Екі сарала қазды екі ағасының қаңжығасына байлап берді.

М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы ендігі бір тұрмыс-салт жағдайынан мәлімет беретін сөз - сыбаға атауы. Сыбаға бір атадан тараған ағайын-туыстардың үлкен, қарашаңырақта отырған жасы үлкенге, сый адамдарға арнап берілетін дәмі. Бұны, әдетте, ет түрінде әйелдер жағы әкеледі. Жылына екі рет әкеледі. Этнографиялық сипаттағы осы сыбаға сөзінің нені былай:

1. Осы абысын, жеңге, келін атаулының машығы - жылына екі мезгілі Құнанбай үйіне сыбаға әкелуші еді. Бір сыбаға көктемде. Қыстай қыдырып араласа алмай жүрсе, жазғытұры ең сыбайлас алғаш қонғанда, қыстап шыққан сұрлерін әкеледі. Екінші рет қазіргідей қыстау-қыстауға айырыла көшерде әкелетін. [4 т., 66].

2. Келін түскені үлкен бәйбішесі Күнкенің аулы еді. Мұнда бүгін сыбаға әкелген әйел қонақтар көп екен. [5, 67].

3. Еркектер төрге кеп отырған соң, тек таңшолпан ғана:

- Мына шешелерің, жеңгелерің сыбаға әкеп, енді торалғалы отыр, қарағым, - деді. [5, 67]. Яғни сыбаға арнаулы қонақасы болып табылады. Бұл да сол кезеңдегі тұрмыс-салттың түрі. Қыстан қалған сұр етті ағайын-туғандарына сый адамдарына арнап апаруы екен.

Сөйтіп, келтірілген мысалдар қазақ халқының ауызекі сөйлеу тіліндегі тұрмыстық лексикаларының нұсқаларын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айдаров Т. Қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері. Алм., 1975, 169 бет.
2. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. Алматы, «Мектеп», 1975, 29 бет.
3. Аханов К. Қазақ тілі лексикасының мәселелері. Алматы, 1955, 91 бет.
4. Әбілқасымов Б. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы, «Ғылым», 1982, 24 бет.
5. Әбуқанов Ф. Қазақ тілі. Алматы, «Мектеп», 1967, 37 бет.

Куандык А.Д.
СЛОВА, СВЯЗАННЫЕ С БЫТОМ, В РОМАНЕ М. АУЭЗОВА
"ПУТЬ АБАЯ" И ФРАЗЫ

В статье Слово и фразы, связанные с бытом, используются при использовании в художественных произведениях с целью реалистического описания реальности прошлой жизни и передачи из нее определенных сведений.

Kuandyk A.D.
WORDS RELATED TO EVERYDAY LIFE IN M. AUEZOV'S NOVEL
"THE WAY OF ABAI" AND PHRASES

In the article, Words and phrases related to everyday life are used when used in works of art in order to realistically describe the reality of a past life and convey certain information from it.

ӘОК 159.62.38

Малибаева А.М.
Құлан гимназия- мектебінің директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары
Жамбыл облысы, Қазақстан Республикасы
[aizhan-1977@mail.ru](mailto: aizhan-1977@mail.ru)

ЖАҢА ТҰРПАТТЫ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ҮРДІСТІҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада білім беру жүйесіндегі жаңа тұрпатты тұлғаны қалыптастырудағы реформалардың мәселелері жан-жақты қарастырылған. Барлық саладағы білім деңгейін көтеруге бағытталған жаңа реформалар атап өтіліп, талданады. Педагогикалық ұжымның кәсіби шеберлігін дамыту жолдары қарастырылады. Мақалада білім беру жүйесіндегі жаңалықтардың мәселесі сөз болады.

XX ғасыр басындағы қазақ руханиятының өсуіне айрықша үлес қосқан азатшыл қайраткер М.Жұмабаев ұлттық тәрбие туралы «...Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» [1.53] деген болатын. Жас ұрпаққа саналы тәрбие және сапалы білім беру деңгейі ең алдымен мұғалімнің даярлығына, оның іс-тәжірибесінің қалыптасып шыңдалуына байланысты.

Қазіргі кезде еліміздің білім беру ісінде түбірлі өзгерістер болып жатқаны мәлім. Ал бүгінгі таңда мектептің ,мұғалімнің ең қасиетті міндеті-рухани бай, жан-жақты дамыған жеке, дарынды тұлғаны қалыптастыру. Рухани байлық ең алдымен әр халықтың ұлттық әдет-салты, мәдениеті, өнері және шыққан түп тамырында жататыны белгілі. Сол ұлттық құндылықтарды бүкіл адамзаттың өз ұрпағын тәрбиелеудегі білім берудегі озық ұстанымдармен байланыстыра отырып, әр баланың қабілетін, талантын ашып, өзіне-өзінің сенімін нығайтып, өзіне жол ашуына түрткі жасауымыз қажет.

Еліміздің болашағы-ұрпақ тәрбиесінде, еліміз егемендік алып, өз алдына отау тігіп өзінің ішкі-сыртқы саясатын өзі шешетін болды. Бүгінде баршаның міндеті-әдет-ғұрпымызды, салт-дәстүрімізді жандандырып, ұлттық сана-сезімі жоғары тәрбиелі ұрпақты өсіру. Ендеше ұлттық патриотизмнің басты тірегі болып табылатын Махамбет Өтемісұлының поэзиялық шығармаларын жаңа тұрпатты оқушыны тәрбиелеуде қолдану күрделі мәселенің оң шешімін табуына мол ықпал етпек. Педагогикалық үрдіс – бұл оқу мен тәрбие бірлігін қамтамасыз ету жолымен кең мәндегі тәрбиені іске асыруды көздеген біртұтас жүйе. Педагогикалық үрдіс білім беру, тәрбиелеу және дамыту міндеттерін шешуге бағытталған мақсатты, педагог пен оқушылар арасындағы өзара ықпалды қызметті аңдатады. Мәндік, мағыналық тұрғыдан педагогикалық үрдіс – әлеуметтік

құбылыс. Педагогикалық үрдістің басты мақсаты – қоғамның әлеуметтік тапсырысын іске асыру, яғни өздеріне жүктелген міндеттерді табысты шеше білетін адамдардың жан-жақты дайындығын қамтамасыз ету. Педагогикалық үрдіске әлеуметтік тәжірибе ұсынылады, әрі ол белсенді игереді, бұл мақсат бағдарлы ұйымдастырылған іс-әрекеттер жәрдемімен, педагогтар мен оқушылардың қарым-қатынасымен, шәкірттер санасына, еркі мен көңіл-күйіне жүйелі әсер етуімен орындалып жатады. Педагогикалық үрдістің ең басты бірліктері – оқу мен тәрбие. Олардың ықпалымен тұлғаның білімділігі, тәрбиелілігі және дамуындағы іштей өзгеріс үрдістері іске асады. Өз кезегінде, оқу және тәрбие үрдістері бір-біріне ұштасқан нақты іс-әрекет үрдістерінен құралады. Білім – мұғалім мен оқушының субъективті-объективті әрекет жолдарымен мақсатқа жетуді көздеген педагогикалық үрдіс жүйесі. Адамның тұлғалық дәрежеге жетуі, қоғам мұраттарына сай қалыптасуы педагогикалық үрдістен тыс іске асуы мүмкін емес. Педагогикалық үрдіс ақпараттық, тәрбиелік, дамытушылық, әлеуметті икемдестірушілік қызметтерін атқарады. Педагогикалық процестің құрылымы екі тұрғыдан қарастырылады:

Бірінші – педагогикалық үрдіске қатысушылардың субъективті құрамы, екінші – іс-әрекеттік құрамы. Педагогикалық үрдістің тұлғалары – тәрбиеленуші және тәрбиелеушілер. Бұлардың құрамы сан қилы. Мысалы, тәрбиеленушілер қатарына бүлдіршіндерді, ал тәрбиелеушілерге ата-аналарды, кәсіби педагогтарды жатқызсақ, бұқаралық ақпарат құралдарын, салт-дәстүр, дін, тіл, табиғат және сол сияқты балаға ықпал жасайтын барша әлеуметтік-қоғамдық құбылыстардың бәрін жанама да, тікелей де тәрбиеші деп танығанымыз жөн. Педагогикалық үрдіс тұлғаларының өзара байланысты іс-әрекеттерінің соңғы нәтижесі – тәрбиеленушілердің адамзат жинақтаған тәжірибені игеруі. Педагогикалық үрдістің іс-әрекеттік құрылымында мынандай бірліктер ажыратылады: Педагогикалық үрдіс қозғалысы алдағы кезеңдердің өзгерістер өлшеміне тәуелді. Қолға түскен жетістіктер неғұрлым жоғары болса, нәтиже де соғұрлым салмақты келеді. Бұдан шығатын қорытынды – педагогикалық үрдіс педагог пен тәрбиеленуші арасындағы дамыған ықпалдастық ретінде бірізді сатылық сипатқа ие. Осы заңдылықтың игі ықпалы – аралық нәтижесі жақсы болған оқушы жалпы жетістіктерінде де жоғарылау көрсеткіштерге ие болады.

Педагогикалық үрдісте тұлғаның дамуына ерекше көңіл бөлінеді. Тұлғаның даму қарқыны мен жетілген деңгейі нәсілділікке, тәрбие және оқу ортасына, оқу-тәрбиелік іс-әрекеттерге жегілуіне, қолданымдағы педагогикалық ықпал жабдықтары мен тәсілдеріне тәуелді. Оқу-тәрбие үрдісін басқару, педагогикалық үрдістің тиімділігі тәрбиеленушілер мен тәрбиешілердің арасындағы кері байланыстың жеделдігіне, сондай-ақ тәрбиеленушілерге жасалған реттеуші ықпал-әсердің шамасы, сипаты және негізділігіне орайлас келеді. «Педагогикалық үрдістің өнімді болуы оқу -тәрбие қызметтерінің ішкі ықпалдарына және сыртқы (қоғамдық, педагогикалық, моральдық, материалдық) ықпалдардың әсерімен байланысты болады. Педагогикалық үрдістегі сезімдік, логикалық және іс-тәжірибелік элементтердің бірлігі тұрғысынан қарастырсақ, оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігі сезімдік қабылдау, қабылдағанды қисынды тоқу, тоқығанды іс-тәжірибеде қолдана білу арттарына тәуелді» [2,116] екенін көруге болады. Педагогикалық және танымдық іс-әрекеттің бірлігі, педагогикалық 330 ықпал нәтижелілігі педагог қызметінің сапасына қалай байланысты болса, тәрбиеленушінің өзіндік оқу танымдық іс-әрекеттерінің сапасына да соншалықты тәуелді келеді. Педагогикалық үрдістің себептілік негізінің болуы оқу-тәрбие үрдісінің нәтижесін алдын-ала анықтап отыратын жағдаят-қажеттілікке, сондай-ақ тұлға мен материалды-техникалық, экономикалық қоғам мүмкіндіктеріне, моральдық-психологиялық шарттарына байланысты. Аталған және басқа да заңдылықтар негізінде педагогикалық үрдіс принциптері оқу мен тәрбиенің бастау, жетекші талаптарынан анықталады. Қай педагогикалық үрдіс болмасын, өз дамуының белгілі бір ізділігіне сәйкес кезеңдерге бөлінеді. Олар – дайындық кезеңі, орындау кезеңі, нәтижелерді талдауы кезеңі.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында әлем қауымдастығының басқа да елдеріндегідей білім жүйесін жаңарту және дамыту мақсаттарында ұлан-ғайыр реформалау шаралары қолға алынып жатыр. Осы заманның білім жүйесін

реформалаудың басты бағыттары білімді адам қалыптастыру, оқуды үздіксіз жүргізудің бағыт-бағдары, білім технологиясындағы пәнаралық бірігу байланыстарды іске асыруға қатысты. Сонымен бірге, оқу үрдісін компьютерлендіру және білім берудің ақпараттандыру формасынан ғылыми ізденіс, оқушылардың өзіндік жұмыстарын кең қамтитын оқудың белсенді әдістері мен формаларына өту, оқу желісінде мұғалімнің оқыту жұмыстарынан гөрі оқушылардың танымдық іс-әрекеттеріне көбірек мән беруі, оқу-танымдық үрдісті ұйымдастыру мен басқаруда жоспарлы қадағалау, қатаң бағдарландыру тәсілдері оқу мен тәрбиенің дамытушылық, белсенділік көтеру, жеделдестіру мүмкіндіктерін мейлінше тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

«Қазақстанның білім жүйесінің даму бағдарламаларында белгіленген аса маңызды мәселе – азаматтық, дербестік, жеке жауапкершілік, қоғамға қызмет ету құндылығын түсіну демократиялық қоғам құру мәселелерін шешуде ынтымақтастық сезімін тәрбиелеу. Қазақстанның білім кеңістігінде қалыптасқан осы заман білімін реформалау бағыттары жалпы әлемдік бағдармен үндесе іске асырылуда» [3.233]. Қазіргі заманның ғылымы қоғам мен адамды қоршаған ортаны өзгертудің және оны танып-білудің аса қуатты құралына айналды. Табысты оқу қамтамасыздығы үшін неге оқыту қажет, білім мазмұны қандай болуы керек деген мәселелерді анықтап алу міндетті шарт. Білім мазмұны түсінігі бойынша біркелкі пайымдама жоқ. Білімдендіру қызметін іске асыруға бағытталған дәстүрлі педагогикада білім мазмұны оқушылар игеруі тиіс педагогикалық икем мен сәйкестікке келтірілген ғылыми ақпарат және оған байланысты тәжірибелік ептіліктер мен дағдылар жүйесі ретінде қабылданған. Білім мазмұнының мәнін ашуда бұл бағыт білімдік бағдарлы оқу әдістеріне сүйенеді. Мұндай оқу жүйесінде адамзаттың тарихи дамуы барысында жинақталған білім ғана әлеуметтік құндылық ретінде танылады. Бұл көзқарасқа сүйенген демократиялық қоғамның басты міндеті – шығармашыл, дербес ой жүргізе алатын адам қалыптастыру болып табылады. Соңғы кезеңдерде білімді адамиластыру идеясының арқасында білім мазмұнының мәнін айқындауда тұлғалық бағдарлы оқу мен тәрбие бағыты кең назарға алынуда. Осы бағытқа орай оқушылар белгілі оқу мазмұнын ғана меңгерумен шектелмеуі тиіс. Оқу-тәрбие барысында ең алдымен шәкірттерде құндылықтарды, мәнді сұраныстар мен ниетті нақтылау міндеті тұрады, олар тұлғаға қажет сапа-қасиеттердің орнығуына негіз ретінде қабылдануы қажет. Болашақ қоғам мүшесі – жеке тұлға педагогикалық үрдіс аймағында өз әрекет-қылықтарына, қоғам мен ел тағдырына, қоршаған ортаны қорғауға деген жауапкершілік сезімін қалыптастырып, әділетсіздік пен немқұрайлықтан қашық болуға баулынады, өзінікінен басқаша пікірлерді ымырашылдықпен тыңдап, ұрда-жық ысырып тастамай, қажеттісін қабылдауға үйренеді. Тұлғалық бағдардағы білім мазмұны мейлінше толық құрылымға келтірілген, педагогикалық тұрғыдан икемделген әлеуметтік тәжірибе күйінде құралады. Білім мазмұнының элементтері бір-бірімен байланысты және өзара шарттасқан. Әлеуметтік тәжірибе элементтерін игерген адам жақсы орындаушы ғана болып қалмастан, дербес, өз бетінше шығармашылықпен әрекет жасай алатын, қалыптасқан қатынастар жүйесіне өз үлесін қоса білетін тұлға дәрежесіне көтерілуге мүмкіндік алады. Бұл орайда балалар және жасөспірімдер бірлестіктері тәрбиеленушілердің қызығушылықтары мен рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру негізінде, олардың мүмкіндіктерін дамыту мен іске асыруда көп көмегін тигізеді. Мұндай бірлестіктер әр балаға өз қалағанымен айналысуға, өз мүдделерін қорғауға, өзіндік басқару жұмыстарына араласуға мүмкіндік береді. Аталған бірлестіктерде тәрбиеленушілер қоғамдық қатынастар тәжірибесін игереді, сонымен бірге әлеуметтік рөлдерді атқаруға үйренеді. Тәрбиеленушілер әр қилы мақсаттар төңірегінде бірігеді. Ондай мақсаттар түрлері келесідей болуы мүмкін: өз құрбыларымен ресми емес қарым-қатынасқа түсу, қарым-қатынас шеңберін кеңейту; тұрмыстағы өз орны мен беделін анықтауда, құқықтары мен еркіндігін қорғауда, ересек өмірге дайындалуда жәрдем алу. Балалар бірлестіктері жағдайындағы тұлғаның әлеуметтенуіне байланысты мәселелерді шешуге бағытталған тәрбиелік жұмыстар өз мақсаты, мазмұны және құрылымы бойынша сыныптан тыс жұмыстардан көптеген ерекшеліктерімен ажырайды. Мысалы, бірлестік мақсаты бір тараптан – тәрбиеленушінің өз алдына қойған мақсаты ретінде қарастырылса, екінші тараптан бірлестік істеріне араласқан ересектердің де тәрбие

мақсаты ретінде қабылданады. Бірлестікте тәрбиеленушілер іс-әрекеттерінің әлеуметтік маңызы арта түседі. Бұған себепші болатын шарт – тұлғаның әлеуметтенуіне табыс беретін жағдайлардың жасалуы, осының нәтижесінде оқушыда қоғамдағы әлеуметтік қызметтерді орындауға деген ынта-ықыласы қалыптасады, сонымен бірге тәрбиеленушілердің қажеттері мен қызығушылықтарын қанағаттандырудың көздері ашылып, баланың өзінің де, ол қатысқан ұжымның да іштей мазмұн-сапалық тұрғыдан дамып, байи түсуіне, жаңа ұмтылыстар бағытын алуға көмегін тигізеді, тұлғаның әрекет-қылық талаптары қоғамдық норма, құндылықтар, әлеуметтік бағдарламаларға сәйкес ретке келеді, баланың мүддесі орындалады. Балалар мен жасөспірімдер бірлестігі іс-әрекет мазмұны (еңбектік, бос уақыттарды толтыру, қоғамдық – саяси, діни, патриоттық, танымдық); мерзімі (тұрақты – мектепте, қосымша білім беру мекемелерінде, балалар мекен жайында; уақытша – балалардың жазғы орталықтары, туристік топтар; нақты жағдайларға орай – әр қилы жиындар); басқару формасы (ресми емес, үйірмелік, ұжымдасқан мейрам, кештер) тәрізді белгілерімен айқындалады. Бірлестіктерде іс-әрекет, қызметтері өз мазмұны, формалары және әдістерімен ажыралып, тәрбиеленушілердің жас ерекшеліктеріне, олардың қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес іске асырылады.

Жасөспірімдер бірлестіктерінің бірін таңдау, бір ұжымнан екіншісіне ауысу құқығы оқушылардың өз еркінде. Мұндай баламалы бағыт мүдде, мұқтаждықтарға байланысты таңдау жасап, соған сәйкес өз ойын, бағдарламасын іске асыру мақсатында өзіндік жоспар түзуге, мерзімін белгілеп, орындау жөн-жосығын айқындауға мүмкіндік алады. Мұнда балалар бірлестіктеріндегі тәрбиеленушілер тұлғасын дамыту ерекшеліктеріне сәйкестендірілген іс-әрекеттерді ұйымдастырудың негізгі кезеңдері мен педагогикалық шарттары көрсетілген. Олар: алғашқы бейімделу, жаңа іс-әрекет түрлерін меңгеру, жаңа жағдайға орай өз мүмкіндіктерін іске асыруға үйрену, білімдері мен ептіліктерін тұрмыста пайдалануға дайындық жасау. Бұл бірлестіктердегі іс-әрекеттер тобы мынандай принципке орай орындалады:

- балалар мен жасөспірімдердің бірлестіктері шеңберінде жалпы адамзаттық құндылықтарды жан-жақты үйлестіру;
- тәрбиеленушілерді адамның өмірлік ұстанымдары мен әлеуметтік рөлдерінің дамуына ұтымды негіз қызметін атқаратын қоғамдық әрі тұлғалық мәнді қатынастарға араластыру;

Балалар бірлестіктерінде тәрбиеленушілердің өзіндік ұйымдасуына және мүмкіндіктерін өзінше жүзеге асыруына жәрдем беретін ұжымның өзіндік басқаруы мен педагогикалық жетекшілікті өзара байланыстыра жүргізу. Ерекше тәрбиелік мүмкіндіктерге ие уақытша бірлестіктер де (балалар лагерлері, жастардың ауыспалы топтары, нұсқау беру жиындары) маңызды істер атқаруда. Мұндай қысқа мерзімді ұжымдарда бала кең өрісті әрі жедел қатынастарға түсіп, құрбы-құрдастарымен тез тіл табысып, жан-жақты шығармашылық қабілеттерін іске асыруға қолайлы мүмкіндіктер алады. Уақытша бірлестіктерде жасөспірімдер өз тіршілігін өз бетінше ұйымдастыруға ұмтылып, бастапқы енжар бақылаушы қалпынан белсенді ұйымдастырушы тұлға дәрежесіне көтеріледі. Бірлестіктегі ересектер мен құрбыларының ықпалынан тәрбиеленуші бойында орнығып, көрінетін әлеуметтік әрекет-қылық үлгілері балаға өзін белсенді субъект ретінде тануға, игерген тұрмыс, тәлімдік қалып, талаптарды орындауға жол ашады. Қорыта айтқанда, бала дамуы нәтижесінде тұрақтанған сапалық өзгерістер – өзара нақты қатынастар барысындағы тәрбиешілер мен тәрбиеленушілердің бірлікті, қызметтес іс-әрекеттерінің жемісі

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Педагогика. - А., 1998.
2. Слостенин В.А. Избранные педагогические произведения, - М., 2000
3. Елканов С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя. -М.,1989.

Малибаева А.М.
**ЗНАЧЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МЕТОДА В ФОРМИРОВАНИИ
НОВОЙ ЛИЧНОСТИ**

В статье комплексно рассматриваются проблемы реформирования формирования новой образованной личности в системе образования. Новые реформы, направленные на повышение уровня образования во всех областях отмечены и проанализированы. Рассмотрены пути развития профессиональных навыков педагогического кадра.

Malibaeva A.M.
**THE IMPORTANCE OF PEDAGOGICAL METHOD IN THE FORMATION
OF A NEW PERSONALITY**

The article comprehensively examines the problems of reforming the formation of a new educated personality in the education system. New reforms aimed at raising the level of education in all areas are marked and analyzed. The article also considered the ways of development of professional skills of pedagogical frame.

ӘОК 821.512.86

Мырзахмет Г.
Филология: қазақ филологиясы ББ 3-курс студенті,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті,
Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы
Жетекші: **Көпбаева Меруерт Рахимбаевна**
филология ғылымдарының докторы, М.Х.Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз қаласы, Қазақстан Республикасы

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ БАСТЫ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Бұл мақалада қазақ әдебиеттануы ғылымының кеңестік кезеңдегі даму бағыттары мен қалыптасу жолдары зерттеледі. Кеңес әдебиеттануында кең тараған көзқарас – бағыт пен ағымды көркемдік әдіс бірлігінің негізінде қалыптасатын ірі әдеби-көркемдік ортақтықтардың шығармашылық тұлғаларға әсері, ықпалы, проблемасы жан-жақты талданады.

Кеңестік әдебиеттанушылар «ағым», «бағыт» сөздерін пайдалануды ретке келтіруге, тәртіпке бағындыруға тырысты. ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде әдебиеттегі негізгі ортақ белгілерге «стиль» ұғымын кең қолданды. Әдебиеттегі стиль мен жалпы өнертанудағы стилдердің арасына сондай айқын шекара қойылған жоқ. Әдебиет дамуында байқалып отыратын ортақ ерекшеліктерді «стиль» ұғымына сыйғызуды кеңес әдебиеттануының бертінгі кезеңдерінен де табамыз. Мұнда әдебиеттегі «ұлы стилдер», «дәуір стилі», «дәуірлер стилі» тұжырымдарын еске алсақ та жеткілікті. Кеңес әдебиеттануында кең тараған көзқарас – бағыт пен ағымды көркемдік әдіс бірлігінің негізінде қалыптасатын (классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм) ірі әдеби-көркемдік ортақтықтар деп қарау. Әдеби ағымдар табиғатын таныту барысында аяқталған әрі шешуші пікірдің иесі демесек те орыс зерттеушісі Ф.М. Головенченко бұл әдеби-теориялық категорияға біздіңше, біршама толық түсінік берген сияқты. Ол: «Жазушылар тобының белгілі бір ағымға қатысы стильдерінің бірлігі айқын болған жағдайда, олардың ашуға ұмтылған тақырыптарының ішкі байланыстары мен сәйкестіктері, идеялық тұрғысы, жасаған характері, образдары, оларды мүсіндеудегі ұстанымдары, типтендіруі, көркем баяндау тәсілдеріндегі үндестіктері көрініп тұрғанда ғана анық және талас тудырмайды» [1.53], – деп қорытады. Қарап отырсақ, ғалымның ағымға берген анықтамасында көркемдік әдіске етене белгілер араласып жүр. Оның да

өз мәнісі бар. Зерттеушінің «әдеби ағым – нақты бір көркемдік әдістің сатысы, фазасы, даму формасы... Әдеби ағымнан әдебиет дамуының белгілі сатысындағы көркемдік әдістің тірі құбылысын байқауға болады. Осыған орай әдеби ағымдарды көркемдік әдістің қалыптасуы, өркендеуі, шарықтауы және құлдырауы сияқты кезеңдері арқылы шектеу керек» [1.88] деген сөзінің де жаны бар.

Ұлттық әдебиеттердің тарихы көрсетіп бергендей, өздерінің қоғамдық-саяси және идеялық-көркемдік ұстанымдары әртүрлі ағымдарды құраған суреткерлер топтарының арасында кереғарлықтар мен ашық тартыстар болмай тұрмайды. Сондықтан да әдеби ағым бір-біріне идеялық-эстетикалық ерекшеліктеріне қарай жақын қаламгерлердің бірлігі ғана деп түсіну – келте, жадағай түсінік. Бұл кейде қаламгерлердің еркінен тыс та бола беретін, әдеби үдерістің ішкі заңдылықтарын танытатын құбылыс. Содан барып, біз әдеби ағымдардың тарихын көркемдік бағыттан бұрын қарастырамыз. Өйткені бағытты қалыптастырушылар шығармашылық бағдарламаға, эстетикалық ұстаным-талаптарды сақтауға үндеп, өздерінің іс-әрекеттерін саналы түрде жоспарласа, ағымдарды түзуші суреткерлер тіпті өздерінің шығармашылық туыстықтарының арқасында «бір терінің пұшпағын илеп жүргендерін» сезінген де жоқ. Бұл, әрине, көркемдік дамудың ертедегі сатыларына қатысты. Демек, «ұлттар әдебиетінде классицизмге дейін нақты қалыптасқан бағыттар болмағанымен, әр түрлі ағымдар қашан да болған» [2.121]

Бағыттар мен ағымдар тұрғысынан Еуропа әдебиеті біршама толық әрі ауқымды қарастырылды. Зерттеушілер ондағы ағымдардың тарихын б.д.д. V ғасырға апарды. Көне грек әдебиетінің классикалық дәуірінде, аттикалық демократия кезеңіндегі драматургияда авторитарлы-мифологиялық ағым өзінің аристократияға қарсы идеяларымен стихиялы болса да бірнеше суреткерлерді үндестіріп отырды. Одан бұрынғы құл иеленуші аристократия тұсында Мигерлік Феогонид, Спарталық Тиртей мен Алкман, Фивалық Пиндар өздерінің лирикаларында азаматтық әуенді басты сарынға айналдырып, бір ағымды жасақтаса, Алкей, Сапфо, Анакреонт лирикасында махаббат сарындарын жоғары бағалай отырып, алдыңғылармен көркемдік-идеялық сипаты жөнінен қабыспайтын басқа ағымды қалыптастыра алды. Міне, көне дәуірдің өзінде ортақ идеялар мен ортақ эстетикалық құндылықтар біріктіре алған тенденциялардың өзін ағым деп қарастыруға дәлелдер жеткілікті.

Ағымдар табиғаты Жаңа дәуірді айтпағанның өзінде орта ғасыр әдебиетінде мейлінше анығырақ көріне бастады. Оның бәрін осы еңбектің аясында тізбектеп шығу мүмкін емес. Айтпағымыз – әдебиет тарихын қарастырудың ғылыми тәжірибелерінен анық болғандай, әдеби ағымдар көркемдік бағыттардан ерте көрініс берген құбылыс екендігі. Қазіргі таңда қазақ әдебиетінің көне бастауларындағы, түркілік дәуіріндегі ағымдар сипатын анықтау қажеттілігі сезіледі. Ұлттық әдебиеттануда көне түркі әдебиетін «әдеби үдерістің басты қаһармандары – жанрлар» (Бахтин) жүйесінде қарастыру басым сипат алып келді. Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесіне келгенде әдеби ағымдарды назарға алу тіптен қажет. Өйткені даму, кемелдену жолында әрбір тарихи кезең рухани саланың алдына шешуге тиісті мәселелер ұсынып отырды. Халық өмірінің күрделі оқиғаларымен байланысты белгілі бір тақырыптық желілер, идеялық сарындар төңірегіне топтасулар болды да, нақты бір идеялық-эстетикалық принциптер ұлттың рухани-мәдени дамуының ұзақ уақытында үстемдік құрды.

Қазақ әдебиеттану ғылымы да «әдеби ағым» мен «бағыт» ұғымдарын орағытып кетіп отырды десек, жаңылған болар едік. Әр кезеңде жазылған теориялық еңбектерде аталған категорияларға қатысты жан-жақты болмаса да сипаттамалар беріліп келеді. Қазақ әдебиеттануындағы алғашқы іргелі теориялық еңбектің авторы А. Байтұрсынов әдеби ағым-бағыттарға тікелей тоқталмаса да Еуропадан ауысып келген және келуі мүмкін әдеби құбылыстардың сырын ашу қажет деп санаған. «...Бір жұрт екінші жұрттан әдебиет жүзінде үлгі алу жалғыз бізде болған іс емес, барша жұрттың басында болған іс. Осы күнгі әдебиеттің түп үлгісі грек жұртынан алынған. Грек әдебиетінен үлгіні Рум алған, Европадағы басқа жұрт алған. Біздің орыс та әдебиет үлгісін Европадан алып отыр, біз орыстан алып отырмыз» [3.55] немесе «Қазақтың сындар әдебиеті Европа үлгісімен келе жатыр. Және сол бетімен баратындығы байқалады. Европа әдебиетіндегі сөз түрлері бізде әлі түгенделіп жеткен жоқ. Бірақ қазір болмағанымен, ілгеріде болуы

ықтимал. Сондықтан да сындар дәуірдегі сөз түрлерін жүйелеп тәртіптегенде, Европа әдебиетінің бізге келіп жетпеген түрлерін де өзіне тиісті орындарында атап өтеміз» [4.105], – деген сөздері әлгіндегі мақсаттан туындайды. Яғни ұлт ғылымының болашағын ойлаған ол жан-жақты әрі толық әдебиет теориясын жасау мақсатында ұлттық топырақта әлі көрініс бермеген құбылыстарды да қамту керектігін терең түсінген.

Е. Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелерінде» әдеби ағым көркемдік әдістің алғашқы сатысы ретінде қарастырылып, әдіс пен ағым арасындағы айырым-белгілерді нақтылауға қадамдар жасалады. «Белгілі бір дәуірлердегі ұлы жазушылардың негізгі дүние тану, творчестволық көркемдік принципі бір системада қалыптасып, жасалған болса, ол принципті жазушылардың көпшілігі мақұлдап қолданатын болса, ол толық мағынасындағы көркем метод болып табылады. Егер белгілі жазушылар топтарының ұйымдасқан түрде ұсынған, творчестволарында қолданған көркемдік принциптері бір системада қалыптасып, жасалып кетпесе, жазушылар жұртшылығының көпшілігі қабылдамайтын болса, қоғамның негізгі слойларына жат көрініп тұрса, ондай көркемдік принцип метод болу дәрежесіне жете алмаған тек ағым ғана болып табылады» [5.55] деген ғалым пікірінен ағымнан гөрі әдістің орны жоғары қойылғанын көреміз. Автордың пайымдауы бойынша, көркемдік әдіс ағымға қарағанда жоғары дәрежеде ұйымдасқан категория. Ол ағымдардың дүниеге келуін ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы болған нақты қоғамдық себептерден іздейді. Бұл шақтағы буржуазиялық қоғамның реализмнен ауытқи отырып, тұйыққа тірелуі себепті жазушылардың басқа әдістер ойлап табу жолындағы бірлесе жасалған әрекеттерінен соң түрлі ағымдар пайда болғанын негіздей келіп, импрессионизм, символизм, футуризмдерді реакциялық, керітартпа ағымдар ретінде сипаттайды.

Қорыта келе, әдебиет тарихын дәуірлеу сияқты аса күрделі де маңызды мәселе кеңестік дәуір әдебиетіндегі басты ғылыми концепция болғанын анық аңғаруға болады. Сондықтан да сөз өнерінің даму кезеңдерінің тұтас тарихын, жанрлық болмыс-бітімін тануда ерекше орын алады. Әсіресе, ұлттық әдебиетіміздің сан ғасырлық даму кезеңдерінің бастапқы да байырғы бастауларын тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастыру қазіргі қазақ әдебиеттануының өзекті мәселелерінің бірі деуге болады. Ол қазақтың төл тума ұлттық әдебиетінің түп төркінін және жанрлар табиғатын дәстүр және жалғастық дәстүр және жанашылдық жағынан терең зерделеуге, сол арқылы ғасырлар қойнауындағы басты кезеңдерді, негізгі дәуірлерді анықтау сияқты көкейкесті мәселеде айқындала түседі. ХХ ғасырдың басынан бастап бүгінгі жаңа кезеңге дейін бұл мәселенің үнемі зерттеу нысанында болуы да қазақ әдебиеті тарихының кезеңдерін, дәуірлерін жүйелі тану үрдісінің өткір көтеріліп отырғанын жаңа бір қырынан айқындай түседі. Бұл ретте, ұлттық әдебиеттануда әдебиет тарихын дәуірлеудің ғылыми тәжірибелерінің қалыптасуы да ерекше назар аудартады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Головенченко Ф.М. Теория литературы. – М., 2010.
2. Ахметов К. Әдебиеттану әліппесі. – А., 2000.
3. Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – А., 2003.
4. Нұрғалиев Р. Әдебиеттің алтын ғасыры. – А., 2005.
5. Ысмайылов Е. Әдебиет теориясының мәселелері. – А., 1940.

Мырзахмет Г.

ОСНОВНАЯ КОНЦЕПЦИЯ ЛИТЕРАТУРЫ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

В данной статье рассматриваются направления развития и пути становления науки казахского литературоведения в советский период. Всесторонне анализируется влияние, воздействие и проблематика крупных литературно-художественных общностей на творческие личности, формирующиеся на основе единства направления и современного художественного метода, широко распространенного в советском литературоведении.

Myrzakhmet G7
BASIC CONCEPT OF LITERATURE OF THE SOVIET PERIOD

This article examines the directions of development and ways of establishing the science of Kazakh literary criticism in the Soviet period. The influence, impact and problems of large literary and artistic communities on creative individuals, formed on the basis of the unity of direction and modern artistic method, widespread in Soviet literary criticism, are comprehensively analyzed.

ӘОК 372.881.111.1

Насимуллина А.Б.,

«Шетел тілдері және әдебиеті» мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасының аға оқытушысы, магистр

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қаласы, Қазақстан Республикасы

Қарағаева Н.Ғ.

«Шетел тілдері және әдебиеті» мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасының 4 курс студенті

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қаласы, Қазақстан Республикасы

nyrrly2001@gmail.com

**ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ТЕНДЕНЦИЯСЫНДАҒЫ ШЕТЕЛ ТІЛІ
САБАҚТАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ӘДІСТЕРІ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

Мақалада жаңартылған білім беру тенденциясы бойынша шет тілі сабағында инновациялық технологияларды және оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін ұтымды әрі тиімді пайдалану жолдарын қарастыру туралы баяндалады.

Қазіргі таңда білімге ерекше көңіл бөлінгендігі белгілі. Ол бүгінгі өскелең өмірдің талаптарына сай маңыздылығымен ерекшеленеді. «Халықтың кемеліне келіп өркендеуі үшін, ең алдымен азаттық пен білім керек» деп көрегендікпен Шоқан Уәлиханов айтқандай, халқымызды кемеліне келтіру үшін жастарымызды білімді, мәдениетті, Отанын, тілін шексіз сүйетіндей етіп дайындауға - әрбір ұстаз міндетті. Қазіргі білім беру парадигмасында кеңінен талқыланып келе жатқан көкейтесті мәселелердің бірі – ағылшын тілін оқыту барысында жаңа инновациялық технологияларды пайдалану болып табылады. Уақыт өткен сайын, заман талабы жоғарылаған сайын, білім беру жүйесі де заман талабына сай өзгеріп, үлкен сұранысқа ие болып отырады. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға білім алушының білімін, білігі мен дағдысын ғана емес, ақпараттық технологиямен байланысты яғни, сандық сауатты, әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беруді алға тартады. Мұғалім еңбегінің бүгінгі нәтижесі қандай болса елдің, қоғамның ертеңі, болашағы сондай болмақ. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8 – бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» – деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір оқытушының алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс – тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру. Ал, білім беру жүйесінің алдындағы жаңа міндеттердің бірі - инновациялық

педагогикалық оқыту технологияларын пайдаланып білім сапасын арттыру, оқу үрдісін жаңашаландыру. Осы тұста Мұхтар Шаханов ағамыздың сөзі еске түседі: «Бала жүрегі кішкентай күй сандық. Сол сандықтың кілтін тапсаң ғана ашылады. Мұғалімнің қолында үнемі сол күйсандықтың кілті жүруі керек» дегендей, ұстаз үнемі ізденісте болуы керек. Сондықтан да еліміздің білім беру үдерісіне енгізген жаңартылған білім беру бағдарламасы қазіргі заман талабына сай тың бағдарлама болды.

Бұл бағдарлама мазмұны негізінде білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұрды.

Жаңартылған оқу бағдарламасының негізгі бөлімдерінің бірінде мұғалімнің инновациялық технологияны қолдану құзіреттілігін нақтылап көрсетілген. Мәселен, әрбір мұғалімнің алдына келген оқушының ойлау қабілеті әртүрлі болады, мәселен кейбірі шапшаң ойлап, тез жұмыс атқарса, кейбірі оқу материалын баяу қабылдайды. Мұғалімге мұндай оқушыларға тапсырманы қайта ыңғайлап қарастыруға тура келеді. Осы тұста жаңашыл мұғалімнің іс- тәжірбиесінің ерекше тұсы- оның сабақты түрлендіріп жүргізіп, оқушы жүрегінен жол таба білуі. Оны жүзеге асырудың бір жолы- заман талабына сай инновациялық, ақпараттық- коммуникациялық технологияны (АКТ) тиімді қолдану [1].

XXI ғасырда педагогикалық процесті ізгілендіру және тұлға аралық қатынастарды демократияландыру бірінші орынға қойыла бастаған жоғары білім беру жүйесін жаңа құндылықтарға қайта бағыттауға тұрақты тенденция байқалды . Бүгінгі таңда жоғары мектеп түлегі бәсекеге қабілетті, еңбек нарығында сұранысқа ие болуы керек, бұл жаңа технологияның жалпы дамуының жоғары деңгейін, ақпараттықкоммуникативтік құзыреттіліктің, жоғары кәсіби шеберліктің, тәуелсіз шешім қабылдауға қабілеттілікті, стандартты ойлау және өзгермелі жағдайларға бейімді болуын талап етеді. Мұның бәрі қазіргі кезде педагогикалық іс-әрекеттерді, кез-келген білім беру мекемесінің табысты және оқу іс-әрекетінің маңызды факторларының бірі болып табылатын жаңашыл сипатта болуына әкеледі. Шындығында - бұл инновациялық қызмет, бір жағынан, білім беру қызметтері нарығында мекеменің бәсекеге қабілеттілігін құруға негіз жасайды, екінші жағынан, оқытушылар құрамының кәсіби өсу бағыттарын, шығармашылық ізденістерін анықтайды әр мұғалімнің, бұл оқушылардың жеке өсуіне шынымен ықпал етеді[2].

Инновациялық технологияларды қолданудың өзектілігі

Білім беру үдерісінде жаңа технологияларды қолдану үшін, оқытушылардың кәсіби педагогикалық құзіреттіліктерін қалыптастыру болып табылады. Қазіргі уақытта оқытушыларда келесідей құзыреттіліктер болуы керек:

- Педагогикалық құзыреттілік, яғни өз пәні туралы білімді, сонымен қатар педагогика, балалар психологиясы, дидактика білімдерін практикада қолдана білу.
- Пәндік құзыреттілік, яғни өз пәні бойынша білім, білік және дағдыларға ие болу.
- Әлеуметтік құзыреттілік, яғни қоғам өмірімен байланыста болу, ынтымақтастықта болу, әртүрлі өмірлік мәселелерді шеше білу, әлеуметтік жағдайларда мобильді болу.

Инновациялық технологияларды қолдану

Жаңа инновациялық технологиялар – шетел тілі сабағында ғаламтор желісінен тікелей қолдануға болатын әдістемелік платформалар. Олар жаңа инновациялық технологиялар оқу үдерісінің тиімділігін жетілдіреді. Тілдік құзіреттіліктің қалыптасуына және шет тілін үйренудегі мотивтің жоғарылауына ықпал етеді. Шет тілін меңгеруге және шығармашылық үдеріске айналдыруға мүмкіндік береді. [3]

Инновациялық құралдар оқушылар үшін оқу материалдарын жеңіл түрде қабылдауына мүмкіндік беретін құрал болса, мұғалім үшін сабақ барысында қолданатын көмекші құрал болып табылады. Себебі, сабақта уақытты үнемдеу, демонстрациялық материалдарды дайындау мақсатында инновациялық құралдар кеңінен қолданылады:

- Сабақтың ұйымдастыру бөлімі ең маңызды сәттердің бірі. Мұғалім сабағының мәнді де жүйелі өтуіне сыныпта ынтымақтастық атмосферасын қалыптастырудың да

ықпалы зор. Оқушыларды сабаққа ынталандыру үшін ұйымдастырушылық сәт (оқушыларды топқа бөлу) жүзеге асырылады. Осы мақсатта сабақта балаларды топқа бөлудің түрлі әдіс- тәсілдерін қолданып отырған жөн. Кейде уақытты тиімді пайдалану үшін топта бөлу әдісінде АКТ мүмкіндігін пайдаланып “The Hat”, “Wheel of names”, “Flippity”, “ClassDojo”, “Nismath.org”, “Qazmath”, “ClassTools”, “Socrative” бағдарламалары арқылы сыныпты жылдам топтастыруға болады. Оқушылардың ынтымақтаспен бірлесіп жұмыс жасауы оқушылардың сабақ барысында белсенділігін арттырады.

➤ Сабақтың негізгі бөлімінде жаңа тақырыпты енгізу және бекіту мақсатында бірқатар интернет платформалар (“Liveworksheets”, “Logiclike”, “Joyteka”, “Meet Socrative”, “Story Jumper”) және анимациялық презентациялар (“Prezi”, “SlidesMania”, “Canva”, “Tome”, “Previewed”) қолданылады.

➤ Сабақтың қорытынды бөлімінде оқушылармен кері байланыс(feedback) жасау мақсатында мынадай бағдарламаларды қолдануға болады: “Kahoot”, “Plickers”, “GoFormative”, “Genially”, “Padlet”, “Classroomscreen”, “Jamboard”, “Umaigra”. Оқыту мен оқу үдерісінде АКТ- ны қолданудың тиімділігі топтық жұмыс барысында тақырыпқа сай жаңа терминдермен (сөздік) жұмыс жасауға тура келгенде осы АКТ мүмкіндігін пайдаланып ғаламтор желісі арқылы электрондық анықтамаларды қолдануға болады.

Сондай ақ шетел тілі сабақтарында интерактивті тақталардың, лингофондық кабинеттер, проекторлардың жабдықталуы да сабақ барысын тиімді де қызықты өткізуге көп көмегін тигізеді. Аталған құрал жабдықтар студенттердің өз бетінше қосып, түрлі жобалық жұмыстар өткізу барысында, шетел тілі сабағында рөлдік ойындарға қолданып, бейнепрезентациялар көрсету барысында қолданып, студенттер өздерінің құзіреттіліктерін арттырып, өзін дамытады. Жаңа инновациялық технологияларды шетел тілі сабағында пайдалануда келесідей әдістемелік, педагогикалық міндеттерді шешуге болады:

- білім беруде көлемді, жүйелі ақпаратқа қол жеткізу;
- еркін ойлау мүмкіндігіне ие болуы, ой өрістің кеңіюі;
- шығармашылық қызығушылықтың артуы;
- сөз қорындағы тіл байлығы толығыады;
- біліктілікті арттыру және оқу-тәрбие ісін жетілдіру;
- кез келген ортада өз ойын жеткізеалу;
- ұжымдық , қоғамдық

Жаңа формацияның қазіргі заманғы мұғалімінің моделінде интеллектуалды, коммуникативті және идеологиялық сияқты негізгі құзыреттіліктерді анықтауда тәжірибеде қолданылатын ең тиімді әдістерге компьютерлік технологияларды, оның ішінде мультимедиялық сабақтарды қолдана отырып, көптілді білім беруді жатқызамыз. «Инновациялық технологиясын ағылшын тілі сабағында қолдану ерекшеліктері» бойынша электронды оқулықтарды, мультимедиялық оқулықтарды өз сабақтарында пайдалана келе, дәстүрлі қағаз бетіндегі оқулыққа қарағанда артықшылығы басым болатындығына көз жеткіздім:

- Мультимедиялық мүмкіндіктерді қолдану: музыкалық немесе дикторлық жүйе, анимация, графикалық қойылым, бейне клиптер, слайд-шоу және т.б.
- Жүйенің басқару құрылымы оқытушы өз ойын, көзқарасын, өз кезегінде материалдың ұсынылуын, әртүрлі аудиторияға бір ғана оқу мәліметтерін ұсынуға мүмкіндік алады және анықтамалық жүйе ретінде қолдана алады.
- Жүйенің білімді бақылаумен тез арада нәтиже алуы, орындалған жаттығулардың бағалануы.[4]

Қорыта келе, түйіндейтін ой, қазіргі таңда мемлекетіміздің педагогтардың алдына қойған басты мақсаттары:

- ◆ Болашақ ұрпақты тәрбиелеуге оқытушылардың біліктілігін арттыру;
- ◆ Қазіргі заманғы мұғалім - рухани дамыған және әлеуметтік жағынан жетілген, педагогикалық құралдардың барлық түрлерінің шебері болу;

- ◆ Үнемі жетілдіріліп отыратын білікті маман жаңадан бастаған шығармашылық тұлға болуы керек;
- ◆ Әр оқытушы оқытудың жаңа инновациялық технологиясының әдістерін меңгеріп, білім алушының дамуына бағыттау;
- ◆ Қазіргі заманауи жаңа инновациялық технологияларды тиімді пайдалана отырып білім алушылардың ағылшын тіліне деген қызығушылығын тудыру;
- ◆ Ағылшын тілін үйретудегі инновациялық технологияларды қолданудың тиімділігін теориялық негізде көрсеткендей, тәжірибе жүзінде іске асыру;
- ◆ Жаңа технологияларды оқу үдерісіне енгізу;
- ◆ Жаңа технологияларды пайдалана отырып, кәсіби білімді, қоғамдық өмірдің барлық саласында ұлттық құндылықтарды бағалап, дамытуға қабілетті, рухани бай және адамгершілігі мол тұлға қалыптастыру.

Осылайша, Ағылшын тілі сабағында жаңа ақпараттық технологияларды қолданып, білім алушылардың ағылшын тілі сабағына деген қызығушылықтарын арттырудың, рухани дамыған ұлағатты ұстаздың басқа адамдардың дамуына негіз бола алатыны – өте маңызды. Ұлы педагог К.Д.Ушинскийдің «Бала балқытылған алтын, оны қандай қалыпқа құйып, қандай мүсін жасаймын десе де мұғалімнің қолында» деген сөзі ұстаздардың алдында үлкен жауапкершіліктің тұрғанын айтады. Ал ағылшынның ұлы ағартушысы Уилям Уорд «Жай мұғалім хабарлайды, жақсы мұғалім түсіндіреді, керемет мұғалім көрсетеді, Ұлы мұғалім шабыттандырады» деп айтқан екен. Ұлы адамдардың ұлағатты сөздеріне қарасақ, мұғалімнің бала алдында білім беруде жауапкершілігінің қаншалықты маңызды екенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сиразеева А.Ф., Валеева Л.А., Морозова А.Ф. «Жоғары оқу орындарындағы шет тілін оқытудағы инновациялық технологиялар» Ғылым және білім берудегі қазіргі мәселелер. – 2015 жыл. – №3;
2. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidentarespubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g
3. Селевко Г.К. «Современные образовательные технологии»
4. Учителю иностранного языка, «Методика обучения иностранным языкам», изд. КАПО, Санкт-Петербург 2008ж.

Насимуллина А.Б., Карагаева Н.Г.

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УРОКОВ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ОБНОВЛЕННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕНДЕНЦИИ

В статье рассматривается эффективность использования информационно-коммуникационных технологий и методов прием обучения на уроках иностранного языка по обновленному содержанию образования.

Nasimullina A.B., Karagayeva N.G

INNOVATIVE METHODS AND TECHNOLOGIES TO IMPROVE THE EFFECTIVENESS OF FOREIGN LANGUAGE LESSONS IN THE UPDATED EDUCATIONAL TREND

The article considered the effectiveness of the use of information and communication technologies and teaching methods in foreign language lessons on the updated content of education.

Насимуллина А.Б.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
«Шетел тілдері және әдебиеті» мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасының аға
оқытушысы, магистр

Орал қаласы, Қазақстан Республикасы

Сапиева А.Ж.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
«Шетел тілдері және әдебиеті» мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасының 4
курс студенті

Орал қаласы, Қазақстан Республикасы

saapiyeva@gmail.com

ОРТА ДЕҢГЕЙДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА СӨЙЛЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада шет тілін үйрену процесінде сөйлеу дағдыларын дамытудың маңыздылығы қарастырылады, сонымен қатар әртүрлі педагогикалық әдістердің ағылшын тілін орта деңгейдегі оқытуда оқушылардың ауызша сөйлеуін жақсартуға әсері зерттеледі.

Сөйлеу дағдыларын дамыту қазіргі әлемде өте қажет, өйткені ол адамдарға ақпарат алмасуға, байланыс орнатуға және өзара әрекеттесуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Ағылшын тіліндегі сөйлеу дағдыларына сөздерді дұрыс айту, грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлемдер құру және ағылшын тілінде жазуда да, ауызша да еркін және тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті жатады. Сонымен қатар бұл дағдыларға өз ойын жеткізу, түрлі хабарларды түсіну және ағылшын тіліндегі диалогқа қиындықсыз қатысу мүмкіндігі кіреді. Е.И.Пассовтың пікірінше, "сөйлеу дағдысы - бұл саналы қызмет жүйесіндегі салыстырмалы түрде тәуелсіз әрекет, ол қасиеттердің толық жиынтығының арқасында осы қызметті орындау шарттарының біріне айналды" [1]. Ал В.А.Бухбиндер сөйлеу қабілетін дамыған дағдылар мен алған білімдер негізінде коммуникативті мәселелерді шешу жағдайында адамның белгілі бір сөйлеу әрекетін жүзеге асыру қабілеті ретінде анықтайды [2].

Осылайша, біз сөйлеу дағдысы деп сананың қатысуынсыз автоматты түрде жасалатын кез – келген операцияны жүзеге асыра алатын әрекетті түсінеміз, ал сөйлеу қабілеті-қалыптасқан дағдылар негізінде кез-келген жағдайда коммуникативті мәселелерді шешу жағдайында сөйлеу әрекетін жүзеге асыру мүмкіндігі.

Ағылшын тілін оқытуда сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыру, әдетте, мектептен басталады, бұл мұғалімнің жұмысын айтарлықтай жеңілдетеді, өйткені балалар өздерінің жас ерекшеліктеріне байланысты шет тілін ересектерге қарағанда жақсы меңгереді [3]. Балалар, ересектер сияқты, кейде сыртқы және ішкі факторларға тап болады, олар әртүрлі сипатта болады. Ішкі факторлар, әдетте, оқытудағы орта жағдайларына тәуелді емес және оларға мыналар жатады: оқушының психологиялық жағдайы, грамматикалық және фонетикалық нормалар, тілдік және сөйлеу құралдарының жетіспеушілігі, баланың өзін-өзі бағалау деңгейі, оқуға деген ынтасы, эрудиция дәрежесі, мета-пәндік білімнің жеткіліксіздігі және басқалар. Сыртқы факторлар сынып бөлмесінің жеткіліксіз техникалық жабдықталуын, сыныптың жоғары санын, білім беру бағдарламаларының сәйкес келмеуін білдіреді. Аталған факторлар ерекше проблема болып табылады, өйткені оны шешу үшін мұғалімнің әр түрлі салада білімі болуы керек. Сонымен қатар, мұндай мәселелерді шешуге мұғалімнің оқушылармен тығыз қарым-қатынасы, сондай-ақ мұғалімнің өз қызметінде басшылыққа алатын оқыту әдістері ықпал етеді [4].

Тілдік кедергі сияқты құбылысқа назар аудару керек. Бұл құбылыс сөйлеу дағдыларын дамытудағы қиындықтармен сипатталады, сондықтан адамға басқа тіл тобына жататын адаммен қарым-қатынас жасау қиынға соғады. Бұл жағдайда екі сұхбаттасушы да қарым-қатынаста қиындықтарға тап болады, өйткені бір адам өз ойын қайталай алмайды және сауатты жеткізе алмайды, ал тыңдаушы сөйлеушіні түсіне алмайды.

Тілдік кедергі лингвистикалық және психологиялық болуы мүмкін, бірақ көбінесе оқушыларда бірден екі түрінен де қиындықтар туындайды. Лингвистикалық түр тілдік тәжірибенің жоқтығын, тыңдау дағдыларының жоқтығын, белгілі бір салада сөздік қорының немесе білімнің жоқтығын және т.б. білдіреді. Психологиялық көрініс, өз кезегінде, өзіне деген сенімсіздік, қателік жасаудан қорқу және т.б. арқылы көрінеді. Орта мектеп балаларына келетін болсақ, бұл жерде лингвистикамен бірге психологиялық кедергі басым болады, өйткені білімнің жетіспеушілігінен балалар қателесуден қорқады, соның салдарынан олар қанағаттанарлықсыз баға алады.

Жоғарыда аталған мәселелерге сүйене отырып, шет тілін оқыту процесінде тілдік дағдылар мен дағдыларды сәтті қалыптастыруға әсер ететін бірқатар педагогикалық жағдайларды қалыптастыруға болады:

- ағылшын тілі сабақтарында бай тілдік орта құру;
- сөйлеу дағдыларын қалыптастыруда заманауи технологияларды басшылыққа алу;
- психологиялық тосқауылдың пайда болуын болдырмау үшін сыныпта мейірімді микроклиматты қамтамасыз ету;
- оқушылардың жеке-жеке ерекшеліктерін есепке алу;
- оқушыларды ынталандыру жүйесін әзірлеу;
- қарым-қатынастың табиғи қажеттілігі үшін орта құру;
- сөйлеуден тілге бағыт бойынша ілгерілету;
- оқыту процесінде дағдыларды қалыптастыру және дамыту заңдылықтарын сақтау;
- коммуникативті негіз арқылы оқыту және т.б.

Сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін бала басқа біреудің сөйлеуін де қабылдай білуі керек екенін есте ұстаған жөн, бұл тыңдауды, оқуды, жазуды және сөйлеуді дамытудың маңыздылығын көрсетеді, сондықтан мұғалім білім беру процесінде модульдік технологияны басшылыққа алуы керек [5].

Әрі қарай, сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға әсер ететін сөйлеу әрекетінің негізгі түрлерін бөліп көрсету қажет. Алдымен пікірталас сияқты түрді қарастыру керек. Бұл түрдің артықшылығы - оқушылар бір-бірімен ғана емес, мұғаліммен де қарым-қатынас жасайды, бұл сыныптағы микроклиматты ынталандырады. Сонымен қатар, талқыланатын тақырыпты таңдау бірдей маңызды, өйткені оқушылардың қызығушылықтары мен жас санатын ескеру қажет. Мұғалім оқушыларды кіші топтарға бөліп, әр топқа тақырып жариялап, талқылауға кірісуі керек. Мұндай әрекеттің нәтижесі сөйлеу дағдыларын тиімді қалыптастыру, оқу процесіне қатысу және сыни ойлауды дамыту болады.

Ынтымақтастықта оқыту және ойын әдістері қарастырылып отырған саладағы білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады [6]. Мұндай іс-әрекеттің мысалы рөлдік ойындар бола алады, мұнда оқушылар ауызша сөйлеуде тек ағылшын тілін қолдану арқылы қысқа көріністер ойнай алады. Мұғалім оқушыларға берілген рөл және қойылым тақырыбы туралы ақпарат беруі керек. Сөйлеу әрекетінің осы түрінің арқасында балалардың ауызша сөйлеуі эмоционалды түске ие болады, біртіндеп еркін және сауатты болады.

Сондай-ақ, кез-келген оқиғаны аяқтауға бағытталған жаттығуларды қолдануға болады. Мұғалім оқушыларға ағылшын тіліндегі оқиғаны айтуы керек, бірақ сонымен бірге шешімді ашпауы керек. Оқушылар ағылшын тілінде оқиғаның жалғасын табуы керек. Мұндай жаттығу шығармашылық әлеуетті дамытуға және лексикалық нормалар мен экспрессивтілік құралдарын тез игеруге ықпал етеді.

Бүгінгі күнге дейін ағылшын тілі сабақтарында қолданылатын суреттерді сипаттау немесе салыстыру тапсырмасына назар аудару керек. Негіз ретінде сіз белгілі бір тақырыпты алып, сәйкес суреттер жұбын таңдауыңыз керек. Ұсынылған суреттерді салыстыру немесе сипаттау арқылы студенттер өздерінің көкжиектерін кеңейтіп, сөздік қорын белсендіреді [7].

Әрине, сөйлеу дағдысын қалыптастыруға бағытталған басқа әдістер бар, бірақ біз орта мектеп оқушыларын оқытуда қолданылатын сөйлеу әрекеттерінің түрлерін келтірдік.

Тапсырмалар соңында мұғалім бақылау жүргізуі керек. Бақылау ағымдағы, аралық және қорытынды болуы мүмкін. Алайда, алынған білім мен дағдыларды объективті бағалау үшін мұғалім оқу процесінде бақылаудың барлық түрлерін басшылыққа алуы керек, осылайша мұғалім білімдегі олқылықтарды уақтылы анықтап, оларды жою үшін шаралар қолдана алады.

Қорытындылай келе, оқытудың орта кезеңінде ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын дамытуда ауызша жаттығулар, диалогтар, ойындар және топтық жұмыс сияқты тиімді оқыту әдістері ағылшын тілінде сенімділік пен қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруда шешуші рөл атқаратынын атап өту маңызды. Сондай-ақ есту және аудио дағдыларын дамыту үшін әртүрлі жағдайлар мен контекстердегі тәжірибенің маңыздылығын атап өту қажет. Осы әдістерді оқытудың келесі кезеңдерінде жалғастыру студенттерге ағылшын тілін меңгерудің жоғары деңгейіне жетуге және оны күнделікті өмірде және мансапта сәтті қолдануға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М.: Просвещение, 1991. 223 с.;
2. Бухбиндер В.А. Устная речь как процесс и как предмет обучения // Очерки методики обучения устной речи на иностранных языках. Киев: КГУ, 1980;
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология. Учебник для вузов. М.: Издательская корпорация «Логос», 2000;
4. Пикеева Е.Н. Педагогические условия развития устной речи на уроках английского языка // Молодой ученый. 2015. № 9.1 (89.1). 73-75 с.;
5. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. М.: Высшая школа, 2002. 256 с.;
6. Зиновьева Л.А. Говорите по-английский! Speak English!: Развитие навыков устной речи. М: Феникс, 2013. 239с.;
7. Соловьева Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекции. М.: Просвещение, 2015;

Насимуллина А.Б., Сапиева А.Ж. ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА СРЕДНЕМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ

В статье рассматривается важность развития речевых навыков в процессе изучения иностранного языка, а также исследуется влияние различных педагогических методик на улучшение устной речи на английском у учеников на среднем этапе обучения.

Nasimullina A.B., Sapiyeva A.Zh. FORMATION OF SPEECH COMPETENCIES IN TEACHING ENGLISH AT THE MIDDLE STAGE OF LEARNING

The article discusses the importance of developing speech skills in the process of learning a foreign language, and also examines the influence of various pedagogical methods on improving speaking in English among students at the middle stage of learning.

Насимуллина А.Б.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
«Шетел тілдері және әдебиеті» мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасының аға
оқытушысы, магистр
Орал қаласы, Қазақстан Республикасы

Нұрғалиева А.А.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
«Шетел тілдері және әдебиеті» мұғалімдерін даярлау білім беру бағдарламасының 4
курс студенті
Орал қаласы, Қазақстан Республикасы
aiko_nurgalieva_00@mail.ru

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАСЫНЫҢ ЖАҢА ФОРМАЦИЯСЫ БОЙЫНША ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ

Мақалада білім берудің жаңа формациясы аясында шет тілі сабақтарын ұйымдастыруда ойын элементтерін қолдану қарастырылады. Білім берудің қазіргі тенденциясы оқушыларды оқу процесіне деген белсенділігін дамытуды қамтиды. Ал тіл сабақтарында ойындарды пайдалану сабақ мақсатына жетудің тиімді тәсілі болып табылады. Мақалада ойын технологиясының артықшылықтары, соның ішінде оқушылардың оқуға деген ынтасын ояту, коммуникативті дағдыларды дамыту және интерактивті және бірегей білім беру ортасын құру қарастырылады.

"Бір сарынды және бір бағытта ұзақ жүргізілген іс-әрекет бала өміріне шексіз зиянын тигізеді. Сондықтан, әсіресе бастауыш сыныптарда оқыту барысында әртүрлі оқыту әдістері мен формаларын алмастыра отырып қолдану керек " - дейді К.У.Ушинский.

Балалардың жан-жақты дамуы үшін ойынның рөлі ерекше. Ойын баланың кез келген пәнге қызығушылығын оятып, болжау қабілетін дамытады. Қазақ халқында «Баланы ойын өсіреді» деген даналық сөз бар. Ойын - балалар өмірінің нәрі. Ойын баламен мәңгілік өмір сүреді. Ойынды баланы алдаушы құрал ретінде ғана қолданбай, баланың дүниетанымын қалыптастыруға, қиялын шыңдауға, баланың арман-тілегін талпынуға, зейінін, жадын қалыптастыруға, ойлау қабілетінің дамуына әсер етуге болады. Ойын арқылы балалар қоғамдық тәжірибені меңгереді, өзінің психологиялық ерекшеліктерін қалыптастырады. Бала ойынында да қоғамдық, ұжымдық сипат болады.

Геймификация немесе **ойын технологиясы** - бұл ойын элементтерінің принциптері мен механикасын қолдана отырып, білім алушының назарын аудару мақсатында қолданылатын педагогикалық әдістеме. Білім беру жүйесінде геймификация оқу процесін қызықты, ынталандыратын және тиімді ету үшін қолданылады. Ұпайлар, деңгейлер, жетістіктер, рейтингтер арқылы ойын элементтерін қолдану оқушыларды оқу үрдісіне белсенді қатысуға және олардың нәтижелерін арттыруға ынталандырады.

Білім берудегі ойын технологиясы үй тапсырмасы үшін ойын элементтері бар онлайн платформаларды пайдалануды және белгілі бір дағдыларды (айтылым, жазылым, оқылым, тыңдалым) дамыту үшін рөлдік немесе жағдаяттық ойындарды қамтиды. Белсенді өзара әрекеттесу және өзін-өзі оқыту маңызды рөл атқаратын заманауи білім беруде ойын технологиясы оқушыларды ынталандырудың тиімді құралы бола алады. [1]

Қолданылу мақсаты бойынша ойындар:

- Сергіту үшін (оқушылардың шаршауын жеңілдету үшін жасалады);
- Оқу материалын игеру үшін (тілдік дағдыларды қалыптастыру мақсатында) жүргізіледі.

Мұғалім сабақ барысында ойын элементтеріне түрлі көрнекі құралдарын пайдалана алады. Мысалы: диаграммалар, суреттер, кестелер және презентациялар. Ойындарды жеке, жұптық немесе топтық ұйымдастыруға болады.

Бастауыш сынып оқушылары ерекше ықыласпен шет тілінде өлең немесе жаңылтпаштарды жаттап, диалогтық және монологиялық сөйлеуді қолдана отырып, әртүрлі жағдаяттарды шешеді. Сонымен қатар, «Сіз мұқиятсыз ба?», «Доп ойыны», «Затты тап», «Атауын тап», «Сурет бойынша әңгіме», «Сурет» және т. б. ойындарды ойнайды.

Орта буын сынып оқушылары жарыс ойындарын жақсы көреді. Сабақтарда жаңа материалға деген қызығушылық артады, үй тапсырмасын орындауға деген ынта пайда болады. Орта сынып оқушыларының бойында бәсекелестік рухы басым болады. Бұл олардың өзін — өзі көрсетуге деген ұмтылысы, яғни тілдерді үйренудің тамаша мотивтері болып табылады.

Жоғары сынып оқушылары ұсынылған тақырыптар бойынша пікірталастарға қуана қатысады, қаралған кинофильмдер мен спектакльдер бойынша өз пікірлерін айтады, кроссвордтар шешеді. Бұл жаста оқушылар қарым-қатынасқа, бір-бірімен тығыз байланысқа мұқтаж болады, ал ойын сәттері олардың арасындағы кедергілерді жойып, еркін сөйлеу жағдайларын жасайды.

Шет тілі сабағында ойын элементтерін қолданудың артықшылықтары:

1. Білім алушының оқуға деген қызығушылығын ояту. Ағылшын тілі сабақтарында ойын элементтерін қолданудың басты артықшылықтарының бірі - оқушылардың мотивациясын оятып, білім беру процесіне ынталандыру мүмкіндігі болып табылады. Түрлі ойындар оқушылар арасындағы бәсекелестік пен көңілді атмосфераны қалыптастырады. Оқушылар жеңіске және алға қойған мақсаттарына жетуге ұмтылып, ойындарға белсенді қатысады. Бұл өз кезегінде материалды тиімді игеруге ықпал етеді.

2. Қарым-қатынас дағдыларын дамыту. Ағылшын тілі сабақтарындағы ойындар оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға өте ыңғайлы. Ойын барысында білім алушылар ойыншылармен қарым-қатынас жасау, стратегияларды талқылау немесе мәселелерді шешу үшін ағылшын тілін қолданады. Бұл айтылым дағдысын дамытуға, сөздік қорын кеңейтуге және ағылшын тіліндегі қарым-қатынасқа деген сенімділікті арттыруға көмектеседі.

Оқытуды даралау. Ағылшын тілі сабақтарында ойнаудың тағы бір артықшылығы - оқуды даралау мүмкіндігі. Ойындарды әр түрлі тілдік дайындық деңгейлері мен оқу стильдеріне бейімдеуге болады, бұл мұғалімге сабақты әр оқушының қажеттіліктері мен қабілеттеріне бейімдеуге мүмкіндік береді. Мұнда психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері ескеріледі. [2]

Шет тілі сабақтарында студенттердің қызығушылығын оятуға, олардың тілдік дағдыларын жақсартуға және жағымды оқу атмосферасын құруға көмектесетін әртүрлі ойындарды қолдануға болады. Назарларыңызға шет тілі сабақтарында жиі қолданылатын ойындардың бірнеше түрімен бөлісемін:

• **Лексикалық ойындар:** сөздерді, сөз тіркестерін және фразаларды есте сақтау ойындарын қамтиды. Мәселен, оқушылар сатушы және сатып алушы рөлдерін ойнайтын "Shop" ойыны, суреттер мен сөздер жазылған карточкалар берілетін "Memory" ойыны және т. б.

• **Грамматикалық ойындар:** оқушыларға грамматикалық ережелерді түсінуге және оларды іс жүзінде қолдануға көмектеседі. Мысалы, "Basketball with verbs" ойынында оқушылар допты лақтырып, етістікті шақ ережелеріне сәйкес қолданады. Сонымен қатар, "Snake" ойынында оқушылар соңғы сөзді жалғастыра отырып, сөйлемге сөздер қосады.

• **Коммуникативті ойындар:** айтылым және жазылым дағдыларын дамытуға, сондай-ақ шет тілінде сөйлеуді түсіну қабілетін жақсартуға бағытталған. Бұл ойын түрлеріне "Gesture" (студенттер сөйлеуді қолданбай сөздердің мағынасын жеткізеді)

және "Speak otherwise" (студенттер сөйлемдерді қайта құрып, парафраза жасайды) ойындары жатады.

• **Рөлдік ойындар:** оқушылар нақты жағдайларға байланысты рөлге бөлінеді. Мәселен, "Food" ойынында мейрамхана немесе тағам әзірлеу секілді жағдаяттары аясында даяшы мен келушінің немесе аспаз бен даяшы рөлдерін сомдайды .

• **Мәдениет тақырыбындағы ойындар:** оқушылардың оқу жоспарының тақырыбы бойынша әр түрлі елдің мәдениеті туралы көбірек білуге көмектеседі. Ойын түрлері: "Мәдени терминдермен кроссвордтар", "Тарихи оқиғалармен карта ойыны" және т. б. [3]

Шет тілі сабағы кезінде ойын платформаларын пайдалану оқу процесін айтарлықтай кеңейтіп, сабақтарды оқушылар үшін қызықты әрі тартымды ете алады. Қазіргі білім беру жүйесіндегі танымал бірнеше ойын платформалары және олардың ерекшеліктері:

Kahoot!: Бұл интерактивті викториналар мен тестілерді құруға және өткізуге арналған платформа. Мұғалім әртүрлі тақырыптар бойынша тапсырмалар дайындайды, ал оқушылар мобильді құрылғыларын пайдаланып викториналарға қатыса алады. Бұл оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырудың және олардың білімін тексерудің тамаша тәсілі.

Quizizz: Kahoot-қа ұқсас, бірақ қосымша мүмкіндіктері бар. Мысалы, өз бетінше тестілеу мүмкіндігі, сұрақтардың кең таңдауына қол жеткізу және жеке квиздер құру. Бұл платформа сонымен қатар икемді параметрлер мен аналитиканы ұсынады.

Padlet: бұл виртуалды тақта, онда оқушылар мен мұғалімдер идеялармен бөлісе алады, сұрақтар қоя алады, шығармалар жариялайды және ұжымдық жобалар жасай алады. Padlet платформасын шет тілі сабақтарында ұжымдық ойындарды, пікірталастарды және шығармашылық тапсырмаларды ұйымдастыру үшін пайдалануға болады.

Google Forms: бұл сауалнамалар, тесттер мен сауалнамалар жасауға мүмкіндік беретін құрал. Мұғалімдер шет тілі сабақтарында интерактивті тесттер мен тапсырмалар жасау үшін Google Forms қолданбасын пайдалана алады, ал оқушылар оларды тікелей сабақ кезінде толтыра алады.

Classcraft: бұл сабақтарды шытырман оқиғаға айналдыратын ойын алаңы. Мұғалімдер түрлі кейіпкерлерді және тапсырмаларды жасай алады, ал оқушылар тапсырмаларды орындау және мақсаттарға жету үшін тәжірибе мен сыйақы ала алады. Classcraft студенттердің ынтымақтастығы мен мотивациясына ықпал етеді. [4]

Қорыта келгенде, ойын әрекетінсіз ағылшын тілі лексикасын оқушының есінде қалдыру тиімділігі аз және ақыл ой күшін көп қажет етеді. Оқу үрдісіне енгізілген ойын ағылшын тілі сабағында оқытудың бір түрі ретінде қызықты, жеңіл және жанды болуы керек. Ойын оқу үрдісін жеңілдететінін ескеру қажет. Оқытушының сабаққа қойған мақсатына, міндетіне, шартына байланысты ойын түрі өзгертіліп отырылуы қажет. Білім беру - оқыту мен тәрбиелеудің үздіксіз үрдісі болса, қазіргі кездегі білім беру - оқушының пікірін бағалау, оқушыны тыңдай білу. Ұстаз бен шәкірттің бірлесе жасаған еңбегінің нәтижесі – сапалы білім болып табылады. Белгілі педагог В.А. Сухомлинский айтқандай: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, шығармашылықсыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайтынын» естен шығармайық!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Смолянинова, О. Г. (2017). Использование игровых технологий на уроках иностранного языка в современной школе. Язык и культура.
2. Котова, Е. В. (2015). Развивающие игры как средство активизации учебной деятельности на уроках иностранного языка. Иностранные языки в школе.
3. Максимова, Н. А. (2019). Эффективность применения игровых методик на уроках иностранного языка в условиях новых образовательных стандартов. Современные проблемы науки и образования.
4. <https://www.cambridge.org/elt/blog/2023/05/24/teachers-talk-tech-4-games-in-language-teaching/>

Насимуллина А.Б., Нұрғалиева А.А.
ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАСЫНЫҢ ЖАҢА ФОРМАЦИЯСЫ
БОЙЫНША ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДА ОЙЫН
ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ

Данная статья рассматривает использование игровых элементов в организации уроков иностранного языка в контексте новой формации образования. Современные тенденции в образовании предполагают активное привлечение учеников к учебному процессу, а использование игр на уроках языка становится все более популярным способом достижения этой цели. В статье рассматриваются преимущества такого подхода, включая стимулирование мотивации учеников, развитие коммуникативных навыков, и создание более интерактивной и привлекательной образовательной среды.

Nasimullina A.B., Nurgaliyeva A.A.
GAME TECHNOLOGY IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING
ACCORDING TO THE NEW FORMATION OF EDUCATION

This article examines the use of game elements in the organization of foreign language lessons in the context of a new formation of education. Current trends in education involve the active involvement of students in the learning process, and the use of games in language lessons is becoming an increasingly popular way to achieve this goal. The article discusses the advantages of this approach, including stimulating student motivation, developing communication skills, and creating a more interactive and attractive educational environment.

УДК 811.51

Otgonjargal O.
Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education
«Gorno-Altai State University», Gorno-Altai, Altai Republic

COMPARING THE SUFFIX –h IN MONGOLIAN-JAPANESE LANGUAGES

Although, there are many similarities for grammar and sentence structure, also several differences have in Mongolian and Japanese languages because they are Altaic languages. Specially, it is very complicated to distinguish the verb tenses, aspects and modals, which were revealed by –h suffix of Japanese language, and express their usage appropriately as well as. Although, it seems an ordinary thing, for the researchers making a comparative study on the Japanese-Mongolian languages and translations, it is necessary to show these detailed differences/distinctions accurately. I chose my thesis to make my own small contribution to the researchers, working on a comparative study and interpretation. The goal of the research work is to make a comparative study on the meanings of tenses, aspects and modals of suffix –h in Mongolian-Japanese language and to show how to express their general principles and peculiarities/specific features in translation creations.

The structure of the paper/ article:

1. The meaning and peculiarities of Mongolian suffix –h
2. The meaning and peculiarities of Japanese suffix –h
3. The usage of Mongolian and Japanese suffix –h in translation work/ creations
4. Conclusion
5. Bibliography

1. The meaning and peculiarities of Mongolian suffix –h

The seven morphemes such as –h, –san (–sen, –son, –sön), –dag (–deg, –dog, –dög), –aa (–ee, –oo –öö), –maar (–meer, –moor, –möör), –gch, –huits (hüits) were determined as an aspect suffix, suffix –h, named as “verbal noun” “adjectives” and “timed noun” in some Mongolian

grammar books. Researcher Byambasan .P¹ divided the aspect suffixes into two groups such as time indicated suffixes -h, -san (-sen, -son, -sön), -aa (-ee, -oo -öö), because these suffixes relatively express the tense meaning, and aspect suffixes -dag (-deg, -dog, -dög), -maar (-meer, -moor, -möö), -gch, -huits (höits) because these suffixes don't express the tense meaning.

We tried to make a comparative study on the future meaning of -h suffix among the time indicated suffixes of Mongolian language and the “ru” means -h suffix of Japanese language and show their similarities and differences too.

The researchers have defined the function and time meaning of the -h suffix as a future tense meaning², future tense suffixes³ and present and future tense form⁴.

According to above mentioned scholars' definition, we observed that when it connected the previous verb with the next word -h suffix usually expresses and defines the future tense and future aspect meanings. For example,

Head is calling the people, who are going to the countryside tomorrow. (P.S)

Bat is going to back with the children, who came together, by car. (D.S)

It is impossible to be arrested alive, while the grenade is in my hand. (D.B) etc...

Thus, by this general meaning, the time relationship of the -h suffix is being named as a future tense form in Mongolian linguistics. If after -h suffix added an interrogative and negative particles, epithet and auxiliary verbs, we can't say it will express future tense in spoken and literature language, because the time relationship has different versions depending on the connection with environment and its usage. For example, it is frequently expressing the meaning in present tense or repeated action. For example,

My sweat is covered with drops like I was sitting by the stove. (Ch.Ch).

Do you know what word I said? (O.Ch).

It is interesting, to see the mirage in the valley steppe is sparkling and shimmering from the far. (N.D).

You are running on the land. (D.Ts).

Surenkhoo was smoking .....and.....(N.D).

The herders have already known the fraudulent manner. (Ch.Ch).

So, there is almost no meaning difference, when we use the -dag (-deg, -dog, -dög) instead of -h suffix. Also, in some cases, it is used as a past tense meaning in spoken language. For example,

Why didn't you say to me in the morning? (S.D).

It seems like his/her distressed heart is relieving too. (S.D)

...The old man was thinking proudly when he/she went away as a wind. G.M).

In the case of after the - h suffix means future tense, added an auxiliary verbs in a sentence, it can express variety of additional modal meanings such as doubted, predicted and admired. For instance,

If he becomes an adult, he will travel around the world. (D.Ts)./ Prediction modals/

You are striving to join the army when your brother sent you to get leave. (R.B). /admired modals/

The aspect suffixes of Mongolian language becomes an independent predicate only in the proverbs and fixed expressions, and in this case, it is used as a present and future meaning depending on a context. For example,

There is a proverb as “Pugdog darked at an elephant.” while “There is a limit to what one can do” too. (Lodoidamba. Ch “Wolf with a hat” page-250)

The aspect suffixes becomes an independent predicate in some types/species of official and law stylistics and expresses the future meaning too. Doctor (Sc.D) Munkh-Amgalan. Yu and Kan Shin stated that “The same meaning subjects are abbreviated at the beginning of a context, the -h suffix may express simple present and future tense meaning. For example,

¹ ILL, AS (1987) “The morphology structure of Contemporary Mongolian”, UB., p-96

² Ishdorj B.(1930) “About Mongolian Language” Press committee of Mongolia, №1/3007, p-58

³ Unurbayan Ts. (2004) “Contemporary Mongolian Morphology” UB, p-268-269

⁴ Chingeltei (1984) “Contemporary Mongolian grammar” p-315

1. *Citizen of Mongolia has to conduct the following basic duties properly, honouring /respecting the justice/equity and humanity:*

2. *Revering Mongolian Constitution and other laws and carry out the...etc...⁵*

In the case, the verbs, formed by aspect suffixes used usually with the auxiliary words such as *bilee* /билээ/, *ajee* /ажээ/, *bai-* /бай-/ , *bol* /бол-/ , other interrogative and negative particles in a sentence not only it can express various additional modal meanings but also it can indicate time meanings too. For example,

If you love me, we should take care each other for our love and happiness. (LA. 1977. III-18. №12).

It is impossible to deviate only step from this road. (LA. 1977. №4).

Both of us, have already married, are talking about future life and happiness. (N.D).

If I married with Budjav, these earrings and ring would be mine. (D.Ts) ...etc...

The verb tenses expressed by verb expanded forms is named differently such as compound tense or duplicative tense in Mongolian linguistics/language. Bazarragchaa. M, one of the famous researchers, mentioned that “-h suffix expresses the compound tense by verb expanded form which added auxiliary verbs such as *bai-* /бай-/ , *bol-* /бол-/ and compound and duplicative tenses integrated in a sentence and it expresses the verb’s and subject’s tense accurately. For instance,

You can be passed away. /duplicate tenses/

They might come back. /prediction modals, duplicate tense/

The weather will be getting worse. /future tense in the past/ duplicate tense⁶...etc... he determined it accurately. We agreed with his idea and mentioned about it in the article named “On the tense issue revealed by compound verbs of Mongolian language” (see more information from the article “On the tense issue revealed by compound verbs of Mongolian language” by Otgonjargal. O (aspect suffixes +auxiliary verb) Huh hot., 2019)

In addition to, -h suffix is used more frequently and used as a noun more among the attributive suffixes. Abbreviating the noun of strength collocation the adjectives with -h suffix are used as a noun. For example, to inquire (*inquire bureau*), *airport*, (*place*) *court (place)*, *maternity (house, building)*, *adviser/consultant (doctor, lecturer)*, *assistant (worker, teacher)*, *stadium (garden)*, *read (reader)*, *to round (routing slip) ...etc...*

Doctor (Sc.D) Galsan. S said that “The separate verbal nouns with - h suffix can used as a noun without any morpheme in Mongolian language and he mentioned some examples as to enquire (*enquire bureau*), *maternity (house)* and *airport (place)*, he stated that actually these words became nouns⁷. Here, - h suffix used as a suffix and in this case, the basic role/function of -h suffix has been lost totally. “The verbs are written with – h suffix as *бичих* (to write), *унших* (to read), *явах* (to go), *суух* (to sit) in the dictionaries because Mongolian verbs don’t have infinitive and special form. Also, according to Mongolian lexical grammar, we have to write a vowel before the -h suffix⁸”. In this case, (infinitive form) it doesn’t express future tense meaning. For example,

People should love and respect each other.

People should work/labour faithfully for their country.

People have to respect justice.”⁹

Finally, we have to pay attention to the infinitive form of verbs is being expressed the -h suffix and have to correct some of them. Some researchers have noticed /stressed on it. For instance, linguist, researcher Luvsanjav. Choi “The verb intransitive form as named “infinitive” of Indo-European languages such as English and Russian doesn’t have in Mongolian language. In some cases, some people have confused that this form of Indo-European languages is similar to Mongolian timed noun such as confirm, rise, flourish and inquire. These are noun form indicating future tense, not verb form in Mongolian language. Eventually, it is better to translate

⁵ Munkh-Amgalan Yu and Kan Shin (2014). “Contemporary Mongolian Morphology” II. UB, p-201

⁶ Bazarragchaa M., (1993) “Modern Mongolian simple sentences”, UB, p-72-95

⁷ Galsan S., (196) “К сопоставительной характеристике причастий монгольского и русского языков” *Studia Mongolica* Tom IV (12). Fasc 7, UB., p-164

⁸ ILL, AS (1987) “The morphology structure of Contemporary Mongolian”, UB., p-96

⁹ Unurbayan Ts.,(2004) “Contemporary Mongolian Morphology” UB, p-269

the verb form named “infinitive” of foreign language, as imperative form into Mongolian, because the world famous Mongolists also matched them as above mentioned in their creations. Both my teacher Academician Rinchin and Academician Luvsanvandan (Structure of Modern Mongolian, 4.1.2.; 7.1.1-7.1.5.4. 1968. Ulaanbaatar) have already translated the verb intransitive form named “infinitive” of Indo-European language into Mongolian by the basic verb root of Mongolian, and both have advised that it is better to take dash (-) after the basic root of the verb. In this case, it has a scientific basis on *есть* and *входить* of Russian language, to eat and to enter of English language can equal with *идэ-* and *оро-* of Mongolian language. Thus, ...both of infinitive and imperative forms of Russian and English equals with imperative form of Mongolian language” noticed so many years ago. For example, some of the beginning learners of Mongolian language understand that the words with -h suffix in the dictionaries are in the infinitive form and they write *явахжээ* and *явахлаа* instead of *явжээ* and *явлаа*. Eventually, if the infinitive form of the verbs were written as *ява-* in the dictionaries, the foreign learners won't be confused and they will write *явлаа* and *явжээ* easily¹⁰.

Doctor (Sc.D) Munkh-Amgalan. Yu and Kan Shin¹¹ consider that the above mentioned – h suffix in the verb expanded form as *should work/labour* and *have to respect*, is not an infinitive form, and it is a -h suffix, which is connecting the previous word with its back following modals, and it has been indicating the future tense meaning too. Also, we are supporting their idea too. Aspect suffixes of Mongolian language don't contain any aspects' and modals' meaning.

2. The meaning and peculiarities of Japanese suffix –h

Japanese -ru 「～る」 means –h suffix expresses the time as a final predicate in a sentence, also it is used to attribute a noun. Japanese -ru 「～る」 means–h suffix expresses the present and future tense meaning duplicate. Some scholars consider that Japanese language doesn't have a tense, the concepts on verb tenses are not systemized, because present and future tense meanings of the verb are uncertain/hidden. The scholar Tetsuya Kunihiro 国広哲弥 (1967) mentioned that there are two forms of -ru 「～る」 means –h suffix, - ta means -san⁴ suffix which expresses the past and present tenses in Japanese language. (“masu、 and mashita” - respecting forms of the verb include in it.) At first sight, it seems very simple, these forms become the time/tense issue more complicated. For example, the respecting form of the verb “masu-present tense, mashita-past tense” is used as a following manner.

1. a. 私は夜10時に寝ます。I am going to sleep at 10pm in the evening. (meaning of habits)

b. 私はこれから寝ます。I am going to sleep soon. (Future meaning)

c. 太陽は西に沈みます。The sun is going to set in the western. (the meaning of truth)

2. a. 私は昨夜10時に寝ました。Yesterday evening I slept at 10pm.(past event)

b. 君はもう宿題をしましたかHave you already done your homework? (Infinitive meaning)

If we consider the above example in the three time positions of the verb, past, present and future, 1b present tense forms express the future tense meanings. As same as it, the past tense expresses the past perfect tense meaning. Therefore, it is necessary to define the verb tense depending on the sentence meaning. Factually, kinds of verbs, the verb in main clause or clause sentence are very important to express tense meaning in Japanese language. Japanese verbs are classified by so many categories. For example, verb forms divided into three groups, for lexical meaning it divided as expressed movement and aspects, for tense meaning it divided as expressed the momentary and continuous movement, also classified as transitive and intransitive depending on it imperatives the words formed by the accusative case. So, the verb types are very important to understand which tense of the verb and which meaning of the aspect are indicated. At first glance, it seems like, if the -ru 「ル」 means –h suffix becomes a final

¹⁰ Luvsanjav Choi., (1969). “English self-study”, Ub., p-10-11

¹¹ Munkh-Amgalan Yu and Kan Shin (2014). “Contemporary Mongolian Morphology” II. UB, p-202-203

predicate of the sentence, it will express the future tense meaning regularly, but actually it is not.

Additionally, it is difficult to distinguish which meaning of the tense is expressed, because present and future tenses are expressed by the -ru 「ル」 means -h suffix in Japanese language. So, the researchers, Masuoka Takashi 益岡隆志 and Takubo Yukinori 田窪行則 have classified detailed the meaning of tenses and aspects, which have indicated by -ru 「ル」 means -h suffix, as following: For instance,

1) If the verbs, showed the aspects, formed with -ru 「～ル」 形 means -h suffix, it will express present or present continuous tense generally. For example,

あそこに誰かがいる。 *Someone is there. (present tense)*

2) The verbs related to movement express the future tense. For instance,

来週の日曜日に運動会が行われる。 *Day of sport will be held next Sunday.*

3) When expressing the daily routines, habitats, sense, and feelings -ru 「～ル」 形 means -h suffix used as a present tense meaning. For example,

このところ、3日に1度雨が降る。 *Here, it rains once a three day. (present tense, repeated meaning)*

人の声が聞こえる。 *Someone's voice is listened. (It is listened by me.)*

それは間違っていると思います。 *I think it is false completely. (meaning-I think)*

4) Sometimes -ru 「～ル」 形 means -h suffix show aspects, used in a sentences which expressed the features and quality of people and things. For instance,

オリンピックは4年に1度開かれる。 *The Olympic games held once per four year.*

5) Furthermore, it expresses the general present tense, unrelated to speaking moment. It happens generally in the explanations and styles of the movies and plays. For example,

鍋にバターを溶かし、ベーコンを入れてよく炒める。

After melted down the butter in the pot, you should add the smoked bacon and fry well.

花子、右手から出てきて、舞台中央で止まる。

Hanaka will appear from the west side and will stay at the center of the stage.¹²

This classification, made by them, is more understandable and systemized for the researchers/ students who are making a study on verb tenses of Japanese language.

The verb infinitive form of Japanese language is noted by -ru 「～ル」 形 means -h suffix, and if the predicate of the sentences, not related to the speaking action, is formed by the infinitive, it can't express the tense meaning. For example,

太陽は東から昇る。 *The sun shines in the east.*

地球は太陽の周りを回る。 *The earth rounds the sun.*

雨が降って地が固まる。 *At the end of the trouble, you will enjoy the happiness.*

結婚する、しないは人の勝手。 *To marry or not is someone's choice.¹³*

Moreover, some scholars made a comparative study on aspects' meaning, indicated by -ru 「～ル」 形 means -h suffix, expresses the present and futures tense and -ta 「タ」 形 means -san⁴ suffixes. Finally, they concluded that -ru 「～ル」 形 means -h suffix expresses the uncompleted action aspects, because -ta 「タ」 形 means -san⁴ suffixes of Japanese language express the completed action aspects. On the contrary, researcher Noda Shinichi 野田信一 has denied their principles/concepts and explained his concept on the sentence 「水は100°Cで沸騰する。」 *Water boils at 100°C.* Here he asked if the verb, formed by -ru 「～ル」 形 means -h suffix, at the end of this sentence, is indicated the incomplete modal meaning. Any scholar can't confirm that it indicated the modal meaning, so anybody can't deny his idea too. Scholar Sagawa Masayoshi 佐川誠義 explained it "If -ru 「～ル」 形 means -h suffix stresses the lexical meaning of the word, it won't express the tense meaning. Thus, -h suffix at the end of above mentioned example sentence, won't indicate the tense meaning. But to compare with

¹² 益岡隆志*田窪行則 (1992) 「基礎日本語文法」くろしお出版、p. 108-109

¹³ 藤野雅彦 (2001) 「よく分かる文法」アルク株式会社出版、p-90

modal meanings of -ta タ形 means –san⁴ suffixes it indicates the incomplete modal meaning actually¹⁴.

The one of the -ru 「～ル」形 means –h suffix peculiarities of Japanese language it can express a modal meaning independently. Researcher Kinsui 金水 (1998) consider that -ru 「～ル」形 means –h suffix not only express the time meanings but also it can express the modal meanings such as looked at something unexpectedly or recognized the main/specific features of the people and things. (used to describe something in front of the eyes) He explained his concepts on the following examples.

1. あっ、ゴキブリがいる！ *There is a cockroach.*
2. あっ、帽子がとぶ！ *Your hat is going to fly.*
3. この椅子は先刻からここにある。 *This chair is staying here since that moment.*
4. あれ！あの人三つの目がある！ *Ohh, this man has three eyes.*
5. あの人はよくしゃべるね。 *That man is too talkative.¹⁵ ...etc...*

In addition, researcher Mastuda 松田 supported his concepts (1998) and made a comparative study on the modal meaning indicated by –ru 「ル」形 means –h suffix and modal meaning indicated by –ta 「タ」形 means –san⁴ suffixes and showed the differences. According to him, the modal differences revealed by the mentioned suffixes, depends on whether it indicated the past tense meaning or not. As a result of the above research, we can conclude clearly that -ru 「～ル」形 means –h suffix of Japanese language not only expresses the tense but also it can express modals and aspects too.

The predicates, in a compound sentence with two or more predicates, are not necessary to be formed by the same tense suffix in Japanese language. On the other hand, present and future tense suffixes can be used as mixed/together in one sentence. So, -ru 「～ル」形 means –h suffix mixed with future tense suffix and used as future tense meaning in spoken and literature language. But usually it happens when it became a predicate of clause sentence in a compound sentence. Researcher Teramura Hideo 寺村秀雄 explains that it related to lexical and semantic meanings. On the other hand, if the clause sentence is connected with the compound words such as орчим /about/, болгонд/each/ and тэгэв үү үгүй юу /happened or not / 「グライ」 「タビニ」 「ヤ否ヤ」 and conditional –val⁴ suffix, or the verbs + modals like a –х ёстой /have to/ should/, санаатай /need to/, төлөвлөгөөтэй /planned to/ 「ツモリ,約束,予定,決心」, which require a –h suffix, it happens too¹⁶.

3. The usage of Mongolian and Japanese suffix –h in translation work/ creations

According to the research, we observed that, at the first glance, aspect suffixes seem to be expressing the future tense meanings both of Mongolian and Japanese language, but in actually, there are several differences between Mongolian and Japanese language. To recognize how to these differences and similarities are expressed in two languages, we used “the collection of best stories of Mongolian”, “Japanese-Mongolian great dictionary” and “Mongolian-Japanese dictionary” as our research materials. As a result of making observation on these research materials, we have classified the differences and similarities of – h suffix of Mongolian and Japanese languages in the level of time, aspects and modal meanings. The similarities:

1. Aspect suffixes, used as a role of attributing the noun, indicates the future tense in the two languages same. For example, Mongolian language:

1) *Unfortunately, I haven't got any vitality to sing. (Erdene S., “Khulan and me” p-326)*

しかし、私はそれ以上歌う気持ちにはなれなかった。

/word by words, to sing / Japanese language:

2) *真の友とはいざという時に助けてくれる人のことである。*

The honest friend is a man who can help in the nick of time.

¹⁴佐川誠義 (1971) 「日本語のテンスについて」. 日本言語学会第64回機関誌, p-49

¹⁵金水 敏 (1998) “いよめるムードの夕について—状態生との関係から—”, 東京大学国語研究室創立百周年記念, 国語研究集, p-170-185

¹⁶寺村秀雄(1984) 「日本語のシンタクスと意味I」 ころしお社版, p.185-186

/word by words, to help / (Demberel.S “Japanese- Mongolian Great Dictionary” page-1222)

2. The compound verb tense with –h suffix which formed by the verb expanded structure, is expressed by different ways depending on the sentence meaning. For example, Japanese language:

3) 遠ざかるにつれて土地の収穫がよくなるのです。

Getting far away from here, the grass is getting dense.

(Ozava Shigeo “ Modern Mongolian-Japanese brief dictionary” 2007, p-527) / present tense / Mongolian language:

4) Bumaa permitted to try by that instruction. (Damdinsuren.Ts “Something in the case” p-36) ホマーも、その教え通りにやってみることを承知した。

/word by words, to permit to try/ /past tense /

3. The -h suffix of Mongolian language not only indicates the future tense meaning but also it expresses the happening in the present tense or repeated action in the present tense. This meaning can be expressed as the same in the Japanese language too. For example, Mongolian language:

5) The examples of women’s daily work to do are cooking, sweeping out and etc... (SML, 60th Volume, p-206)

女なら誰でもする掃除や食事の仕度.....それが仕事じゃないか。 /word by words, to do / Japanese language:

6) 図書館へ行く矢印道標がある。

The road sign, guides the direction to the library. / word by words, to the library /

(Demberel.S “Japanese- Mongolian Great Dictionary” page-1810)

More examples, -h suffix which indicated the verb repeating and permanent action meaning of Japanese language is expressed by aspect suffixes-dag,-deg-dog and -dög in Mongolian language frequently.

4. Although, the modal meaning, indicated the expanded form, as verbs with –h suffix +auxiliary verb, matches in the Japanese and Mongolian languages, sometimes it is translated by different modal meanings depending on some peculiarities of the two languages. For example, Mongolian language:

7) I won’t go to welcome him/her. (SML, 60th Volume Choijilsuren.S “The autumn night” page-630)

私は迎えになんか行かないから。

/word by words, because I won’t go to welcome/ Japanese language:

8) 来年私たちの担任の先生は持ち上がりになるだHe will work as our class teacher continually next year. / word by words, will work /

(Demberel.S “Japanese- Mongolian Great Dictionary” page-1777)

We can see that prediction modal meanings of Mongolian and Japanese languages are translated same meaning in the 8th example, while the confirmed modal meaning is translated by explained modal meaning in the 7th example.

How the specific features/peculiarities of – h suffixes in two languages are revealed in translation works?

1. The -h suffix of Mongolian language can’t become a final predicate in a sentence independently, while үйлийн –х нөхцөл of Japanese language can become a final predicate in a sentence independently. Thus, -h suffix of Japanese language, used as a final predicate in a sentence is expressed by various meanings into Mongolian depending on verb types and sentence meaning. For example,

9) 船で日本へ行くには幾日かかるか。How many days does it take to travel to Japan by ship? / future tense /

(Demberel.S “Japanese- Mongolian Great Dictionary” page-70)

10) 机の上に本がある。The book is on the table. (Demberel.S “Japanese- Mongolian Great Dictionary” page-1777) / present tense /

11) 読書と思考が知性を育む。Reading and thinking develops/expands the knowledge.

(Demberel.S “Japanese- Mongolian Great Dictionary” page-1367)

12) 鍋にバターを溶かし、ベーコンを入れてよく炒める。 /abstract present tense/

After melted down the butter in the pot, you should add the smoked bacon and fry well...
etc...

2. Depending on the context meaning, the -h suffix in Mongolian proverbs and fixed expressions indicates the simple present and future tense, while it doesn't indicate any tense in Japanese language. For example,

13) 聞くは一時の恥、聞かぬは一生の恥。

Asking/enquiring is that moment shy while not asking/enquiring is a whole life shy.

/word by words, ask/enquire, /not to ask/enquire/

(Demberel.S "Japanese-Mongolian Great Dictionary" page-1376)

We can express the verbs, formed by -ru 「〜ル」形 means -h suffix, which indicated the meaning of the truth and reality of the earth and doesn't relate to the speaking time moment of Japanese language, by -dag⁴ suffixes which indicates the aspect's meanings. For example,

14) 太陽は東から昇る。The sun shines in the eastern.

15) 地球は太陽の周りを回る。The earth rounds the sun. etc...

It indicated/confirms that the concepts on verb tenses and aspects; principle linguistics' theories of Mongolian and Japanese language have incompatible.

3. The words, formed by -h suffix of Mongolian language, are used frequently as a noun. So, this kind of compound words usually translated as a noun into Japanese language. For instance,

16) If I gave a rebirth, first of all, I would be a hungry predator and eat you.

(Lodoidamba. Ch "Wolf with a hat" page-244)

「もし転生というものがあるのなら、ぼくはけたはずれに飢えた獣に生まれ変

/word by words, rebirth/

わって、いの一番にお前を食ってやる」。。。

But the verbs, formed by -h suffix of Japanese language, never used as a noun.

4. Depending on the noun types, -h suffix means -ru 「ル」形 expresses the present and future tense in Japanese language, while the verbs don't classify accurately, and the tense meaning is not related with verb types in Mongolian language too.

5. The mixed, present and future, tense in a compound sentence in Japanese language is translated differently into Mongolian language depending on expressed meanings into Mongolian. For example, Japanese language:

17) 彼女はそれを聞くや否や、飛び出していった。

She shoot out of the room whether listened to him/her or not to.

/word by words, whether listened or not / (O.O) etc...

6. Future tense indicated suffix -h of Mongolian language doesn't express the aspect's meaning independently/separately. The modal meaning indicated by -ru 「〜ル」形 means -h suffix of the Japanese language is expressed into Mongolian language as adding the modal words after the -na⁴ suffixes, indicated the present tense, and -h suffix. For instance,

18) あっ、ゴキブリがいる！ There is a cockroach.

19) あっ、帽子がとぶ！ Your hat is going to fly. ...etc...

Conclusion

In this paper we considered the meanings and translations of the -h suffix of Mongolian and Japanese languages based on the two languages' materials. As a result of the research work, we understand that the meaning and usage of Japanese -h suffix is include broader range and it is used more creative than Mongolian aspect suffix -h. Interestingly, depending on the verb types, not only the tense meaning of Japanese -h suffix expresses the present and future tense, but also it has a meanings of aspects and modals. For the tense meaning, one of the doubtful and interesting things is especially, -ru 「〜ル」形 in Japanese, -h suffix in Mongolian, in proverbs and some sentences with the meaning of the truth, won't express the tense meaning.

It is considered that all things and phenomenon of the earth exist in constant movement, and nothing separate movement, and no movement separate things and phenomenon. As same as it, there is nothing separate tense meaning and no movement without it. According to this logical law, I disagreeing with the above mentioned sentence "-ru 「〜ル」形 in Japanese, -h suffix in Mongolian, in proverbs and some sentences with the meaning of the truth, won't

express the tense meaning” and we consider that in this case, proverbs and some sentences with the meaning of the truth will express the simple present and future tense meaning, depending on the usage environment and context.

Thus, we usually use the -ru 「～ル」形 in Japanese means -h suffix in Mongolian incorrectly because we don't know the detailed usage of aspects and modals meaning of them. In future, it is necessary, we should pay attention to this specific features of the Japanese language and use it correctly in our daily life and in our translations too.

Bibliography:

1. Bazarragchaа M., (1993) “Modern Mongolian simple sentences”, UB,
2. Galsan S., (196) “К сопоставительной характеристике причастий монгольского и русского языков” *Studia Mongolica Tom IV(12). Fasc 7, UB.,*
3. Ishdorj B.(1930) “Mongolian Grammar” Press committee of Mongolia, №1/3007,
4. Luvsanjav Choi., (1969). “English self study”, UB.,
5. Munkh-Amgalan Yu and Kan Shin (2014). “Contemporary Mongolian Morphology” II. UB,
6. Unurbayan Ts. (2004) “Contemporary Mongolian Morphology” UB,
7. Chingeltei (1984) “Contemporary Mongolian grammar”
8. ILL, AS (1987) “The morphology structure of Contemporary Mongolian”, UB.,
  1. Editor Luvsanvandan Sh.,
9. 佐川誠義 (1971) 「日本語のテンスについて」. 日本言語学会第64回機関誌
10. 益岡隆志*田窪行則 (1992) 「基礎日本語文法」くろしお出版
11. 金水 敏 (1998) 「いわゆるムードのタについて—状態性との関連から—」
東京大学国語研究室創立百周年記念 国語研究集
12. 国広哲弥 (1967) 「構造的意味論、日英両語対照研究」三省堂
13. 寺村秀雄 (1984) 「日本語のシンタクスと意味II」くろしお出版
14. 藤原雅憲 (2001) 「よく分かる文法」アルク株式会社出版
15. 松田忠徳、蓮見治雄、荒井伸一訳編 (1984) モンゴル短編集「帽子をかぶった狼」、古文者出版
16. Damdinsuren Ts., “Complete works I”. Interpress., UB., 1998
17. Demberel.S “Japanese- Mongolian Great Dictionary” 2012, UB
18. Lodoidamba Ch., (2005). “Samples of Mongolian Literature” 108., 22nd Volume., UB
19. Ozava Shigeo “Modern Mongolian-Japanese brief dictionary” 2007,

Отгонджаргал О.

МОНГОЛ –ЖАПОН ТІЛДЕРІНДЕГІ -Н ЖҰРНАҒЫН САЛЫСТЫРУ

Грамматика мен сөйлем құрылымының көптеген ұқсастықтары болғанымен, моңғол және жапон тілдерінде біраз айырмашылық бар. Жапон тілінің -h жұрнағы арқылы ашылған етістіктің шақтарын, аспектілерін ажырату және олардың қолданылуын сәйкесінше білдіру өте қиын. Зерттеу жұмысының мақсаты – моңғол-жапон тіліндегі -н жұрнағының шақтары, аспектілері мен модальдарының мағыналарына салыстырмалы зерттеу жүргізу және олардың жалпы принциптері мен ерекшеліктерін аударма туындыларында көрсету.

Отгонджаргал О.

СРАВНЕНИЕ СУФФИКСА –Н В МОНГОЛЬСКО-ЯПОНСКИХ ЯЗЫКАХ

Грамматика и структура предложений имеют много общего, в монгольском и японском языках есть несколько различий, поскольку они являются алтайскими языками. В частности, очень трудно различать времена, аспекты глагола, которые были открыты суффиксом -h в японском языке, и соответственно выразить их использование. Целью работы является проведение сравнительного исследования значений времен, аспектов и модальностей суффикса -н в монголо-японском языке и демонстрация их общих принципов и особенностей в переводческих произведениях.

Оспанова К.Д.

Әл-Фараби атындағы мектеп-гимназиясы КММ

Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Дулаттың өлең-толғауларының мазмұны мен тақырыптың ауқымы өте кең және алуан түрлі. Бір өлең немесе толғауда айтылатын ойлар мен идеялар көп жағдайда, басқа өлең-толғаулардағы ой сезімдермен үндесіп жатады.

Дулат Бабатайұлы өлеңдері баспа түрінде шығарылып, кітап болып жарияланған алғашқы қазақ ақыны. 1880 жылы Қазан қаласында Мәулікен Сейілұлы дайындаған Дулат Бабатайұлының «Өсиетнама» атты алғашқы жинағы шығарылды. Онда Дулаттың сегіз жүзге жуық өлеңдері жинақталған. Сонымен бірге Дулаттың өлеңдерін Бәйділда есімді адам жинаған. Сондай-ақ, Ғаббас Байділдаұлы мен Шәкір Әбенұлы Дулат өлеңдерінің қолжазбасын сақтаған. Осылайша Дулаттың 1500-ден астам өлеңдері халыққа жетіп, құнды рухани мұраға айналды.

Ақынның әндерінде шындық шынайы суреттелген. Оның ішінде қазақ даласындағы хандық жойылғаннан кейінгі уақыт, билік сұлтандар мен болыс басшыларының қолына өткен кездегі әлеуметтік қарама-қайшылықтар көрсетілген. Дулат шығармалары арқылы халықтың қиын өмірін суреттеп, патша отаршылдарының зорлық-зомбылықтарын сынайды. Оған «Тегімді менің сұрасаң», «О, Сарыарқа, Сарыарқа», «Асқар таудың сәні жоқ» өлеңдері дәлел. Сондай-ақ, «Сүлейменге», «Бараққа», «Кенесбайға» және басқа да шығармаларында ақын патша шенеуніктерінің әрекеттерін сынап, олардың зұлымдықтарын әшкерелейді.

1940 және 1950 жылдары Дулат Бабатайұлының туындылары әдеби таластың нысанына айналды. КПСС Орталық Комитетінің пленумында және қазақ әдебиетінің негізгі мәселелеріне арналған ғылыми конференцияда Дулат консервативтік ақын деп бағаланды. Осылайша, оның шығармашылығын орта мектеп оқулықтарына енгізбеу туралы шешім қабылданды. Міне, сондықтан Мұхтар Әуезов «Абай жолы» романында өзінің тәлімгерін «Барлас» деген ойдан шығарылған есіммен атайды.

Дулат - өз әрекеті мен өлеңдері арқылы қазақ жерін отарлауға қарсы шыққан адамдардың бірі. «Ақтан жас» өлеңінде ол қазақтардың бұрын жоңғарлардан қорғаған жері енді отаршылдардың қолына түскенін айтады. Ал «Еспембет» атты ұзақ поэтикалық еңбегінде сол тақырып дамиды. Алайда патша әкімшілігі өзінің басып алушылық жоспарларынан шегінбейді. Бірақ, сол уақытта қазақ халқының арасында отаршылдардың алдында жағымпазданатын сатқын билеушілер пайда болады. Пара алып, тек бай болуды ғана қалайтын адамдар қатары көп болды. Дулат ондай билеушілерді де сынап, оларға ең қатал баға береді.

Ұлы Абай да Дулаттың өлеңдерін мұқият зерттеді және оның кейбір сарындарын өз шығармаларында қолданды. Мысалға, Абай «Болыс болдым мінеки» өлеңінде Дулаттың «Міне, болыс күліп тұр» атты өлеңінің тақырыбы қолданылған.

Дулат шығармашылығының ғылыми бағасы оның барлық шығармаларын жинаған және басып шығаруға дайындаған Қ.Өмірәлиевтің зерттеулерімен байланысты. Ақын шығармалары әртүрлі жылдарда, түрлі жинақтарда және хрестоматияларда жарық көрді. 1991 жылы Дулаттың «Заман сазы» атты шығармалар жинағы жарық көрді. Ақынның көптеген шығармалары ҚР ҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорында сақтаулы.

Дулат - қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс қалпын өктем зорлықпен бұзған XIX ғасырдың ақыны. Отарлық озбырлықтың күшейгенін халықтың бұрынғы еркін өмірінің еткенін, адамдардың мінез-құлқы мен психологиясында,

ойсанасында сахара салты мен түсінігіне жат өзгерістер орын алғанын - бәр-бәрін тумысынан жаны сергек Дулат көзімен көріп, жүрегімен сезініп өсті.

Дулат "Айтқызбасымды айтқыздың" өлеңінде:

Менің атым - Байғыз қарт,
Көзге түсер сиқым жоқ,
Орынсыз күлер күлкім жоқ,
Есепсіз ұйықтар ұйқым жоқ.
Көзге қораш бойым бар,
Теңізден терен ойым бар,
Шынардан биік санам бар,
Атан өгіз ағызған
Ақылдан алпыс салам бар.
Қорған құрыш сөзім бар,
Бұлттан өтіп, мұнарды
Болжайтұғын көзім бар...
Қайратымнан атым зор
Белгілі атым өлемге.
Қорашсынсаң денемді,
Кеудем - ақыл сарайы,
Кірем десең, кел, міне, - дейді [1].

Бұл - ақынның автопортреті. Мұндағы "көзге түсер сиқы жоқ", ел тағдырын ойлап, сирек күліл, аз ұйықтайтын, атағы алыстарды шарлаған кемеңгер, ақылы дария, сөзі алтыннан ауыр Байғыз қарт - ақынның өзі.

Шынында да, ол өз заманының "байғыз қарты" атанған дана, "Көнелерден сұрасам, сөзін жинап, құрасам", - деп өзі айтқандай, ел тарихы, өмір сырынан жинаған білім, білігі де ұшан-теңіз кісі болған, ақындық атағы да қатты шыққан. Бұған жыраудың басқа өлең, толғауларынан да дәлел боларлық мысалдар табылады.

Өксігінді ойласам,
Ұйқы беріп, қайғы алам,
Ел құлағы саңырау,
Кімге айтамын сөзімді?
Дулат сынды сорлыда
Ұйқы, тыныштық бола ма?

Әр тақырыптағы өлеңдерінен алынған бұл үзінділерден де "Байғыз қарт" - Дулаттың ерекше сипаттары көрініп тұрған жоқ па?!

Дулаттың өлең-толғауларының мазмұны мен тақырыптың ауқымы өте кең және алуан түрлі. Бір өлең немесе толғауда айтылатын ойлар мен идеялар көп жағдайда, басқа өлең-толғаулардағы ой сезімдермен үндесіп жатады.

Дулаттың өлең-толғауларының мазмұны мен тақырыптың ауқымы өте кең және алуан түрлі. Бір өлең немесе толғауда айтылатын ойлар мен идеялар көп жағдайда, басқа өлең-толғаулардағы ой сезімдермен үндесіп жатады.

Қазақтан шыққан әкімдердің қылықтарын ақын жалпылама, аты-жөнсіз ғана сипаттап қоймайды. Дулат ондай әкімдердің мінін бетпе-бет, кеп адамның алдында айтады. Оның "Бараққа", "Кеңесбайға", "Ешенге", "Ақтанға" деген арнау өлеңдері ақынның батылдығын көрсететін шығармалар болып табылады.

Мысалы, Барақ төремен кездескенде, оның халықты патша әкімдерімен қосыла талап, жәбір көрсеткенін тайынбай бетіне басады.

О, Барақ жас, Барақ жас,
Жегенге тоқ, ішсең мас.
Жақсы болса ұлығы,
Өз елін жаудай таламас.
Қасқыр тартып, қан шықса,
Жаман ит жұлып жей берер,
Алды-артына қарамас.
Азғын елдің бектері

Қан шықса, елін жұлмалар
Қасқырменен аралас...
Сендер атқа мінген соң,
Тандыр болып суалды
Шалқар көлдей несібем, -деп күйінеді, Ақын "Кеңесбайға" деген арнауын да әңгімені осы сарында өрбіте келіп:

Бдысысың параның;
Қотара құйса толмайтын.
Ашылған әбден араның -
Түйені жұтсаң түгімен,
Биені жұтсаң бүгімен,
Қақалмай-ақ толғайтын, - деп, екіжүзділігін, араны ашылған паракорлығын айтады [1].

Әділ, турашыл Дулат өз тұсындағы қазақтан шыққан әкім-төренің арасында бірнәрсені болса да жұртының жайын ойлайтындары барын жоққа шығармайды. "Сүлейменге" өлеңінде Сүлеймен төренің адалдығы, әділдігі, еліне күйінетіндігі, дұшпанға қаһарлы, қаттылығы, мінезінің сабаз, салтанатының сәнділігі үшін марапаттап, шабытты жырын төгеді. Мұнда төренің көңілін аулап, жағынушылық жоқ. Егер ақын Сүлейменнің бойынан мін көрсе, Барақ, Кеңесбай төрелер, Ешен қазы сияқты, бетіне айтқызбайтындай ерекше себеп жоқ.

Екіншіден, бұл арнау да Дулат жаңағы төрелердің міндерін айтып шағынады. Егер бұл міндер Сүлейменнің бойында да болса, онда бұлар жайында сөз қозғамас еді.

Үшіншіден, өз көзінің атқамінерлерінің елде итше ырылдасып, патша шенеуніктерінің алдында "қыздай қылышты" бола кететін қуыс кеуде құнсыздықтарын:

Орыстың көрсе ұлығын,
Қыздан-дағы қылықты
Ұлық кетсе, қазаққа

Қорқау қасқыр құлықты, - деп шенеп, күлкі етеді. Әйтсе де Дулат Сүлейменге елдің нағыз еріне лайық іс тындырдың демейді. Қайта "ниетің түзу болғанмен, сен де айтарлықтай ештеңе тындырған жоқсың" дегенді астарлап жеткізеді.

Дулат өте шыншыл, турашыл, айтарын кімнен болса да тайсалмай бетке айтатын батыл ақын болған.

Дулат жасынан ақындық жолын қуып, талмай ізденген. Ақындықты тәңірдің сыйы, елдің жан сырын, мұң-шерін толғайтын даналық өнер деп түсінген. Оның аузына бұрын-соңды ешкім айтпаған:

Кеудеме қайғы толған соң,
Тұнық жырмен жуынам, - деген сөздің түсуі де содан.

Дулаттың өмір сүрген уақыты қазақ халқы үшін ең қиын заман болды. Сондықтан ол шаттық өлең емес, "зар заман" жырын тудырды. Оның жөнін ұлы жыраудың өзінен артық ешкім де айтып бере алмайды. Дулат өзінің "Ақындық туралы" тамаша толғауында "Сары алтынның буындай, тұманың тұнық суындай... сорғалаған нәсердей" жырын:

Қайырсыз, сараң байыңды,
Еріншек, есек жарыңды,
Халыққа емес сыйымды,
Парақор баспақ биіңді,
Ел бүлдіргіш бегіңді
Улы тілмен улаттым.
Сана беріп ойына,
Қуат беріп бойына,
Аққан жасы сел болған,
Етегі толып көл болған,
Беріш боп шері байланған,
Ұйқы беріп, қайғы алған,

Қайғылыны уаттым... - деп сипаттайды. Дулат сол дәуірдегі өзінің ақындық мұратын - ел бүлдірушіні "ұлы тілмен уату", "қайғылы қалын елін уату" деп, әбден

анықтап алған. Кеменгер жыраудың бүкіл шығармашылығы осы екі арнаның тоғысуынан тұрады.

Дулаттың ойынан шықпайтын қайғы-шері болды. Сахараның еркіндік сүйініш рухы мен даналығын бойына молынан дарытқан, жаратылысынан ерекше дарынды Дулат, міне, осы тарихи жаңа дәуірдің жыршысына, отаршылдықтың айыптаушысына, еркіндік, ынтымақ-бірлігін жоғалта бастаған халқының жоқшысына айналды. Дулат мұндай маскара жағдай ел басшыларының жағымпаздығынан, өз ойлап, халықты ұмытқандығынан болды деп, соларға қатты шүйлікті. "Тегімді менің сұрасаң" - деген өлеңінде:

Аға сұлтан, қазының
Ел сілкінді ісінен.
Ауылдың атқа мінері -
Жемтікке қонған күшіген...
Майырдың алса бұйрығын,
Борбайға қысып құйрығын,
Ел пысығы жортады.

Ұлығының бұйрығын алысымен, құйрығын борбайына қысып, безіп бара жатқан ит сияқты пысықтың күлкілі де жексұрын сұрқы оқырман (тыңдаушылар) көз алдына айқын елестейді. "Өзі елді қорқытып, одан өзі қорқатын" бейшараның қылығы кісі жиренетіндей.

Бұл тарихи шындыққа сай типтік бейне екендігін кейін 80-жылдары ұлы Абай күлкі еткен болыстың образымен айны қатесі жоқ ұқсастығынан да көруге болады.

Дулат - қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс қалпын өктем зорлықпен бұзған XIX ғасырдың ақыны. Отарлық озбырлықтың күшейгенін халықтың бұрынғы еркін өмірінің еткенін, адамдардың мінез-құлқы мен психологиясында, ойсанасында сахара салты мен түсінігіне жат өзгерістер орын алғанын - бәрін тумысынан жаны сергек Дулат көзімен көріп, жүрегімен сезініп өсті.

"Атаны бала алдады" деген толғауында ақын елдің жағдайына үңіледі.

Елімде ер қалмады,
Артына қарап бұрылып,
Ашпассың елім, көзіңді, - дейді.

Сонда халық "артына қарағанда бұрылып", яғни өткен тарихына көз жібергенде қайтер еді? Әрине, бұл арада, алдымен үш жүздің хандары мен билері, қаһарман батырлары қазақтың басын біріктіріп, жоңғар шапқыншыларынан Отанын азат еткенін көрмек. "Ата қоныс Арқадан" толғауында мұны Әмір Темір, Әбілпейіз, Абылай есімдерімен байланыстыра қарайды.

Кешегі сенің бір ауызды күніңде,
Үш жүздің ұлы қараған Әбілпейіз,

Абылай - Екі сұлтан сұңқарға, - деп, халқы үшін жауға қарсы аттанған хандардай басшы - көсемдерді армандайды.

Ақын әкімдерді туған еліне "қорқау қасқыр құлықты", "елін жаудай талаған", "ашылған әбден араның" деп қана сынап, сол үшін ғана жек көрмейді. Елді патша өкіметінің жемтігіне беріл қойды, онымен ауыз жаласып, елдің сорын қайнатты, сатты деп кінәлайды.

Елді шен-шекпенге сатылған ел басшылары қор қылғанын айтып, күйінеді.

Заман осы қалпынан өзгермесе, келешекте мұның ақыры халықты көз көріп, құлақ естімеген қандай сұмдықтарға душар ететінімен шошытып, үрейлендірмек болады.

Сырғалынды күң қылып,
Солқылдақты жүн қылып,
Күніңді тұман түн қылып,
Қыл мойынға тақалтып,
Шабақтай жемге қақалтып,
Көмейіңе салар қармақты...
Жібек жалын жайнатып,
Ортекедей ойнатып,

Қабырғанды сөгілтіп,
Аш күзендей бүгілтіп,
Әлі-ақ шауып алады
Түйең менен жылқыңды.
Егін себер жерді алып,
Бұрынғысы өтірік,
Шыныменен енді алып,
Кетірет кәпір сыйқыңды.

Мұндай төніп келе жатқан қауіпті сезініп, қам жасаушы ұлтжанды, сергек ойлы, серке сипатты жандарды ел тізгінін ұстағандар арасынан көре алмай торығады. Оның есесіне, "бозақор өңкей мастар", "есерсоқ, ойсыз жастар" көбейіп бара жатқанына налыған кемеңгер жырау:

Менің айтқан бұл сөзім,
Саналы болса ой көзің,
Өлең емес, жыр емес,
Құнсыз сөздің бірі емес,
Басыңа түссе білерсің, -дейді толғанып [1].

Ол еркіндігі жоқ халықтың ауыз бірлігі, елдік қасиеті азаяды, әркім қара басының қамын ойлап, сенім-нанымынан айырыла бастайды, ел ішіне неше түрлі жаман қылықтар жайылады деп біледі. Сөйтеді де, дүние-мал мен қарынның құлы - тоғышарлардын қайырым-сыздығын, екіжүзді арамзалығы мен енжарлығын көріп:

Тесекте жатқан керіліп,
Түзге отырса ерініп,
Аяғын буған қойға ұқсап,
Мойнын ұсынып беріліп,
Қол созбайды азатқа, -деп ашынады, азаттық, еркіндік дегенді естеріне де алмай, құлдыққа, малайлыққа мойын ұсынып отыр деп кеиді.

Түптеп келгендегі Дулаттың аңсаған арман-тілегі - халықтың ұлттық рухын, өзіндік салт-сана, дәстүрін, елдік, ерлік, адамшылық туралы ұғым-түсініктерін сақтап қалу.

Би мен бектің сәні жоқ:
Елін қорғай алмаса,
Тура жолға салмаса,
Ыстығына күймесе,
Суығына тоңбаса.
Батырлықтың сәні жоқ:
Елірген тұлпар ерттеліп,
Толғаулы найза қолға алып,
Тұйрын құстай толғанып,
Сары садақ асынып,
Егескен жауды қашырып,
..Ұлын қорып жауынан,
Ереулеген егер дауынан,
Тұтамдап оқ жанбаса [1].

Қазақ жерінің қиыр шығысы мен қиыр батысында араға бір ғана жыл салып дүниеге келген Дулат пен Махамбет туындыларындағы ұлттық бостандық, әлеуметтік әділеттік идеялар әуендестігінің көрінісі болып табылатын бұл өлеңнен де оның авторының шығармашылығына тән сыншылдық ел тәуелсіздігі мен жер бүтіндігін сақтаудан туындап жатқанын көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. Құраст.: М.Байділдаев, М.Мағауин.-Алматы: Жазушы, 1989. Т.2. 496 б.
2. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. -А., 1992.
- 3 Қазақ поэзиясының антологиясы. -А., 1992.

4. XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. -А., 1985.

5. Замана сазы: Өлеңдер мен дастандар. Құраст.,баспаға әзірлеген Қ.Өмірәлиев. - Алматы: Жазушы, 1991. - 160 б.

Оспанова К.Д.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СПЕЦИФИКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ДУЛАТА

Содержание стихов-размышлений Дулата и масштаб темы очень широки и разнообразны. Мысли и идеи, выраженные в одном стихотворении или размышлении, во многом перекликаются с размышлениями в другом стихотворении-размышлениях.

Ospanova K.D.

LARGE-SCALE SPECIFICATIONS OF PRODUCTION OF DULAT

It is important to note that the development of the industry is one of the most important factors in the development of the economy. Ideas and ideas, expressed in one spontaneity or simplification, in many ways are changed with modifications in other spontaneity.

ӘОК 82(091)

Сембиев А.З.

№65 жалпы білім беретін орта мектебінің директоры
Арал ауданы, Қызылорда облысы, Қазақстан Республикасы

БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗІ

Мақалада елі үшін бар өмірін жұмылдыра білген халқының адал перзенті. Оның қоғамдық қызметі, жыраулық шеберлігі жөнінде қазақ ғылымының қайраткерлері әр кезде пікірлерін қалдырған.

Бұқар жырау тарихи тұлға. Қазақ елінің өмірінде өзіндік орны бар қайраткер. Елі үшін бар өмірін жұмылдыра білген халқының адал перзенті. Оның қоғамдық қызметі, жыраулық шеберлігі жөнінде қазақ ғылымының қайраткерлері әр кезде пікірлерін қалдырған. Ол туралы С. Сейфуллин, Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұландар ойларын білдірген. Міне, ретімен берер болсақ, С.Сейфуллиннің айтуы бойынша «Бұқар жырау Абылай ханның заманында ханның бірінші жыршы – шешен ақылшысы болған» [1, 84].

Ш. Уәлиханов шығармаларында басылып жүрген Бұқар жыраудың «Абылай өлгенде айтқаны» деген өлеңін профессор Ә.Марғұлан Шоқан шығармаларының бірінші томына енгізіп, сол томның түсіндірмесінде ғылыми пікір түйеді. Бұл өлең ерте жазылып алғандықтан өзінің ескі нұсқасын бергенге ұқсайды. Осыдан болса керек, жыраудың белгілі өлеңдерінен бұл өзгешелеу. Өлең тексінен мынадай үзінді келтіруге болады:

Күпшек санды күреңді,
Табияға жаратқан.
Қырық сан қара қалмақты,
Жарлығына қаратқан
Айбалтасын алтынменен бұлатқан,
Алафасын арттырып.
Арпалап атты қуантқан,
Лабашы деген бір ауылды
Антыменен улатқан.
Тараншы менен серенді.
Тозғындатып құлатқан,
Табандасқан дұшпанға.
Күнінде қылыш шауып өлтірген... [2, 169-170]

Осы үзіндідегі кейбір сөздердің түсінігі ескіргені байқалады. Бірақ жалпы мазмұны Абылайды оның хандық салтанатын дәріптейтіні айқын. Ал белгілі ғалым Қ. Өмірәлиев

Бұқар жырау турасында былай деген: «Ең алдымен Бұқар жырау өзіне дейінгі қазақ поэзиясы тілін түгелімен пайдаланып, оны әрі қарай жалғастырушы болса екіншіден, ол – XVIII ғасырға дейінгі екі – үш жүзжылдықтар бойы жасап келген әдеби тілдік дәстүрді түйіндеуші. Жырау тілін бізден бұрынғы зерттеушілер өте дұрыс танығандай, «Бұқар – халықтың өнеге, оқу-дидактикалық поэзия мен азаматтық поэзияның жыршысы. Ол «Бірінші тілек тілеңіз», «Ай не болар күннен соң», «Айналасын жер тұтқан» сияқты өлеңдермен өзіне дейінгі халықтық дидактикалық поэзия дәстүрін ілгері дамытса, «Абылай ханның қасында», «Ай, Абылай, Абылай, сені мен көргенде», «Ханға жауап айтпасам», «Керей, қайда барасың», «Бірінші тілек тілеңіз» сияқты өлеңдерімен арғы жерде Асанқайғы, Шалкиіз, Жиёмбет жыраулардан басталған азаматтық поэзияны тақырып әрі түр жағынан жетілдіріп, кемелденген поэзия үлгісін жасады» [3, 14], - деп оның жалпы позициясына тоқталған.

Ал толғау дегенге Р.Сыздықова былайша сипаттама береді: «Толғау түріндегі дидактикалық поэзия жыраулар мектебінің дүниесі. Бұл жанрдың басты белгісі стильдік стандартты берік ұстау, яғни дәстүрлі амалмен көпшілікке тікелей үлгі-өнеге, өсиет – ақыл айту немесе айтпақ идеясын өмірден білген түйгендерін (дүниетанымы мен философиясын) баяндау арқылы жанамалап беру», – деп көрсетеді [4, 23]. Бұқар шығармалары толғау түрде келетіндіктен қысқаша сипаттамаға кезек бергенді жөн деп таптық.

Асылы, Абылайдай тынымсыздық жорық жасап, ел берекесін кетіріп жатқан ханға айтқан жырау ақылдарының ең тиімдісі қазақтың өзара бірлігін сақтауға, одан кейін көрші елдермен алыс-беріс жасап, жауласпай тату өмір сүруге үндеу болса керек:

«Өлетұғын тай үшін,

Қалатұғын сай үшін.

Қылмаңдар жанжал, ерегес», [5, 110] –

деп, ол малы немесе жер үшін жанжалдасуға қарсы шығады.

Бұқар өмір сүрген дәуірінің ұлы бір оқиғасы – жоңғар қалмақтарының өктемдігі, олардың қазақ жеріне көптеп енуі екенін біз жоғарыда айттық. Қалмаққа қарсы ұрыс басталған шақтан аяғына дейін бар ауыртпалықты Бұқар елімен бірге кешкен ол, әсіресе, өзі туған өлкесін азат ету күресіне тікелей араласып, қолбасшыларымен бірге, ақылшы, үгітші боп белсенділік көрсеткен. Абылай Бұқармен осы тұста қатты санасқан. Қалмақ қолына қарсы тұрған қазақ қолын Абылай хан басқарып, оған Айдаболдан Аталық батыр мен Сүйіндік елінен шыққан Олжабай Абылайдың бұл саясатына қарсы болады. Бұқар жырау Олжабайды қолдайды. Осы тұстағы халық аңыздарының бірінде хан мен батырлар арасындағы қайшылықтарды бейнелейтін сөздер де кездеседі. Мысалы, содай аңыздың бірінде Жоңғар хонтайшысын Қарқаралы, Баянауыл жерлерінен ығыстырып көп олжалы болады. Жоңғар хонтайшысы Қалданның Лаба және Ләйлі деген екі қызын Шәуке батыр тұтқындайды. Ол Лабаны – Олжабайға, Ләйліні – Абылайға сыйға тартады. Абылай тәкаппарлық мінез көрсетеді. Ханның қызын қараға қосуға болмайды деп, Олжабайдан Лабаны қызғанады. Хан мен батыр арасы ашылып, ел екіге бөлінеді. Абылай өзіне Атығайларды ертіп, батырдан іргесін аулақтатып, Қараөткел жаққа ауысады. Бұл даудың ұласып кетпеуін қалаған ел билері Олжабай мен Абылайды табыстыруға күш салады. Олар: Қаржас Бұқар жырау, Айдаболдан Тайкелтір,

Төле би, оның баласы Едіге билер және Сүйіндіктің бас билері. Ақыры өзара келіскеннен кейін қырғыздар мен қарақалпақтарға құда боп бітіседі де, Ташкентті Абылай өз билігіне көндіреді. Бұқардың Абылайға жүргізген жорықшыл саясатқа қарсы болғанын Ш. Уәлиханов та растайды.

Ол: Бір кезде Абылай үйсіннің Ерден батыр билеген елін шауып тонауға бұйрық береді. Сонда Бұқар хан жарлығына қарсы шығып, «Ерден өз құлың оны тонаумен, Алатаудан әрі асып жаудан олжа тап», - деп тоқтатқан екен дейді [5, 115]. Абылайға айтқан ақыл сөздерінің бірінде жырау:

Бұқар екең деген кәріңіз,

Соғыссаң кетер сәніңіз.

Бізден бұрын өтіпті,

Хазіреті әліңіз, -

деп, Абылайды жөнсіз соғыстан сақтандырып, оның көрші елдерге қарсы жортуылдарын қолдамайды. Өзінің осы өсиеттерін тыңдамай күш жинап, көрші елдерге ауыз сала бастаған кезде, Бұқар Абылайға реніш те білдірді. Әсіресе, ол Россия шекара бекіністеріне қарсы шабуыл жасамақ боп, өзінің қантөгіс жорығын жабдықтаған кезде, «орыспен соғыспа!» деген әмірлі өктем сөзін айтады.

Ханның соғысу ниетін өзі де, елі де жақтамайтынын ескертіп, жұрт тілегіне қарсы іс қылма, егер ел ойынан шықпасаң, жақсылыққа жетпейсің дей келіп, оған айбар да көрсетіп қояды:

Ашуланба, Абылай,
Көтерермін, көрермін,
Көтеріп қазыға салармын.
Өтіңменен жарылма,
Өкпеңменен қабынба,
Орыспенен соғысып,
Басыңа моншақ көтерген,
Жұртыңа жаулық сағынба [6, 262]

деп, елі атынан хан пиғылына қарсы шығады.

«Қалден Серен» деген толғауында Бұқар қалмаққа қарсы ұрысқа қатысқан қазақ жауынгерлерін, қолбасшыларын, олардың ерліктерін сүйсіне жыр етеді.

Мемлекет, ел істерінде өзіндік құқыққа ие жыра кеңесін тыңдамаса, өткір тілмен шенеп, ақылына келтіріп отырған. Ханның билікке бірден иеленбегенін, көп қиындық, ұзақ істерден кейін қол жеткізгенін айтады.

Ай, Абылай, Абылай,
Сені мен көргенде
Тұрымтайдай ұл едің,
Түркістанда жүр едің,
Әбілмәмбет хандарға,
Қызметші болып тұр едің,
Сен қай жерден жүріп жетілдің,
Үйсін Төле бидің
Түйесін баққан құл едің!

Бұл сөздерді керек кезінде Абылайдың пікірінің халық, ел мүддесіне сай келіңкіремеген кезінде айтады.

Елін сақтап, мемлекетін нығайтып отырған ханының жақсы жақтарын дәріптеуге еш қарсылығы жоғын мына толғаумен дәлелдейді:

Алтын тақтың үстінде,
Үш жүздің басын құрадың,
Жетім менен жесірге,
Ешбір жаман қылмадың,
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз.

Абылай үкіметінің салтанат құрғанына масаттанады. Бұл масаттанудың астарында мерейлі елінің қуанышының тулап жатқанына шек келтірмейді.

Жұлдызың туды-ау оңынан,
Жан біткен еріп соңынан,
Он сан алаш баласын,
Ауызыңа құдай қаратып,
Жусатып, тағы өргізіп,
Жұмсап бір тұрсың қолыңнан,
Ақтан болды-ау күніңіз,
Арсы менен күрсіге,
Тойласты үніңіз! –
деп мадақтайды.

Абылай ханның өмірі, хандық дәуірі мемлекетіміз тарихынан орын алады. Міне, осы кезең, тарихи кезең Бұқар жырау поэзиясынан өз орнын ойын тұрып алған. Абылай

тарихи тұлға болса, оның жырдағы суреттелуінде де тарихтың ізі жатады. Бұқар Абылай саясатын жақтайды. Сол себептен ол ханның күшті, беделді болуын аңсайды. Абылай хандығының өркендеуі, хан тұлғаларының биік болуы үшін күреседі. Оның бұл жолдағы әрекетіне баға беріп отырады.

Орта Азия хандықтарының біріне жорық кезінде Абылай хан ұрыс, бітім жасасқаннан кейін батырларына рұқсат беріп, елге қайтарып жібереді. Соңын ала Қоқандықтар қайта бас салады. Осы кезде Абылайдың бейқамдығына қатты ыза болып кеткен Бұқар былай деп толғайды:

Бірі етек, бірі жең болған,
Ежелден салған ел болған,
Орта жүзден кісің жоқ:
Найзасының ұшы алтын,
Кіші жүзден кісің жоқ
Енді бұған қарап тұрғаннан,
Басқа қылар ісің жоқ, -

деп, Абылайдың туы астында бірікпеген рудың, елдің әрекет, ниеттеріне наразы болады. Олардың жікке бөлінгеніне өкініш білдіреді.

Керей қайда барасың,
Сарысуды көбелеп.
Сен қашсаң да мен қойман,
Арғымақпен жебелеп.
Енді алдыңнан шығайын,
Жуған күндей себелеп...

Абылайдың бірлікке, тыныштық мүддесіне бірге тыныстаған елдің жұбының жазылмауын тілейді.

Абылай – қазақ мемлекетінің, хандығының өмірінде ерекше роль атқарған хан. Абылай тұсында қазақ хандығы не түрлі қиындықты бастан кешті. Ел бірлігі, елді сыртқы жаудан қорғау, тыныштық, халық болып қалу ісіне көп қауіп төнді. Міне, осылардың бырлығының басында хан тұруы – заңды құбылыс. Абылайдың өмірі – мемлекет айнасы. Сол кезеңдегі өмір шындығы. Міне, осы шындық Абылайдың ақылгөй көмекшісі, ел данасы Бұқар жыраудың шығармашылығынан берік орын алды. Бұл кезең тарихы Бұқар толғауларында тыныстап жатты.

Нарбота бастаған Қоқан әскері бірінші шабуылда соғысты бастап жіберді. Абылай Қоқан иелігіндегі біраз жерді қайтарып алды. Осы жеңістен кейін ордасына қайтпақшы болады. Сол кезде оның ойына бір іс түсе кетеді. Онысы қоңырат руының бас кісілерімен болған кикілжіңнің салдары еді. Әкелген кісілерді Абылай ел бірлігін сақтау жолында барған қадамы екенін айтады.

Абылай ханның өмірі, хандық дәуірі мемлекетіміз тарихынан орын алады. Абылай тарихи тұлға болса, оның жырдағы суреттеуіне де тарихтың орны қалатынына көзіміз жетеді. Бұқар Абылай саясатын жақтайды. Сол себептен ол ханның күшті, беделді болуын аңсайды. Абылай хандығының өркендеуі, хан тұғырының биік болуы үшін күреседі. Оның бұл жолдағы әрекетіне баға беріп отырады.

Қиын қыстау кезеңді, үлкен тарихи сынды бастан кешіскен ханының өмірден өтеріндегі халын көріп қатты қапаланады. Алтындай басыңды енді қайдан тірілтемін деп қайғырады. Ол бас ел үшін, халық үшін қызмет еткен асыл ұлдың басы еді.

Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым – ай,
Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым – ай,
Қалыңсыз қатын құштырған, ханым – ай,
Үш жүзден үш кісі құрбан қылсам,
Сонда қалар ма екен қайран жаның- ай – деп, зар айтады.

Өмірден баз кешкен ханының қазасы жыраудың қабырғасына қатты батады. Қам көңілмен жоқтайды. Арыстай азаматын, елдіктің тәбәрігін аңсап жылайды:

Күпшек санды күреңді
Табияға жаратқан,

Қырық сан қара қалмақты,
Жарлығына қаратқан,
Айбалтасын арттырып
Лабашы деген бір елді
Аптыменен улантқан,
Еренші мен серенді
Тоғызындатып шулатқан...

Марқұмның ерлігін, салтанатын, байлығын сөз етеді. Бүтіндей бір өмірін халқына, тыныштыққа орнаған екі орыстың қазақ тарихындағы орындары ерекше. Ол халқына аянбай еңбек етіп, қамын жеген ұланның іс-әрекетін, жолын берумен, көрсетумен дәлелді. Әбілмәмбет пен Сәмеке баласы Есім екеуінің арасында кикілжің туады. Ол кикілжің Түркістанда отырған Әбілмәмбеттің құлағына Есімнің сол жақтағы іс-әрекеті жетеді. Ол сол жақта жүріп Әбілмәмбетке өмір сүруге мүмкіндік беруге қиындық туады.

Осыдан соң Абылай мәжілісі ортақ мүдеге жетеді. Орыс патшалығы кезінде қыпшақ мемлекетінің ықпалында болып келген Бату мемлекеті құлаған соң, Мәскеу князьдігі күшейді. Қаһарлы Иван күшейткен олар көп халықтарды басып, өздеріне бағындырды.

Енді кезек қазақтарға келді деуге де болады. Міне, осы уақиғаға байланысты Бұқардың өкінішке, қиналысқа толы мына үгіт-насихат толғауы туындады. Тарих беттерінде елі, жері үшін найза ұстап атқа мінген батырлардың алатын орны ерекше. Олардың бұл жолдағы ерліктері ешқашанда тарих бедерінен өшпек емес. Сол батырлардың ерлік істері заманының жыршысы – жыраулардың толғауларында жырланды, мадақталды, құрметтелді. Бұл – заңды құбылыс. Бұқар жырау да батырларын дәріптеп өткен. Жасыбай, Едіге, Бөгенбай батырларды айтамыз. Ең алдымен Олжабайды сөз етеміз. Қалмақтарға қарсы соғыста Олжабай еңбегі ерекше аталады. Ол жас кезінде-ақ қол бастап, батыр атанады. Құба ұрысында да ол қайрат көрсеткен екен. 1727-1729 жылдардағы қатты шайқастарда да Олжабай аты шыққан.

Асылы, Олжабай негізгі күш болған ауыр қолды бастап шыққан қолбасы болса керек. Жырау оған үлкен үміт артады. Ел тағдырына орда тағдырын қоса жүктейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. – Алматы, 1931.
2. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. том1. – Алма-Ата, 1961.
3. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1976.
4. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1993.
5. Бес ғасыр жырлайды. Құраст: М.Байділданов, М.Мағауин. /Екі томдық. 1 том. – Алматы: Жазушы, 1989.

Сембиев А.Я.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ОСНОВА ПРОИЗВЕДЕНИЙ БУХАР ЖЫРАУ

В статье говорится о том, что для страны она смогла мобилизовать всю свою жизнь. О его общественной деятельности, Жырауском мастерстве деятеля казахской науки всегда оставляли свое мнение.

Sembiev A.Y.

THE HISTORICAL BASIS OF THE WORKS OF BUKHAR ZHYRAU

The article says that she was able to mobilize her whole life for the country. Kazakh scientists have always left their opinions about his public activities and his Zhyra skills.

Сембиев А.З.

№65 жалпы білім беретін орта мектебінің директоры
Арал ауданы, Қызылорда облысы, Қазақстан Республикасы

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАР НЕГІЗІНДЕ ЖАСАЛҒАН ТОПОНИМДЕР

Мақалада Қызылорда өңірінің топонимдері сөз етілген. Географиялық атаулар негізінде жасалған топонимдердің жасалу жолдары мысалдар арқылы түсіндірілген.

Географиялық жалпы атаулар топоним жасауға негіз болады да, кейде географиялық жалпы, атаудың өзінен жер-су атаулары жасалады. Топонимдер құрамында географиялық жалпы атаулар жиі қолданылып, оған анықтауыш қосылу арқылы жасалған жер-су атаулары көбінесе сол аталған объектінің қасиетін білдіреді. Бұл топтағы атаулар морфологиялық құрылысы жағынан екі сөзден бірігіп, бірінші сыңары зат есім, сын есім, сан есімнен жасалады. Мысалы: Қосшоқы Жолдысай, Сегізсай, Қаратүп, Үкілісай, Жиделісай, Ащықұдық, Көлқора, Андрей шоқысы, Ақбауыр, Кекірекұдық, Қоңырқұдық, Ақшақұдық (ақшағыл), Қостақыр (құдық), Сарыкөл, Күбікұдық, Қосқұдық, Көкбұлақ, Көккөл, Жалтыр, Тақыр, Қобыкөл, Көкшетеніз, Ажырықтыкөл, Шыңдысай, Күнқара, Тасқора, Сорбасат, Сарыбасат, Қарабасат, Қызылкөл, Қаракөл, Көксай, Теренсай, Қараөзек, Сарыөзек, Тоңарғылсай, Тобылғысай, Үшарал, Бесарал, Жетіарал, Көкарал, Кішіарал, Жетікөл, Даутөбе, Қаратөбе, Абызтөбе, Мейрайтөбе, Ақтөбе, Құмтөбе, Қаражыңғыл, Үшжыңғыл, Қамыстыкөл, Тұздықкөл, Қандысор, Қоңыртөбе, Кіндіктөбе, Бозтөбе, т.б.

Адам аттарына байланысты қойылған топонимдер

Қызылорда өңірі топонимдері құрамында кісі есімдерінен жасалған атаулар көбіне құдыққа, құмға, төбеге және гидронимдерге қойылған.

Морфологиялық тұлғасы жағынан дара және күрделі болып келеді. Антропонимдер құрамында және форманттар мен тарихи түбірлер де кездеседі. Мысалы: Қорқыт (станция), Басықара (елді мекен), Үйрек (елді мекен), Абай, Мұратбай (елді мекен), Аралбай (асар), Асықата (төбе), Тауланбай (төбе, көл), Ермекбай кеткен (көл), Бөлекбай каналы, Киікбай көлік, Ілияс Мақсұм бейіті, Бөкеш тамы, Баян (арық), Айтқожа (жер), Сәтбай (белгі), Талқанбай (жер), Игембай құмы, Мешітбай құмы, Борантамы, Омар (белгі), Бөгембай ащысы, Киізбай (құдық), Қазанбай (жер), Бейсенбай, Жетпісбай (жер), Төлеген шегені, Жүсіп көлі, Тұрғанбай тамы, Жомарт (құдық), т.б.

өсімдіктерге байланысты топонимдер.

Бұл топтағы атаулар құрамы жағынан түбір, туынды және күрделі болып келеді де, түбірге жалғанған қосымшалар да көне форманттар сақталғандығы байқалады. Бұл көне форманттар көптікті, барлықты, молдықты білдіреді. Өсімдіктерге байланысты топонимдер морфологиялық жағынан көне қазақ тіліндегі және жаңа қазақ тіліндегі атаулар деп қарауға да болады. Ал мағынасы жағынан келгенде түсінікті болып келеді. Мысалы: Кендірлі (жер), Изенді (жер), Өлеңті, Теректісай, Жиделі, Кекірелі (жер), Щенгелдікөл, Шиелі, Өндірілі, Кесікті (жер), Теріскендісай, Ебелекті (жер), Қайыңды (жер), Қарағанды (жер), Тораңғылысай, Жосалы (жер), Қоғалыкөл, Жекендібас, Итсигекті (жер),

Жусандыкөл, Мортықты (жер), Қияқты (сай), Шилі (өзен), Қамысты (көл), Қанбақты (сай), Жыңғылд. (көл), Миялы (сай), Құрайлықөл, Шалаңдықөд Мәуелі (жер), Алмалы (жер), Тобылғылы (сай) Ақбасты (елді мекен), Жиделі (жер), Ажырықты (көл), Тарылы (тоғай), Баялытытабан, Кәрбозді, (жер), Ошағанды (сай), Адыраспанды (жер) Қарағайлы (жер), Борықты (көл), Шыбықты (жер) Талды (жер), Обалы (сай), Шәгірлі (жер) Ажырықты (жер), Үйеңкілі, Арпалы (өзек) Жалаулы (көл), Томарлы (көл), Сексеуілді (жер) Жантақты (өзек), Балдырлы (көл), т.б. белгілі бір территорияда болған нәрсеге, жағдайларға байланысты топонимдер.

Бұл топтағы атаулар белгілі бір объектіде болған әр түрлі жағдайларға байланысты сөйлеу тілді қолданылады да кейіннен сол объектіге атау ретінде танылады. Грамматикалық құрылысы жағынан екі-үш және төрт сөздің бірігуі арқылы жасалып, өткен шақтық -ған/-ген, -қан/-кен қосымшасымен аяқталады. Мысалы: Ермекбайкеткен (көл) Кілемжайған (жер), Қатынкеткен (жер) Шаңыраққалған (жер), Күнімөлген (жер) Кемпірөлген (арық), Шошқаөлген (канал), Иткеткен (арық), Өгізкеткен (арық), Ақшақалған (төбе Орысқазған, Арғынқазған, Кетеқазған, Найман қазған (құдықтар), Қазансынған (жер), Итарқа (сай), Құлансойған (жер), Құлаған ұшағаш (жері Шамқалған (құдық), Балакеткен (шонет) Айжанкеткен (канал), Киікқырылған, Есекқырылған, Нарөлген (жер атаулары), Аманкелдікеткен (арық), Калмаққырған (жер), Қыздарқашқан (жер, қыстақ). Қыздаршыққан (төбе), Төлепкеткен (канал), Алтыншыққан (жер), Бандықашқан, Қожақазған(құдық), т.б.

Географиялық объектінің түр-түсіне байланысты қойылған топонимдер

Топонимдер құрамында ақ, қара, көк, қоңыр, боз, сары, қызыл, ала, т.б. түске байланысты қойылған жер-су атаулары өз алдына бір лек. Түске байланысты сөздердің басақ мағынаға ие екендігін А.Кононовтың, Е.Қойшыбаевтың, Е.Керімбаевтың, Г.Қоңқашбаевтың аталмыш еңбектерінде жан-жақты түсіндірілген.

Есімдер тек қана түрі мен түсін білдіреді. Ақ топонимдердегі түр-түс атаулары, үнемі ұғымын білдірмейді, әр түрлі табиғи сәйкестігін, географиялық ерекшелігін анықтауға ғана көмектеседі.

Ақ сөзі топонимдерде мынадай мағыналард кездеседі. 1) түр-түс; 2) ағын, ағынды; 3) ақпа; ^ сусымалы; 5) отты, құнарлы; 6) таза, мөлдір. Қаз^ тілінде түр-түсті арнайы зерттеген Ә.Қайдаров, Б.Өмірбеков, З.Ақтамбердиев еңбектерінде қар сөзінің бірнеше мағынасын көрсетеді: 1) тегі жерден шығып жатқан су (Қаракөл); 2) Қуаң жер 3) Қалын; 4) төбелі, жоталы ойпат.

Қызылқұм, Бозкөл, Ақсай, Аққұм, Бозарық Көктөбе, Қарасу, Ақсу, Сарысу (өзен, елді мекен Ақбұлақ, Қарабұлақ, Сарыбұлақ (бұлақ атаулары Ақтау, Ақшатау, Қаратау (тау), Қаратөбе, Көктөб (төбе), Қараты, Қарақты (тау), Қаражал, Ақтөб (жер, төбе), Қарой, Сарыой (сай), Қызылтам, Ақтау (елді мекен), Сарыбасат (жер), Қаратерг Қарашалаң (елді мекен), Қызылжар (елді мекен Қарақұм (елді мекен), Ұланбас (жер), Қызылқайы (жер), Көкаша, Көкқабак, Көкшолақ (жер), Көкара (елді мекен), Қараөзек, Сарыөзек, т.б.

Зат атауларының санына байланысты қойылған географиялық топонимдер

Тоғызтабан (елді мекен), Бестам (елді мекей Бесжан (мола), Қосарық, Телікөл, Бесмола, Біркұлан, Екіқұлаш, Үшқұлаш, Төртқұлаш, Бесқұлаш, Алтықұлаш, Жетіқұлаш, Тоғызқұлаш (жер, құдық аттары), Біркөмді (мола), Ұшағаш (жер), Үшқақ (жер), Құлаған үш ағаш (жер), Алтықұдық (құдық), Жетікөл (көл, жер), Бесарық (станция), Үштораңғыл (жер), Үштөбе, Үшөзен, Үштал (жер), Жаңғызағаш (жер), Жаңғыз үй (жер), Қырыққатын (бөгет), т.б.

Жалқы есімдер құрамында сан есімдерден жасалған топонимдер өте көп ұшырасады.

Қызылорда өңірі топонимдері құрамында есептік және жинақтық сан есімдер кездеседі. Сонымен бірге кейбір жағдайларда топонимдер құрамында реттік сан есімдер де бой көрсетіп отырады. Мысалы, Бірінші ауыл, Екінші ауыл, Үшінші ауыл, Төртінші ауыл, Бесінші ауыл, Алтыншы ауыл, т.б.

Бұл сан есімдер топонимдерге қалай болса солай жалғана бермейді, белгілі бір тілдік заңдылықтар бойынша жер-су атауларын құрайды.

Есептік сан есімдер тобына кіретін бірлік сандар тобы көп жағдайда тек қана жер-су елді мекен атауларына байланысты қолданылады. Ал есептік сан есімдер тобындағы ондық сандар легі — адам аттарына байланысты қойылған жер-су атауларында ұшырасады.

Реттік сан есімдер колхоздастыру кезіне дейінгі елді мекен атауларында өте көп қолданыс тапқан. Негізінен шағын территориядағы елді мекендерді бір-бірінен ажыратып тұру үшін қолданылған.

Есептік сан есімдер топонимдердің бірінші компонентінде келеді де, екінші компоненті жалпы алғанда географиялық терминдердің және зат есімдердің тіркесуі арқылы пайда болады. Ал анротопонимдердің негізінде жасалған ондық сандар тек қана бай, бек сөздері негізінде жасалады, Мысалы: Қырықбай, Елубай, Алпысбай, Жетпісбай, Сексенбай, Жүзбай. Сондықтан да қандай сөз табы болмасын, жер-су атауларын жасауда белгілі тіл заңдылықтары бойынша жасалады. Қазақ есімдерін арнайы зерттеген Т.Жанұзақов, қазақ тілінің фразеологиялық сөздігін құрастырған академик І.Кеңесбаев қазақ тіліндегі сан есімдердің мағынасын жан-жақты талдап, семантикалық түп-төркінін ашып берген. Сондықтан да бүгінгі ономастикада сан есімдердің қолданылу аясы жұмбақ емес, қайта халыққа түсінікті, күнделікті өмірде қолданылып келеді. Сол себепті де сан есімдерден жасалған топонимдерді түгел қайталап өтпей, жалпы шолу жасауды жөн көріп отырмыз.

Географиялық топонимдер құрамындағы есептік және ондық сандардың рөлі мен халықтық-этнографиялық құбылыстармен байланысы туралы академик І.Кеңесбаев мақаласында жан-жақты талданып, сан есімдердің киелі функцияларда қолданылуын түркі тілдерінде алғаш рет сөз еткен болатын: «Тілдегі 7, 3, 9, 40 сандарымен байланысты фактілерді қорыта айтқанда, түркі халықтарында жеті саны айқынырақ орын теуіп, идеологияның бір саласы тілге терең тамырын жіберген көп халықтарда: «жетінің» арнаулы киелі қасиеті болған. Үш, тоғыз, қырық сандары да жеті тәрізді тіл-тілде киелі функцияда қолданылған. Сонымен қатар бұл сөздер бір тілдің екінші тілмен байланысты біріне-бірі әсер етіп, өзара ұласып жатқандығы да аңғартады».

Үш жеті, тоғыз, қырық сөздері өздерінің сан мөлшерлік қызметін көп жағдайда жайып салу сыры бөлегірек. Олар белгілі бір нәрсе, құбылыстардың ұғымдық символы ретінде қолданылатын тәрізді. Бұлардың дені халықтың ескі таным түсініктерінен туған. Бірақ бертін келе бұл ұғым — түсінік дерексізденіп, екінші бір салаға ауысқан деуге болады.

Осы аталған өзекті сандардың ішінде жеті санының қолданылу аясы кеңірек. Жер-су атауларының құрамында жеті сөзі арқылы жасалған атаулар тобы бір лек.

Қырғыз топонимикасын зерттеген К.Қоңқобаев өзекті сандар туралы былай дейді: «В топонимии Киргизии сохранились некоторые географические имена, в состав которых входят числительный в данном случае имеются в виду следующие числительные уч — «три», беш — «пять», тогуз — «девять», отуз — «тридцать», кырк — «сорок», миң — «тысяча», которые помимо принадлежащих им современных значения означают еще собирательное много».

Автор әрі қарай бес сөзінің түркі тілдерінде көптік мағынаға ие екендігін, топонимдер құрамында басқа мәнде қолданылатындығына баса назар аудара отырып, топонимдер құрамындағы бес сөзінен жасалған атаудың екі түрлі мағынада қолданылатындығын: 1) есептік сан есім қызметін атқарса; 2) көптік мәнде жұмсалатындығын көрсеткен.

Жер бедеріне, сипатына, сапасы мен қасиетіне, көлемі мен мөлшеріне. формасына байланысты қойылған географиялық атаулар

Жайылма, Сор, Жарсор, Сарықопа, Қарасорсор, Астаукөл, Аралкөл, Ұзынкөл, Кішкенекөл, Үлкенкөл Шұқыркөл, Дөңгелеккөл, Ащыкөл. Сұлукөл, Соркөл, Сасыққұдық, Балықтыкөл, Сұлутөбе, Томаркөл, Ащысай, Белқұдық, Жалпақтөбе, Майтөбе, Жаңақорған, Қарой, Майжарма, Қызылжарма, Сорлыасар, Ақкөл, Домалақкөл, Табанкөл, Құмжарған, Қосарық, Қышбөгет, Біркұлаш, Үшқұлаш, Екікұлаш, Жетікұлаш, Тоғызқұлаш (жер), Тасқұдық, Ызатөбе, Қараөзек, Тереңөзек, Қуандария, Топаркөл, Қамыстыкөл, Соқырлыбұлақ, Тұщыкөл, Жалтыркөл, Майшұңқыр, Жаңаарық, Тозғанқұм, Тармакөл, Көкпал, Алтынқорған, Тампақасар, Жалпақасар, т.б.

Анатомиялық атауларға қатысты географиялық атаулар

Халықтық географиялық атаулар құрамында дене мүшелеріне қатысты сөздер бар. Олардың көбісі, көрініп тұратын, ұқсастығы байқалатын анатомиялық атаулар географиялық объектілерге қойылған. Мысалы: бас, қол, көз, мұрын, ауыз, мойын, жал, мүйіз, арқа, қабырға, өркеш, сауыр, жон, тұмсық, иық, тірсек, айдар, бет, жақ, кіндік, емшек, бел, т.б.

Сонымен бірге топонимдер құрамында көзге көрінбейтін ішкі органдардың да аттары кездеседі: жүрек, бүйрек, бауыр, қуық, т.б.

Кейбір дене мүшелеріне қатысты атаулардың түркі тілдердегі мағынасына қысқаша топтама жасауға болады: Ауыз сөзі — монғол, бурят тілдерінде «шатқал, терең, сай» түркі тілдерінде «тау арасындағы өткел» мағынасын білдірсе, мұрын сөзі монғол тілінде хамор - «мүйіс, таудың шығып тұрған жері», түркі тілдерінде «қыраттың аяқ жағы, тау иығы» мағынасын береді. Мойын сөзі — «перешеек», мойнақ сөзі — «крутой горный перевал» мағынасында түркі тілдерінде қолданылады. Сонымен бірге түркі тілдерінде айдар — «конусообразный», «выделяющиеся холм», бүйрек — «впадина на склоне горы», жал — «каменистый кряж», «ребень горы», «кіндік — «центр», тұмсық — мыс «спускающийся вниз, продолговатый выступ предгорья».

Шат (шатқал) — «пространство между двумя руками перед их слиянием, название части горы», Арқа — «тау сілемдері мен қырат, жоталарды, тауларды атау» мағынасына жұмсалады.

Бас қоныс, Аяқ қоныс (құм, Арал ауданы) Мұрынқұм, Тұшықұм (құм), Бас қасуын, Аяқ қасуын (өзен сағасы), Жамбас (жайлау), Кіндік (арық), Ботатірсек (жер), Мойнақ (Жер), Қыземшек (жер, тау), Мүйізтұмсық (төбе), Қутұмсық (тау), Ақиық (жер), Айдарлы (елді мекен), Қаратұмсық, Ақбауыр (тау аты), Бүйректітау, Көктырнақ (шың), Жүректау (шың), Өркентау, Мұрышқарақ (тау), Тарауыз (жер), Айғыржал (жер), Ақжон (төбе), Айдарлы (елді мекен), Қаратамақ (тау), Ақбел (жер), т.б.

Ру аттарына байланысты қойылған географиялық атаулар

Керей (құдық, сай), Адай (құм, қыстау, көл), Төртқара (жер, төбе), Кетебай (кете-құдық, құт), Жақайым (арық), Құлеке (арық), Майдан (көл), Әлім (қыстау), Сапай (құдық), Найман базы, Қоңырат көлі, Үйсін арығы, Қыпшақ (құдық, қыстау, жайылым Табын (көл), Шөмекей (бұлақ), Кегеқазған (құдық), Арғынқазған (құдық), Керейіт құмы, Таздар төбесі, Қаракесек (құдық), Тамақазған (құдық), Сарыбай (құдық, қыстау), Қаңлыбай көлі (қаңлы—жер), Төлеу (жер, құдық), Алтын (жер), Байұлынан Асан, Адай (қыстау, бұлақ), Жиенбай көлі, Алтынбай түбек, т.б.

Әлеуметтік оқиғаларға байланысты атаулар

Бірлік (елді мекен), Жаңақұрылыс, Өркендеу, Октябрь, Төңкеріс, Қызылту (елді мекен), Қызылкедей (жер), Советарық (жер), Бірлестік (жер), Жанаталап (елді мекен), Кеңесарық, Азат (жер), т.б.

Ұқсатуға, теңеуге байланысты атаулар

Айнакөл, Тақиятөбе, Паровозтас (жер), Бөріктас (жер), Балтакөл, Шөмішкөл (көл, жер), Дамбалкөл, Шалбаркөл (жер), Үштаға (жер), Қалпаққұм, Науалы (көл), Астаукөл, Табақтыкөл, Жалтыркөл, Малақай (жер, көл), Диірментау, Босағақұм (жер), Сандықтау (тау), Бөріктау, Керегетас (жер), Табақтыкөл (жер), Шатырлы (жер), Ошақтыкөл, Домалақкөл, Қазанқойған (төбе), Өркеш (төбе), Бесікарал (жер), Емшектау, Қаратұмсық, т.б.

Халық аттарынан жасалған атаулар

Қырғызарық, Кәріс (кореец) көл, Орысөткел, Орысқазған (құдық), Орысөлген (арық), Молдаван (құдық),- Қарақалпақ (төбе), Қалмаққашқан (жер), Шешенбаз, Армян (қыстау), Қазақбай (жер), Түрікменбай (құдық), Ноғайқара, Татар (баз), Азербайжан қыстауы.

Жан-жануарларға байланысты атаулар

Құланды (елді мекен), Үкілісай (разъезд), Атанөлген (жер), Қоңызды (жер), Бұлдырықты (көл), Жыланды, Қасқырлы (жер), Балықтыкөл, Лақакөл, Қаяздыкөл, Бірқазан (станция), Бұзау (жер), Бүркітті (жер), Түлкілі (жер), Байқасқа (құдық), Баспақкөл, Шошқақөл, Қабанкөл, Балықшы (жер), Шортанкөл, Шіркейлі (елді мекен), Масалыкөл, Шегірткөлі (арал), Соңалыкөл, Құмырсқалы (сай), Қасқалдақтыкөл, Торғайлыкөл, Балпақтөбе, Суырлытөбе, Шымшықтыкөл.

Топонимдерді лексика-семантикалық тұрғыдан қарастырғанда, жер-су атауларының өзіне тән сыр-сипаты, оның пайда болу, жасалу заңдылықтарында өзіндік ерекшеліктері байқалды.

Топонимдерді лексика-семантикалық топтастыру арқылы лексикалық тұрғыдан топқа бөліп, мән-мағынасын ашуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. - Алматы, 1975.
- 2.Қойшыбаева Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. - Алматы, 1979.
- 3.Атаулар сөздігі. - Қызылорда, 1931.
- 4.Керімбаев Е. Атаулар сыры. - Алматы, 1984.

Сембиев А.З

ТОПОНИМЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ ОТ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

В статье рассматриваются топонимы Кызылординской области. На примерах поясняются способы создания топонимов на основе географических названий.

Sembiev A.Z.

TOPONYMS DERIVED FROM GEOGRAPHICAL NAMES

The article discusses the toponyms of the Kyzylorda region. Examples explain how to create toponyms based on geographical names.

ӨОК 81'367

Сембиева А.К.

«Қызылорда облысының білім басқармасының Арал ауданы бойынша білім бөлімінің
«№265 негізгі мектебі» КММ
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Қызылорда облысы, Қазақстан Республикасы

СИНОНИМ ЕТІСТІКТЕРДІҢ КЕЙБІР МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ (ЖАЛАҢ, КҮРДЕЛІ)

Мақалада ақ жалаң сөздерді іштей түбір сөз және туынды сөз деп күрделі сөздерді ішінара біріккен, тіркескен, қосарланған, идиомаланған сөздер деп топ-топқа бөлетіндігі, синонимдес етістіктерді де осы жүйеге лайықтап саралау мәселесі қозғалған.

Тұлғалық жағынан әр тектес болып келуіне жалаң және күрделі синонимдер деп екі топқа жіктеуге болады. Мұндай етістіктердің түбірлері бірде дара, бірде күрделі түрде қолдануларына қарай сан түрлі лексика-семантикалық құбылысқа түседі. Сондай-ақ жалаң сөздерді іштей түбір сөз және туынды сөз деп күрделі сөздерді ішінара біріккен, тіркескен, қосарланған, идиомаланған сөздер деп топ-топқа бөлетініміз сияқты, синонимдес етістіктерді де осы жүйеге лайықтап саралауға әбден болады. Мысалы:

1. Жалаң етістіктердің ішінде тек түбір сөздерден ғана болған синонимдес етістіктер бар. Бұларға ешқандай сөз тудыру амалдарынсыз-ақ түбір күйінде келіп, бір-бірімен мағыналас болып келетін мынадай етістік сөздер жатады: асу – арту – озу, айдау – қуу, бағу – жаю, айыру – жару – шағу, есу – соғу, жаю – жазу, жерлеу – көму – қою, жору – ұйғару, жүзу – малту, жылау – еңіреу – боздау - өкіру – аңырау – азынау т.б.

2. Әрине, кілең туынды формалардан құралатын синонимдес етістіктер де бар. Бұл топқа сан алуан қосымшалар қосылу арқылы пайда болған синонимдес етістіктердің түрлері жатады. Бұларды да өзара екі салаға бөлуге болады. Мысалы: а) біртектес түбірге әр түрлі аффикстер қосылу арқылы жасалған түбірлес синонимдік етістіктер. Қазіргі қазақ тілінде ондай туынды етістіктерді жасайтын сексеннен астам негізгі аффикстер бар екен. Жалпы алғанда, түбір етістікке қарағанда, туынды етістіктер тілімізде көбірек кездесетіні анық [17;24]. Оған мынадай мысалдарды келтірсек те болатын сияқты: азырқану – азыну, бүккендеу – бүгкендеу – бүкшендеу, жайласу – жайғасу, жалақтау – жалаңдау – жалмаңдау, жалыну – жалбарыну, т.б. ә) эпопеяда әр түрлі түбірге бір тектес немесе әр тектес жұрнақтар жалғанып жасалған туынды сөздер

де көп. Бұл қосымшалар түбір күйіндегі синонимдерден де туынды синонимдес етістіктер жасайды, сондай-ақ, олар түбір қалпында ешбір мағыналық байланысы жоқ сөздерді синонимдік қарым-қатынасқа түсіреді де, синонимдік қатар түзеді. Мұндай түбір етістіктерден туынды түбір жасайтын қосымшалар әр түрлі. Олардың құрамы жалаң, күрделі болатыны, олар қай сөз табынан туынды етістік жасайтыны жөнінде А.Хасенованың еңбегінде жеткілікті мәлімет берілгендіктен, қайталамауды жөн көрдік.

Түрлі жұрнақтар қосылып жасалынған туынды етістіктер сан жағынан көп те, семантикасы мен формаларының байлығына қарай қолдану өрісі де, өзге сөздермен тіркесу қабілеті де мейлінше күшті, әрі соншалықты өрелі. Мысалы: ажырасу – айырылысу, алаңдау – елендеу – жалтандау, амандасу – сәлемдесу – есендесу т.б.

3. Түбір сөздер мен туынды сөздер ғана емес, түбірі басқа сөздер де мәндес болып келе беретіні мәлім. Бұған түбір сөз бен туынды сөздер аралас келіп, бір синонимдік қатарда қолданылатын мәндес сөздер айғақ. Мысалы: аяу – есіркеу – мүсіркеу – жебеу, азайту – кеміту – шегеру, күту – бағу – баптау – аялау – әлпештеу – мәпелеу, т.б.

4. Жалаң етістіктер мен сөз тіркестерінен құралған күрделі синоним етістіктер де синонимдік қатар түзе алады, Яғни жеке сөздер өзді-өздерімен ғана емес, тіркесіп айтылатын күрделі сөздермен де синонимдік қарым-қатынаста жұмсалады. Мысалы: амандасу – қол алысу (қол беру), безектеу – безек қағу – бебеу қағу – зар қағу, ұрандау – жар салу, күлу – езу тарту, т.б.

5. Жалаң сөзді етістіктер тек күрделі етістіктермен ғана емес, қосарланған етістіктермен де синонимдік қатар құрып, қолданыла береді. Бірақ бұл құбылыс тілімізде онша етек алған актив құбылыс болмайтыны сияқты.

Дегенмен, жеке сөздерге синоним болатын қос сөздер баршылық. Мысалы: ашулану – күйіп-пісі, орағыту – кес-кестеу, қирату – сындыру – бүлдіру – күйрету – бұзу – быт-шыт қылу – күл-паршасын шығару т.б.

6. Кілең қос сөздерден бір-біріне синоним болған етістіктер де шығармада жоқ емес. Солардың ішінде қосарланып та, қайталанып та айтылатындары кездесе береді. Олардың ішінде көбінесе үстеу мағынасында қосарланып жасалғандары басым да, қосарланғаннан басқа топтар сирек кездеседі. Мысалы: аз-аздап – там-тұмдап, жүдеп-жадау – арып-ашу – азып-тозу, т.б. Бұдан қос сөздер семантикалық жағынан тіліміздегі синонимдердің байытумен бірге, оның стилистикалық амал-тәсілдерін әрі икемді, әрі жатық етуге бейімділігін аңғарамыз.

7. Кілең сөз тіркестерінен құралған синонимдес етістіктерде бір мағынаға ие болып, мәндес сөздер есебінде қазақ тілінде жиі ұшырасатыны белгілі. Сөз тіркестерінің өзді-өзінің синоним болып келуі негізгі сөз таптарының бәрімен де байланысты, солардың ішінен біздің қарастыратынымыз өзіміздің негізгі зерттеу объектімізге қатысты кілең етістікті тіркестер. Мысалы: сілесі құру – дәрмені кету, іші толу – іші пысу, еңсесі түсу – жүні жығылу, т.б.

Қазіргі уақытта қазақ тілінде пікір алмасу жүріп жатыр, ойдың мәнерлілігі мен түсінігіне әсер ететін тілдік құралдардың бірі синонимдер болып табылады. Синонимдер қай халық болса да, тілдік бағытты көрсетеді. Біз мүмкіндігінше осы байлықтан (синонимдерден) тек етістік сөздер класына жататын кейбір семантикалық топтарды бөліп алуға тырыстық. Әрине, синонимдік етістіктердің лексикалық-семантикалық топтары мұнымен шектелмейді. Себебі ол ғасырлар бойы, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ғасырлық тарихы бар тілдік тұлға.

Бұл шағын жұмыста біз тек етістік сөздер класына жататын синонимдердің семантикалық топтарымен жалпы шолу жасадық. Осы мақсатта біз диссертация тақырыбын кішігірім субтитрлерге бөлдік (кіріспеден басқа): әрекетті білдіретін етістіктердің синонимдері, әрекетті білдіретін синонимдік етістіктер, қозғалысты, сезімді, көңіл-күйді білдіретін синонимдік етістіктер, ойлау, сөйлеу және т.б. синонимдік етістіктердің кейбір семантикалық топтарына тоқталды.

Негізгі бөліктің "синонимдік етістіктердің кейбір морфологиялық құрамы" (жалаңаш, күрделі) субтитрінде жалаңаш етістіктің синонимдері түбір немесе бағыныңқы болып табылатындығы туралы айта отырып, күрделі синонимдік етістіктерде, басқа күрделі сөздердегідей, ішкі екіұштылық, конъюгация және т. б.

негізінен синонимдік етістіктердің морфологиялық құрамын анықтау етістіктер біздің алдымызға қойылған мақсат емес. Бұл жұмыстың жеке тақырыбы болады.

Біз өз мақсатымызға жету үшін де, синонимдік етістіктердің семантикалық топтарын өз қалауымыз бойынша максимумға дейін анықтау процесінде де оннан астам кіші тақырыптарды (түрлерді) бөліп, олардың стилистикалық қызметіне тоқталдық.

Семантикалық топтар (синонимдік етістіктер) алдымен үлкен тақырыптарға жатады, мысалы, әрекет пен қозғалысты білдіретін етістіктер, ал баяндау барысында оларды жеке-жеке әрекетті, қозғалысты білдіретін синонимдік етістіктер деп атайды. Мысалы: иығын көтеру, төбелесу, төбелесу; сәлемдесу, қол алысу, сәлемдесу; секіру, ант беру, отыру және т. б.

Содан кейін синонимдік етістіктер жалпы мағынада ішкі мағыналық түрде айтылды: сезімтал, көңіл-күйге байланысты: сезіну, білу; жылау, жылау, бозару, өкіну; скучно, скучно, сағыныш, тілек; корку, урку, корку, корку және т. б.; бейнені білдіретін синонимдік етістіктер: ұзарту, қызарту плеидалар, қызару; қысу, қысу, бит және т. б.; сапа мен процесті белгілеймін: ескіру, қурау, тозу, көгеру, өну; ұзарту, қашықтықты сақтау, қашықтықты сақтау және т. б.; ойлауға, сөйлеуге қатысты синонимдік етістіктер: сөйлеу, сөйлеу, сөйлеу, кеңес беру, сөйлеу, күңкілдеу, күңкілдеу, күңкілдеу немесе: түсіну, түсіну, эмпатия; ойлау, еске түсіру, еске түсіру және т. б. сияқты синонимдік етістіктер: кинимсу, адамсу; аз, аз, көп, көп, көп. б. адамға қатысты субъективті реңкті синонимдік етістіктер ретінде қарастыруға болады.

Осылайша, синонимдік етістіктер мағыналық жағынан да, сандық жағынан да өте көп және қазақ тілінің байлығын көрсете алады, пікірді, ойды оларды нақты және дәл және көркем түрде білдірудің жалғыз жолы ретінде білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Палевская М.Ф. Синонимы в русском языке. –М., 2000.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі зат есімдік синонимдер. –Алматы. 1957; Мескутов В. Синонимы в современном туркменском языке: Автореф. дис. Канд.филол.наук. Ашхабад, 1962.
3. Сауранбаев Н.С. Қазақ тілі. –Алматы, 2007.
4. Маманов И.Е. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. –Алматы, 2006.
5. Хасенова А.Х. Етістіктердің лексика-семантикалық топтары // Қазақ тілі грамматикасы. Морфология. –Алматы, 1967.

Сембиева А.К.

НЕКОТОРЫЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СОСТАВЫ СИНОНИМИЧНЫХ ГЛАГОЛОВ

В статье затронута проблема дифференциации глаголов-синонимов в соответствии с этой системой, что белые голые слова внутренне делятся на однокоренные, спряженные, двойные, идиоматические слова как корневое слово, так и производное слово.

Sembieva A.K.

SOME MORPHOLOGICAL COMPOSITION OF SYNONYMOUS VERBS

The article touches upon the problem of differentiation of synonymous verbs in accordance with this system, that white naked words are internally divided into single-root, conjugated, double, idiomatic words, both the root word and the derivative word.

Смагулова Г.С.

«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИНВЕРСИЯ ҚҰБЫЛЫСЫ

Поэзиялық шығармалар мәтінінің прозалық туындылар мәтіндерінен айрықшаланатын жері көп. Ол ерекшеліктер өлең жолдарының негізгі заңдарымен байланысты айқындалады. Бұлар өздері қатыстырылатын поэзиялық туындының аса бір өрнекті бөлігіне жататындықтан да толыққанды зерттеу нысанына айнала алады.

Синтаксистегі аталмыш құбылыстың бірі – инверсия. Инверсияның табиғаты, болмысы поэзиялық шығармаларда толық ашылады. Олай болса, орын ауыстыру құбылысын ерекшелейтін орта өлеңді сөздің өзі болып табылады.

Инверсия – өлеңді сөздің мағыналық, көркемдік талабын өтеу мақсатында қолданылатын тәсіл. Ғалым Р.Сыздықованың айтуынша: «Өлең құрылысындағы инверсияның рөлі мен қызметі зор екендігі мәлім. Сөз жоқ, өлеңдегі инверсия жалғыз ғана ырғаққа байланысты жасалмайды. Өлең жолдарындағы сөздердің (сөйлем мүшелерінің) орындарын өзара алмастыру немесе бір сөйлем болып келетін бірнеше (көбінесе екі-үш) жолдардың орын ауыстыру арқылы айтылмақ ойдың белгілі бір бөлігіне екпін түсіру, сөзді мәнерлеу (выразительность), модальдық реңк беру т.т. сияқты бірнеше мақсат жүзеге асырылады» [1, 108].

Қазақ өлеңінің құрылысын зерттеуші ғалым Қ.Өмірәлиев болса, бұл құбылысты ырғақ пен ұйқасқа тікелей байланыстырады: «Инверсия, яғни өлең жолындағы сөздердің дағдылы орнының ауысуы, негізінен, ырғақ пен ұйқасқа қатысты. Әрине, ұйқасқа құрылмайтын өлең болмайды, ұйқас – өлеңнің бірінші белгісі. Бірақ, осыған қарамай, ұйқасқа құрылған поэзия үлгілерінің көбінде инверсиялану, сөздердің орын алмастыруы байқала бермейді» [2, 259].

Инверсиядағы ұйқас пен ырғақтың өзара үлес салмағын: «Инверсия ұйқас пен ырғаққа бірдей қатысты. Ал екеуінің қайсысы негізгі дегенді айту, әрине, қиын. Сондықтан да қазірше бұл екеуінің инверсияға қатысын дара күйінде ғана айтуға болар [2, 260-261], – деп көрсетеді.

Қ.Өмірәлиев синтаксистік инверсияның пайда болуына қатысты: «Әрине, синтаксистік инверсия – ұйқас талабынан туатын нәрсе. Яғни өлеңде синтаксистік инверсияның болуы – сол өлеңнің поэтикалық форма таңдауға бір адым ілгерілеуі. Синтаксистік инверсиялы өлең бұған дейінгі дағдылы дәстүрдің, поэзияда қалыптасқан канондық үлгінің бұзылуы. Бұл сөйлемнің тұрақты орнын сақтап айтудан, формашылдықтан ұйқасқа қарай ауысудың нәтижесі» [2, 254], – деген пікір айтады.

Дегенмен, ырғақтың әсерін баса көрсеткендей: «Поэзия музыкалық әуенге құрылатындықтан, ә дегеннен әуен құндағында туатындықтан, барша жеке сөздері де, сөз тіркестері де, сөйлемдері де осы әуен нормасына бағынып, белгілі бір ритм (ырғақ) толқынына бөленулі болады. Сондықтан да ырғақ толқындары тізбегі сөйлеу тіліндегі тұрақты интонацияға ие тізбектердің өзін бөліп жібереді. Ол бұлардың орнын ауыстырып қана қоймайды, жаңа заңдылыққа ие орын тәртібін келтіреді. Сөздерді, тізбектерді, сөйлемдерді бір жол бойында ғана бөліп қоймайды, жолдарға бытыратып жібереді. Яғни бұлайша сөйлемдегі сөздерді қалыпты тіркеу нормасынан шығарып, қалыпты байланысын ажыратып, қайта құру, – поэзиядағы ырғақ толқындарының әмірі нәтижесі» [2, 229-230].

Аталған құбылысты өлеңнің прозадан алшақтауының бір қадамы деп таниды: «Тармақ ішіндегі белгілі бір сөздер ұйқастық позицияға шығады да, қалған сөздер осы ұйқас ыңғайымен тармақ ішілік әуездік үйлесіммен қайта құрылады. Осы себепті де инверсия – өлеңнің прозадан поэзияға қарай тағы да жақындай түсуін көрсететін бір белгі» [2, 261].

Ал Р.Сыздықова инверсияны тудыратын себептер қатарын: «Біздіңше, инверсияның бір түрі жалпы ырғаққа, ұйқасқа орай келтірілетіні сондықтан да жиі ұшырайтын болып келсе, енді бір түрі белгілі бір мотивті көздеп әдейі қолданылған болады» [1, 139], – деген жолдармен толықтырады.

Жалпы ырғақ, ұйқас жасау шарттарының өлең жолдарындағы орын ауыстырудың басты мақсаты екеніне көз жеткізе аламыз. Осылардың әсерін инверсия тууының негізі дегенді көптеген тілші ғалымдар қолдайды.

Осы айтқанымыз толыққанды дәлелді болуы үшін Р.Сыздықованың мына жолдардағы пікірін алға тартқанды жөн көрдік: «Сөйлем мүшелерінің түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне тән классикалық тәртібі: бастауыштың баяндауыштан бұрын тұруы, тұрлаусыз мүшелердің өздері қатысты сөздерден (мүшелерден) бұрын орналасуы, құрмалас сөйлемдегі бағыныңқы компонентінің басыңқыдан бұрын келуі – өлең синтаксисінде жиі және оңай бұзылып, инверсия жасайды және бір қызығы мен тәуірі бұл «бұзылыс» әдетте өлеңнің бойына біткен табиғи қасиетінің бірі болады да, «құлақ кеспейді» [1,108].

Бұл құбылыстың сипаты негізінен сөйлем мүшелері және құрмалас сөйлемдер компоненттерінің орын ауысуы екенін ашып көрсетеді. Сондықтан да біз жыраулар поэзиясындағы инверсияны орын ауыстыруға түскен сөйлем мүшелері мен тармақтар компоненттері тұрғысынан қарастырамыз.

Өлең жолдарындағы осы инверсиялар тармақтарда өзара орналасу жайына байланысты контактылы және дистактылы деп бөлінеді [3, 20].

Ғалым А.Таусоғарова инверсияларды тармақтағы орындарына қарай былай жіктеген: «1) Басыңқы және бағыныңқы сыңарлардың, іргелес тұрып өзара орын ауыстыруы негіздегі – жай (контактылы) инверсия. 2) арасы басқа сөзбен я сөз таптарымен бөлінген сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарларының қалыпты орны сақталуы (бірінші бағыныңқы, екінші басыңқы сыңар, бірақ аралары басқа сөзбен бөлінген) контактылы дислокация; 3) аралары басқа сөзбен я сөз табымен бөлінген, бірақ бағыныңқы және басыңқы сыңарлардың қалыпты орнының сақталмауы (бірінші басыңқы екінші бағыныңқы сыңар, аралары сөзбен бөлінген) инверсиялы дислокация немесе дистактылы инверсия» [4, 87-91].

Инверсия амалын жүзеге асыру барысы сөйлем мүшелерінің барлық түрлерін қамтиды деуге болады. Алайда олардың барлығының дәрежелері бірдей емес. Орын ауыстыруға көбіне баяндауышқа тікелей қатысты келетін мүшелер икемді келетінін байқауға болады. Оған олардың сөйлемдегі орындарының біршама еркіндігі себеп.

Сөзімізді бастауыштың әдеттегі орнын ауыстырып келген тұстан бастасақ. Өйткені бастауыш мүшелер қатар келген дербес сөйлемдердің барлығында дерлік кездеседі. Предикаттық қатынастағы сөйлем мүшелерінің араларындағы мұндай амалдың болуы поэзиялық туынды мәтінінің құрылысына сәйкес болып тұрады. Керек болған жерлерде бастауыш пен баяндауыштың орындарын өзара ауыстыру мүмкіндігінше қолға алынады. Алайда толғауларда бастауыш сөйлем мүшелерінің тұрақты орындарын ауыстырған жерлері сирек кездеседі. Себебі сөйлемнің бас жағында келетін бастауышты аяққы жаққа әкеліп ұйқас құрау қолайлығы көп туа бермейтіні белгілі. Дегенмен, ұйқас құру, стильдік ерекшелік мақсатында болатын бастауыш мүшелі инверсиялар аз да болса бар.

Доспанбет жырау:

Хан ұлына несі жоқ

Би ұлынан несі кем!

Тәңірінің өзі берген күнінде

Хан ұлынан артық еді несібем....

Бұл толғауда бастауыш мүшелер өз кезегінде ұйқас жасау үшін әдеттегі орнынан тармақ соңына қойылған. Сөз жоқ, бастауыш мүшенің сөйлем соңына сырғуы оңай жүзеге асатын амал емес. Бұған тек өлең табиғаты ғана себеп болған. Соның әсері ғана бастауышты бұл ерекшелікке икемдей алады.

Ал келесі толғаулардан берілген жолдардағы бастауыштардың тұрақты орындарынан ауысуына бұдан басқа жағдай себеп болып тұр. Онда шығарма авторы сол инверсияға түскен бастауыш арқылы белгілі бір сөзге екпін түсіруді көздейді. Сол

арқылы олардың ойды ерекшелеп тұратын мүмкіндіктері күшейе түседі.

Шалкиіз жырау:

Ер өзінден соңыратын

Емен салдай батыр ол.

Алыс жерден мөһірлі шұбар хат келсе,

Күйбендескен көп жаман

Құлағын салып тұрар ол .

Жиёмбет жырау:

Мен өлсем құнсыз кетер деме сен

Кешегі өзің ұрып өлтірген

Тілеуберді құлыңдай.

Бұл жолдардағы дәлелдерді қарай отырып жіктеу есімдігінен болған бастауыштар осы мақсатта жиі пайдаланылғанын көреміз. Бірінші мысалда инверсияға түскен бастауыш ұйқас үшін жүзеге асты десек, екінші мысалда көбіне тек ырғақ талабы көзделген. Бұл амал аталған тілдік тұлғаның көркем шығарма жолдарындағы өзгеше бір қырын көрсететін ерекшелік болып табылады.

Бұқар жыраудың мына толғауынан берілген жолдардағы бастауыштың орнынан жылжуы ырғақ мақсатын көздегенге ұқсайды:

Бітірер сенің дауыңды,

Қайтарар сенің жауыңды,

Күнінде тастап өтер жебесі.

Шалкиіз жыраудың толғауынан келтірілген жолдарда бастауыш мүшенің орын ауыстыруы ұйқас болсын, ырғақ болсын, стильдік болсын талаптарға негізделген:

Темір еді биіміз,

Теңіз еді халқымыз,

Тебірлерге қалғанда

Теңселер сойды ауыр ноғай жұртыңыз!

Жоғарыда атап өткендей, бұл бастауыш мүшелердің сөйлемдегі тұрақты орын ауыстыруы сондайлық өнімді емес екеніне көзіміз жетеді. Әйтсе де олардың өлең мәтініндегі белгілі бір шешуші орындарын атай кетуге болады. Сол арқылы өлеңді жолдардағы сөйлемнің басында келген бастауыштың аяққы жаққа келіп ұйқас, ырғақ қатарын жасауы кездесіп жатады.

Негізінен, инверсия жасау үшін орындарын ауыстыруға қолайлысы – сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері. Сөз жоқ, бұлар толықтауыш пен пысықтауыштар. Аталған сөйлем мүшелерінің орындарының еркіндігі бұған айырықша әсер етеді.

Ғалым Р.Сыздықова орын ауыстыруға толықтауыш пен пысықтауыш мүшелердің жиі түсетінін айтады: «Дегенмен, сөйлемнің тұрлаулы, басты екі мүшесінің өзара орын алмасуы тұрлаусыз мүшелердің, оның ішінде пысықтауыш пен толықтауыштың, өздері қатысты сөздермен орын алмастыруынан жиі кездеспейді. Әсіресе, қимыл-сын, мезгіл және үстеуден жасалған мекен пысықтауыштар мен жанама толықтауыштардың өздері қатысты сөзден соң орналасуы жиі қолданылады. Бұған осы мүшелердің әдеттегі орындарында тұрғанда, бірсыдырғы еркіндікке ие екендіктері де себепкер болса керек» [1, 110].

Толғауларда да мұндай инверсиялар бастауыш пен баяндауыштардың өзара орын ауыстыруынан қарағанда өте көп кездеседі. Демек, аталмыш сөйлем мүшелері көркем шығарма мәтіндерінде орын ауыстыруға жиі түсетін тілдік тұлғалар болып табылады. Оның үстіне мұндай ерекшелікті инверсиялар жыраулардың барлығынан дерлік кездесіп жатады. Сол себептен бұны төл поэзиямыздың ерте кезеңімен де байланыстыра аламыз.

Пысықтауыштың көркем туынды мәтіндерінде ұйқастан басқа мақсат басым келетін тұстарда да өз орындарын ауыстырып жататынына көз жеткізе аламыз. Әрине, бұл – ырғақ талабынан пайда болады. Сондықтан мына толғаулар бойындағы мәтін жолдарындағы ырғақты үзбеу үшін ондағы пысықтауыштарды тұрақты орындарынан ауыстырып қолданған. Олар көбіне өздері қатыстырылған мәтіннің соңын ала жүзеге асатынын байқауға болады.

Асан қайғы:

Өзіңнен басқа хан жоқтай

Елеуреп неге сөйлейсің?!

Жиёмбет жырау:

Ақ ісімді жасырмай,

Атқа мінген ер едік,

Қашырды бүйтіп елімнен...

Бұл толғауда кездескен пысықтауыштардың көбіне бір ғана тармақ көлемінде жүзеге асқан жері басым. Алайда толықтауышқа қарағанда пысықтауыштардың ырғақ талабын орындауға жиі қатыстырылатыны байқалады. Оның себебі бұл сөйлем мүшесінің сөйлемдегі атқаратын функционалдық ықпалымен тығыз байланысты. Баяндауыштағы іс-әрекеттің мезгілін, мекенін, себебін, мақсатын пысықтау осыған алып келсе керек. Осы сөйлем мүшесінің сөйлемде тұрақты келіп отыратыны – бұған басты негіз. Демек, толықтауыш пен пысықтауыштар – сөйлем мүшелерінің ішінен инверсияға ең көп түсетіндері.

Бұлардан басқа анықтауыш мүшенің де инверсия құбылысына қатысты тұстарын байқауымызға болады. Олардың өздерінің тұрақты орындарын өзара ауыстырған немесе екеуінің арасына басқа сөз жіберілген түрлері толғаулар жолдарынан да кездесіп жатады. Дегенмен, олар көп емес. Біріншіден, анықтауыш мүше толғаулардың кез келген сөйлемінде келе бермейді. Екіншіден, олардың өзара орын ауыстыруы салдарынан мағыналық реңк солғындайды.

Инверсияның келесі түріне тармақаралық орын ауыстырулар жатқызылады. Мұнда жекелеген сөйлем мүшелері немесе тілдік тұлғалар емес, қатар тұрған тармақтардың бір-бірімен өзара орын ауыстыруына мақсатты түрде жол беріледі. Ондай тармақтар шығарманың шамалы бөлігін, кейде әжептәуір мол бөлігін алып жатады. Тармақаралық орын ауыстырулар да көбіне стиль, ұйқас, ырғақ талабынан тұса керек.

Р.Сыздықова инверсияның бұл түрі туралы: «Инверсияның келесі түріне тармақтар арасында жасалатындары жатады. Екі, кейде үш тармақта берілген бір сөйлемнің мүшелері немесе компоненттері (егер сөйлем құрмалас болса) әдеттегі орындарынан ауыстырылып берілуі де жалпы өлең табиғатына тән белгі. Мұны тудыратын мотивтердің бірі ұйқас пен ырғақ болса, екіншісі –автордың белгілі бір стильдік мақсатты көздеуі болады» [1, 116], – деп ой өрбітеді.

Тармақаралық инверсия құбылысын тармақтарға жайылған жай сөйлем немесе құрмалас сөйлемдер компоненттерінің арасындағы өзара орын ауыстыруларына қарай қарастырдық. Себебі мұндай амалдар орын ауыстырудың ерекше бір маңызды қатарын құрай алады. Бұл жағдайда, сөз жоқ, жай сөйлемнің де, құрмалас сөйлемнің де құрамы ең кемінде екі тармақ көлемінде болуы керек. Демек, мұның да себебі ұйқас, өлшем, ырғақ талабын өтеу және стилдік реңк беру мүддесі болып табылады.

Толғаулардағы жай сөйлем мүшелері тармақтық орындарын ауыстырса көбіне ұйқас мақсаты нәтижесінен деуге болады. Әрине, мұндай орын ауыстырулар көбіне екі тармақ көлеміндегі жай сөйлемдермен танылады.

Доспанбет жырау:

Жарықшылар жоқ па екен

Жармай білте саларға.

Жағдайсыз жаман қалып барамын

Жанымда бір туғанның жоғынан.

Тармақаралық инверсияға түскен құрмалас сөйлемдер бірнеше қатарлы болып келсе сол бетімен өздері қатыстырылған толғаудың ұйқасын жасаған. Әрі шығарманың едәуір бөлігін алып жатады.

Жыраулар туындыларының бойында кездесетін орын ауыстыру тәсілдері осындай. Олардың түрлері әдеттегі орындарынан жылжыған сөйлем мүшелері, күрделі егістік пен тұрақты тіркес, жай және құрмалас сөйлемдер компоненттерінің сипаты тұрғысында берілді. Бұлардың бұл ерекшеліктерінің шамалары қаншалықты болатыны көрсетілді. Ең алдымен, осы тұрғыдағы сөйлем мүшелерінің қарымдары байқатылды. Жалпы, орын ауыстырудың қай түрі болсын өзі қатыстырылған шығарманы ерекшелейтін тәсілдердің бірі болып табылады. Сол арқылы көркем туынды өзіндік болмысын көрсете алады. Ал

бұл олардың шығарманың биік талғамын, ішкі қасиетін тереңдететін қыры.

Демек, инверсия көбіне сөйлем элементтерінің қатысуы арқылы жүзеге асады. Бұлардың ішіндегі бастысы сөйлем мүшелерінің инверсиясы болып табылады. Бұл құбылыс сөйлем мүшелерінің барлығын дерлік қамтиды деуге болады.

Ұйқас, ырғақ мақсатында толықтауыш пен пысықтауышты өз орындарынан жылжыту басқаларға қарағанда жиі. Бұл сөйлем мүшелері жыраулар жолдарындағы мәтіннің ұйқас, ырғақ түзілімін жасап тұруда өзіндік рөл атқарады.

Ырғақ келтіру мақсатында анықтауыш мүшенің анықталатын сөздерден кейін келуін не араларына басқа сөздің енуін өлеңді сөз мәтіні еркін көтереді. Бірақ олардың толғау жолдарында аса мол кездесетіні байқала қоймады. Тұрақты орны сөйлемнің басында келетін бастауыш мүшелердің инверсиясы көбіне белгілі бір стильдік мақсаттан туындайды.

Жыраулар шығармалары мәтінінен күрделі етістік пен тұрақты тіркестердің инверсияға түскен жерлері де кездесіп қалады. Бұдан туындының ұйқасын немесе ырғағын бұзбау үшін осы амалға жүгінуге тура келетіні байқалады. Демек, күрделі етістік және тұрақты тіркес компоненттерінің инверсияға түсуі ұйқас, ырғақ талабынан туындайды.

Сондай-ақ жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдердің де тармақаралық инверсияға қатыстырылуы осындай мақсаттардан келіп шығады. Оларда көбінесе ұйқас мақсаты басым. Ішінара стильдік мүдде де байқалады. Бұлардың инверсияға баруына олардың ұйқас, ырғақ жасаудағы қолайлы мүмкіндіктері басты себеп деуге толық негіз бар. Бір ғана сөйлем мүшесінің орамынан гөрі ең кемінде екі тармақ көлеміндегі жай немесе құрмалас сөйлем компоненттерінің орын ауыстырулары өте икемді. Құрмалас сөйлемдердің кейбір түрлері де тармақаралық орын ауыстыруға қолайлы болып табылады.

Қорыта айтқанда, поэзиядағы ұйқас, ырғақ және өлшем мәселесі – ондағы синтаксистік құрылысты айқындайтын заңдылықтар. Бұл заңдылық негізінде өлең мәтіндерінің бойында өзгеше бір сипаттағы құрылым өрнегі қалыптасады. Бұл құрылым мейлінше қиюласқан тәртіппен келеді. Себебі өлеңдегі осы заңдылықтар талабына сай ондағы сөйлемдер бітімі прозадағыдан өзгеше қалыпқа енеді. Демек, поэзияның синтаксисі – ұйқас, ырғақ, өлшем заңдарынан туындаған ерекше синтаксис.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы: Ғылым, 1970.
2. Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы, 1976.
3. Серғалиев М., Мүсірепова Б. Күрделі синтаксистік тұтастық. – Алматы, 1989.
4. Таусоғарова А.К. Өлең мәтінінің синтаксистік ерекшеліктері: Филология ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2000.

Смагулова Г.С.

ФЕНОМЕН ИНВЕРСИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БУХАР ЖЫРАУ

Текст поэтических произведений имеет много отличий от текстов прозаических произведений. Он определяется тем, что особенности связаны с основными законами стихов. Они могут стать предметом полноценного исследования, так как относятся к наиболее выраженной части поэтического произведения, к которому они относятся.

Smagulova G.S.

THE PHENOMENON OF INVERSION IN THE WORKS OF BUKHAR ZHYRAU

The text of poetic works has many differences from the texts of prose works. It is determined by the fact that the features are related to the basic laws of poetry. They can become the subject of a full-fledged study, as they relate to the most pronounced part of the poetic work to which they relate.

Тұралықова Ә.Т.
«№53 мектеп-лицей» КММ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
asemgul_turalykova@mail.ru

БҰҚАР ЖЫРАУ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Ертеректегі әдеби мұралар лексикасындағы кей элементтің уақыт өте келе кейінгі оқырманға түсініксіз болуы – тіл дамуы тарихындағы заңды құбылыс. Мақалада Бұқар жырау толғауларындағы бүгінде мағынасы түсініксіз сөздердің семантикасы талданады. Мақала мазмұны лексикографиялық еңбектерге материал болуға жарайды.

Ел аманатын орындауды ғасырлар бұрын ойлаған және оның ұтымды жолдарын көрсеткен Бұқар жыраудың бүгінге жетіп отырған мұралары біршама. Ендеше жыраудан жеткен асыл мұраны игеру біздер үшін аса маңызды. Алайда қазақ тілінің диахрондық және синхрондық лексикасы арасында кедергі бар. Ол кедергі – көнерген сөздер. Басқаша айтқанда, «белгілі бір дәуірдің, тарихи кезеңнің тілдік көрсеткіші ретінде жұмсалатын» [1, 31] сөздер.

Әдетте тілді статикалы дегенімізбен, оның да өзгермелі құбылыс екенін мойындау қажет. Әсіресе лексикалық қабат құбылмалы келеді. Бұған әсер ететін фактор көп. Соның негізгі деген үшеуіне басымдық беруді жөн санаймыз, олар:

- а) Тілдің табиғи жолмен дамуы, жетілуі;
- ә) Тілдердің тоғысуы;
- 3) Ғылым мен техниканың дамуы.

Тілдегі қандай да бір элементтің көнеруі осы факторлардан өтуі тиіс, ал бұл уақыт өлшеміне тікелей байланысты. Сөздердің көнеру процесі біртіндеп жүзеге асатыны жөнінде лексиколог ғалым Ә.Болғанбаев: «Көнеру процесі – кенет бірден бола қалатын құбылыс емес, әуелі қолдану жиілігін бәсеңдетіп, пассив сөзге ауысады да, соңынан жаңа ұрпақтың біреуіне жеткенмен, кейінгілерге емін-еркін жете алмай, түсініксіз болып ұмытыла бастайды. Бара-бара қолданудан біржолата ығысып, кейбіреулері тілден жоғалып та кетуі мүмкін» [2, 48], – деп орынды атап өтеді.

Сонымен, қалай дегенде де, Бұқар жырау толғауларындағы көнерген лексика жырау мұрасын, ондағы өрлік пен ерлікке, дидактикаға тұнған мазмұнды қазіргі ұрпақтың толық игеруіне кедергі екені жасырын емес. Бұл дегеніміз қазақ әдебиетінің хандық дәуірі тудырған қазынаның дұрыс қабылдануында проблема бар екенін білдіреді. Ал бұл проблеманы шешудің жалғыз жолы – толғаулар лексикасын арнайы зерттеуге нысан ету. «Тілдің лексикалық қазынасындағы бірліктерді көне, ескі, жаңа деп тануға болатындарын табу, талдау, таныту – қазіргі ғылыми-практикалық мәні бар ізденістердің бірі» [3, 4].

Жырау толғауларындағы мағынасы күңгірт сөздердің дені қазіргі қолданыста жоқ екені айтылды. Себебі мұндай сөздердің біразы араб, парсы тілінен енген және қазіргі жалпыхалықтық лексикада пассивтенген, яғни белгілі бір саланың термині ретінде арнайы лексикаға айналса, енді біразы табиғи жолмен көнеру арқылы пассивтеніп отыр.

Жалпы, қазақ лингвистикасында тіліміздегі көнерген сөздердің семантикалық топтарға жіктелетіні мәлім. Осыған орай Бұқар жырау Қалқаманұлы толғауларындағы мағынасы күңгірт сөздерді де семантикасына қарай өз ішінен төмендегідей топтарға бөліп көрсетуге болады, олар:

- а) жалпы және жеке адамға қатысты;
- ә) діни ұғымға қатысты;
- б) жазу, жазба ұғымына қатысты;
- в) кеңістік ұғымына қатысты;
- г) қорғаным ұғымына қатысты;

- ғ) жылқы түлігіне қатысты;
- д) жорық атының азығына қатысты;
- е) тұрмыстық зат атауына қатысты;
- ж) мата, киім атауына қатысты;
- з) дыбыстық өзгеріске түскен және жергілікті қолданыстағы сөздер.

Енді семантикалық тобы сараланған лексикалық бірліктерді арнайы талдау арқылы түсіндірмекпіз және бұл мақала мазмұнында алғашқы бес тобы қамтылды.

Жалпы және жеке адамға қатысты сөздер. Қараша. Көнерген сөз. *Хан, сұлтанға бағынышты халық* деген мағынада жұмсалатын болған [4, 359].

*Малмен ісің болғанда,
Уақытыңыз толғанда,
Қарашаң қашар қасыңнан.*

Немесе:

Ханның жақсы болмағы –

Қарашаның елдігі.

Қараша халық сөйлесе,

Алтыннан болар белдігі.

Наушаруан. Жалқы есім, онда да кісі есімі. *Наушаруан* (Хосров Анушивран) – Парсының ҮІ ғасырда өмір сүрген билеушісі. Араб, парсы, шағатай әдеби шығармаларында әділдік өлшемі ретінде бейнеленетін дара тұлға [5, 503]. Демек, *адал, әділ адам, шындықты айтушы, турашыл* мағынасында жұмсалатын сөз [6, 441].

Жамандыққа жақсылық

Еткен таза арыңды айт.

Қара қылды қақ жарған

Наушаруандай әділді айт.

Наушаруан сөзін қазақ әдебиетінде бейнеленетін *Атымтай жомарт, Шықбермес* немесе *Қожанасыр* дегендермен салыстыра қарауға болады. Жалқы есімнің уақыт өте келе тұрақты эпитетке айналатыны, сөйтіп зат есіммен сындық мағынада тіркесу арқылы қабыса байланысатыны – тіл тарихында бар құбылыс. Қараңыз: *қожанасыр адам, шықбермес адам* т.с.с. Сол сияқты, *Наушаруанның* (Анушивранның) жалқы есім сипаты көмескіленіп, *әділ, турашыл, адал* деген мағынада жұмсалатын сындық сипаттағы сөзге айналған.

Лабашы. Жалқы есім. Жоңғардың (қалмақ) тарихта *Давақи, Дебачи, Давачи* деген атпен белгілі ханы.

Лабашы деген бір елді

Антыменен улантқан.

Еренші мен Серенді

Тозғындатып шулатқан...

Мұндағы **Еренші** мен **Серен** – жоңғар әскербасыларының есімі. Тарихта *Еренцин* және *Батма-Церен* деген атпен қалған, кезінде нақты өмір сүрген тұлғалар. Бүгінде Лабашы және Еренші мен Серен, олардың Абылай ханмен байланысы, әйгілі жорықтар жайлы біршама тарихи мәлімет сақталып отыр.

Діни ұғымға қатысты сөздер. Һәмметлі. Бұқар жырау толғауындағы *һәмметлі* сөзінің мағынасы жайлы дерек қазақ зерттеулерінде кездеспеді, алайда орыс тілінде жазылған материалдарда мынадай мәлімет бар: «**Хаммат** – восхваляющий, прославляющий, поющий славу» [7]. Қазақшалайтын болсақ, *мадақталған, мәшһүр болған, мәртебелі* дегенге келеді. Осыған қарағанда, *һәмметлі* сөзінің түбірі *хаммат* сөзімен мағыналас болуы мүмкін. Орыс әліпбиінде **h** және **ә** дыбыстарын таңбалайтын әріптің жоқ екенін қаперде ұстап отырмыз. Ал **-лі** формасының сын есім тудыратын жұрнақ екені мәлім. Бұл жұрнақтың ХХ ғасыр және онан ертеректегі жазбаларда (ауызекі сөйлеу үлгілерінде де) дыбыс үндестігіне бағынбай, қатаңға аяқталған түбірлерге жалғана бергені тағы белгілі. Бұл жөнінде Абай шығармаларының тілін арнайы зерттеген ғалым Р.Сыздықова: «...қазақша жазылған «Ғылым таппай мақтанба» деп басталатын тамаша шығарманың тексінде:

Жамандық көрсең нефрәтлі,

Жақсылық көрсең гибрәтлі (I, 44), – деп шағатайша «киінген» (-ты-ның орнына -лы жұрнағын жалғанған) бейтаныс араб сөздерінің (ең болмағанда *нафрәт* деген біреуінің) бары – факт. ...мұсылманша сауаты барларында тілге енбеген араб-парсы сөздері Абайдан жиі болмаса, кем ұшырамайды. Мысалы, Бұқар текстеріндегі *һәммәтлі, һәммәтсіз*, Шортанбайдағы *кәмірһе* типтес сөздерді барлығынан таба аламыз», – дейді [8, 96].

Біздіңше, *һәммәт, хаммат* сөздері *һаммад, хаммад* және *һаммед, хаммед, хаммет, хамбет* сөздерімен мағыналас болуы мүмкін. Сонда *һәммәт* сөзі пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) есімінің мағынасына жуық сөз болып шығады. Мұндай тұжырым жасауымызға себеп – ғалым Т.Жанұзақтың «Қазақ есімдерінің анықтамалығы» еңбегінде *Хаммат* жалқы есімінің арабтікі екені және мағынасы *мақтайтын, мақтауға тұратын, лайық* дегенді білдіретіні келтірілген [9].

*Жаман болса алғаның,
Һәммәтлі туған есіл ер,
Киім тіксе ол қатын,
Жағасы кетер көнтііп,
Етегі кетер салпыып,
Үлгі болмас пішерге.*

Немесе:

*Сусағанда берген су
Шекер емей немене?
Һәммәтсіз ерге біткен мал
Бекер емей немене?*

Сонда мұндағы *һәммәтсіз* сөзінің мағынасы керісінше, яғни *құрметсіз, абыройсыз, тексіз* дегенге келеді.

Һәммәт сөзі сондай-ақ Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығында да кездеседі:

*Біреу өлі, біреу тірі: «Ал» мен «Бердің»,
Мал қашты уысынан һәммәтлі ердің.
«Шықбермес Шығайбайға» тұрақтады,
О-дағы біліп: «ал»-ды берген жердің.*

Шәдияр / Шадияр. Діни термин. *Ислам дінінде рухы мен иманының деңгейі жоғары болған мұсылмандарға берілетін діни мәртебе* [10, 193]. **Төрт шадияр** – Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) мұрагерлері болған, ислам дінін таратушы төрт халиф (діндарлығы мен рухының, иманының күштілігімен, пайғамбарға (с.ғ.с.) адалдығымен жоғары діни мәртебеге ие болған Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли туралы) [10, 193]. **Халиф** – араб тілінен енген сөз, *билеуші, патша* деген мағынаны білдіреді [10, 147].

*Төрт шәдияр Мұстафа
Кітап ашқан ғалымды айт.*

Әдетте *шадияр* сөзі қазақ әдеби тілінде *төрт шадияр* боп тұрақты эпитетпен жұмсалады және мұның да мағынасы Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) ізбасары болған Әбубәкір, Омар, Оспан, Әли төртеуінің есімдері жайлы мазмұнға саяды [11, 358].

Арзы. Күрзі. Лауқа. Бұқар жыраудың «Күллі әлемді қаратқан» деп басталатын толғауындағы екі тармақта бұл күнде мағынасы түсініксіз үш сөз бар, олар: *арзы, күрзі* және *лауқа*. Осыларды жекелей талдап көрелік.

*Арзы менен күрзіні айт,
Лауқа менен қаламды айт.*

Арзы. Бұл сөздің «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» келтірілген мағынасы біреу ғана: арабтың *тату, жарату, еңбегіне тұру* деген мағынада жұмсалатын сөзі [12, 608]. Сөздікте сонымен қатар **арзу** деген сөз бар және оның екі түрлі мағынасы берілген:

а) парсы тілінен енген кірме сөз, *арман-тілек, ниет, өтініш* деген мағынада жұмсалады;

ә) сындық мағынада жұмсалатын сөз, *ғашық, құмар, ынтық* мағыналарын білдіреді [12, 608].

Бұл арқылы *арзы* сөзін парсы тілінен енген осы *арзу* сөзінің дыбыстық өзгеріске түскен нұсқасы деп қарауға және мағынасын *ғашық, құмар, ынтық* дегендермен

байланыстыруға болатын сыңайлы. Себебі толғау мәтінінде бұл сөзбен қатар, яғни бірыңғайлана жұмсалған *күрзі* (бұл сөзді дыбыстық өзгеріске түскен *күрсі* сөзі деп қарасақ) сөзінің мағынасы *діни мазмұндағы кітаптарды оқу кезінде астына қоюға арналған құрал* дегенді білдіреді. Қараңыз: **Күрсі** – араб сөзі. *Құран т.б. діни кітаптарды қоятын қойғыш* [13, 565]. Осыған қарап жырау толғауындағы *күрзі* сөзін араб тілінен енген *күрсі* сөзінің дыбыстық өзгеріске түскен нұсқасы деуге және діни мазмұндағы кітаптарды оқу кезінде сол кітаптардың астына қою үшін жасалған шағын құрал атауы деп шамалауға болатындай. Себебі ұсынылған сөздікте *күрсі* деген заттың ауызекі сөйлеу тілінде кейде *күрзі* болып дыбысталатыны келтірілген. Оның үстіне, толғау мәтінінде рухани дүниелер тізбеленіп кеп отыр. ...Алайда мұның барлығы – жаңсақ тұжырым. *Күрсі* сөзінің ауызекі сөйлеуде арагідік *күрзі* үлгісінде дыбысталатынын жоққа шығармаймыз. Дегенмен *арзы* сөзінің кейінгі жаңа сөздікте берілген түсіндірмесіне ден қойғанымыз абзал.

Арзы. Көнерген сөз. *Күрзіге қарағанда жеңілдеу шоқпар* [6, 56].

Күрзі. Бұл сөздің мағынасы сөздікте *салмақты болу үшін бір басына қорғасын құйылып жасалған, шоқпар тәрізді қару* деп беріліп, парсы тілінен енген кірме сөз екені келтірілген [13, 556].

Сонымен, *арзы* да, *күрзі* де – шоқпар атауы. Бірі ауыр, бірі жеңіл. Арзы мен күрзі жайлы діни әдебиеттерде жан-жақты сипатталады.

Арзы сөзін мағынасы *ғашық, құмар, ынтық* дегендермен барабар келетін *арзу* сөзінің дыбыстық өзгеріске ұшыраған нұсқасы емес екеніне, сондай-ақ *күрзі* сөзін мағынасы *кітапқойғыш* дегенмен барабар келетін *күрсі* сөзінің нұсқасы емес екеніне дәлел жырау толғауының өзінде тұр:

Арсы менен күрзіге

Тайталасты үніңіз.

Үзіндіде *арзы* сөзі *арсы* тұлғасында жұмсалған. Мұны қалыпты құбылыс санаймыз. Маңыздысы – толғау мазмұны. Толғауда Абылай ханның хандық сипаты жайлы баяндалады. Демек, Абылай ханның үні сол замандағы жойқын қару саналатын *арзы* мен *күрзінің* үнімен тайталасқан айбынды хан болғаны әрі мадақтала, әрі сынала сипатталып отыр. Дегенмен, жоғарыда келтіргеніміздей, толғау мәтініндегі *арзы* мен *күрзі* мағынасы әдеттегі соғыс қаруы жайлы емес, діни әдебиеттерде баяндалатын жазалау қаруы жайлы екенін ескерген жөн. Бұған дәлел – біз келтірген үзіндінің екінші жолындағы *лауқа* сөзінің мағынасы. Бір сөзбен айтқанда, Бұқар жырау діни мазмұндағы тармақтарда діни терминдерді жұмсап отыр.

Лауқа. Сөздікте бұл сөз де кездеспейді, алайда дыбысталуы мен таңбалануы осыған ұқсас *лауқы* сөзі бар. Және бұл сөздің араб тілінен енген *лаух* сөзінің ауызекі сөйлеу тіліндегі нұсқасы екені келтірілген. Ал **лаух** – діни термин, *адам тумай тұрып оның тағдыры жазылып қойылатын тақтаның* атауы [14, 680; 682]. Біздіңше, Бұқар жырау толғауындағы *лауқа* сөзі – *лаух* дегеннің дыбыстық өзгеріске түскен нұсқасы, яғни *адам тағдыры жазылатын тақта* дегенді білдіреді. Бұлай топшылауымызға *лауқа* сөзімен бірыңғайлана жұмсалған *қалам* сөзі ықпал етіп отыр, оның үстіне, жырау толғауында діни яки рухани дүниелер сөз етіліп отырғаны және бар. Ал *қаламның* жазу құралы екені және оның араб тілінен енген кірме сөз екені белгілі.

Әлік. Амандасу кезінде қолданылатын, яғни мұсылманша амандасқан адамға екінші адамның беретін жауабындағы *әліксәлем* сөзінің қысқарған түрі. Басқаша айтқанда, сәлемнің қабылданғанын білдіреді. Сонда *әлік алу* дегеннің мағынасы *сәлемін қабыл алды, қабылдады* дегенге келеді [15, 445].

Сәлем – сөздің анасы,

Әлік алған данасы.

Әзәзіл. Араб тілінен енген сөз. *Ібілістің көктен құлап, қуылғанға дейін пері болған кезіндегі бұрынғы аты, азғырушы шайтан* [15, 378]. Алайда Бұқар жырау толғауынан алынған үзіндіде келтіріліп отырған *әзәзіл* сөзі шайтанның атауын емес, *рухани азған, әзәзілдің арбауына еріп кеткен адам* деген мағынаны білдіреді.

Ібіліс – араб тілінен енген сөз. *Адамды пәлеге жолықтыратын азғырушы, жын-шайтан, пері* [10, 691].

Екінші тілек тілеңіз:

Әзәзіл пасық залымның

Тіліне еріп азбасқа.

Үшкіл. Қазірде Қарақалпақстан қазақтары тілінде қолданылады. *Көйлектің кеудесі мен жеңін біріктіргенде қолтыққа қойылатын төрт бұрышты қиық* [10, 95]. Мұнан байқайтынымыз – *үшкіл* деген зат *көйлектің кеуде тұсына жеңдерін жалғау үшін тігілетін қосымша қиық мата* дегенді білдіреді. Көйлекке *үшкіл* салынбаса, онда ол көйлектің жеңі де болмайды. Ендеше Бұқар жырау толғауындағы *үшкілсіз* сөзінің мағынасы арқылы тірі адамның көйлегі емес, *мәйітке кигізілетін (орайтын) кебін* дегенді ассоциациялауға болады. Сонда Бұқар жыраудың айтқаны *Бас амандығың үшін тілеу тіле* дегенге саяды.

Үшінші тілек тілеңіз:

Үшкілсіз көйлек кимеске.

Жазу, жазба ұғымына қатысты сөздер. Шірнеуіш. Көнерген сөз. *Әріптер, таңбалар жазылатын, иленген теріден жасалған зат.* Кітап әзірлеу үшін біздің дәуірімізге дейінгі II-I ғасырларда бұзау, ешкі немесе қой терілерінен ерекше әдіспен иленіп жасалған, температура ауытқуы мен дымқылға төзімді, ондаған-жүздеген жыл бойы сақталатын, сонысына қарай кеңінен қолданылған материал. Қажетіне қарай шірнеуіштің бетіндегі мәтін-суреттер өшіріліп, оның орнына жаңа мәтін-суреттер жазылып-сызыла беретін болған [16, 213].

Қолда бар материалдардан дыбысталуы мен таңбалануы *шірнеуіш* сөзіне ұқсас *шірініш* деген сөз де табылып отыр. «Шірініш – сыр. Науиш – сырлы жазу (науиш – парсыша жазу)» [17, 89].

Енді бір материалдарда *шірнеуішті* былайша түсіндірген: «...**тері басылым**, яғни ақпаратты теріге (шірнеуіш, дифтер, пергамент) жазу арқылы жеткізу мақсатында пайда болған» [18].

Демек, Бұқар жырау толғауында кездесетін *шірнеуіш* сөзі *жазу жазу үшін арнайы иленіп дайындалған тері атауы* болып шығады.

Ежелгі дос жау болмас,

Шірнеуіште хаты бар.

Ежелгі дұшпан ел болмас,

Көңілінде кірдің таты бар.

Дәуіт. Араб тілінен енген сөз, мағынасы *сиясауыт* дегенді білдіреді [19, 592]. Бұрынырақта сиясауытқа сия құйып, оған қаламды матырып алып отырып жазатын болған. Басқаша айтқанда, ертеректе қаламның сиясы қазіргідей өз бойында болмай, жеке ыдыста (сиясауытта) құйылып тұратын болған да, жазу кезінде сиясауыттағы сияны қалам ұшына жұқтырып алып отыратын болған. Қазір мұндай қажеттілік жоқ, сондықтан бұл сөздің бұл мағынасы көнеріп, сөздік қорымыздан ығысып қалған. Және бір айта кетерлігі – *дәуіт* сөзі араб тілінен енген.

Ақтан сия танытқан

Дәуіт пенен қаламды айт.

Кеңістік ұғымына қатысты сөз. Сегіз қиыр шартарап. Бұл қолданыстың қалыптасуына парсы тілінен енген *шартарап* сөзі ықпал еткен болуы керек. **Шартарап** – *дүниенің төрт бұрышы, жан-жақ, төңірек* деген мағынада жұмсалатын сөз [10, 272]. Осыдан келіп шығатын **сегіз қиыр шартарап** *күллі әлем, дүниенің төрт бұрышы* деген мағынаны білдіреді [20, 117].

Қатының болсын қалмақтан,

Қосының болсын қазақтан,

Сегіз қиыр шартарап,

Төрт құбылаң түгел боп,

Төріңде отыр, салмақтан.

Немесе:

Сегізінші тілек тілеңіз:

Сегіз қиыр шартарап,

Жер тұлданып тұрмасқа.

Шартараптың неліктен *сегіз қиыр* деп аталғаны жөнінде мынадай мәлімет бар: *Сегіз қиыр шартарап* – ақиқат дүниедегі горизонталь кеңістіктің этнокогнитивтік санадағы сандық моделі.

Дүниенің төрт бұрышын және соған іргелес жатқан кеңістікті тұтастай қамтитын бұл концептуалды ұғым өр (күншығыс, күннің өрлеп шығатын түрі), төмен (күнбатыс, күннің еңістеп барып бататын тұсы), түстік (оңтүстік, бет тұс), терістік (солтүстік, арқа тұс) дегенмен байланысты.

Ал сегіз қиыр шартарап түстік және түстік пен батыстың, түстік пен шығыстың, терістік және терістік пен батыстың, терістік пен шығыстың іргелес аралықтары деген ұғымды қамтиды. Сонда: 1) Терістік-батыс; 2) Төмен; 3) Оңтүстік-батыс; 4) Түстік; 5) Оңтүстік-шығыс; 6) Өр; 7) Терістік-шығыс; 8) Терістік [21].

Қорғаныс ұғымына қатысты сөз. Тәбия. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бұл сөздің мағынасын *таңсық ас* деп келтірген [6, 557]. «Қазақ тілінің аймақтық сөздігіндегі» (*табия* нұсқасының) мағынасы – нан жабатын таба [22, 637]. Алайда бұл мағыналардың толғау мәтініне ешқандай қатысы жоқ екені белгілі.

Сондай-ақ *табия* сөзі «Сөз – сандық» сөздігінде *салтанат*, *көрме* мағынасында түсіндірілген [23, 375]. Бұл арқылы *тәбия* сөзінің жылқы малына қатысы жайлы түсіндірмесінің қазақ тіліндегі сөздіктерде кездеспейтінін аңғартпақпыз. Ал жекелеген зерттеу еңбектерінде *тәбия* сөзінің *атты сынау* деген мағынамен синонимдес екені жайлы мәлімет бар [24]. Бірақ Абылай ханның жылқы түлігін салтанат яки сынау үшін жаратуы логикаға қайшы. Жалпы, жыраулар поэзиясында *күпшек санды күрең* деп сипатталатын жылқы түлігінің жорық аты ретінде суреттелетіні – факт. Сондықтан бұл нұсқаны қабылдауға да асықпаймыз.

Дыбысталуы жағынан *тәбия* сөзі араб сөзіне келіңкірейтін болғандықтан, араб тіліндегі үндес сөздермен салыстыра қарағанда, *қорған*, *қамал*, *бекініс* мағыналарын білдіретін сөз екені белгілі болды [9]. Біздіңше, Бұқар жырау толғауындағы *тәбия* сөзі осы мағыналармен жуықтасады, себебі жорық атының қорғаныс үшін жаратылуы шындыққа жақындата түседі.

Күпшек санды күреңді

Тәбияға жаратқан,

Қырық сан қара қалмақты

Жарлығына қаратқан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Исаев С.М. Қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. – 208 б.
2. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 143 б.
3. Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том / Құраст.: Ә.Ыбырайым, А.Жаңабекова, Қ.Рысбергенова және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том / Құраст.: Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
6. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.
7. <http://dic.academic.ru/searchall.php?SWord=%D0%A5%D0%90%D0%9C%D0%9C%D0%90%D0%A2&stypе=0>
8. Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы (көптомдық шығармалар жинағы). – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 383 б.
9. Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 552 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст.: А.Жаңабекова, Т.Жанұзақ, Б.Әбілқасымов және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 828 б.
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том / Құраст.: М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 800 б.
12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст.: Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст.: Қ.Күдерінова,

- О.Жұбаева, М.Жолшаева және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
14. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том / Құраст.: М.Малбақов, Н.Оңғарбаева, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том / Құраст.: Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О.Нақысбеков және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
16. Медеубекұлы С., Омарова Б., Әбдиева Р. Баспа және полиграфия терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2013. – 232 б.
17. Халид Құрбанғали. Тауарих хамса (бес тарих) / ауд.: Б.Төтенаев, А.Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.
18. <http://www.studfiles.ru/preview/2459794/page:4/>
19. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
20. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст.: А.Фазылжанова, Н.Оңғарбаева, Қ.Ғабитханұлы және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
21. <http://www.madeniportal.kz/article/2433>
22. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст.: Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 824 б.
23. Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2013. – 480 б.
24. Қыдырбекұлы Б. Сөз төркінін таныық // Түгел сөздің түбір бір. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 176 б.

Туралыкова А.Т.

ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ БУХАР ЖЫРАУ

Некоторые лексические элементы раннего литературного наследия со временем для молодого поколения становятся непонятными и это является закономерным явлением, учитывая историческое развитие языка. В статье анализируется семантика таких элементов, как архаизмы и историзмы в толгауах Бухар жырау. Содержание статьи может послужить материалом для современных лексикографических трудов.

Turalykova A.T.

THE LEXICAL FEATURES OF BUKHAR ZHYRAU'S TOLGAU

Some lexical elements of the early literary heritage become incomprehensible to the younger generation over time, and this is a natural phenomenon, given the historical development of the language. The article analyzes the semantics of such elements as archaisms and historicisms in the tolgaу of Bukhara zhyrau. The content of the article can serve as a material for modern lexicographical works.

ӘОК 801.82

Туралықова Ә.Т.

«№53 мектеп-лицей» КММ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
asemgul_turalykova@mail.ru

БҰҚАР ЖЫРАУ ТОЛҒАУЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКАСЫ

Ертеректегі әдеби мұралар лексикасындағы кей элементтің уақыт өте келе кейінгі оқырманға түсініксіз болуы – тіл дамуы тарихындағы заңды құбылыс. Мақалада Бұқар

жырау толғауларындағы бүгінде мағынасы түсініксіз сөздердің семантикасы талданады. Мақала мазмұны лексикографиялық еңбектерге материал болуға жарайды.

Жыраулар поэзиясы – халқымыздың бастан өткерген тарихи оқиғалардың көркем шежіресі. Онда ел тұрымысының сан алуан қыры бейнеленіп отырған. Көбіне дидактика, сонымен қатар ел басқару, Отан қорғау тақырыбын жырлаған жыраулық поэзияда айрықша орны бар тұлға – Бұқар жырау Қалқаманұлы.

Бұқар жырау толғауларындағы көнерген сөздердің біршамасы бүгінге дыбыстық өзгеріске түсу арқылы формасы өзгеріп жетсе, енді біразы қазіргі қолданысымыздан ығысып қалғаны аңғарылады. Қолданыстан ығысқан мұндай элементтің рудименттері кейде туыстас халықтар тілінде ұшырасып жатады.

Жырау толғауларындағы бүгінде мағынасы күңгірт тартқан сөздердің дені қазіргі қолданыста жоқ. Өйткені мұндай элементтердің біршамасы араб, парсы тілінен енген.

Лексикологияда көнерген сөздердің семантикалық топтарға жіктелетіні белгілі. Осы орайда Бұқар жырау толғауларындағы мағынасы күңгірт сөздерді де семантикасына қарай арнайы топтап көрсетіп отырмыз: 1) жалпы және жеке адамға қатысты; 2) діни ұғымға қатысты; 3) жазу, жазба ұғымына қатысты; 4) кеңістік ұғымына қатысты; 5) қорғаныс ұғымына қатысты; 6) жылқы тұлғиіне қатысты; 7) жорық атының азығына қатысты; 8) тұрмыстық зат атауына қатысты; 9) мата, киім атауына қатысты; 10) дыбыстық өзгеріске түскен және жергілікті қолданыстағы сөздер.

Төменде семантикалық тобы сараланған лексикалық бірліктерді арнайы талдау арқылы түсіндірмекпіз және бұл мақала мазмұнында соңғы бес тобы қамтылды.

Жылқы тұлғиіне қатысты сөз. Жабы. *Қазақ жылқысының наиар, қарабайыр тұқымы* [1, 498].

Жал-құйрығы қаба деп,

Жабыдан айғыр салмаңыз!

Немесе:

Арғымақтың жсалы жоқ,

Жабылар жсалымен теңелер.

Жорық атының азығына қатысты сөз. Алафа (алапа). Бұл сөздің сөздіктерде кездескен нұсқасы – *алапа*. Қазақ тілінде «**ф**» дыбысының «**п**» дыбысымен алмаса беретіні әдеттегі құбылыс болғандықтан, сөздіктердегі *алапа* сөзі дұрыс балама болады деп санаймыз. Алайда лексикографиялық еңбектерде *алапа* сөзінің бірнеше мағынасы көрсетілген. Мәселен:

1) Б.Қалиев құрастырған сөздікте: Көнерген сөз. *Атақ, абырой, даңқ* дегенді білдіреді [2, 42].

2) «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: а) Көнерген сөз. *Тұрақты қызметтегі әскердің ат-көлігіне хан, мемлекет тарапынан беріліп отырған, халықтан салық түрінде жиналған азық*; ә) *Олжа, пайда, табыс*; б) *Пара, алым, ауызбастырық*; в) *Әдет-ғұрып бойынша берілетін кәделі сыйлық, жөн-жоралғы* [3, 368].

3) «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» мұнан басқа тағы мынадай мағыналары келтіріледі: а) *Қалыңмал*; ә) *Адамгершілік*; б) *Әйел босанған, келіншек түскен тойларда берілетін ақшалы орамал*; в) *Жалақы*; г) *Жемшөп, мал азығы* (әзербайжан тілінде); д) *Жұқа жібек мата* [4, 51].

4) *Жаудан түсетін олжа* мағынасындағы *алапай* нұсқасы да бар екені қазақтың көне сөздері топтастырылған «Сөз – сандық» жинағында көрсетілген [5, 22].

Енді жырау толғауының мәтінінде:

Айбалтасын алтынмен булатқан,

Алафасын арттырып,

Арпалап атты қунатқан.

Сөздің мәтін мазмұнындағы мағынасы, контекст ыңғайымен жобалағанда, *тұрақты қызметтегі әскердің ат-көлігіне хан, мемлекет тарапынан беріліп отырған, халықтан салық түрінде жиналған азық*, яғни *жемшөп, мал азығы* дегенге саяды.

Тұрмыстық зат атауына қатысты сөз. Арыс. *Арба, шананың көлік жегетін қос жетегі, тартесі* дегенді білдіретін сөз [3, 689]. Қазірде бұл сөз, сөздікте көрсетіліп

отырғандай, *тәрте*, *дерте* түрінде айтылады. Ал *арыс* түрінде айтылуы, біздіңше, көнерген.

*Доңғалақ арба жүре алмас,
Қос арысы сынған соң.*

Мата, киім атауына қатысты сөздер. Манат. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бұл сөздің екі мағынасы келтірілген:

- 1) барқыт тәрізді сырт киімдік бағалы шұға;
- 2) қалың тоқылған жібектен, бағалы шұғадан тігілген шапан [6, 56].

Біздіңше, Бұқар жырау толғауындағы *манат* сөзінің мағынасына екіншісі (*қалың тоқылған жібектен, бағалы шұғадан тігілген шапан*) келеді. Ал **шұға** – матаның бір түрі, яғни жұмсақ, майда түкті мата [7, 449]. *Барқыт* – түгі тығыз мата [8, 727].

*Алыстан қызыл көрінсе,
Манат емей немене?*

Үлде. *Қымбат, жұқа матаның атауы* [7, 53]. Қазірде бұл сөз әлі де белсенді жұмсалады, алайда мағынасын көпшілік түсіне бермейді.

*Үлдемен басын ораған,
Семсермен шашын тараған,
Қизаштап қасын қараған,
Күлгенде күрек тісі қасқайған,
Қынай да белін буынған,
Ол не болар ерден соң?*

Бұл сөз қазіргі тілімізде *бүлде* сөзімен қабаттаса жұмсалып, **мен** жалғаулығымен бірыңғайластырылып жүр. Мысалы: *үлде мен бүлдеге орау (орану)* т.с.с.

Бүлде. Көнерген сөз. *Сапалы, қымбат мата атауы* [9, 45]. Осыдан байқап отырғанымыздай, қазіргі тіліміздегі *үлде* мен *бүлде* сөздерінің қабаттаса жұмсалу себебі екеуінің де қымбат мата атауы болғанында жатыр. Алайда олардың нақты қандай мата екені қазірде ұмытылған, сондықтан екеуін де көнерген сөзге жатқызамыз. Ал қазіргі қолданысымыздағы *үлде мен бүлдеге орау (орану)* айтылысының мағынасы *қымбат киім кигізу (киіну)* дегенді білдіреді.

*Алтын, күміс байда бар,
Сақтаған орап бүлдемен.*

Қамқа. Зоологиялық атау. *Қара түсті, терісі қымбат, көбіне суда өмір сүретін аң* [10, 183]. Құндыз тәрізді аң болса керек. Алайда Бұқар жырау толғауында кездесетін *қамқа* сөзі *қамқап* деп аталатын киім атауының орнына жұмсалған, қараңыз: **Қамқап**. Көнерген сөз. *Қамқа терісінен тігілген бағалы киім, ішік* [10, 183]. Ақтамберді жырау толғауында «*Күдеріден бау тағып, Қамқапты киер ме екенбіз?!*» деген жолдар бар. Ал Бұқар жырау тіліндегі қолданысы мынадай:

*Хандар киген қамқа тон
Шүберек болар тозған соң.*

Дыбыстық өзгеріске түскен және жергілікті қолданыстағы сөздер. Жырау толғауларында кездесетін мағынасы күңгірт сөздердің бір парасы қазіргі тілімізде де бар, алайда олардың біразы дыбыстық өзгеріске түскен немесе халық тіліндегі жергілікті ерекшелікке қатысы бар сөздерге жатады. Бұл санатқа кіретін сөздерді төменде ұсынып отырмыз.

Арту-арту. Жергілікті тіл ерекшелігіне қатысты сөз. *Асу-асу* деген мағына береді [3, 657]. Байқап отырғанымыздай, бұл сөз көнерген сөзге жатпайды. *Асу-асу* деген сындық мағыналы сөздің дыбыстық өзгеріске түскен нұсқасы ғана. Көбіне ауызекі сөйлеу тілінде қолданылады.

*Арту-арту бел келсе,
Атан тартар бүгіліп.*

Әрнешек. Үстеу мағынасында жұмсалатын сөз (әрнешік). *Әрқашан, әрдайым, әр уақыт* деген мағынада жұмсалады [8, 478]. Бұл – көнерген сөз емес, ауызекі сөйлеу тіліне тән қолданыс қана.

*Алтыс бес жасқа келгенде,
Әрбір атқа қонарсың;*

*Жұмсаһаң, бала тіл алмай,
Қатының қарсы шауып ұялмай,
Әрнешеһ күнің сол болар.*

Борлат. Ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын сөз. Мағынасы *бордақылау* дегенді білдіреді [11, 488]. Ал *бордақылаудың* мағынасы – *бордақыла* етістігінің қимыл атауы, *малды жемге байлап семірт* дегенді білдіреді. Сындық мағынада жұмсалатын *бордақы* сөзінің синтетикалық тәсілмен вербалдануы (етістікке айналуы). **Бордақы** – *жемге байлап семіртілген мал*. Бұл сөз (*бордақы*) *бордақ* деген сөзден шыққан, яғни түбірі *бордақ* болады. **Бордақ** – *жем* дегенді білдіретін сөз [11, 486]. Мұның заттық мағынада жұмсалатын сөз екені «Қазақ тілінің жиілік сөздігінде» келтірілген [12, 58].

Қазақ тілінде *бордақ* сөзінің басқа да мағыналары бар: а) *семіз, толық* деген мағынада (Қытай Халық Республикасы қазақтары тілінде); ә) *бордақ шай* – талқан қосылған *шай атауы* (Монғол Халық Республикасы қазақтары тілінде) [13, 176], мәселен, «**бордақ шай** – густой чай с добавлением толочна» [14, 156].

Жоғарыда келтірілгендерге қарағанда, *жем* деген мағына беретін *бордақ* сөзі ауызекі сөйлеу тілінде *бор* түрінде де жұмсалған сыңайлы. Алайда *бор* сөзінің *семірту* немесе *жемдеу*, *жем* дегенге келетін мағынасы қолда бар материалдардан кездеспеді.

*Құйрығы бітеу қойда бар,
Қысы-жазы борланған.*

Сонда бұл сөздің морфологиялық құрамы мынадай болады: **бор** (*зат есім*) + (**-ла**) *етістік тудыратын жұрнақ* + (**-н**) *ырықсыз етіс жұрнағы* + (**-ған**) *есімше жұрнағы*.

Көрпелдес. *Ерте туған, ет алған қозы* дегенді білдіретін сөз [15, 346]. Бұл жердегі *көрпелдес* сөзі ауыспалы мағынада жұмсалып, адам баласына қаратыла айтылып тұр. Жалпы, *көрпелдес* сөзі – көнерген сөзге жатпайды, белгілі бір кәсіп аясында қолданылатын кәсіби сөз.

*Байдың ұлы көрпелдес
Шұбалаңқы тартады
Айдап жүрген малдан соң.*

Қына. *Топырақ бетіне, ағаш пен тасқа қабыршақ тәрізденіп жабыса өсетін, қабық тәріздес өсімдік* атауы [16, 567]. *Қына* сөзі қазақ тіліне парсы тілінен енген сыңайлы, себебі парсы тілінде *қына* деген – бояу түрі: *Египет, Арабия, Иран, Үндістанда өсетін лавсония бұтасының жапырақтарынан алынатын сары күрең бояу* [16, 567]. Осыған қарағанда, қазақ тіліндегі өсімдік (*тасқа өсетін*) атауы онан (*қынадан*) бояу алынатынына орай *қына* деп аталған болуы мүмкін. Қалай дегенде де, мұнан байқайтынымыз – Бұқар жырау толғауындағы *қына* сөзі *бояу* деген мағына береді. Сонда мұнан *саусақтарын бояп, күтініп жүрген бикеш* деген мазмұн шығады. Шығыс елдерінде әйел затының өз қолын сән үшін қынаға бояйтынын еске түсіріңіз. Сондай-ақ байырғы қазақ қоғамында ер адамның екінші әйелін көпшілік *қыналы бармақ* деп атайтын болған [16, 569].

*Он бармағы қыналы,
Омырауы жұпарлы,
Иісі жұпар аңқыған,
Даусы құдай саңқыған,
Назыменен күлдірген,
Құлқыменен сүйдірген,
Ардақтап жүрген бикешің
Жылай да жесір қалмасқа.*

Қазіргі тілімізде *қынаға/қынамен бояу* деген қолданыс болғандықтан, бұл сөзді де көнерген деуге келмейді. Себебі мұнан *қына* сөзінің семантикалық өрісіне *бояу* сөзінің де кіретіні аңғарылып тұр.

Мортық. Сындық мағынада жұмсалатын сөз. Мағынасы *тапал, мыртық, аласа* дегенге келеді [6, 295]. Осыған қарағанда, жырау толғауындағы *мортық* сөзі алдыңғы контекстегі *еңселі* (*еңсесі биік*) дегенге антоним ретінде алынған. Бұл сөз қазірде де қолданылады, сондықтан көнерген сөзге жатпайды. Сондай-ақ бұл сөздің басқы дыбысы өзгеріп, *қортық* түрінде де айтылады.

Еңсесі биік кең сарай

Мортық болар бөлген соң.

Санат. Бұл сөздің «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» келтірілген бір мағынасы *ерекше, саналы, салтанатты* дегенді білдіреді [17, 642]. Біздіңше, Бұқар жырау толғауындағы *санат* сөзі осындай сындық мағынаға келеді.

Екі жақсы бас қосса,

Санат емей немене?

Қазіргі қазақ тілінде адамға қатысты қолданылатын *санатта бар/жоқ* тіркесінің мағынасына қарағанда, бұл сөздің сындық мағынасы көнере қоймаған.

Тақыт. Заттық мағыналы сөз. *Тақ* деген сөздің ауызекі сөйлеу тілінде қолданылатын нұсқасы [18, 645]. Ендеше бұл сөз де көнерген сөзге жатпайды.

Жиырма беске келгенде,

Бақыт қонды басыңа,

Тақыт келді астыңа.

Талық. *Шаршау, қалжырау, діңкелеу* мағынасында жұмсалатын сөз [18, 673]. Сонда Бұқар жырау толғауындағы *талық* сөзінің мағынасы да осыған саяды: *жұртты діңкелеткен заман-ай* дегенмен барабар. Қазіргі тілімізде қолданылатын *талығу* сөзі *талық* сөзінен шыққан.

Азаматың құлапты,

Жұрт талық болған заман-ай.

Тарман. Бұл сөз қолда бар материалдардан кездеспеді. Контекстік жұмсалымына қарағанда, тілімізде *әрекеттену, амал жасау* деген мағына білдіретін *қарману* сөзіне келіңкірейді. Сондықтан бұл сөзді де көнерген сөз деп қарамай, *қарман* етістігінің дыбыстық өзгеріске түскен нұсқасы деп ұйғарған жөн.

Бұл күнімде орным тар,

Елім үшін тарманған.

Түтек. *Алай-түлей боран* деген мағына білдіреді [19, 526]. Бірақ жырау толғауындағы *түтек* сөзінің мағынасы *боран* дегенді емес, *боран сияқтану* дегенді білдіру мақсатында образды түрде жұмсалып отыр. Және сол арқылы шынайы боранды емес, жан дүниесіндегі боранды меңзейді.

Шөлде сұға болдым зар,

Түтегім түтеп зарланғам.

Қазіргі тілімізде *ақ түтек* немесе *түтеген боран* деген қолданыстар болғандықтан, бұл сөз де көнерген сөздер санатына қосылмайды.

Фәни. Бұл сөздің *тіршілік, өмір* деген мағынада жұмсалатыны белгілі. Алайда бұл – араб тілінен енген кірме сөз. Араб тіліндегі мағынасы *өткінші, опасыз* дегенмен барабар да, қазақ тілінде *өмір, дүние, тіршілік* дегендердің орнына жұмсалады [17, 338]. Сонда Бұқар жырау толғауындағы *фәни* сөзінің мағынасы араб тіліндегі *опасыз* дегенге келеді.

Баспақ, тана жиылып

Фәни болған заман-ай.

Осыған қарағанда, қазіргі тілімізде қолданылатын *фәни жалған* тіркесінде плеонастикалық сипат бар екені аңғарылады. Екіншіден, *фәни* сөзінің араб тіліндегі *өткінші, опасыз* деген мағынасы – қазақ тіліндегі «Өмір» концептісінің логикалық модельдерінің бірі. Осылай біріншілік мағынасының көмескіленгені болмаса, бұл сөзді де көнерген сөздер қатарына қоса алмаймыз.

Хәла. Бұл сөз «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» де, «Диалектологиялық сөздікте» де кездеспеді. Дегенмен мұны қазіргі тілімізде белсенді жұмсалатын *хал, жағдай* сөздеріне қатысты деп түсінеміз, себебі толғау мазмұны осыған меңзейді. Жалпы, *хал* – араб тілінен енген кірме сөз. Бірінші мағынасы *бойдағы қуат, әл-дәрмен, шама* дегендерге келсе, екінші мағынасы *тап болған жағдай, жай-күй* дегенді білдіреді. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *халет* деген сөз бар. Және бұл көнерген сөзге жатады. Мағынасы *жағдай, хал-ахуал* дегенді білдіреді [7, 146-147].

Жоғарыда келтірілгендерге қарағанда, *хәла* сөзі араб тілінен енген *хал* сөзінің өзгеріске түскен нұсқасы болуы мүмкін. Екінші тұжырым – Бұқар жырау *хал* сөзін

толғаудағы ұйқас әуеніне қарай мақсатты түрде өзгертуі мүмкін. Себебі толғау контекстін кеңірек алатын болсақ, кезекті ұйқасқа құрылған тармақ соңдары *халасы* сөзіне дейін *жарасы, жаласы, шаласы*, ал *халасы* сөзінен кейін *шарасы* сөзіне аяқталған. Қалай дегенде де, контекст мазмұнына орай *хала* сөзінің мағынасы *жағдай* дегенге саятыны күмән тудырмайды. Сондықтан бұл сөзді де көнерген сөздер қатарына жатқызбадық.

*Өтірікті шын қылған –
Күндестіктің халасы.*

Байқағанымыздай, Бұқар жырау толғауларында кездесетін сөздердің бір тобы бүгінге дыбыстық өзгеріске ұшырап жеткен. Ал кейбірі жергілікті қолданыста ұшырасып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст.: Б.Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
2. Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том / Құраст.: Т.Жанұзақ, С.Омарбеков, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
4. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст.: Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 824 б.
5. Қайыржан К. Сөз – сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2013. – 480 б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том / Құраст.: Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст.: А.Жаңабекова, Т.Жанұзақ, Б.Әбілқасымов және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 828 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том / Құраст.: Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О.Нақысбеков және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том / Құраст.: Ә.Ыбырайым, А.Жаңабекова, Қ.Рысбергенова және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 3-том / Құраст.: Б.Сүйеркүлова, Т.Жанұзақ, О.Жұбаева және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
12. Қазақ тілінің жиілік сөздігі / Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә., Карбозова Б.Д., Қожахметова А.Қ. – Алматы: Тіл білімі институты, 2016. – 267 б.
13. Диалектологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.
14. Жилкубаева А.Ш. Лексика питания в тюркских языках (лингвокультурологический аспект). Научная монография. – Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ им. С.Аманжолова, 2012. – 245 с.
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст.: Қ.Күдерінова, О.Жұбаева, М.Жолшаева және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
16. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том / Құраст.: М.Малбақов, Н.Оңғарбаева, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст.: А.Үдербаев, О.Нақысбеков, Ж.Қоңыратбаева және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
18. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст.: А.Фазылжанова, Н.Оңғарбаева, Қ.Ғабитханұлы және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
19. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том / Құраст.: М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 800 б.

Туралыкова А.Т.

ЛЕКСИКА ТОЛҒАУОВ БУХАР ЖЫРАУ

Некоторые лексические элементы раннего литературного наследия со временем для молодого поколения становятся непонятными и это является закономерным

явлением, учитывая историческое развитие языка. В статье анализируется семантика таких элементов, как архаизмы и историзмы в толгауах Бухар жырау. Содержание статьи может послужить материалом для современных лексикографических трудов.

Turalykova A.T.
LEXICA OF BUKHAR ZHYRAU'S TOLGAU

Some lexical elements of the early literary heritage become incomprehensible to the younger generation over time, and this is a natural phenomenon, given the historical development of the language. The article analyzes the semantics of such elements as archaisms and historicisms in the tolgaу of Bukhara zhyrau. The content of the article can serve as a material for modern lexicographical works.

ӘОК 159.62.35

Шонатаева Ш.Б.
Құлан мектеп-гимназиясының директоры,
Жамбыл облысы Қазақстан Республикасы,

ОҚУ ҮРДІСІН ТЕХНОЛОГИЯЛАНДЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ МӘНІ

Мақалада оқу үрдісін технологияландыру негізінен философиялық, эксперименталистік, психологиялық, бихеовиристік көзқарастар негізінде жүзеге асырылатыны сөз етіледі. Педагогикалық жаңа технология – іс-әрекетке, оқыту барысында жүзеге асатын педагогикалық жүйеге негізделсе ғана табысқа апаратыны ғалымдар пікірімен дәлелденді. Оқу үрдісін технологияландырудың дара тұлғаны жетілдіруге және оның белгілі бір мақсатқа жетуіне ықпалы мол болатындығы сөз етіледі.

Оқу үрдісін технологияландыру негізінен философиялық, эксперименталистік, психологиялық, бихеовиристік көзқарастар негізінде жүзеге асырылады. Эксперименталистік көзқарастардың мәні адамның тұлғалық тәжірибесіне, өмірден алған тәжірибесіне сүйену болып табылады. Бұл орайда, Джон Дьюидің «Өз бетімен өмір сүру қабілетті сыртқы әсерлер арқылы шешілуі мүмкін емес, біз оған туындаған проблемаларды өз тәсілдеріңізбен шешу арқылы жете аламыз» дегені негізге алынады. Оқу үрдісін технологияландыру оқушы мінез-құлқын мақсаттар арқылы нақтылау деп түсіне отырып Ф.Энгельстің «нақты анықталған мақсат- бұл сезіне білген қажеттілік, ал қажеттілік ғылымды алға жетелеуші қозғаушы күш» деген анықтамасын тілге тиек етеміз. «Тиімді білім беру» - білімді тек «беріп» қана қоймай, сонымен бірге білімнің арқасында оған құндылық көзқарасын дамыту сабағы.

В.Кларин технология сөзінен «Қандайда болсын істегі шеберлікті, оқыту-үйретудегі амалдардың жиынтығы, ал педагогикалық технология (тәрбие технологиясы, қарым-қатынас технологиясы, оқыту технологиясы) «педагогикалық мақсатқа қол жеткізу жолындағы барлық қисынды ілім амалдары мен әдіснамалық құралдардың жүйелі жиынтығымен жұмыс істеудің реті» [1.78] – деп түсінік берді. Педагогикалық жаңа технология – іс-әрекетке, оқыту барысында жүзеге асатын педагогикалық жүйе. Ол дара тұлғаны жетілдіруге, белгілі бір мақсатқа жету жолында арнайы ықпалды ұйғаруға қажетті байланысқан әдіс-тәсілдер.

Педагогикалық технология – оқу-тәрбие үрдісінің шығармашылықпен оқытумен тәрбиенің тиімділігін қамтамасыз ететін жанды құрамдас бөлігі, технология – ақырғы мақсатқа жететін әрекеттер жүйесі. Жаңа педагогикалық технология баланың жетілген тұлға ретінде дамуы үшін маңызы зор.

Қ.Қабдықайырұлы «Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы» еңбегінде: «Педагогикалық технология дегеніміз педагогтар жеке басының шығармашылық күш-

қуатын өрістетуді қамтамасыз етудегі адамаралық және іс-әрекеттегі, қарым-қатынасты жоғарылатудағы, кәсіби еңбектегі адамның рухани жоғары биіктен көрінуіне ықпал ететін адамгершілік жүйе» [2.83], - деп анықтама береді.

Педагогикалық технологияның ең басты мәнді белгісі: мақсаты айқын, нақты, алдын-ала болжау арқылы, диагностикалық негізде нақты жеткен нәтижелерді ескере отырып қойылғандықтан, оқыту процесін нәтижелі жүргізуге көмектеседі.

Оқыту технологиясы - бұл оқытудың тиімділігін арттыру мақсаты мен білім беру үрдісін зерттеу негізінде оқу үрдісін жүзеге асыру және бағалау, бағдарламалаудың жүйелі тәсілі. Оқыту технологиясы педагогикалық әдістерге негізделген 1960 жылдарда шетел зерттеушілері «педагогикалық технология» терминін енгізді. «Педагогикалық технология» дегеніміз - тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі-бір педагогикалық жүйенің жобасы, ал педагогикалық жағдайларға сай қолданылатын әдіс-тәсілдер оның құрамды бөлігі ғана.

Оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын меңгеру мұғалімнен орасан зор іскерлік пен шығармашылыққа негізделген ізденістерді қажет етеді. Осындай мақсат көздеген жүйелі ізденістер мұғалімнің жаңа технологияны меңгеруіне, инновациялық жетілуіне мүмкіндік береді.

Педагогикалық технология - оқыту үрдісін жобалау, ұйымдастыру формасымен анықталады. Педагогикалық технологияның өзіндік ерекшеліктері - қойылған мақсатқа жету мүмкіндігіне кепілдік беретін оқыту үрдісін құрастыру және оны жүзеге асыру. Оқытылатын пән мазмұны, мұғалім мен оқушының өзара байланыс іс-әрекеті, оқушының ішкі даму үрдісі негізінде анықталған нақты мақсат қана педагогикалық технология құрылымын түсіну кілті бола алады.

XXI ғасыр-бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Мұғалімнің басты мақсаты-қоғамның сұранысына лайықты ізгілік қасиеттерді бойына сіңірген тұлғаны тәрбиелеу болып табылады. Кез келген технология білім берудің мақсатынан бастап оның түпкі нәтижесіне дейінгі аралықтағы оқытудың әдістемелік жүйесіне енетін барлық компоненттің біртұтас ортақ мүддеге бірлесе қызмет етуінің тиянақталған жолы болып табылады.

Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалімнің белсенділігі, шығармашылық ізденісі, алдындағы шәкірттің білімін бағалауы, оқу барысында шешуші роль атқарады. Бүгінгі білім беру технологиясында кеңінен қолданылып жүрген В. Зенковтың «Дамыта оқыту», Ж. Караевтың «Деңгейлеп оқыту», сыни тұрғысынан ойлау. Н. Оразақинованың «Сатылай кешенді ойлау», М. Жанпейісованың «Интерактивтік-модульдік оқыту» технологияларын біздің мектеп мұғалімдері өз сабақтарында кеңінен қолданып келеді. Оқушыларымыз дүниенің кез келген жерінде білім алуға, қызмет атқаруға қабілетті, жаңа технологияларды және тіл меңгеру қабілеті жоғары, белсенділікке қабілетті болуға тиіс. Оқу процесінде компьютерлік технологияны қолдану ойды кеңейтуді іске асырып жаңа әдістің пайда болуына, оны ұйымдастыру түріне әкеледі. Компьютерлік оқыту бағдарламалары интерактивті тәртіппен компьютер арқылы қандай да болсын пәнді оқып-үйренуді көздейтін бағдарламалар болып табылады. Оқытуда компьютерлік технологияны қолдану адамның қабілетін кеңейтуге жол ашады. Жаңа технологиялардың өріс алуына орай оқыту үрдісінде «Интерактивті әдістер», «интерактивті оқыту» терминдерімен жиі кездесеміз.

Осыған орай, соңғы кезде оқытудың әр түрлі педагогикалық технологиялары жасалып, мектеп өміріне енгізіліп отыр.

Ал, жаңа педагогикалық технологиялар оқушының шығармашылық қаблеттерін арттыруға өз үлесін қосады.

Жаңа технологияны қолдану төмендегідей кезеңдер арқылы іске асады.

I кезең-оқып үйрену

II кезең- меңгеру

III кезең-өмірге ендіру

IV кезең-дамыту.

Жаңа технология мен жұмыс істеу үшін төмендегідей алғы шарттар қажет: оқу үрдісін интенсификациялауды жаппай қолға алу; оқушылардың сабақтастылығын болдырмау шараларын кешенді қарастыру. Оның ғылыми - әдістемелік, оқыту-әдістемелік ұйымдастырушылық себептеріне үнемі талдау жасап, назарда ұстау, жаңа буын оқулықтарының мазмұнын зерттеп білу, пәндік білім стандарттарымен жете танысу, білімді деңгейлеп беру технологиясын игеру арқылы оқушыларға білімді мемлекеттік стандарт деңгейінде игеруге қол жеткізу, оқыту үрдісін ізгілендіру мен демократияландыруды үнемі басшылыққа алу, өйткені оқыту-тәрбиенің негізі.

Сонымен, «Технология дегеніміз педагогикалық тәсілдердің жиынтығы түрінде берілген педагогикалық жүйе» [3.44], - деп қарастырылады. Ол жүзеге асу үшін педагогикалық технология жобалау, іс-әрекет, қызметті атқару барысында осы жобаны жүзеге асыруды білдіреді де педагогикалық технология диагностика қою, жобалау, оның ішінде іс-әрекеттің әрбір түрін бөлек-бөлек жеке жобалауды қамтиды. Жаңа технологияның принциптері - оқытуды ізгілендіру, өздігінен дамитын, дұрыс шешім қабылдай алатын, өзін-өзі жетілдіріп тәрбиелеуші тұлға қалыптастыру болып табылады.

Мұғалімдердің оқыту технологияларын меңгеруде педагогикалық кеңестер, әдістемелік бірлестіктер, олардың зерттеушілік жұмыстары, шығармашылық іс-әрекеттері пайдаланылады.

Оқытудың жаңа технологиялары мұғалімнің алдына төмендегідей міндеттерді қояды:

- педагогикалық қызметтің өзекті мәселесін білу;
- оқу бағдарламасының түрлендірген нұсқауларын құрастыру;
- оқу модулін құрастыру;
- оқу жобаларының мазмұнын анықтау, әр оқушыға арналған тапсырмалар құрастыру;
- оқушылардың жаңа материалдарды меңгеруі бойынша деңгейленген жаттығулар жүйесін жасау;
- оқу-әрекеттерінің материалдарын іріктеп ала білу.

Осы аталған оқыту міндеттерін мұғалім меңгеруі үшін, ұстаздар қауымымен төмендегідей педагогикалық жұмыстар жүйесі жүргізілуі керек:

- а) проблемалық-рөлдік ойын;
- б) рефлексивті-рөлдік ойын;
- в) панорамалық сабақтар;
- г) педагогикалық брейнстори́нг;
- д) педагогикалық идеялар аукционы;
- е) ашық сабақтарға кіру, талдау және т.б.

Барлық жаңа технологияның алдымен қоятын мақсаты - оқушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылықтарын қалыптастыру.

«Технология» дегеніміз қандай да болсын істегі, шеберлікті, өнердегі адамдардың, ал педагогикалық технология педагогикалық мақсатқа қол жетудегі қолданылатын барлық қисында ілім амалдарымен әдістемелік құралдардың жүйелі жиынтығы»- деп түсіндіреді В. Кларин.

Педагогикалық технология тәжірибеде жүзеге асатын педагогикалық жүйенің жобасы.

Ал педагогикалық жүйе – дара тұлғаны қалыптастыруға бағыт алған белгілі бір мақсатқа жету жолындағы арнайы педагогикалық ықпалды ұйымдастыруға қажетті өлшем, байланысқан әдістердің, құралдардың жиынтығы. Олай болса, дәл қазір бізге осы педагогикалық технологияны дамыту, оны практикада пайдалану қажет.

Жаңа технологияларды пайдалануда пәнге қызығушылықтарын арттырудың тиімді жолдары» деп аталады. Мақсаты – оқыту процесінде жаңа технологияларды пайдалана отырып, жеткіншек ұрпақтарды негізгі пәндермен терең де берік қаруландыру, ал меңгерген білімдерін күнделікті өмірде өз деңгейіндегі іскерлікпен қолдана білу. Жаңа технологияны қолдануда:

«Мұғалім нені білу керек?»

- 1) Жаңа технология көмегімен шешілетін мәселені анықтау.
- 2) Жаңа технологияны қолдану арқылы алынатын нәтижелерді.
- 3) Жаңа технология мәнінен алынатын нәтижелердің теориялық негізін.
- 4) Жаңа технологияда мұғалім қолданылатын әдіс-тәсілдерді білуі керек.
- 5) Оқушыларды жаңа технологияда жұмыс істеуге үйрету әдісін таңдауы.

«Не істей алу керек?»

- 1) Оқу бағдарламасының түрлендірілген нұсқаларын құрастыру.
- 2) Күнтізбелік тақырыптық жоспар жасау.
- 3) Әр сабақты жоспарлау.
- 4) Жаңа технология бойынша жүргізілетін әртүрлі типтегі сабақ жоспарларын

жасау.

- 5) Оқу модулын құрастыру.
- 6) Оқу жобасының мазмұнын анықтау.
- 7) Оқу жобалары бойынша оқушыларға арналған тапсырмаларды құрастыру.

«Қандай іс-әрекеттерді дұрыс ұйымдастыруы қажет?»

- 1) Жаңа технологияда пайдаланылатын жекелеген әдістер мен тәсілдер.
- 2) Әр түрлі типтегі сабақтарды өткізу.

3) Өткізілген сабақтарға талдау жасау, жіберілген кемшіліктердің жасырын себептерін анықтау.

Жаңа технологияда қолданылатын оқу әрекетінің әдістерін оқушыларға үйрету Педагогика ғылымында баланы оқыту мен тәрбиелеудің міндеті жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болғандықтан, жаңа технология бойынша әдістемелік жүйенің басты бөлігі оқыту мақсаты болып қалады.

Сондықтан, танымдық іс-әрекеті белгілі-бір дәрежеде белсендірілуі қажет. Бұл әдістемелік жүйенің басқа бөліктерінің де (мазмұны, әдіс, оқыту түрі мен құралдарының) өзара байланысы қалпында өзгертілуін талап етіп, орындалуы үшін төмендегі ұстанымдар жүзеге асыруы тиіс:

Оқушылардың өзіндік ізденіс іс-әрекеттерінің әдістерін меңгеру талап етіледі. Өйткені бұл әдістердің күнделікті пайдаланылып жүрген оқыту әдістерінен айырмашылық бар. Яғни, жаңа жағдайдағы «Оқыту әдістемесі» деп отырғанмыз «оқушы - мұғалім» ұстанымының өзара тығыз байланыстылығы.

Демек, мұнда бірінші орында оқушы тұрады және оның өз бетімен білім алудағы белсенділігіне баса назар аударылады. Жаңаша оқытудың негізгі түрлері: оқытудың дербес және топтық түрлері болып табылады.

Бұл жерде алға қойылатын басты мақсат - оқушыға деген сенім, оның өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйеніп беделі мен қадір-қасиет сезімін дамыту. Ал оқытудың фронталды түрі, көбінесе, бағыт беру, талқылау және түзету енгізуде ғана пайдаланылады. Жаңа технологияның мақсаты бойынша «оқытуды ізгілендіру» қажет. Бұл үшін оқу құралдары оқушының өздігінен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай болуы керек.

Қорыта айтқанда, әрбір педагогикалық технология жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға, оның өзіндік және шығармашылық қабілетін арттыруға, қажетті іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға және өзін-өзі дамытуда қолайлы жағдай жасауға қажетті объективті әдістемелік мүмкіндіктерін қамтиды.

Қазіргі кезеңде қолданылып жүрген жаңа педагогикалық технологияның негізіне жататындар - әрбір оқушының жеке және дара ерекшеліктерін ескеру; оқушылардың қабілеттері мен шығармашылығын арттыру; оқушылардың өз бетінше жұмыс істеу, іздену дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кларин В. Речь и мышление ребенка. – М., 1994.
2. Қабдықайырұлы Қ. Оқытудың педагогикалық жаңа технологиясы.– А., 2007.
3. Измұқанов М. Жас ұстаздың кәсіби шеберлігін қалыптастырудың педагогикалық негіздері. – А., 2007.

НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

В статье отмечается, что технологизация образовательного процесса осуществляется преимущественно на основе философского, экспериментального, психологического, бихевиористского подходов. Учеными доказано, что новая педагогическая технология приведет к успеху только в том случае, если она будет опираться на деятельность и педагогическую систему, реализуемую в ходе обучения.

Shonataeva Sh.B.

SCIENTIFIC IMPORTANCE OF TECHNOLOGIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS

The article notes that the technologization of the educational process is carried out mainly on the basis of philosophical, experimental, psychological, and behaviorist approaches. Scientists have proven that a new pedagogical technology will lead to success only if it is based on the activities and pedagogical system implemented during training.

ӘОЖ 81'42

Халамбаки Б.

«Bolashaq» Академиясы қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 4 курс студенті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
alua.janibekova@mail.ru

Ғылыми жетекші: **Баймұрынов Жанболат**

«Bolashaq» академиясы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының доценті ф.ғ.к,
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚ МӘТІНДЕРІНДЕГІ СЕПТІК ЖАЛҒАУЫ БЕЙНОРМАСЫ

Мақалада қазақтың септік жалғауларының синонимдік категориясы теориялық тұрғыдан негізделіп талданды, септік жалғауының қызметі оның көркем әдебиеттігі қолдануы зерттелінді.

Бүгінгі күні қай тілдің болмасын тарихи грамматикасы сол тілдің тарихи даму ерекшеліктері жайлы білімнің жинақталған, жүйеленген түрлерінің негізі болып саналады. Жалпы тіл тарихы жайлы білімнің дәрежесі зерттеуге объекті болған материалдың аумақ-көлеміне ғана емес, сонымен қатар зерттеу методикасына да бағынышты. Тіл тарихын зерттеу, ең алдымен, салыстыру негізінде құрылады. Салыстыру туыс тілдер арасындағы айырмашылықты анықтаудың ғана емес, сондай-ақ көне мұралар тілі мен қазіргі тіл арасындағы, бір ғана тілдің құрамындағы «айырмашылықтардың» сырын айқындаудың да құралы.

Аталған мәселеде тілдегі әрбір сөздің өзіне тән нақтылы лексикалық мағынасы мен жалпы грамматикалық мағынасы оның тұлға-тұрпатына байланысты. Бірақ, солай бола тұрса да, ол мағыналар сөз бен сөздің, сөздер мен сөздердің ара қатынастарынан жақсы аңғарылып, дамып отырады.

Сәрсен Аманжолов өзінің «Септік жалғауларының қызметі» атты мақаласында септіктерді «құралды жалғау» деп атауды ұсынады. Қазақ тілінде септік категориясының екі түрі бар: синтетикалық септік және аналитикалық септік. Олардың жасалу жолы мен мағынасында өзіндік ерекшеліктер бар. Септік категориясы - зат есім сөздерді сөйлемдегі басқа сөздермен байланыстыру қызметін атқаратын категория. Септік категориясы зат пен заттың, зат пен қимыл-әрекеттің арасындағы қарым-қатысты білдіреді. Бұл - септіктің жалпы мағынасы.

Мәселен, септіктерді дұрыс қолданбаудың нәтижесінде кеңістік, мекендік мәннің бұзылуы: Абай-Жароков көшесілері орналасқан. (көшелерінде); Мен Қазақстан 5 жыл тұрады. Біз қазақ университеті таныстық. (университетінде). Осыған келгеннен кейін әртүрлі мақсаттар пайда болды. (Осы жерге). Мен осы аптада маңызды жұмыс бар. (менде). Кореяның атақты жерлер баратын автобустар бар. (жерлеріне). – Іс-әрекеттің

бағыты мен объектілік мәннің шатасуы: Менің сізге үйімге шақырғым келеді. Дүйсенбіден сенбіге дейін қазақ тілі сабағы барады. Сені қонақ үйге шақырамын. (... қонаққа үйге шақырамын). – Көмектес септігін дұрыс қолданбау: Мен сізді туған күн құттықтаймын. – Мезгілдік қатынастың дұрыс қолданбауы: Қазақстан келген кейін..., Қазақстан келген дейін... – Мақсаттық мағынаның дұрыс қолданылмауы: Сабақтан кейін маған жұмысқа бару үшін керек. (... бару керек). Біз қазақ тілін үйрену үшін керек. (Келдік). Мен қазір қазақша оқып жүрмін, себебі мен қытай компаниясында жұмыс үшін керек. (Маған жұмыс істеу үшін керек). Қытайға барғанда, оның отбасына үшін дәмді тамақ жасар шығар. Мұнда тек іс әрекеттің кімге арналған мағынасы ғана емес, іс-әрекеттің болжалды мағынасының мүмкін жасар және жасайтын шығар формаларын шатастыру байқалады.

Ілік септіктің басты грамматикалық мағынасы - меншікті заттың иесін білдіру. Мысалы, Айғанымның көршісі, Мәжиттің ауылы, Назгүлдің биі. Мұнда Айғанымның, Мәжиттің, Назгүлдің сөздері меншік мәнді сөздермен (көршісі, ауылы, биі) қарым-қатыста қолданылған. Сондай-ақ ілік септіктегі басқа да сөздермен қарым-қатысқа түседі: 1) туыстық, жақындық қарым-қатыста қолданылады (ананың баласы, нағашымның қарындасы); 2) бүтіннің бөлшегі (мысықтың аяғы, ағаштың жапырағы); 3) заттың сандық қатысы (нағашыларымның біреуі, көршінің екеуі); 4) заттың сапасына қатысы (қыздың сұлуы, қонақтардың жақсысы); 5) заттың ерекше қасиеті (өтірікшінің өтірікшісі, қайсарлының қайсары).

Сондай-ақ, тәуелді септелуде табыс септік жалғауы ашық қолданылады. Мысалы: анамды сағындым, әкемді күттім, ағамды сыйлаймын, әніңді ұнатамын. Табыс септіктегі сөз бен етістік арасына басқа сөз кірсе, сөз табыс септік жалғауымен қолданылады. Мысалы, әкемді кеше көрдім, анамды бүгін көремін т.б.

Табыс септіктің жалғауы бола тұра, қолданыста оның нөлдік тұлғада қолданылуы жиі кездеседі. Ол, әсіресе, табыс септіктегі сөздің жалпылама мәнді болуымен, стильдік қажеттілікпен бірыңғай мүшелерде кездеседі. Мысалы,

Тасыса өсек,
Ысқыртса кесек,
Құмардан әбден шыққаны (А.Қ.)

Осы мысалдағы өсек, кесек сөздері жалпы мағынада қолданылған, мұнда нақтылық мән жоқ. Сондықтан олар нөлдік тұлғада қолданылған.

Шығыс септік қимыл-әрекеттің қайдан басталғанын, қайдан шыққанын, яғни шыққан орнын, себебін, мезгілін, мөлшерін білдіреді. Мысалы, Арман етіп серкелікті, Арда кез мезгілінен ерте өліпті (Қ.М.). Мен үйден де, күйеуден де кетпеймін (М.Ш.). Бір жылдан бері қарап жүрмін (М.Ш.). Бауырдан катерлі ісік болған (М.Ш.). Бұлт боп қалқып жүрмін деп бақыттан, От боп шалқып жүремін деп бақыттан (Қ.М.). Осы мысалдардағы мезгілінен (мезгіл мәнді, үйден, күйеуден – қимылдың шыққан орны, бауырдан (болған), бақыттан – себеп мәнді білдіреді, сырттан – мекен мәнде қолданылған.

Аналитикалық септікте әр септіктің негізгі мағынасы сақталады, ол мағынаның үстіне қосымша мағына үстеледі. Көмекші есім мен септеулік шылау көрсеткіштері септік категориясының мағынасын кеңейтіп, нақтылай түседі. [Омарова А. Қазақ тіліндегі нөлдік морфеманың функционалдық және семантикалық аспектісі. Автореферат, Алматы, 2006]

Септік категориясының бір көрсеткіші көмекші есімдер тек септік құрамында ғана яғни септелген зат есім құрамында ғана қолданылады, басқаша көмекші есімдер қолданылмайды. Бұл көмекші есімдер септік категориясына байлаулы, оның бір құрамы деген сөз. Яғни көмекші есімдер септелетін зат есімдерге тіркесіп, зат есімге жалғанатын септік жалғауын қабылдап, сөйлемдегі зат есім сөздің құрамына кіріп, сөйлемде зат есім сөзбен бір тұтас грамматикалық сөзтұлға жасайды.

Септік категориясының бір көрсеткіші көмекші есімдер тек септік құрамында ғана яғни септелген зат есім құрамында ғана қолданылады, басқаша көмекші есімдер қолданылмайды. Бұл көмекші есімдер септік категориясына байлаулы, оның бір құрамы деген сөз. Яғни көмекші есімдер септелетін зат есімдерге тіркесіп, зат есімге жалғанатын септік жалғауын қабылдап, сөйлемдегі зат есім сөздің құрамына кіріп, сөйлемде зат есім сөзбен бір тұтас грамматикалық сөзтұлға жасайды. Мысалы,

Күй ішінде кербезі арман деген,
Арман деген сұлуы сөз ішінде (Қ.М.)

Осы мысалдағы күй ішінде дегенді күйде деуге, сөз ішінде дегенді сөзде деуге болатыны белгілі. Бұл олардың мағыналас екенін білдіреді. Сонда күй, сөз деген зат есім сөздерге жалғанатын септік жалғауы көмекші есім арқылы негізгі сөзге жалғанып тұр. Демек, күй ішінде – бір тұтас сөзтұлға, сөз ішінде – бір тұтас сөзтұлға. Бұдан көмекші есімнің лексикалық сөздерге (күй, сөз) грамматикалық мағына үстейтін грамматикалық көрсеткіштер қатарындағы тілдік бірлік екенін көруге болады.

Жоғарыда көрсетілген белгілеріне сай тілді әдеби қалпына келтіретін, нормалайтын нәрселер – әр түрлі сөздіктер мен оқулықтар, оқу құралдары, әр алуан әдебиет пен көпшілікке арналған үгіт-насихат орындары; оқу-ағарту орындары мен өнер-білім, ғылым мекемелері т. б. Әрбір көзі ашық, сауатты азамат ана тілін қадірлеп, әдеби тіл мәдениетін, өзінің тіл жұмсау мәдениетін арттыру үшін тіл категорияларын дұрыс пайдалануға тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Оралбай Н. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Павлодар. 2011, 419б.
2. Оралбай Н. Қазақ тілінің морфологиясы. Алматы, 2007, 366 б.
3. Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. Алматы, 1989, 191 б.
4. Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы. Алматы, 1979, 196 б.
5. Аязбаева С.А. Қазақ тілі қосымшаларының морфологиялық вариант жасау моделі. ҚазҰУ Хабаршысы, 2015, №3
6. Құрманәлиев К. Сөзжасамның дербес сала екенін дәлелдеген ғалым, Жас Алаш, 2003, 22 қараша.
7. Мұхаммади Қ. Етістіктің тездік тәсілінің күрделенген аналитикалық форманттарымен берілуі, Қазақ тілі мен әдебиеті, 2003, №7

Халамбаки Б.

ОБРАЗНАЯ ФОРМА СКЛОНЕНИЯ В КАЗАХСКИХ ТЕКСТАХ

В статье теоретически обосновано проанализирована синонимическая категория падежных окончаний казахского языка, исследована функция падежных окончаний в его художественной литературе.

Halambaki B.

THE FIGURATIVE FORM OF DECLENSION IN KAZAKH TEXTS

The article theoretically analyzes the synonymous category of case endings of the Kazakh language, examines the function of case endings in its fiction.

ӘОЖ 82

Жақулаев А.М.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті қазақ әдебиеті
кафедрасының докторанты,
п.ғ.м., аға оқытушы, қарағанды, Қазақстан Республикасы
adil91kz@mail.ru

ТАРИХИ ТҮЛҒА ДИСКУРСЫ: ҚАЗАҚ, ТҮРІК, ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ШЫҢҒЫС ХАН БЕЙНЕСІ

Зерттеудің мақсаты – қазақ, түрік, қырғыз жазушылары: Рахымжан Отарбаевтың «Шыңғыс ханның көз жасы», Абдулла Зия Козаноглудың «Қызыл ту», Шыңғыс Айтматовтың «Шыңғыс ханның ақ бұлты» хикаят-романдарындағы әлемдік тарихи тұлға Шыңғыс ханды қалай бейнелейтінін салыстыру. Бұл зерттеу постколониализм теорияларын, интерпретация әдісін қолдану арқылы жүргізілді. Зерттеу қазақ, түрік, қырғыз жазушыларының шығармаларында Шыңғыс хан тұлғасы дискурсының әр елде

әртүрлі бейнеленуімен аяқталады. Қазақ жазушысы Рахымжан Отарбаев «Шыңғыс ханның көз жасында» айбынды, қаһарлы, жаулаушы, қатыгез тарихи тұлғаның адами қасиеттеріне, оның жан азабына үңіліп, пенделік болмысын танытуға тырысады. Ал, түрік жазушысы Абдулла Зия Козаноглудың «Қызыл ту» романында жеңіліп көрмеген Шыңғыс ханның ұлтшылдық образы бейнеленсе, Шыңғыс Айтматовтың «Шыңғыс ханның ақ бұлтында» жазушы Шыңғыс ханның көзқарасын, оның ішкі әлемі мен психологиясын, ішкі қақтығыстарын суреттеген.

Бұл зерттеу әлем тарихында өзіндік орны бар, күрделі тұлға Шыңғыс хан жайлы қазақ, түрік, қырғыз елдері жазушыларының шығармаларында тарихи тұлға бейнесінің сомдалуын салыстырып зерттеуге тырысты. Атап айтсақ, қазақ жазушысы Рахымжан Отарбаевтың «Шыңғыс ханның көз жасы» [1], түрік жазушысы Абдулла Зия Козаноглудың «Қызыл ту» [2], қырғыз жазушысы Шыңғыс Айтматовтың «Шыңғыс ханның ақ бұлты» [3], хикаят-романдары басшылыққа алынды. Үш автор да түркі тектес елдерден шыққаныменен, әрқайсысы Шыңғыс хан тұлғасын әртүрлі бейнелейді.

Шыңғыс хан – әлемдік деңгейдегі тұлға. Ол туралы қызықты әрі шытырманға толы тарихи зерттеулер аз емес. Тарихи тұлғаның жасаған іс-әрекетіне әлем тарихшылары тарапынан қарама-қайшы екі түрлі баға берілді және әлі беріліп те жүр. Бірі оны сайыпқыран қолбасшы ретінде таныса, екіншісі қанішер, жауыз ретінде қабылдайды. Бұл екі түрлі бағытты түсінуге де болады. Өйткені Шыңғыс хан жаулап алған немесе басып алған жерлерде келісімге келгендер үшін жағымды көрінсе, елі мен жерін қорғап, қарсыласқандар үшін басқыншы болды. Нәтижесінде Шыңғыс хан тұлғасына байланысты бір-біріне қарама-қарсы зерттеулер, пікірлер, көзқарастар мен көркем шығармалар туындады.

Шыңғыс хан жайлы жазылған көркем туындылар әлем әдебиетінде көптеп кездеседі. Тарихи тұлға Темучин (Шыңғыс ханның шын есімі) туралы тұңғыш туынды XIII ғасырда жазылған – «Монғолдың құпия шежіресі» атты фольклорлық-әдеби туынды. Бұдан соң XIX ғасырда монғол жазушысы В.Инжинаштың «Хөх судар» (Көк шежіре) романы, XX ғасырда орыс жазушылары В.Янның «Шыңғыс хан», И.Калашниковтың «Сұм заман», А.Бушковтың «Чингисхан. Неизвестная Азия», жапон жазушысы Ионе Ясашидің «Көкжал», эстон жазушысы А.Валтонның «Пути сходятся в вечность» т.б. көптеген тарихи романдар жазылғаны баршаға мәлім [4].

Біздің зерттеуіміздегі Шыңғыс хан негізге алынған көркем туындылардың барлығы тарихи тұлғаны тануға тырысқанымен әр шығармада оның бір ғана емес әртүрлі бет-бейнесі, болмысы дараланып, өзіндік ерекшеліктерімен беріледі. Үш елдің хикаят-романдарындағы Шыңғыс хан бейнесіне салыстыру талдауын жасаймыз. Үш шығарма түркі тектес елдердің әдебиетінде бір тұлғаға арналғанымен әр аймақта жазылғандығы әр автордың шығармаларында Шыңғыс ханның бейнеленуіне тұрғылықты жердегі көзқарастар мен менталитет, түсінік-пайым әсер етті. Мысалы, қазақ жазушылары арасында Шыңғыс хан тұлғасы біршама уақыт бойы даулы тақырып болды. Бір топ оны реформатор десе, енді бірі тиран деп таныды. Бұл үрдіс әлі де жалғасын тауып келе жатқандығы сезіледі.

Мұның бірнеше себебі де бар. Біріншіден, Кеңес үкіметі тұсындағы оқулықтар мен зерттеулер маркстік-лениндік әдіснаманы басшылыққа ала отырып, социалистік реализм тұрғысынан сыңаржақтықты ұстанып Шыңғыс хан туралы кең көлемді, тарихи негізді зерттеулер жүргізудің орынына оның «қанішер» деп танылуына көп еңбек етті. Екіншіден, бұл ұстанымның түп негізі Алтын Ордамен де байланысты екендігі жасырын емес. Үшіншіден, Шыңғыс хан бейнесінің бір ел әдебиетінде екі қырынан суреттелуі де қоғамдық ойдың екіге жарылуына әкелді. Төртіншіден, Шыңғыс ханға қатысты жалған ақпараттың таралуы да үлкен рөл атқарды.

Қазақ әдебиетінде Шыңғыс хан бейнесін әр қырынан сомдаған шығармалар да, оның тарихи тұлғасына арналған тарихи зерттеулер де көп. Кейінгі жылдары да әлемдік тұлға туралы шығармалар жазылып та жатыр.

Жазушы Рахымжан Отарбаевтың «Шыңғыс ханның көз жасы» хикаяты – психологиялық иірімге толы философиялық тұжырымы терең туынды. Басты кейіпкер – Шыңғыс хан. Жазушы ішкі монологтар арқылы тарихи тұлғаның адами тұлғалық қасиеттерін танытуға тырысқан. Шыңғыс хан тұлғасының айналасында ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан аңыз-әңгімелер, ертегілер мен деректерді көркем шығармада ретіне қарай әдеби әдіс-тәсілмен бере отырып, Шыңғыс хан тұлғасы дискурсының жиынтығын берген хикаят. Ұлы саясаткердің дамылдап, өмірінің соңғы кезеңдері суреттелген шығарма.

«Шыңғыс ханның көз жасында» Шыңғыс хан тұлғасы қанішер, қатыгез бейнеде емес, керісінше әлемді жаулаған айбынды әмірші, ақылы мен айласы асқан сақа саясаткер, өзі шығарған қатаң тыйымдар мен дала заңының қорғаушысы, көрсеқызарлықтан ада, мейірім шапағаты мол, Онон өзенінің оңтүстігіне де (Батыс Еуропа, Мысыр елдеріне дейін), солтүстігіне де (Цин империясы) әмірін жүргізген ұлы қаған* (*қаған – моңғолдардың ханы) ретінде сипатталады. Шыңғыс ханның тарихи тұлғасы төңірегіндегі талай ғасырдан бері аңыз болып, тарихи дискурсқа айналған ірілі-ұсақты оқиғаларға кейіпкер Шыңғыс хан ішкі монологтар арқылы жауап берген.

Жазушы «Шыңғыс ханның көз жасы хикаятында кейіпкер Ұлы қағанның тарихи ғұмыр жолындағы қадау-қадау оқиғаларға естелік-елеспен үн қатады. Қаламгер тарихи аңыздардағы Шыңғыс ханның қаттылығы, қатыгездігі көрінетін стереотиптік бейнелерді Шыңғыс ханның өзінің тұлғасы арқылы жоққа шығарады.

Түрік әдебиетінде Шыңғыс хан тұлғасына арналған бірнеше романдар бар. Олардың кейбіреулері шет тілдерден түрік тіліне аударылса, он екі роман түрік тілінде жазылған.

Бұл көркем шығарма авторларының әр түрлі идеялары дүниежүзілік әдебиеттің қазынасы ретінде қарастырылуы керек деп ойлаймыз. Біздің басты назарымыз тарихи деректер мен Шыңғыс хан тұлғасына емес, Шыңғыс хан мен көркем әдебиеттің үйлесімділігіне аударылуы қажет. Өйткені Шыңғыс хан жазушы немесе ғалым емес, ұлы хан болған тұлға. Оның билік ету кезеңінде бір ғана ой болды. Ол: жаулардан кек алу және жаһанды бағындыру еді. Міне, осы ұстаным жоғарыдағы әрбір шығарманың бойынан табылады.

Түрік тіліндегі он екі романның ішінде үш шығарманың атауында Шыңғыс хан есімі кездеспейді. Олар: Шыңғыс Дагджидің «Жас Тимучин», Кочкун Мутлудың романы «Дала билеушісі», біздің зерттеуіміздегі Абдулла Зия Козаноглудың романы «Қызыл ту» деп аталады. «Қызыл туды» бірінші бөлім «Шыңғыс хан» деп аталады және ескертуде оның Шыңғыс хан екендігі көрсетілген. Ал «Дала билеушісінде» оқырмандар билеушінің Шыңғыс хан екенін оңай түсінеді.

Абдулла Зия Козаноглудың «Қызыл ту» романында Тимучин мен Шыңғыс хан есімі араласып, кезектесіп қолданылады. «Қызыл ту» романы Шыңғыс дәуіріндегі түріктер мен моңғолдар бірігіп, ұлы империя құрған кезеңін баяндайды. Романның басындағы оқиғада Оцукарчи Шыңғыс ханға көмектесу үшін Хасан Саббахқа барады. Романда махаббат, соғыс және мәдени қақтығыстар сияқты тақырыптар оқырмандардың кең ауқымына ұнайтындай етіп жазылған және нәтижесінде танымал дидактикалық тарихи роман пайда болды. Романға символдық атау берген «қызыл ту» нысаны түріктердің қуатты мемлекет құруы және әлемдегі үстем держава ретінде басқа мемлекеттерді бағындыру үшін бірігуінің символы болып табылады. Автор тарихқа жүгінеді, ол оқырманның назарын түркізмге аударғысы келеді және Шыңғыс хан құрған империяны түрік тарихының алтын беттерінен үзінді ретінде ұсынады. Шығармада Хасан Саббахтың исламның символы жасыл тудан бас тартқан Башкиши Оцукарджи бейнеленеді. Ол түркізмнің символы қызыл туды алып, осы тумен сәттіліктен сәттілікке

жетеді. Бұл көркем шығарма авторының саналы таңдауы болып табылады. Қызыл ту Араб мәдениетімен салыстырғанда түріктің ұлттық санасын бейнелейді және жаулап алуға жол ашады. Бұл тұрғыда Козаноглудың романға берген есімі ерекше. Автор түрік ұлтшылдығына қатысты идеяларды көркем шығармаға қатысушы нарратор арқылы енгізеді және өз көзқарасын растау үшін ескертулер жасай отырып, өз ұстанымын нақты көрсетеді. Романға түріктер исламды қабылдағанға дейін қолданған ескі сөздерді енгізу автордың өзінің дүниетанымы мен стилистикалық қалауындағы мақсаттарына сәйкес әрекет еткенін көрсетеді. Осылайша, романның атымен белгіленген дүниетаным тек сюжетті және одан кейінгі көркем әдебиетті ғана емес, сонымен қатар автордың стилистикалық қалауын да қамтиды. Шығарма өзінің эстетикалық аспектісімен емес, хабарламаларымен ерекшеленді және әсіресе автордың дүниетанымын қолдайтын жастар арасында өте танымал роман болды.

Абдулла Зия Козаноглудың «Қызыл ту» романы – Шыңғыс ханның өмірі туралы тарихи-өмірбаяндық роман. Стили мен мазмұны бойынша «танымал роман» аясында қарастыруға болатын қызыл ту – автордың өзіндік дүниетанымын ашатын символ. Автор романды Шыңғыс хан шын мәнінде түрік және өз өмірін Көк түрік қағанатын жанғыртуға арнады деген тарихи идеяға негіздейді. Шыңғыс хан, Джелме және Оцукарчи сияқты түрікшілдікке қызмет еткісі келетін батырлар позитивті, ал Хасан Саббах, Али Марван және Омер сияқты түркі жаулары жемқор кейіпкерлер болып суреттелген. «Қызыл туда» жаңа техника мен стиль тұрғысынан кемшіліктер бар. Бұл табиғи нәрсе, өйткені автордың мақсаты – өнерге емес, танымал және тақырыптық роман жазу. Романда Шыңғыс ханның ұлтшылдық, махаббат және діни көзқарастары алдыңғы қатарға шыққан. Бұл романда Шыңғыс ханның Көк түрік мемлекетін қайта құрамын деген идеяны ұстанып, түркі тайпаларының басын азат етіп, бір тудың астына жинау жолында соғысқандығы бейнеленеді. Автор осы идеяны ұстануда Шыңғыс ханның жолындағы кез келген кедергіні жоюдағы қаталдығын да ақтауға тырысқан. Сондай-ақ, Шыңғыс ханның достықтан өз ұстанымы жоғары екендігін суреттесе де, көңілінде досқа деген адалдығы сәнбеген тұлға екендігіне де назар аударған.

Қырғыз әдебиетінде Шыңғыс хан бейнесі белгілі жазушы Шыңғыс Айтматовтың қаламынан шыққан «Шыңғыс ханның ақ бұлты» шығармасында кездеседі. Онда Шыңғыс ханның әлемді жаулап, билеймін деген билікқұмарлық, ашкөздігі, өз мақсатына жету жолында кез келген кедергіден тайсалмайтын қатаң басшы кейпінде сипатталады. Сондай-ақ, өзі шығарған заңдардың қатаңдығын қадағалайтын қатаң басшы ретінде көрінеді. Шығармаға негіз болған басты жағдай Көк Тәңірі көмегінің белгісі – ақ бұлт. Шыңғыс ханның Көк Тәңірі қолдайды деген сенімі. Сол сенім пенде Шыңғыс ханда жер бетінде не істесем де Құдай қолдайды деген соқыр сезімді тудырды. Еуропа елдерін жауламақ болған Шыңғыс ханның «Батыс экспедициясы» кезінде бала тууға тыйым салуын бұзғандарды жазалағанын баяндайтын хикаят. Осы шығарма арқылы Ш.Айтматов өзі өмір сүрген уақыттағы Кеңес үкіметіне, Сталиндік диктатураға Шыңғыс хан арқылы репрессиялық және озбыр билеушімен қарым-қатынасқа сілтеме жасай отырып, жасырын сын айтады. Сонымен бірге, Шыңғыс ханның көп қырлылығын оның физикалық сипаттамаларымен, өмірбаянымен, психологиясымен, ішкі қақтығыстарымен, сенімдері мен қорқыныштарымен қатар, автор оқырман санасында Шыңғыс ханның тұтас бейнесін қалыптастыра алады. Бұл бейненің әртүрлі аспектілерін талдау және романның құрылымдық элементтерімен, мысалы, сюжет, баяндаушының қызметі, уақыты мен кеңістігі сияқты тұтастығын анықтау Шыңғыс ханның ұлы тарихи тұлға екенін түсінуге ықпал етеді.

Шығармада негізгі және драмалық сюжет бар деп айтуға болады. Негізгі оқиға желісі Шыңғыс хан туралы оқиғадан тұрады. Оқырманды өткенге жетелеп Шыңғыс ханмен таныстырады. Шыңғыс хан туралы шығармада ханның өмірі хронологиялық тәртіпте сипатталмаған. Шыңғыс ханның Батысты жаулап алу науқанынан басталатын сюжет кейде өткенді ретроспективті техникамен қайтарып, содан кейін қазіргі уақытқа

оралғанда үзіледі. Шыңғыс ханның әлемде қалдырған іздерінің психологиялық себептері оның бұрын бастан өткерген оқиғаларына негізделген. Мұны айтқысы келген автор Шыңғыс ханның ішкі әлемін талдауға тырысады, хан туралы өмірбаяндық мәліметтерді келтіреді, онда бұрын өз ізін қалдырған оқиғаларды сипаттайды. Шығарманың соңында ханның отбасы туралы және олардың балалық шағынан бастап өліміне дейінгі кезең ішінде қалай өмір сүргені туралы мәліметтер берілген. Деректер белгілі бір хронологиялық тәртіпте берілмегенімен, оқырман санасында Шыңғыс ханның өмірбаяны толықтай қалыптасады. Ш. Айтматов шығармасында Шыңғыс ханның мінез-құлқына психологиялық талдаулар жасай отырып, оны саяси және әскери қолбасшы Шыңғыс хан ретінде ғана емес, ішкі қақтығыстарымен арпалысқан адам тұрғысынан да суреттеген.

Бұл талданып отырған үш шығарма үш елде жазылғанымен, тарихи тұлға Шыңғыс хан туралы бізге жеткен тарихи деректердің, аңыздардың, ертегілер мен жазбалардағы өмірбаяндық мәліметтердің кездесетінін байқаймыз. Бірақ түркі жұрты халықтары жазушыларының Шыңғыс хан тұлғасын бейнелеуінің өзіндік саяси рефлексиялары көрініс тапқан.

Жоғарыдағы көркем шығармаларды оқи отырып, оқырман қазақ, түрік, қырғыз жазушыларының Шыңғыс хан тұлғасын басқаша бейнеленетінін көре алады. Әдеби шығармалардағы немесе тарихи дереккөздердегі Шыңғыс ханның бейнесін зерттегенде бірнеше принциптерді есте ұстаған жөн. Біріншісі – оның әдеби қарым-қатынасын қарау. Ол әңгіме жазатын адам емес, ол ғалым не жазушы емес. Әдебиетпен айналыспаса да, әдебиет пәніне айнала алған тарихи тұлға. Екінші жағынан, ол жазбаған, бірақ тарихи оқиғаны жасаған тұлға. Тарихшылар оны мадақтағаннан басқа дерек жоқ.

Рахымжан Отарбаев «Шыңғыс ханның көз жасы» хикаятында Шыңғыс ханды – ұлы қаған, тәуелсіз, өзіне сенімді, қатал әрі данышпан әлемнің әміршісінің де өкініші болатындығын бейнелеуге тырысқан. Көптеген зерттеулер мен әдеби шығармалардағы Шыңғыс хан бейнесіне қатысты стереотиптік образдарға қарсы тұру үшін жаңа тәсілдермен тартымды түрде ұсынған. Қазақ жазушысы Р.Отарбаев Еуропа елдерінде ғана емес түрік тектес елдерде де Шыңғыс хан туралы кереғар көзқарастарға қарсы шығып, оның жағымды бейнесін кейіпкер Шыңғыс ханның естелігі арқылы қалыптастыруға тырысады. Абдулла Зия Козаноглудың «Қызыл ту» романында Көк Түрік мемлекетін қайта құруды ойлаған Шыңғыс ханның бойынан ұлтшылдықты байқайсыз. Дегенмен, бұл романда да қатыгез, қатал, қанішер Шыңғыс хан емес, ұлы мемлекет құруды аңсаған, тәртіпті мықтап ұстанған, көңілінде достық сезімі өшпеген Шыңғыс хан тұлғасы көрінеді. Ал, қырғыз жазушысы Ш.Айтматов «Шыңғыс ханның ақ бұлты» хикаятында әлемнің әміршісіне айналғысы келетін Шыңғыс ханның адами болмысын, хан Шыңғыс мен пенде Шыңғыстың ішкі әлеміндегі қақтығысын сипаттаған. Хикаятта қатыгез, билікқұмар, мейірімсіз, бір беткей қаған бар да, керісінше, дала билеушісі кейпінен арыла алмаған, өз ісінің жетік білгірі, көреген, мақсатшыл, жүрек түкпірінде адами сезімдері өшпеген тұлға да бар. Жазушы Шыңғыс ханның осынау күрделі әрі тұңғыш тұлғасын сипаттайды. Үш шығарманың бір-біріне ұқсас тұстарын да, өзіндік айырмашылықтарын да байқауға болады. «Көк Тәңіріге» деген сенім үш шығармада да кездеседі. Тәңірінің белгісі деп түсіндірілген «ақ бұлт» Р.Отарбаевтың да, Ш.Айтматовтың да хикаяттарында бірдей берілген. Сондай-ақ, әр жазушы бір тұлға туралы шығармаларында әр елдің азаматы болғандықтан өз елінің болмысын көрсеткен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Отарбаев Р. Шыңғыс ханның көз жасы (хикаят). / (adebiportal.kz). 17.07.2023.
2. Kozanoglu A.Z. Kizil Tuğ [Red flag]. – Istanbul: Atlas Ki-tabevi, 1981.
3. Айтматов Ш. Ғасырдан да ұзақ күн. – Алматы: Атамұра, 2005.
4. Жақан Ә.Қ. Қазақ әдебиетіндегі Шыңғыс хан тұлғасы. Монография. – Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2013. – 181 б.

Жакулаев А.М.

ДИСКУРС ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ: ОБРАЗ ЧИНГИСХАНА В КАЗАХСКОЙ, ТУРЕЦКОЙ, КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Цель исследования – сравнить, как изображен историческая личность Чингисхан в рассказах-романах казахских, тюрских и кыргызских писателей: Рахимжана Отарбаева «Шыңғыс ханның көз жасы» («Слезы Чингисхана»), Абдуллы Зии Козаноглу «Қызыл ту» («Красное знамя») и Чингиса Айтматова «Шыңғыс ханның ақ бұлты» («Белое облако Чингисхана»). Данное исследование проводилось с использованием теорий постколониализма, интерпретативного метода. Исследование завершается различными репрезентациями дискурса личности Чингисхана в произведениях казахских, тюрских и кыргызских писателей. Казахский писатель Рахимжан Отарбаев в «Шыңғыс ханның көз жасы» («Слезях Чингисхана») пытается раскрыть человеческую природу великого, свирепого, завоевательного, жестокого исторического деятеля, всматриваясь в его страдания. Если в романе тюрского писателя Абдуллы Зии Козаноглу «Қызыл ту» («Красное знамя») изображен националистический образ Чингисхана, который никогда не проигрывал, то в «Шыңғыс ханның ақ бұлты» («Белом облаке Чингисхана») Чингиза Айтматова была предпринята попытка изобразить точку зрения Чингисхана, его внутренний мир, психологии и внутренние конфликты.

Zhakulaev A.M.

HISTORICAL IDENTITY DISCOURSE: THE IMAGE OF GENGHIS KHAN IN KAZAKH, TURKISH, AND KYRGYZ LITERATURE

The purpose of the study is to compare how the historical figure Genghis Khan is depicted in the short stories–novels of Kazakh, Turkic and Kyrgyz writers: Rahimzhan Otarbayev "Shyngys khannyn koz zhasy" ("Tears of Genghis Khan"), Abdullah Zia Kozanoglu "Kyzyl tu" ("Red Banner") and Genghis Aitmatov's "Shyngys khannyn ak buldy" ("The White Cloud of Genghis Khan"). This study was conducted using the theories of postcolonialism and the interpretative method. The study concludes with various representations of the discourse of Genghis Khan's personality in the works of Kazakh, Turkic and Kyrgyz writers. Kazakh writer Rahimzhan Otarbayev in "Shyngys khannyn koz zhasy" ("Tears of Genghis Khan") tries to reveal the human nature of the great, fierce, conquering, cruel historical figure, peering into his suffering. If the novel by the Turkic writer Abdullah Zia Kozanoglu "Kyzyl tu" ("Red Banner") depicts the nationalist image of Genghis Khan, who never lost, then in "Shyngys khannyn ak buldy" ("The White Cloud of Genghis Khan") An attempt was made by Chingiz Aitmatov to depict the point of view of Genghis Khan, his inner world, psychology and internal conflicts.

**МЕДИЦИНА ЖӘНЕ ФАРМАЦИЯ,
БИОЛОГИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ АСПЕКТІЛЕРІ**

**СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ БИОЛОГИИ,
МЕДИЦИНЫ И ФАРМАЦИИ**

**MODERN ASPECTS OF BIOLOGY, MEDICINE
AND PHARMACY.**

Абдрахман А.А.

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
город Караганда, Республика Казахстан

ПОВЫШЕНИЕ ВСХОЖЕСТИ СЕМЯН ЦВЕТОЧНО-ДЕКОРАТИВНЫХ РАСТЕНИЙ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ГУМИНОВЫХ ПРЕПАРАТОВ

Применение гуминовых препаратов положительно влияет на показатели всхожести, урожайности и устойчивости растений к неблагоприятным факторам. Ранее были проведены многочисленные исследования по испытанию гуминовых препаратов для сельскохозяйственных растений, однако, нет сведений об их применении для цветочных культур. В настоящей статье приведены результаты испытания разных гуминовых препаратов для 2-х видов цветочных растений: астра кустарниковая и бархатцы. Результаты показали высокий положительный эффект на прорастание семян. Лучшие результаты получены на фоне растворов гуматов производства АО «Шубарколь комир» в дозе 0,5 и 0,01%.

Гуминовые вещества (или гуматы) – представляют собой высокомолекулярные полимеры нерегулярного строения, которые формируются в природе (почва, торфяные участки, угли, донные отложения и т.д.) в результате преобразования отмершей биомассы растений и животных. Биологическая активность гуматов была открыта еще в конце XIX века [1].

Производство гуматов осуществляется из широко спектра исходного сырья: угли, торфы, почвенные экстракты, компосты, сапропели, отходы органического происхождения [2].

Гуминовые препараты используются в качестве органических удобрений, природных стимуляторов для активации прорастания семян и роста растений, для улучшения плодородия почвы, для ремедиации загрязненных почв, в качестве кормовых добавок для сельскохозяйственных животных и птиц [3-5].

Применение гуминовых препаратов стало более востребованным и в сфере декоративного садоводства. Так, наблюдается увеличение продуктивности роз, повышается их устойчивость к патогенам [6].

Помимо непосредственного увеличения всхожести семян и урожайности сельскохозяйственных культур гуминовые вещества положительно влияют и на свойства почвы. Так, внесение гуматов способствует гумусоаккумуляции [7]. Замачивание в растворах гуматов подавляет грибные и микробиологические инфекции растений. Так, обработка семян льна позволила на 85,7% снизить повреждаемость всходов при бактериозах и на 89,5% - от грибных инфекций.

Цель настоящего исследования – оценить влияния разных гуминовых препаратов на всхожесть семян цветочно-декоративных растений.

Материалы и методы. Объектами исследований являлись гуматы, предоставленные АО «Шубарколь комир», 3 варианта коммерческих гуматов в качестве сравнения: гумат Идеал, гумат 7+, гумат Биомастер. Контролем служила вода дистиллированная.

Испытуемые гуматы производства АО «Шубарколь комир» (далее ГШ) разводили в концентрации 0,1 %, 0,01%, 0,5%, 0,05% и 0,005%. Коммерческие гуматы применяли согласно инструкции.

В качестве цветочно-декоративных растений использовали астру кустарниковую и бархатцы. Опыты по оценке семенной всхожести проводили в лабораторных условиях на основе стандартных методик [8]. Проращивание проводили на чашках Петри на 2-слойной фильтровальной бумаге. При прорастании оценивали пораженность семян и проростков плесенью:

«-» - отсутствие плесени,
 «+» - небольшое поражение,
 «++» - поражено не менее 50% проростков, «+++» - поражена вся поверхность чашек Петри.

Результаты и их обсуждение. Показатели лабораторной всхожести продемонстрировали повышение всхожести и энергии прорастания семян для обоих испытуемых видов (табл. 1, 2).

Таблица 1. Всхожесть семян астры кустарниковой по вариантам опыта с предпосевным замачиванием в растворах гуматов

Вариант опыта	Энергия прорастания, %	Всхожесть, %	Повреждаемость грибковыми болезнями
ГШ 0,1%	20,4±0,6*	31,5±0,8*	-
ГШ 0,5%	31,2±0,9*	54,8±1,6*	-
ГШ 0,01 %	34,5±1,1*	50,4±2,0*	-
ГШ 0,05%	34,0±1,3*	49,6±1,8*	-
ГШ 0,005%	30,2±0,9*	45,6±1,4*	+
Гумат Идеал	24,6±0,8*	35,4±1,5*	+
Гумат Биомастер	22,4±0,6*	35,4±1,3*	+
Гумат 7+	30,2±0,8*	36,5±1,5*	-
Контроль, вода	0	0	+++
* достоверность различий $P \leq 0,05$ по сравнению с контролем			

Таблица 2. Всхожесть семян бархатцев высоких по вариантам опыта с предпосевным замачиванием в растворах гуматов

Вариант опыта	Энергия прорастания, %	Всхожесть, %	Повреждаемость грибковыми болезнями
ГШ 0,1%	50,0±2,2*	58,3±2,4*	-
ГШ 0,5%	56,8±3,1*	60,2±3,3*	-
ГШ 0,01 %	54,8±2,0*	31,3±3,1*	-
ГШ 0,05%	49,0±2,5*	52,0±1,8*	-
ГШ 0,005%	44,6±2,0*	50,1±2,7*	-
Гумат Идеал	51,2±3,1*	52,4±3,0*	-
Гумат Биомастер	48,3±0,9*	52,6±2,5*	-
Гумат 7+	40,2±1,9*	48,9±2,1*	-
Контроль, вода	0	0	++
* достоверность различий $P \leq 0,05$ по сравнению с контролем			

Стоит отметить, что в контроле (на фоне замачивания в дистиллированной воде) семенной материал не дал проростков.

Для обеих цветочных культур лучшие показатели всхожести и энергии прорастания были продемонстрированы на фоне ГШ 0,5 и 0,01 %, что достоверно превышает, как показатели контроля, так и данные на фоне коммерческих гуматов.

Пораженность грибами в вариантах применения гуматов Шубарколь комир или коммерческих аналогов не выявлена, тогда как на фоне контрольных вариантов плесень была зафиксирована. Например, для астры кустарниковой степень зараженности определена – как очень высокая, для бархатцев – как высокая.

Заключение. Таким образом, определены возможности применения растворов гуматов для повышения прорастания семенного материала цветочно-декоративных

растений на примере астры кустарниковой и бархатцев высоких. Лучшие результаты определены для растворов гуматов производства АО «Шубарколь комир» 0,5 и 0,01%.

Список использованных источников:

1. Изосимов А.А. Физико-химические свойства, биологическая активность и детоксицирующая способность гуминовых препаратов, отличающихся генезисом органического сырья // Диссертация канд.биол.наук. – Москва, 2016. – 148 с.
2. Орлов Д.С. Гуминовые вещества в биосфере // Соровский образовательный журнал. – 1997. - № 2. – С. 56-63.
3. Лиштван, И.И., Бамбалов Н.Н. Гуминовые вещества торфа и их практическое использование // Химия твердого топлива. - 1990. - №6. -С. 14- 20.
4. Карпухин А.И. Функциональная роль комплексных соединений в генезисе почв и питания растений / В сб.: Гуминовые вещества в биосфере. - Москва: Наука, 1993. – С. 117-126.
5. Безуглова О.С., Самоничева Е.А. Эффективность гуминовых удобрений различной природы // Труды 4 всероссийской конференции – Гуминовые вещества в биосфере. – Москва, 2007. – С. 393- 398.
6. Горовая А.И. Роль физиологически активных гуминовых веществ в адаптации растений к действию ионизирующей радиации и пестицидов // В сб.: Гуминовые вещества в биосфере. - Москва: Наука, 1993. - С. 144-151.
7. Горовая А.И., Орлов А.И., Щербенко О.В. Гуминовые вещества. Строение, функции, механизм действия, протекторные свойства, экологическая роль. - Киев: Наука думка, 1995. – 304 с.
8. Зорина М.С., Кабанов С.П. Определение семенной продуктивности и качества семян интродуцентов // Методики интродукционных исследований в Казахстане / Сб.науч.тр. - Алма-Ата: Наука, 1986. - С. 75-85.

Абдрахман А.А.

ГУМИНДІК ПРЕПАРАТТАРДЫ ҚОЛДАНУ КЕЗІНДЕ ГҮЛДІ-СӘНДІК ӨСІМДІКТЕР ТҰҚЫМДАРЫНЫҢ ӨНГІШТІГІН АРТТЫРУ

Гуминді препараттарды қолдану өсімдіктердің өнгіштігіне, өнімділігіне және қолайсыз факторларға төзімділігіне оң әсер етеді. Бұрын ауылшаруашылық өсімдіктеріне арналған гуминдік препараттарды сынау бойынша көптеген зерттеулер жүргізілген, бірақ олардың гүл дақылдарына қолданылуы туралы ақпарат жоқ. Бұл мақалада гүлді өсімдіктердің 2 түріне арналған әртүрлі гуминдік препараттарды сынау нәтижелері келтірілген: бұта астері және мариголдтар. Нәтижелер тұқымның өнуіне жоғары оң әсер етті. Үздік нәтижелер "Шұбаркөл Көмір" АҚ өндірген гумат ерітінділерінің аясында 0,5 және 0,01% дозада алынды.

Abdrakhman A.A.

THE INCREASING GERMINATION OF FLOWER DECORATIVE PLANTS SEEDS UNDER USING HUMATE PREPARATIONS

Application of humic preparations has a positive effect on germination, yield and plant resistance to unfavorable factors. Previously, there have been numerous studies on testing humic preparations for agricultural plants, however, there is no information about their application to flower crops. This paper presents the results of testing different humic preparations for 2 species of flowering plants: bush aster and velvetreen. The results showed high positive effect on seed germination. The best results were obtained on the background of humate solutions produced by "Shubarkol Komir" JSC at a dose of 0.5 and 0.01%.

Адилхан Н.А., Қали А.К.

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
город Караганда, Республика Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНОЕ МОРФОЛОГИЧЕСКОЕ СТРОЕНИЕ КАЗАХСТАНСКИХ ВИДОВ РОДА *FILIPENDULA* ADANS.

Актуальность исследования определена необходимостью расширения сырьевой базы Казахстана новыми лекарственными растениями. В статье приведены итоги морфологического исследования надземных органов трех видов лабазников: лабазник степной, лабазник обыкновенный, лабазник вязолистный, которые произрастают на территории Казахстана. Определены особенности строения побегов, листьев, цветков и соцветий. Установлены диагностические отличия между видами.

В настоящее время обеспечение населения Республики Казахстан (РК) сравнительно безопасными, достаточно эффективными и доступными отечественными лекарственными средствами является одной из приоритетных задач фармации. Для реализации этого направления фармацевтической отрасли необходимо проводить исследования по рациональному использованию отечественного ресурса природного сырья. Согласно данным паспортизации предприятий, которая проведена Национальной палатой предпринимателей Республики Казахстан "Атамекен", треть (32%) промышленных предприятий испытывает проблемы с обеспеченностью сырьем, в том числе химической (35%) и фармацевтической (29%) промышленности [1].

Как известно, многие растения обладают определенными лечебными свойствами и входят в арсенал средств, используемых в современной медицинской практике. Основными критериями для отбора растительного сырья в качестве источника биологически активных веществ являются: высокое содержание действующих веществ, доступность сырья в природе или несложная технология культивирования производящих растений. К таким растениям можно отнести виды лабазников (*Filipendula* Adans.) [2-6].

Целью настоящего исследования являлось сравнение видов лабазников, произрастающих в Казахстане для определения диагностических отличий.

Материалы и методы. При исследовании надземных органов лабазников анализировали гербарные материалы и описания Флоры Казахстана [7]. При описании обращали внимание на строение побега, соцветий и цветков.

Результаты. Анализ распространения [7] показал, что во флоре Казахстана произрастает 3 вида лабазников: *F.ulmaria*, *F.vulgaris*, *F.stepposa*.

Морфологические признаки ирисов показали наличие достоверных отличий в строении надземных органов (таблица 1, рис. 1).

Таблица 1 – Сравнительное морфологическое исследования сырья растений рода *Filipendula* Adans.

Показатели	<i>F.ulmaria</i>	<i>F.vulgaris</i>	<i>F.stepposa</i>
Структура стебля	Простые или в верхней части ветвящиеся, твердые, ребристые, голые, густо олиственные	Простые, тонкие, голые, цилиндрические или с небольшими бороздками	Простые твердые, ребристые, опушенные, олиственные в верхней части
Форма листа	Прерывисто-перистые, в очертании широко-яйцевидные, крупных листочков 2-5 пар	Прерывисто-перистые, в очертании эллиптические	Прерывисто-перистые, кожистые, в очертании

			широко- яйцевидные,
Структура поверхности листа	Сверху голые, темно- зеленые, снизу тонко беловойлочные	Сверху голые, снизу по жилкам слегка волосистые, с обеих сторон зеленые.	Сверху с мелкими щетинистыми волосками, зеленые, снизу войлочные, по краю – с курчавыми волосками
Форма прилистнико в	Крупные, широко- сердцевидные, зубчатые.	Пара мелких прилистников	Крупные, широко- сердцевидные, зубчатые.
Форма соцветия	Метельчатое, до 20 см длиной	Щитковое, до 10 см в диаметре	Метельчатое, до 15 см длиной
Лепестки	5-6, обратно-яйцевидные, с длинным ноготком, желтовато-белые	6, удлинненно-обратно- яйцевидные, с коротким ноготком, белые или бледно- розовые.	5-6, обратно- яйцевидные, с длинным ноготком, желтовато-белые

Лабазник вязолистный

Лабазник обыкновенный

Лабазник степной

Рисунок 1. Внешний вид надземных органов видов лабазников

Результаты показывают, что лабазник вязолистный отличается большими размерами, имеет ребристую и гладкую поверхность, листья опушены снизу, а сверху гладкие. У лабазника обыкновенного побеги простые и тонкие, практически не ветвятся, а для лабазника степного – ветвятся только в верхней части, но опушенные.

Для лабазника вязолистного и лабазника степного отмечено метельчатое соцветие, тогда как у лабазника обыкновенного – щитковое. Также лабазник вязолистный и лабазник степной могут иметь от 5 до 6 лепестков, тогда как в цветке лабазника обыкновенного – 6.

Заключение. Таким образом, определены особенности морфологического строения надземных органов трех видов лабазников флоры Казахстана, что служит основой для выявления диагностических признаков сырья.

Список использованных источников:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 20 декабря 2018 года № 846 «Об утверждении Концепции индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2021 – 2025 годы» (с изм. и доп. от 30.12.2021 г.). URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000846>

2. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства». URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1200002050>

3. Высочина Г.И., Кукушкина Т.А., Васфилова Е.С. Биологически активные вещества растений рода *Filipendula* Mill. на Среднем Урале // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Сер. Биология, клиническая медицина. 2013. Т. 11, № 3. С. 50-55.

4. Kruglova M.J., Kruglov D.S., Fursa N.S. Phytochemical research of *Filipendula ulmaria* and *Filipendula hexapetala* // *Obzory po kliniceskoj farmacologii i lekarstvennoj terapii* [Reviews of clinical pharmacology and drug therapy] Т.10. № 2. - 2012. - P. 72.

5. Авдеева Е.Ю., Краснов Е.А. Биологическая активность *Filipendula ulmaria* (Rosaceae) // Растительные ресурсы. 2010. Т.46. №6. – С.123-130.

6. Bijttebier S, Van der Auwera A, et al. A First Step in the Quest for the Active Constituents in *Filipendula ulmaria* (Meadow sweet): Comprehensive Phytochemical Identification by Liquid Chromatography Coupled to Quadrupole-Orbitrap Mass Spectrometry // *Planta Med.* – 2016. – Vol. 82(06). – P. 559-572.

7. Флора Казахстана. Т. 4. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – С. 459-462.

Адилхан Н.А., Қали А.К.

***FILIPENDULA ADANS* ТҰҚЫМДАСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТҮРЛЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ.**

Зерттеудің өзектілігі Қазақстанның шикізат базасын жаңа дәрілік өсімдіктермен кеңейту қажеттілігімен айқындалды. Мақалада шабындықтардың үш түрінің жер үсті мүшелерін морфологиялық зерттеу нәтижелері келтірілген: дала шабындығы, қарапайым шабындық, Қазақстан аумағында өсетін жапырақты шабындық. Өркендердің, жапырақтардың, гүлдер мен гүлшоғырлардың құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Түрлер арасындағы диагностикалық айырмашылықтар анықталды.

Adilkhan N.A., Kali A.K.

COMPARATIVE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF KAZAKHSTANI SPECIES OF THE GENUS *FILIPENDULA ADANS*.

The relevance of the study is determined by the need to expand the raw material base of Kazakhstan with new medicinal plants. The article presents the results of morphological study of the above-ground organs of three species of labdanum: steppe labdanum, common labdanum, elm-leaved labdanum, which grow on the territory of Kazakhstan. Features of structure of shoots, leaves, flowers and inflorescences were determined. Diagnostic differences between the species have been established.

УДК 581.4

Айтжанова Л.А., Қали А.К., Ишмуратова М.Ю.

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
город Караганда, Республика Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНОЕ МОРФОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НАДЗЕМНЫХ ОРГАНОВ РАСТЕНИЙ РОДА *IRIS L.*

Актуальность исследования определена необходимостью расширения сырьевой базы Казахстана новыми лекарственными растениями. В статье приведены итоги морфологического исследования надземных органов пяти видов ириса: ирис кожистый, ирис узколистный, ирис Палласа, ирис кожистый, ирис русский, ирис солелюбивый, которые произрастают на территории Центрального Казахстана. Определены

особенности строения побегов, листьев, цветков и плодов. Установлены отличия между видами.

Растения рода *Iris* L. (Iridaceae) являются ценными источниками биологически активных веществ. Род включает более 300 видов сосудистых цветковых растений, которые широко распространены на разных континентах северного полушария Европы, Ближнего Востока и северной Африки, Азии и Северной Америки [1]. Корневища некоторых видов ирисов (например, *I. germanica* и *I. pseudopumila*) обладают антибактериальными [2-4], антиокислительными [5-7] и противораковыми [8, 9] свойствами. В настоящее время виды ириса продолжают находить применение во многих отраслях, включая фармацевтику, косметику и пищевую промышленность [10, 11]. Трава и корни ириса в народной медицине применяют как потогонное, вяжущее и мочегонное средство; отвар из корней – при лечении заболеваний дыхательных путей, как антимикробное средство.

Введение сырья ирисов в медицинское использование требует выявления диагностических признаков на макро- и микроскопическом уровнях.

Целью настоящего исследования являлось выявление характерных отличий между надземными органами ирисов, произрастающих в Центральном Казахстане.

Материалы и методы. При исследовании надземных органов ирисов анализировали гербарные материалы и описания Флоры Казахстана [12]. При описании обращали внимание на строение побега, цветка и коробочки плода.

Результаты. Анализ распространения [12] показал, что во флоре Центрального Казахстана произрастает 5 видов ирисов: ирис тонколистный, ирис русский, ирис Палласа, ирис кожистый и ирис солелюбивый.

Морфологические признаки ирисов показали наличие существенных отличий в строении надземных органов (таблица 1).

Таблица 1 – Сравнительное морфологическое исследование сырья растений рода *Iris* L.

Показатели	<i>Iris tenuifolia</i>	<i>Iris ruthenica</i>	<i>Iris pallasii</i>	<i>Iris halophila</i>	<i>Iris scariosa</i>
Побег	Короткий, 2-4 см высотой	Тонкий, 6-18 см высотой	Цилиндрический, 20-30 см высотой, цилиндрический или слегка сжатый, гладкий	Высокий, 20-40 см высотой, 1-1,5 см толщиной, немного сплюснутый	Стебель 10-15 см высотой, округлый
Лист	Линейные, 20-40 см длиной и 1-1,5 см шириной, серовато-зеленые, жесткие	Линейные, длинно-заостренные, к основанию суженные, 15-50 см длиной и 3-6 мм шириной	Линейные, заостренные, 25-50 см длиной и 4-5 мм шириной.	Длинные, ланцетные, заостренные, серовато-зеленые, до 50 см длиной и 8-16 мм шириной.	Серповидно-изогнутые, сизоватые, длинноланцетные, 5-12 мм шириной и до 15 см длиной
Цветок	Светлосиний, синефиолетовый, с тонкой нитевидной трубкой. Наружные лепестки голые, продолговатые,	Синефиолетовый, лепестки продолговатые, суженные к основанию, на верхушке округленные с маленькой вырезкой.	Бледнофиолетовый, лепестки с короткой трубкой. Наружные доли продолговатые, обратнолопатчатые,	Бледножелтый, беловатый, наружные лепестки почти эллиптические, сверху округлоовальные, с узкой продолговатой	Лиловый или синий, лепестки продолговатые, обратнояйцевидные, тупые, к основанию суженные, с бородкой из волосков.

	притупленные, к основанию суженные в широкий ноготок. Внутренние доли короче и уже наружных.	Внутренние – короче и уже.	крупнее внутренних.	частью. Внутренние лепестки немного короче и уже по размеру.	Внутренние доли уже наружных.
Коробочка плода	Широкоовальная, 3-гранная, 2,5-3 см длиной, с коротким носиком.	Полушаровидная, без носика, почти трехгранная, 15 мм длиной и 11 мм шириной.	Продолговато-овальная, с коротким носиком, 3-см длиной, 9-10 мм шириной.	Овальная или продолговато-овальная, 6-гранная, на верхушке заостренная в длинный носик, 4-5,5 см длиной.	6-гранная, продолговато-эллиптическая, заостренная, до 6 см длиной и 1,5 см шириной

Так, все пять видов отличались по строению побега. Например, побег ириса тонколистного описан – как короткий, 2-4 см высокий, тогда как для остальных видов они были длинными от 8 до 50 см. Ирис русский отличается тонким побегом, тогда как ирис Палласа и ирис кожистый имеют округлые побеги, а ирис солелюбивый – приплюснутый побег.

Листья также отличались по морфологии. Например, первые три вида имели линейные листья, четвертый – ланцетные, а пятый вид – серповидно-изогнутый.

В строении цветка ирисы отличались по цвету лепестков, форме и размерам, наличию вырезок или бородок из волосков.

Также значительные отличия наблюдали для коробочек ирисов. Так, ирисы узколистный, русский и Палласа имеют трехгранную коробочку, тогда как ирисы солелюбивый и кожистый – шестигранную. Отличительные признаки отмечены для формы коробочки, форме и длине носика, размеров (длина и ширина).

Заключение. Таким образом, определены особенности морфологического строения надземных органов пяти видов ирисов Центрального Казахстана, что служит основой для выявления диагностических признаков сырья.

Данная работа была выполнена в рамках грантового проекта Комитета науки МНВО РК № AP19677164 «Разработка новых космецевтических средств антиоксидантного действия на основе отечественного растительного сырья» (2023-2025 гг).

Список использованных источников:

1. C.A. Wilson, Subgeneric classification in *Iris* re-examined using chloroplast sequence data, *Taxon* 60 (2011) 27–35, <https://doi.org/10.1002/tax.60100/4>.

2. D. Rigano, A. Grassia, C. Formisano, A. Basile, S. Sorbo, F. Senatore, Antibacterial and allelopathic activity of methanolic extract from *Iris pseudopumila* rhizomes, *Fitoterapia* 77 (2006) 460–462, <https://doi.org/10.1016/j.fitote.2006.05.009>

3. L. Hoang, F. Beneš, M. Fenclov, O. Kronusová, V. Svarcová, K. Rehořová, E. B. Svecová, M. Vošatka, J. Hajšlova, P. Kaštanek, J. Viktorova, T. Ruml, Phytochemical composition and in vitro biological activity of *Iris* spp. (Iridaceae): a new source of bioactive constituents for the inhibition of oral bacterial biofilms, *Antibiotics* 9 (2020) 403, <https://doi.org/10.3390/antibiotics9070403>

4. M.M. Okba, P.M.A. Baki, M. Abu-Elghait, A.M. Shehabeldine, M.M. El-Sherei, A. E. Khaleel, M.A. Salem, UPLC-ESI-MS/MS profiling of the underground parts of common *Iris* species in relation to their anti-virulence activities against *Staphylococcus aureus*, *J. Ethnopharmacol.* 282 (2022) 114658, <https://doi.org/10.1016/j.jep.2021.114658>

5. H. Nadaroglu, ~ Y. Demir, N. Demir, Antioxidant and radical scavenging properties of *Iris germanica*, Pharm. Chem. J. 41 (2007) 409–415, <https://doi.org/10.1007/s11094-007-0089-z>
6. D. Rigano, F. Conforti, C. Formisano, F. Menichini, F. Senatoter, Comparative free radical scavenging potential and cytotoxicity of different extracts from *Iris pseudopumila* Tineo flowers and rhizomes, Nat. Prod. Res. 23 (2009) 17–25, <https://doi.org/10.1080/14786410701740237>
7. G. Sofiane, N. Wafab, A. Loubna, Evaluation of antioxidant and antifungal activities of methanolic aerial part extract of *Iris unguicularis* Poiret, Asian J. Plant Sci. Res. 6 (2016) 18–23.
8. R. Abu-Dahab, F. Afifi, Antiproliferative activity of selected medicinal plants of Jordan against a breast adenocarcinoma cell line (MCF7), Sci. Pharm. 75 (2007) 121–146, <https://doi.org/10.3797/scipharm.2007.75.121>.
9. M. Iranzadasl, P. Pasalar, M. Kamalinejad, M.J. Mousavi, Cytotoxic effect of *Iris germanica* L. rhizomes extract on human melanoma cell line, Int. J. Cancer Manag. 14 (2021) 111319, <https://doi.org/10.5812/ijcm.111319>.
10. B.S. Yousefsani, M. Boozari, K. Shirani, A. Jamshidi, M. Dadmehr, A review on phytochemical and therapeutic potential of *Iris germanica*, J. Pharm. Pharmacol. 73 (2021) 611–625, <https://doi.org/10.1093/jpp/rgab008>
11. S. Khatib, C. Faraloni, L. Bouissane, Exploring the use of *Iris* species: antioxidant properties, phytochemistry, medicinal and industrial applications, Antioxidants 11 (2022) 526, <https://doi.org/10.3390/antiox11030526>
12. Флора Казахстана. Т. 2. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958. - 290 с.

Айтжанова Л.А., Қали А.К., Ишмуратова М.Ю.

***IRIS* L. ТҰҚЫМДАС ӨСІМДІКТЕРДІҢ ЖЕР ҮСТІ МҮШЕЛЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ**

Зерттеудің өзектілігі Қазақстанның шикізат базасын жаңа дәрілік өсімдіктермен кеңейту қажеттілігімен айқындалды. Мақалада иристің бес түрінің жер үсті мүшелерін морфологиялық зерттеу нәтижелері келтірілген: былғары ирис, тар жапырақты ирис, Паллас ирисі, былғары ирис, орыс ирисі, тұзды сүйетін Ирис, олар Орталық Қазақстан аумағында өседі. Өркендердің, жапырақтардың, гүлдер мен жемістердің құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Түрлер арасында айырмашылықтар бар.

Aitzhanova L.A., Kali A.K., Ishmuratova M.Yu.

COMPARATIVE MORPHOLOGICAL STUDY OF ABOVEGROUND ORGANS OF PLANTS OF THE GENUS *IRIS* L.

The relevance of the study is determined by the need to expand the raw material base of Kazakhstan with new medicinal plants. The article presents the results of morphological study of above-ground organs of five species of iris: *Iris leathery*, *Iris narrow-leaved*, *Iris Pallas*, *Iris leathery*, *Iris Russian*, *Iris salt-loving*, which grow on the territory of Central Kazakhstan. Peculiarities of shoots, leaves, flowers and fruits structure were determined. The differences between the species were determined.

Болдыш С.К.

Доцент Академии «Bolashaq», г.Караганда, Республика Казахстан
svetlana_boldysh@mail.ru

Болдыш А.Т.

Школа фармации, НАО “Медицинский Университет Караганды”, г.Караганда,
Республика Казахстан
art.boldysh@gmail.com

МЕЖДУНАРОДНОЕ И КАЗАХСТАНСКОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СФЕРЫ ОБРАЩЕНИЯ ЛС

Актуальность проблем нормативно-правового обеспечения сферы обращения ЛС определяется медицинской, социальной и экономической ролью лекарственного обеспечения населения безопасными, качественными и эффективными ЛС. В рамках социальной политики государство нацелено на обеспечение доступной и качественной медицинской, в том числе и лекарственной, помощи для населения. Достижение этой цели возможно решением комплекса разносторонних мер, среди которых немаловажную роль играет формирование надлежащей нормативно-правовой базы в сфере оборота лекарственных средств.

Сфера охраны здоровья населения носит комплексный характер, обеспечивая взаимосвязь экологических, социальных, экономических и гуманитарных аспектов общей проблемы всесторонней защиты прав человека, что в свою очередь способствует достижению согласованных на международном уровне целей развития тысячелетия.

Президент Республики Казахстан К.- Ж. Токаев в своем Послании народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» отмечал среди приоритетов развития государства – обеспечение повышения качества медицинских услуг до полного соответствия международным стандартам [1].

В Национальном проекте "Качественное и доступное здравоохранение для каждого гражданина «Здоровая нация», утвержденном постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 725, третьим приоритетным направлением является - доступные лекарственные средства и медицинские изделия отечественного производства [2].

В условиях глобализации современного мира, характеризующихся межрегиональными интеграционными процессами, гармонизация нормативно-правовых баз сотрудничающих государств призвана обеспечить преимущества не только для контролирующих органов, но и для фармацевтической промышленности и граждан-потребителей её продукции. В ответ на существующие угрозы в целях обеспечения безопасности развитые страны разработали национальные стратегии безопасности, в которых блок по охране здоровья населения и системе здравоохранения обязательно содержит обеспечение безопасности лекарственных средств, в том числе контроль их качества и эффективности. Вне рамок международного сотрудничества решить вопросы глобальной безопасности невозможно.

В контексте проблемы распространения фальсифицированных лекарственных средств во многих странах медицинская и фармацевтическая общественность особое внимание уделяет задаче обеспечения населения качественной, эффективной и безопасной фармацевтической продукцией, поскольку в настоящее время наблюдается:

- большое количество лекарственных средств в обороте;
- огромный ассортимент фармацевтической продукции;
- рост количества генериков;
- увеличение в обороте (производство, транспортировка, реализация) фальсифицированных ЛС;

- несовершенство национальной нормативно-правовой базы, регламентирующей фармацевтическую деятельность;
- несовершенство нормативно-правовой базы, регламентирующей фармацевтическую деятельность на международном уровне.

Исходя из того, что фармацевтическая деятельность обладает высокой социальной значимостью и является сферой повышенного риска для общества, она требует строгого и детального регулирования на национальном и международном уровнях в соответствии с общепризнанными стандартами контроля качества, эффективности и безопасности лекарственных средств, а также мировой практикой и законодательством.

Роль международно-правовых механизмов в обеспечении безопасности человека трудно переоценить. В то же время, в мире не разработано ни одной универсальной модели здравоохранения, которая подходила бы многим странам, каждая страна выстраивает свою национальную модель, опираясь на свои возможности, ресурсы и исходя из способности модели отвечать потребностям общества. В практике разных государств применяются всевозможные методы и механизмы регулирования фармацевтической сферы, которые, в первую очередь, связаны с особенностями государственного регулирования всей системы здравоохранения.

Достичь безопасности в сфере здравоохранения невозможно без качественного международного сотрудничества. Международные организации имеют важную роль при координировании, планировании и реализации механизмов в сфере управления здравоохранением, а также в выборе приоритетов политики при подготовке стратегий деятельности в соответствии со сложившейся ситуацией в области охраны здоровья [3].

Межгосударственное регулирование оборота лекарственных препаратов рекомендовано международными организациями - Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), Международная фармацевтическая федерация (FIP), Всемирная медицинская ассоциация, Международный совет научных медицинских организаций (CIOMS). Также существуют и региональные формы сотрудничества, которые осуществляются в рамках только Европейского Союза и Совета Европы, Системы сотрудничества фармацевтических инспекций (PIC/S), Международной организации фармацевтического инжиниринга (ISPE), Международной конференции по гармонизации технических требований к регистрации фармацевтической продукции для людей (ICH) и др. [4].

Изучение международного опыта показало, что государственное регулирование общественных отношений, складывающихся в результате реализации основных направлений фармацевтической деятельности, в большинстве европейских стран, США и Японии формируется из следующих составляющих:

- разработка и внедрение национальных стандартов качества (Фармакопеи) для стандартизации процессов контроля качества фармацевтических препаратов;
- внедрение общепризнанных стандартов надлежащих практик GxP (GLP, GCP, GMP, GDP, GPP, GEP), направленных обеспечивать качество фармацевтической продукции, начиная с момента разработки до передачи ее потребителю;
- создание подразделений фармацевтической инспекции для контроля за деятельностью фармацевтических организаций;
- постоянный контроль за легальным оборотом лекарственных средств;
- создание подразделений фармаконадзора для систематизации и анализа сведений об эффективности и безопасности препаратов.

В Соединенных штатах Америки контроль качества фармацевтических средств и пищевых продуктов осуществляет **FDA** Управление по санитарному надзору за качеством пищевых продуктов и медикаментов (Food and Drug Administration, FDA). FDA отвечает за сохранение здоровья населения путём регулирования и надзора в области безопасности пищевых продуктов, табачных изделий, пищевых добавок, лекарств (как рецептурных, так и безрецептурных), вакцин, медицинских устройств и ветеринарных препаратов. К сфере деятельности FDA также относятся модернизация здравоохранения и предоставление населению научной информации по применению фармацевтических препаратов и пищевых продуктов.

В рамках Евросоюза действует Европейское агентство по лекарственным средствам (ЕМА), которое ответственно за научную оценку, надзор и мониторинг безопасности лекарственных средств в ЕС. Агентство управляется независимым Правлением. Его повседневные операции осуществляются сотрудниками под руководством исполнительного директора. ЕМА - это сетевая организация, в деятельности которой участвуют тысячи экспертов со всей Европы. Эти эксперты выполняют работу научных комитетов. ЕМА имеет семь научных комитетов, которые осуществляют оценку заявок от фармацевтических компаний.

В 1970 г. Европейской ассоциацией свободной торговли (European Free Trade Association, ЕFТА) было учреждено Объединение фармацевтических инспекторов (Pharmaceutical Inspection Convention, PIC). В виду сотрудничества органами здравоохранения различных стран была создана Схема сотрудничества фармацевтических инспекторов (Pharmaceutical Inspection Cooperation Scheme, PIC/S), в состав которой на сегодняшний день входят 52 страны, различные международные организации, включая FDA и др.

Все предпринимаемые развитыми странами усилия направлены на развитие национальных фармацевтических отраслей, гарантию безопасности и эффективности, реализуемой фармпродукции, противодействие распространению фальсифицированных лекарственных средств, что возможно достичь путем:

- снижения барьеров организационного и бюрократического характера в области международного обращения фармацевтических препаратов за счет взаимного признания нормативно-правовых актов и стандартов в сфере разработки, проведения исследований, производства, регистрации, реализации, документального сопровождения всех процессов жизненного цикла лекарственных средств;

- признания Фармакопеи, являющейся важнейшим научно-методическим руководством для фармацевтических производителей при разработке внутренних спецификаций качества и для регистрационных органов, на международном уровне.

В международной торговле для подтверждения соответствия необходима комплексная сертификация, подтверждающая качество, эффективность и безопасность лекарственного средства. Система сертификации была впервые разработана Всемирной организацией здравоохранения, а сертификация на основе GMP является ее неотъемлемой частью. Основными требованиями, предъявляемыми данной системой, являются обеспечение качества по подбору и расстановке персонала, оснащение помещений и приобретение оборудования, ведение документации, производство, контроль качества, контракты на производство продукции и проведение анализов, жалобы и отзыв продукции, а также самоконтроль. Соответственно, для обеспечения всех этих требований в каждой стране необходимо наличие контролирующего государственного органа за их соблюдением.

Таким образом, государственное управление сферой обращения ЛС играет важную роль в обеспечении населения безопасными, качественными и эффективными ЛС.

Регулируя сферу обращения ЛС, государство стремится решить актуальные вопросы системы здравоохранения и достичь поставленных стратегических целей и задач. От эффективности государственного управления сферы обращения ЛС зависит не только национальная лекарственная безопасность, но и жизни отдельно взятых людей.

В Республике Казахстан за качество и безопасность ЛС отвечают Комитет МЗРК по контролю за медицинской и фармацевтической деятельностью и Национальный центр экспертизы ЛС и МИ, а также их территориальные подразделения. От деятельности данных органов, зависит безопасность и эффективность сферы обращения ЛС. Как показывает мировой опыт, хорошо развитая система управления сферой обращения ЛС, а также грамотно разработанные НПА, регламентирующие деятельность сферы обращения ЛС, позволяют обеспечивать население безопасными и качественными ЛС. В процессе регулирования также должны быть задействованы общественные организации, пациенты, фармацевтические компании и др.

Таким образом, эффективное государственное управление позволяет бороться с некачественными и фальсифицированными лекарственными средствами. Исходя из

вышесказанного, Республика Казахстан интегрируя в мировую экономику, должна иметь сильные национальные регулирующие органы, которые обладают соответствующими полномочиями и имеют хорошее финансирование, для того чтобы обеспечить качество, безопасность и эффективность сферы обращения ЛС.

Список использованных источников:

1. Токаев К.-Ж. Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны / Послание народу Казахстана от 1 сентября 2021 г // <https://www.akorda.kz>
2. Об утверждении национального проекта "Качественное и доступное здравоохранение для каждого гражданина "Здоровая нация" // Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 725 / <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000725#z10>
3. Katz R, Singer DA. Health and security in foreign policy. // Bull World Health Organ. 85. 2007. P. 233-34.
4. Ишмухамедов А., Абраменко Л. Производители из ближнего зарубежья на фармрынках соседних стран // Ремедиум. – 2004. – №1. – С. 6-8.

**Болдыш С.К., Болдыш А.Т.
ДЗ АЙНАЛЫМЫ САЛАСЫН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ РЕТТЕУ**

ДЗ айналымы саласын нормативтік-құқықтық қамтамасыз ету проблемаларының өзектілігі халықты қауіпсіз, сапалы және тиімді ДЗ-мен дәрілік қамтамасыз етудің медициналық, әлеуметтік және экономикалық рөлімен айқындалады. Әлеуметтік саясат шеңберінде мемлекет халыққа қолжетімді және сапалы медициналық, оның ішінде дәрілік көмекті қамтамасыз етуге бағытталған. Бұл мақсатқа жан-жақты шаралар кешенін шешу арқылы қол жеткізуге болады, олардың арасында дәрілік заттардың айналымы саласында тиісті нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыру маңызды рөл атқарады.

**Болдыш С.К., Болдыш А.Т.
INTERNATIONAL AND KAZAKHSTAN REGULATION OF
DRUGS CIRCULATION**

The relevance of the problems of regulatory support for the circulation of drugs is determined by the medical, social and economic role of the drug supply of the population with safe, high-quality and effective drugs. As part of social policy, the state aims to provide accessible and high-quality medical care, including medicine, to the population. Achieving this goal is possible by solving a set of diverse measures, among which an important role is played by the formation of an appropriate regulatory framework in the field of circulation of medicines.

Калдыбаева А.К.

Фармацевтикалық және токсикологиялық химия, фармакогнозия және ботаника кафедрасының доценті, химия ғылымдарының кандидаты

aigul_240873@mail.ru

Алимжанова А.К.

БВ072 – «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы» ББ 4 курс студенті
«С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті» КеАҚ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

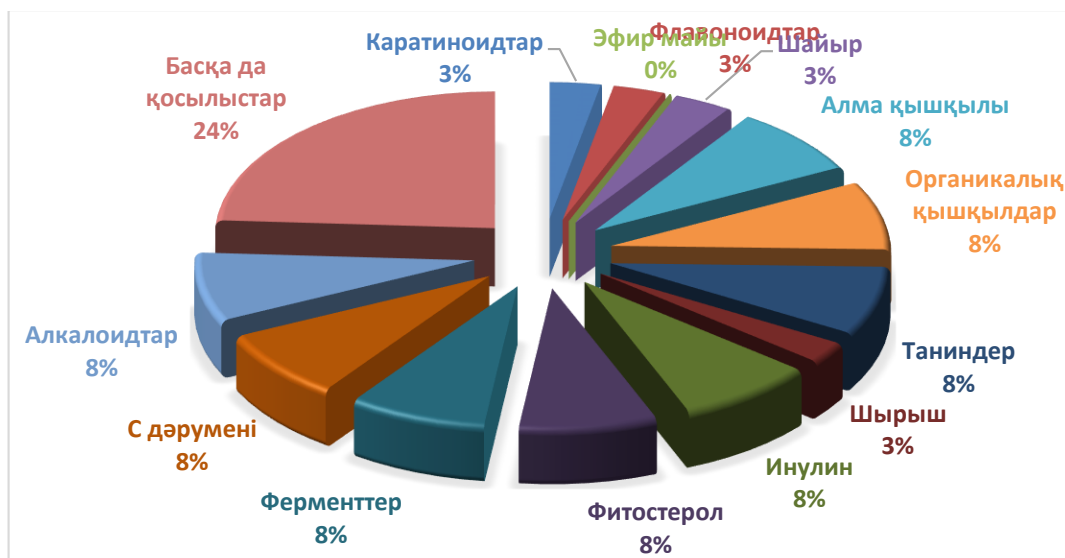
aikokimova@gmail.com

ДӘРІЛІК ҚЫРМЫЗЫГҮЛ (*CALENDULA OFFICINALIS L.*) ЭКСТРАКТЫСЫ ҚОСЫЛҒАН ЖАҚПАМАЙДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖАСАУ

Бұл мақалада Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) экстрактысы негізінде алынған жақпамайдың оңтайлы технологиясын жасау қарастырылған. Сұйық экстракт алу үшін ультрадыбыстық экстракция әдісі қолданылған. Алынған сұйық экстракт негізінде жақпамайдың әр түрлі құрамдағы бес үлгісі алынып, оңтайлы құрамы анықталған. Жақпамайдың сапа көрсеткіштері зерттелген.

Қырмызыгүл өсімдігі емдік әсері бар биологиялық белсенді заттарға бай. Медицина мен фармацевтика саласында кеңінен қолданылатын дәрілік шөп. Атап айтқанда, қырмызыгүл гүлдері негізінде жасалған дәрілік заттар асқазанның диспепсиялық бұзылыстарында, он екі елі ішектің жарасына, бауыр, асқазан мен ішек, гастрит кезінде қолданылады. Тұнба және жақпамайлары қабынуға қарсы, антигеморройлық әсер көрсетеді, қабынуға қарсы, микробқа қарсы, зәрдің бөлінуін, тазаруына ықпал етеді. Цистит, уретрит, пиелонефит кезінде және өт айдау қызметін жақсартады. Сол себепті бұл өсімдікті толық қанды зерттеу өзекті мәселе болып табылады [1].

Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) - астралылар тұқымдасына жататын, емдік қасиеті бар, хош иісті және ащы дәмді, сарғыш түсті шөптесін өсімдік түрі. Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) өсімдігінің химиялық құрамы 1 суретте келтірілген.

Сурет 1 - Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) өсімдігінің химиялық құрамы

Дәрілік қырмызыгүлдің (*Calendula officinalis L.*) гүлдерінен сұйық экстракт алу үшін мацерация, ультрадыбысты қолдану арқылы экстракция, Сокслет аппаратындағы экстракция, перколяция, суперкритикалық көмірқышқыл газымен (CO₂) экстракция әдістері қарастырылды.

Сараптама жасау барысында сұйық экстракт алу мақсатында ультрадыбысты экстракция әдісі таңдалып алынды.

Ультрадыбысты қолдану дәстүрлі шикізатты өңдеу технологияларымен салыстырғанда айтарлықтай артықшылықтарға ие. Атап айтқанда, ол жасуша құрылымы бар материалға еріткіштің терең енуін қамтамасыз етеді, өңдеу ұзақтығын қысқартады, өнімнің жоғары шығымдылығы мен репродуктивтілігін қамтамасыз етеді, еріткіштің шығынын азайтады, процестің жылдамдығын арттырады, термолабильді заттарды алуға мүмкіндік береді. Жабдық техникалық қызмет көрсету үшін үлкен шығындарды қажет етпейді, өңдеу үшін аз энергия жұмсалады. Осылайша, процесс экологиялық таза және экономикалық негізделген болады [2].

Сұйық сығынды алу төрт саты бойынша жүзеге асырылды:

1-саты. Шикізатты дайындау: кептірілген және ұсақталған Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) шикізаты (50 г) аналитикалық таразыда өлшенді;

2-саты. Экстрагентті дайындау: экстрагент ретінде ҚР МФ бойынша этанолдың 70%-дық сулы-спиртті ерітіндісі таңдалды. ҚР МФ бойынша өсімдік шикізаты мен экстрагент мөлшері 1:2 қатынасында дайындалды. $K_{сұйық} = 2.24$

3-саты. Сұйық сығынды алу: экстракция қуаты 40 кГц «ULTRASONIC» экстракциялық су моншасында 30 минут жүргізілді.

4-саты. Филтрлеу: экстракциялау үрдісі толық аяқталғаннан кейін тазартуды қажет ететін аралық өнім (біріншілік экстракция) алынды. Алынған тұндырма екі қайтара дәке мен сүзгі қағаздан өткізілді. Сұйық экстрактты екі қайтара сүзу экстракт құрамындағы қатты қалдықтардан тазартады.

Дәрілік қырмызыгүл өсімдігінен алынған сұйық экстракт қабынуға қарсы, бактерицидтік және вирусқа қарсы әсерлеріне байланысты дерматологиялық ауруларды емдеуге арналған жақпамай жасау үшін перспективалы фармацевтикалық субстанция болып табылады.

Дәрілік қырмызыгүлдің (*Calendula officinalis L.*) сұйық экстрактысы негізінде қабынуға қарсы және антисептикалық әсері бар жақпамайдың оңтайлы құрамын анықтау үшін бес үлгі алынып, зерттелді [3].

Дәрілік қырмызыгүл өсімдігінен сұйық экстракт негізінде дайындалған жақпамайдың оңтайлы құрамы анықталған соң жақпамайдың алыну технологиясы дайындалды және дайын жақпамайдың құрамы анықталды (кесте 1).

Кесте 1 - Дайын жақпамайдың құрамы

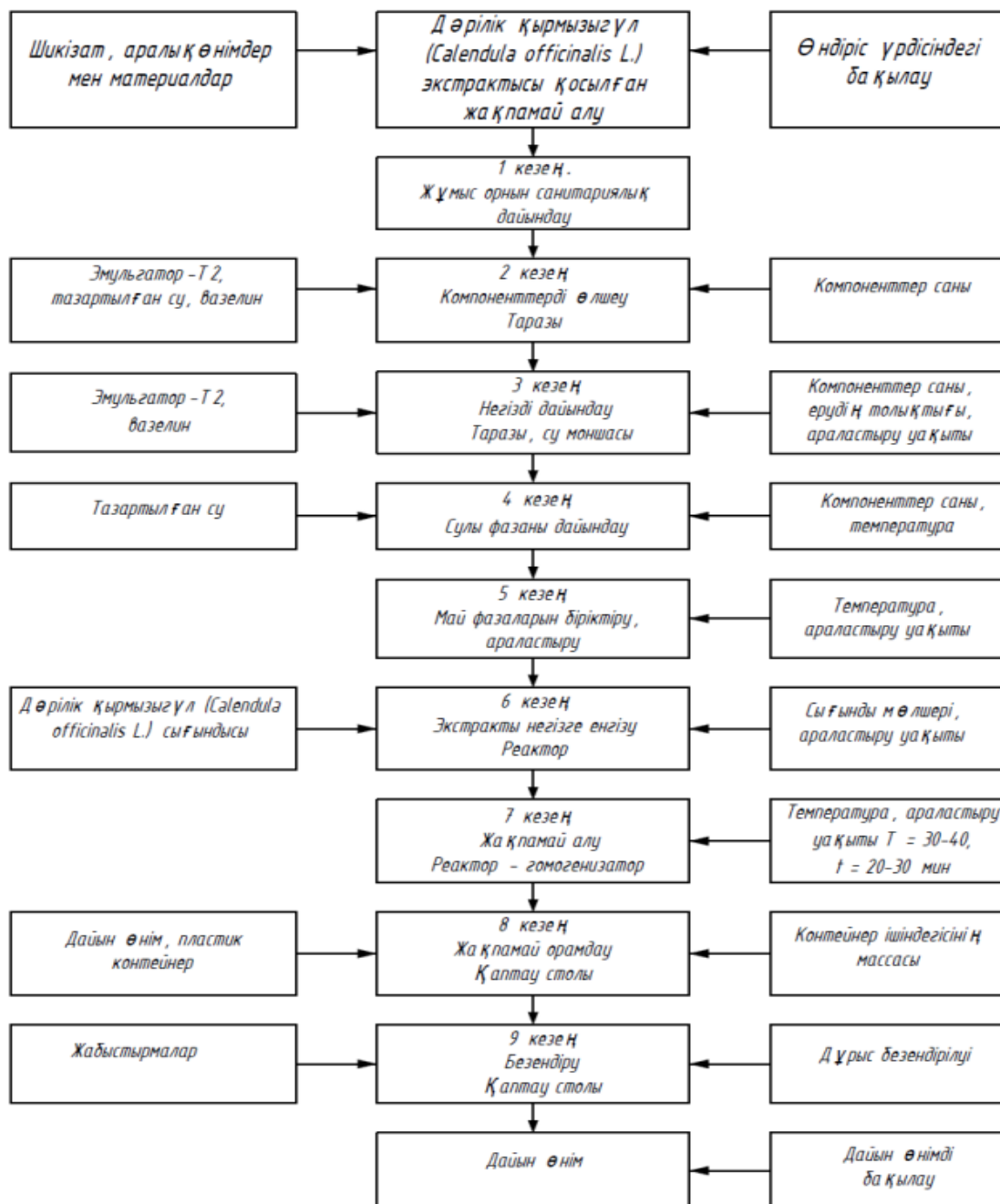
Ингредиент атауы	Функционалды әсері	Мөлшері, г	Мөлшері, %
Қырмызыгүл экстрактысы	Әсер етуші зат	10,0	10,0
Вазелин	Қалыптастырушы	54,0	54,0
Эмульгатор Т-2	Эмульгатор	9,0	9,0
Тазартылған су	Еріткіш	27,0	27,0
Барлығы:		100,0	100,0

Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) экстрактысы қосылған жақпамайдың сапа көрсеткіштері әдебиеттерде, ҚР МФ басылымдарында, нормативті құжаттарда келтірілген стандартты (физика-химиялық, технологиялық, микробиологиялық және биологиялық) әдістер мен құрылғылар арқылы анықталды (кесте 2).

Кесте 2 – Дәрілік қырмызыгүл экстрактысы қосылған жақпамай сапасын бағалау

Сапа көрсеткіштері	Ауытқу нормалары	Сынау әдістері
Сипаттамасы	Сарғыш немесе ашық қоңыр. Теріге жағуға арналған.	Сырттай, ҚР МФ, 2.2.1, 2.2.2
Идентификация -Каротиноидтар -Флаваноидтар	Флаваноидтар = 0.1828%	ҚР МФ I, 2.3
Біркелкілігі	Зерттелетін хроматограммада сәйкес жұмсақ дәрілер біртекті болуы керек.	ҚР МФ I, жалпы мақала «Жергілікті қолданылатын жұмсақ дәрі-дәрмектер»
Контейнердің герметикалығы	Стерильді (стерильді емес) жұмсақ дәрі-дәрмектер үшін контейнердің герметикалылығы берілген әдістемеге сәйкес жүргізілді	ҚР МФ I, жалпы мақала «Жергілікті қолданылатын жұмсақ дәрі-дәрмектер»
pH	pH=5,7 (5.5 – 6,5 аралығы)	Потенциометриялық әдіс ҚР МФ I, 2.2.3
Қышқыл және пероксид саны	Регламенттелетін талаптар мен анықтау әдістемелері жеке бапта келтірілген	ҚР МФ I, 2.5.1 ҚР МФ I, 2.5.5
Микробиологиялық тазалық	Дайын дәрілік препарат ҚР МФ I, 1 том, 5.1.4, 2 санатқа сәйкес келуі керек. Дайын дәрі-дәрмектер: грамында немесе миллилитрінде энтеробактериялар немесе кейбір басқа грамтеріс бактериялар 10^1 -нен артық емес (2.6.13). 1г-да, 1 мл-де негізде <i>Pseudomonas aeruginosa</i> анықталмады. 1 г-да, 1 мл негізде <i>Staphylococcus aureus</i> анықталмады.	ҚР МФ 1 т, 5.1.4 ҚР МФ 1 т, 2.6.12 ҚР МФ 1 т, 2.6.13
Сандық анықтау	«Спектрофотометрия әдісі» талаптарына сәйкес жүргізілуі керек.	Спектрофотометрия әдісі, ҚР МФ I, 2.2.25
Қаптау	ҚР ГФ I, т. 1, «Жергілікті қолданылатын жұмсақ дәрі-дәрмектер» жалпы мақаласына сәйкес	ҚР МФ I, жалпы мақала «Жергілікті қолданылатын жұмсақ дәрі-дәрмектер»
Таңбалау	ҚР ГФ I, т. 1, «Жергілікті қолданылатын жұмсақ дәрі-дәрмектер» жалпы мақаласына сәйкес	ҚР МФ I, жалпы мақала «Жергілікті қолданылатын жұмсақ дәрі-дәрмектер»
Сақтау	18°C аспайтын температурада, құрғақ, жарықсыз жерде сақталады	ҚР МФ I, жалпы мақала «Жергілікті қолданылатын жұмсақ дәрі-дәрмектер»
Негізгі фармакологиялық әсері	Қабынуға қарсы, бактерицидтік және антисептикалық әсерге ие.	НҚ жобасына сәйкес

Дайын болған жақпамай қаптау столында орауға және таңбалауға жіберіледі. Нормативтік құжаттарға сай жабыстырмалармен безендіріледі. Дәрілік қырмызыгүл экстрактысы қосылған жақпа майды өндірудің технологиялық сызбасы 2-суретте келтірілген.

Сурет 2 - Дәрілік қырмызыгүл экстрактысы қосылған жақпа майды өндірудің технологиялық сызбасы

Қорытындылай келе, қырмызыгүл өсімдігінен (*Calendula officinalis L.*) жақпамай алу технологиясын жасаудың практикалық маңызы зор. Айдау әдістерін, жетілдірілген өңдеу технологияларын қалыптастыру арқылы құрамын жақсартуға мүмкін туындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жангозина Д.М., Темиреева К.С., Лосева И.В., Мурзагалиева Г.Т., Тусупова Ж.Б. «Дәрілік өсімдіктер және дәрілік өсімдік шикізаты» Фармакогнозия бойынша оқу құралы – Алматы: «Эверо» баспасы, 2020. – 24-25 б.
2. Устенова Г.О., Амирханова А.Ш. «Экстракциялық препараттардың технологиясы» оқу құралы – Мәскеу: «Литтерра» баспасы, 2019. – 65 б.
3. Жаханша М.А., Калдыбаева А.К. Дәрілік қырмызыгүлдің экстрактысы қосылған жақпамайдың құрамын анықтау. «Заманауи әлемдегі ғылым мен білім» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Том 2. 306 б.

Калдыбаева А.К., Алимжанова А.К.
РАЗРАБОТКА ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ МАЗИ С ЭКСТРАКТОМ
КАЛЕНДУЛЫ ЛЕКАРСТВЕННОЙ (*CALENDULA OFFICINALIS L.*)

В этой статье рассказывается о разработке оптимальной технологии получения мази на основе экстракта календулы лекарственной (*Calendula officinalis L.*). Для получения жидкого экстракта использовался метод ультразвуковой экстракции. На основе полученного жидкого экстракта взяты пять образцов мази разного состава и определен оптимальный состав. Изучены показатели качества мази.

Kaldybayeva A., Alimzhanova A.
DEVELOPMENT OF TECHNOLOGY FOR OBTAINING OINTMENT WITH
***CALENDULA OFFICINALIS L.* EXTRACT**

This article describes the development of an optimal technology for obtaining ointment based on *Calendula officinalis L.* extract. The ultrasonic extraction method was used to obtain the liquid extract. Based on the obtained liquid extract, five ointment samples of different compositions were taken and the optimal composition was determined. The quality indicators of the ointment have been studied.

ӨОК 615.454.1:582.998.1

Калдыбаева А.К.

Фармацевтикалық және токсикологиялық химия, фармакогнозия және ботаника кафедрасының доценті, химия ғылымдарының кандидаты

aigul_240873@mail.ru

Көбейсінова Ж.Н.

6B07201 – «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы» ББ 4 курс студенті
«С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ Ұлттық Медицина Университеті» КеАҚ, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

kobeysinovaa@gmail.com

ДӘРІЛІК ҚЫРМЫЗЫГҮЛ (*CALENDULA OFFICINALIS L.*) ГҮЛДЕРІНЕН
АЛЫНҒАН МАЙЛЫ СЫҒЫНДЫНЫҢ САПА КӨРСЕТКІШТЕРІ

Бұл мақалада Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) өсімдігінен алынған майлы экстракт технологиясының оңтайлы құрамы анықталып, оған сандық және сапалық талдау жүргізілгендігі туралы, сапа көрсеткіштерінің анықталғандығы туралы айтылады.

Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) - астралылар тұқымдасына жататын, емдік қасиеті бар, хош иісті және ащы дәмді, сарғыш түсті шөптесін өсімдік түрі. Дәрілік қырмызыгүл асқазанның диспепсиялық бұзылыстарында, он екі елі ішектің жарасына, қабынуға қарсы, микробқа қарсы қолданылады. Регенерация үрдісін жылдамдатады, сонымен қатар, өт айдау қызметін жақсартады. Созылмалы холецистит, гепатит, өт қабы және өт жолдарының аурулары кезінде қолданылады. Қазіргі таңда Дәрілік қырмызыгүл шикізатынан алынатын майлы сығындылар сұранысқа ие және емдік мақсатында кеңінен пайдаланылуда [1, 2].

–Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) гүлінен алынатын майлы экстракт құрамын жасау

–Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) гүлдерінен майлы экстракт алу үшін экстрагент ретінде үш түрлі май алынды. Олар: күнбағыс майы, зәйтүн майы, кокос майы. Сонымен қатар, ылғалдандырушы экстрагент – этил спиртінің 40%, 70%-дық

ерітінділері қолданылды. Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) гүлдерінен майлы

Компонент атауы	– Функционалды әсері	– Үлгі №1	– Үлгі№2	– Үлгі№3	– Үлгі№4	– Үлгі№5
– Қырмызыгүл экстрактысы, г	– Әсер етуші зат	100	– 100	– 100	– 100	– 100
– 40% этил спирті, мл	– Экстрагент (ылғалдандырушы)	100	– 100	– 100	–	–
– 70% этил спирті, мл	– Экстрагент (ылғалдандырушы)	–	–	–	– 100	– 100
– Күнбағыс майы, мл	– Экстрагент	250	–	–	– 250	–
– Зәйтүн майы, мл	– Экстрагент	–	– 250	–	–	– 250
– Кокос майы, мл	– Экстрагент	–	–	– 250	–	–
– Барлығы:		450	– 450	– 450	– 450	– 450

экстрактты алудың оңтайлы технологиясын құру мақсатында бес түрлі үлгі алынды: үш түрлі май және этил спиртінің екі түрлі концентрациядағы ерітінділері пайдаланылды (кесте 1).

–Кесте 1 – Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) гүлдерінен алынған майлы экстракт үлгілері

–Сараптама жүргізу барысында ең оңтайлы құрам №4-үлгі болып табылды:

–№1-үлгі –майлы экстракт түсі қоңырқай және бұлыңғыр болып шықты;

–№2-үлгі –алынған экстракттың жағымсыз иісі болды;

–№3-үлгі –бұл майлы экстрактты сақтау қолайсыздық тудырды, үлгі уақыт өте қатып қалды;

–№4-үлгі –күнбағыс майының тығыздығы зәйтүн және кокос майымен салыстырғанда төмен, сонымен қатар қолдану және сақтау үшін ең тиімді май болды;

–№5-үлгі –алынған майлы экстракттың жағымсыз иісі болды.

Дәрілік қырмызыгүл өсімдігінен майлы экстракттың оңтайлы құрамы анықталған соң алыну технологиясы дайындалды және майлы экстракттың құрамы анықталды [3].

70%-дық этил спирті қосылған күнбағыс негізінде алынған майлы экстракт сапалы, қою консистенциялы және теріге оңай сіңіп кетті. Сондықтан, бес үлгінің ішінен №4-үлгі ең оңтайлы құрам болып табылды (кесте 2).

Кесте 2 – Дайын майлы экстракттың құрамы

– Ингредиент атауы	– Функционалды әсері	– Мөлшері
– Қырмызыгүл экстрактысы, г	– Әсер етуші зат	–100
– 70% этил спирті, мл	– Экстрагент (ылғалдандырушы)	–100
– Күнбағыс майы, мл	– Экстрагент	–250
– Барлығы:		–450

–Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis L.*) гүлінен майлы экстракт алыну технологиясы

–1-кезең: шикізатты дайындау;

–2-кезең: экстрагенттерді дайындау;

–3-кезең: майлы экстрактты дайындау. Аналитикалық электронды таразыда дәрілік қырмызыгүл гүлдерінен 100 г өлшеніп алынды. Шикізат 1:2 қатынаста 70%-дық этил спиртімен ылғалдандырылып, 12 сағат тұндырылды. Қоспаға 250 мл күнбағыс майы қосылып, ультрадыбысты экстракция әдісі бойынша “Ultrasonic” экстракциялық ваннасында 40 минутқа қойылды (сурет 1).

● Сурет 1 - Дәрілік қырмазыгүлді (*Calendula officinalis L.*) экстракциялау кезеңі

●4-кезең: сүзу. Алынған майлы экстракт алдымен дәке арқылы 30 минут бойына сүзілді. Одан кейінгі сүзгі қағазы арқылы экстрактың сүзілуі 3 тәулікке созылды.

–5-кезең: спиртті бөліп алу. Алынған майлы экстрактың құрамындағы спирттен арылу үшін вакуумды буландырғыш аппараты қолданылды. Бөлінген спирт қабылдағышқа жиналды. Нәтижесінде таза майлы экстракт алынды (сурет 2).

● Сурет 2 - Дәрілік қырмазыгүлден (*Calendula officinalis L.*) майлы экстракт алу кезеңі

–6-кезең: қайта сүзгі. Алынған майлы экстракт екінші қайтара сүзгі қағаз арқылы сүзілді. Бұл жолы сүзу уақыты 50-60 минутты құрады.

–Дайын майлы экстрактың алынуы: майлы экстракт спецификалық иісті, тартымды қызғылт-сары түсті болып шықты (сурет 3).

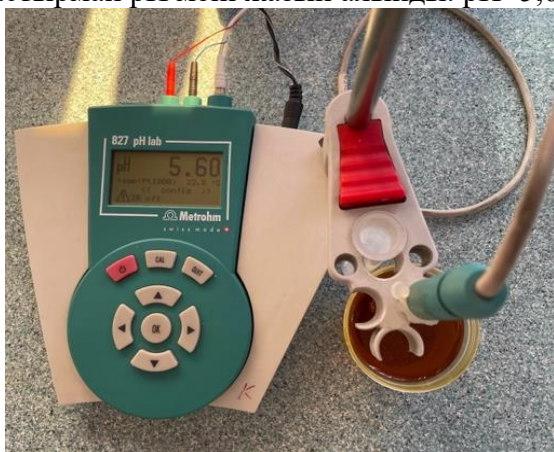

– Сурет 3 - Дәрілік қырмазыгүлдің (*Calendula officinalis L.*) гүлдерінен алынған дайын майлы экстракт

1. Ультрадыбысты экстракция әдісі арқылы Дәрілік қырмазыгүлден (*Calendula officinalis L.*) алынған майлы экстрактың сапа көрсеткіштері анықталды [4].

Органың рН мәнін анықтау

Электрод сыналатын майлы экстрактқа суретте көрсетілгендей батырылды және секундомер дереу іске қосылды. Өлшеу кезінде 1 минут және 2 минуттан кейін араластырмай рН мәні жазып алынды. рН=5,60 тең (сурет 4).

Сурет 4 – рН-метр

Ылғалдылығы

Электронды аналитикалық таразыда өлшенген Дәрілік қырмызыгүл (*Calendula officinalis* L.) шикізатының талдамалық сынамасының 1 г-ы өлшеніп алынды (сурет 5). $m_0=20.3730$ г; $m_1=21.3730$ г.

Сурет 5 - Дәрілік қырмызыгүлдің (*Calendula officinalis*) сынамасы

Өлшенген шикізат қақпағы бар салмағы өлшенген бюкске салынып, 100-105°C дейін қыздырылған термостатқа 2 сағатқа қойылды. Кейін салмағы өлшеніп, формула бойынша ылғалдылығы есептелді:

$$w = \frac{m_1 - m_2}{m_1} * 100\%$$

$$w = \frac{1 - 0,903}{1} * 100\% = 9,7\%$$

Шикізат ылғалдылығы 9,7%

Салыстырмалы тығыздықты анықтау

Тазартылып жуылған, кептірілген пикнометр аналитикалық таразыда өлшеніп алынды. Әрі қарай пикнометрдің белгісіне дейін тазартылған сумен толтырылды және аналитикалық таразыда салмағы өлшенді. Содан кейін пикнометрдің іші дайын майлы экстрактпен 2 рет шайылып, ішіне белгіге дейін майлы экстракт құйылды. Кейін

аналитикалық таразыда салмағы өлшенді (сурет 6). Тығыздықты анықтау мына формуламен есептелді:

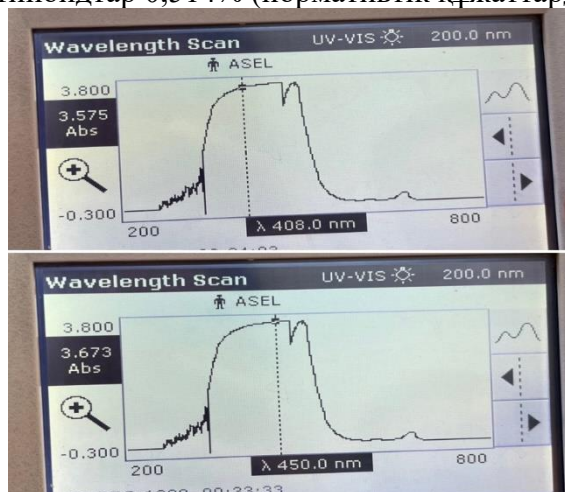
$$\frac{(m_2 - m)0,99703}{m_1 - m} + 0,0012 = \frac{(41,664 + 18,664)0,99703}{43,757 - 18,664} + 0,0012 = 0,91513$$

Сурет 6 - Пикнометр арқылы тығыздығын анықтау

Сандық анықтау

Спектрофотометр құрылғысы арқылы Дәрілік қырмызыгүлдің (*Calendula officinalis*) құрамындағы флаваноидтар мен каротиноидтар анықталды (сурет 7). Спектрофотометрге тазартылған су, кейіннен дайын майлы экстракт салынды. Көрсеткіштерін ескере отырып, жұтылу максимумдары анықталды. Кейіннен Бугер-Ламберт-Бер заңы бойынша есептелді. Есептеу нәтижелері: флаваноидтар 3,575%; каротиноидтар 0,514% (нормативтік құжаттардағы нормаларға сай).

Сурет 7 - Спектрофотометрдегі көрсеткіш мәндері

Сыну көрсеткішін анықтау

Сұйық үлгінің сыну көрсеткіші сәйкес рефрактометр көмегімен берілген температурада өлшенеді. Сыну көрсеткішінің абсолютті мәні 0.0001 дәлдікпен оқылады. Өлшегеннен кейін бірден призманың бетін жұмсақ шүберекпен, содан кейін бірнеше тамшы еріткішке малынған мақтамен сүртіледі. Сыну көрсеткіші тағы екі рет өлшенеді, үш өлшемнің нәтижелерінен орташа арифметикалық мән алынады және ол сынақ нәтижесі болып табылады. Үлгінің сыну көрсеткіші - 1,4660.

Дәрілік қырмызыгүлдің (*Calendula officinalis*) сапа көрсеткіштері төмендегі 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2 – Дәрілік қырмызыгүлдің (*Calendula officinalis*) сапа көрсеткіштері

№	Сапа көрсеткіштері	Нәтижесі	Нормалары	Сынау әдістері
1	Сипаттамасы	Қызғылт-сары түсті, өзіне тән иісі бар майлы сұйықтық	Қызғылт-сары түсті, өзіне тән иісі бар майлы сұйықтық	ҚР МФ I, т.1
2	Идентификация: -Спектрофотометрия	Жұтылу максимумы 450 нм-де 0,514 3,575	Жұтылу максимумы 450,408 нм-де >0,4%. >3,5%	ҚР МФ I, т.1, 2.2.25 ҚР МФ I, т.1, 2.2.7
3	Сыну көрсеткіші	1,466	1,300-1,500	ҚР МФ I, т.1, 2.2.6
4	Салыстырмалы тығыздығы	0,915г/мл	0,90 -1,10 г/мл аралығы	ҚР МФ I, т.1, 2.2.5
5	рН	5,6	4,5 - 8,5	ҚР МФ I, т.1, 2.2.3
6	Сандық анықтау	Каротиноидтар 0,514% Флаваноидтар 3,575%	Каротиноидтар >0,4% Флаваноидтар >3,5%	ҚР МФ I, т.1, экстракттар

Қорытындылай келе, Дәрілік қырмызыгүлдің (*Calendula officinalis* L.) құрамы биологиялық белсенді заттарға, сонымен қатар терапевтік әсер көрсететін қосылыстарға аса бай екендігі оны толығырақ зерттеуге жол ашады. Дәрілік қырмызыгүлден алынған майлы сығындының адамзатқа берер пайдасы өте зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құлжабаева Г.Ә.; «Өсімдіктер әлемі» оқу-әдістемелік кешені, Біржылдық гүлдер: Дидактикалық материал. - Алматы, 2011. - 16 б; ISBN 978-601-7237-49-3
2. Джангозина Д.М., Темиреева К.С., Лосева И.В., Мурзагалиева Г.Т., Тусупова Ж.Б. «Дәрілік өсімдіктер және дәрілік өсімдік шикізаты» Фармакогнозия бойынша оқу құралы – Алматы: «Эверо» баспасы, 2020. – 24-25 б.
3. Государственная Фармакопея Республики Казахстан: в 2 т. – Алматы: Издательский дом «Жибек Жолы», 2009. – Т. 2. - С. 704.
4. Чуешов В.И., Гладух Е.В., Сайко И.В. и др. Технология промышленного производства: учебник для студ.высш.учеб.завед./ пер.с.укр.:в 2ч. – Винница: Новая книга, 2014. – Ч.1. – 868 с.

Калдыбаева А.К., Кобейсинова Ж.И.

КАЧЕСТВЕННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ МАСЛЯНОГО ЭКСТРАКТА ИЗ ЦВЕТКОВ КАЛЕНДУЛЫ ЛЕКАРСТВЕННОЙ (*CALENDULA OFFICINALIS*)

В данной статье определен оптимальный технологический состав масляного экстракта, полученного из растения Календулы лекарственной (*Calendula officinalis* L.), проведен количественный и качественный анализ, определены качественные показатели.

Kaldybayeva A., Kobeisnova Zh.
QUALITATIVE INDICATORS OF OIL EXTRACT FROM CALENDULA
OFFICINALIS FLOWERS

In this article, the optimal technological composition of the oil extract obtained from the plant *Calendula officinalis* L. is determined, quantitative and qualitative analysis is carried out, and quality indicators are determined.

ӘОК 582.724.1(574.1)

Дарбаева Т.Е.

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің
б.ғ.д., профессор

Кенесова Н.А.

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 2 курс магистранты,
Орал қаласы, Қазақстан Республикасы

naz-erke.2011@mail.ru

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ШӨЛЕЙТТІ АУДАНДАРЫНДА КҮМІС
ЖИДЕ ҚАУЫМДАСТЫҚТАРЫНА ФИТОЦЕНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақалада Батыс Қазақстан аумағында таралған күміс жиде (*Elaeagnus argentea* Pursh.) қауымдастықтарының алуантүрлілігі, таралуы және флористикалық құрамы қарастырылды. Жиде тұқымдасына жататын өсімдіктерге фитоценологиялық талдау жасалып, рудеральды - күміс жиделі қауымдастығы бойынша өсімдіктердің фитоценологиялық таралуының пайыздық көрсеткіші көрсетілді.

Қазіргі таңда егістікті алқаптарды көбейту мақсатында, сонымен қатар, өсімдіктердің қорларын, табиғаттағы таралуын және оларды тиімді пайдаланудың жолдарын қарастырудың маңыздылығына аса мән беруде. Сондай жұмыстардың қатарына бұрын соңды толық зерттелмеген Батыс Қазақстан облысы шөлейтті аймақтарындағы күміс жиде қауымдастықтары кіреді. Қазіргі жағдайда урбоэкожүйелерге антропогендік қысымның жоғарылауы қауымдастықтардың тіршілік ету ортасы жағдайларын бақылау қажет. Экологияны жақсартудың ықтимал жолдарын іздеу үшін өсімдік объектілерін, оның ішінде олардың экологиялық жағдайлар әсеріне назар аударған жөн. Мақалада Батыс Қазақстан облысының жиде қауымдастығының биоморфологиялық және экологиялық-ценодикалық талдаулары жасалды. Зерттеу нәтижесінде Коловертное ауылының шөлейтті зонасының экологиялық-фитоценодикалық құрылымы талданды. Талдаудың нәтижелері зерттелетін ценофлоралардағы теріс процестердің барысын, олардың антропогендік трансформацияларын көрсететіндіктен, БҚО аймағындағы далалық бұта түрлерін зерттеу өзекті деп санаймыз.

Батыс Қазақстан облысының территориясына 1933-1982 жылдар арасында үзбей геоботаникалық зерттеулер жүргізген бұрынғы КСРО Географиялық қоғамының мүшесі, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткер, профессор В. В. Ивановтың еңбегі ерекше. Өлкені зерттеу нәтижесінде ол 300-дің үстінде ғылыми еңбек жазды[1]. Ал, шөлейтті зонадағы толыққанды зерттелмеген дала бұталарын зерттеу, өйткені антропогендік жағдайды бағалау ауылдағы егістіктің жасыл инфрақұрылымының табиғи объектілерін сақтау табиғи ортаны қалыптастыру аспектісінде үлкен маңызға ие. Жиделер – *Elaeagnaceae* A. L. *Jusseiueu* тұқымдасына Европада, Азияда және Солтүстік Америкада кездесетін 3 туыс және шамамен 55 түрі жатады. Қазақстанда 2 туыс және 5 түр кездеседі. Жиде - *Elaeagnus Linnaeus* тұқымдасына 50 түр жатады. Олар Батыс Азияда және Солтүстік Америкада, ал, көп бөлігі тұқымдастың алғашқы отаны болып келетін

Оңтүстік – Шығыс Азияда орналасқан. Қазақстанда 4 түрі және 1 эндемик бар: *E. iliensis* (Muscheg.) Muscheg. (Іле ө.) [2].

Мақсаты: Орал қаласының Ақжайық ауданына, Бударин округіне қарасты Коловерное ауылында орналасқан Ақжайық ауданынан шөлейтті аймақта кездесетін өсімдіктер түрлерін анықтап, жиде қауымдастықтардың фитоценодикалық ерекшеліктерін зерттеліп, олардың анализі жасалды.

Зерттеу әдістері: Зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында негізгі зерттеу әдісі ретінде геоботаникалық зерттеу әдісін қолданылды. Өсімдік қауымдастығы шегінде рудеральды - күміс жиделі қауымдастық таңдалып алынды.

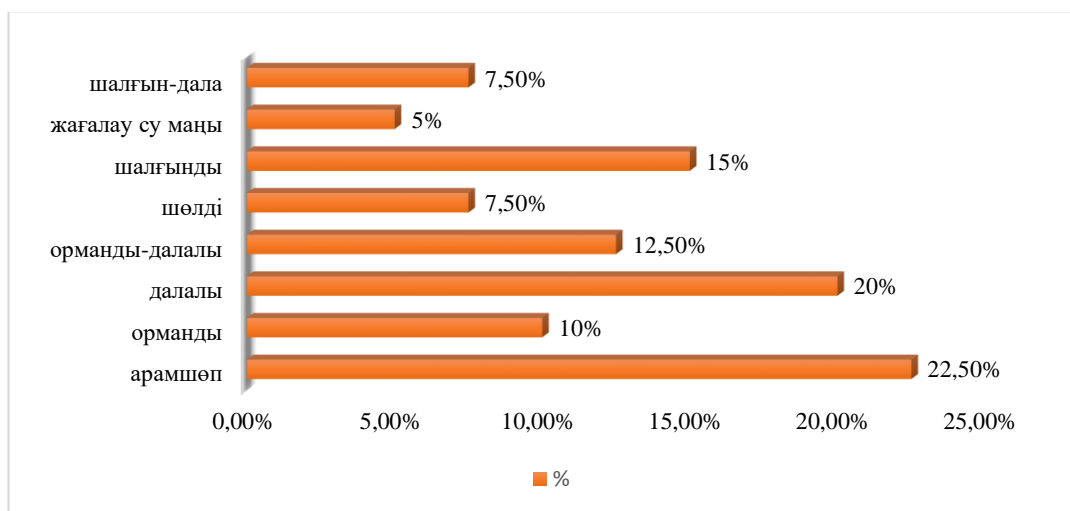
Осы қауымдастықтар бойынша өсімдіктер бірлестігі анықталды. Содан кейін белгіленген өсімдіктер бірлестігінде кездесетін өсімдіктердің түрлері тіркеліп оларға фитоценодикалық сипаттама беріліп, олардың кездесуі, молдылығы салыстырмалы түрде анықталды. Нәтижесінде белгіленген аудан бойынша 40 түрлі өсімдіктердің түрлері тіркелді. Сол сияқты тіркелген өсімдіктердің ішінен кең таралған өсімдіктерге аса мән беріліп, биоморфологиялық сипаттама Серебрякованың тіршілік формалары бойынша жүргізілді[3]. Өсімдік қауымдастығының жай-күйіне оның құрамындағы түрлі фитоценодикалық немесе экологиялық-фитоценодикалық топтар үлесі бойынша да талдау жасауға болады. Экологиялық-фитоценодикалық топтар түрлердің мекен ортасына қарай бөлінеді: орман, дала, жайылма-шалғындық, алаңқай-орман шеті т.б. Зерттеу нәтижелері бойынша кесте құрастырылады. Кестеде негізгі фитоценодикалық топтар мен әрбір топтағы түрлер саны көрсетіледі[4].

Батыс Қазақстан облысы, Ақжайық ауданы, Коловертное ауылы маңында кездесетін рудеральды-күміс жиделі қауымдастығының фитоценодикалық талдау бойынша пайыздық көрсеткіштер берілген кесте келтірілді(кесте 1).

Кесте 1. Рудеральды- күміс жиделі қауымдастық бойынша анықталған фитоценологиялық талдау.

Фитоценодикалық топ атаулары	Түр саны:	%
1)арамшөп	9	22,5 %
2) орманды	4	10 %
3) далалы	8	20 %
4) орманды-далалы	5	12,5 %
5) шөлді	3	7,5 %
6) шалғынды	6	15 %
7) жағалау су маңы	2	5 %
8) шалғын-дала	3	7,5 %
Барлығы	40	

Рудеральды - күміс жиделі қауымдастық бойынша фитоценологиялық құрамы анықталып, топтастырылды (сурет 1).

Сурет 1. Рудеральды - күміс жиделі қауымдастығы бойынша өсімдіктердің фитоценологиялық таралуының пайыздық көрсеткіші.

Батыс Қазақстан облысы шегінде Коловертное ауылы жайылмасының рудеральды-күміс жиделі флорасы құрамында төмендегідей экологиялық – фитоценодикалық топ бөлінеді: арамшөп (9 түр; жалпы түр санынан 22,5%) , далалық (8 түр; 20%), орман (4 түр; 10%), шалғын (6 түр; 15%), орманды далалық (5 түр; 12,5%), шөлді (3 түр; 7,5%), жағалау су маңы (2 түр; 5%).

Экологиялық – фитоценологиялық талдау бойынша арамшөп(9 түр; жалпы түр санынан 22,5%) басымдылық көрсетті. Арамшөптер үлесінің басым болуы – ауылдық шалғындардағы шаруашылық қызметтің әсерінен дегенеративті процестердің көбеюіне дәлел.

Зерттеу нәтижелері: Рудеральды – күміс жиделі қауымдастықта кездесетін арамшөптер үлесі (22,5%): *Sónchus arvensis* L., *Atriplex aucheri* Moq., *Capsélla bursa-pastóris* (Velen.), *Chaiturus murribiastrum* (L.) Ehrh. ex Rchb., *Chaiturus murribiastrum* (L.) Ehrh. ex Rchb., *Thláspi arvénsé* L., *Gálium aparíne* L., *Fagopyrum esculentum* (Moench). Ал, далалық (20%), түрлерге: *Lepidium ruderale* L., *Erigeron acris* L., *Poa bulbosa* L., *Eremopyrum orientale* (L.) Jaub. & Spach, *Potentilla humifusa* (Willd. ex Schldl.), *Potentilla humifusa* (Willd. ex Schldl.), *Achilléa millefólium* L., *Galium boreale* L., *Limonium gmelinii* (Willd.) Kuntze, *Carex praecox* Schreb. Орман (10%) өсімдіктеріне : *Lamium amplexicaule* L., *Festuca ovina* L., *Solánium dulcamára* L., *Ribes rúbrum* L., Шалғын (15%) өсімдіктеріне: *Potentilla argentea* L., *Artemisia austriaca* Jacq., *Cynoglóssum officinále* L., *Trifólium arvensé* L., *Descurainia Sophia* (L.) Webb ex Prantl, *Taraxacum bessarabicum* (Homem.) Hand- Mazz, *Júncus gerárdi* Loisel., *Rúmex confértus* Willd., *Plantágo májor* L., орманды далалық (12,5%)шөптер: *Lamium amplexicaule* L., *Galium verum* L., *Póa angustifólia* L., *Calamagróstis epigéjos* L., *Artemisia absinthiumcv*L., *Festuca ovina* L., *Artemisia absinthium* L., *Artemisia hololeuca* M. Bieb. ex Besser, шөлді (7,5%) өсімдіктер: *Festuca valesiaea* (Schleich. ex Gaudin), *Petrosimonia glaucescens* `Bunge., *Plantágo lessinngii* L., жағалау су маңы (5%) өсімдіктері: *Phragmites austrális* (Cav.) Trin. ex Steud., *Triglochín palusatre* L. Осы кестеге сай рудеральды – күміс жиделі қауымдастықта арамшөптер басымдылық танытты. Бұл көрсеткіш жайылма өсімдік жамылғысының бұзылуын көрсетеді. Жайылма өсімдік жамылғысының бұзылуы мен деграациялық құбылыстардың флора құрамына әсеріне әкеледі. Арамшөптер жайылманың барлық бөлігінде де кездеседі.

Қорытындылай келе, жиде қауымдастықтарының ішіндегі күміс жиденің (*Elaeagnus argentea*) Батыс Қазақстан облысы шегінде кездесетін рудеральды- күміс жиделі популяциясына фитоценологиялық анализге сипаттама беріліп, флоралық құрамына талдау жасалынды. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында Батыс Қазақстан облысында рудеральды зонада кездесетін арамшөптер 22,5% пайызбен басымдылық көрсетті. Экологиялық, фитоценодикалық анализдер шалғынды ценофлораның теріс

әсерлер салдарынан БҚО шегінде рудеральды – күміс жиделі қауымдастықта өсетін өсімдіктердің жағдайы антропогендік салдарлардың әсерінен нашарлағанын көрсетеді. Зерттелген аумақтағы арамшөптердің басымдығы бұған дәлел. Жүргізілген жұмыстар қауымдастықты зерттеуде маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құлжанова Н. А., Құрманова С. Е., Садырбекова Н. Қ. Батыс Қазақстан облысының өсімдіктері мен жануарлары – Орал 2003. – 7 б.
2. Дарбаева Т. Е. Конспект флоры меловых возвышенностей Северо – западного Казахстана. – Уральск, 2002. – 131 с..
Серебряков И. Г. Экологическая морфология растений. Жизненные формы покрытосеменных и хвойных растений. – М., 1962. – 378 с.
Т. Е. Дарбаева, Б. С. Альжанова, С. Н. Бохорова. Методическое пособие по изучению флоры и растительности: учебно-методическое пособие - Уральск : РИЦ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2017. - 209 с.
5. Байтенов М.С. Флора Казахстана. Иллюстрированный определитель семейств и родов Том 1.- Алматы: Ғылым, 1999 - 36-37б.
Байтенов М.С. Флора Казахстана. Родовой комплекс флоры Том 2. – Алматы: Ғылым, 2001. - 18б.
Хржановский В.Г. Курс общей ботаники. – Москва: Высшая школа, 1982.-178-185б.

Дарбаева Т.Е., Кенесова Ж.А.

**ФИТОЦЕНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЛОХОВЫХ СООБЩЕСТВ В
ОПУСТЫНЕННЫХ СТЕПЯХ ЗАПАДНО - КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ**

В статье рассмотрены разнообразие, распространение и флористический состав сообществ лоха серебристого (*Elaeagnus argentea* Pursh.), распространенных на территории Западной Казахстанской области. Проведен фитоценологический анализ растений, относящихся к роду лох, и показан процент фитоценологического распределения растений по рудеральной зоне.

Darbaeva T.Y., Kenesova N.A.

**PHYTOCENOLOGICAL ANALYSIS OF VICTORY COMMUNITIES IN THE
DESERT STEPPE OF WESTERN KAZAKHSTAN REGION**

The article considers the diversity, distribution and floral composition of the communities of the silver berry (*Elaeagnus argentea* Pursh.), distributed in the territory of the West Kazakhstan region. A phytocenological analysis of plants belonging to the genus silver berry was carried out, and the percentage of phytocenological distribution of plants in the ruderal zone was shown.

Кубаева А.Р.

магистрант 2 курса Западно-Казахстанского университета
имени М.Утемисова, город Уральск, Республика Казахстан
alekon_04@mail.ru

СОДЕРЖАНИЕ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ В ВЕШЕНКЕ ОБЫКНОВЕННОЙ (PLEUROTUSOSTREATUS)

В статье рассматриваются чернотопольные сообщества, пораженные вешенкой обыкновенной из которых были выделены сухая и сырая биомасса на содержание 12 тяжелых металлов. Вопросы продовольственной безопасности остаются одним из основных вопросов обеспечения устойчивого глобального развития, и поэтому опасное воздействие тяжелых металлов на пищевые вещества вызывает беспокойство в связи с угрозой для здоровья человека и продовольственной безопасности в целом. Вешенка обыкновенная (*Pleurotus ostreatus* P.Kumm., 1871)- съедобный вид грибов с перспективными пищевыми и лечебными ценностями. Однако Вешенка обыкновенная весьма подвержена загрязнению тяжелыми металлами в результате загрязнения почвы, добычи полезных ископаемых или другой антропогенной деятельности. С целью выяснения уровня загрязнения и риска, связанного с потреблением данных видов грибов из загрязненного источника, в этом исследовании изучалось количество тяжелых металлов в вешенке обыкновенной, выращенной в пробе почвы, собранной на добытом участке.

Основываясь на значениях коэффициента опасности (HQ), полученных как для взрослых, так и для детей, мы предполагаем, что не существует возможных канцерогенных рисков для человека, связанных с потреблением гриба Вешенки обыкновенной. Однако непрерывное потребление может привести к серьезной опасности для здоровья из-за уровней некоторых тяжелых металлов, которые были выше допустимого предела, считающегося безопасным для потребления человеком. Из исследования можно сделать вывод о том, что Вешенка обыкновенная обладают потенциалом для биоаккумуляции токсичных металлов из загрязненных почв, поэтому мы рекомендуем не собирать грибы на загрязненных почвах.

Актуальность. Актуальность темы исследования определяется широким распространением грибов на Земле. Грибы – самые многочисленные живые организмы на Земле. Они встречаются – в почве, в воде и даже в воздухе. Современным биологам известно около 100 тыс видов. Они имеют большой спрос, так как богаты питательными веществами.

Состояние лесных экосистем принято оценивать с позиций биологического разнообразия входящих в их состав высших растений, мохообразных и лишайников. Между тем, грибы являются одним из важнейших компонентов гетеротрофного блока лесных экосистем. При нормальном функционировании лесных экосистем особая роль принадлежит грибам – редуцентам древесины, или ксилотрофам. Вешенка обыкновенная- съедобный вид грибов с перспективными пищевыми и лечебными ценностями. Однако Вешенка весьма подвержен загрязнению тяжелыми металлами в результате загрязнения почвы, добычи полезных ископаемых или другой антропогенной деятельности. С целью выяснения уровня загрязнения и риска, связанного с потреблением вешенок из загрязненного источника, в этом исследовании изучалось количество тяжелых металлов в крышках и стеблях, выращенных в пробе почвы, собранной на добытом участке.

Объект исследования – ЗКО, Теректинский район, с.Шагатай, озеро «Большое Бобровое».(карта-схема.1)

Карта-схема 1 Теректинского района ЗКО

Пойменное озеро-старица длиной 7 км, шириной 50-60 и глубиной до 5 м. Озеро почти со всех сторон окружено тополевыми и ветловыми рощами. Большое Бобровое находится в 10 км к северу от с.Шагатай. Территория Бударинского лесхоза. Площадь около 42 га. Тип памятника – гидролого-ботанический [1].

Объектом исследований являлся видовой состав базидиальных ксилотрофных грибов, являющихся возбудителями стволовых и корневых гнилей, а также производящих разложение валежной древесины тополя и вяза в лесах региона [2].(рис.1)

Рисунок 1. Вешенка обыкновенная (*Pleurotus ostreatus* P.Kumm., 1871)

Съедобные вешенки (из семейства вешенка обыкновенная содержат высокие концентрации питательных микроэлементов и минеральных составляющих в рационе человека, способствуют росту и восстановлению тканей в организме человека. Она представляет собой часть естественной лесной экосистемы и играет важную роль в круговороте элементов и органического вещества. Вешенка характеризуется низкой энергетической ценностью и высокой концентрацией незаменимых биологически

ценных элементов, специфических β -глюканов и антиоксидантных веществ [3]. Кроме того, она является ценным источником клетчатки, витаминов и минералов, таких как тиамин, рибофлавин, витамин D, калий, фосфор, железо и кальций [4]. Давно известно, что грибы способны накапливать большое количество тяжелых металлов, что делает их идеальными для биомониторинга загрязнения окружающей среды, особенно лесных экосистем. Существует множество факторов, влияющих на присутствие металлов в грибах, например, климат, условия окружающей среды и концентрация макромолекул в клеточной стенке каждого конкретного вида. В естественных условиях концентрация тяжелых металлов в определенных видах вешенок может быть выше, даже если уровень загрязнения почвы низкий. Самые высокие концентрации микроэлементов в основном обнаруживаются в гемосфере, более низкие значения - в спорах, а самые низкие значения - в стебле [5,6].

Съедобные грибы ценятся за их уникальный вкус, аромат, пищевую ценность и лекарственный потенциал. Грибы рода вешенка обыкновенная являются одними из самых популярных съедобных сортов не только благодаря своим свойствам, но и быстрому росту и простоте выращивания. Потребители деликатесов, таких как грибы, которые, возможно, не были тщательно исследованы на содержание токсичных металлов, могут подвергнуться воздействию через диету. Информация о концентрациях тяжелых металлов в пищевых продуктах и их потреблении потребителями с пищей очень важна для оценки их риска для здоровья человека. Таким образом, целью данной исследовательской работы была оценка концентрации тяжелых металлов в вешенке обыкновенной и ее риска для здоровья человека.

Методы исследования. Были отобраны образцы гриба вешенки обыкновенной с наличием деревьев различного видового состава в Теректинском районе, с.Шагатай у озера «Большое Бобровое». Распределение и возникновение видов грибов-вешенок изучалось методом трансектного маршрута. Исследования проводились с 2022-2023 годы.

Сбор образцов производился методом маршрутного учета. На маршруте производилось описание биотопов, растительности и субстратов, на которых обитали грибы. Оценка численности ксилотрофных базидиомицетов основывалась на определении в 2-х метровой полосе учета количества древесных остатков, на которых развивается тот или иной вид; за образец принималась единица субстрата, на которой отмечались базидиомы данного вида.

Геоботанические исследования и описание чернотоплевых сообществ проводились по общепринятым методикам. На выбранных площадках производилось описание растительности, которое включало в себя выявление видового состава флоры, учет обилия видов растений по шкале Друде, отнесение растений к ярусам.

Результаты и их обсуждение

Определенное нами предварительно содержание металлов в высушенной биомассе вешенки, хитине из нее, а также пересчитанное на исходные, с 90 мас.% воды, грибы представлено в табл. 1. Как видно из табл. 1, количество меди, кадмия, свинца и цинка в высушенной биомассе грибов (мг/кг сорбента), в пересчете на исходную сырую биомассу, меньше ПДК (Cu – 10.0, Cd – 0.1, Pb – 0.4, Zn – 20.0). Обработки, которым подвергаются грибы при выделении из них хитина, приводят к снижению количества металлов в последнем, причем в разной степени. Сильнее всего уменьшается содержание ванадия (в 67 раз), а количество селена практически не изменяется [7, 8].

Полученные экспериментальные результаты по сорбции тяжелых металлов высушенной и сырой биомассой грибов вешенки обыкновенной представлены в табл. 2. Из табл. 2 видно, что сырая биомасса Вешенки обыкновенной (90 мас.% воды) подвергается более сильному гидролизу, поэтому доля сухого остатка от твердого вещества, содержащегося в исходных грибах, составляет ~34%, и их способность сорбировать Sr, Cd и Pb ниже, чем у сухих грибов. Во всех проведенных экспериментах отделение твердого остатка проводили фильтрованием под вакуумом.

Таблица 1- Содержание ряда металлов в сухой (I), сырой (II) биомассе гриба вешенки обыкновенной и хитине (III) из них, мг/(кг сорбента)

Металл	Cu	Mn	Fe	V	Cd	Pb	Cr	Sn	Cs	Sr	Se	Zn
1	0.6	0.4	100	20	0.3	3.0	0.8	0.4	0.5	0.5	3.5	37.5
2	0.06	0.04	10	2.0	0.03	0.3	0.08	0.04	0.05	0.05	0.35	3.75
3	0.3	0.2	5.0	0.3	0.08	0.3	0.5	0.3	0.4	0.3	3.0	15

Таблица 2- Сорбция металлов из растворов их солей сухой, сырой биомассой гриба вешенки обыкновенной и хитином из него

Соль	Масса вводимой соли, г	Масса вводимого металла, г	Масса сорбента,г	Масса сухого остатка,г	Масса сорбированного металла, г	η , мас. %
Сухая биомасса Вешенкиобыкновенной						
Sr(NO ₃) ₂	0.0193	0.0080	3.0282	1.45	0.0033	42
	0.0019	0.0008	1.0526	0.53	0.0003	38
CsNO ₃	0.0191	0.0130	3.000	1.62	0.0029	22
	0.0038	0.0026	1.000	0.52	0.0007	26
CdSO ₄	0.0195	0.0105	3.000	1.50	0.0042	40
Pb(NO ₃) ₂	0.0197	0.0123	3.000	1.52	0.0093	76
Сырая биомасса Вешенкиобыкновенной						
Sr(NO ₃) ₂	0.0200	0.0083	10.0007	0.31	0.0021	25
CsNO ₃	0.0199	0.0136	5.9133	0.22	0.0027	20
	0.0045	0.0031	8.0310	0.30	0.0007	24
CdSO ₄	0.0204	0.0110	10.0035	0.31	0.0030	27
Pb(NO ₃) ₂	0.0200	0.0125	4.7105	0.15	0.0050	40
	0.0040	0.0025	8.3251	0.28	0.0011	46
Хитин из гриба вешенкиобыкновенной						
Sr(NO ₃) ₂	0.0196	0.0081	1.7900	1.29	0.0035	43
	0.0041	0.0017	1.8005	1.26	0.0007	45
CsNO ₃	0.0191	0.0130	1.7990	1.35	0.0026	20
	0.0199	0.0136	1.8011	1.22	0.0024	18
	0.0041	0.0028	1.8000	1.29	0.0005	20
CdSO ₄	0.0197	0.0106	1.7989	1.31	0.0085	80
	0.0199	0.0108	1.7993	1.28	0.0088	82
Pb(NO ₃) ₂	0.0197	0.0123	1.7991	1.24	0.0101	82
	0.0196	0.0123	1.7998	1.30	0.0106	86

Чем больше масса сухого остатка, тем выше сорбционная способность продукта. Хитин из биомассы вешенки обыкновенной лучше, чем сухая биомасса грибов, сорбирует свинец и кадмий. Масса сухого остатка у хитина из вешенки обыкновенной также выше и составляет 71%. При этом сорбция цезия у всех трех продуктов в пределах погрешности определения одинаковая и наименьшая по сравнению с другими изученными металлами. В работе не обнаружена сорбция хитином катионов натрия и наблюдается слабая сорбция катионов калия [9]. Таким образом, можно констатировать, что у щелочных металлов при увеличении порядкового номера в периодической таблице Д.И. Менделеева сорбция их хитином увеличивается. Как следует из табл. 2, сорбция увеличивается в ряду Cs<Sr<Cd<Pb.

Заключение.

Наблюдается увеличение сорбции в ряду Cs<Sr<Cd<Pb высушенной, сырой биомассой грибов вешенки обыкновенной и хитином из них. Изучение совместной сорбции хитином показало, что доля сорбированного свинца уменьшается не сильно, а кадмия – существенно (в 1.8 раза), т.е. между металлами существует конкуренция.

Проведенные исследования показали, что в грибах вешенки обыкновенной содержится селен, соответственно 3.5 и 15 мг/(кг продукта).

Исследование показало, что Вешенки обыкновенные обладают способностью к биоаккумуляции тяжелых металлов из загрязненных почв. Это указывает на то, что непрерывное потребление грибов, полученных из загрязненной металлом среды, может привести к накоплению металла в тканях организма с последствиями, включая тяжелую болезнь и смерть.

Список использованных источников:

1. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области / Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М. [и др.] / — Уральск: ЗКГУ, 1998. — С. 97-98.

2. Зеленая книга Западно-Казахстанской области / Петренко А.З., Джубанов А.А., Фартушина М.М., Чернышев Д.М., Тубетов Ж.М. / – Уральск: Изд-во РИО ЗКГУ, 2001 г. – 218 с.

3. Коткова В.М., Ниемеля Т., Винер И.А., Щигель Д.С., Кураков А.В. Трутовые грибы: материалы международного курса по экологии и таксономии дереворазрушающих базидиомицетов в Центрально- Лесном заповеднике. Учебное пособие. Хельсинки: HelsinkiUniversityPrintingHouse, 2015 95 с. Илл. 8

4. Матанцев А.Н., Матанцева С.Г. Грибы. Большой справочник определитель.- М.:Эксмо,2010.

5. Мухин В.А. Дереворазрушающие грибы – современная экологическая парадигма. Уральский федеральный университет, Екатеринбург, 2015

6. Мухин, В.А. Основные закономерности современного этапа эволюции микобиоты лесных сообществ /В.А.Мухин, Д.В.Веселкин, Е.В.Брындина и др. // Грибные сообщества лесных экосистем: сб.науч.тр. М.,-Петрозаводск, Карельский НЦ РАН, 2000. - С.26-36-.

7. Гарибова Л.В. Основы микологии: Морфология и систематика грибов и грибоподобных организмов: учеб.пособие / Л.В. Гарибова, С.Н. Лекомцева. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2005. – 224 с.

8. Девочкина, Н.Л. Дереворазрушающий гриб вешенка, как объект производства / Девочкина Н.Л. // Овощеводство. - М.: - 2002. - Т. - 2. -С.-23-26.

9. Феофилова Е.П. Ключевая роль хитина в образовании клеточной стенки грибов // В кн.: Хитин и хитозан: Получение, свойства и применение / Под ред. К.Г. Скрябина, Г.А. Вихоревой, В.П. Варламова. М.: Наука, 2002. С. 91–111.

Кубаева А.Р.

УСТРИЦА САҢЫРАУҚҰЛАҒЫНДАҒЫ (PLEUROTUS OSTREATUS) АУЫР МЕТАЛДАРДЫҢ ЖАЛПЫ МӨЛШЕРІ

Мақалада кәдімгі устрица саңырауқұлақтарынан зардап шеккен қара далалық қауымдастықтар қарастырылады олардың 12 ауыр металдың құрамына құрғақ және шикі биомасса бөлінді. Азық-түлік қауіпсіздігі мәселелері тұрақты жаһандық дамуды қамтамасыз етудің негізгі мәселелерінің бірі болып қала береді, сондықтан ауыр металдардың тағамдық заттарға қауіпті әсері адам денсаулығына және жалпы Азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндіреді. Кәдімгі устрица саңырауқұлағы (*Pleurotustreatatus*P.Kumm., 1871) - перспективалы тағамдық және емдік құндылықтары бар саңырауқұлақтардың жеуге жарамды түрі. Алайда, кәдімгі устрица саңырауқұлағы топырақтың ластануы, тау-кен өндірісі немесе басқа антропогендік әрекеттер нәтижесінде ауыр металдармен ластануға өте сезімтал. Ластану деңгейін және ластанған көзден алынған саңырауқұлақтардың осы түрлерін тұтынумен байланысты тәуекелді

анықтау үшін бұл зерттеу өндірілген учаскеде жиналған топырақ сынамасында өсірілген кәдімгі устрица саңырауқұлағындағы ауыр металдардың мөлшерін зерттеді.

Kubaeva A.R.

THE CONTENT OF HEAVY METALS IN OYSTER MUSHROOMS COMMON (PLEUROTUS OSTREATUS)

The article deals with black-field communities affected by oyster mushroom, from which dry and raw biomass were isolated for the content of 12 heavy metals. Food security issues remain one of the main issues of ensuring sustainable global development, and therefore the dangerous effects of heavy metals on food substances raise concerns about the threat to human health and food security in general. Oyster mushroom (*Pleurotus ostreatus* P.Kumm., 1871) is an edible species of mushrooms with promising nutritional and medicinal values. However, oyster mushrooms are highly susceptible to heavy metal contamination as a result of soil contamination, mining or other anthropogenic activities. In order to determine the level of contamination and the risk associated with the consumption of these types of fungi from a contaminated source, this study studied the amount of heavy metals in oyster mushrooms grown in a soil sample collected at the mined site.

ӘОЖ 562 (574)

Мир Ә.Ж.

Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің 2 курс магистранты,
Орал қаласы, Қазақстан Республикасы
mir.aikerimm@mail.ru

САРЫШЫҒАНАҚ КӨЛІНІҢ СУ ТҮБІ ОМЫРТҚАСЫЗДАР ҚАУЫМДАСТЫҒЫ

Мақалада Батыс Қазақстан облысы Жас ауылына қарасты Сарышығанақ көлінің зообентос қауымдастықтарын зерттеу нәтижелері, соның ішінде түрлік, сандық және биомассалық көрсеткіштері ұсынылды. Жүргізілген зерттеулер осы аймақтағы бентикалық организмдердің таксономиялық тізімдерін едәуір кеңейтті.

Батыс Қазақстан облысы көптеген көлдер мен өзендердің, су қоймаларының және бұлақтардың болуымен сипатталады. Бұл аймақта су объектілерінің пайда болуы еріген су мен жауын-шашынның рельефтің ойыстарына ағуы және жер бетінде де, оның астында да болып жатқан процестерге тікелей байланысты болып табылады. Негізгі су артериясы Жайық өзенінен бөлек, мұнда жалпы ауданы 90800 га алып жатқан 196 шағын өзен мен 326 көл бар [1].

Су ортасының мекендеушілері – гидробионттар, оның бетінен максималды тереңдікке дейін барлық гидросфераны мекендейді. Гидробионттардың едәуір бөлігі түбінде немесе басқа субстратта - өсімдіктерде, су асты құрылыстарында, кемелердің түбінде мекендейді. Бұл гидробионттар бентос деп аталады [2].

Зообентос – теңіздердің және тұщы сулы материктік суқоймалардың түбінде мекендейтін гидробионттар. Сонымен қатар зообентос өкілдері көлеміне қарай бірнеше топқа бөлінеді – микрозообентос (0,1 мм-ден аз), мезозообентос (0,1-2,0 мм) және макрозообентос (2 мм-ден астам) [3].

Қазіргі уақытта әлемдік тәжірибеде зообентостың әртүрлі сипаттамаларын қоса алғанда 60-тан астам бақылау әдістері қолданылады. Қарастырылып отырған бентос параметрлеріне немесе қолданылатын математикалық аппаратқа байланысты бұл әдістерді 17 топқа бөлуге болады:

1) организмдердің көптігі; 2) организмдердің статистикалық таралуы; 3) популяция/биомасса қатынасы; 4) түрлердің саны мен ерекше түрдің байлығы; 5)

үстемдік сипаты, дәрежелік бөлу; 6) ірі таксондар мен экологиялық топтардың арақатынасы; 7) организмдердің кеңістікте таралуы (агрегация, топыраққа ену тереңдігі), дрейфтік сипаттамалары; 8) трофикалық құрылым; 9) морфологиялық өзгерістер; 10) функционалдық (оның ішінде өнім) сипаттамалары; 11) сапробтық, уыттылық және сапроуыттылық жүйелері; 12) биотикалық көрсеткіштер; 13) жалпыланған қалаулылық функциясы; 14) корреляциялар, графиктер теориясының әдістері; 15) қауымдастықтың құрылымын салыстырудың көп нұсқалы әдістері; 16) жоғарыда аталған әдістердің комбинациясы; 17) құрамдастардың бірі ретінде зообентосты қамтитын кешенді әдістер [4].

Зерттелетін мәселе бойынша ғылыми деректердің жеткіліксіздігінің нәтижесінде, Батыс Қазақстанның көлдері мен суқоймаларындағы зообентостардың таралуы мен таксономиялық құрамы туралы зерттеу жұмыстары маңызды деп есептеймін.

Зерттеу жұмысының мақсаты 2022 – 2023 жыл көктем, жаз, күз айларындағы Сарышығанақ көлінде жүргізілген ғылыми зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, Сарышығанақ көлінің су қоймасындағы зообентос өкілдерінің таксономиялық құрамын талдау және сандық көрсеткіштерін есептеу.

Зерттеуге қажетті зообентос сынамалары стандартты гидробиологиялық әдістер бойынша жиналып, өңдеу мен зерттеуден өткізілді [5]. Зообентос сынамалары Петерсен су түбі тартқышы және гидробиологиялық қырғыштың көмегімен алынды. Әр су қоймасында зообентостың фауналық құрамын толық зерттеу үшін материалды таңдаудың 3 нүктесі таңдалды. Зообентос сынамаларын жинау орнында (Oxguard Handy Polaris 2 Оксиметрі) температура (°C), еріген оттегі (мг/л,%), сондай-ақ портативті навигатормен (Garmin) GPS координаттары сияқты судың сипаттамалары анықталып, алынған материалдар 4% формалинмен немесе 96% спиртпен бекітілді.

Сынамаларды өңдеу. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдарды зерттеу зертханасында жүргізілді. Зообентостың барлық таксономиялық топтарының өкілдері мақалалар мен анықтауыштар бойынша (Кутикова,1970;1977); (Мануилова,1964); (Смирнов,1971;1976); (Коровчинский,2004); (Борущкий,1952;1960;1991); (Рылова,1948); (Монченко); (Алексеев;Цалолихина,2010); (Синев,2002) және Микромед-МС-2 Zoom 1 А , Levenhuk Zoom&joіD740T тринокулярлық микроскоптарының көмегімен түрге немесе тұқымға дейін анықталды (сурет 1,2). Зообентос өкілдерінің биомассасын есептеу қалпына келтірілген таразы кестелерін (Балушкин1979) қолдана отырып жүргізілді.

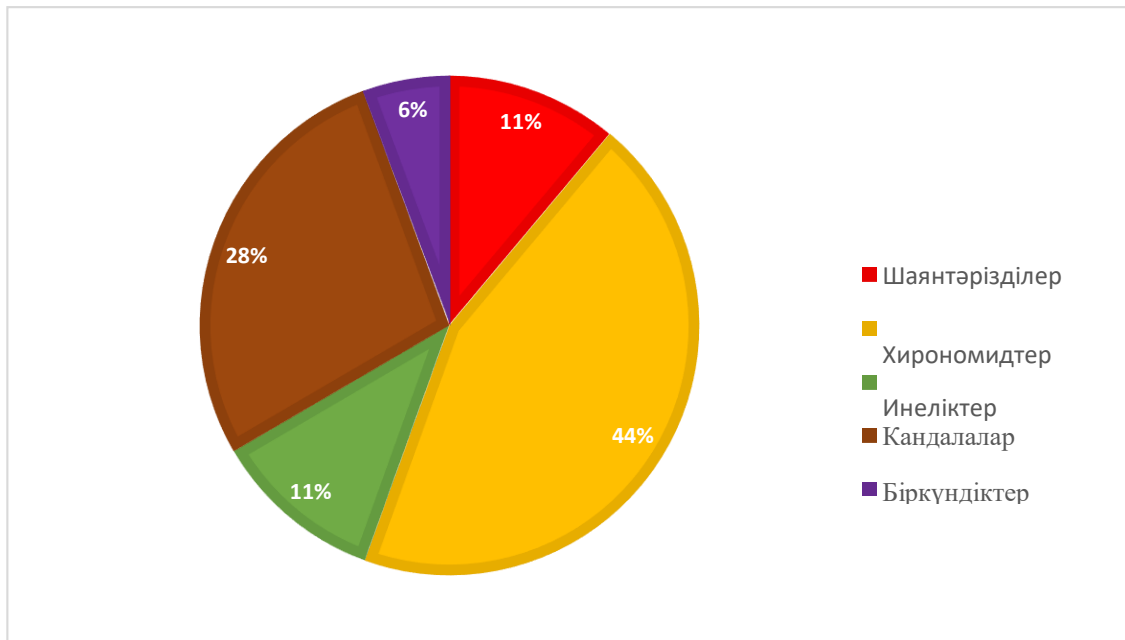
Сурет 1,2. Сынамаларды анықтау

Сарышығанақ көлінде жүргізілген гидробиологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде көктем, жаз және күз айларындағы зерттеу кезеңдері бойынша 9 бөлімге тоқталып, сынамалар алынды. Сынамаларды зертханалық зерттеу бойынша келесі есептеулер жасалып, түрлер анықталды.

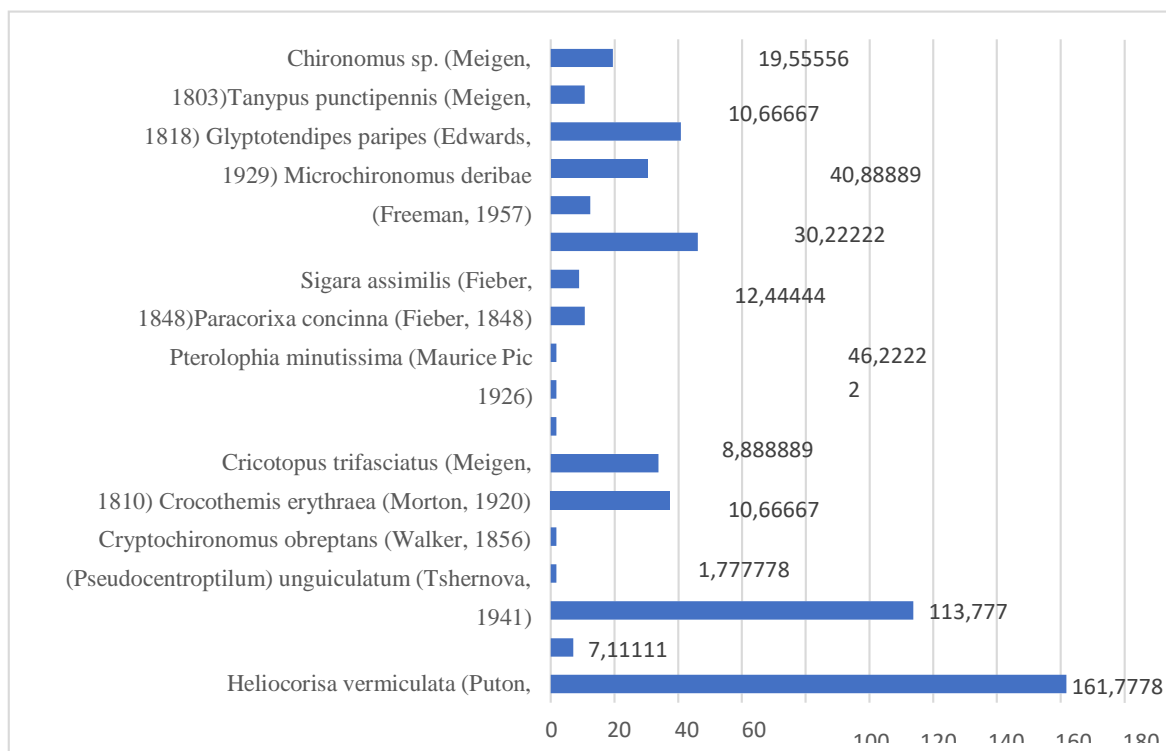
Таксондар	көктем			жаз			күз		
	Ст1	Ст2	Ст3	Ст1	Ст2	Ст3	Ст1	Ст2	Ст3
<i>Turcogammarus aralensis</i> (Uljanin, 1875)	=+	++	++	=+	++	++			
<i>Paramysis lacustris</i> (Czerniavsky, 1882)				++	++				
<i>Sigara striata</i> (Linnaeus, 1758)	=+	++	++	=+	++	++	++		=+
<i>Endochironomus stackelbergi</i> (Goetghebuer, 1935)	=	+	+	+					
<i>Parachironomus varus</i> (Goetghebuer, 1921)				=+					
<i>Erythromma najas</i> (Hansemann, 1823)	=+	++	++	+	=+	=+			
<i>Heliocorisa vermiculata</i> (Puton, 1874)					=+	=+			
<i>(Pseudocentropetium)</i> <i>unguiculatum</i> (Tshernova, 1941)					=+				
<i>Cryptochironomus obreptans</i> (Walker, 1856)					+				
<i>Crocothemis erythraea</i> (Morton, 1920)						=+			
<i>Cricotopus trifasciatus</i> (Meigen, 1810)	=+	++	++						
<i>Pterolophia minutissima</i> (Maurice Pic 1926)	=+	++	=+						
<i>Paracorixa concinna</i> (Fieber, 1848)		+	++				=+	++	
<i>Sigara assimilis</i> (Fieber, 1848)		-+							
<i>Microchironomus deribae</i> (Freeman, 1957)							=+	=+	=+
<i>Glyptotendipes paripes</i> (Edwards, 1929)							=+	=+	=+
<i>Tanypus punctipennis</i> (Meigen, 1818)									=+
<i>Chironomus</i> sp. (Meigen, 1803)								=+	

Кесте 1. Сарышығанақ көліндегі зообентос өкілдерінің түрлік құрамы

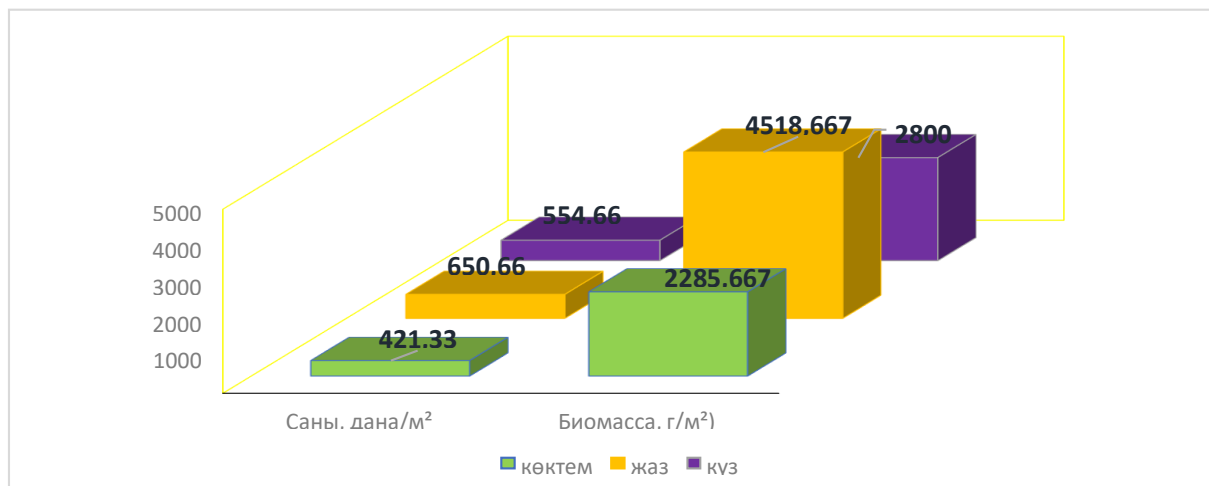
Сурет 3 . Зерттеудің 3 мезгілінде кезеккен зообентос өкілдерінің пайыздық көрсеткіші

Жалпы зерттеу барысында шаянтәрізділердің 2 түрі (*Turcogammarus aralensis*, *Paramysis lacustris*), хириноидтердің 8 түрі (*Endochironomus stackelbergi*, *Parachironomus varus*, *Cryptochironomus obreptans*, *Cricotopus trifasciatus*, *Microchironomus deribae*, *Glyptotendipes paripes*, *Tanypus punctipennis*, *Chironomus sp.*), инеліктердің 2 түрі (*Erythromma najas*, *Crocothemis erythraea*), канадалалардың 5 түрі (*Sigara striata*, *Heliocorisa vermiculata*, *Pterolophia minutissima*, *Paracorixa concinna*, *Sigara assimilis*) және біркүндіктердің 1 түрі (*Pseudocentropilum unguiculatum*) табылды.

Сурет 4 – Сарышығанақ көлінің зообентос өкілдерінің сан көрсеткіштерінің орташа есеptік динамикасы, 2023ж.

Сарышығанақ көлінің зообентос өкілдерінің сан көрсеткіштерінің орташа есептік динамикасына сәйкес зерттелген 3 кезең бойынша Сарышығанақ көлінде макрозообентос өкілдері бойынша ең көп таралған түр *Turcogammarus aralensis* болса, таралу көрсеткіштері бойынша ең аз таралған түрлерге *Crocothemis erythraea*, *Cryptochironomus obreptans*, *Pseudocentropilum unguiculatum*, *Parachironomus varus*, *Endochironomus stackelbergi* жатқыза аламыз.

Сурет 5 – Сарышығанақ көлінің зообентос организмдерінің саны және биомассасы бойынша орташа есептік динамикасы, 2023 ж.

5 суретте көрсетілгендей көктем мезгілінде (саны –421,33 дана/м² ; биомасса –2285,667 г/м²) соңғы жылдардағы ең төменгі нәтиже анықталса, орташа нәтиже күз мезгілінде (саны –554 ,66 дана/м² ; биомасса –2800 г/м²), ал ең жоғарғы нәтиже жаз мезгілінің шілде айында (саны –650,66 дана/м² ; биомасса –4518, 667г/м²) тіркелген.

Зерттеу жұмыстарын қорытындылай келе Сарышығанақ көлінің жоғарыда көрсетілген нәтижелерге сүйене отырып жаз мезгілінің макрозообентос өкілдерінің көл алқабында кең таралуға ыңғайлы мезгіл екендігіне тоқталып өтуге болады. Және бұған қосымша ауа – райы мен қоршаған орта факторларының әсерін де қоса айтсақ болады. Үлкен аумақты алып жатырған, шаруашылық маңызы зор Сарышығанақ көлінде кешенді гидробиологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу, оның қазіргі жағдайын, шаруашылық маңызын бағалауға және суқойманың экожүйесінде болып жатырған өзгерістерді қадағалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мурзашев Т. К. Рыбохозяйственное состояние внутренних водоемов Западно-Казахстанской обла-сти: учеб. пособие. Уральск: Изд-во ЗКАТУ, 2005. 63 с.
2. Крылова А.Г. Водные биоценозы: закономерности формирования и практическое значение. Краснодар, 1982.100 с.
3. Баканов А.И. Использование зообентоса для мониторинга пресноводных водоемов (обзор) // Биология внутренних вод. 2000. - № 1. -С. 68-82.
4. (Баканов А.) Bakanov A.. The use of macrozoobenthos for the detection and assessment of water pollution // Symposium on monitoring of water pollution. Borok, 1994. P. 6.
5. Руководства по гидробиологическому мониторингу пресноводных экосистем. –СПб:Гидрометеодизат, 1992. –318 с.

Мир Ә.Ж.

СООБЩЕСТВО БЕСПОЗВОНОЧНЫХ НА ДНЕ ОЗЕРА САРЫШЫГАНАК

В статье представлены результаты исследования зообентосных сообществ озера Сарышыганак, относящихся к селу Жас Западно-Казахстанской области, в том числе видовые, количественные и биомассовые показатели. Проведенные исследования существенно расширили таксономические списки бентосных организмов данного региона.

Mir A.Zh.

INVERTEBRATE COMMUNITY AT THE BOTTOM OF SARYSHYGANAK LAKE

The article presents the results of a study of the zoobenthic communities of Saryshyganak Lake belonging to the village of Zhas in the West Kazakhstan region, including species, quantitative and biomass indicators. The conducted research has significantly expanded the taxonomic lists of benthic organisms in this region

УДК 615.19

Пернебек А., Атажанова Г.А., Ишмуратова М.Ю.

Медицинский университет Караганды
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
город Караганда, Республика Казахстан

ФАРМАКОГНОСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПЛОДОВ *ROSA LAXA* RETZ.

Введение в практическое применение новых лекарственных растений ставит перед исследователями вопросы фармакогностического исследования сырья на макро- и микроскопическом уровне. В настоящей статье приведены итоги фармакогностического исследования плодов шиповника рыхлого. Установлены особенности морфологического и микроскопического исследования, определены диагностические признаки на макро- и микроскопическом уровнях.

Изучение лекарственного растительного сырья имеет важное значение для расширения ассортимента лекарственных препаратов и укрепления сырьевой базы для медицинской и фармацевтической промышленности [1].

В Центральном Казахстане потенциал практического применения имеют плоды шиповника, так как данный род достаточно широко распространен [2] и имеет широкое применение в медицине и пищевой промышленности. Так, плоды шиповника выступают как поливитаминное средство, обладают антиоксидантной, противоопухолевой, ранозаживляющей, противовоспалительной активностью, экстракт оказывает терапевтическое действие при артрите, защищает печень, почки, кардиоваскулярную и нервную систему [3-6]. На основе плодов шиповника производят следующие препараты: Холосас, Холемакс, Розанол, Каротоллин, микстура по Траскову против астмы.

Исходя из вышесказанного, целью настоящего исследования являлась фармакогностическая оценка плодов шиповника рыхлого (*Rosa laxa* Retz., Rosaceae) для введения в качестве лекарственного сырья.

Материалы и методы. Объектом исследования являлись плоды шиповника рыхлого, собранного в Корнеевских лесах в сентября 2022 года.

Морфологию плодов изучали на макроскопе Levenhuk. Исследовали структуру поверхности кожуры, семян и внутренних частей растения.

При выполнении анатомического исследования сухие образцы плодов размачивали в горячей воде и фиксировали в смеси глицерин-спирт-вода дистиллированная в

соотношении 1:1:1 (смесь Флеминга-Штрауса) [7, 8]. Изготавливали поверхностные и давленные препараты. Осветление препаратов осуществляли при помощи глицерина.

Микроскопические фотографии поперечных срезов надземных и подземных органов получены с помощью микроскопа Альтами А2098 с цифровой окулярной камерой Альтами UCМOS03100КРА, фиксировали программой Altami Studio. Обработку фотографий выполняли в приложении Paint 11.2208.6.0. При описании анатомического строения использовали принципы, изложенные в трудах Л.И. Лотовой [9].

Результаты. Макроскопический анализ.

Цельные плоды шиповника рыхлого имеют продолговатую, яйцевидную или овальную форму (рис. 1), с вытянутым носиком, с остатками чашелистников и плодоножек. На верхушке имеется площадка. Поверхность морщинистая, блестящая, цвет – от красного до коричневого-красного. Сами плоды хрупкие, легко разламываются на отдельные части.

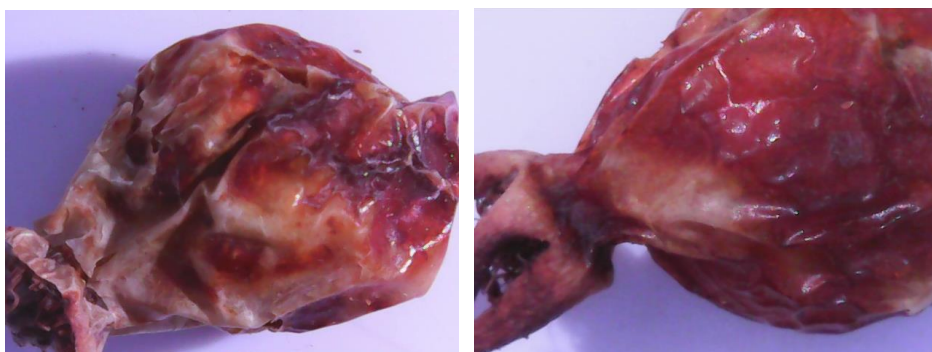

Рисунок 1. Внешний вид сухих плодов шиповника рыхлого

Измельченные плоды представлены кусочками гипантия различной формы, орешков (рис. 2). Орешки (семена) различной формы, поверхность их матовая, беловатого цвета. Внутренние части обильно выстланы длинными щетинистыми волосками, белого цвета. Запас у плодов почти отсутствует, вкус – кисловато-сладкий, слегка вяжущий.

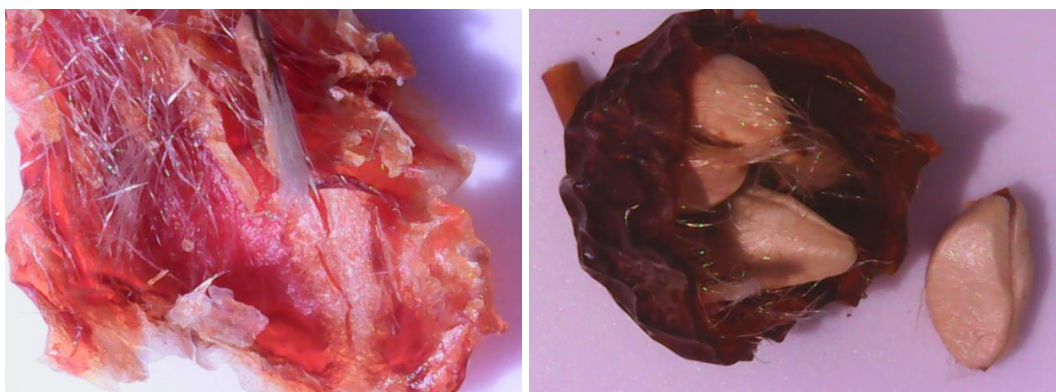

Рисунок 2. Внутренние части плода шиповника рыхлого

Микроскопический анализ. Поверхность плода представлена однослойным эпидермисом, состоящем из многоугольных клеток с прямыми, но неодинаково утолщенными клетками (рис. 3). Местами клетки с четковидными утолщениями. Устьица редкие, аномоцитного типа. Поверхность окрашена в желтый, красный или красно-коричневый цвет.

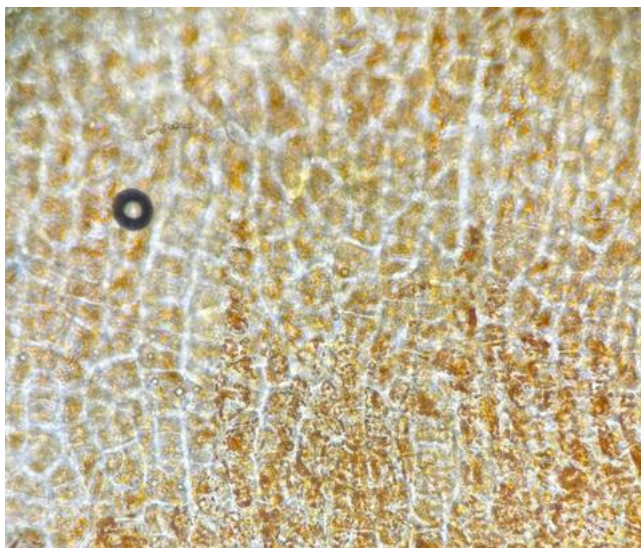

Рисунок 3. Эпидермис оболочки плоды шиповника рыхлого

Давленный микропрепарат мякоти плодов представлен фрагментами эпидермиса, эндокарпия, мезокарпия и семян. Во фрагментах мезокарпия и эндокарпия наблюдают клетки паренхимы, округлой или овальной формы, тонкостенные, рыхло расположенные. Хорошо просматриваются отдельные кристаллы, сферической формы, темноокрашенные, а также механические элементы и их фрагменты в виде длинных нитей. Друзы оксалата кальция немногочисленные, черного цвета, почти шарообразной формы (рис. 4).

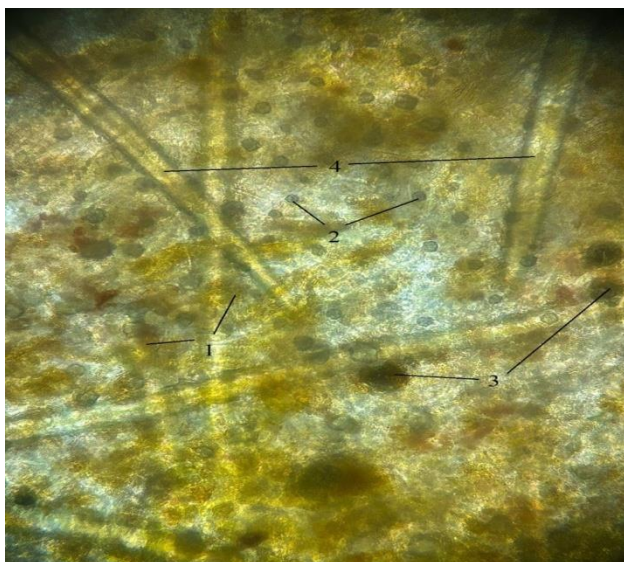

Рисунок 4. Давленный препарат мякоти плода шиповника рыхлого: 1 – клетки мякоти, 2 – кристаллы, 3 – друзы оксалата кальция, 4 – механические волокна

Заключение. Таким образом, диагностическими признаками сырья плодов шиповника рыхлого на макроскопическом уровне являются: форма и окраска кожуры, наличие орешков, их форма и окраска, присутствие волокон.

На микроскопическом уровне диагностическими признаками определены: форма клеток эпидермиса, друзы оксалата кальция, форма клеток паренхимы, нити механических волокон.

Данная работа была выполнена в рамках грантового проекта Комитета науки МНВО РК № AP19677164 «Разработка новых космецевтических средств антиоксидантного действия на основе отечественного растительного сырья» (2023-2025 гг).

Список использованных источников:

1. Абаджанов Д. Перспективы использования лекарственных растений в современной фармакологии // Экономика и социум. – 2021. - № 4(83). – С. 1-4.
2. Флора Казахстана. Т. 4. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. – С. 485-503.
3. Ayati Z., Amiri M.S., Ramezani M., Delshad E., Sahebkar A., Emami S.A. Phytochemistry, Traditional Uses and Pharmacological Profile of Rose Hip: A Review // Curr Pharm Des. – 2018. – Vol. 24(35). – P. 4101-4124. <https://doi.org/10.2174/1381612824666181010151849>
4. Paydary K., Emamzadeh-Fard S., Khorshid H.R.K., Kamali K., Seyed Alinaghi S., Mohraz M. Safety and efficacy of Setarud (IMOD™) among people living with HIV/AIDS: A review // Recent Patents on Anti-Infective Drug Discovery. – 2012. – Vol. 7, No. 1. – P. 66-72.
5. Andersson U., Berger K., Högberg A., Landin-Olsson M., Holm C. Effects of rose hip intake on risk markers of type 2 diabetes and cardiovascular disease: a randomized, double-blind, cross-over investigation in obese persons // Eur J Clin Nutr. – 2012. – Vol. 66(5). – P. 585–590. <https://doi.org/10.1038/ejcn.2011.203>
6. Phetcharat L., Wongsuphasawat K., Winther K. The effectiveness of a standardized rose hip powder, containing seeds and shells of *Rosa canina*, on cell longevity, skin wrinkles, moisture, and elasticity // Clin Interv Aging. – 2015. – Vol. 10. – P. 1849–1856. <https://doi.org/10.2147/CIA.S90092>
7. Прозина М.Н. Ботаническая микротехника. - Москва, 1960. - 206 с.
8. Долгова А.А., Ладыгина Е.Я. Руководство к практическим занятиям по фармакогнозии. – Москва: МГУ, 1977. - 255 с.
9. Лотова Л.И. Ботаника: Морфология и анатомия высших растений. - Москва: КомКнига, 2007. - 512 с.

Пернебек Асет, Атажанова Г.А., Ишмуратова М.Ю.

ROSA LAXA RETZ ЖЕМИСТЕРІНІҢ ФАРМАКОГНОСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Жаңа дәрілік өсімдіктерді практикалық қолдануға кіріспе зерттеушілерге макро - және микроскопиялық деңгейде шикізатты фармакогностикалық зерттеу мәселелерін қояды. Бұл мақалада борпылдақ итмұрынның фармакогностикалық зерттеуінің нәтижелері келтірілген. Морфологиялық және микроскопиялық зерттеудің ерекшеліктері анықталды, макро - және микроскопиялық деңгейлердегі диагностикалық белгілер анықталды.

Pernebek Aset, Atazhanova G.A., Ishmuratova M.Yu.

PHARNACOGNOSTICAL ANALYSIS OF FRUITS OF ROSA LAXA RETZ.

Introduction of new medicinal plants into practical application poses to researchers the questions of pharmacognostic study of raw materials at macro- and microscopic level. This article summarizes the results of pharmacognostic study of friable rosehip fruit. The peculiarities of morphological and microscopic study have been established, diagnostic features at macro- and microscopic levels have been determined.

Шайменова А.Е., Шайбек А.Ж., Коваленко О.Л.
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
город Караганда, Республика Казахстан

ВЛИЯНИЕ КРИОПРОТЕКТОРОВ НА ПОКАЗАТЕЛИ ЖИЗНЕСПОСОБНОСТИ СЕМЯН ЛАВАНДЫ УЗКОЛИСТНОЙ ПОСЛЕ КРИОКОНСЕРВАЦИИ

Применение методов криоконсервации растительного материала позволяет обеспечивать длительное хранение семян, в том числе лекарственных видов. В настоящей статье представлены итоги оптимизации применения разных типов криопротекторов и их смесей для замораживания семян лаванды узколистной в жидком азоте. Результаты показали, что максимальные значения всхожести и энергии прорастания семян были отмечены для криопротектора глицерин в концентрации 40%. Так, всхожесть составила 77,5%, что почти на 50% превышает контрольные показатели (замораживания без применения криопротекторов).

Ратификация Казахстаном Конвенции о биологическом разнообразии и Нагойского протокола предполагает решения ряда вопросов, связанных с сохранением элементов, как дикорастущей флоры, так и потенциала культурных растений [1].

Для сохранения и сбалансированного использования биологического разнообразия в конвенции определен ряд актуальных вопросов, среди которых можно выделить следующую стратегическую задачу: создание банков гермоплазмы (семенной материал, меристемы, почки, замороженные клетки и ткани) растений [2].

Семенной материал имеет ограниченный срок хранения, что связано с процессами созревания, накоплением продуктов распада вследствие протекающих физиологических процессов, деятельностью патогенов, насекомых-вредителей и другими факторами. Это ставит перед исследователями задачу поиска новых методов сохранения жизнеспособности семенного материала, в том числе с применением биотехнологических приемов.

В настоящее время наиболее оптимальным способом является криоконсервация, то есть сохранение объектов в парах или при температуре сжиженного азота [3]. Это позволяет практически останавливать физиологические процессы в семенах, что позволяет обеспечивать неограниченно долгое хранение, а также повысить показатели прорастания. Данный метод позволяет избежать истощения ресурсов питательных веществ в семени, накопление токсинов и вторичных метаболитов, изменение состава ферментов в зародыше, процессов окисления липидов, спонтанных мутаций и эпигенетических изменений.

Однако, стоит отметить, что не существует единых методов или условий для криоконсервации растительных объектов, что обусловлено принадлежностью к разным группам таксонам, типам физиологического покоя, влажности, запаса питательных веществ, степени выполненности и развитости зародыша, сроков формирования и других факторов. Поэтому для каждого объекта необходимо подбирать условия в индивидуальном порядке.

Материалы и методы. Объектом исследования являлся семенной материал и проростки лаванды узколистной. Исследования проводили в лабораторных условиях на базе исследовательского парка биотехнологии и экомониторинга [4-6]. Семена упаковывали в пластиковые криопробирки (Deltalab), заливали растворами криопротекторов: глюкоза, фруктоза, сахароза, ДМСО, глицерин, этиленгликоль, пропиленгликоль разных концентраций, а также смесь криопротекторов (PVS2); после помещали в сосуды Дюара SDS-20 КриоМаш с жидким азотом. Оттаивание проводили на водяной бане.

Исследование жизнеспособности семян проводили по методическим указаниям М.С. Зориной и С.П. Кабанова [7].

Результаты. Для оптимизации эффективности хранения исследуемых семян лаванды узколистной при замораживании в жидком азоте использовали 8 типов протекторов разной концентрации (таблица 1).

Таблица 1 - Показатели жизнеспособности семян лаванды узколистной в зависимости от типа криопротекторов

Вариант опыта	Энергия прорастания, %	Всхожесть, %
Контроль (без криопротекторов)	25,7±6,34	33,7±6,4
5%-ый р-р сахарозы	30,0±4,71	32,5±2,89
10%-ый р-р сахарозы	27,5 ±5,53	35,0±5,77
15%-ый р-р сахарозы	15,0±5,77	17,5±8,66
20%-ый р-р сахарозы	27,5±8,66	45,5±5,77
25%-ый р-р сахарозы	37,5±8,66	42,5±10,9
30%-ый р-р сахарозы	25,0 ± 3,33	27,5 ± 5,53
35%-ый р-р сахарозы	47,3±5,33	55,0±7,45
40%-ый р-р сахарозы	47,5±14,43	52,5±18,93
5%-ый р-р глюкозы	55,0±7,0	60,0 ±0
10%-ый р-р глюкозы	30,0±28,2	60, 0±28,1
15%-ый р-р глюкозы	10,0±0	30,0 ±0
20%-ый р-р глюкозы	10,0±0	25,0 ±21,2
25%-ый р-р глюкозы	10,0±0	30,0 ±0
35%-ый р-р глюкозы	10,0±0	50,0 ±0
40%-ый р-р глюкозы	10,0±0	25,0 ±7,07
5%-ый р-р фруктозы	30,5±14,1	70,0±14,1
10%-ый р-р фруктозы	30,0±28,2	60,0 ±28,2
15%-ый р-р фруктозы	25,0±7,0	50,0 ±28,2
20%-ый р-р фруктозы	10,0±0	30,0±7,0
25%-ый р-р фруктозы	10,0±0	30,0±7,0
30%-ый р-р фруктозы	10,0±0	30,0±7,0
5%-ый р-р глицерина	47,5±5,53	50,0±8,16
10%-ый р-р глицерина	42,5±12,8	57,5±12,8
15%-ый р-р глицерина	17,5±5,53	42,5±5,59
20%-ый р-р глицерина	10,0±0	42,5±8,66
25%-ый р-р глицерина	35,5±5,4	77,5±7,26
30%-ый р-р глицерина	22,5±8,66	65,0±3,33
35%-ый р-р глицерина	40,0±14,1	62,5±16,5
40%-ый р-р глицерина	55,0±11,0	77,5±12,8
PVS2	20,0 ±4,71	32,5±7,26
5%-ый р-р ДМСО	27,5±5,53	40,0±4,71
10%-ый р-р ДМСО	55,0±3,33	72,5±5,53
15%-ый р-р ДМСО	25,0±7,45	47,5±5,53
10%-ый р-р этиленгликоля	22,5±5,53	22,5±5,53
15%-ый р-р этиленгликоля	22,5±5,53	32,5±15,28
20%-ый р-р этиленгликоля	30,0±10,54	37,5±7,26
5%-ый р-р полиэтиленгликоля	22,5±2,86	30,0±4,71
10%-ый р-р полиэтиленгликоля	32,5±5,53	35,0±3,33
15%-ый р-р полиэтиленгликоля	15,0±3,33	20,0±8,66
20%-ый р-р полиэтиленгликоля	25,0±7,45	28,5±8,66

После окончания хранения в парах жидкого азота в эксперименте был использован медленный режим оттаивания. После процесса размораживания семена испытуемого вида промывались трижды дистиллированной водой. Посев семян осуществляли сразу в чашки Петри после размораживания - оттаивания.

Наилучшую динамику продемонстрировали семена, обработанные 25-40%-ый раствор глицерина – 77,5%, 10%-ый раствор ДМСО – 72,5%, 5%-ый раствор глюкозы – 60,0%, 5%-ый раствор фруктозы – 70,0%, 35%-ый раствор сахарозы – 55,0%.

Заключение. Таким образом, семена лаванды рекомендуется перед замораживанием в жидком азоте обрабатывать 40%-ым раствором глицерина, при котором наблюдалась 77,5%.

Список использованных источников:

1. Конвенция о биологическом разнообразии. – Женева: ООН, 1992. – 32 с.
2. Стандарты генных банков для генетических ресурсов растений для производства продовольствия и ведения сельского хозяйства. – Рим: ФАО, 2015. – 182 с.
3. Pavlov A.V., Verzhuk V.G., Orlova S.Yu. et al. Cryopreservation as a method to preserve some fruit and berry crops and wild medicinal plants // Problems of cryobiology and cryomedicine. – 2019. – Vol. 29(1). – P. 44-57. <https://doi.org/10.15407/cryo29.01.044>
4. Mohan S., Ahuja S., Narula A., Srivastava A.N. Cryopreservation: a potential tool for long-term conservation of medicinal plants // Plant Biotechnology and Molecular Markers. – Springer: New Delhi, 2006. – P. 12-45.
5. Додонова А.Ш., Ишмуратова М.Ю., Гаврилькова Е.А., Тлеукунова С.У. Рекомендации по криосохранению семенного материала лекарственных и эндемичных видов растений. – Караганда: Полиграфист, 2017. – 120 с.
6. Reed B.M. The basics of in vitro storage and cryopreservation // National Clonal Germplasm Repository, Corvallis, O.R. USA. – 2002. – P. 34-46.
7. Зорина М.С., Кабанов С.П. Определение семенной продуктивности и качества семян интродуцентов // Методики интродукционных исследований в Казахстане / Сб. науч. тр. - Алма-Ата: Наука, 1986. - С. 75-85.

Шайменова А.Е., Шайбек А.Ж., Коваленко О.Л. КРИОПРОТЕКТОРЛАРДЫҢ КРИОКОНСЕРВАЦИЯДАН КЕЙІНГІ ТАР ЖАПЫРАҚТЫ ЛАВАНДА ТҰҚЫМДАРЫНЫҢ ӨМІРШЕҢДІК КӨРСЕТКІШТЕРІНЕ ӘСЕРІ

Өсімдік материалын криоконсервациялау әдістерін қолдану тұқымдардың, оның ішінде дәрілік түрлердің ұзақ сақталуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл мақалада сұйық азотта тар жапырақты лаванда тұқымын мұздату үшін криопротекторлардың әртүрлі түрлерін және олардың қоспаларын қолдануды оңтайландыру нәтижелері келтірілген. Нәтижелер тұқымның өнгіштігі мен өну энергиясының максималды мәндері криопротектор үшін белгіленгенін көрсетті глицерин 40% концентрацияда. Сонымен, өну деңгейі 77,5% құрады, бұл көрсеткіштерден 50% - ға артық (криопротекторларды қолданбай мұздату).

Shaimenova A.E., Shaibek A.Zh., Kovalenko O.L. EFFECT OF CRYOPROTECTANTS ON VIABILITY OF LAVENDER NARROW- LEAVED SEEDS AFTER CRYOPRESERVATION

Application of methods of cryopreservation of plant material allows providing long-term storage of seeds, including medicinal species. This article presents the results of optimization of the use of different types of cryoprotectants and their mixtures for freezing the seeds of lavender narrow-leaved in liquid nitrogen. The results showed that the maximum values of seed germination and germination energy were observed for the cryoprotectant glycerol at a concentration of 40%. Thus, the germination rate was 77.5%, which is almost 50% higher than the control values (freezing without cryoprotectants).

Шакабаева С.Т.

№40 Негізгі орта мектебінің химия биологияпәнінің мұғалімі
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ДӘРІЛІК ШӨПТЕР

Дәрілік шөптер мен басқа да шөптен жасалған дәрілерге халықтың бір бөлігі синтетикалық дәрілерге («химия») қарағанда әлдеқайда сенімді. Көптеген адамдар шөптік препараттардың «табиғидығы», олардың шығу тегінің «табиғидығы», сондай-ақ дәстүрлі медицинада шөптік препараттарды қолданудың ұзақ тарихы олардың қауіпсіздігі мен тиімділігінің кепілі бола алады деп санайды[7]. Бұл жұмыстың өзектілігі жүргізіліп жатқан зерттеулер жиі және жағымсыз ауруларды емдеудің ең қауіпсіз және арзан құралын анықтайтынында.

Осы жұмыста қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді орындау қажет:

- 1) Әртүрлі әдеби көздерден зерттелетін фармакологиялық препараттар мен шөп дәрілерінің қасиеттері туралы егжей-тегжейлі білу
  - 2) Жануарлардан алынатын тіндерге емдік агенттердің жұмысындағы деректердің әсерін эксперименттік зерттеуді жүргізу, тиісті тәжірибелер жүргізу
  - 3) Зерттелетін препараттарда бос фенолды гидроксил мен формальдегидтің болуына сапалық реакцияларды жүргізу.
  - 4) Жасалған тәжірибелерге сәйкес қорытынды жасау
- Зерттеу жұмысымының нәтижесінде ауылымыздың маңайында дәрілік өсімдіктер көп өсетінін білдім.

Мыңдаған жылдар бойы өсімдіктердің пайдалы қасиеттері зерттелді, біз жасыл достарымыз туралы көп нәрсе білдік. Өсімдіктер жабық бөлмелердің микроклиматын емдейді: оттегін бөліп, көмірқышқыл газын сіңіреді, ауаны микробтар мен шаңнан тазартады. Сонымен қатар, ауаны Ұшпа фитонцидтердің көп мөлшерімен қанықтыратын жабық эфир майы өсімдіктері шығаратын қуаттандыратын хош иіс әл-ауқатты жақсартады, дененің функционалдық белсенділігін арттырады, оның өнімділігі мен қорғанысын ынталандырады. Жапырақтардың бетіндегі ылғалды буландыратын өсімдіктер пәтерлердің шамадан тыс құрғақ ауасын ылғалдандырады (ылғалдылықты бөлмеге өсімдіктерді ваннаға қою арқылы оңай арттыруға болады). Бір сөзбен айтқанда, олар бөлмеде адамдарға қолайлы микроклимат жасайды.

Сонымен қатар, гүлдер бізге үлкен қуаныш сыйлайды. Ежелгі заманнан бері олар барлық оқиғалардың серігі болды. Мысалы, лавр гүл шоқтары көрнекті ғалымдарды, әншілерді, ақындарды, спортшыларды марапаттады. Орта ғасырларда үйлерін гүлдермен безендіру әдетке айналған, олар бір-біріне бере бастады.

Гүлдер көзді қуантып қана қоймай, емдейді. Ақ дақты бегония, хош иісті пеларгония, ақ олеандр, көктемгі примула, серпімді фикус, үй гераны және басқа бөлме өсімдіктерінің фитонцидтерінің микробқа қарсы әсері айқын көрінеді. Фитонцидтермен қаныққан ауа пациенттерге де (әсіресе жоғарғы тыныс жолдары мен өкпе ауруларында) және сау адамдарға өте пайдалы. Жоғарғы тыныс жолдарының ауруларына бейімділіктің жоғарылауымен жабық лимон шығаратын фитонцидтерді ингаляциялау оң әсер етеді. Бұл өсімдік жүрек-қан тамырлары аурулары бар адамдарға да жағымды әсер етеді.

Иіс сезу рецепторларын тітіркендіретін өсімдіктердің хош иістері орталық жүйке жүйесіне рефлекторлық әсер етеді. Олардың әрекеті тыныштандыратын, қабылдауды әлсірететін, ынталандыратын және ақырында жүйке қозғалысын тудыруы мүмкін. Сонымен, жүйке жүйесінің қозғалысы жоғарылағандарға өз бөлмесінде хош иісті герань болуы пайдалы. Оның хош иісін ингаляциялау тыныштандырады, ұйқыны жақсартады, ал гипертониялық науқастарда қан қысымын төмендетеді. Түймедақ, жалбыз, раушан, бақша күлгіні, апельсин және лимонның иісі ауаны сергітеді және

адамның эмоционалды жағдайына пайдалы әсер етеді, көңіл-күйді жақсартады, өнімділікті арттырады.

Қарапайым аглаонема, қытай раушаны, жабық жүзім айтарлықтай бактерицидтік әсер береді (бөлмедегі ауа өсімдікті "қоныстандырғаннан" кейін 3 аптадан кейін микробтардан айтарлықтай тазартылады).

Гүлдердің көмегімен сіз пәтерде жайлы бұрыш жасай аласыз, онда сіз бос минутта демалуға қуаныштысыз. Жабық өсімдіктер интерьерді өзгертуге, оны безендіруге және жандандыруға көмектеседі. Дегенмен, бөлмені жабық өсімдіктермен шатастырмау керек. Мысалы, терезеге орналастырылған гүлдер төмен (12-15 см) болуы керек және терезенің ашылуының 15% - дан аспауы керек.

Гүлдер арнайы стендтерге, үстелдерге, еденге, металл шыбықтардан жасалған консольдерге орналастырылады және қабырғаларға ілінеді.

Есіңізде болсын, кейбір өсімдіктер өткір мұрыннан (ринит), фотофобиядан, әл — ауқаттың нашарлауынан, бас ауруынан, терінің бөртпелерінен, ал ауыр жағдайларда астмоидты бронхит пен бронх демікпесінен көрінетін аллергиялық реакцияларды тудыруы мүмкін. Мұндай өсімдіктерді пәтерден алып тастау керек.

Олеандрға қол тигізу кейде терінің ауыр күйіктерін тудырады. Оның жапырақтары мен гүлдеріне қол тигізбеуге тырысыңыз, егер мұны істеу керек болса, қолыңызды сабынмен дереу жуу керек (олеандр шырыны улы). Кактус тікенектерінен де аулақ болыңыз: оның кейбір түрлерінде (мысалы, тікенді алмұрт) тікенектер теріге оңай еніп, қабынуды тудыруы мүмкін. Бувардияның және басқа да гүлдердің өткір иісі бас ауруын тудыруы мүмкін. Өсімдіктердің бұл ерекшеліктерін ескеру керек және тек барлығына сәйкес келетін жабық гүлдерді таңдау керек. Егер отбасында кішкентай балалар болса, онда сіз балалардың назарын аударатын жарқын жеуге болмайтын жемістері бар өсімдіктерді ұстамауыңыз керек — түнгі көлеңке, соляном.

Жасмин, сирень, құс шиіе хош иісі керемет. Дегенмен, бұл өсімдіктердің гүл шоқтарын, сондай-ақ түнгі шегіргүлді бөлмеде түнде қалдырмаңыз. Олардың күшті хош иісін ұзақ уақыт деммен жұту бас ауруын тудыруы мүмкін.

Кейбіреулер пәтерде жабық өсімдіктерді өсірмеу керек деп санайды, өйткені қараңғы уақытта олар көмірқышқыл газын шығарады. Бұл шынымен де солай, бірақ оның мөлшері аз және адам денсаулығына ешқандай зиян келтіре алмайды.

Бөлмеде 2-3 өсімдік болуы жеткілікті. Гүлдердің көптігі оны қараңғыландырып, күннің енуіне кедергі келтіруі мүмкін.

Гүлдер ауаны жақсы тазартып, ылғалды буландыруы үшін олардың беті таза болуы керек. Шөгінді шаңды аптасына бір рет дымқыл жөкемен өсімдіктердің тығыз жапырақтарынан алып тастаңыз.

Ас үйде өсімдіктер қажет пе? Сағат жану газ плитасы концентрациясы улы газ және азот қос тотығы айналады едәуір асатын нормасы.

Бөлме өсімдіктерімен ауаның ластануымен күресуге болады. Олар бар жерде ауа таза және тыныс алу оңайырақ. Өсімдіктер жинақталған көмірқышқыл газын сіңіріп, оттегін бөліп қана қоймайды, сонымен қатар бірқатар зиянды заттарды сіңіреді. Сонымен, жабық өсімдік хлорофитум кейбір техникалық құрылғыларға қарағанда ауаны жақсы тазартады. Айтпақшы, ғалымдар бұл өсімдікті ғарыш аппараттарындағы ауаны тазарту үшін ұсынады.

Бөлме өсімдіктерінің көпшілігі бөлмедегі таза және тым құрғақ ауа болмаса жақсы дамиды (ауа ылғалдылығы төмен болған кезде жапырақтардағы stomatalар жабылады, нәтижесінде булану азаяды, көмірқышқыл газының түсуі бұзылады, фотосинтез процесі күрт тежеледі). Мүмкін, тек тропикалық өсімдіктер басқаларға қарағанда таза ауаны қажет етеді.

Бөлмелерді үнемі желдету гүлдерге таза ауа ағынын қамтамасыз етеді. Бұл әсіресе көктем мен жазда, өскен өсімдіктер жарыққа, жылуға және таза ауаға өте мұқтаж болған кезде өте маңызды. Алайда, суық мезгілде жобаларды ұйымдастырмаңыз. Бөлме өсімдіктері, әсіресе тропикалық өсімдіктер, салқындатуға өте сезімтал (кактусты қоспағанда). Қыста терезеде тұрған гүлдер терезеден аязды ауадан полиэтилен пленкамен немесе картон парағымен қорғалуы керек.

Жабық өсімдіктер ауадан зиянды және улы заттарды сіңіреді, ауаны ылғалдандырады.

Көптеген адамдар алоэ және каланхоэ сияқты жабық дәрілік өсімдіктерді жақсы біледі. Бірақ қазіргі уақытта пеларгония, мирт, розмарин және басқа да жабық өсімдіктердің емдік қасиеттері нашар зерттелген.

Адамдар ежелгі уақытта кейбір жабайы өсімдіктерді емдік мақсатта қолдана бастады. Бастапқыда қарабайыр адамдардың өсімдіктерді пайдалануы нақты білімге негізделмеген. Қоршаған табиғатпен тығыз байланыста болған қарабайыр адам белгілі бір ауруларды емдеуге арналған өсімдіктерді таңдауда көбінесе жануарларды басқаратындарға ұқсас ерекше сезімге сүйенді. Бірақ бірте-бірте адамдар өсімдіктердің белгілі бір түрлерінің белгілі бір ауруларға күшті емдік әсер ететінін байқай бастады.

Шұбар алатікен- дәрілік өсімдік бауыр жұмысының бұзылысы кезінде пайдаланудың оң әсерін береді. Ол өт түзілісін және өт айдауды күшейтеді гепатиттерді циррозды ауруларын емдейді. Шұбар алатікен жаңа жасушалардың өндірілуін жылдамдатады. Шұбар алатікен токсикалық заттардың кері әсерін заласыздандырады. Шұбар алатікен тұқымының құрамындағы каротиноидтер Е,В1,В3,дәрумендері калий марганец мырыш магний хром селен қарынасты без өндіретін инсулин гормонын реттеуде аса маңызды рол атқарады.

Осындай эмпирикалық білім уақыт өте келе әрбір жеке тайпада жинақталды.

Кейінірек адамдар аң аулау мен жинаудан отырықшы егіншілікке ауысқанда, олар бағалы өсімдіктердің кейбір түрлерін өсіре бастады. Кейбір өсімдіктер сиқырлы деп санап, құдайларға бағышталды. Ежелгі уақытта құдайлардың ғибадатханалар округі керемет бақтар ұйымдастырғаны белгілі. Онда өскен өсімдіктердің арасында дәрілік түрлер де болды. Сондай-ақ, Ұлыбританияның друидтерінде әр өсімдіктің өзіндік сиқырлы мәні бар көңілді бақтар бар екені белгілі.

Ұзақ уақыт бойы өсімдіктердің дәрілік қасиеттері туралы білім ауыздан-ауызға, мұғалімнен оқушыға берілді, бірақ ежелгі уақытта жинақталған ақпаратты жалпылауға және жазуға күш салынды.

Ванналарға отырғызылған тірі өсімдіктермен өз үйлерін безендіру дәстүрі ежелгі дәуірден бастау алғанымен, ежелгі уақытта өсімдіктердің негізінен жабайы және мәдени бақша формалары дәрілік ретінде қолданылған. Кейбір жабық өсімдіктердің препараттарын қолдану кейінірек пайда болды.

Мен өз жұмысымда дәрілік өсімдіктердің бірнеше түріне ғана ерекше тоқталдым. Кітаптардан және тұрғындармен әңгімелесуден мен дәрілік шикізатты дайындау және тұнбаларды дайындау ережелерімен таныстым.

ФАП фельдшерлерімен әңгімелесуден мен дәстүрлі медицина рецептері заманауи медицинада да кеңінен қолданылатынын түсіндім. Медициналық мамандардың айтуынша, емдеудің ұзағырақ кезеңі қажет болса да, халықтық емдеу әдістерін қолдану өте тиімді. Дәрілік шөптерді пайдалану дененің қорғанысын жақсартады және жалпы иммунитетті арттырады.

Тұрғындармен әңгімелесуден олардың емдік шөптерді түрлі аурулардың алдын алу және емдеу үшін пайдаланатынын түсіндім.

Дәрілік өсімдіктерді жинаған кезде «пайдалан, қорға, ал қорға, пайдалана» деген дана ұраны естен шығармаған жөн.

Табиғат – адам денсаулығы мен қауіп көзі. «Жасыл дәріханада» дәрі-дәрмектерді таңдау бай және әртүрлі, бірақ сіз абай болу керек: дәрілік өсімдіктермен улану, егер сіз өзін-өзі емдеумен айналыссаңыз. Сіз «жасыл дәріханаға», сондай-ақ аурудың анықталған диагнозымен және дәрігердің рецептімен әдеттегідей байланысуыңыз керек. Тибет медицинасының ережелерінің бірінде: «Жер бетінде дәрі болып саналмайтын ештеңе жоқ», - делінген. Біз есірткі әлемінде өмір сүріп жатырмыз. Еліміздің флорасы өте бай, оның өкілдерінің барлығы дерлік емдік қасиеттерге ие. Ортағасырлық дәрігер Парацельс: «Бүкіл әлем – дәріхана...» деп дұрыс айтқан.

Шынында да, біз орманға, өзенге, егістікке немесе бау-бақшаға қайда барсақ та, сіз барлық жерде дәрілік өсімдіктерді таба аласыз. Баршаңызға зор денсаулық!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Богоявленский Н.А., XI-XVII ғасырлардағы ескі орыс емшілігі, М., 1980;
2. Дәрілік өсімдіктер HSO
3. Лихарев В.С. Бақшадағы таңғажайып, Саратов, 1992 ж.
4. Интернет ресурстары

Шакабаева С.Т. ЛЕКАРСТВЕННЫЕ ТРАВЫ»

Лекарственные травы и другие лекарственные травы гораздо более надежны для части населения, чем синтетические лекарства («химия»). Многие считают, что «натуральность» травяных препаратов, «натуральность» их происхождения, а также долгая история использования травяных препаратов в народной медицине могут стать залогом их безопасности и эффективности [7]. Актуальность данной работы заключается в том, что проводимые исследования определяют наиболее безопасное и недорогое средство лечения частых и неприятных заболеваний.

Shakabaeva S.T. MEDICINAL HERBS

Medicinal herbs and other medicinal herbs are much more reliable for a part of the population than synthetic medicines ("chemistry"). Many people believe that the "naturalness" of herbal preparations, the "naturalness" of their origin, as well as the long history of the use of herbal preparations in folk medicine can be the key to their safety and effectiveness [7]. The relevance of this work lies in the fact that ongoing research determines the safest and most inexpensive means of treating frequent and unpleasant diseases.

УДК 543.31:614.7

Шацанова Р.Б.

х.ғ.к., фармацевтикалық пәндер кафедрасының доценті
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы
shroza.05@mail.ru

ФАРМАКОЛОГИЯ ҮШІН СУДЫ ТАЗАЛАУ ӘДІСТЕРІ.

Медициналық мекемелер мен фармацевтикалық өндіріс жеткілікті жоғары сапалы судың негізгі тұтынушылары болып табылады және осыған байланысты медицинада суды тазарту өте маңызды қызмет болып табылады. Тазартылған су ауыр фармацевтикалық өнімдерді дайындау және белгілі бір жабдықтар мен жүйелерді тазалау сияқты фармацевтикалық қолданбаларда қолданылады. Тазартылған суды пайдаланудың негіздемесі: тазартылған судың құрамында шикі суға қарағанда қатты қоспалар аз, шамамен бір пайыз.

Медицина мен фармацевтикадағы ең маңызды химиялық ингредиенттердің бірі - су. Су дәрілік заттарды, ерітінділерді дайындау үшін еріткіш және ингредиент ретінде қызмет етеді, сонымен қатар әртүрлі процедуралар үшін қолданылады. Сондықтан пайдаланылатын судың тазартылған судың стандартты сапасына сәйкес келуіне ерекше назар аудару керек. Тағамның ластануын тудыруы мүмкін қоспалар мен микробтарды жою үшін су тазартылады.

Суды тазарту үшін оны тазарту, сүзу, кері осмос және ион алмасуды қоса алғанда, әр түрлі су тазарту жабдығы арқылы өтеді. Дегенмен, суды талдау негізінде басқа қолайлы жүйелерді пайдалануға болады.

Дәрілік заттар мен фармацевтикаға арналған судың сапасына қойылатын талаптар.

Медицинада және фармацевтикада қолданылатын су мыналарға сәйкес болуы керек:

- ФС 42-2620-97
- ФС 42-2619-97
- GMP - Дәрілік заттардың сапасын бақылауды және өндіруді ұйымдастыру ережелері

Медицинада суды өндеуде GMP ережелеріне және фармакопоялық монографиялардың талаптарына сәйкес келетін суды алу үшін мембраналық технологияларды қолдану арқылы көп сатылы суды тазарту қолданылады. Фармацевтикалық суды сүзу жүйесінің үш жиі қолданылатын түрі бар:

- Ион алмасу. Суды тазартудың ең танымал түрлерінің бірі. Ол суда еритін қажетсіз иондарды бөлуді және сол иондарды ауыстыруды қамтиды. Осылайша, бұл суды тазарту технологиясы иондық құрамды өзгертуге бағытталған. Пайдаланудың қарапайымдылығына және минималды техникалық қызмет көрсетуге байланысты ион алмасу әдісі негізінен дәріханаларда суды тазарту жүйесінің бір түрі ретінде таңдалады.

- Кері осмос. Бұл осмос процесі арқылы концентрлі ерітіндіге қысым жасауды талап етеді, осылайша табиғи осмостық ағынды бұзады. Нәтижесінде су көп концентрацияланған ерітіндіден аз концентрацияланған ерітіндіге ағып кете бастайды. Фармацевтикалық өндірісте қолданылатын кері осмос жүйелері бактерияларды бақылауға арналған. Кері осмос қондырғылары жиі микробтық ластануға бейім және оларды мұқият және жүйелі түрде тазалау керек.

- Дистилляция. Фармацевтикалық тәжірибеде кеңінен қолданылатын суды тазарту жүйесінің тағы бір түрі дистилляция болып табылады. Әдетте, дистилляттың алғашқы он-жиырма пайызы лақтырылуы керек, өйткені суда сансыз ұшқыш заттар бар. Бұл алдыңғы дистилляттың қатты қоспалармен ластануына әкелуі мүмкін шамадан тыс құрғақтықты болдырмау үшін соңғы жиырма пайызға қатысты. Жылу ұшқыш компоненттері бар сұйық қоспаны қайнату үшін қолданылады. Кейіннен буды алу үшін конденсация қолданылады.

Фармацевтикалық процедураларда пайдалану үшін суды тазарту фармацевтикалық өнімдердің ластануын болдырмау үшін белгілі бір химиялық тазалық деңгейіне жетуге бағытталған.

Медицинада суды өндеуде GMP ережелеріне және фармакопоялық монографиялардың талаптарына сәйкес тазартылған суды алу үшін мембраналық технологияларды қолдану арқылы көп сатылы тазарту қолданылады.

Медицинадағы суды өндеудің бірінші кезеңі алдын ала дайындық болып табылады:

- қаттылық тұзының тұндырылуын немесе сұйықтықтың жұмсартылуын тежеу;
- суспензияны, темірді кетіру;
- микробөлшектерді жою;
- бос хлор мен органикалық заттарды жою.

Суды алдын ала тазартудың міндеті оның сапасын қамтамасыз ету болып табылады. Өйткені, ол микробиологиялық ластаушы және тұзды жою жүйесіне енеді және барлық қажетті талаптарды қанағаттандыруы керек.

Су табиғаттың ең бағалы қоры болып табылады. Су қажеттілігі күннен күнге өскен сайын, ғалымдар бұл мәселеге аса көңіл аударуда. Су өзінен өзі оған түскен микроорганизмдерді тазарта алады. Бірақ қасиет шексіз емес. Соңғы жылдары экологиялық жүйелерді ластайтын заттардың мөлшері өте көп және олар өздерін қорғай алмайды. Әсіресе ол тазартылмаған немесе өте нашар тазартылған ағын сулар. Дүниежүзілік су қорларының ластануы бүкіл адамзат қауымын алаңдатып отыр. Бұл мәселе Қазақстанға да тән. Судың ластануы көп түрлі әрі ең соңында су экожүйесін бүлдірумен аяқталады. Су айдындарының ластануын былайша топтайды: *биологиялық ластану*: өсімдік, жануар, микроорганизмдер және аш бейімді заттар; *химиялық ластану*: уытты және су ортасының табиғи құрамын бүлдіретіндер; *физикалық ластану*: жылу-қызу, электр-магнитті өріс, радиоактивті заттар. Судың сапасы, ластану деңгейі үнемі бақылауға алынып отырады. Судың құрамындағы химиялық қоспалар, тұздық құрамы, еріген бөлшектер, температура әр түрлі болуы мүмкін.

Ағын суларды тазарту механикалық, химиялық, физика-химиялық және биологиялық деп бөлінеді.

Механикалық әдістің негізгі мақсаты ағын сулардан тұрақтандыру және фильтрация арқылы механикалық қосылыстарды алып тастау. Механикалық әдіс тұрмыстық ағын сулардан 60-75% ерітілмейтін қоспаларды, ал өндірістік 95% дейін алып тастауға мүмкіндік береді. Механикалық әдіс ағын суларды биологиялық және физико-химиялық әдістерге дайындық болып келеді. *Физика-химиялық* әдіс кезінде ағын сулардан жіңішке дисперстік және бейорганикалық ерітілген қоспалар алынады, сонымен органикалық және әлсіз қышқылданатын заттар ыдырайды. Бұнда әсіресе коагуляция, қышқылдану, сорбация, экстракция қолданылады. Сонымен қатар ағын суларды ультрадыбыс, озон, ион алмастыру және жоғары қысым көмегімен тазартады. Электролиз кең қолданыс тапты. Бұнда ағын сулардың құрамындағы органикалық заттар ыдырайды және металдар, қышқылдар және басқа бейорганикалық заттар бөлінеді. Электролитикалық тазарту арнайы құрылғы электролизерларда өтеді. Ағын суларды электролизер көмегімен тазарту қорғасын және мыс өндірістерде өте эффективті болады.

Тұрмыстық ағындарды тазартуда ең күштісі *биологиялық әдіс* болып табылады. Ол судың биохимиялық және физиологиялық өздігінен тазартылуына негізделген. Биологиялық әдіс табиғи әдістерге жақындатылған, сонымен қатар био тазартушы құрылғыларда өткізіледі. *Химиялық әдісте* ағын суларға әр түрлі *химиялық реагенттерді* қосады. Олар реакцияға түсіп, ластаушыларды ерімейтін тұнба ретінде түзеді. Химиялық әдіс арқылы ерімейтін қоспаларды 95% дейін және ерітілген 25% дейін төмендетуге болады. Бүгінгі таңда суды химиялық тазарту үшін озон, хлор, калий перманганаты, сілтілеуші заттар (әк, натрий гидроксиді, сода) және қышқылдандырғыштар (тұз және күкірт қышқылдары) сияқты әртүрлі тотықтырғыштар қолданылады. Суды химиялық әдіспен тазартудың кең таралған әдістері бар: *суды хлорлау* және *суды озонмен тазарту. Суды хлорлау.* Суды тазартудың химиялық әдістерінің арасында қазіргі уақытта тазартудың ең үнемді әдісі ретінде хлорлау ең таралған әдіс болып табылады. Тәжірибеде Cl₂ газ тәрізді хлор, ClO₂ хлор диоксиді, сондай-ақ тұтыну орнында электролиз әдісімен алынатын хлорлы агенттер (натрий гипохлориті, кальций гипохлориті және басқа) қолданылады. Хлорлы әк және кальций гипохлориті соңғы уақытта елеусіз және судың аздаған мөлшерін (негізінен тазартылған саркынды суларды) зарарсыздандыру үшін ғана қолданылып келеді, себебі құрамында осындай хлор бар реагенттерді қолдана отырып, зарарсыздандыру сонымен бірге тазартылатын суды әртүрлі заттармен ластануына алып келеді.

Хлороорганикалық қосылыстар су түбіндегі шөгінділерде, суда тіршілік ететіндердің жасушаларында жинала алады және ақырында адамның организміне түседі. Олар биологиялық ыдырауға өте төзімді болып келеді және шығару (түсіру) орнынан бастап өзенді ағыс ыңғайымен елеулі қашықтықтарға ластайды. Хлорлау кезінде сондай-ақ *хлораминдер* пайда болады, осы заттар ең аз шоғырланған кездің өзінде су организмдерінің қатты физиологиялық өзгертеді және оларды жояды.

Ауыз судың нормативтік талаптарға толық сәйкес келуіне кепілдік беретін хлорлаудың қандай да бір тәсілін таңдау суды тазарту және зарарсыздандыру бойынша өндірістік тәжірибені ескере отырып, қайнамаған және өңделген суды санитарлық-химиялық, санитарлық-бактериологиялық және технологиялық талдаудың негізінде суды тазарту станциясының әкімшілігі жүзеге асырады. Белгілі дезинфектанттардың (хлор, хлор диоксиді, озон) ең жақсы қасиеттерін қамтитын суды зарарсыздандырудың әдістері де белгілі.

Суды озонмен тазарту. Оттегінің қосылыстарын пайдалана отырып, суды зарарсыздандырудың ең таралған химиялық әдісі озонмен тазарту болып табылады. Озонда неғұрлым бактерицидті, вирулицидті және спороцидті әсері бар. Жоғарғы тотықтырғыш элеуетінің нәтижесінде озон көптеген минералдық және органикалық заттармен өзара әрекеттеседі, бактериялардың клеткалы мембраналарын және жақтарын, тотықтырғыш-қалпына келтіру жүйесін және олардың протоплазмасын бұзады, бұл микроорганизмдердің инактивациясына алып келеді. Соңғы кезеңде ағынды

суларды озонмен өңдеу оларды тазартудың ең жоғарғы дәрежесін алуға, әртүрлі уытты қосылыстарды зиянсыз етуге мүмкіндік береді. Ағынды суларды озонмен тазарту бактериялар үшін көміртегінің қол жетімді көздері болып табылатын судағы биоыдырайтын органикалық қосылыстардың пайда болуы салдарынан микроорганизмдердің қайтадан өсуіне ықпал етуі мүмкін. Ағынды суларды зарарсыздандыру тәжірибесінде хлордың қосылыстарынан басқа, тотықтандыру белсенділігі бар **бром мен йодтың қосылыстарын** пайдаланылады. Жоғары тотықтандыру қасиеттері галоидаралық қосылыстарда бар. Олар бактерицидті және вирусқа қарсы белсенділігінде хлораминдерден едәуір басым болады. Ағынды суларды зарарсыздандыру үшін бром мен йод қосылыстарын пайдаланудың перспективалығына қарамастан олар, бір жағынан құны жоғары болғандықтан, басқа жағынан уытты әсері және алыс әсері бар йод және бромның пайда болу мүмкіндігінен кең қолданылған жоқ. Бактерицидті әсерімен құрамында оттегі бар таралған реагент калий пермаганаты болып табылады. Осы реагент органикалық және органикалық емес заттармен өзара әрекеттеседі, бұл оның дезинфекциялау әрекетіне кедергі келтіреді, нәтижесінде ол хлор мен озонға қарағанда едәуір төмен болып шығады.

Қазіргі уақытта ағынды суларды және сондай-ақ ауыз суларды өңдеген кезде уытты өнімдерді болдырмай экологиялық таза процестерді жүзеге асыруын қамтамасыз ететін зарарсыздандыру агенттері ретінде **сутегі пероксидіне** де қызығушылық артты. Алайда **H₂O₂** едәуір жоғары шоғырлануында ғана бактерияларға инактивті әсер етеді. Сілтілі реагенттерден ағынды суларды зарарсыздандыру үшін **эк** шектеулі қолданылып келеді. Ағынды суларды өңдеу кезінде қажетті гигиеналық нәтижеге реагенттердің көптеген мөлшерін пайдаланған кезде қол жеткізіледі, оның салдарынан тұнбаның көптеген мөлшері пайда болады.

Зарарсыздандырудың химиялық әдісіне ең бастысы **күміс және мыс иондарының олигодинамикалық әсері бар металдарды** пайдалану да жатады. Мыстың бірқатар қосылыстарында бактерицидтілік бар, олар ағынды суды зарарсыздандыру, айналмалы сумен жабдықтау жүйелерінде биологиялық қаптап өсумен күресу, шоғырланудың кең диапазонында (> 3-500 мг/дм³) судың түстенуін болдырмау үшін қолданылады. Әр түрлі дезинфектанттарды қоса отырып, шоғырлануды бір мезгілде азайту кезінде олардың әрекетін күшейтуге де, қосымша әсерлер алуға да болады. Суды өңдеудің құны бұл ретте төмендейді. Сутек тотығын іріту катализаторы ретінде Cu (II) иондарымен H₂O₂ кешенді пайдалану суды өңдеген кезде реагенттердің қажетті мөлшерін азайтқан кезде суды зарарсыздандыру процесін жандандыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Очистка сточных вод предприятий фармацевтической отрасли. Д. Т. Балпанова, Т. Байзолданов, А.С. Кожамжарова / [Вестник Казахского Национального медицинского университета](#) / Казахский национальный медицинский университет имени С.Д. Асфендиярова, 2013
2. Кунанбаев, А.Е. Есентаева, Ж. Кадирова, А. Шакеева. Гигиена в фармацевтической отрасли и их очистка сточных вод в предприятиях.- / [Вестник Казахского Национального медицинского университета](#) / Казахский национальный медицинский университет имени С.Д. Асфендиярова, 2014
3. Санитарлық-эпидемиологиялық ережесі мен нормалар. Ағын судың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қойылатын санитарлық-эпидемиологиялық талаптар. ҚР Денсаулық сақтау министрінің бірінші орынбасарының 15.05.2007 ж. № 308 бұйрығымен бекітілген.
4. [Изучение свойств питьевой и щелочной ионизированной воды](#). Д.Б. Бекказинова, Д.А. Карлибаева, Д.Н. Нурлан, А.Т. Оналбай / [Вестник Казахского Национального медицинского университета](#) - 2014
5. Су қорғау аймақтары мен белдеулерін белгілеу ережесі. ҚР Үкіметінің 16.01.2004 ж. № 42 қаулысымен бекітілген.
ФС 42-2620-97
ФС 42-2619-97
6. Осы жұмысты дайындау үшін мына сайттардың материалдары пайдаланылды:
<http://www.alhimik.ru/> <http://ru.wikipedia.org/> <http://stolica-medikl.ru/>

Шащанова Р.Б.

МЕТОДЫ ОЧИСТКИ ВОДЫ ДЛЯ ФАРМАКОЛОГИИ

Медицинские учреждения и фармацевтические производства являются основными потребителями достаточно качественной воды, и в связи с этим очистка воды в медицине является очень важной услугой. Очищенная вода используется в фармацевтических целях, таких как приготовление тяжелых фармацевтических продуктов и очистка определенного оборудования и систем. Обоснование использования очищенной воды: очищенная вода содержит меньше твердых частиц, чем сырая вода, около одного процента.

Shaschanova R.B.

METHODS OF WATER PURIFICATION FOR PHARMACOLOGY

Medical institutions and pharmaceutical production are the main consumers of fairly high-quality water, and in this regard, water purification in medicine is a very important service. Purified water is used for pharmaceutical purposes, such as the preparation of heavy pharmaceutical products and the cleaning of certain equipment and systems. Rationale for using purified water: purified water contains less particulate matter than raw water, about one percent.

Абдакимова Д.А. СИСТЕМА ЗАЩИТЫ ПРАВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ.....	4
Амирбеков Ш.К. СОЦИАЛЬНАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ И СОДЕРЖАНИЯ ПРИТОНОВ ДЛЯ ПОТРЕБЛЕНИЯ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ, ИХ АНАЛОГОВ И ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ ПОМЕЩЕНИЙ ДЛЯ ТЕХ ЖЕ ЦЕЛЕЙ.....	8
Амирбеков Ш.К., Мухамадиева Г.Ж. ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ НАРКОТИЧЕСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ.....	13
Әбдіжәми А.Ж., Салауатов А.Б ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ.....	17
Дағыстанов Б.А. ОТБАСЫЛЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ҚАТЫНАСТАҒЫ АДАМДАРҒА ЗОРЛЫҚ- ЗОМБЫЛЫҚ ЖАСАУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	20
Жукобаев А.А. ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА СУДЫ ПРИСЯЖНЫХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	23
Жунусова Л.М. АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМНЫҢ КАЛЫПТАСУЫНДА АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ КЕПІЛДІКТЕМЕЛЕРІ.....	26
Жумахалиева А.И. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІНІҢ 174-БАБЫНДА БЕЛГІЛЕНГЕН ДІНИ АРАЗДЫҚТЫ ҚОЗДЫРУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ӘРЕКЕТТЕРДІҢ СУБЪЕКТИВТІК ЖАҒЫ.....	31
Кабжанов А.Т. ШТРАФ ЗА УГОЛОВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ. КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ.....	34
Кенжина С.А ПРОБЛЕМА ПРАВОВЫХ СРЕДСТВ.....	38
Копжасарова С.Н. ОҢАЛТУ ЖӘНЕ БАНКРОТТЫҚТАҒЫ БОРЫШКЕРДІҢ МӘМЛЕСІН ЖАРАМСЫЗ ДЕП ТАҢУ – КРЕДИТОРЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ТЕТІГІ РЕТІНДЕ.....	41
Мухамадиева Г.Ж. ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ПОЛОВЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ.....	45
Малдыбаев А.М ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАР ЖҮЙЕСІ.....	51
Некрасова Н.А. ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РФ В СФЕРЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ГРАЖДАН НА СОЦИАЛЬНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ.....	54
Николаева Е.А., Тарасова О.Е.. СИСТЕМА ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ХАКАСИЯ.....	58
Оспанова Г.С., Жүкен І.А. О ПРИМЕНЕНИИ СТ.106 Ч.2 П.7 УК РК В ДОСУДЕБНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ.....	61

Отыншиева Г.К. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ЖАУАПТЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ЗАҢ АКТІЛЕРІ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КОНСТИТУЦИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН РӨЛІ.....	64
Мусин Е.Н ОСОБЕННОСТИ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕСЕЧЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	68
Abikenova G., Aidarova L. GROUNDS FOR THE TERMINATION OF NATIONALITY IN NATIONAL AND INTERNATIONAL LAW.....	71
Сағалаков Э.А. ТЕОРИИ ПОЗНАНИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА.....	75
Садыкова К.К ПОВЫШЕНИЕ ЭЛЕКТОРАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ.....	78
Свиридова Ж.С. ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ЗА ВОВЛЕЧЕНИЕ В ЗАНЯТИЕ ПРОСТИТУЦИЕЙ И ОРГАНИЗАЦИЮ ИЛИ СОДЕРЖАНИЕ ПРИТОНОВ ДЛЯ ЗАНЯТИЯ ПРОСТИТУЦИЕЙ.....	82
Тұрғанов Ә.А. ӘДІЛДІК ПЕН ШЫНДЫҚҚА ТЕК ЖАРИЯЛЫЛЫҚ АРҚЫЛЫ ЖЕТУГЕ БОЛАДЫ.....	86
Тарасова О.Е., Николаева Е.А. КВАЛИФИКАЦИЯ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ.....	90
Шведчикова Е.В. О РОЛИ ПРАВОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРАВОВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ.....	93
Шведчикова Е.В., Клиндукова Т.В. РАЗВИТИЕ ИНСТИТУТА КОМПЕНСАЦИИ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА (ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ).....	96
Қызылов М. А., Серімов Е.Е., Нуртаева Д.Б. ЖЕРГІЛІКТІ АТҚАРУШЫ ЖӘНЕ ТІЛДЕРДІ ДАМУ САЛАСЫНДАҒЫ УӘКІЛЕТТІ ОРГАНДАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК ЖАЗА ҚОЛДАНУ ТӘРТІБІ ТУРАЛЫ.....	99

Абилдаев А.Ш., Маханов Т.Ж. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ТИІМДІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	106
Байтасова Ә.Б. ЖАНАМА САЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫ ФОРМАСЫ – ҚҚС.....	109
Бердыбекова А.Л. ФИНАНСЫ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАЛЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ.....	113
Бузаубаева П.Н. ОТАНДЫҚ НАРЫҚТА САЛЫҚ ЖҮКТЕМЕСІНІҢ БИЗНЕСКЕ ЫҚПАЛЫ.....	117
Дарибекова А.С., Исаджанова Д.Б. ФИНАНСОВОЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЕ КАК ОСНОВА СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ КОМПАНИЕЙ.....	124

Дарибекова Н.С., Шадиева М.Д. ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ЧЕРЕЗ МЕТОДЫ БЮДЖЕТНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ.....	127
Мусанова А. К. ЭВОЛЮЦИЯ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ.....	131
Тайлақ Ә.Е. ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КРЕДИТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	134
Шевякова А.Л. ОСОБЕННОСТИ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВИЗАЦИИ И ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....	138
Сайфуллаева М.И. ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР ПОНЯТИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ.....	141

Абдрешева М.К. СОВРЕМЕННЫЕ ОНЛАЙН-ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ СТАРШИХ КУРСОВ.....	146
Әбілжан А.Б. ӘЛЕМДЕГІ ФРАНЦУЗ ТІЛІ.....	148
Насимуллина А.Б., Акшалова А.Б. ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ.....	151
Насимуллина А.Б., Нығмет Г.С. ОРТА МЕКТЕПТЕ АРАЛЫҚ КЕЗЕҢДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ЖАЗУДЫ ОҚЫТУДА ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ.....	155
Оразғалиева Г.Ш. РУССКИЕ И АНГЛИЙСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ ИНТЕНСИВНОСТЬ ДВИЖЕНИЯ.....	159
Тлеуғабыл Қ.Т. ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫНДАРДЫҢ «ТУЫСҚАНДЫҚ» ҰҒЫМЫ.....	163
Усиева Б.Е. РУССКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ В ЮРИДИЧЕСКОЙ СФЕРЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ И СПОСОБЫ ИХ АССИМИЛЯЦИИ.....	167
Сисенбаев О.Б. КОНЦЕПТ «ВРЕМЯ» В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ И РУССКОЯЗЫЧНЫХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ.....	171

Адилова Г. А. ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ БАЛАНЫҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕСІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕР.....	175
Әбжет Б. XIX ҒАСЫРДАҒЫ ШЫҒЫС ПЕН ҚАЗАҚ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАР.....	179
Латыпов Ф.Р.	

ИЗ ПИСЬМЕННОГО НАСЛЕДИЯ РЕЛИКТОВОГО НЕИНДООЕВРОПЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЕВРОПЫ И СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ: НОВОЕ В ИЗУЧЕНИИ ДРЕВНЕЙШИХ ТЮРКСКИХ ТЕКСТОВ АНТИЧНОЙ ЭПОХИ.....	188
Қуттымуратова Ы.А.	
ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ДИАЛЕКТЛИК ӨЗГЕШЕЛИКТЕР ХӘМ ОЛАРДЫ ОҚЫҰШЫЛАРДЫҢ ТИЛИНЕН САПЛАСТЫРЫҰДЫҢ ГЕЙПАРА МӘСЕЛелЕРИ.....	194
Сембиев Қ.З.	
Қ.Н. МЕНДІБАЕВТЫҢ «ҚҰНДЫЛЫҚ – ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫ АЙҚЫНДАУШЫ ФАКТОР» МОНОГРАФИЯСЫ ТУРАЛЫ.....	197
Абдрахманов Р.Х., Абдрахманова А.Ж.	
ТЕРМИНЖАСАМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕХНИКА САЛАСЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ.....	201
Абылбаева Б.А.	
ДЕНГЕЙЛЕП ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	207
Асанова Ш. С.	
ПОЭЗИЯ ӘЛЕМІНДЕ АЙРЫҚША ІЗ ҚАЛДЫРҒАН - МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ.....	211
Аширбекова К.Б.	
АҚЫН ИГЕРГЕН ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҰЙЕСІ (ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ ХАҚЫНДА).....	215
Әбдірейім Қ. Р.	
КӨРКЕМ МӘТІН ТҮЗУШІ МАҒЫНАЛЫҚ -ҚҰРЫЛЫМДЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	220
Баймамырова А.М.	
ҚАЗАҚ АҢЫЗ-ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ БІРІККЕН АСТРОНОМИЯЛЫҚ АТАУЛАР.....	223
Бижанова С. Т., Айнабаева М. М.	
ОҚУШЫЛАДЫҢ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	227
Болаева А.К.	
ТЫҢДАЛЫМ ДАҒДЫСЫН МЕНГЕРТУ ҚАҒИДАЛАРЫ.....	231
Жанибекова А.	
АБАЙ МЕН МҰҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОРТАҚ ТІРЕК СӨЗДЕР.....	234
Жанузахова К.К.	
ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕР.....	239
Жумабекова А.С.	
КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚИТУДЫҢ МАҢЫЗЫ.....	243
Жұрағат А.	
ЛЕКСИКАЛЫҚ КАЛЬКА.....	248
Зайтхан С.	
БИ, ШЕШЕНДЕР МЕН ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДАҒЫ АБЫЛАЙДЫҢ ТАРИХИ БЕЙНЕСІ.....	251
Ибадуллаева Г.С.	
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ.....	256
Исмаилова Р.Н.	
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР.....	260
Ізбасар Е.Б.	
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖЫЛҚЫҒА ҚАТЫСТЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРІ.....	265
Касенов С.Т.	
ДӘСТҮРЛІ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ ЖАНРЛЫҚ-ЖҰЙЕЛІЛІК СИПАТЫ.....	270
Кайырменова Г.М.	
ПОСТМОДЕРНИЗМНІҢ НЕГІЗГІ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	274
Касетова Н.К.	
ХАЛЫҚ МЫСАЛДАРЫ ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІРЛЕР.....	277
Керімбаева А.	
КСРО КЕЗЕҢІНДЕГІ АККУЛЬТУРАЦИЯНЫҢ ҰЛТТАР.....	281

Кошенова Ж.К.	
ОҚЫТУДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ.....	284
Көпбаева М. Р.	
ЕЖЕЛГІ МҰРАЛАРДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....	289
Қарқабаета П.П.	
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ӘЛЕУЕТТІ ДАМУДАҒЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ РӨЛІ.....	293
Қуандық А.Д.	
М.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ТҰРМЫС-САЛТҚА БАЙЛАНЫСТЫ СӨЗДЕР ЖӘНЕ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІ.....	297
Малибаева А.М.	
ЖАҢА ТҰРПАТТЫ ТҰЛҒАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮРДІСТІҢ МАҢЫЗЫ.....	301
Мырзахмет Г.	
КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ БАСТЫ КОНЦЕПЦИЯСЫ.....	305
Насимуллина А.Б., Қарағаева Н.Ғ.	
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ТЕНДЕНЦИЯСЫНДАҒЫ ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҚТАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ.....	308
Насимуллина .Б., Сапиева А.Ж.	
ОРТА ДЕНГЕЙДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА СӨЙЛЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	312
Насимуллина А.Б., Нұрғалиева А.А.	
ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАСЫНЫҢ ЖАҢА ФОРМАЦИЯСЫ БОЙЫНША ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДА ОЙЫН ЭЛЕМЕНТТЕРІН ҚОЛДАНУ.....	315
Otgonjargal O.	
COMPARING THE SUFFIX –h IN MONGOLIAN-JAPANESE LANGUAGES.....	318
Оспанова К.Д.	
ДУЛАТ БАБАТАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ.....	327
Сембиев А.З.	
БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗІ.....	332
Сембиев А.З.	
ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАР НЕГІЗІНДЕ ЖАСАЛҒАН ТОПОНИМДЕР.....	337
Сембиева А.К.	
СИНОНИМ ЕТІСТІКТЕРДІҢ КЕЙБІР МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫ (ЖАЛАҢ, КҮРДЕЛІ).....	341
Смагулова Г.С.	
БҰҚАР ЖЫРАУ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИНВЕРСИЯ ҚҰБЫЛЫСЫ.....	345
Тұралықова Ә.Т.	
БҰҚАР ЖЫРАУ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	348
Тұралықова Ә.Т.	
БҰҚАР ЖЫРАУ ТОЛҒАУЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКАСЫ.....	355
Шонатаева Ш.Б.	
ОҚУ ҮРДІСІН ТЕХНОЛОГИЯЛАНДЫРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ МӘНІ.....	360
Халамбаки Б.	
ҚАЗАҚ МӘТІНДЕРІНДЕГІ СЕПТІК ЖАЛҒАУЫ БЕЙНОРМАСЫ.....	364
Жакулаев А.М.	
ТАРИХИ ТҰЛҒА ДИСКУРСЫ: ҚАЗАҚ, ТҮРІК, ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ШЫҢҒЫС ХАН БЕЙНЕСІ.....	368

Абдрахман А.А. ПОВЫШЕНИЕ ВСХОЖЕСТИ СЕМЯН ЦВЕТОЧНО-ДЕКОРАТИВНЫХ РАСТЕНИЙ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ГУМИНОВЫХ ПРЕПАРАТОВ.....	375
Адилхан Н.А., Қали А.К. СРАВНИТЕЛЬНОЕ МОРФОЛОГИЧЕСКОЕ СТРОЕНИЕ КАЗАХСТАНСКИХ ВИДОВ РОДА <i>FILIPENDULA ADANS.</i>	378
Айтжанова Л.А., Қали А.К., Ишмуратова М.Ю. СРАВНИТЕЛЬНОЕ МОРФОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НАДЗЕМНЫХ ОРГАНОВ РАСТЕНИЙ РОДА <i>IRIS L.</i>	380
Болдыш С.К., Болдыш А.Т. МЕЖДУНАРОДНОЕ И КАЗАХСТАНСКОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СФЕРЫ ОБРАЩЕНИЯ ЛС.....	383
Калдыбаева А.К., Алимжанова А.К. ДӘРЛІК ҚЫРМЫЗЫГҮЛ (<i>CALENDULA OFFICINALIS L.</i>) ЭКСТРАКТЫСЫ ҚОСЫЛҒАН ЖАҚПАМАЙДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖАСАУ.....	385
Калдыбаева А.К., Көбейсінова Ж.Н. ДӘРЛІК ҚЫРМЫЗЫГҮЛ (<i>CALENDULA OFFICINALIS L.</i>) ГҮЛДЕРІНЕН АЛЫНҒАН МАЙЛЫ СЫҒЫНДЫНЫҢ САПА КӨРСЕТКІШТЕРІ.....	387
Дарбаева Т.Е., Кенесова Н.А. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ШӨЛЕЙТТІ АУДАНДАРЫНДА КҮМІС ЖИДЕ ҚАУЫМДАСТЫҚТАРЫНА ФИТОЦЕНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....	391
Кубаева А.Р. СОДЕРЖАНИЕ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ В ВЕШЕНКЕ ОБЫКНОВЕННОЙ(<i>PLEUROTUSOSTREATUS</i>).....	395
Мир Ә.Ж. САРЫШЫҒАНАҚ КӨЛІНІҢ СУ ТҮБІ ОМЫРТҚАСЫЗДАР ҚАУЫМДАСТЫҒЫ.....	400
Пернебек А., Атажанова Г.А., Ишмуратова М.Ю. ФАРМАКОГНОСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПЛОДОВ <i>ROSA LAHA RETZ.</i>	405
Шайменова А.Е., Шайбек А.Ж., Коваленко О.Л. ВЛИЯНИЕ КРИОПРОТЕКТОРОВ НА ПОКАЗАТЕЛИ ЖИЗНЕСПОСОБНОСТИ СЕМЯН ЛАВАНДЫ УЗКОЛИСТНОЙ ПОСЛЕ КРИОКОНСЕРВАЦИИ.....	409
Шакабаева С.Т. ДӘРЛІК ШӨПТЕР.....	412
Шащанова Р.Б. ФАРМАКОЛОГИЯ ҮШІН СУДЫ ТАЗАЛАУ ӘДІСТЕРІ.....	415

Қ.И.Сатпаевтың 125 жылдығына арналған
«ЗАМАНАУИ ӘЛЕМДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
материалдары

Материалы
Международной научно-практической конференции
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ»
посвященной 125 - летию К.И.Сатпаева

«SCIENCE AND EDUCATION IN THE MODERN WORLD
The materials of the international scientific-practical conference
dedicated to the 125th anniversary of K.I. Satpayev

Том 1

Бас редакторы *Борамбаева М.Н.*
Редактор *Шешенбаев Ж.Р.*
Техникалық редактор *Картабаева.С.Х.*

Басуға 24.04.2024 қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 52,5 б.т.
Таралымы 150 дана. Әріп түрі «Times New Roman»

«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубеева көш., 14